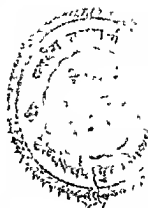

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

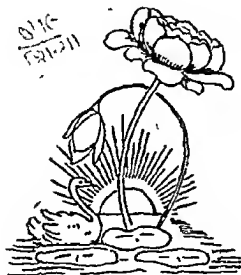
સંપાદકમંડળ

ભુવનરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
કાકોશભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ.
મગનભાઈ દેસાઈ (તંત્રી)
અવલુક દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

૩૩૬
શિક્ષણ

૦૧/૮
શિક્ષણ

વર્ષ ૮

અંક ૧

જાન્યુઆરી

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૪૯

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮

વર્ષ ૮

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૩૦મી જાન્યુઆરી	મગનભાઈ દેસાઈ	૨
બિલાયાધાટામાં આંધી	મનુભદ્રેન આંધી	૫
જાણુ	કિશોરલાલ મશરવાળા	૧૧
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંથાલયનો નવો વિભાગ		૧૩
ભૂકંપ શુદ્ધિ	મં	૧૬
કાકોસાહેબ કાલેલકરની જીવનરેખા	પાંદુરજ દેસાઈ	૧૭
હથોળ-શિક્ષણના અનુભવો	વિં	૨૧
વનસ્પતિશાસ્ત્રની પરિભાષા	બંસીલાલ આંધી	૨૩
પોઠ પર સ્પર્ધાત્મક	શિવસાંદર પ્રાણસાંદર શુક્લ	૨૫
નવું વાચન		
પ્રવાસી	સો	૨૮
જ્ઞાન્ત જીવન	દિં ૫૦ મં	૨૮
માસિક વિવેચન		
શ્રી. શેલ્લીસાહેબ	મં	૨૬
બે મુજરગો ગયા	મં	૨૬
રાજકારભારનું માધ્યમ	મં	૩૦
હસતું કે રડતું ?	મં	૩૦
સાચી ફરિયાદ	મં	૩૧
વલ્લભવિદ્યાલય, ભાચાસાળુ	મં	૩૧
શ્રી. મળયંદ પરામાર	હેમેન્દ્ર દીવાનજી	૩૧
સાક્ષાર સ્ત્રીકાર		૩૨

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો આદ્યો પોતાનો આદ્યનંબર લખી બહાર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે

સરનામાનો ફેરફાર અમેને સુરત જણાવવો કે નેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય આદ્યકેએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો આદ્યનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે

આદ્યો પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યાલયની સાપ્તાહિકમાં મુજબ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ રોડ); સુરત (કલ્યાણ બજાર); રાજકોટ (સર સાપ્તાહિક રોડ); પૂના (૨૬૬, અગ્રામીય પેઈ); દિલ્લી (પુ. એસ. હોમ નિર્દેશન ચિપેટર બિલ્ડિંગ, ઓરિજી નં. ૧, હોનોર સર્કલ, નવી દિલ્લી) ઉદોર (આધી-ભવન, યશવંત રોડ) બરી શકશે

લવાજમનો ફેરફારમાં રા. ૧; પારેશમાં રા. ૬) અથવા શિ. દસ; પૂઠક નક્કલ આદ્ય આના અવસ્થામાં,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

શ્રીમદ્ભગવત ગીતા વિવેચન : લે. વિનોબા ભાવે; કિં. રૂ. ૦-૭-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૨-૦

શ્રીમદ્ભગવત : સંપા. ગોપાલદાસ પટેલ; કિં. રૂ. ૩-૮-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૧-૦-૦

ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો : અનુ. ૫૦ બચરણસ દોશી; કિં. રૂ. ૧-૮-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૨-૦

તાલુકા-પુસ્તકાલયો માટે પુસ્તકોની યાદી : સેવાર કરનાર : પાંદુરજ ગણેશ દેસાઈ; કિં. રૂ. ૦-૩-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૧-૦.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય : લે. રવિશંકર વાસ; મેથાસજીના શિક્ષક તાલીમ વર્ગમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ. કિં. રૂ. ૧-૪-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૨-૦.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૮-અંક ૧]

અમદાવાદ

[જાન્યુઆરી, ૧૯૪૯

૩૦મી જાનેવારી

ઈ. સ. ૧૯૪૮ની ૩૦મી જાનેવારી પછી એક ઋતુચક્ર પૂરું થયું. કહેવત છે કે, સમય સૌ વાતનું એસડ છે. ગાંધીજી ગયાના પ્રજાવ્યાપી શોકનું કલ્પાંત આજે એસરી ગયું છે. અરે, એમનો સ્મારક કાચો ભરાવામાં વખત ખોલો પડે છે, અને ને કામ પ્રજા સહેજે હાથોહાથ ઉઠેલી લઈ ચક્ર તોમાં વખા પડાવે છે. ભાવના ઉદેક કેવું જબરું બળ છે અને તેની જ સાથેસાથ, લાંબે ગાળે જોતાં, તે કેવો લૂલો ટેકો છે, તે આ પરથી સમજી લેવા જેવું છે. રામ-યુગની પ્રજા પણ એવી જ ન હતી!

આ ઉપરથી એક મીઠો વાદ થયું લેવા જેવો છે અને તે એ કે, વ્યક્તિઓ ગમે તેવડી મોટી હોય, ગમે તેવડાં મહાન સેવાકાર્યો કરી જાય, છતાં છેવટેના સ્થાપી ભાવ તો પ્રજાનું રિયર છતાં ચિર-પ્રવાહી જીવન જ છે; કે જેની અંદર આ વ્યક્તિઓ પોતાની અંજલિ આપતી જાય છે. કદાચ માનવજીવનના આ સાગરમાં ભરતીઓટ ભલે આવ્યા કરે, પણ તેની સામાન્ય સપાટી ભાગ્યે એવી ખાસ જાગી આવતી હશે. આ સમજીને સુધારકોએ, સેવકોએ અને મહાન વ્યક્તિઓએ પણ નમ્રતા અને ધીરજ શીખવાં જોઈએ. ગમે તેવી વ્યક્તિ કરતાં રાષ્ટ્ર કે પ્રજાકીય વ્યક્તિ મહાન છે; અને ગમે તેવી મોટી વ્યક્તિ પણ તેના જમાનાથી ઝાઝી આગળ જઈ શકતી નથી, એ સૂત્રોનો મર્મ પણ, પૂરા થતા એક વર્ષના આપણા અનુભવ પરથી, સાદું સમજાય છે.

હોંઝેસે જાહેર ક્યું છે કે, ૩૦મી જાનેવારીનો દિવસ ગાંધીજીએ જગતને શીખવેલા સર્વોદયના સિદ્ધાંતના મનનને અર્થે, ધર્મોદય દિન તરીકે જિજ્ઞાસવો. અને તે દિવસે મનન કરવાનો મજબૂર એક ઠરાવ રૂપે, તેણે બહાર પાડ્યો છે. આ ઠરાવ આ અંકના પૃષ્ઠા ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

આ દિનનું રહસ્ય સમજવા એક જુદી બાજુએથી પણ જોવાની જરૂર છે. આ દિવસની જીવંતી જગતી પ્રેરણા શી છે? મને, તમને, દરેક હિંદીને એક વર્ષ પર બનેલી આ મહા-ઘટનાનો વિચાર કરતાં મનમાં શો ભાવ જાગે છે? આ દિવસે દરેક હિંદીએ ગયા

વર્ષનો એ દિવસ અને તે દિવસે રાતે તથા પછી કેટલાય દિવસો સુધી એને થયેલું દુઃખ અને શોક — આ બધું સ્મૃતિમાંથી તાજું કરી તેનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ. એ સ્મૃતિ હર વરસે તાજી કરી તે દિવસના પવિત્ર અને પાવક શોકજળથી, કાળબળે કરીને તેના પર વળતાં પડને ઘોઈને સાદું કરીએ. કાંઈ નહિ તો એટલું તો કરીએ જ કે, આ સ્મૃતિદિવસે એના ચિહ્નરૂપ ગાંધીસ્મારક કાળામાં પોતાની કૃદપાંખડી પહોંચાડીએ. ઉદ્ધરાતદારો આવવાની વાદ થું કામ જોતી? કેવું ચક્રવર્તમાં તગાદા થું કામ કરાવવા?

આ દિવસે આપણું સૌએ સમજવું અને યાદ કરવું જોઈએ કે, આ દિવસ આપણા પ્રાચિન્નતા છે — પશ્ચાત્તાપ કરવા માટેનો છે. નિદોષનું ખૂન એક સામાજિક પાપ હોય છે. સમાજની જીજ્ઞાસુ, ખેદરકારી, ખેનવાળ-દારી કે તેવા દોષે કરીને એ ખૂન સંભવે છે. અને તેમાંય નિદોષ વ્યક્તિ જ્યારે ગાંધીજી જેવા યુગપુરુષ હોય છે ત્યારે તો આ પાપ રાષ્ટ્રીય કે પ્રજાકીય બને છે, આપણે આ વસ્તુ હૃદયમાં ઊડે જીતરીને જોવાની છે. ૩૦મી જાનેવારી આ ચિંતન, આ મનન, આ પાપના પ્રાચિન્નતા માટે છે. ૧૯૪૮ની આ તોરીએ આપણને કેવળ સ્મરણનિરૂપ જ આપી ગયો હતો એવું ઇતિહાસમાં નં કહેવાય, એ પણ ત્યારે જ બની શકશે. સૈકાંઓ પછી સ્વતંત્ર બનતા આપણા દેશના ઉદયકાળ સાથે જોડાયેલો આ પ્રસંગ છે, એ બધું ન જોઈએ. હવે પછીના આપણા ઇતિહાસના સર્જનને માટે કેવળ લાલજતી રૂપે જ નહિ, પણ સાચી દિશા બતાવનાર ક્રુવતારા રૂપે આ દિવસ છે. એ તરીકે એ દિવસ આપણા પ્રજાકીય પંચાંગમાં વણાવો જોઈએ અને પેઢી દર પેઢી વસવો જોઈએ.

ગાંધીજીના જીવન અને મરણ વિષે તો થું કહેવું અને થું ન કહેવું — એવી વાત છે. પણ એક વાત છે કે ને ખાસ મને લાગી છે. તે એ કે, આ માણસે લોકોત્તર એવા જગતના મહાપુરુષો, પેઞ્જરાનાં જીવનને અને કાર્યને સમજવાને માટે આંખ આપી. આવા મહાપુરુષોનાં જીવન રામાયણ, મહાભારત, આદ્યજ્ઞ, કુરાન, હદીસ, વગેરે જેવાંમાંથી જોવા

મળે છે. પણ તે પરથી/તેની પ્રાકૃતિક ચર્ચાઓથી તો દેખાતી નથી. ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ જોવા મળતા જીવનથી આ પ્રક્રિયા સમજાઈ શકે એવી બની છે.

આ પ્રક્રિયા કવિ કેવળ વાંચ્યે કેમ ને નથી સમજાતી? એનું કારણ એ લાગે છે કે, એના મૂળ ચાલક બળ તરીકે મનુષ્યમાં રહેલી વિરલ એવી ઈશ્વરી વિભૂતિ — પેગંબરી શાંકત કામ કરતી હોય છે. આ વિભૂતિ સૌ પાસે હોતી નથી; તેથી એ વિભૂતિની કામ કરવાની રીત પણ લગભગ અગભગ અને તેથી વિલક્ષણ લાગે છે; એટલે 'પછી તેને કેવળ શ્રદ્ધાથી લોક માને છે. અને શ્રદ્ધાની કેળવણી સામાન્યપણે વિચારપૂર્વક પદ્ધતિઓથી નહિ, પણ કામ દે એવી જાડી રીતોથી પણ કરવામાં આવે છે. અને એ કાંઈ આપણા દેશમાં જ નહિ, દુનિયાભરની પ્રજાઓમાં આમ જ થાય છે. છતાં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, પ્રજાઓના નિર્માણ અને સંગઠનમાં પાયારૂપે આ જ બળ કામ દે છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રના પ્રજાઓ પોતે એક વિશિષ્ટ સમૂહ છે એવી જે ભાવના હોય છે, તેનું મૂળ આ પ્રકારની આધ્યાત્મિક ભાવના હોય છે. કુરાનમાં કહ્યું છે કે, પરમેશ્વર દરેક પ્રજાને તેના પેગંબર પહોંચાડે છે, એટલે કોઈ કોઈની સાથે અંધે નહિ, પણ પોતાને મળેલા પેગામને જીવનમાં ઉતારવા મહે; જે એમાંથી ચળશે તેમને પ્રભુ પૂછશે, તમે કોઈ કોઈના કાજ ન થશો.

— આ કથનમાંથી પણ આ જ ઐતિહાસિક સત્ય તરી આવે છે કે, સ્વતંત્ર પ્રજાને ઉદય એક પેગામ, અમુક ચોક્કસ આધ્યાત્મિક ભાવ — એના આધારે થાય છે. તે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિ, તેના વિકાસ આ મૂળ મંત્રને જોરે થયા કરે છે. તેથી જ કરીને, દેશેદેશમાં તેના રાષ્ટ્રપિતા, પ્રજાવિધાયક પુરુષો પેગંબર જેવા પુરુષો હોય છે. ઇતિહાસની આ દ્રષ્ટિ સમીક્ષા સામાન્ય રીતે થતી નથી, તે ખરું.* છતાં ઇતિહાસનું મૂળ બળ આ છે એ તો ઉઘાડું છે.

એવી જ મૂળ રીતે આ બળ પોતાનું કામ પણ કરે છે. એ બળ ધરાવનાર પુરુષ એક પેગામ લઈને

આવ્યો હોય છે. 'એકલો જા' એ એને સહજ હોય છે. દુનિયામાં કોઈ નવું સર્જન કરવા — સ્વર્ગ ઉતારવાની મહાશાને મહાકાંક્ષા તેના આખા વ્યક્તિત્વમાં તરવરતી હોય છે. તેના નાદ સુણતો તે આ જગત પર વિચરે છે, છતાં તેની દુનિયા તે જ સર્જે છે ને તેમાં મગ્ન રહે છે. આ બળ પેગંબરીનું — અવતારનું બળ. કહી શકાય.

જે સમાજમાં જે વખતે આ બળ અવતરે — કામ કરવા લાગે, તે સમાજમાં તે વખતે તરત સામેનાં પ્રતિબળ પણ કામે લાગે છે. તેથી જ પેગંબરી કામ શાંતિ અને સુલેહસંપન્ન હોવા છતાં ધમસાણ અને આંધી મચાવતું લાગે છે. જેમ કે ઈશુ ખ્રિસ્ત કહેતા કે, હું તો જગતમાં તલવાર લઈને આવ્યો છું, તેના મર્મ આ છે. જોકે તેમણે તલવાર તો કદી વાપરી નહોતી.

આ બળ સામે પેગંબર ઝૂટે છે, અને ઝૂટવામાં આખર કરી શહીદી પણ વહેરે છે. આમ-પેગંબરીની સાથે શહીદી લગભગ જડાયેલી હોય છે. શહીદીનું રસાયણ એવું છે કે, તેના આશરે લઈને પણ પેગંબરો પોતાનું કામ કરે છે. એટલે, પેગંબરીની કાર્યપદ્ધતિ શહીદીના માર્ગ હોય છે.

આપણા દેશમાં પેગંબર મોટે જૂનો શબ્દ ઋષિ છે. પ્રાચીન ઋષિઓએ પોતાના દર્શન વડે આપણી સંસ્કૃતિને ઘડી છે. પરંતુ એક વસ્તુ ખાસ નોંધવા જેવી છે તે એ કે, આપણે ત્યાં ઋષિ કે સંત-સાધુઓને શહીદી સુધી જઈવું પડ્યું નહોતું. આપણુ દેશમાં વિકસેલાં ધર્મજીવન અને સંસ્કૃતિની આ એક વિશેષ વાત હતી.

સેમેટિક પ્રજાના દેશોમાં જુઓ તો ત્યાં એમ નથી જેવા મળતું. પેગંબરી જોડે શહીદી ત્યાં રહેલી છે. જુઓ અમે જરુરુદ્, ઈશુ ખ્રિસ્ત વગેરેના દાખલા.

આપણે ત્યાં કદાચ વસિલ વિદ્યામિત્રના દાખલો એક એવો છે કે જેમાં વિદ્યામિત્ર વસિલને મારવા જાય છે. પરંતુ નિરબિમાન, નમ્ર અને સૌમ્ય આદ્યત્વને લઈને વિદ્યામિત્ર શમી જાય છે, એમ તે આધ્યાત્મિક કહે છે.

* કાલાંકલે તેના 'વીર અને વીરપૂત' ઝંઝમાં આ ન્યાયથી ઇતિહાસ તપાસ્યો છે, એ અહીં નોંધવું જોઈએ.

આ સંસ્કૃતમાં પહેલો ફરક ગાંધીજીને અંગેના આપણા વર્તનમાં પડે છે. એ શહીદ થઈને ગયા; એમને આપણું પરિવર્તન કરવાને માટે એટલે સુધી ખૂંટવું પડ્યું. આ શહીદીનો દિવસ પણ ૩૦મી જાનેવારી છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. શહીદીની શક્તિ વિશ્વશાસ્ય હોય છે. તે ધોરમાંથી જાગીને કામ દે છે. શહીદીને જગતમાંથી મૂર્તરૂપે વિદાય કરાવનારા લોકો માને છે કે, હવે તેઓનું કાર્ય મટી જશે. પરંતુ અને છે એથી જીલકું જ : તેઓ અવનવી રીતે અને નહિ ધારેલાં એવાં પાત્રોમાં અને કાર્યો દ્વારા પુનર્જીવન પામે છે, અને પોતાનું ઐતિહાસિક કાર્ય આગળ લે છે, સમાજ તેને ભૂલી નથી શકતો. ગાંધીજીનું ત્રણાણ ઇતિહાસની આ પ્રક્રિયાનું નિશાન છે.

આ પ્રક્રિયામાં એક બીજી-આખત પણ જોવા જેવી છે. તે એ કે, પેગંબરી પક્ષ જીવન અને ધર્મ વચ્ચે વિચ્છેદ કે વાગાજધી નથી માનતો હોતો; ખરું પૂછો તો, આ વાગાજધી પ્રગલ્ભાતક હદ સુધી વધી પડે છે ત્યારે તેને તોડીને પાછો ધર્મને જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં સ્થાપવાનું કાર્ય જ એ કરે છે. સામેનો પક્ષ આ વિચ્છેદનો લગભગ પ્રતિનિધિ હોય છે. તે પક્ષ ધર્મ અને જીવન વચ્ચે અસુક વાડ કે અલગતા રહેલી માનીને ચાલે છે. તેમા એને પોતાની સુરક્ષિતતા અને સ્થિરતા લાગે છે. જેમ કે, હિંદમાં જોઈએ તો સૌ કોઈ કહેતા કે, ધર્મને રાજકારણમાં તથા વેપારમાં સ્થાન ન હોય. ગાંધીજી હમેશ કહેતા કે, ધર્મને આજે ત્યાં સ્થાન નથી માટે જ આપણે દુઃખી અને પરતંત્ર છીએ; તેથી કરીને ધર્મને રાજકારણમાં અને વેપારમાં લાવવો એ માંડું કામ છે. આમ કરવાથી સ્થાપિત હિતદષ્ટિઓ તથા સંકુચિત જીવનપદ્ધતિઓ ખગભળી જાડે છે; અને તે સમન્વય એવું છે. એ જ કોંઈની પ્રક્રિયા છે. પણ તેમાં જીવ લેના સુધીનું અસહિષ્ણુ

જન હિંદમાં પૂર્વે નહોતું, તે છેલ્લાં થોડાં સેકાંમાં હિંદુઓ શીખ્યા ગણાય. આ શીખ હિંદુ ધર્મના સ્વરૂપને અને તેના મૂળ સત્યને ધાતક છે. એમાં એ ધર્મના મૂળ મંત્રનું અજ્ઞાન રહેલું છે. આ વાદ કરવાનો દિવસ પણ આ જ છે. ત્રણ મોટા યુગમાં આપણે ઇતિહાસ દ્વંકમાં ખતાવી શકાય—

૧. પ્રાચીન યુગ, ત્યારે અપિ સુનિ અને બુદ્ધ મહાવીર તથા રામ કૃષ્ણની આર્થ જીવનદષ્ટિ એક સ્વરૂપે સ્થિર થઈ. સાથે તેમાં પછી જીવનની ચતાનું અભિમાન ને અસ્પૃશ્યતા પણ જન્મ્યાં.

૨. ઇસ્લામનો યુગ, જેણે એશ્વરવાદ સાથે ધર્મજનન પણ આપ્યું.

૩. અંગ્રેજ યુગ, જેણે નારિતક બુદ્ધિવાદ સાથે સંગઠનજી, યંત્રવિજ્ઞાનજી, અને કેન્દ્રિત જીવન-વ્યવહાર આપ્યો.

બીજા યુગે ધર્મજનનની શક્તિ અને ત્રીજા યુગે વેપારરોજગાર અને વ્યવહારમાં સ્વાર્થ અને નાસ્તિકતાનાં કળ ચખાડ્યાં. એ બેઉની અસર આપણા આજના જીવન પર છે. તેમને જો મૂળના આપણા સાચા સંસ્કારોમાં પચાવીશું નહિ, તો તે શાગની સ્ત્રી પેડે ફૂટી નીકળશે. ગાંધીજીની પેગંબરી, આપણા ઇતિહાસે સમાજશરીરમાં સીંચેલાં આ બે રસાયણોને હજમ કરીને, આગળ વધવાનો મંત્ર શીખવનારી છે. હિંદની ગ્રામ્યસંસ્કૃતિનું એમનું દર્શન તથા એમના ધર્મ-જીવનનો દાખલો, આપણા ઇતિહાસ યુગના છેલ્લા બે ઉમેરોને અપનાવવા મારેના ઉકેલ રૂપે છે. એમની શહીદી સદાને માટે હિંદીઓને એ વાદ આપશે. તો જ હિંદ સ્વતંત્ર રહી શકશે, અને તો પછી જગતને પણ ધડાપ ખતી શકશે.

૨૩-૧-૪૯

મગનભાઈ દેસાઈ

માણસ આપણેનું નિશાન થવાને જ જન્મેલો છે. એટલે યાજ્ઞા પુરુષે એવી ગહરાતું નહિ.

સાચાં સાધન અને સાચો સમય પારખતાં આવડે હોય તો કશું અશક્ય રહે ખરું ?

શક્તિશાળીનો સંયમ હુમલો કરવા પહેલાં બકરો પાછાં ખમ્બોં ભરે છે તેના જેવા છે.

દોન્ડચશિયસ

બેલિયા ઘાટામાં ગાંધીજી

[શ્રી મનુજદેવ ગાંધીની હાસ્યરસનાં આગળનાં પાનાં]

[‘ગાંધીજીની યોગરૂઠ યાત્રા’ નામે સર યચેશી લેખમાળાનો આગળનો હપ્તો આ છે. ૧૫મી યોગરૂઠ એકતા અને શાંતિથી કલકત્તામાં પૂરી થઈ. ૧૭ી ગાંધીજી બેલિયાઘાટના દેહરી મેન્શનમાં હવેલમ ત્રણ આડવાડિયાં હવેર સમય રહ્યા. આ વેળાના હપ્તોમાં તેમાંના બીજા આડવાડિયાની હાસ્યરસ આવે છે. — મં.]

દેહરી મેન્શન, બેલિયાઘાટ

તા. ૨૩-૮-૪૭

રોજ પ્રમાણે ૩૩ વાગ્યે હાલવાનો કાર્યક્રમ રહ્યો. પ્રાર્થના પછી થોડીક ટપાલ લખી બહાર ફરવા નીકળ્યા. બાપુએ કહ્યું, “હું બહાર ખુલ્લે પગે ફરું છું એ મને ગમે છે. કેમ કે મને નોઆખાણીની યાત્રા યાદ આવે છે.”

ફરીને મસાજ સ્નાન બાદ ‘હરિજન’ લખવાના કામમાં બાપુ લાગી ગયા. મોન લઈને ‘હરિજન’ લખતા હતા. કેમ કે મોન ન લે તો કામ નહોતું થઈ શકતું. વંચ્યે ખાવામાં આરામમાં બા બા કલાક ગયો, બાકી બે વાગ્યા સુધી આ જ કામ કર્યું.

બે વાગ્યાથી મુઝાકાત શરૂ થઈ. હું અને આભાજડેન બે વાગ્યે હરિજન વસ્તીમાં ગયાં. બાપુજીને લઈ જવાની ત્યાંના લોકોની ધ્રુજા હતી. બાપુએ અમને ચાલીને ઘડિયાળ સાથે લઈ જવાનું કહ્યું કે, ત્યાં જતાં ટેલો વખત બાજી છે. હરિજનનાં ઘરો સાફ લાગ્યાં. બાપુની તો ૨ થી ૫ સુધી સતત મુઝાકાતો ચાલુ રહી. મુઝાકાતોમાં મુખ્યત્વે કાર્ય-કર્તાઓ આવતા હતા.

પ્રાર્થના વુડેન્જમાં મહારાજ ‘કુચબિહારના બંગલામાં’ થઈ હતી.

બાપુએ એક ઉપર કહ્યું. ઉપરાંત ‘અલ્લાહો અકબર’ કહેવામાં હિંદુને વંધો ન હોવો નેઈએ. અને વદેમાતરમ કહેવામાં મુસલમાનેને વંધો ન હોવો નેઈએ. નેકેબને એક રીતે જુદાં પડે છે. એક રાજકીય છે અને બીજું સૂત્ર ધાર્મિક છે. અલ્લાહ હો અકબર એટલે ઉપર મહાન છે. એ પછી બેબેને અરબી ભાષામાં હોય તેથી આપણે શું? એમ કહેવાથી પાપ થોડું લાગે છે? અને વદેમાતરમ એટલે પોતાની પ્રાણસેઈ ભારત માતાને પ્રણામ. એમાં ખોટું શું છે? પણ આજકાલ આપણું મગજ બમી ગયું છે. બે

આપણું હૃદય એક થઈ ગયું હોય તો હું તો કહું કે, મુસલમાનભાઈઓ કાળીમાતાની પૂજા કરે અને હિંદુઓ મસ્જિદમાં પણ એટલી જ છૂટથી જઈ શકે.

બીજી વાત શહીદસાહેબ ઉપર કહી: “લોકો કહે છે કે તમને શહીદસાહેબ ફગરી. પણ ને ફગરી એ જ પડશે. બે શહીદસાહેબ મને ઠગતા હશે તો એમાં એમને ખોવાપણું છે, મારે નથી. ઉપર એવી ઠગાઈને સંધરતો નથી. હજુ મને વિશ્વાસ આવી ગયો છે એમ નથી. એવો દિવસ આવશે એટલે હું પોતે જ જાહેર કરીશ. બે દહાડાથી તો અહીં સૂએ છે. મારી સાથે રહેતી આખા અને મનુએ કયું કે, તમે કેમ વચન આપ્યું છે છતાં સૂતા નથી? એ છોકરીઓએ મળકમાં કયું, પણ એ સમજી ગયા અને અહીં સૂએ છે. પણ એક માણસ રોજ ચોરી કરતો હોય અને પછી કહે કે, મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખો, હવે હું ચોરી નહિ કરું, તો આપણે વિશ્વાસ રાખવો નેઈએ, અને હું તો વિશ્વાસ માણસ છું.”

પ્રાર્થનામાંથી આવતી બાપુએ દૂધ ફળ લીધાં, જૂનાં કાગળિયાં લેયાં, અને જવાબ આપતા જવાંના આપ્યા. ૮-૩૦ વાગ્યે ફરવા નીકળ્યા. ૧૦ વાગ્યે સૂતા.

દેહરી મેન્શન, બેલિયાઘાટ

તા. ૨૪-૮-૪૭

૩૩ વાગ્યે પ્રાર્થના પછી ‘હરિજન’નું લખાણ લખ્યું. વરસાદ હોવાથી બહાર ફરવા ન ગયા. ‘હરિજન’ ચાલુ રાખવું કે બંધ એ બાબત વાચકો પાસેથી અભિપ્રાય માગ્યો. બાપુજી અંદર ર્યાં. અંદર બધાં સાથે ફરી શકે એટલી જગ્યા ન હતી. બાપુજી ફરતા હતા ત્યારે હું એક પાટ ઉપર બેઠી હતી. બાપુએ પૂછ્યું, “કેમ તું આગમ્મ થઈ ગઈ કે?”

મેં કહ્યું, “કેમ?”

બાપુએ કહ્યું, “તું ફરતી કેમ નથી? મારા ગયા પછી તમે આમ ખુરશી ઉપર જ બેમગો ને!

તારી ઉપરથી તો હું બધાને તાજો મેળવું છું. કારણ કે આ મહાયજ્ઞમાં તું મારી સાથે છે. નોઆખાલીમાં જ યજ્ઞ ચાલતો હતો અને નોઆખાલી છોડ્યું એટલે યજ્ઞ પૂરો નથી થતો. બલે તું ગમે તે કારણે ન ફેરી હો, પણ રાજનો નિયમ કેમ છોડાય? અને મારી ખીકે ફરવું એનો કશો અર્થ નથી. તો તો પછી મારા કાર્યકર્તાઓ પણ શું મારી જ ખીકે કામ કરે છો? હું તારા પરથી બધા કાર્યકર્તાઓના વિચાર કરું છું કે, બધા જ ખુરશી ઉપર ચઢી બેસશે ને?”

આમાં બાપુનું કુખ હતું. હું સમજી ગઈ. બાપુજી નાની વાતને ઘણી વખત મોડું સ્વરૂપ આપી દેતા.

દા|| વાગ્યે બાપુજીએ નાહવામાં પણ પછા પછા બહારથી ન્યોતિકા રેનાં મીડાં બજતો સાંભળ્યાં. બાપુને બહુ ગમ્યાં. બાપુને સમયની કેટલી કિંમત હતી? પોતે ખાસ એને સાંભળવા વખત કાઢી શકે તેમ ન હતા, એટલે કહ્યું કે, “હું બાથમાં હોઉં ત્યારે બજતો ગાય, હું બાથરૂમમાં સાંભળીશ.”

૧૦ વાગ્યે અન્નદાખાણ (ત્યાંના ગૃહસ્થિવ) આવ્યા. એમને કોઈએ ફોનથી ખબર આપેલા કે, ગાંધીજીને ગોળી મારી છે. બિચારા ગબરાતા ગબરાતા આવ્યા. બાપુને વાત કરી. બાપુ ખૂબ હસ્યા—“એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી કે મને કોઈ ગોળી મારે?”

૫ વાગ્યે મનુમેન્ટમાં પ્રાર્થના થઈ પ્રાર્થના પહેલાં બાપુને ચાંદીના કારકેટમાં અભિનંદનપત્ર આપ્યું. બાપુએ તરત જ લિલામ કરી હરિજનો સારુ પૈસા લીધા.

શહીદસાહેબે આજે અંગ્રેજીમાં ભાષણ કર્યું: “બાપુ ખૂબ વળી આપણી વચ્ચે છે. એ વ્યક્તિ મહાન છે, એમાં શંકા જ નથી. ચક્રનો વાવટો આપણા બધા માટે છે. અને એ મહાન વ્યક્તિને લાયક આપણા દેશને બનાવવો એ આપણા હાથની વાત છે.” ઉપરાંત કાયમી એકચ ઉપર કહ્યું.

બાપુએ માનપત્ર વિષે કહ્યું, “શહીદસાહેબે મને માનપત્ર સ્વીકારવા કહ્યું. હું શું કામ ના પાડું? હું તો લોભી રહ્યો. હરિજન માટે કોઈ એક પાર્ક પણ બેટ આપવું હોય તો ત્યાં લેવા જનારો માણસ રહ્યો.”

પછી મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર બોલનાં કહ્યું, “હું તો ઇચ્છું કે કલકત્તાનો નંબર સદાઈમાં પહેલો જ આવે

અને મૃત્યુનું પ્રમાણ સૌથી ઓછામાં ઓછું થાય. બકિંગહામ જેવું સુંદર સ્થળ કલકત્તા થાય.” અને એકચ ઉપર આવીને કહ્યું કે, એ બધું ત્યારે જ થાય જ્યારે ખરી એકતા થાય.

પ્રાર્થનામાંથી આવીને મૌન લીધું. આજે નવ વાગ્યામાં સૂઈ ગયા. અહીં આવ્યા પછી પહેલો જ દહાડો છે કે બાપુજી આવતા વહેલા સૂઈ ગયા.

હેન્ડરી મેન્શન, બેલિયાઘાટા તા. ૨૫-૮-૪૭

આ પ્રાર્થના પછી થોડીક ટપાલ નેઈ, બાપુજી બિંધી ગયા. વરસાદને કારણે બાપુજી ઘરમાં જ રહ્યા. ફક્ત મસાજ રનાન બાદ સુતાકાતીઓ આવતા ગયા. બાપુનું તો મૌન હતું. ઘણી ટપાલ લખી, અને એક કલાક બપોરના સૂતા. ઘણા દહાડાનો શોક ઉતાયો. પાંચ વાગ્યે પ્રાર્થનામાં ગયા. પ્રાર્થના હાવડા મેદાનમાં હતી. શહીદસાહેબે બોલવામાં એકચ ઉપર માર મૂક્યો અને કહ્યું કે, “જો મહાત્મા ગાંધીજી અહીં ન આવ્યા હોત તો હાવડા બગાળે બરમીશું થઈ ગયું હોત એમાં મને શંકા નથી. હવે પંજાબની ખબર સાંભળીને અહીં કોઈ ન ઉરકેરાય. અહીં જેમ શાંત રહેશે તેમ પંજાબમાં એની મેળે બધું શાંત થશે. મહાત્માજીએ આ વાતાવરણને પવિત્ર કર્યું છે. એવું જ ઈશ્વર, ખુદા રહેવા દે.” છેલ્લે જ્ય હિંદ બોલાવ્યું.

બાપુએ એકચ ઉપર કહ્યું અને પછી બોલ્યા, “પંજાબના કેટલાક ભાઈઓ મારી પાસે આવી ગયા. એમણે મને કહ્યું કે જવાહરલાલજી પંજાબ ગયા છે અને તમે પણ જાઓ. મેં એને કહ્યું, મારું દિલ જ્યારે કહેશે ત્યારે જ હું જઈશ, પણ પહેલાં અહીંનું કામ તો પૂરું કરી લઉં. મેં તો પંજાબની બહુ સેવા કરી છે. હું ફક્ત યુગરાતનો જ નથી, પણ બધા જ પ્રાંતનો છું. અહીં બેઠાં બેઠાં ત્યાંનું કામ કરી રહ્યો છું. છતાંયે મારે પંજાબ તો જવું જ છે. ક્યારે તે ન કહી શકું. અહીંથી છૂટું કે એક વખત નોઆખાલી જવું છે. હિંદુમુસ્લિમ એકબીજાને નહિ અપનાવે તો આપણે આપણા વહાણને ત્યાં પહોંચાડવું છે ત્યાં નહિ પહોંચાડી શકીએ.

“એક મુસ્લિમભાઈએ મને કહ્યું કે, હિંદુમુસ્લિમ એક નથી કારણ સુસલમાન એક જ ખુદાને માને

છે અને હિંદુ વૃક્ષ પર્યટર પ્રાણી બધાને પૂછે છે. જો એમ હોય તો તો વધુ સરસ દાખલો બેસે છે, કારણ કે એ બધું ઈશ્વરે બનાવ્યું છે અને આપણે પૃથ્વીએ છીએ. રજની સાથે રજ છે. ઈશ્વર એક જ છે. ઈશ્વરની દુનિયા ઘણી છે.”

છેલ્લે કહ્યું, “આ છુદાપામાં જે કામ થયું છે એને કાયમી કરો એ જ મારી અંતરની ઇચ્છા છે.”

વરસાદ વરસતો હતો છતાં લોકો શાંતિથી ઊભા ઊભા બાપુને સાંભળતા હતા. બાપુએ માફી માગી: “આવા વરસાદમાં ઊભા રહેવાનું ખેંચાય એ તમારી મારી પ્રત્યે ઠેકઠી મરડોબ્બન છે તે બતાવે છે. મને શરમ આવે છે કે હું આરામમાં છું અને તમે પધ્ધતો છો. મને ખાતરી છે કે સાચી મરડોબ્બન કોઈને કદી નુકસાન નથી કરતી. તમે મને માફ કરજો.”

પ્રાર્થનામાંથી આવીને બાપુએ કાંત્યું, સુસ્વિમ લીગના થોડાક માણસો સાથે પંજાબ વિશે વાતો કરી. દસ વાગ્યે બાપુ ૬૫૧. ૧૦-૩૦ પથારીમાં પડ્યા.

ઉદરી મેન્શન

તા. ૨૬-૮-૪૭

આજે રાતે બાપુજી બરાબર ન ઊંઘી શક્યા. ૧૨ વાગ્યે ઊઠ્યા. પોતે જ બત્તી કરી. એટલામાં હું જાગી ગઈ. બાપુજીએ મને સૂઈ જતા કહ્યું. બાપુજી તો ચરેહું કામ પતાવવા લાગ્યા. રાતના બારથી દોઢ વાગ્યા સુધી કામ કર્યું. દોઢ વાગ્યે બાપુજી આડા પડ્યા. મેં પગ વાંસો માથું દબાવ્યું. પણ કહેવા લાગ્યા, “હું બહુ ઉદેગમાં છું. મારા જ માથાસોને નહિ સમજતી ચકું તો કેને સમજતીશ? પણ જે માથાસે બધું જ ભગવાનને અર્પણ કર્યું હોય એને એ પણ ચિંતા શા માટે હોય? એટલે હજી હું એટલો ઈશ્વર પ્રત્યે કદાચ અવિશ્વાસી હોઈશ. એ વિશ્વાસ આવી જાય, રિયા-પ્રમ થઈ જાઉં તો હું નાચું. પણ મારી કોશિય ચાલુ છે. એને માટે ધીરજ જોઈશે.”

૨ વાગ્યે બાપુજી ઊઠ્યા. ૩૫ પાછા પ્રાર્થનામાં ઊઠ્યા. પ્રાર્થના પછી પણ ફરી ન સૂતા ને કામ કર્યું. ૭૫ વાગ્યે હરિજન વસ્તીમાં ફરવા ગયા. ત્યાંથી ૮૫ વાગ્યે પાછા ૬૫૧. મંડુગ રનાન બાદ ૯-૪૫થી બાપુની સુતાકાતો ચર થઈ. એટલે ખાતા ખાતા

પ્રથમ કાકાસાહેબ સાથે વાતો ચાલી. લગભગ એક કલાક ફરી. પછી આરામ લીધો. રાતના ઊંઘી શક્યા નહોતા એટલે આજે ૧૨થી ૧ એક કલાક બાપુજી સૂતા. ૧-૧૫થી ફરી સુતાકાતો ચર થઈ. બંગાળના પ્રધાનો ૨ વાગ્યા સુધી રહ્યા. થોડુંક પડ્યા પડ્યા બાપુજીએ લખાવ્યું. પાંચ વાગ્યે મેદાનમાં પ્રાર્થના હતી ત્યાં ગયા.

બાપુએ પ્રાર્થનામાં કહ્યું કે, “હવે તો જેનાં જેનાં ઘરોમાંથી જે લોકો ચાલ્યા ગયા છે તેઓએ પાછું જવું જોઈએ. સિપાઈઓએ પોતાની ફરજ બરાબર બજાવવી જોઈએ. આ હિંદુ છે અને આ મુસલમાન છે એવો ભેદ ન હોવો જોઈએ. મારી પાસે એવી ફરિયાદો આવી છે કે, હિંદુ કહે છે મુસલમાન ઓદિસર અમારું નથી સાંભળતા, અને મુસલમાન કહે હિંદુ ઓદિસર અમારું નથી સાંભળતા એવું ન થવું જોઈએ.”

“એંગ્લો ઇન્ડિયનોની ફરિયાદ હતી કે, ‘અમે અંગ્રેજના જમાનામાં અધીર અંગ્રેજ મનાતા હતા. આજે અમારું અપમાન ચાલુ છે. શું હવે હિંદુ-સ્તાન એંગ્લો ઇન્ડિયનોનું રક્ષણ નહિ કરે?’ હા, જો એ લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર કોઈ દુમલો કરતા હોય તો જુદી વાત છે. દુમલો કરતા હોય તોપણ તેની પતાવટ હકમત કરે; કોઈ અંદર અંદર ન કરે. પણ એ લોકો હિંદુસ્તાની બનીને રહે તો તો એનું અપમાન ન જ થવું જોઈએ. આપણે હવે જાતિભેદ ન કરીએ અને બધા હિંદુસ્તાની બનીએ, હિંદુસ્તાન માટે બધા જ સાથે જીવે, સાથે મરે. એવો દિવસ લાવીશું તો આપણું અનુકરણ આખી દુનિયા કરશે.”

રાવીદાસાહેબે ઐક્ય ઉપર કહ્યું. ત્યાર પછી, બાપુને લોકો જથ્થપનિ કરીને બહુ હેરાન કરતા અને મોટર પણ જવા ન દેતા, એની વાત કરી. ત્યારથી સ્વાધીનતા આવી છે ત્યારથી બધાના મોઢા-માંથી જથ્થપનિ નીકળે છે. એ સરસ લાગે છે, પણ ગાંધીજીના કાન એ ઘોષણા બરહાર નથી કરી શકતા, મોઢે બધા શાંતિ રાખે.

પ્રાર્થનામાંથી અમે જાદરપુર કાપતી દરિયાનાં ગયાં. બધા દર્દીઓના ખાટલા પાસે જવું અશક્ય

હતું. જેટલા બહુ ગંભીર કેસવાળા હતા એમની પાસે ગયાં હતાં. બાકી બહારથી જ એક ચક્કર માથું અને હરીફરી શકનારા દર્દીઓ એક જગ્યાએ ભેગા થયા હતા, ત્યાં બાપુએ એક જ સદેશો બધાને આપ્યો કે, “ઈશ્વર તમારું બહુ કરે.”

આવીને કેટલાક મહત્ત્વના કાગળો લખ્યા. ૧૦ વાગ્યે ૧૧ કલાક રૂંધા. ૧૦-૩૦ સુતા. આજે બાપુ ખૂબ જ થાકેલા હતા. ફળ અને દૂધ ઉપર જ રહ્યા બેસિયાવાટા

તા. ૨૦-૮-૪૭

૩૧ વાગ્યે રોજની જેમ જ બિઠવાનો, પ્રાર્થનાનો, અને ટપાલ લખવાનો ક્રમ રહ્યો. બાપુને આખા દહાડામાં સવારનો વખત જ લખવા માટે મળતો. પછી તો આખો દહાડો મુદ્રાકાતીઓનો ધસારો ચાલુ હોય, એટલે કશું લખી વાંચી ન શકાય. એટલે સવારના ૧૦ થી ૫ ની વચ્ચે મુદ્રાકાતીઓ, આરામ, ખાવાપીવાનું, માટી લેવાનું, કાતવાનું એમ બહુ રોજ પ્રમાણે ચાલ્યું, પાંચ વાગ્યે ખિદરપુર મેદાનમાં પ્રાર્થના થઈ. ખિદરપુરમાં મજૂરા ઘણા રહે છે.

એમને સંબોધીને બાપુએ કહ્યું, “કોઈ પણ મજૂર એકખીખ સાથે લડવું ન જોઈએ. કોઈ પૂન કરે કે નમાજ પઢે, એ તો ધરની વાત છે. એમાં હિંદુને વધુ પૈસા આપવા અને મુસલમાનને ઓછા, અથવા મુસલમાનને વધુ અને હિંદુને ઓછા પૈસા આપવા, એવો ભેદભાવ ન રાખવો જોઈએ. જોનામાં વધુ હોશિયારી હોય એ વધુ મજૂરી લઈ જાય. પણ મારી તો ઇચ્છા એ છે કે, માલિક મજૂર બને, ટ્રસ્ટી બને. પણ એ તો સ્વપ્ન છે.”

“છતાં મજૂર કંગાળ રીતે ન રહે. માલિકનો માલિક એ ચાંદીના રૂપિયા છે, પણ મજૂરનો માલિક એના હાથપગ છે. પૈસા તો ચાલ્યો જવાની પણ બીક રહે. છતાં મજૂર ભિખારી જેમ રહે છે અને પોતાના મનથી પોતાને ગરીબ જ માને છે. પરંતુ મજૂર સમજી જાય કે કરોડો રૂપિયા થાય છે એ મજૂરીને લીધે. જેમ કે બિંદુનો સમુદ્ર બને છે, અને ત્યારે જ એમાં મોટાં મોટા વહાણો જાય છે. એક મોટો ઇન્ટરેર પણ મજૂર છે, એક ડ્રાઈવર પણ મજૂર જ છે. બધા મજૂરો એક થઈને પોતાની એક કિંમત આંકે, અને માલિકને કહે કે, અમને સારો

ખોરાક મળે, દૂધ ફળ વગેરે મળે અને અમારા જાળકો કેળવણી પામે, હંવા ઉભાસવાળાં મકાનો મળે, તો અમારે વધુ કશું નથી જોઈતું. અને તો પછી ફિનિશ જ એક બનશે. પણ મજૂર માને કે, હું હિંદુ છું તો મારો માલિક પણ હિંદુ જ હોવો જોઈએ તો તો નથી કદી મજૂર જાંચે ચઢી શકવાનો, કે નથી માલિક સુધરવાનો. હું તો મને ખેડૂત હરિજન મજૂર જ માનું છું.”

એક વ ઉપર સુહરાવડીસાહેબે કહ્યું અને ચકના મંડા નીચે જ બધાએ કામ કરવાનું સમજાવ્યું. અને આ મજૂર લત્તો મટ્ટો હોવાથી પોતે કબૂલું કે, “આ મંદીરી વર્ગોની છે. મારી ફરજ હતી કે મારા પ્રધાનપણમાં જ મારે જોવું જોઈતું હતું. પણ અફસોસની વાત છે કે, હું પ્રધાન બન્યો અને બે મહિનામાં હિંદુ મુસ્લિમ લડાઈ થઈ એથી ન કરી શક્યો. પણ હવે ધીરજ રાખજો. બહુ સાડું જ થઈ રહેશે.” આ ભાગમાં મુસ્લિમો વધુ રહે છે એટલે એમને ‘જય હિંદ’ બોલવા ઉપર પણ સમજાવ્યું.

ત્યાંથી રાતે ૬ વાગ્યે પાછા રૂંધા. આવીને બાપુજીએ થોડો આરામ કર્યો. દૂધ ફળ લીધાં. રૂંધા, સુહરાવડીસાહેબ સાથે વાતો કરી. ૧૦-૩૦ સુતા.

તા. ૨૦-૮-૪૭

૩૧ પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી ‘હરિજન’ માટે લખાણ લખ્યું. કાગળો લખાવ્યા. જવાહરલાલજીને લાંબો કાગળ લખ્યો. ૭ વાગ્યે ફરવા ગયા. પછી મસાજ રનાન ૧૦ વાગ્યે. જમતી વખતે ટપાલ સાંભળી, અને ટપાલ લખાવી. આરામ કર્યો. ત્યાં ૧૨૧ થઈ ગયા. સુહરાવડીસાહેબ સાથે વાતો કરી. એક પછી એક પ્રતિનિધિમંડળ મળવા આવતાં ગયાં. આજની પ્રાર્થના સાયન્સ ગ્રેલેજમાં થઈ હતી.

બાપુએ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને સંબોધીને કહ્યું, “તમારા કોઈના જન્મ પહેલાં હું કેટલાય વિદ્યાર્થીઓના સંપર્કમાં આવ્યો છું. એટલે વચારા માટે અગત્યનો નથી. તમારી ફરિયાદ તમારા પાષ્ટસ-એન્સેલરે કરી છે કે તમે એના તાખામાં નથી રહેતા. આપણે જાણી જોઈને જો કોઈની કેદમાં રહીએ તો સાડું જ છે. સૌએ પોતપોતાના યુગની કેદમાં રહેવું જોઈએ. એમાં નામોશી નથી. એમાં સંયમ છે. જે સંયમમાં નથી રહેતા એ વિદ્યાર્થી

જ નથી. હિંદુ ધર્મમાં વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચારી છે. અને એણે સંન્યાસી જેમ રહેવું જોઈએ. અને પછી ચોથી અવસ્થા પાછી સંન્યાસીની આવે છે. જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખે છે તે જ ગુરુ-જનોના આદેશને માની શકે છે. તમારા વાઈસ-ચેન્સેલર નીચે બેઠા છે. જ્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે કૃષ્ણે શું કહ્યું હતું ! સારથિ બન્યા હતા, પ્રેમને વશ થઈને.

“હું આજના આવા દસ્ય માટે તૈયાર ન હતો. તમે શહીદસાહેબને આ બોડમાં લખીને ગાળો આપી છે. એ મારી સામે મૂકવામાં આવ્યું છે. તે પણ વિદેશી ભાષામાં લખ્યું છે. પણ તમારે સમજવું જોઈએ કે, તમે એને ભાગી જવાનું કહ્યો છો તે મને કહ્યા બરાબર છે. કારણ કે અમે બને ભાગીદારો બની ગયા છીએ. એટલે એનું અપમાન એ માડું અપમાન ક્યાં બરાબર છે. વાઈસ-ચેન્સેલરે કહ્યું કે, તમે અહીં પ્રાર્થના કરો, તો હું મારા સાથીદારને છોડીને શી રીતે આવી શકું ? તમે તો સુહરાવદી સાહેબનું અપમાન કર્યું છે એટલે માડું, વાઈસ-ચેન્સેલરનું અને તમારા ગુરુદેવાનું અપમાન કર્યું છે. વિદ્યાર્થીઓનું કામ છે કે, જે કોઈને નિમંત્રણ આપ્યું હોય તેઓ ગમતા હોય કે ન ગમતા હોય, પણ એક વાર બોધાત્મા પછી એને આવકાર આપવો જ જોઈએ. મેં બાઈબલ, કુરાનેશરીફ અને આપણું હિંદુ શાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો છે બધામાં એક જ છે કે, જે ભણાવે છે તે શિક્ષક કહે, ગુરુ કહે, કે મોત્સવી — એનું કહ્યું માનવું જોઈએ. જે ન માનવું હોય તો એ શાળામાંથી ચાલ્યું જવું. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ચોથો અને પહેલો આશ્રમ એક છે. એણે નમ્ર અને વિનયી થવું જોઈએ. જોને વિદ્યાર્થીએ જ કરવો છે તેણે લમ્પ ન કરતાં જોઈએ, વિવશભાગ ન બોગવવો જોઈએ. હું માનું છું કે વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં સફૂમત આવવી જોઈએ. પણ વિદ્યાર્થી વિવશાંધ હોય, વિદ્યાર્થી ઉદ્ધત હોય, ચરાબ બીડી પીતો હોય, તો એવાના હાથમાં સફૂમત આવે તો હિંદુસ્તાનનું શું થાય !”

સુહરાવદીસાહેબને આજે ભાણેજી કરવાની બાપુએ ના પાડી. કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ એને જોઈને ઉત્કેષાર્થ ગયા હતા.

લાંથી ૯ વાગ્યે પાછા આવ્યા. બાપુએ પ્રવચન લખ્યું, શહીદસાહેબ સાથે વાતો કરી. ૧૦ વાગ્યે ક્યાં. ૧૦-૩૦ વાગ્યે સૂતા.

તા. ૨૬-૮-૪૭

આજે બાપુજી ૨-૩૦ વાગ્યે બીડી નીકળ્યા. લખવાનું ખૂબ જ ચટ્યું હતું, એટલે લખવા બેઠા. ૩-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના વગેરે રોજની જેમ ચાલ્યું. અને ૧૦થી પ ની વચ્ચે મુકાકાતીઓ, લખવાનું, આરામ વગેરે કાર્યક્રમ રહ્યો.

પાંચ વાગ્યે ટોશી ગંજમાં પ્રાર્થનાસભા હતી. પ્રાર્થના થયા પછી વહેમાનરમ્ ગયાં.

એ ઉપર બાપુએ કહ્યું, “વહેમાનરમ્ ગાતી વખતે બધા બિભા ધર્મ ગયા. મને સુહરાવદીસાહેબે પૂછ્યું કે હું ઘાઉં ? ત્યારે મેં હા પાડી કારણ કે બધો બિભા થાય અને એ ન થાય તો કદાચ અનર્થ ધર્મ જાય.

“પણ આ પ્રથા અંગ્રેજની છે. આપણી રીત તો દહાર બેસીને ગાવાની છે. આપણે આપણી શ્રુતિનાં વખાણ કરીએ છીએ. વહેમાનરમ્ કોઈ સંપ્રદાયી ચીજ નથી, એમાં બહુ ગુઢ ચીજ છે. એની પાછળ કેટલાયના જાન ગયા છે. પણ એનો આખા હિંદુસ્તાન માટે એક જ સર અને એક જ તાલ થવો પડે છે” એકચ માટે પણ ધણું કહ્યું.

ખ્રિસ્તીઓ કેટલાક બાપુ પાસે આવ્યા હતા, એમણે ફરિયાદ કરી કે, “હિંદુ હિંદુસ્તાનમાં રહેશે, મુસલમાન પાકિસ્તાનમાં જશે, પણ અમે ક્યાં જઈએ ?”

બાપુએ એનો જવાબ આપ્યો કે, “તમે પોતાને ૪૦ કરોડમાંના એક માનતા હો, હિંદુસ્તાની માનતા હો, તો આવો સંકુચિત સત્તામ કેમ ઉઠાવે છે ?”

સુહરાવદીસાહેબે જંડા ઉપર ભોમતાં મુસલમાનોને કહ્યું કે, “જો તમારે હિંદુસ્તાનના વતની બનીને રહેવું હોય તો તમારો સાચો ધ્વજ ત્રિરંગી જંડો જ છે, એને જ તમારે સન્માન કરવી જોઈએ. મને કોઈએ કહ્યું કે, હું ડરથી ‘જય હિંદ’ કરું છું, પણ હું તો આ દેશનો વતની જ છું અને તેથી જ જય હિંદ કરું છું. ‘જય હિંદ’ તો ઘણા વખતથી નીકળ્યું છે. પણ પહેલાં કદી કોઈને ‘જય હિંદ’ નથી કહ્યું. કારણ કે હિંદુસ્તાન અખંડ હતું. પણ અત્યારે ખરેખર હિંદ

બુદ્ધ પંથુ છે અને હિંદ જ બન્યું છે. વળી હું હિંદુસ્તાનનો—યુનિયનનો વતની છું. હું ઇમાનદારીથી ‘જય હિંદ’ બોલું છું એમાં કોઈ સંદેહ ન રાખે. બોલો ‘જય હિંદ.’”

પ્રાર્થનામાંથી ૯-૪૫ થેરે આવ્યા. આવીને આજે દિવસના બાપુ કાંતી નડોતા સકયા એટલે કાંત્યું. ફરીને ૧૦-૩૦ સુતા.

બેલિયાઘાટા

તા ૩૦-૮-૪૩

પ્રાર્થના પછી ‘હરિજન’ મારેતી તૈયારી કરી. ૬ાા ફરવા ગયા. ફરીને આવીને નિત્યકર્મ પ્રમાણે મસાજ સ્નાન બાદ ૧૦ વાગ્યે જમતાં જમતાં હોરેમ એલેક્ઝાંડર સાથે વાતો કરી. ૧૨ વાગ્યે એ ગયા પછી મોન લઈને ‘હરિજન’ સારુ લખાણમાં ૩ વાગ્યા સુધીનો વખત ગાળ્યો. વચ્ચે થોડો વખત આરામ લીધો હતો. ૩થી ૫ મુલાકાતીઓ હતા. પાંચ વાગ્યે કથકતાથી ૧૬ માર્ચિસ દૂર પારાસેર છે ત્યા પ્રાર્થના થઈ.

ઐક્ય ઉપરાંત બાપુ પાસે એક પ્રશ્ન આવ્યો કે, “હિંદુસ્તાન બૂખે મરે છે. જે હાથ લંડનના છે તે જ હાથ હિંદુસ્તાનના છે. હિંદુસ્તાન પાસે કપડાં પણ નથી, તો મિલવાળા આવે.”

“હું તો ખીંછ જ વાત કરીશ. કોઈની પામે બીજ શા માટે માગતી? હું પ્રધાન હોત તો એમ જ કહેત કે ખાવાનું તમે પોતે જ તમારું કરી લો. કપડાં પણ તમે કરી શકો છો. મારું અર્થશાસ્ત્ર એ છે કે, યશ કરો, યશ કરીને ખાઓ. યશ એટલે હવન હોમ નહિ, યશ એટલે પૂરતી મજૂરી ફરીને ખાવું ને બધા જ પૂરતી એકમરખી મજૂરી કરતા થઈ જશે તો હિંદુસ્તાનની રિયન પક્ષટાર્ક જશે. ત્યાં ત્યાં તમારું ઉત્પન્ન થાય છે તે તમારું કુદાવી નાખી ત્યાં ત્યાં અનાજ વવડાવો. નોઆખાલી સુવર્ણભૂમિ છે. ત્યાં નાળિયેર, માછલી, ચોખા કેટલાં બધાં થાય છે! કરાંચીથી ચોખા આવે અને નોઆખાલી ખાય, એ કેવી શરમતી વાત છે? વળી કપડું પણ ને સૌ પોતપોતાનું કાંતે, તો મિલ એની મેજે બીડી જશે. ૩ આપણે ત્યાં કેટલું બધું થાય છે? પણ મારી વાત કોણ માને? આપણા કેટલા કરોડો હાથ છે! અને મિત્રમાં તો માંડ એકાદ

લાખ માણસોને મજૂરી મળે, બાકી બેઠા રહે. પણ એ હિસાબ આજે કોઈ સમજવા નથી માગતું.”

મહારાવડીસાહેબે પણ એકતા માટે ઘણું કર્યું. બાપુને સળેખમ ખૂબ જ થયું છે તેથી થેરે આવીને તરત જ પદારીમાં પડ્યા.

તા. ૩૧-૮-૪૩

૩૧ વાગ્યે રોજની જેમ પ્રાર્થના વગેરેનો કાર્યક્રમ રહ્યો. બાપુને સળેખમ થયું છે છતાં કામકાજ ચાલુ જ રાખ્યું. બાપુએ નોઆખાલી જવાનું નક્કી કર્યું છે. એને માટે ચારુબાણ ચોધરી અને પ્યારેલાલજી આવ્યા હતા એમની સાથે વાતો કરી. ૧૦ વાગ્યાથી ૩૧ મુધી મુલાકાતીઓનો ક્રમ ચાલુ રહ્યો. ૩૧ વાગ્યે માંડ હોટેલમાં ગયા. અહીં અત્યાર મુધી એવી રીત હતી કે કોઈ હિંદુસ્તાની આ હોટેલમાં પ્રવેશી જ ન શકે ત્યાં બાપુએ કર્યું. “હું તો આ જગ્યાએ બિખારીની જેમ આવ્યો છું. હું બિખારી કંઈ આજકાલનો નથી, પણ ગ્યારથી વિદ્યાયતથી આવ્યો છું ત્યારથી બિખારીપણું શીખી લીધું છે. આપણે ત્યાં જગડામાં ઘણું નુકસાન થયું છે. અને હવે એ પાછું હતું તેવું કરવા માટે પૈસાની જરૂર તો આપણે પડે જ. પણ તમે કહી શકો છો કે બધું હકૂમત કરે. પરંતુ હવે હકૂમત-આપણી છે. અને હકૂમતના પ્રધાનો લોકોના સેવક છે, નોકર છે, પ્રતિનિધિ છે. અને ભલે કોઈ ખરાબ હિંદુ સુસલમાને ગુનો કર્યો હોય પણ તે આપણે જ ક્યાં ખરાબર છે, એટલે એને માટે સૌ પોતપોતાના ખીસામાં હાથ નાખે.” ઉપરાંત ઐક્ય ઉપર કર્યું.

શહીદસાહેબે પણ કરોડ રૂપિયાની અપીલ કરી, અને હવે કાયમી શાંતિ રાખવા કર્યું.

ત્યાંથી સીધા બાગમારી પ્રાર્થનાસભામાં ગયા ત્યાં બાપુએ આપણે કર્યું કે, “આજે અમે બને બિડ્ડા માગવા ગયા હતા, અને તમારે જ માટે કે નેટલા મકાનો બળી ગયાં છે એ બધાં ફરી નવાં બીજાં કરી ત્યાં લોકોને વસાવવા.” અને તા. ખીંછએ નોઆખાલી જવા માટે કર્યું કે, “હું ગઈ તોપણ જરૂરે અર્થાંતિ ન જ થવી નેઈએ.”

થેરે આવી ઉરમાનસાહેબ સાથે વાતો કરી ૯ વાગ્યે બાપુ સૂતા. થોડોક તાવ બાપુને હતો.

બાપુજી

[રેડિયો પર યથેચ્છી વાતચીતનો સાર તેમની પરચાનગીથી નીચે હતાયો છે.]

ચંદ્રવદન મહેતા — આપણે ત્યાં એટલે, કે ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોમાં, ઘણી વખત અતિથિઓ પધારે છે, ત્યારે તેમનો કાલ અમને પણ મળે છે, અને આપ શ્રોતાઓને પણ મળે છે. એમ આજે અહીં બાર્થ કિશોરલાલ મરાઠવાળા પધાર્યા છે, એટલે એમને એક બે સવાલો પૂછવાનું સ્વાભાવિક રીતે જ મન થાય છે : તમે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોમાં માનો છો; તમે ગાંધીજીના અનુયાયી છો. ખરું જોઈએ તો સદ્ગત મહાદેવબાર્થ અને ત્યાર પછી નરહરિબાર્થ પરીખ, વિનોબા ભાવે, અને બજુસાલીજી અને કિશોરલાલબાર્થ, આ ચાર નામ આપણે ગણતરીએ એટલે ગાંધીજીનાં સિદ્ધાંતોના અનુયાયી તરીકે આ ચારની સમક્ષ, આ ચારની સાથે બેસી શકે એવા ખીળ મળવા પણ મહા મુશ્કેલ છે. એવા બાર્થજી બીજા પણ હશે; પણ આ ચાર બાર્થજી જેમણે પચ્ચીસ, ત્રીસ ત્રીસ, પાંત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષ પર્ષતોના ગાંધીજીનો સમાગમ સેવ્યો છે અને હવે પણ ગાંધીજીનાં જ્યાં જ્યાં સમારકો છે અને જ્યાં જ્યાં એમની ભેટકો હતી ત્યાં આગળ આ બાર્થજી પાતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. હવે એ પર વધારે કંબાણ ન કરતાં હું કિશોરલાલબાર્થને વિનંતી કરું છું કે, કિશોરલાલબાર્થ! ખરેખર અદેબાર્થ આવે એવું આપનું જીવન છે અને એવો સંતસમાગમ આજ મુખી આપને સાંપડ્યો હતો. ત્યારે એ મહાપુરુષની સાથે નિકટવર્તી રહ્યા એને અગ્ર ઘણી વાતો છાપાંઓમાં, પુસ્તકોમાં કેટલાંક સરમરણોમાં અમે સાંભળીએ છીએ. પણ તમારી પાસેથી કંઈક વિશિષ્ટ એવું સાંભળવાની આશા રાખીએ તો બાપુજી વિશે આપ અમને કંઈ નહિ કહો?

કિશોરલાલબાર્થ — પહેલાં તમે જે રીતે મારી અને મહાદેવબાર્થની, નરહરિબાર્થની વગેરેની એળખાણ આપી તેની પાછળ એક જૂલ રહેલી છે, તે સમજાવવી જોઈએ. તે એટલા માટે નહિ કે તમારી એ જૂલ છે, પણ એવી જાતની જૂલ સામાન્ય રીતે જ સમાજમાં પેસી ગઈ છે. અને એને લીધે આપણે બાપુજીની જે વિશાળતા છે તેને ટૂંકા કરી નાખીએ છીએ. એટલા માટે એને સુધારવાની જરૂર છે.

બાપુજીના અનુયાયી તરીકે તમે ચાર પાંચ નામો ગણાવ્યાં. સાચું પૂછતાં એ ચારમાંથી કોણ બાપુજીના અનુયાયી હતા કે છે તે ન કહી શકાય, અને મારે માટે તો એજામાં એણું કહી શકાય. બાપુજી ઘણી વાર કહેતા કે, “ મારો કોઈ શિષ્ય જ નથી. હું જ મારો શિષ્ય છું. મારા સિવાય કોણ મારો શિષ્ય હોય ? હું જ મારો શિષ્ય બરાબર નથી થઈ શકતા, તો મારો બરાબર શિષ્ય કોણ થઈ શકશે ? ” એટલે બાપુજીના કોઈ પણ શિષ્ય છે જ નહિ અને કોઈ પણ બાપુજીના સિદ્ધાંતોને બરાબર પી ગયો છે કે પચાવી ગયો છે એમ દાવો કરે, તો એ પણ બરાબર ન કહેવાય. બધાએ બાપુનો લાભ વળો મુઠ્ઠી ઉઠાવ્યો; અને મહાદેવબાર્થ જેવા, જે એમની જ રીતે એમનો અંગન પરિચય કરીને જે રીતે એમનામાં એનગ્રોન થઈ ગયા, તેવા તો કોઈ જ થઈ શક્યા નથી. અને એ દૃષ્ટિએ હું તો બહુ જ દુઃસ્ખ છું. એમની જોડે ત્રીસ વર્ષ મુઠ્ઠી અનેક રીતે કામે ક્યોં એ પણ સાચું. પણ તેમ છતાં તેમનો અનુયાયી થઈ શકું, એવો દાવો કોઈ દિવસ હું કરી શકું એમ નથી. અને એ વસ્તુ નરહરિબાર્થ વિશે પણ કહી શકાય. વિનોબા વિશે પણ કહી શકાય. બજુસાલીબાર્થ તો બાપુજીના અનુયાયી તરીકે પોતાને એળખાવવામાં વાંધે પણ ઉઠાવે. બાપુને હું જેવી રીતે જઈ મળ્યો, અને બાપુની સાથે માડું જીવન મેં જોડી દીધું તે પરથી આ વાત સમજી શકાય તેમ છે.

મેં બાપુને એક ધર્મગુરુ તરીકે માન્યા નહોતા. તેમ બાપુની પાસે હું ગયો તે એટલા માટે નહિ કે તેઓ એક રાજકીય નેતા હતા. તેઓ રાજકીય નેતા તો ખરા, પણ મારે માટે વાન એમ હતી કે, મારા કુટુંબની અંદર મને મારા પિતાથી જોડે જોડે સંબંધ હતા તેટલો કોઈ સાથે ન હતો. કુટુંબની અંદર એમ તો બહુ મેળ હતો. મારા મોટાભાઈ એ મારા ઉપર બહુ જ હેન રાખતા હતા. હું પાણી માચું તો દૂધ લાવી આપે એવા હતા. પણ મારા પિતાથીની જોડે મને બહુ જ સાલતી હતી. અને ૧૯૧૬ના અંતમાં મારા પિતાથીનું બ્યારે અવસાન થયું ત્યારે મને

સનું સનું જેવું લાગ્યું. તે વખતે ઈશ્વરકૃપાથી એવી પરિસ્થિતિ હતી કે, કુટુંબની ચિંતા જે પહેલાં ઘણી ભારે હતી તે હળવી થઈ ગઈ હતી. અને મારા મનમાં એવા વિચારો તો હતા કે, કાંઈ ને કાંઈ સેવા-કાર્યમાં પડી શકાય તો સારું. પણ એ સેવા-કાર્યમાં પડવાને માટે પાછા એક પિતા જોઈએ. એ પિતા મને ઓચિંતિ ગાંધીજીની અંદર દેખાયા. અને જેમ એક પુત્ર પિતાને જઈ વળગી પડે એમ હું ગાંધીજીને વળગ્યો; અને ગાંધીજી સાથે મારો જો કાંઈ સંબંધ રહ્યો તો તે પિતા-પુત્રનો જ રહ્યો હતો.

બાપુને કાંઈ અનુયાયી ન હતા અને બાપુએ કાંઈ સંપ્રદાય કે વાડા જેવું બાંધ્યું નહિ, એ જ એમની વિશિષ્ટતા છે. બાપુ શું કામ જગત-પુરુષ કહેવાયા? બાપુને કાંઈ પણ સંપ્રદાય ચલાવવા હોત તો તે કદાચ થઈ પડે એવી વસ્તુ નહોતી. પણ જો કાંઈ માણસ બાપુને માટે સંપ્રદાય ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરશે અને બાપુના વાડા બાંધશે તો એણે, ખરું પૂછતાં, બાપુની સેવા નહિ કરી હોય, પણ બાપુની કદાચિત્ કુસેવા પણ કરી હશે.

બાપુ અને સંપ્રદાય એ બેની વચ્ચે એક પ્રકારનો વિરોધ છે. એ કેવા પ્રકારનો છે? સંપ્રદાયની અંદર ‘આ મારા’ અને ‘આ મારા નહિ’ એવી ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. અમુક વસ્તુને માનનારા તે અમારા, અમુક વસ્તુને નહિ માનનારા તે અમારા નહિ. અમુક જનનું પહેરનારા, અમુક જાતનું વર્તન કરનારા, અમુક જાતનું બાહ્ય આચરણ કરનારા, અમુક પ્રકારના વિચારોને રજૂ કરનારા, તે અમારા, એવા એક જાતનો ભેદભાવ, એક જાતની સંકુચિતતા ઊભી થાય છે. જે અમારા નહિ તે બધા હલકા એવી સંકુચિતતા ઊભી થાય છે. જ્યારે બાપુના હૃદયમાં એ વસ્તુ જ નહોતી. બાપુ તો જાણે એક હેતાળ મા હોય અને એને પાંચ સાત છોકરાં હોય, અને એ પાંચ સાત છોકરાંનાં જુદાં જુદાં લક્ષણ અને જુદા જુદા ભાવો હોય, જુદી જુદી વસ્તુઓ હોય, તેમાં જે અદ્યમાં અદ્ય હોય તેના પ્રતિ જે પક્ષપાત હોય, જે જિંદગામાં જિંદગી હોય તેની કદર હોય, પણ પક્ષપાત જેવું જો કાંઈ કહે તો તેમાંના અદ્યમાં અદ્યપની પ્રતિ જ; — તેમ બાપુનું હૃદય પણ

એવા પ્રકારનું હતું કે, ઝોઝો તો વિવિધ સ્વભાવના માણસોને, વિવિધ વૃત્તિના માણસોને, વિવિધ જાતના દોષો અને અવગુણવાળા માણસોને અને ગુણોવાળા એને સાથે રાખી શકતા હતા. ને તેમણે કાંઈને પણ એવું નથી ક્યું કે જે બાપુની પાસે એક વાર જઈને રહ્યો હોય તેને પોતે કાઢી મૂક્યો હોય. તે પોતે ન રહી શક્યો હોય ને બાપુને છોડી ગયો હોય એ વાત જુદી છે. પણ કાંઈને એક વાર પોતાના કયાં પછી બાપુ એ કાઢ્યો હોય એવું મારા સ્મરણમાં આવતું નથી. જેઓ નીકળી ગયા અથવા બાપુએ બહાર સાર્વજનિક રીતે કાઢ્યા, તેમને પણ અંગત રીતે કાઢ્યા નથી. અને જે વર્ષે, ચાર વર્ષે, છ વર્ષે પાછા સેવા-કાર્યમાં જોડાવા માટે તકો આપી. તેવી જનના કેટલાક દાખલા પણ આપણે જોઈશું કે જેમનો જાહેરમાં એમણે નિયંધ કર્યો, તેમણે કાંઈ ને કાંઈ ફેરફાર પણ કરી નાખ્યો, પણ તે છતાં એમણે પોતાની સાથે આવવાને માટે જેમની ઇચ્છા હતી એમને માટે મોકળાશ કરી આપી. એમનું હૃદય એટલું વિશાળ હતું કે એ જાણના કે બધા એમનાં બાળકો છે.

આ બાબતમાં મને ઘણી વાર કવિ બ્રહ્માનંદનાં બે ભજનો યાદ આવ્યા કરે છે, અને ઘણી વાર મેં એ મનની અંદર રટ્યાં છે. એમાં એક પદની પહેલી લીટી છે,

“અધમેઘ્ધારણ અવિનાશી તારા બિરતની બલિહારી રે”

અને બીજું પદ છે :

“મનમોહન મુદર વર મારા અવગુણિયા વિસરાયા રે.”

એમાં કવિ કહે છે :

“ભરી સમામાં બૃધરથ તમે માડી થયા છો, મારી રે બેઠાને હેતે જોલાવો અવગુણિયા વિસારી રે; અનલ આદિ જે ગ્રહે અનલે તો છોડાવે રોવારી રે; બાળકને જનની સમ બીજું નહિ જગમા હિતકારી રે. રોરીએ રમતાં અથડાતા છોરાં રાખે દાવા રે, સમજ થઈ કોઈ લીએ ચૂકિયા માતા બંધે મેલાવા રે.”

એવા એવા ભાવો એની અંદર આવે છે. બાપુનું જીવન જોશો તો જેની જેની જોડે વર્તન ક્યું તેઓની પ્રત્યે આ રીતે જ ક્યું છે. એમણે ઘણા સરસ નિયમો બાંધ્યા. આશ્રમની અંદર રહેવાનું એ કંઈ કૂચના બિહાનના પર સ્વાત્નું ન હતું, પણ ત્યાં આગળ પણ એવી રીતે એક એકને તેઓ વાળતા,

એવું તો શક્તિને અનુસરીને કાપ કરાવતા, હાથ પશુ એટલાં હાથે, કામ પશુ એટલાં જ કરાવે, એ એમની વિશિષ્ટતા હતી.

આ મારી દૃષ્ટિએ ટૂંકમાં બાપુજીનો પરિચય. એમનું હૃદય સાગર જેવું, મહાસાગર જેટલું વિશાળ હતું. એમના હૃદયની વિશાળતા એ જ એમની વિશાળતા. એમના કરતાં બુદ્ધિમાન અથવા વિક્તામાં અથવા ભક્તિના દેખાવોની

અંદર અનેક પ્રકારની ભજનની ધૂનોમાં અને રંગોમાં અને મરતીમાં ચઢી જનારા ઘણાપ મોટા મોટા અને પવિત્ર પુરુષો હશે. કદાચ કેટલાક કોમળ હૃદયના ઘણા મળી આવશે, અને કદાચ એમના કરતાં વધારે પશુ નીકળશે. પશુ જે એમના હૃદયની વિશાળતા હતી એ એમના હૃદયની વિશાળતાએ જ એમને વિશ્વપુરુષ બનાવ્યા, ને એમની વિશાળતા ખરેખરી વીરતા છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલયનો નવો વિભાગ

[તા. ૧૬-૧-૪૯ના રોજ વડા પ્રધાન શ્રી બાબાસાહેબ ખેરને શુભ હસ્તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલયનો ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ વિભાગ ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. તે પ્રસંગે વિદ્યાપીઠના મહામાત્રે કરેલા નિવેદનમાંથી તથા વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલયના આપેલા પરિચયમાંથી નીચેનું ઉતારવામાં આવ્યું છે.]

આજનો પ્રસંગ વિદ્યાપીઠની કારકિર્દીમાં એક રીતે જોઈએ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો મુદ્દો છે. આપ સૌને ખબર છે કે, તેની રચાપના ઈ. સ. ૧૯૨૦માં થઈ તે પહેલાં સરકાર સાથેના અસહકારની આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળને અંગે. તેમાંથી આવે એવો શુભ દિવસ આવ્યો છે કે બ્યારે આપણી પરતંત્રતા મઈ છે, અને તેની સાથે વિદ્યાપીઠ સરકાર જોડે અસહકાર લઈને જે જન્મ્યું હતું, તે યુગ પશુ પૂરા થયો છે. આ પ્રસંગ તેના એક મોટા પ્રતીક જેવો ગણાય.

વિદ્યાપીઠની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તેનું ગ્રંથાલય હંમેશા એક મુખ્ય રથાને રહેલું છે, એટલું જ નહિ, એક રીતે કહીએ તો, હાલનાં ગયાં ૨૫ વરસોમાં વિદ્યાપીઠની સાથે સાથે તેણે પશુ આપણી આઝાદીની હાલતના કેદ તથા છુટકારાના રંગો જોયા છે. આ બધા છતાં તે હમેશા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતું રહ્યું છે, અને વરસોથી તેણે ગુજરાતમાં એક નમૂનેદાર પુસ્તકસંગ્રહ તરીકે નામના મેળવી છે.

મૂળથી એનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે અભ્યાસ અને સંશોધન માટે કલ્પવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસ અને સંશોધન કેવળ ઉચ્ચ શિક્ષણ પૂરતાં સમજીને વિદ્યાપીઠ આવ્યું નથી. તેના કાર્યની વ્યાપ્તિ ચર્યાચરથી પ્રાથમિક, કેળવણીથી માંડીને ઉચ્ચ અને પ્રૌઢ કેળવણી સુધીની રહી છે. અને એનું મધ્યબિંદુ

આપણો ગામડામાં વસતો બુદ્ધિનસમાજ અને તેની જરૂર એ રાખવામાં આવ્યું છે. આથી આ ગ્રંથાલયમાં બાળસાહિત્યથી માંડીને ભારતીય પ્રાચીન વિદ્યાઓ અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં વિધવિધ વિષયોના ગ્રંથો સંઘરવામાં આવ્યા છે. આ બધા ગ્રંથોને લઈને જ વિદ્યાપીઠ પોતાની વિવિધ પ્રકારનપ્રવૃત્તિઓ કરી શક્યું છે. એ સંગ્રહમાં આવે એક નવો અને કીમતી ઉમેરો થાય છે, તેથી આનંદ થાય છે. તે ઉમેરો સરકારે વિદ્યાપીઠને પોતાની પાસેનાં ગુજરાતી પુસ્તકોના સંગ્રહ સોંપ્યો છે તે છે. આ સંગ્રહ ઉમેરો વાંચી, ગુજરાતી ભાષા, કાવ્ય, તથા સાહિત્ય વગેરેના અભ્યાસ તથા સંશોધન માટે ગ્રંથાલય એક અદ્વિતીય બન્યા બનશે; સરકારે એ માન આ ગ્રંથાલયને આપી તેની જે કદર કરી છે તેને માટે સરકારને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

આ ઉમેરો વિશે આપને ટૂંકમાં હવે કહું.

ઈ. સ. ૧૮૬૭માં કોપીરાઈટ કાયદો થયો તેની રૂએ મુંબઈ છલાકાની સરકારી હદમાં બહાર પડતાં પુસ્તકો સરકાર પાસે જમા થયા હાયાં. એક તરફ તે હાલમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં એકાં થતાં હતાં, અને અર્ધીમાં મુંબઈ સરકાર પાસે પશુ થતાં. પરંતુ ફેર એટલો પડ્યો કે, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં તે આવે સારી હાલતમાં સંઘરેલાં મળી શકે છે; ત્યારે આપણા દેશમાં ત્યારની સરકારે એવું ધ્યાન આપ્યું નહિ.

આત્મારે ગ્રંથાલય પાછળ વાર્ષિક કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૫ હજાર કરવામાં આવે છે.

છેવટે, આ ગ્રંથાલયે કરવાનાં કામમાં એક ખાસ બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. મેં ઉપર કહ્યું કે, આપણી સરકારે પ્રાંતની વ્યાપક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના એક મુખ્ય અંગ તરીકે આ પ્રાદેશિક ગ્રંથાલયની યોજના કરી છે. તે યોજનામાં ધરદો એવો રાખવામાં આવ્યો છે કે, ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી, પ્રૌઢશિક્ષણ વગેરેના પ્રસારની સાથે જ આખા પ્રાંતમાં દેકે નાનાં ગામડાં સુધી નાનાંમોટાં વાંચનારો તથા પુસ્તકાલયોની ફૂલગૂંથણી કરવી. એ બધાં પુસ્તકાલયોને, ખીજ કેળવણીવિષયક સંસ્થાઓને તેમ જ જિરાસુ વ્યક્તિઓને પ્રાંતના આ મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયની ગ્રંથસંપત્તિની માહિતી મળી શકે એવી સમવડ કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતમાંનાં મોટાં મોટાં ગ્રંથાલયોનું સંયુક્ત કેટલોગ થતાં તો વખત જશે એ ઉધાડું છે. તે પહેલાં અને તે કરવામાં પૂર્વતૈયારી હવે જરૂરી છે કે વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલયનું અને કોપીરાઈટ સંગ્રહનું સંપૂર્ણ વર્ગીકૃત કેટલોગ તો છાંપીને પ્રસિદ્ધ કરવું જોઈએ. એ બંને સૂચિઓ તૈયાર કરવાનું કામ પણ મોટું છે અને સારી પેઠે સમય અને પૈસા ખાચ એવું છે.

તે ઉપરાંત નવાં સ્થપાતાં પુસ્તકાલયોને તથા સામાન્ય વાંચકોને પુસ્તક-પસંદગીને અંગે સૂચન મળે એ હેતુથી શિષ્ટ સાહિત્યની યાદીઓ વખતોવખત બહાર પાડવાની જરૂર છે જ. આજ લગી વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય તરફથી અવારનવાર એવી યાદીઓ બહાર પાડવામાં આવી છે. હવે પછી એ કામ વધારે નિયમિતપણે અને મોટા પ્રમાણમાં કરવાનું રહેશે.

અનેક ગ્રંથાલયોએ હવે ગાંધીસાહિત્યનો અગ્રગ વિભાગ રાખવાનું શરૂ કર્યું છે. તેમને માટે એ સાહિત્યની નાની યાદી બહાર પાડવાનો વિચાર તો છે જ. ગાંધીસાહિત્યની એક વિસ્તૃત સૂચિ ગયા માસમાં જ બહાર પાડવામાં આવી છે. નવાં સ્થપાયેલાં તાલુકા પુસ્તકાલયો માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તથા

હિન્દી પુસ્તકોની એક નાનકડી યાદી પણ તાજેતરમાં બહાર પાડવામાં આવી છે.

આ બધાં કામો કરવાને તાલીમ પામેલા ગ્રંથપાળો પણ સારી પેઠે જોઈએ. જ્ઞાનપ્રસારકાર્યને માટે ગ્રંથાલય એવી મોટી યીજ છે કે, મૂળી છતાં તે એક યુનિવર્સિટી જ છે, કે જ્યાં જગતના સદ્ગત તથા વિદ્યમાન બધા વિદ્વાનો તથા અધ્યાપકો પોતાનું જ્ઞાન આપવા તૈયાર બેઠા હોય છે. આ કામ અમે એવી ભાવના ધરીને કરવા માગીએ છીએ. તેમાં સરકારે આપેલો સંગ્રહ તથા તેની કામગીરી કીમતી મદદરૂપ થશે.

આજે વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલયમાં પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા આશરે ૩૨૦૦૦ છે. તેની કિંમત રૂપિયા દોઢ લાખની આસપાસ છે. પુસ્તકોની ભાવાવાર સંખ્યા નીચે મુજબ છે:

ગુજરાતી	૭૫૧૧	સંસ્કૃત	૨૬૦૦	અંગ્રેજી	૧૪૨૭૬
હિન્દી	૨૨૬૨	પ્રાકૃત	૪૬૮	ફ્રેન્ચ	૨૩૫
મરાઠી	૧૧૭૭	પાલિ	૩૩૪	અર્મેન	૨૧૧
બંગાળી	૬૨૦	અરબી	૫૮	અને	હતર.
હર્ડ	૭૮૬	ફારસી	૧૩૪		

ઉપરનાં પુસ્તકોમાં ૪૦૦ જેટલાં હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે.

હવે સરકાર તરફથી જે કોપીરાઈટ પુસ્તકો મળ્યાં છે તેની સંખ્યા ગણતાં કુલ ગ્રંથસંખ્યા ૫૭૦૦૦ ઉપર થાય છે. તે વિભાગના સામયિકોનો સંગ્રહ આ ઉપરાંત છે. પણ મોટા ભાગના સામયિકોની કાપલો અપૂર્ણ હોવાથી તેનો ગ્રંથસંખ્યામાં સમાવેશ કરી શકાયો નથી.

વિદ્યાપીઠ વાંચનાલય

ગ્રંથાલયની સાથે વિદ્યાપીઠના વાંચનાલયનો પણ વિકાસ થાય છે. શહેરના એલિસથિજ વિભાગના ગાંધીપુલ તરફના ભાગ માટે એક સારા વાંચનાલય તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. આત્મારે તેમાં ૪૦ ઉપરાંત ગુજ ૬ ઉર્દૂ અને ઉપર દૈનિકો,

ભીંત બુલાઈ!

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની જૂનાગઢ બેઠકે ઠરાવ કર્યો કે, ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી નહિ પણ રાષ્ટ્રભાષા હોવી જોઈએ. અને તેની વિચિત્રતા ઢાકી ન રહે તે સારુ જ બાણે ન હોય એમ, બીજો ઠરાવ કર્યો કે, ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટી કાઢવાનું કામ સરકાર હવે જાણી કરે શું કામ? રાષ્ટ્રભાષાનું માધ્યમ દાખવ કરવાને માટે? કેણુ તે કરશે? જેમનો પ્રાણ ગુજરાતી ભાષા બેડે જઝાયો છે તેઓ? એ તો બને જ કેવી રીતે? તો પછી યુક્ત પ્રાતમાથી હિંદીના ('હિંદી' ભાષાના જ ને? કેમ કે શ્રી મુનશી સસ્કૃતિયા હિંદીના જ હામી છે) બાણુકારો ગુજરાતમા નોતરિને? આ કરવામા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ ચાહવાની નેમરાળી પરિષદને શો રસ? તેમા તેનો શો ધર્મ? શો ઉદ્દેશ? શી સમજ?

કહેવામા આવ્યું કે, પ્રાતનાદને રોકવા અને રાષ્ટ્રનાદને પોષવા માટે આ છે. પ્રાતનાદ ખરેખર જોઈએ તો પ્રાતના સીમાડા બાધરાનુ તાકતા રહેવામા અને મહાગુજરાતની અસ્મિતા ખીનવામા અને માનવામા રહેલો ગણાય હુ મારી ભાષા બોલુ અને તે દારા બધી વિદ્યા બણુ, તેથી બીજો જ્યો પ્રાત દુભાય? શું કામ દુભાય? જનકે, દુભાવાનું કારણુ તો હિંદીને કે કાર્ક બીજી ભાષાને માનુભાષાની જગાએ ઢોકા દેવામા રહેલુ છે જે પ્રાતવાદ અને હિંદની એકતામા ભગનો ભય હોય તો આ અત્યાચાર જે થશે તો તેમા રહેલા છે.

આ સવાનનો મિચાર કરતા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાનો ધર્મ બૂલી છે એટલુ જ નહિ, ભીંત જ બૂલી છે, એમા જરા શકા નથી તેણે પોતાની વડોદરાની બેઠકનું કામ પણ બૂલીને વાત કરી છે કહેવામા આવ્યું કે, ગુજરાતી વિષય તો રહેશે, માધ્યમ તે નહિ હોય, પણ તેથી કાર્ક તેની પ્રગતિ નહિ અટકે. માધ્યમને જે ભાષાના ઉત્કર્ષ બેડે લેવાદેવા ન હોય, તો હિંદીને શું કામ માધ્યમ રાખવી? સહેજે જે માધ્યમ હોય તે—વિદ્યાર્થીની સ્વભાષાને જ રાખો અને રાષ્ટ્રભાષાને ફરજિયાત કે

મુધી શીખવો, તો એથી કામ સરવુ જોઈએ રાષ્ટ્ર ભાષાને પ્રાતની સ્વભાષાઓ સામે આમ નાહક ઠેકની મારનારા જરા થોભશો, નહિ તો પ્રાતનાદનુ દારુણુ મુઠ વગર કારણે નોતરશે. શિક્ષણમાત્રનું માધ્યમ દેશની ૧૭-૧૫ જે મહાન ભાષાઓ છે, જેને કરોડો લોકો સૈકાથી બોનતા આવ્યા છે, જે ફારસી અને અંગ્રેજીની બેહાકીને પણ ગાઢ્યા વિના છતી રહી છે,—તે ભાષાઓ જ માધ્યમના માનને પાત્ર છે, અને તેમને ધનકારીને જે કામ થશે તો આજ પેડે શિક્ષણ પાણુ બંધ જશે આખા હિંદ માટે એક માધ્યમતરીકે અંગ્રેજીનો બીજો અવેજ યોગવાની આ વાત નથી આ સાદી વાત સાહિત્ય પરિષદ જેવી સમ્યા જૂની શકે એ પરથી તો એમ માનવુ પડે કે, આથી તો તે સરથા પોતાની કિંમત કરાવે છે.

છેવટે, એક જ વાત તોણુ જૂજરાત વિદ્યાપીઠે ગુજરાતીને માધ્યમતરીકે—સિદ્ધાંત તરીકે માન્યુ છે તેથી શું તેના સ્નાતકો પ્રાતનાદી થયા છે? વાત તો બેનગી એમ છે કે, તેઓ સાચા રાષ્ટ્રનાદી બન્યા છે, તેમણે રાષ્ટ્રભાષાની અને સ્વભાષાની સેવા કરી છે એટલે સ્વભાષાના માધ્યમ સામે રાષ્ટ્રવાદને નામે વાત થાન તેથી બી મરનાની જરૂર નથી એ ભીતિ બોગી છે જનકે, પ્રચ્છન પ્રાતનાદ અને સસ્કૃતિયા હિંદી-નાગરીનો કોમનાદ તો પરિષદની પાછળથી બોલી નથી રહ્યો, એમ શકા અને ભીતિ જાય છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી જોઈએ, અને તો જ અને તેટલા જ માટે ગુજરાત માટે નવી યુનિવર્સિટીની વાત સભવી કે સમજ શકાય એમ છે ગુજરાતે આ મુદ્દા વિષે વિશેષ ગભીરપણે વિચાર કરવો ઘટે છે.

૨૪ ૧-૪૮

મ૦

* અહીંયા એમ માન્યુ છે કે જે અધ્યાપક ગુજરાતીથી પોતાનુ મમ ન મરી શકે તે રાષ્ટ્રભાષા વાપરે તેમા વાધો નથી રાષ્ટ્રભાષા દેશમા સી સગજતા હશે.

કાકા સાહેબ કાલેલકરની જીવનરેખા

પ્રારંભિક

ઈ. સ. ૧૯૧૬-૨૦ના અસહકાર પહેલાંના દિવસો હતા. હું ઈંટર આર્ટ્સના વર્ગમાં ગુજરાત કોલેજમાં ભણતો હતો. એક દિવસ કોલેજના અંગ્રેજીના એક પ્રોફેસર શ્રી અન્જવાનીએ પ્રેમાભાઈ હોલમાં 'સ્વીન્ડનાથ હાકુર અને તેમની કવિતા' એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું અને સ્વીન્ડનાથને વર્ણવ્યું, શેલી, વગેરે સાથે સરખાવી તેમની કોરીમાં ચૂક્યા. 'કેસ્ટ મૂન', 'ગાર્ડનર', 'ગીતાંજલિ' વગેરે સ્વીન્ડનાથના અથોમાંથી તેમણે ટાંક્યાં અનેક અવતરણો સાંભળીને શ્રોતાઓ મુગ્ધ બની ગયા હતા. કારણ સ્વીન્ડનાથના સાહિત્યનો પરિચય તે વખતે બહુ જ થોડા સોડોને હશે.

બીજે દિવસે જેમને માટે અમને ત્યારે પણ બહુ માન હતું અને આજે જેમની પ્રતિષ્ઠા કેવળ કોલેજની દીવાલોની અંદર જ મર્યાદિત રહી નથી એવા અમારા અંગ્રેજીના પ્રોફેસર પ્રો. અન્જવાનીના હિપથા વિધાનને એક કૃત્તા તરીકે વર્ણવ્યું. તેમાં ઇંગ્લંડના લખ્યપ્રતિષ્ઠિત કવિએને તેમણે ભારે અન્યાય કર્યો છે એમ કહ્યું, અને જાહેરસભામાં બોલવા બીજા થતાં સભાક્ષોભને લીધે મારા ટાંકિયા ધૂનતા ન હોત તો હું હાં ને ત્યાં જ શ્રી અન્જવાનીને રદિયો આપત, એમ જણાવ્યું.

સ્વીન્ડનાથ હાકુરનાં કાવ્યો વિષે અમારા મનમાં જિજ્ઞાસા તો પેદા થયેલી જ હતી અને અમારા વર્ગના પ્રોફેસરની ટીકાથી તે એક રીતે વધારે ઉત્તેજિત થઈ. એટલે બીજે જ દિવસે હું સ્વીન્ડનાથનાં પુસ્તકો જોવા કોલેજની સિડનહેમ લાઇબ્રેરીમાં ગયો. પણ અફસોસની વાત કે, ૧૯૧૩માં જેમને આંતર-રાષ્ટ્રીય ખ્યાલ આપતું નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યું હતું, જેમને સરકાર તરફથી 'સર'નો ખિતાબ પણ મળી ચૂક્યો હતો, અને જેમના અથો મેકમિલન કંપની જેવી સરકારની ખાસ કૃપાપાત્ર પ્રકાશન સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા, તે સ્વીન્ડનાથના અથોને સિડનહેમ લાઇબ્રેરીમાં હજી પ્રવેશ મળ્યો ન હતો, અથવા મળ્યો હોય તોયે તે અથો ક્યાંક એવે ખૂલે-

ખાંચરે પડ્યા હશે કે અંધપાત્ર તે અમને બતાવી ન શક્યા! [પણ આમાં કશી નવાઈ નથી. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની આત્મકથા પ્રસિદ્ધ થયા પછી એ જ કોલેજના ઇતિહાસના એક પ્રોફેસરે કોલેજ લાઇબ્રેરીમાં એ પુસ્તકને પ્રવેશ મળી શક્યો નથી એમ કહીને મારી પાસે તે વાંચવા માગી હતી. અને જ્યારે તેના ગુજરાતી અનુવાદ થયા પછી એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે છુવનચરિત્રના નમૂના તરીકે તેની મુઝાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી લેવામણ કરવામાં આવી ત્યારે જ તેને એ લાઇબ્રેરીમાં પ્રવેશ મળ્યો એ ઇતિહાસ છે!]

ઉપરનો સ્વીન્ડનાથવાળો પ્રસંગ બન્યા પછી થોડા જ દિવસમાં અમદાવાદમાં ચોથી ગુજરાત રાજકીય પરિષદની બેઠક થઈ, તેમાં એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિ નિર્માઈ અને તેમાંથી જ આગળ જતાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. ગાંધીજીની અસહકારની હાકલ પડી, અમે સરકારી શાળા-કોલેજોનો ત્યાગ કર્યો, વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતાં તેમાં દાખલ થયા, વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો સાથે સંપર્કમાં આવ્યા, વિદ્યાપીઠનું ઝપાટાભેર વિકસતું અંશાક્રય બેઠું, નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, અને નવા વાતાવરણ વચ્ચે જમીન આસમાનનો તફાવત અમારી નગરે પડ્યો. સરકારી કોલેજોમાં જે લેખકોનાં કે તેમના અથોનાં નામ અમે પૂર્વે ભાગ્યે જ સાંભળ્યાં હશે, તેમના અથોના સંગ્રહો - આખાસેટ - અમને અડી' લેવા મળ્યા; સ્વીન્ડનાથનું 'નેશ્નલેસિઝમ', અને પોલ રિચાર્ડનું 'ટુ ધ નેશન્સ' વગેરે જેવાં પુસ્તકો પર અમારા અધ્યાપકોનાં પ્રવચનો અમે રસથી સાંભળવા લાગ્યા; દેશનાં ઇતિહાસ, જૂજોળ, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, કળા, સંગીત, વગેરે જે વિષયો વિષે અમે સાવ અધારમાં હતા તેમનો એક નવા જ અને રોચક સ્વરૂપે અમને પારિચય થવા લાગ્યો. દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસની, તેના ગૌરવની ને વારસાની જાંખી થવા લાગી; દેશની પ્રાચીન ભાષા-ભગિનીઓની સાથે પરિચય ડેળવાવા લાગ્યો; યુરોપના સાહિત્ય-સમ્રાટો તેમજ વિચારકોના સંપર્કમાં

— અર્થાત્ તેમના અર્થો દ્વારા જ — આપના ક્ષાત્રા, અમારી આખી દુનિયા જ નવી અને વિશાળ બની ગઈ

આ અદ્ભુત પરિવર્તન કે ક્રાન્તિની પાછળ જે મહાન નિષ્ક્રિય કામ કરતી હતી તેના પ્રભાવ-જનમાં જે કેટલીક વ્યક્તિઓ હતી તેમાં કેળવણીની — કેળવણી શાળા કોળેજની કેળવણીની જ નહિ, રાષ્ટ્રીય જીવનના ઘડતરની કેળવણીની — દૃષ્ટિથી મૌથી આગળપડતો ભાગ કોઈએ ભજવ્યો હોય, તો તે શ્રી દત્તાત્રેય બાગકૃષ્ણ ઉદે' કાકાસાહેબ કાનેનકરે ભજવ્યો હતો, મારણ આ મહાન કાર્યને માટે જે પૂર્વગીદિકાની, જે પૂરતૈયારીની, જે તપસ્યા, અનુભવ અને સિદ્ધિની જરૂર હતી તે બીજા કોઈમાં, તે વખતે તો, તેમના જેટલી નહોતી એમ લાગે છે એ બધી સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ લઈને કાકાસાહેબ ગુજરાતમાં આવ્યા અને ગાંધીજી દ્વારા જ તેનો દેશને માટે ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ થયો એ શ્રદ્ધાથી તે તેમણે ગાંધીજીને ચરણે ધરી

નાનપણના દિવસો

શ્રી કાકાસાહેબનો જન્મ આપણી રાષ્ટ્રીય મહા સભાની સ્થાપના થઈ તે વરસે, એટલે કે ઈ સ ૧૮૮૫માં ડિસેમ્બર મહિનાની ૧લી તારીખે મહારાષ્ટ્રની રાજધાની સતારા મુકામે થયો. તેમનું કુટુંબ યજ્ઞ સાવતવાડી તરફના ત્યાના માણગાવ કસબા નજીક આવેલા તેમના વતન કાનેરી ગામ પરથી તેમની યુગ અટક રાજપાદક મંત્રીને કાનેનકર પડી હતી સાવતવાડી તરફ બહારનટિયાઓનો ત્રાસ વધી પડતો, તેમ જ પ્યારેક રાજ્યના મરકારી અમલ દારોજો ત્રાસ લેવાયે વધારે અસહ્ય થવાથી અનેકમુદે કુટુંબ સાવતવાડી છોડીને બેનગામ પાસેના એક ગામમાં આવીને વસ્યું અને કુટુંબના વડા શ્રી જીવાજી (શ્રી કાકાસાહેબના દાદા) કોઈ સાહુકારને ત્યાં નોકરીએ રહ્યા ગયા હતા સાથે પૂરેપૂરું નાદામ્ય રાખવાથી તેમને જે કંઈ કમાણી કે અન્નત થતી તે તેઓ શેઠની પાસે જ રાખતા આથી શેઠ ગુજરી જતા તેઓ પોતાની મધી મિનકત ગુમાવી બેઠા આથી કાકાસાહેબના પિતા (શ્રી બાનકૃષ્ણ જીવાજી કાનેનકર)ને બહુ જ ગરીબીમાં દિવસ ગુજરના પડ્યા

તેમણે જેમ તેમ કરીને થોડુંક અગ્રેજીનું ધાન મેળવ્યું અને નાની ઉંમરે વરકરી ખાતામાં નોકરી લીધી સદ્ભાગ્યે રોજના ગોરા વડાએ વિવાદાત જતી વખતે મુનકી ખાતામાં તેમની ભનામણ કરી નિમ્નપુરના કુકાગ વખતે મરકાગ તરફથી આવતા કુકાગ રાહતના કામમાં તેમણે ખૂબ મહેનત લીધી અને તેની દરમિયાન તેમને વધારે જવાબદારીવાળી જગ્યા મળી કાકાસાહેબનો જન્મ થયો તે વખતે તેઓ સતારા જિલ્લાના કલેક્ટરના મુખ્ય હિસાબ નીસ (હેડ એકાઉન્ટન્ટ)ના હોદ્દા પર હતા અને તેમની ઉંમર પચાસ વરસની હતી

કાકાસાહેબના પિતા ખૂબ પ્રમાણ, ધર્મનિષ્ઠ, જાગૃત ન્યાયશુદ્ધિવાળા અને ઈશ્વરથી હરીને ચાનનારા હતા રમિકતાની ને વિનાશિનાની ભડકાળા હતા ગૃહજીવનમાં વ્યવસ્થિતપણે દેખરેખ રાખીને છોકરાઓનો કેળવણી તરફ તેઓ જાગૃતપણે ભાગ્યે જ ધ્યાન આપતા તેમનો એકમાત્ર શોખ કે વિનોદ (હોબી) ફોટોગ્રાફીનો હતો રાજકીય દૃષ્ટિથી મોટા ભાગના મારસ્ત્રવ કુટુંબોની જેમ અગ્રેજી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારીની ભાવનાવાળા કે શુભનિશાનામાં તેઓ હોય એમ દેખાય છે કાકાસાહેબની માતા રાધાબાઈ (પૂર્વજમના ગોદાવરીનાઈ) શાહપુરના ભિસે કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા તેમનામાં બાનદાનની પ્રતિબિંબો ખ્યાન વિશેષ હતો પણ તેની સાથે જ તેમનામાં અદાવાર, પરાપકાર, સંધીવાપણ, વગેરે સદ્ગુણો તરફ દૃઢ વચ્છ હતાં માનપિતા યન્ને ૩૬ ધર્મમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા ધરાવનારા અને વ્રત, ઉપવાસ, ઉત્સવ, તીર્થ યાત્રા વગેરે આચારો બહુ જ ચીત્તથી શાળાનારા હતાં

પિતાને નોકરીને અંગે નારવાર સ્થળાંતર કરવું પડતું હોવાથી કાકાસાહેબના મોટા ભાઈઓને કેળવણી માટે પૂનામાં રાખવામાં આવ્યા હતા કાકાસાહેબના બાળપણના પડેના છ વરસ મોટે ભાગે સતારામાં રિથરપણે પસાર થયા પણ તેઓ નિશાળે જતા થયા એ અરસામાં જ તેમના પિતાની એડગિનિ સ્ટ્રેશન હેજના દક્ષિણના દેશી રાજ્યોના સરકાર તરફના એડમિનિસ્ટ્રેટરી કે નિમણૂક થઈ એટલે આજે સાવતવાડી તો થોડા દિવસ પછી મરજ, ત્યાંથી જ

અને વળી રામદુર્ગ કે કારવાર કે ધારવાડ, મુઘેળ, જમખંડી, સાવતૂર, ખેલગામ, એમ તેમને સતત ફરતા રહેવાનું આવ્યું. આથી કાકાસાહેબનું પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શાળાનું ભણતર કોઈ એક ઠેકાણે હરીદામ રહીને થઈ શક્યું નહિ. આ કુમાર અને કિશોર અવસ્થાના કેટલાક બહુ જ રમૂજી અનુભવો કાકાસાહેબે પોતાની 'રમરણ્યાત્રા'માં મનોહર રીતે વર્ણવ્યા છે. તે વાંચનાં કોઈ પણ વાચકના મનમાં અવનવા ભાવો જાગ્રત થઈને તેને પોતાનો બાલ્યકાળ ફરી નજર આગળ ખડો થયા વિના રહેતો નથી. તેની વર્ણનશૈલી એટલી હળવી છતાં આબાહ અસર ઉપજાવનારી છે કે એક એક પ્રકરણ આપણી નજર આગળ એક એક જીવંત જાગતું ચિત્ર જ રજૂ કરે છે. માણસનું પ્રધાન લક્ષણ મનન છે એ જોડે તત્ત્વતઃ સાચું છે, છતાં કાકાસાહેબ માટે તે વિશેષે સાચું લાગે છે. તેઓ મુખ્યત્વે મનોમુખ - 'સાધકોત્તોજકલ ટાઈપ'ની વ્યક્તિ છે એ 'રમરણ્યાત્રા' પરથી પ્રતીત થાય છે.

છ ભાઈઓ અને એક બહેન એમ સાત ભાંડુઓમાં કાકાસાહેબ સૌથી નાના હતા. તેમનો બાલ્યકાળ કંઈક અંશે, અને જીવનવિકાસની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વને અંશે, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના બાલ્યકાળ જેવો હતો. ધરમાંથી એકલા બહાર ન જવાય તે માટે વિશેષ સાવચેતી રખાતી, એટલે લોકોમાં બળતાં તેમને આવડે નહિ. ધરમાં મોટા ભાઈઓનું દબાણ આ અત્યજ ભાઈને સહેલું પડતું. બધા મોટા ભાઈઓ રામને ઠેકાણે ને પોતે તેમની એકનિષ્ઠપણે સેવા કરનાર લક્ષમણ છે એવી ભાવના કેળવાયેલી; બધાં, તેમના મોટા ભાઈઓએ તેમના મન પર બરાબર ઠસાવી હતી. આ દબાણને કારણે પોતાનું માનસ રષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવાની હિંમત અને આવડત તેમનામાં ન આવે એ સ્વાભાવિક હતું. આને લીધે તેમની વર્તનની સ્વાભાવિકતા જ કંઈક અંશે અટકી ગઈ એમ કહીએ તોય ચાલે. (આજે પણ પરોણિયા હિ વૈ દેવાઃ એ મૂવને આધારે દેવાનું અનુકરણ કરીને કોઈને કંઈ સંવેદીધું કહેવાની જરૂર હોય ત્યારે પણ આડકતરી રીતે અથવા ગર્ભિત ભાષામાં કહેવાની ટેવ તેમને

પડેલી દેખાય છે.) એટલે એમનું મન ખીજ દિશામાં વળ્યું. તેઓ મનોરથો દોડાવતા થયા; કલ્પનાતરંગો પર સવાર થઈને હિલોળા ખાવા લાગ્યા, અને આમ તેમનો ગગનવિહાર વધ્યો. કુદરત, પશુપક્ષી, સૌ સામે પડેલાં હતાં; એટલે તેમની પ્રત્યે એમનું આકર્ષણ વધ્યું. આકાશ, વાદળો, તારાઓ, દરિયો, નદીઓ, જંગલ કે રણ, ઇત્યાદિ કુદરતી ઘટનાઓ એમણે તેમના મનમાં નવા નવા ભાવો બેસતા, તેમનામાં એક પ્રકારની મસ્તી ચડતી, અને તેમના કવિ-આત્માને ખોરાક મળતો. તેમનાં ગદ્ય-કાવ્યોનો આ જ પાયો ગણાય. કાકાસાહેબે પદ્ય-કાવ્યો નિર્માણ ન કર્યાં હોય તો તેનું કારણ એમનું માનસિક આગસ જ હશે.

નાનપણમાં પિતાશ્રીની સાથે બળદગાડીમાં કરેલી મુસાફરીઓને પરિણામે તેમ જ તીર્થધામોના યાત્રા-પ્રસંગોને લીધે કાકાસાહેબને પ્રવાસનો ભારે શોખ જાગ્યો. અને તે એમનો જીવનસાથી બધાંકે જીવન જ બન્યો છે. તેથી 'ચરાતિ ચરતો મગઃ' એ તેમનું જીવનમૂત્ર બન્યું હોય તો તેમાં શી નવાઈ?

કુટુંબમાં વરસતાં બધાં પવો અને ઉત્સવો બહુ જ ચીવટથી અને શ્રદ્ધા ને ભક્તિપૂર્વક પળાતાં હોવાથી હિંદુ ધાર્મિક જીવનનું કાવ્ય કાકાસાહેબમાં દૃઢ થયું. તીર્થયાત્રાના પ્રસંગો પણ અવારનવાર આવ્યા કરતા. ચૈત્રમાસનું ગૌરીપૂજન, ગણેશચતુર્થી, ગોકુળ અટમી વગેરે પ્રસંગોએ દેવની આગળ શણગાર સજવટ કરવાં, માટીનું ગોકુળ કે ગણપતિની મૂર્તિ તૈયાર કરવી, વગેરેમાં તેમને ખૂબ રસ પડતો. આને કારણે તેમની કળાની દૃષ્ટિ કેળવાઈ. એમ જાણવા મળે છે કે, તેમના પોતાના લગ્નને પ્રસંગે લગ્નમંડપ સુસોભિત કરવામાં પણ પોતાની કલાત્મક દૃષ્ટિનો તેમ જ ચુસ્તો તેમણે નિઃસંકોચપણે દાણો આપ્યો હશે! જોકે આમ કરવામાં તેમની પ્રધાન વૃત્તિ પિતાશ્રીને મદદ કરવાની જ હતી.

કુટુંબના કર્મકાંડી અને આચારપ્રધાન પણ શ્રદ્ધાભક્તિયુક્ત જીવનમાંથી કાકાસાહેબમાં ધાર્મિક વૃત્તિએ જે જડ ધાલી તે વૃત્તિ મુઘ્ધ અથવા ભોળી હતી; તેને શુદ્ધિયુક્ત શ્રદ્ધાનો પાયો ન હતો. તેથી

તેમનામાં કુદરતના નિરીક્ષણની અને તેના કાર્યકારણ-ભાવ બાજુવાની ને વૃત્તિ હતી તેનો વિકાસ થતાં એ બિગ્લાસા ભક્તિના ક્ષેત્રમાં પણ દાખલ થઈ, તેમની બોળી ભક્તિનો પાયો ઢીલો થઈ ગયો અને તેઓ બુદ્ધિવાદ, અનુભવવાદ કે નાસ્તિકતા તરફ વળ્યા. પણ સત્યની શોધ માટે ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી કેવળ બુદ્ધિવાદ કે સંશયવાદ પર આવીને ત્યાં જ પોતે રિથર થઈ શક્યા નહિ, એમ તેઓ જ આપણને જણાવે છે.

કાકાસાહેબના જીવનઘડતરમાં માતૃપિતા અને કૌટુંબિક વાતાવરણ ઉપરાંત ને બજોએ કામ કર્યું તેમાં કુદરતપ્રેમ, મનોમુખ વૃત્તિ, પ્રવાસ અને કેટલેક અંશે શિક્ષકોનો ફાળો મોટો છે. શાળાજીવનમાં કારવારની હિન્દુ સ્કૂલમાં મળેલા સંસ્કાર ખાસ નોંધવા જેવા છે. સરકારી શાળાઓમાં દેખાતી જડતા તેમાં ન હતી. તેના સંસ્થાપક અને હેડમાસ્ટર વામનરાવ દુભાષી ('આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તકના લેખક તરીકે 'મગધેલી' નામથી ગુજરાતને પરિચિત) ધાર્મિક વૃત્તિદાળા હતા. નીતિ અને ધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ અને ગાંભીર્ય કાકાના મન પર તેમજે જ દસાવ્યુ. અંગ્રેજી કાવ્ય, મરાઠી ધાર્મિક કવિતા વગેરેમાં તેમને જોડો રસ હતો. તેમની સાગી લાગણીની અને ગાંભીર્યની વિચાર્યોઓના મન પર ખૂબ અસર થતી. આને પણ શુરુશિષ્યોના સંબંધ બહુ જ મીઠો અને અરસપરસ આદરનો છે. શ્રી દુભાષીએ રવીન્દ્રનાથની ગીતાંજલિના 'અખંડ ગીતાંજલિ'ને નામે કરેલા ભાવવાહી મરાઠી અનુવાદની કાકાસાહેબે પ્રસ્તાવના લખેલી છે.

બેલગામની સરદાર હાઈસ્કૂલમાં કાકાસાહેબ ભણતા હતા ત્યારે ત્યાંના શિક્ષક પદ્મનાભરાવ અંધ-વરકર ગોણુલના ખાસ રસિયા હતા. કાકાનું ગદ્યિત અભિપ્રાય સાંડું હતું, પણ પદ્મનાભરાવ પાસેથી જ આ વિષયની - તેના સાચા આનંદની - દીક્ષા તેમને મળી જ્યોતિષમાં પણ તેઓ રસ લેતા થયા.

કિશોર અવસ્થામાં ને જાહેર બનાવોની કાકાના મન પર પહેલવહેલી ખાસ અસર થઈ તેમાં ૧૮૯૩-૯૪માં થયેલાં પૂનાનાં હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણો,

ગ્રીન-ગ્રીન પાન વચ્ચેનું યુદ્ધ, ગોવામાં રાણા લોકાનો પોર્ટુગીઝ સરકાર સામેનો બળવો, એ બધાં મુખ્ય હતાં. એ વખતે તેઓ પોતાના ખીજ ભાઈઓ જોડે પૂનામાં ભણતા હતા. હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણોની લોકમાન્ય ટિળકે કરેલી મીમાંસા ને સરકારને માથે તેમજે કરેલું દોષારોપણ તેમને યથોચિત લાગેલું. રાણાઓનું બહારવટું તો ગોવામાં લોકકાવ્યોનો એક વિષય બની ગયો હતો. ૧૮૯૭માં રાણી વિક્ટોરિયાની ન્યુગ્વિસીના સમારંભને દિવસે પૂનાના પ્લેગ અમલદાર તરીકે કેર વર્તીવનાર પોલીસ સર્જન્ટ રૅડગુ ખૂન અને તે પછીની ખૂનપરંપરા એ ત્યાર પછીનો મહત્વનો બનાવ ગણાય. આ બનાવને અંગે લખેલા લેખને કારણે લોકમાન્યને દોઢ વરસની કેદની સજા થઈ ત્યારે આખા મહારાષ્ટ્રની સહાનુભૂતિ તેમની તરફ વળે એ રવાબાવિક હતું. તેઓ પોતાની સજા પૂરી કરીને બહાર આવ્યા પછી કોલેજકર ભાઈઓએ એક મુખ મંડળ સ્થાપ્યું. એક કઠાપેલી તલવાર ક્યાંકથી મળી તે ફેરંધવાની તાલીમ તેઓ લેવા લાગ્યા. પણ હાથયારબધીનો કાયદો હોવાથી રાજનિષ્ઠ પિતાશ્રીને તલવારની બાજુ થતાં તેમજે તેના કંઠકા કરાવ્યા અને આ મંડળનો અંત આવ્યો.

૧૯૦૨માં, એટલે કે ૧૭ વર્ષની વયે કાકાસાહેબ અંગ્રેજી છોડી ધોરણમાં ભણના હતા તે વખતે તેમનાં લગ્ન શિરોડકર કુટુંબનાં લક્ષ્મીબાઈ સાથે થયાં. ૧૯૦૩માં કાકાસાહેબે મેટ્રિકની તેમજ સ્કૂલ ફાઈનલની એમ બન્ને પરીક્ષાઓ આપી અને પસાર કરી. આ જ વરસે - પિતાશ્રી સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા અને સંગળી રાજ્યમાં તિર્નેરી કામદારના હોદ્દા પર નિમાયા. કાકાસાહેબના મોટાભાઈઓને અભ્યાસ માટે પૂતે રાખી તેમજે ખાસ ખર્ચ કર્યું હતું, પણ તેમાંથી કોઈએ ઝાઝી પ્રગતિ કરી ન હતી અને બિલકુલ મોટે ભાગે નાસ્તિકતા જ ઘરમાં આણી હતી. તેથી પોતાના નાના પુત્ર દણેને પૂતે મોકલવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. પણ દણેએ કોલેજમાં જવાની હડ પકડી અને બહુ જ ચતુરાઈથી પિતાશ્રીની સંમતિ પણ મેળવી લીધી. દણેના ઇન્ટર થઈ પૈસાદાર થવાનો મનસૂબો હતો. તેને એમ લાગતું

કે, ચોરી ન કરાય, દબો ન દેવાય, કસાદિ નીતિનાં મૂલો જીવનમાં ખીજે બધે બધે લાગુ પડનાં હોય, અને પાળવાં પણ જોઈએ; પણ વિદેશી સરકાર સાથેના સંબંધમાં તે અધાં પાળવાની શી જરૂર ? તેથી મોટાં મોટાં બાંધકામો કરતી વખતે કંટાકટરો પાસેથી લાંચ સ્વર્ગ્યે તો તેનો કટકો સરકારને વાગે તેમાં ખોટું શું ? આ વિચાર સાથે દુગ પૂને કોનેજમાં રાખવું થવા નીકળ્યો.

જે દિવસે દુગ પૂને જવા બેપડાં તો જ દિવસે તેના પિતાશ્રીને સરકારી કામ અંગે પૂને જવાનું થયું. પિતાપુત્રનો બેટો મિરજ રેશને થયો. રાજ્ય

માટે સરકારી પ્રોમિસરી નોટો ખરીદવા પિતા પૂને જતા હતા. એ નોટોની ખરીદીમાંથી થોડીક દલાલી દલાલીની દુગ્યે પિતાશ્રીની પાસે ધીમે રહીને મૂકવા રજૂ કરી. પિતાશ્રીએ સાંતિથી તેને એટલું જ કહ્યું કે, 'હવે તારે પૂને જવાની બિલકુલ જરૂર નથી ! આજા જીવ્યાત રાખીને તું આજળ બજાર જવા માગતો હોય તો આપણે અડીચી પાછા ફરીએ.' એ સાંભળી દુગ્યે પેલો ઇન્નેર સ્વર્ગ્યે ધનાઢ્ય થવાનો મનમુશો સાવ થોવાઈ ગયો અને પિતાશ્રી પાસેથી થયેલું આ જીવનપાયેય સ્વર્ગ્યે તે આજળ વધ્યો.

(આદ)

પાંડુરંગ દેસાઈ

ઉદ્યોગ-શિક્ષણના અનુભવો

હાલમાં વધાં કેળવણીની શાળાઓ સર કરવાની પૂર્વતૈયારી રૂપે સરકાર તરફથી કેટલાક હાલુદ્યોગના તાલીમવર્ગો જુદે જુદે કેાણે અસ્થાવરમાં આવે છે. તેમાં શિક્ષકો તૈયાર થવા પડી તેમનું કામ કેવું ચાલે છે અને તેમનો અનુભવ કેવો છે તે એક જાણવા જેવો વિષય ગણાય. તેના શિક્ષકોની સાથે વાર્તાલાપો શાલકાની જરૂર પણ હોય છે.

ઉદ્યોગ શિક્ષક અંગેજન

આજા કંઈક ખ્યાતશી બોયામણના વસ્ત્ર બ વિદ્યાલયમાં ત્યાં ચાલી ગયેલા ચાર તાલીમવર્ગના શિક્ષકોને, પાંચમો તાલીમવર્ગની પૂર્ણરૂપિ પ્રસંગે, તા. ૧-૧-૪૯ના રોજ ભેગા કરવામાં આવ્યા હતા. તાલીમ સ્વર્ગ્યે ગયેલા સંગ્રહ ૧૫૦ શિક્ષકોમાંથી ૬૦ હાજર રળા હતા સંગ્રહન અગાઉ અધાને એક પ્રસ્તાવિ મોકલવામાં આવી હતી. તેના આલેખ જવાબોમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલા તારખમાંથી તાલીમવર્ગોને માટે અને વધોશાળાઓ ચલાવનારાઓ માટે કેટલું જાણવા જેવું મળી આવે છે.

શિક્ષકોએ લીધેલાં મત

૫. ખોંડીના નિર્માણ પડી તેમનું સાચું રમાર કરવાના ઇરાદાથી કેટલાક શિક્ષકોએ પોતાનું જીવન વધુ શુદ્ધ કરવાનો મંકત્ત કર્યો હતો અને

પોતપોતાની ઇચ્છા મુજબ નીચે મુજબ મતો લીધાં હતાં :

૨૩ જણે ચા, ખીડી જેવાં બજારો છોડ્યાં.

૧૭ " શુદ્ધ ખાદી પહેરી.

૧૫ " ખમરૂં મીઠાઈ નહિ ખાતી.

૨૫ " અરપૂરવા કારી નાખતી.

ખાદી અને કાંતણ

૫૬ જેટલા જતાઓ આપનારમાંથી ૧૩ શુદ્ધ ખાદી પહેરે છે. ૩૬ કાંતે છે.

શિક્ષણ ને અનુભવો

ઉદ્યોગ શીખવવાનું કામ કરતાં જે અનુભવો થયા તે સખ્યા છે. તેમાં નીચેની વાતો નોંધપાત્ર છે :

૧. અધીય શાળાઓમાં ઉદ્યોગમાં બાળકોને રસ પડે છે.

૨. વર્ગમાં સાધનોની બેલુપ છે, જ્યાંની તંગી છે, ઉદ્યોગનો સમય ૪૦ મિ. એલેા પડે છે, ઉદ્યોગ શિક્ષક પાસે એકથી વધુ ફાર્લો હોય છે, સાધનો બનાવવાનાં હથિયાર નથી. વગેરે મુશ્કેલીઓ નો છે. તેઓ જતી સે તે ઉદ્યોગ પોતાની મેળે તેઓ કરી શકે છે. તેમની મૂકના છે કે, શાળાઓનું નિરીક્ષણ પૂરતું થતું જોઈએ અને જ્યાં મિત્રશાળા હોય ત્યાં

છોકરીઓને પણ ઉદ્યોગકામ શીખવવું જોઈએ. અને ઉદ્યોગ શીખવનાર શિક્ષક ન હોય ત્યાં એ કામ શરૂ કરેલું ન જોઈએ.

સેવાકાર્યો અને આત્મશુદ્ધિ

કેટલાક શિક્ષકોએ આપણુશીથી પોતાની આજ્ઞાબાજી સેવાકાર્યો શરૂ કર્યા છે. કોઈ ગામમાં ઉદ્યોગ ચલાવે છે તો કોઈ સહકારીગૃહ કરે છે, કોઈએ રચાતિક છાત્રાલય શરૂ કર્યું છે તો કોઈ પ્રાદેશિક ચલાવે છે, કોઈ હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર કરે છે તો કોઈ પુરતકાવચ ચલાવે છે.

એક દરે અનુભવ એવો નોંધાયો છે કે, તાલીમ વર્ગમાં આવી ગયેલા શિક્ષકોમાં ઘણાંએ જિયનીચતાનો ભેદ છોડ્યો છે, વ્યસનો ઝોળા થયા છે, શારીરિક શિક્ષા કરતા અટક્યા છે, અને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે પ્રેમ વધ્યો છે.

સંમેલનના ફરોલો

૧. નર્મ તાલીમની શાળાઓને આવકાર. પણ ઉદ્યોગવર્ગ માટે અનુકૂળ મકાનો બાંધના જોઈએ અને હાલની શાળાઓમાં ઉદ્યોગશિક્ષણ માટે એક મોટા અવગ ઓરડો કરી આપવો જોઈએ.

૨. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણનો સળગ અને સમગ્ર અભ્યાસક્રમ કરવો જોઈએ.

૩. ઉદ્યોગશિક્ષણ શાખન કરવાની સાથે ચાલુ અભ્યાસક્રમમાંથી મિનજરૂરી વિષયો ઝોળા કરના જોઈએ.

૪. પાયાની કેળવણીની શાળાઓમાં નોકર ચાકર ન રાખના જોઈએ અને તે હેતુથી રૂનિંગ કોલેજોમાં પણ રસોઈ, સહકારી જાતે કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૫. નવા શિક્ષકોને બને તેટલી જનદૃષ્ટી તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૬. શિક્ષકોએ નિરક્ષરતાનિવારણનું કામ ઉપાડી લેવું.

શિક્ષકોની ફરજ

સમેલનના પ્રમુખ તરીકે નડિયાદના શ્રી. વિંધન કન્યાવિદ્યાનયના શ્રી દેસાઈભાઈ પટેલે શિક્ષકોને ઉદ્દેશીને કહેના કથું હતું કે, “સાધનોના અભાવે ઘણી જગ્યાએ ઉદ્યોગ શરૂ નથી કરી શકાયો, પણ શાળામાં ઉદ્યોગ શાખન થાય કે ન થાય, વિદ્યાર્થીઓના માથે મળે કે ન મળે, પરંતુ તાલીમ લઈ ગયેલા દરેક શિક્ષકે જાતે જ કાનૂનનું શરૂ કર્યું હોત અને પોતાના ઘરમાં તેની પહેલ કરી હોત તો તેનાથી પણ ઘણો જ ફાયદો થયો હોત અને આ પ્રશ્નને વેગ મળ્યો હોત. . . .

અત્યારે વાલીઓ પોતાના બાળકોને નિશ બ મૂકે છે. પણ તેઓને શિક્ષક પ્રત્યે માન નથી, શિક્ષક પ્રત્યે પ્રેમ નથી. આ બધું જ જરૂર જોઈએ વાલીઓને શિક્ષક અને શિક્ષણમાં રમ લેતા કરવા જોઈએ. એ માટે વાલીઓને જરૂરી શિક્ષણ આપવું જોઈએ ગામને આદર્શ બનાવવા માટે મહાઈ વગેરેનું શિક્ષણ ગામલોકોને આપવું જોઈએ પ્રૌઢશિક્ષણ આપવું, ગ્રામમહાઈ કરવી, દેશપરદેશના સમાચાર ગામલોકોને આપવા, તેમનામાં સાહસ, સ્વચ્છતા, સુધ્ધતા, યોગસાઈ આવે અને ઉદ્યોગ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એમ કરવું એ શિક્ષકોની ફરજ છે.

“ખરો શિક્ષક તો હંમેશા માટે વિદ્યાર્થી હોવો જોઈએ તેને નવું નવું જાણવાની ને શીખવવાની તાનાવેથી હોરી જોઈએ તેનું જ્ઞાન સરિતાના વહેતા ઝરણા જેવું હોવું જોઈએ. પડી ભયે તે ઝરણું નાનું હોય, પણ તે જ્ઞાન નિર્મળ અને તેજસ્વી રહેવું જોઈએ. ”

વિ

હાલો માણસનો મુરસો આત્મવિશ્વ ભયથી ઝાકતો નથી, પણ કાર્યનો સમય આવે ત્યાં મુખી બદરો અંદર ધૂધવાયા કરે છે.

હૈન્દ્યશિષ્ય

વનસ્પતિશાસ્ત્રની પરિભાષા

મેટ્રિકની પરીક્ષામાં વિજ્ઞાનનો વિષય ગુજરાતીમાં લખવાની ક્ષત અપાયે ઠીક ઠીક વર્ધો થયાં. પરિણામે પદાર્થ-વિજ્ઞાન અને રસાયણવિજ્ઞાન ઉપર ગુજરાતીમાં ભૂંડાં ભૂંડાં પુસ્તકો લખાયાં. એ પુસ્તકોમાં અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાયો એકસરખા જ રહે એ દ્રષ્ટિએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ૧૯૪૪માં ‘વિજ્ઞાનની પરિભાષા’ નામે પુસ્તિકા પ્રગટ કરેલી.

ત્યાર બાદ મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં ‘સામાન્ય વિજ્ઞાન’માં આવતી અન્ય શાખાઓ માટે પણ પરિભાષા ગોઠવવાનું કામ ૧૯૪૭માં શરૂ કરવામાં આવ્યું.

ગુજરાત કોલેજના એમ. આર. રાયચન્ડ વિભાગમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કરતા વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રીયુત જયંતીલાલ દેવશંકર ઓશા તેમ જ ફેલોશિપ હાઈનફેલ્ડના પ્રિન્સિપાલ શ્રીયુત બળાભાઈ રા. ખેલના સહકારથી વનસ્પતિશાસ્ત્રની આ પરિભાષા તૈયાર કરવામાં આવી છે. પરિભાષાના નક્કી કરેલા પર્યાયો સંબંધી તદ્દવિદોનાં વિશેષ સૂચનો મેળવવાના હકારે પરિભાષાના પર્યાયોનો આ પ્રથમ હસ્તે પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. તે સૂચનો મોકલવા વિનંતી છે. — બન્નીલાલ ગાંધી

Accrescence વૈષ્ણ; ઊંડ કાયમ વધ્યા કરતો હોય અગર તો ફૂલ ફળ્યા બાદ, વજની પાંદડીઓ વધ્યા કરતી હોય તો તેથી વધવાની ક્રિયાને વર્ધન (accrescence) કહેવાય છે.

Accrescent કામગી; ફૂલના દીંદા ફરતી બહારની પાંદડીઓના સમૂહને વજ્ર (calyx) કહે છે. વજની પાંદડી Sepal કહેવાય છે. કેટલાક ઊંડમાં ફૂલ ફળ્યા બાદ અગર તો ફૂલ ખીલ્યાં જ વજની પાંદડીઓ (દા. ત. ખસખસના ફૂલમાં) ખરી પડે છે આવી પાંદડીવાળા વજ્રને કામચણ (caducous) વજ્ર કહેવામાં આવે છે. કેટલાક ઊંડમાં વજની પાંદડી કાયમ રહી વધ્યા કરે છે અને ઉવટે ફળનો એક ભાગ બની જાય છે. (દા. ત. વંતાકનું ફૂલ; રૂંધેલા કે વંતાકના દીંદા પાસેની લીલી ખરબચડી પાંદડીઓ) આવી પાંદડીવાળા વજ્રને કામગી (Accrescent) વજ્ર કહેવાય.

Accessory નદાયક; સ્વકારો

Acropetal સિરોગામી; ઊંડની દાંડી ઊંચે અને ઊંચે વધતી જાય અને જેમ જેમ તે વધે તેમ તેમ તેની બાજુએથી પાન કે નવી ડાળીઓ ફૂટતી જાય. આમ યવાથી દાંડીની છેક નીચેનાં પાન કે ડાળી નૂતનામાં નૂતનાં હોય અને છેક ઉપરના ભાગમાં ફૂટેલાં પાન કે ડાળી તદ્દન નવાં હોય. આવી જાતનાં પાન, ડાળી ઇંડ ફૂટવાની ક્રિયા કે પદ્ધતિને સિરોગામી (Acropetal) કહે છે.

Achlamydeous નગ્ર; વજ્રમગિરહિત; ફૂલની વેગળો (receptacle) ઉપર ત્યાર પ્રકારની પાંદડીનાં ફૂંડાળાં હોય છે. તેમાંનું છેક બહારનું ફૂંડાળું વજ્ર (calyx) કહેવાય છે. તેની અંદરનું ફૂંડાળું જ્વમળિ (corolla)નું હોય છે અને તે ફૂંડાળું ફૂલની સફેદ અગર રંગરેશી પાંદડીઓનું બનેલું હોય છે. આ બે ફૂંડાળાં બેયું નામ વજ્રમળિ (Perianth) છે. કેટલાંક ફૂલમાં વજ્રમળિનાં બે

ફૂંડાળાં હોતાં જ નથી. આવાં ફૂલને નગ્ર કે વજ્રમગિરહિત ફૂલ કહેવાય.

Adventitious root નકત્રી મૂઠ; વનસ્પતિના બીજમાં એક નાનો સરખો ભાગ હોય છે. બીજને વાનીએ અને તે ઊગતા માંડે ત્યારે એ ભાગ વધીને મૂળ થાય છે બીજના આ ભાગને આદિમૂઠ (Radical કે Radicle) કહે છે. આ આદિમૂળમાંથી ચોક્કસ ક્રમે ઊગતું મૂળ તે જ છાતું મૂઠ (True root). તે સિવાયનાં વનસ્પતિના બીજ ભાગમાંથી ઊગતાં મૂળ તે નકત્રી મૂઠ (Adventitious roots) કહેવાય. (દા. ત.) વડની વડવાઈ કે પાનફૂંડી (Bryophyllum)નાં પાનમાંથી નીકળતાં મૂળ એ નકત્રી મૂળ કહેવાય.

Aerophyte દ્વારે વનસ્પતિ; જમીનથી અંધર દવામાં ઊગતી વનસ્પતિ.

Aestivation પગવલિ; ફૂલમાં વજની પાંદડીઓ અને ફૂલમણિની પાંખડીઓની એકબીજાના સંબંધમાં રહેલી ગોઠવણીને પગવલિ કહેવામાં આવે છે.

Aleurone grain પ્રીટીન (તર)વાળો દાણો. કેટલાંક બીજમાં આવા દાણા હોય છે. તેમાં વધુ પ્રીટીન અગર તે તે ઉપસંતનાં કંઈક ખનીજ તત્વ પણ હોય છે.

Albuminous સફેદીઠકણ; (Exalbuminous) સફેદો વગરનું Albumin સફેદી.

Amplexicaul વૃતવચ્ચ; ધાસની જાતના પહોળા ઊંડમાં દીંદાપરથી ઊગતું ઝાડનું પાતકું યદને (સાંકાને) વીંટળાયેલું હોય છે. યદને બધી બાજુએથી વીંટળાયેલું પાન વૃતવચ્ચ કહેવાય. ને પાતકું યદને બધી બાજુએથી નહિ વીંટળાતાં યોડા સાચ ઉપર જ વીંટળાયેલું હોય તો તેનું પાન અર્ધવૃતવચ્ચ (Semi amplexicaul) કહેવાય.

Amphitropus આડું; ફૂલના ગર્ભાશયમાં એક નાનો સરખો ભાગ હોય છે. ફૂલ ફળ્યા પછી ફળ થાય ત્યારે

તે બાગ ફળનું બીજ બની જાય છે આ બાગને ઓવુલ (Ovule) કહેવાય આ બીજમાં એક નાનું સરખું હિદ હોય છે આ હિદ મીક્રોપાયલ (Micropyle) કહેવાય. દરેક ફલમાં બીજમાં એકસરખા નથી હોતા કેવાક્યા તે બીજા હોય છે અને બીજમાં મુખ ઉપરની બાજુએ હોય છે આ પ્રકારનું બીજમાં સ્વચ્છ (Orthotropus) બીજમાં કહેવાય બીજમાં ઊંધું હોય ત્યારે તેનું મુખ નીચે હોય છે આડું બીજમાં સ્વચ્છ (Anatropus) કહેવાય બીજમાં વળી મધ્ય હોય તો તે તાંકુ (Campitropus) કહેવાય આ ઉપરાંત કેટલાક ફલના ગર્ભાશયમાં તે આડું હોય છે આડું બીજમાં સ્વચ્છ (Amphitropus) કહેવાય

Anabolism સર્જક પ્રક્રિયા, વનસ્પતિ તેમજ પ્રાણી માનના શરીરમાં જીવનધર્મ તથા પ્રક્રિયા ચલુ હોય છે તેને પરિણામે શરીરે લીધેલા કણ, પાણી ખોરાક ઇત્યાદિ શરીરને જીવવામાં ઉપયોગી બને એવા નહીં બનતા રહે છે તેથી બીજી પ્રક્રિયા તે વિવતક પ્રક્રિયા (Katabolism). આ ક્રિયાને પરિણામે (શરીરને પડતા ધમાશયી) શરીરના ધમકા તૂટેફટે છે અને નાશ પામીને શરીરને નિયંત્રણમાં ધમકા લાગે છે જીવતા શરીરમાં આ બે ક્રિયાઓ નિરંતર ચાલ્યા જ રહે છે ધડપણમાં સર્જક પ્રક્રિયા કરતા વિવતક પ્રક્રિયા વિરોધ રહે છે, જ્યારે બાગ પાણીમાં તેથી ઊંડું હોય છે આ બંને પ્રક્રિયાનું ભેગું નામ જોવન પ્રક્રિયા (Metabolism) છે

Anatomy અણુશાસ્ત્ર, શરીરના ભૂંડા ભૂંડા અંગો સહ બીજી કોષવ્યવસ્થા વર્ણન તેમના સ્થાન ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર

Angiosperm અંગુષ્ઠિત મોજાવાળી વનસ્પતિ કેટલાક છોડના બીજ ઉપર ઢાંકણ હોય છે જ્યારે કેટલાક છોડના બીજ ઢાંકણ ધરાવતા હોય છે કેટલાક બીજવાળી વનસ્પતિ અંગુષ્ઠિત બીજવાળી કહેવાય જ્યારે ઉઘાડા બીજવાળી વનસ્પતિ નમ્બ બીજવાળી વનસ્પતિ (Gymnosperm) કહેવાય

Androphore નરદંડ કેટલાક ફળમાં નરવાસ (Androecium) દાંડી ઉપર આવેલો હોય છે આથી દાંડી નરદંડ કહેવાય નારીવાસ (Gynecium) દાંડી ઉપર આવેલો હોય તો તે દાંડી નરોફ (Gynophore) કહેવાય કૃષ્ણકમળ (Passion Flower) ના ફલમાં નરદંડ અને નારીદંડ બંને હોય છે એક જ દાંડી ઉપર નરવાસ અને નારીવાસ એ બંને આવેલા હોય તો તેને બેન્ડ્રોફોર (Androgynophore) કહેવાય

Annual વર્ષી વધતી આકારવાળી

Annulus વલયી થર, વર્ષી થર

Anther પરાગધર, ફલના નરવાસમાં પુકેસરની ટોચ ઉપરનો ભાગ તે પરાગધર તેમાં પરાગરસ કે પરાગકણ હોય છે

Antheridiophore નરદંડ (વનસ્પતિના બે મુખ પ્રકાર છે એક ફલ બેરો તેની એકલે કે સપુષ્પ વનસ્પતિ અને બીજી અપુષ્પ વનસ્પતિ સપુષ્પ વનસ્પતિના નરદંડ અને અપુષ્પ Androphore કહે છે અને અપુષ્પ વનસ્પતિના નરદંડને Antheridiophore કહે છે તે બંને એક જ અર્થ હોઈને ગુજરાતીમાં તેના ભૂંડા નામ આપ્યા નથી

Antheridium નરવાસ (સપુષ્પ વનસ્પતિના નરવાસને Androecium કહેવામાં આવે છે, જ્યારે અપુષ્પ વનસ્પતિના નરવાસને Antheridium કહેવામાં આવે છે ગુજરાતીમાં ભૂંડા નામ આપ્યા નથી તે જ પ્રમાણે સપુષ્પ વનસ્પતિના ફળના નારીવાસને Gynecium કહેવામાં આવે છે પણ અપુષ્પ વનસ્પતિના નારીવાસને Archegonium કહેવામાં આવે છે)

Antherozoid નરગુ, અપુષ્પ વનસ્પતિમાંના નરવાસમાં ઉત્પન્ન થતા નરગુ તે સપુષ્પ વનસ્પતિના ફળના પત્થરામાં ઉત્પન્ન થતા પરાગકણ જેવા ગણાય તેથી Antherozoidને અપુષ્પ વનસ્પતિના પરાગ કહીએ તોપણ આવે

Apex શિર, શિરોમાળ, ટીપ

Apocarpous મુક્તકેસરી કેવાક ફળના નારીવાસમાં અનેક સ્ત્રીકેસર હોય છે આ બધા સ્ત્રીકેસરો (carpels) એકબીજાથી અલગ હોય તો તેના નારીવાસ મુક્તકેસરી નારીવાસ (Apocarpous Gynecium) કહેવાય બે તે બધા સ્ત્રીકેસર ભેગાં હોય તો તેને નારીવાસ યુક્તકેસરી (Symparpous) કહેવાય

Arii ઉત્તરપત્ર, કેટલાક ફલ કૃષ્ણા બાદ તેની નાવિ (Funicle) કે બીજાં ઇશુખેનો ભાગ વધતો નથી કેટલાક ફળોમાં તે બેધારી એકાદ ભાગ વધતો મારે છે અને ફળ ઉપર એક વધારાનું ઢાંકણ બનાવે છે જાનકું ઉપર જીવ ત્રીનું પડ એ આવા પ્રકારે બનેલું ઉત્તરપત્ર છે આનું ઉત્તરપત્ર આવધાર રૂ વાગીવળું છે કે કાઢાવાળું પણ હોઈ શકે

Ascent ચઢાણ

Asexual (વિ) અજાતોય

Autotrophic સ્વયંપ્રેરિત

Autotrophic જીવજીવો કેવાક જીવજીવો Bacteria આકાષનિક પદાર્થોમાંથી પોતાનો ખોરાક બનાવી લેવાની શક્તિ ધરાવે છે આવા જીવજીવ સ્વવર્ણી કહેવાય બીજા કેટલાક પોતાનો ખોરાક બંને બનાવી શકતા નથી તે બીજા પ્રજાતિ કે વનસ્પતિને બનાવેલા ખોરાક ઉપર જીવતા પરજીવો (parasites) હોય છે અગર તો મરી ગયેલી વનસ્પતિ (અથવા મૃતપ્રાણી) ઉપર જીવતા જીવજીવો (Saprophytic) હોય છે આવા પરજીવો અને જીવજીવો જીવજીવો પરજીવો (Heterotrophic) છે

Awn લુખેકેશ

Axial કાંડા

Axillary કણજી

ઘોડ પર સૂર્યોદય

બીમાશંકર છોડ્યા પછી હું પાછી સડક ઉપર હોંશમેર ચાલવા લાગ્યો. પર્વત ઊતરતો વાંકાચૂકા રસ્તા પણ વણેની ઘટામાંથી પસાર થતો નદી જેવો જ દેખાતો હતો. રસ્તામાં કેટલાંક માણસોને સાથ મળ્યો. તેમાંના કેટલાક પુરુષોએ લાલચટક પાગોડું માથે મૂક્યું હતું, મોંમાં પાન ચાવતા હતા ને આંખો પણ લાલચોળ હતી. એમણે મારી તરફ સામે તમાકુની ચમચી ધરી, ચૂનાની ડાગલી આપી. મેં કહ્યું : 'નકો' . . . પણ એમને તો મારો સત્કાર કરવો જ હતો. 'અગદી છાન આહે' એમણે કયું. પણ મેં હાથનો અભિનય કરી જણાવ્યું, 'નકો.' એટલે એણે ખીજે જાડું કાઢ્યો — નાનકડી સોપારી ને એવડી જ નાનકડી સૂડી; 'તર હે પ્તા.' એ તો મેં લીધી ને ખાધી. પણ સુંસર્ગથી સંજ્ઞાને, ફુર્નને થોડા-ધણી પાસ લાગ્યા વગર ન જ રહે તેમ, એ ખીયારી સોપારીને તમાકુનો થોડો પાસ તો એડેલો જ. એટલે એની કાતરી મોંમાં મૂક્યા પછી મને થવા લાગ્યું કે, નાથજીવાના લાડુ જરૂર નીકળી જશે. પણ સારે નસીબે કંઈ જ ખરાબ અસર ન થઈ. હું હિંદુસ્તાનીમાં બોલું તે તેઓ થોડું થોડું સમજે ને એમ કરતે કરતે એમના સથવારામાં મેં રસ્તો કાપવા માંડ્યો. મને એટલી તો ખબર હતી જ કે, પહોડ ચડનારી સડક છોડી ને આપણે પગથી પકડી લઈએ તો માર્ગ ધણો ટૂંકો થઈ જાય છે. એટલે પગદંડીને રસ્તે આવતાં ગામો વગેરેની માહિતી મેં એ લોકો પાસેથી મેળવી લીધી. એમણે મને ખૂબ જ ડરાવી તો માર્યો જ. "અસા આહે" ને "તસા આહે" એવાં વણુંનો કરીને મારી કદ્દપનાને બપથી ભરી તો દીધી જ. એટલે મેં તો એમને રામરામ કહી એમને ને ઘોરી માર્ગને છોડી દીધા ને ટૂંકો માર્ગ પકડ્યો.

પછી મેં મારો વેગ વધારી દીધો. સૂર્ય કોંકણ-પટ્ટીમાં ઊતરી પડ્યો હતો અને કદાચ મુંબઈના ખારામાં એણે જૂસકો પણ મારી દીધો હશે ! હું ચાલ ચાલ કરતો હતો. મારે જો બને તો રાત્રિના

પહેલા પ્રહર સુધીમાં પણ આંખોમાં પહોંચી જવું હતું. રસ્તામાં જે મળે તેને પૂછું : "આંખોમાં કુટે ?" ઉત્તર મળે "ફાર લાંબ આહે." અને પાછા મારા પગ વેગ પકડે. પણ પછી તો ગોરજનો સમય વીતી ગયો. એક ખેતર પાસે લાકડાનું દીમચું ઉપાડતા એક ખેડૂતને મેં બ્યારે ઉપલો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે એણે ઉપલો જ ઉત્તર આપ્યો, ને રાત પોતાને ઘેર આવી જવા માટે એણે ભાંગીતૂટી હિંદુસ્તાનીમાં મને સમજાવ્યું. ને પછી ડાહ્યો થઈ હું એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

અમે ડાખા હાથ પરનાં ખેતરો વટાવી એક નાની ટેકરી પર આવી ગયા. એ જાંભેરી ગામ હતું. એણે પેલું લાકડાનું દીમચું નીચે નાખી દીધું અને હાક મારી ઘરમાંથી બધાને બોલાવ્યાં. દૈવ-સંજ્ઞેગ એવો કે એને ઘેર ઘડવા માટે આંખોમાંનો સુધાર આવેલો. તે મુંબઈ વગેરે સ્થાનોમાં રખડેલો એટલે હિંદુસ્તાની સમજે ને બોલે પણ ખરો, એટલે મને હાથ ધર્મ ને મનમાં થયું, "સુરશીઃ મળ્યા ગયો ખરો !"

મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણનો જે ઝઘડો જિઓ થયો તે રાજકીય સત્તા અને સામાજિક મોભાની હરીફાઈને પરિણામે થયો એ વાત ખરી, પરંતુ ગુજરાત પેડે ત્યાં મોટા ભાગની બ્રાહ્મણોત્તર કોમો પણ માંસાહારી નહિ એવું નહિ. બ્રાહ્મણ સિવાયના બધા માંસમચ્છી ખાય. અને કણીટકમાં મચ્છી-તો સારસ્વત બ્રાહ્મણો પણ ખાય. આ ખાનપાન ને આચારવિચારના બેદને પરિણામે પણ બે પક્ષેને છેડું પડ્યું હોય એ પણ સંભવ ખરો જ. હું રહ્યો બ્રાહ્મણ. રાજકીય ને સામાજિક ક્ષેત્રમાં બધાં જ સરખાં એમ હું માનું. પણ જે વાસણોમાં માંસ રંધાયું હોય એમાં શી રીતે રંધાય ? એ ખાવું બાવે પણ શી રીતે ? એટલે બન્નેના ઉત્કટ આગ્રહ-છતાં મેં એમના વાસણમાં ન જ રાંધ્યું. શૂબ તો ખૂબ જ લાગી હતી. એટલે મને નાથ-જીવાએ બંધાવેલી થોડી પૂરીઓને મેં "અમને

શિક્ષકે રનાહા” શ્રીને પેટમા હોમી દાધી પૂરી પૂરી જ થઈ ગઈ

આ એક માન્યાનુ ઘર હતું મે માથેરનમા આસપાસના આદિવાસીઓ વિરે વાચ્યુ હતું તેમા એક કોમ નરભક્ષ છે એનુ વાચ્યાનો ખ્યાન હતો એટલે હુ એના ઘરમા તો સૂઈ ન જ રહ્યો બહાર સૂતો આ લોકો બહાર જાય ત્યારે કેડે કઈક કપકુ વીટે, પણ ઘેર આન્યા એટલે માત્ર લગોગી ! વાતો પૂરી કરીને હું બિધવાની તૈયારી શરૂ કરતા હતા પણ ઠંડી તો બરફ જેવી પડવા લાગી મારી પાસે ભરઉનાળામા મોજુ ઓઢનાનુ ક્યાથી હોય ? એટને રાતે બિધતા પરંતો જોવાની અને તારાઓનું રાસમજા નિહાળવાની ઇચ્છા પડતી મૂકવી પડી મધરાતે મે એનુ ઘર ઉઘાડુ ને અદર પોરો વચ્ચે કોડીઓ મૂકીને એ ઝૂપડાના બે ભાગ કરી દેવામા આવ્યા હતા એક ખૂણામા મરઘી ને તેના બચ્ચાને મોગ ટોપના નીચે હાડી દેવામા આવ્યા હતા તેની ઉપર બે ‘કોપતા’ લટકી રહ્યા હતા અને અધારામા પણ પોતાનુ પાણી બતાવતા હતા કોપતા એટને દાતરડાના આકારનું ધારિયાને કઈક મળતુ હચિયાર તે તેઓ કેડે માધી રાખે એ ખૂણામા મને ‘ગેરહાઉસ’ મળ્યુ એ લોકો તો પ્રેમપૂનક બધુ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ એ ખૂણાનો (મરાઠીમા કહીએ તો ‘કોપ્યા’ નો) બેવો દેખાવ જોઈ હુ ગભરાયો કોનતા તો હતા જ મરવાના ત કાઠ ઘડીક શાત પડતા ને પાછા ચાનુ થતા છતા હુ આડો તો થયો જ બે ત્રણ વખત હુ ઘર બહાર જઈ આવ્યો પણ રાત ખુટતી નહોતી, ઉઘા બિવડતી નહોતી મારી આખ તો કેસે કરી મીંચાતી નહોતી કેમકા નિંદોષ ને પ્રેમાગ માણસોને માત્ર ભાવાના જ અજાનથી હુ કેટલો ભયકર અન્યાય કરી રહ્યો હતો તેની મને ખબર નહિ પણ આજે થાય છે કે જાહેરી જર્નલને એમની જરૂર માફી માગી આવુ

મનારનો ફૂકડો બોલ્યો ઘરમા ઘડી ચાનુ થઈ એટલે હુ તૈયાર થઈ ગયો પેલા સુધારને પણ આમેગાન આવવુ હતુ એને પણ ઉઠાડ્યો ઘરના

માણસો બી ગયા હતા તેમણે ખૂબ જ હેનથી વિદાય આપી મને તો “હાથ” થઈ ને અમે પૂર્વ દિશા તરફ જ ગલેમા પેમા જ ગલેમા પક્ષીઓ પણ બેડના માડ્યા હતા પેને આગળ ને હું પાછળ એમ અમે ચાનના હતા વનપુષ્પોની મધુર સુગંધ આવતી હતી મને બીજો એક ઉત્કટ આનંદ તો એ થતો હતો કે જે મહાપુરુષ વિરે મે વાચ્યુ હતુ તેની પરાક્રમભૂમિમાં હુ ચાની રહ્યો છુ અમે ધીરે ધીરે નીચે ને નીચે જ બિરતા હતા પછી તો ઉઘા પ્રગળી ને અમને બધો જ મુલક રપટ દેખાના લાગ્યો

કુમરી પ્રદેશ પૂરો કરી જેવો નીચે પગ મૂક્યો કે એક સુદર નદી કાળા પથ્થરોને તોડીને પોતાનો માર્ગ કરી ખગખગાટ કરતી આગળ ચાલી આવતી દેખાઈ નયું ગદ્ય વાચી વાચીને આખ જરાક થાકવા આવી ઠોપ એટલામા કોઈ મધુરી કવિતા આવી જાય એમ આ ધો. નદી એક કાળ્ય રૂપે જ વહી રહી હતી એના પાણીમા કુમરના પડછાયા પડેલા હતા, ને એણે પરાક્રમ કરી ચૂર્ણમિચૂર્ણ કરી નાખેલા વિવિધ રંગના ને ધ્યાન પથ્થરોનો તો પાર જ નહોતો એ સલાહિને બરામર ઘસાઈને ઉતરતી દક્ષિણ વહેતી હતી અમે નગમા પગ મૂક્યો તેવો જ સૂર્યોદય થયો ને આખા દરથનો રંગ જ પનટાઈ ગયો

નગકિનારે અમે બેમા નાલાલોયા ને મે સખ્યા પણ કરી મહારાષ્ટ્રમા સ્ત્રીઓ ષ્ઠોડો મારે છે, કારણ કે તેમને થોડે બેસવાના પ્રસંગો ક્ષણે ક્ષણે આવતા હતા એક વખત કાછડો ભીડ્યો એ ભીડ્યો, પછી થોડો ગયો પણ કાછડો તો રહી ગયો આ નગ એમ થોડે બેસીને આવે છે એ આધુનિક મહારાષ્ટ્રકન્યા જેવી નથી પૂરી મરાઠણ છે પોતાની થોડી પર એ કચ્છ વાગીને તો બેડી જ છે અને માથે પણ ઓઢાયુ છે એ પુણેરી મના જેવી નાણુક ગોરી ને સાઈકલ પર બેઠેલી નથી, પણ માવળા કે મરાઠાની દીકરી જેવી બાધી દીકરી પ્રુષ્ટ ને કઈક બીને વાન જ એ થોડના પાણીમા પ્રભાવનો સ્પર્શ

પોતાનાં કિરણોના ધોડા નવડાવતો હતો અને લાલ પામરી ધોવા નાખી હતી.

એ ધોડ એવું નામ તો સાંભળેલું. પણ તે તો આ નદી પર આવેલું ગામ. અને એ ગામનું નામ આ નદીને લીધે જ પડેલું. ધોડ ચાલતી ચાલતી ચિંચોડી ગામ આગળ થઈ ધોડેગાંવ વટાવી બીમરથીના રથ સાથે જ પોતાની ધોડી બાંધી દેવાની, એમ મને પેલા મુધારે કહ્યું. શ્રી. પાંદુરંગ દેશપાંડેનું ગામ ચિંચોડી અહીંથી દૂર નહોતું; તેમ આંખેગાંવ પણ સાથે જ હતું. આંખેગાંવનો મોહ તો મને એટલા માટે હતો કે, ત્યાં ગુજરાતીઓનાં અનેક ઘર હતાં; ગુજરાતીઓ મહારાષ્ટ્રમાં કેવી રીતે રહે છે તે મારે જાણવું હતું.

ધોડ તો પોતાનાં પાણી અસ્ખલિત વહેવાળે રહી હતી. એ ઓપ મારે પણ લેવા જવો હતો, એટલે, અમે જાણ્યા. મેં નદી આવતી હતી તે બાજુથી એ દેખાતી બંધ થતી હતી ત્યાં સુધી આંખ ફેરવી લીધી. અમસ્ત્યને પહેલવહેલો વિંધ્ય ઝાળંગતાં જે સંતોષ થયો હશે તેનાથીયે વધુ સંતોષ જ્યનમાં પ્રથમ જ વાર સલાહિતે આ રીતે ઝાળંગતાં મને થયો. અને ચોવીસ કલાકમાં એ નદીઓ જોવાની મળી તેથી તો આંખ ધરાઈ ગઈ.

ધોડ બીમારકરથી ઉત્તરે અડધે આગળ જીગમ પામે છે. એ આંખેગાંવ, ધોડેગાંવ ને વડગાંવ આગળથી ચાલતી ચાલતી પારગાંવ આગળ આવતાં જ એને મીનાનો સંગમ થાય છે. ત્યાં સુધીમાં તો એણે પિસ્તાળાસ માર્હલો રસ્તો કાપ્યો હોય છે. અને ત્યાંથી પછી ખીણનો પ્રદેશ પૂરો. થઈ કંઠડાનાં મેદાનોમાં એ પ્રવેશ કરે છે. એ સલાહિમાંથી નીકળી ત્યારથી જ સઘન વૃક્ષરાજ્યોને પથ્થરોને બેદતી સુંદર પ્રદેશમાંથી માર્ગ કરતી આવે છે. એ પૂના ને અહમદનગર નિઃસ્વાની પ્રાકૃતિક સીમા બની જાય છે. એડ તાલુકાની હદ ઉપર એને મીના મળી ગયા પછી એનું બળ વધે છે, એટલે એ પોતાની ધોડી જવડી દોડાવી મૂકે છે. ત્યાર પછી પચીસેક માર્હલ

પસાર કર્યા પછી એને ગુનરથી શિવાજી મહારાજનાં બાળપણનાં સંસ્મરણો લઈ આવેલી નાનકડી ફૂકડી શિવરથી આગળ પર મળે છે. અને ત્યાર પછી તો એનો આનંદ માતો નથી. શિવાજી મહારાજની કાળી ધોડી જેવી એ વેગવતી બને છે અને વીસ માર્હલ તો એ એ છલગોમાં કાપી નાખી બીમાને બેટી પડે છે.

કાળમીઠ પથ્થરો તોડી નાખનાર ધોડનું પાણી સાથે જ પ્રાણવાન છે અને એ ખૂબ જ શક્તિશ્રદ્ધ છે એમ લોકો માને છે ને વિજ્ઞાન એ માન્યતાને સાચી ગણે છે.

આમ પ્રાતઃકાળે એક બળવાન નદીનું સુભગ દર્શન કર્યા પછી ધોડનું સાચા એટલે આંખેગાંવ આનંદ. ઉત્તર ગુજરાતથી કેટલાયે નૈન કુટુંબો આ ગામમાં આવીને રહ્યાં છે. તેમનો મોટો વેપાર લીમ્બજનો છે. આસપાસનાં જંગલોમાંથી થેલાખંધ લીમ્બ આવતી તે સૂકવી જર્મની મોકલતા અને તે વેપારમાં એક એ કુટુંબો તો મોટરવાળાં થયેલાં. પેલો મુધાર એક વાણીયાને ત્યાં મને મૂકી અદસ્ત થઈ ગયો. હું જાણ્યો એક લાલ્લાજીને ત્યાં. એ બટજના ગરીબ ઘરમાં જે 'કરંબ્યા' ને 'નિલ્લખી' ખાવા મળેલાં એના સ્વાદનું સ્મરણ તો આજે પણ મોંમાં પાણી લાવ્યા વગર રહેતું નથી. જાણે હું મારા પોતાના જ ઘરમાં બેઠો હોઉં એવું લાગતું હતું. માનવપ્રેમ બધે જ એકસરખો હોય છે. ગુજરાતી નૈને ત્યાંની વસ્તી સાથે સારી પેઢે મળી ગયા છે, તેમ ગુજરાતી પહેરવેશ, કંઈક રીતરિવાજ અને ભાષા જાળવી રાખ્યાં છે. મોટર આવવાનો ધોડો વખત હતો ત્યાં સુધીમાં હું આમ તેમ ફરી વળ્યો. અને જાણે ગુજરાતનું જ કોઈ ગામ હોય એમ લાગ્યું. ને ઘડી પછી થયું, ત્યાં આમ જનતા આમ સહેજે એકતાન થઈ રહી રહે છે ત્યાં ગુજરાત ને મહારાષ્ટ્ર એવા બેદ જ સા સારુ પાડ્યા?

હેવટે મોટર આવી; બેચાર કલાકમાં જે બાર્હિઓ સાથે મહોળન બાંધી હતી તે ક્ષણભરમાં

તોડનાનો વખત આવી ગયો. શુન્દરાતથી આવું મદત બેસવાની સમગર કરી આપી. મોટર તો છુ એટલુ જ તેમના વતન તરફની ઉમળકાને બિપરી ને મે આભેગાન ને પેના 'આધધટકા'ના ભિભરાઈ આના માટે બસ હતુ તેમણે મને સ્વબનેને ઈદના પ્રણામ કર્યા.

શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

નનું વાચન

પ્રવાસી: ભાગ-૧-૨, લે. ૦ ના સી ફરકે અનુ. ૪ વ બટ પ્ર. ૦ આદર્શ પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ પૃ ૨૪૪, કિ ૨૪ ૪-૪.

પ્રે. ફરકે મહારાષ્ટ્રના પ્રથમ પક્ષિના નવવંશક ગણાય છે પણ આ વાર્તા વાંચીને નિરાશા થાય છે.

કથાનાયક રામભાઈના જીવનપ્રવાસની કથા એમાં છે તે એક શ્રીમત જમીનદાર અને વડીલનો એકનો એક દીકરો છે ભણીગણીને તે પ્રોફેસર થાય છે તેનામાં મુખ્ય ભેરાવર એવી બે વસ્તિઓ મમવાસના અને દેશાત્ર પણ આ બેક વસ્તિ વિકૃત થયેલી હોવાથી, આ બેડએ મળીને બહુ કાવતરુ જ રચીને, મૂર્ખ પડિત રામભાઈને તેના જીવનપ્રવાસને અતે ગાંધીજીના ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહના ચળાગણીમાં પોતાની જુદા જુદા વખતની ત્રણ પ્રેયસીઓ સાથે મમ કરના કરતા 'હરો' પાડી નાખ્યો છે.

કથાનાયકનો પ્રવાસ જોઈએ તો તેમાં પૂર્વાધર સ્થિતિઓના સબધ મળવો મુશ્કેલ છે શિક્ષણ લેતી વખતે રામભાઈ એક ગણિકાના પ્રેમમાં પડ્યો પ્રોફેસર થયા પછી એક પરિવ્રજા પર અનુરક્ત થયો તે વખતે અસહ્યારને જમાનો હતો, એજે રામભાઈ પૂનાની રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં આચાર્ય થયો જેન જઈ આવ્યો, ફરી પાછો મૂળશીટલા સત્યાગ્રહમાં જોડાયો ને તેને થોડા મહિના ત્યા જેન ભોમવની પડી લાથી નાસીપાસ થઈને પ્રોફેસર સાહેબ કચ્છામાં અમેલ છાપાના તત્રી થયા અને લાથી નીકળી લાહોરમાં નૃત્યમંડળના બવરચામક થયા' ત્યા તેમને ત્રીજી પ્રેસી મળી આવી અને તે મડલે પરદેસમાં મુસાફરીએ જવાનો વિચાર કર્યો પણ આટલામાં ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની ચળવળ આવી અને રામભાઈ મુજબમાં ચળવળમાં જોડાયો ત્યા લેખકની કલ્પનાશક્તિએ તેની ત્રણેય પ્રેયસીઓને સ્વયં સેવિકા દળમાં દાખલ કરી અને એમ આર્ય દુખી જીવોનો છેડનો ભાગ વાચકને બેલા મળે છે આ કથામાં મૈદાના પણ સ્વભાવનો વિકાસ કે ધરિ પોષ નથી આ ચારેય મુખ્ય પાત્રો ભારે ભાવનાવશ, વિહ્વળ અને કતબમ્હ દેખાર છે વાચકને આ વાર્તા વાંચીને કહેવાનું મન થશે કે લેખકે આ બધું શા માટે લખ્યું હોય?

હાતા જીવન - લેખિકા તથા પ્રકાશક ક પ્રેમા કટક, સાસવડ, જિ પૂના, પૃ ૧૧૨, કિ ૨ ૨-૪-૦

મહારાષ્ટ્રના આ ભણીતા કાર્યકર્તા અને કરદારના દૂરદેશના મહારાષ્ટ્રના સચાસિકા શુન્દરાતને સાવ અભણ થઈ ગાંધીજી નામે ૧૯૩૨માં થરોડા જેવમાં હતા ત્યારે પ્રેમા બહેન સાબરમતી આશ્રમમાં સ્ત્રીઓની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા આ પુસ્તકમાં મેળાવડાઓમાં ભગ્વી શકાય એવા થાય નાના નાના નાપકો છે પાચેમાં લોકસેવાના પ્રશ્નોના જુદા જુદા પાસાઓ છે કેટલાક નાટકોમાં સંગીત પણ છે પહેલો નાપકપ્રેય 'કાન્તિ' નામે છે તેમાં નોકરો પર હુકમ બળવતી અને ઝીણામાં ઝીણા કામે પણ તેમની પાસે ઠરાવતી એક શ્રીમત છાકરીના સમાજ વાદ માટેના ઉત્સાહની થોડી ટાળ કરી, તેને સેવાની સાચી દિશા આગળ બતાવવા પ્રયાન કરે છે.

બીજા "હરો" શા બે મસોવિધઓ અને ગામદાની સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગદ્ગદી અને સફાઈકામને ભગતો સવાઈ છે

ત્રીજા 'જયકારી' મા એક સાતિવાદી સન્યાસિનીને પુસ્તકવિરોધી પ્રચાર અને તે માટે થયેલા તેના વધન અને ત્યાર પછી વેળ થયેલી કાન્તિનું ચિત્ર છે

ચોથા 'પ્રેમપથ' મા લોકસેવાની ભાવનાથી ભરેલી પત્ની અને પતિપણના અભિમાનવાળા ધણી વચ્ચેનો જીવનસર્વક છે

પાંચમાં અને છેલ્લા "કાયદા" મા આજની ન્યાયદાન પદ્ધતિ ગરીબને ન્યાય મેળવવા માટે કેટલી અયોગ્ય છે, અને છેવટે કદાપેના અને અન્યાયથી તારોવા ગરીબને જમર વિચાર્યા સાહસ અને ગુનામાં કેવી રીતે બે ચી બપ છે તેનું ચિત્ર છે

પાંચે નાટકોમાં મુખ્ય પાત્રો બાળાઓ છે વિદ્યાર્થીઓના મેળાવડાઓમાં બધા ભજવવા લાયક છે ઉત્સાહી અનુવાદ કોઈક માસિકમાં તે શુન્દરાતીમાં ઉતારી શકે એવા છે પુસ્તકની કિંમત ધણી વધારે કહેવાય

માસિક વિવેચન

શ્રી. બ્રેલ્લીસાહેબ

‘મુંબઈના અંગ્રેજ પત્ર ‘બોરો કોનિક્સ’ના તંત્રી શ્રી. સૈયદ અબ્દુલ્લા બ્રેલ્લી હૃદયરોગથી એલિયતા મરણ પામ્યા, તેથી ખાસ કરીને મુંબઈ પ્રાંતને એક ઉમદા સેવકની ખોટ પડી છે. બ્રેલ્લીસાહેબ ૧૯૨૦થી કોંગ્રેસની લડતમાં સાથ આપતા હતા. કોમવાદથી તે પર હતા. જને હિપિમાં લખાતી હિંદુસ્તાની ભાષા રાષ્ટ્રભાષા બનવી જોઈ એ એ તેઓ દંદપણે માનતા હતા. હિંદનાં પત્રોના આધિપતિઓનું સંગઠન કરી, સ્વમાન અને ઇજ્જતથી પત્રકારનું કામ કરવામાં તેમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. અને તેમાં તે સફળતા પામ્યા હતા. તેમનો મળનાવડો સ્વભાવ, હસમુખો ચહેરો, નમ્રતા અને વિવેકથી કામ લેવાની રીત, મધ્યમસરપણું, સમજદારી, અને સુલભનતા — આ ગુણો તેમની સાથે સંપર્કમાં આવેલા સૌ કોઈને જણાયાં વિના ન રહે એવા એમનામાં હતા. પ્રથુ એમને શાંતિ બક્ષો.

૨૩-૧-૪૯

બે છુજરગો ગયા

ગાંધીજીની પેઢીના છુજરગ દેશસેવકો ધીમે ધીમે પ્રયાણ કરતા જાય છે. એવા એની નોંધ આ મહિને લેવાની થાય છે — મદ્રાસના શ્રી. નેસન અને યુક્ત પ્રાંતના સર તેજબહાદુર સપ્તુ. જને ૭૫ વર્ષની પાસે પાસે પહોંચ્યા હતા. જનેએ આખી જિંદગી પોતાને માન્ય રીતે દેશની અથાક સેવા કરી. જને ગાંધીજીની પદ્ધતિમાં માનતા નહોતા, છતાં તેમના વ્યક્તિત્વ તથા કાર્યની ભારે કદર કરનારા અને એમના ગુણાનુરાગી મિત્રો હતા.

શ્રી. નેસને સુખ્યત્વે કરીને પત્રકાર અને પ્રકાશક તરીકે સેવા કરી. રાજનીતિમાં તે ‘લિબરલ’ — ઉદારમતવાદી હતા. ‘ઈડિયન રિવ્યૂ’ નામનું જાણીતું અંગ્રેજ માસિક તેમણે ૪૦ વર્ષ પર શરૂ કર્યું, તે આજ સુધી તંત્રી તરીકે રહીને ચલાવ્યું. રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય યોગ્યપદ તેમણે બહાર પાડ્યું. કોંગ્રેસ તથા તેના મહાન સેવકો અને તેના પરદેશી મિત્રો અને હિતચિંતકોનો પરિચય આપવાનું કામ આ સૈકાના

શંકના દસકાઓમાં તે જ કરતા હતા. ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો તથા વિચારો કદાચ પહેલાં એમણે જ બહાર પાડેલાં. અને એમ જ કેટલાય આપણા દેશભક્તોને અંગે તેમણે આ સેવા કરી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સસામક શરૂ થયા ત્યારથી તે ગાંધીજી વિશે આદરમાન અને ગૌરી સેવતા થયા. એ લડતમાં તેમને સાથ અને સહાનુભૂતિ આપનાર હિંદીઓમાં શ્રી. નેસન એક સુખ્ય હતા.

સર તેજબહાદુર ધંધે વકીલ હતા; અને અંગ કાયદાશાસ્ત્રી અને બાકેશ રાજકારણી તથા વિદ્વાન હતા. તેમનું રાજકારણ સુખ્યત્વે બંધારણી પદ્ધતિનું હતું. તેમાં તેમને શ્રદ્ધા હતી; અને તેની અંદર તે કુશળ અને અનુભવી હતા. આથી તે ઘણે ભાગે ‘લિબરલ’ પદ્ધતિ મળતા આવતા હતા. પરંતુ તે તેમાં લાંછું ન રજા, પણ સ્વતંત્ર પદ્ધતિ એક મુત્સદ્દી તરીકે પોતાનું કામ કરતા. અંગ્રેજ રાજ દરબારમાં એમને મારાં માનમરતબો હતાં. ૧૯૩૦માં ગાંધીજી જોડે સમાધાન કરવામાં તે વચ્ચે પડી શક્યા તે આથી જ. ગાંધીજી અને તેમની વચ્ચે બહુ મોટો સંબંધ હતો. જને એકબીજાની શક્તિ પિછાનતા, અને તેનો પરસ્પર લાભ આપવા તત્પર રહેતા. છેવટનાં વર્ષોમાં સમુદાયના ગાંધીજીની બહુ નિકટ આવ્યા, એમ કહેવાય. સર્વપક્ષીય પરિપદ ભરી રાજકારણી મતને રપષ્ટ કરી આપવા દ્વારા તેમણે પોતાથી બનતી મદદ કરી. તે પાળી ગયા હતા કે, ગાંધીજીની નીતિ ભલે ન ગમે, પણ તે જ દેશનું સુકાન સંભાળી સ્વરાજ લાવી શકે એમ છે, એ એમને ખાતરી હતી. છેવટના ભાગમાં ગાંધીજી એમને હિંદુસ્તાની પ્રચારના કામમાં રસ લેવા પ્રેરતા હતા. તે કહેતા કે, ‘મહાત્માજી, આપનું આ કામ પૂરેપૂરું સાચું છે અને હું એમાં માનું છું. પણ જો આપ કહો છો તે ભાષા જ ઉર્દૂ ભાષા છે અને એના ઉત્કર્ષને માટે હું મથું છું. (એ ઘણું કરીને ઉર્દૂ તરફની અવગુમનના એક હોદ્દેદાર હતા.) એનું ખરું નામ બદલવામાં. પણ મને ડુચિ નથી થતી.’ તે ઉર્દૂના મોટા પંડિત હતા અને શરસી ચરબી

કે સરકૃત કોર્ટ તરફ વધારેપડતું દળી પડ્યા વગર, ભાતની તળપગી શક્તિનો વિકાસ પ્રમાણ માનના

આ બંને જીજ્ઞાસુઓ અરાજક આવેતું જોઈને ગયા એ એમને માટે ભારે નકાનો ગણાય પરંતુ તે ગાંધીજીને પડેના જતા જોઈને ગયા એ એક દુઃખ એમને બોધ નહિ સાધ્યું કોય છતાં એમનું નાનકી ગતિએ આગળ જાય છે એ ખાતરી મેળવીને એ ગયા સર તેજબહાદુરનું ચતન કારમીર, એને થતી રમણથી એ ભારે દુખી થયા હતા તેનો સુખદ અત પશુ એમણે જોયો અને હવે જ્યાં દુઃખ નથી એવા મરણોત્તર લોકમા તે ગયા અને જીજ્ઞાસુઓ સાતિના હકદાર બનીને ગયા તે તેમને પ્રથુ આપો

આ પ્રમાણના સંકોચો પાક હવે આપણે ખામ લેવાનો છે હવે આ રીતની આરાધના અને લગની ધરાવનારા બાહ્ય સ્વરૂપ, વખત, ધારાશાસ્ત્રો, રાજકારણી આપણને જોઈએ ચળવળ અને વડનો યુગ પૂરો થયો ને હવે સગીન કામો કરવાના આવ્યા છે તે વખતે આવા જીજ્ઞાસુ ઉદારમતવાદીઓની કૃતિ કુશળતા વિદ્વતા કુનેહ અને શાણપણ આપણે માટે ધ્યાનપ્રદ અને છે

૨૪-૧-૪૮

રાજકારણનું માધ્યમ

શિક્ષણનું જ માધ્યમ નહિ, અરાજક આવાની સાથે રાજકારણના કોઈ ભાતમા ચાલે જોઈએ, એ સવાન પશુ તીનતાએ ઉપર આવ્યો છે અને એકમા ધરપર મબધ છે એ પશુ ચાહ રાખવાનું છે એ એમને રાજ્ય હતું એટલે બીજાને કાઈ નહિ તોય ઉપરની સપાગી પર ચાલતો કારભાર મો એ એકમા ચાલતો હતો તે વગર મીઠું તે લોકો કરે પશુ શું? એમને રાજ્ય ખોવાના ધધા ઓછા જ કરવા હતા? એટલે તેમણે નિયમ કયો કે, ગોરા અને ઉપરના દેશી અમલદારો હિંદની ભાતઓ થોડીક જાણે ખરા પરંતુ તેમનું કામ તો એ એકમા જ ચાલવું જોઈશે પરિણામે, કારભારની નીચેની પ્રાથમિક દશામા પશુ એ એકમા માન પડે એ ઉવાકુ છે અને અને ત્યાં સુધી તે ભાતમા કામ ચાલે તો વળી વધારે મારુ આથી અદ્યત્તોમ જ્યાં દેશી

ભાતઓ ચાલવી જોઈએ એમ હતું, ત્યાં પશુ એ એકમા જ ચાલવા નામ અરજીઓ પોતાની ભાતમા વળી શકાતી પશુ બધા સાહેબ જ જુએ તેથી એ એકમા જ લોક તે મોખના થયા વ્યવહાર અને તેટલો એ એકમા જ ચાલે અને તેને માફક આવે એમ જ શિક્ષણ ચાલે, એ ઉવાકુ છે.

પરિણામે, લોખના જીવન ઉપર ભારે અસર થઈ તેઓ પોતાના જ કામનું શું ચાલે છે તે મમન ન શકે જો સ્વભાવમા કામ ચાલે તો રાજનલીવટનું સામાન્ય જ્ઞાન જે આપોઆપ લોકોને મળી શકે, તે ન મળવાથી તેઓ નામરિત તરીકે કેમકામ નહિ અને ભણતરમા એ એકમા જ પ્રધાનપદ ભોગવે, એટલે ભણવાનું સમજાવે બોધ પછી તે ગોખવાનું ને પરીક્ષા પૂરતું ભણવાનું જ રહે એ આપોઆપ પરિણામ આવ્યું

આ બધું હવે અરાજક આવ્યું કેમ ચાલી શકે? જીવન લોખનાકીનો નાગરિક જો તેની સાથે આ સામે પશુ શોના? જે અદ્યત્ત એના જ જીવન-મરણના કે સુખદુઃખના કથાની તપાસ કરતી હોય, તે એવી રીતે એવી ભાતમા કરે કે તે બીચારો મમને જ નહિ તે આ નવની આમે તે જ વખતે તે પોતના કેમ ન કરે? મને લાગે છે કે, આજે પશુ તે દરી શકાત એવી વાત છે જોતો કેસ ચાલે તે સમજે જ નહિ એ ભાતમા એ કામ કેમ ચાલી શકે? આમ જ બીજા બધા કામો વિશે સરાવ જોઈ છે એટલે, રમત સિદ્ધ વાત છે કે, હવે રાજકારણ સ્વભાવમા ચાલે જોઈએ કોઈ એની સામે ચાલ કે ચલા જાય તો ચાલે એમ જ નથી છતાં એમ ચાલું નથી તેનું કારણ સૌ પોતાપોતાની મેળે વિચારવા નામે, તો જ એમથી આગળ જઈ શકાશે

હમણું કે રડણું ?

નીચેનો પ્રસંગ એક ભાઈ લખી મોકલે છે તે જાણીને હસણું કે રડણું એ નથી સમજાવું સનાની નમને કશા પશુ દેર-રની જ બડક કે સૂગ છે કે શું? પશુ આ વાચીને સ્થા કોઈ સમજે કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કેમકામ કાયદાથી ચનાર નથી તે

આપણી પાસે સ્પષ્ટ સમજથી ત્યતો હૃદયપટ્ટો માગે છે. તે બાઈ લખે છે :

“મારા કુટુંબનો દર પૂર્ણિમાએ ઠાકોર જતાનો સ્મરક વરસથી નિયમ છે. વચ્ચે જે પાંચમા માસ જવાનું ઠાસણેસર બંધ કરેલું. તા. ૨૫-૮-૪૮ એ ફરી શરૂ કરતાં હું” ખાદીનો પાચનમે પહેરી પહેલાં જેમ ભીતરમાં પ્રવેશ કરવા જવા લાગ્યો, એટલે દ્વારપાલે મને અંદર જતાં રોક્યો, ‘ધોતિયું પહેરી આવો, નહિ તો નહિ જવાય.’ હું ‘પુનમિયો હતો એમ જણાવ્યું’, એ બાઈ મને કદાચ એમણે પણ છે. છતાં ‘ઢેડાં’ પેરી મયાં ત્યારથી આ નિયમ થયો છે. તે મને અંદર ન જ પેસવા દીધો. હું ‘હરિજન’ નહોતો ને ‘હરિજન મંદિરપ્રવેશ’ ને હું માનતો. છતાં અહીં એને લેવાદેવા નહોતી તોય મને પ્રવેશ ન જ મળ્યો. ઠાસણ મેં શુદ્ધ ખાદીનો પાચનમે પહેરેલા.”

સાર્થી ફરિયાદ

સરકારે પોતાની તરફથી વાચનમાળા તૈયાર કરાવી, ફરિયાદોને બધી શાળાઓમાં ચકાવવાની નીતિ બહેર કરી છે આ નીતિ જ મૂળે ખોટી છે અને આવી બાબતોમાં આમ કાયદાને મોઢે કામ લેવું સારું નથી, એ આ પત્રમાં અગાઉ જણાવ્યું છે.

આ નીતિ અનુસાર ચોપડીઓ પ્રાંતની બધી શાળાઓમાં કયા કયે દાખલ થશે એનું ટાઈમટેબલ પણ બહાર પાડવામાં આવ્યું છે કે, પહેલી ચોપડી નવેમ્બર ૧૯૪૮માં, બીજી ચોપડી ૧૯૪૯-૫૦માં, અને ત્રીજી ચોપડી ૧૯૫૦-૫૧માં, દાખલ થશે. પરંતુ અત્યાર સુધીનો અનુભવ એવો મળે છે કે, આ ટાઈમટેબલ પાળી શકાયું નથી.

આ માળાની બાળપોથી તૈયાર કરી પહેલાંયાંવામાં જૂનને બદલે લગભગ ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર થયેલો. અને હવે નવું સત્ર પૂરું થવા આવ્યું છે ત્યારેય હજી, નવેમ્બરમાં દાખલ કરવા કહેલી પહેલી ચોપડી મળતી નથી, એવી ફરિયાદ આવ્યા કરે છે.

આજના સંજોગોમાં ધાર્યા કરતાં મોડું થાય એમ માનીએ, તો પછી તે સમજીને સમયપત્રક ‘જનાવતું સારું’, હોયું તો એવું જોઈએ કે, ચોપડી તૈયાર થઈને પહેલાંયાં રકાવ ત્યાર પછી જ દાખલ

કરવામાં આવે. પરંતુ એવાં, નીતિ તો એવી જ છે કે, ચોપડી મળે છે એ ખાતરી કરીને જ તે દાખલ કરવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, ચારે ધોરણની ચોપડીનો સેટ જોયા પછી જ દાખલ થાય. આ વિશે સૂક્ષ્મ ખોડી પણ પોતાનું કામ ચૂકી ગણાય. ખોડી, કે જેમણે શિક્ષણની વ્યવસ્થા જોવાની છે, તેમણે આ જોવું જોઈએ. એ એમનો હક છે અને ધર્મ પણ છે.

૨૩-૧-૧૯૪૯

વલ્લભવિદ્યાલય, યોગાચામણ

આ વિદ્યાલયના આચાર્ય નીચેની બહેરોત મોકલી છે:-

“આ વર્ષે માર્ચની શરૂઆતથી વિદ્યાલયનું નવું વર્ષ શરૂ થાય છે. એટલે નઈ તાલીમની શાળાના પાંચમા, છઠા તે સાતમા એ ત્રણ વર્ગોમાં જે વાલીઓ પોતાનાં બાળકોને લણવવા ઇચ્છે, તે તા. ૩૧-૧-૪૯ સુધીમાં અરજપત્ર મંગાવી લે. અને તા. ૧૫-૨-૪૯ સુધીમાં તે ભરી મોકલે. જે વિદ્યાર્થીઓની અરજ મંજૂર કરવામાં આવશે, તેમને બાલાવવામાં આવશે. માર્ચની ૧૫મી પછી કોઈને લેવાશે નહિ.

“એ વિદ્યાર્થીઓને યોગામાં યોગા ૧૫ દિવસ ઉમેદવાર વિદ્યાર્થી તરીકે રાખવામાં આવશે. પછી તે ચોથ જણાશે તો લાયકાત મુજબ જે તે વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવશે. ખાસ કરીને પાંચમા ધોરણમાં એટલે વિદ્યાલયના પહેલા વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ લેવામાં આવશે.”

મં

શ્રી મૂળચંદ પ્રમાર

રાનિવારે (૮-૧-૪૯). મળસકામાં વિલેપાર્લેમાં મૂળચંદના જન્મજયંતિની ઉજવણી કરવાનું અવસર વધુ. એમના જવાથી મુંબઈ ઉપનગર નિહાલ એ ગાંધીજીના એક સાધુચરિત અનુયાયીને તેમ જ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના નિશાન શિક્ષકને યુમાવ્યા છે.

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્વદેશ, પાછા ફર્યા તે અરસામાં પરમારભાઈ મુંબઈ વિવાહીતના સ્નાતક થઈ ચૂક્યા હતા. શરૂઆતમાં જે યોગાલક્ષ્ય બકતો બાપુ પાસે ખેંચાતા ગયા તેમાંના એક પરમારભાઈ હતા. એઓ અવારનવાર સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જતા, એટલે બાપુના ઠીક પરિચયમાં એઓ

આવતા ગયા મને એવું યાદ છે કે, થોડા વખત મध्ये એઓ દેવદાસ ગાંધીને બહુવાર જતા

પરમારભાઈ રનાભાવિક રીતે જ બાપુની વિચાર સરણીમા રગાતા ગયા બહુ ગાત રિનત્ર સેનાભાવી કાર્યકર્તા હોવાથી એમને જોડેરાત કદી ગમી ન હતી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતા એઓ વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ વિભાગમા જોડાયા હતા ત્યાર પછી ૧૯૭૦ના અરસામા એઓ મુમર્ઠ રાષ્ટ્રીય શાળામા શિક્ષક તરીકે જોડાઈ ગયા એ શાળામા એમની શક્તિ ખીલી જોઈ મુમર્ઠ પ્રાતિક સમિતિએ જ્યારે શાળાને મળતી વાર્ષિક ૨૦૦૦૦ રૂપિયાની મંદ બધ કરી ત્યારે પરમારભાઈ અને શિક્ષક સાથીઓએ એ શાળાને ગમે તે સંજોગોમા આનુ રાખનાવું હરાવ્યું બાપુની સલાહ લઈ તરત જ મુમર્ઠ રાષ્ટ્રીય કેમ્પણી મડળની સ્થાપના થઈ અને પરમારભાઈ એના મંત્રી થયા મંત્રી તરીકે અથાગ પરિશ્રમ કરી પરમારભાઈએ શાળાને પગભર કરામા બહુ સુદર ફાળો આપ્યો ૧૯૭૦-૭૨ની સલામતીની અળગમા મુમર્ઠ રાષ્ટ્રીય શાળાએ ઝપનાવ્યું અને પરમારભાઈ પણ જેન જઈ આવ્યા જેમનાથી આવ્યા પછી ખારના

શારદા મંદિરની સ્થાપના કરવામા એમણે વીક મદદ કરી — અને ૩ વર્ષ સુધી એના આચાર્ય રહ્યા. સાર પછી અવેરીની . ઉદ્યોગ શાળામા એઓ જોડાયા અને જેવટ સુધી ત્યા જ રહ્યા

પરમારભાઈ ભગવદ્ગીતાના ઊંડા અભ્યાસી હતા એમનું જીવન ગીતાના ભક્તિયોગથી રંગાવુ ગયું ગીતાના શ્લોકો — વિશેષ કરીને બારમો અધ્યાય અથવા નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, કમીરના ભજનો પરમારભાઈ ગાતા ત્યારે સાભળનારા એમા તન્મય થઈ જતા, ભક્તિરસનું વાતાવરણ એથી પ્રગળી જાય. એમના એ ભક્તિરસભર ભજનોના પવિત્ર મંગલોની સુરાસ એમના મિત્રમડળમા એઓ મૂકતા ગયા છે પરમારભાઈ સાથે જ સાધુ અરિત નરરત્નોમાના એ પ્રહતા

મરણ સમયે એમની ઉંમર ૫૮ વર્ષની હતી. એમની પાછળ વિધવા પત્ની અને યુવાન પુત્ર મૂકી ગયા છે એમની રમશાનવાનામા ઘણાજે ભાગ લીધો હતો અધેરી શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ રમશાનભૂમિ પર એમના ગુરુને છેતરની અજબિ અર્પવા પ્રાર્થના કરી હતી ઈશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપે

હેમંદ્ર દીવાનજી

સાભાર રેવીકાર

एन एम ठवर, मुंबई तरक्षी -

विश्वज्योति . ने भगवद् स ज गोरधन स
कि १-८-०, लाकड़ाना लाड़ु ले० भूवर ज अजिया
कि ३ ३ ८ ०

कमल प्रकाशन मंदिर अमदावाद तरक्षी —

राजकविनी, हितोपदेशनी व्याजवाता, पुन-
मिथो लगत अनु० रमणुवाय सेानी, हरैनी
कि ३ २ ४-० भाहीकरे, जलमलिया, भूगराज
अनु० कपर प्रमाळे हरैनी कि २ ०-०

अ य प्रकाशकी तरक्षी —

विश्वज्योति कपरना पुस्ताने: हिंदी अनुवाद
अनु० राजभे डन मित्र कि १-८ ० एकरतीयधर्म
ले० रवामी निजिवात ह अनु० गुरेश ह जेरी અને
ઉપામહેન દરુ, પ્ર૦ ઈન્દ્રવર્દન મહ સકર શુ બ,

નવસારી કિ ૧-૦ ૦ દેવતા હીકરા : લે૦ અને
પ્ર૦ ઉમિયાસ કર હાકર (આણ હ) કિ અમદ્ય
અંધીજી ગીત અજલિ લે૦ જયરામભાઈ પટેલ,
પ્ર૦ શ્રી વીરચ હ સાહ (મરણી-સોરાષ્ટ્ર) વિના મદ્ય,
વિભૂતિવંદન લે૦ અને પ્ર૦ પુરુષોત્તમ હરજી ભોળણી
(કરખાયા પ્રમાન્ડા) કિ શિવિગ ૧ માધિક
રમતોના નિયમો પ્ર૦ ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મડળ,
કિ ૩ ૨ ૦ ૦ પંચતત્ર અનુ૦ ભોગીવાય જ૦
સારસત પ્ર૦ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રો
જયકૃષ્ણ હ દને મુબઈ-૭ કિ ૩ ૮ ૦-૦ અમૃતમય
ગાયન, હાદરા કવિતા-ચિત્રો લે૦ ઉપેન્દ્રરાય
માનાવ નોરા પ્ર૦ કન્ડ માડવી કિ લખી નથી
પહેલી એપડી (પ્રોફેસરજી વાચનમાળા) ૮૦
શ કરભાઈ સો પટેલ, પ્ર૦ વાઘજીભઈ નાણુભાઈ અમીન,
પગદરા, કિ ૩ ૦ ૪ ૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

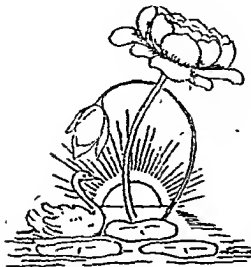
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

ભુવનરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
ઠાકેરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તૃતી)
છવ્વ્હુ દેસાઈ (અવસ્થાપક)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૯

વર્ષ ૮

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ઉત્તર અને શક્તિ	ક્રિ. ૫૦ મરાઠવાળા	૩૩
હૃદય શિક્ષણનું વાહન	વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૩૪
પ્રૌઢશિક્ષણનું કાર્યક્ષેત્ર	મનમોહન દેસાઈ	૩૭
કોલેજના દિવસો	પાંડુરંજ દેસાઈ	૩૮
મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં એર્જલાસમર્થ		
મુસ્લિમ સંબંધો	કાંતિલાલ બાસ	૪૧
બાપાવાર પ્રાંતરચનાનો પ્રશ્ન	વિકુલદાસ કોઠારી	૪૪
આપણી કામધેનુ	મં.	૪૭
કુમાવો અને નફાખોરી - એક નૈતિક પ્રશ્ન	જનકશાઈ દવે	૪૮
સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭ની ડાયરી	મનુભદ્રન ગાંધી	૫૦
હિંદની બાપાઓનો પરસ્પર પ્રચાર	નર્મદાશંકર દવે	૫૪
લોકોપયોગી વિજ્ઞાન	જંતીલાલ ગાંધી	૫૫
હૃદયશિક્ષણ અંગેનાં પાઠ્યપુસ્તકો	જનક દવે	૫૭
સ્વાધ્યાય	મનમોહન દેસાઈ	૫૮
સેવા અને કુટુંબભાવ	કિશોરલાલ ૫૦ મરાઠવાળા	૫૯
'ઈસાખનો વટાન્ત'		૬૦
આસિક વિવેચન		
૫૦ જવાહરલાલજી	મં.	૬૨
'શેરશી સવારી'	મં.	૬૩
હિંદુસ્તાનીનું મહાત્મ	મં.	૬૩
બાપાવાર પ્રાંતરચના	મં.	૬૪
સોશીની ન્યાય	મં.	૬૪
વડોદરા વિદ્યાપીઠ	મં.	૬૪
'જો વિમલ' કે 'લોક વિમલ'?	મં.	૬૪
શ્રી. જનનાદાસ ગાંધી	મં.	૬૪
નવું વાચન		
માનસ રોગ વિજ્ઞાન	જં. ગાં.	૬૪
ફિલોસોફી	મં.	૬૪
સામાજ સ્વીકાર		૬૪

મુદ્રના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે

એક અંકવારિયામાં અંક ૧ અને તેા માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે એ પહેલાં તપાસ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોના ફેરફાર અંગેને તુરંત જણાવવા કે જેથી નવા અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય માલકેએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માલકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે

માલકે પોતાનું લલાજન નવજનન કાર્યાલયની યાખાઓમાં મુલઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); મુરત (મધુપીઠ ખબર); રાજકોટ (સર લાખાજીરાજ શાહ); પૂના (૨૬૬ સત્યાગ્રહ પોસ્ટ); દિલ્હી (યુ. એસ. જોમુનિકેશન વિથેટર બિલ્ડિંગ, એરડી નં. ૧, કોનોટ સરકસ, નર્મદા દિલ્હી) ઉદોર (ગાંધી-મવન, યશવંત શાહ) બરી સરકો

લલાજનમના દર દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૧) અથવા સિ. દસ; પૂરક નકલ આદિ આના વ્યવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવજનન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

બાપુ - મારી મા : લે. મનુભદ્રન ગાંધી; ક્રિ. રૂ. ૦-૧૦-૦; તપાસરવાનગી ૦-૨-૦.
લોકપ્રેમી [પહેલી] : લે. જીવતરામ દવે, નરહરિ પરીખ; ક્રિ. રૂ. ૦-૪-૦; તપાસરવાનગી ૦-૧-૦.
આદર્શના તેર દિવસ : લે. વિનોબા સાવે; ક્રિ. રૂ. ૦-૭-૦; તપાસરવાનગી ૦-૨-૦

શ્રીમદ્ભાગવત : સંખાં ગોપાલદાસ પટેલ; ક્રિ. રૂ. ૩-૮-૦; તપાસરવાનગી ૦-૧૦-૦

Bapu - My Mother : By Manubehn Gandhi; Price Re. 0-12-0, Postage etc. 0-3-0
નવજનન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ

નવી સરમરી બાળપોથી	ગોા ૨૩૬	લઘ્વવિધિમા સયમ અને સાદાઈ	ગાધીજી ૨૭૩,
નવા રાષ્ટ્રીય મોરચો	મગનભાઈ દેસાઈ ૧૦૬	લઘાઈ સામે સત્યાગ્રહ કિશોરલાલ ધન મરાઠવાળા ૧૭૩	
નાગરી સાથે ઉર્દૂ પણ જોઈએ	મં ૧૪૩	‘લેએ ફેર અને ‘નૂતન શિક્ષણ’ વાદ મગનભાઈ દેસાઈ ૧૧૦	
નિર્ધેય-સપ્રદાય	ગોા ૮૫	વરોદસ યુનિવર્સિટી રિપોર્ટ	મં ૩૭૨
પરપ્રાપ્તિઓ માટે ગુજરાતી વાચનમાળા	જનન દવે ૩૩૮	વરસાદનું પાણી અને જમીનનું તળ જ સીતલાલ ગાધી ૧૮૧	
પરિભાષા હવે જોઈએ	મં ૧૫૦	વિદ્યા સંસ્થા ધન છે, પરંતુઓ નહિ	ગોા ૧૭૭
પવાસનનની રોટી શિવરામ પ્રાણુરાકર શુક્લ ૨૪૧		વિશ્વવિદ્યાલયન કાર્યમેત્ર	કાં મં દેસાઈ ૨૦૫
પદર વર્ષ બાદ મગનભાઈ દેસાઈ ૨૨૬		વિશ્વવિદ્યાલયન સ્વર્ગાતોદય	યુનિ ન્યાયવિન્યા ૩૫
પાઠ્યપુસ્તકો માટે શુ કરવું ?	મજબૂત પૂનરા ૧૭૨	વેદાંતી આશ્રમ આમરોવક વિદ્યાલય જુગતરામ દવે ૧૧૫	
પાળી અને ગરમી	બ સીલાલ ગાધી ૩૭૩	(શબ્દચક્રનું ધૃત)	કૃષ્ણચંદ્ર નરહરિ પ ડિલ ૩૮૦
પાગીનો વાપર અને બગાડ	બ સીલાલ ગાધી ૧૫૧	સાક્ષીની તામત	આર્થિક મૂર ૧૮
પાનની પરિભાષા	બ સીલાલ ગાધી ૧૬૬, ૨૧૭	સાક્ષીની ગુણો	કિશોરવાન ધન મરાઠવાળા ૨૨૬
પૂરી થયેલી પેઠી મગનભાઈ દેસાઈ ૨૮૬		સાક્ષક સંગઠન — એક સમીક્ષા	મં ૧૨૬
પૂણ્યયોગી ગાધીજી મગનભાઈ દેસાઈ ૨૮૦		શિક્ષણ અને સમૃદ્ધિ	મગનભાઈ દેસાઈ ૩૩૪
પ્રાણુ પછી પાણી જીવન છે	બ સીલાલ ગાધી ૧૧૬	શીલરક્ષણાર્થ દિસા	કેશરનાથ ૪૬
પ્રાદેશિક વિશ્વવિદ્યાલય અંગે બે સુખ્ય મુદ્દા	કાં મં દેસાઈ ૧૭૦	શ્રી રવામીરાયજીની મનોવેદના	
પ્રાર્થના ક્યારે ફળશે ? વિનયરા કર મહારામ શંદ ૫૫			વિનયરા કર મહારામ બદ્દ ૧૧૧
પ્રેમ અને ભક્તિ ગાધીજી ૨૧		સત્યની મતાક્રમી	મગનભાઈ દેસાઈ ૫૭
પ્રોઈ શિક્ષણ તે કયું ? દિલ્લુસ દીવાનજી ૨૧૧		સત્યાગ્રહનો અમર સંદેશ	મન મહેવંદર ૧૬૨
ફરક કિશોરલાલ ધન મરાઠવાળા ૫		સત્યાગ્રહનો દ્રશ્ય અને પ્રવર્ત	મં ૪૦
બાપુ મગનભાઈ દેસાઈ ૪૪		તથામ કિં ન ભેખતો	ગોપાલદાસ પટેલ ૫૧
બેલિયાદાદામા પહેલું સપ્તાહ મનુભટ્ટેન ગાધી ૩૫૮		સમાજવાદીઓ જુદા યાથ છે	મં ૧૫૨
ભીમાજી પિયર શિવરામ પ્રાણુરાકર શુક્લ ૩૪૦		સતની યાદ	નાથલાલ દવે ૨૬૪
ભાંસાહાર ત્યાગની નૈતિક ભૂમિતિ ગાધીજી ૨૬૩		સ ૨૦૦૪ના મર્તિત્રી પચાગો	હરિદર પ્રા શંદ ૨૫
મૈટ્રિક પરીક્ષા સુધારવાનો કાયદો મગનભાઈ દેસાઈ ૧૭૩		સેન નો સાચો ખ્યાનમત્ર	મગનભાઈ દેસાઈ ૨૨૫
મોતવાદી પર આકુશ વિઠ્ઠલદાસ કેશરી ૩૬૬		સ્વતંત્ર હિંદ સામેના પ્રયત્નો	૩૭૬
રવિરામ મરાઠવાળા મન મહેલકર ૨૩૦		સ્વરાજની વાચનમાળા ગોપાલદાસ પટેલ ૧૨ ૧૬૬, ૨૦૮	
રામે મીતાનો ત્યાગ કેમ મોડો ?		સ્વરાજ્ય જાપિ લોકમાન્ય	કાકા લેલકર ૨૧
	કિશોરલાલ ધન મરાઠવાળા ૧૬૧	સ્વાધ્યાય મગનભાઈ દેસાઈ ૧૩૫ ૧૮૨, ૨૧૪ ૨૦૮, ૩૦૪	
રાષ્ટ્રના બધારજીના મે પાળિયા	મં ૬૭	સ્વાવલંબી ખેતીવાડી કોલેજ	વિં ૨૬
રાષ્ટ્રની જાળવણીમાં વિજ્ઞાનજીવન ‘પર્યાય’ મગનભાઈ દેસાઈ ૧૪૫		હરક અને હારે પાગી	બ સીલાલ ગાધી ૩૪૪
રાષ્ટ્રપતિ ‘સાણાકચ’ ૩૨૧		હાળીઓની યુક્તિનો સવાલ	વિં ૧૧૫
રાષ્ટ્રપતિ ૧૦ પદાબી મીતારામૈયા મણિભાઈ દેસાઈ ૦૧૫		હિંદુ સ્થળેન લેણ	વિં ૨૩૫
રાષ્ટ્રીય યુનિટના અને પ્રાતભાષાઓ	મં ૩૬૪	હિંદુસ્તાનીના પ્રચારમાં ગાધીજી	મકા કાલેલકર ૧૦૧, ૧૪૦
રાષ્ટ્રીય મહાગમના કરાવો મગનભાઈ દેસાઈ		હિંદુસ્તાની પ્રચારક વર્ગ	૨૪૮
	રાજેન્દ્રપ્રસાદ ૫૨૬		

૨. નવુ વાચન — પુસ્તકસૂચિ

અધૂરું જીવન	ચૂ ૨૯	ખેતીના મૂળતત્ત્વો	બ ૦ ગાં ૨૫૩
અભિસાર	શાં ૬૦ ૨૮૮	ગીતરાણી	શાં ૦ દેસાઈ ૨૮
એનવીર	ચૂ ૨૫૬	ચરકમા નિસર્ગોપચાર	શિવરામ કર શુક્લ ૯૬
કામ અને માગિની	સેા ૧૮૩	ચંદ્ર	બ ૦ ગાં ૨૮૭
કારગીરનો પ્રવાસ (ચાર પ્રવાસપુસ્તકોમાં) શાં ૬૦ ૧૨૬		ચીની ભાષા	પાં ૧૨૭
કારમીરી ગુલાબ	ગોા ૧૮૩	છેલ્લું પ્રયાણ	ચૂ ૧૮૫
એફત	મં ૨૯	જનેતાના દરો	શિવરામ કર શુક્લ ૧૬૦

જેન બોલમંથાવલી શ્રેણી-૧	ગ્રાં ૩૧૩	માટું આમરવસા	વિં-૨૫૩
ટોમસા	ગ્રાં ૯૫	માંદગીનાં કારણો	શિં ૨૫૪
કક્ષિણ ભારતનાં તીર્થધામો		માંદગીમાં ઉપવાસ	શિં ૨૫૪
(‘ચાર પ્રવાસપુસ્તકો’માં)	શાં ૬૦ ૧૨૬	મિસ્તર આદમ	ચૂં ૧૨૮
દાએલાં દેયાં	શાં ૨૦ ૨૫૬	મોત ઉપર મનન	શાં ૬૦ ૧૮૩
દર્શાવકથાઓ	ગ્રાં ૨૮	ચોગપ્રવેશિકા	મં-૨૮૭
ધર્મની સમજ	ગ્રાં ૯૬	રંગકામ અને રંગવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ બં ગ્રાં ૨૫૩	
નાનજટ બાપા	વિં ૨૬	સપ્તવીણા	શાં દેસાઈ ૨૮
નૂતન શિક્ષણ	મં ૧૬૦	સૌમ અને આસન	શિં ૨૫૫
ન્યૂ એન્જીનેરિંગ હાઈસ્કૂલ	મં ૧૬૦	લોકસાહિત્યનું સમાલોચન	ચૂં ૧૨૮
પદ્મને	અસ્વાસી ૩૧૪	વાણી	શાં ૬૦ ૧૮૩
પરિભ્રમણ	ચૂં ૧૮૫	વિજ્ઞાનબાણ	બં ગાંધી ૧૨૭
પશુચિકિત્સા	ચૂં ૧૨૮	વિજ્ઞાનવિનોદ	બં ગાં ૨૫૩
પાક-મીઠાઈ	શિં ૨૫ ૨૨૫	વિવેકનંદ	વિં ૬૩
પાનેતરના રંગ	ચૂં ૨૨૪	શકુન્તલ (‘ચારપ્રવાસ પુસ્તકો’માં)	શાં ૬૦ ૧૨૭
પાષકની જ્વાળા	અસ્વાસી ૩૧૪	સિદ્ધ વિવેચનો	શાં ૬૦ ૨૮૮
પુત્રજન્મ	ચૂં ૧૮૪	શ્રી બાબા મંલીસ્નાય	વિં ૬૩
પુરાણોમાં શુભરાત	ગ્રાં ૬૫	સાગરકથાઓ	ચૂં ૧૮૫
સમવાન પરશુરામ	‘અસ્વાસી’ ૬૨	સાથી	શાં ૨૦ ૨૫૫
સિદ્ધિ અખંદાનંદ	ગ્રાં ૨૮૬	સુલભા	સોં ૧૮૩
મહાલક્ષ્મી અને અક્ષકં	ગ્રાં ૬૫	ઉત્સાહવનું પર્વટન (‘ચાર પ્રવાસપુસ્તકો’માં)	શાં ૬૦ ૧૨૬
મહાન વૈજ્ઞાનિકો - ખંડ ૧	બં ગાંધી ૬૪	હૃદયપક્ષો	શાં ૨૦ ૨૫૬
મહાન વૈજ્ઞાનિકો - ખંડ ૨	બં ગાં ૨૫૩	Preparation for Science	બં ગાં ૧૮૪
માનવીની કથાઈ	ચૂં ૨૨૩		

૩. માસિક વિવેચન

[‘મં’ની નોંધો સિવાયની જે છે, તેમજા લેખકની જ સંજ્ઞા બતાવી છે. એટલે નહિ સંજ્ઞાવાળા નોંધો ‘મં’ની સમજાવી.]

અંગ્રેજોની નવી પરદેશીનિતિ	૩૧૬	કર્વેકર્તા તાલીમ વર્ગ	૨૮૬
આ તે ક્યવદયા છે ?	૩૫૦	કેવળ મોહ જ ને ?	૨૫૨
આ ફેરફાર શું કામ ?	૧૬૦	કેવળભૂતિમાં થરો	૨૮૧
ઉચ્ચ શિક્ષણ અને પ્રદેશબંધી	૨૮૩	કોંગ્રેસનો શોક	૩૮૧
ઉચ્ચ શિક્ષણની પુનર્ધટનાની જરૂર	૩૮૨	ખાદી અને પાયાની તાલીમ	૬૦
ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ	૨૨૧	મોંઘીજયતી નિમિત્તે કાંતણ	વિં ૩૨૦
એક શિક્ષકની આપવીતી	૬૩	મોંઘીજયા ઉપવાસ	૩૦
ઓળખામાંથી ચૂલામાં તો નહિ ?	૧૮૬	મોંઘીજની બાળપોથી	૩૫૧
ઔરંગઝેબનો અફસોસ	૩૨૦	જુજરાતની ખાસ જવાબદારી	૧૬૧
કરવેસની ચોરી	૧૨૩	જુજરાતનો નવો નકશો	૬૧
‘કરોડ કાંતનાર આંધો’	૫૬	જુજરાતનો વિસ્તાર વધે છે	૨૨૦
કાપડ-હથોળ અને સરકાર	૧૮૫	જુજરાતી ગોણુ બને છે	૩૧૬
		જુજરાતી માટે પરીક્ષાઓ	૬૩

ગરફેસીઓની એક ફરિયાદ

ઘાડા આગળ ગાડી

ચૂંટણીની ધુણેડી

ચોખવટની ઠરઠર

બાળુવા જેવી ખબર

જીતે તેનો ન્યાય !

ઠરાવથી શું વળશે ?

ડા. એડવર્ડ બેનસ

ડો. કવે ધણું જીવે

તાલુકા-પુસ્તકાલયો માટે ચાહી

ત્રણ ધમેનિા ત્રિભેટો

દેશી રાજ્યોમાં દારૂ

ધંધાની પસંદગીમાં મદદનો કાયદો

નવી વિદ્યાપીઠ માટે સાળાઓ ક્યા છે ?

નવી સરકારી બાળપોથી

ગામરી વિગ રોમન

'નિખાલસ' એટલે શું ?

પરકણ સામે કાયદો

પરદેશી પદવીની કદર

પહેલા હિંદી ગવર્નર જનરલ શ્રી રામજી

પાકિસ્તાન ચરખા સંઘ

'પચાસ બાપુ'

પ્રગતિને નામે પ્રત્યાઘાત

પ્રાતવાર કે બપોવાર ?

પ્રાતો સંયુક્ત = દેશ વિમુક્ત

પ્રૌઢશિક્ષણમાં વિજ્ઞાન

પ્રોટો માટે વિદ્યાપીઠો

બે વૃત્તિઓ

બૂપતિઓ અને ધનપતિઓ

મત અને મોટર

'મધનિપેક્ષ રાષ્ટ્ર શક્ય નથી ?

'મહાગુજરાત' કે ગુજરાત ?

માનવનિર્દયતા

સુબર્ષ અને મહારાષ્ટ્ર

૧૫૮ 'મૂડીવાદ' વિરોધણ

૩૮૨ "મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ"

૩૧૬ મોહનું મરણ

૩૨ યુનિવર્સિટીની પ્રાદેશિકતા

૩૮૧ યુનિવર્સિટી-સુધારમાં વિદ્ય

૩૫૦ રબે ભલે કરીએ

૩૮૧ રાષ્ટ્રગીત કયું લેવું ?

૨૮૧ રાષ્ટ્રભાષા અંગે શું ?

૧૫૬ વખાલી અને અમલદારી

૩૮૪ વડી સરકારનું યુનિવર્સિટી કમિશન

૧૫૬ વાર્ષિક સાહિત્ય સમીક્ષા

૩૨ વિજ્ઞાન પર અંકુશ રાખો

૨૫૧ વિદ્યાર્થીઓને ચેતવણી

૬૨ વીર નરીમાન

૩૧૭ વેળાસર ચેતવણી

૧૮૬ "શિક્ષક-પ્રતિજ્ઞા"

૬૪ શિક્ષક માટેની તાલીમ

૩૧૬ શ્રદ્ધા અને હુદ્દિ

૨૨૨ શ્રી કામાક્ષી નંદરાજન

૧૫૭ સરકાર-કબજો

૧૫૮ સરકારી વ્યવહાર માટે માતૃભાષા

૨૫૨ સામાન્યવાદ પામુ બાદે છે

૩૮૩ સેવાદેજ અને રક્ષાદેજ

૧૮૮ સો રાષ્ટ્રમાં હિંદુસ્તાની પ્રચાર

૩૨૦ સ્વતંત્ર અવ્યાસક્રમ ચચારો

૧૬૦ સ્વતંત્રતાનું પહેલું વર્ષ

૧૮૬ સ્વરાજ આશ્રમ - વેડળી

૫૬ હરિજનોનો મંદિરપ્રવેશ

૧૮૭ હિંદની રાજભાષા અંગ્રેજી પણ ?

૨૨૦ હિંદુસ્તાનીના પરીક્ષાર્થીઓમાં વધારો

૩૧ હિંદુસ્તાની પ્રચારક વર્ગ

૬૨ હિંદુસ્તાની પ્રચારકોના તાલીમ વર્ગ

૩૪૬ હિંદુસ્તાની વિશે સાચી જાણના

૨૫૧ હોનિ'બેન પણ ગયા

૩૧૦ મ૦ હે૦ ૧૬૨

૫૬

૨૫૦

૨૨૧

૩૫૨

૧૮૭

૨૮૪

૨૮૫

૩૮૩

૩૫૨

૨૨૨

૧૫૬

૩૨

૩૧૫

૨૮૨

૬૦

૧૨૩

૩૮૪

૧૫૭

૧૮૧

૧૨૫

૩૧૭

૩૦

૬૦

૧૨૫

૩૧

૨૫૦

૧૬૧

૩૧૬

૧૨૪

૨૨૧

૩૫૧

૧૨૪

૬૧

૩૫૧

૪. છેલ્લું પૂઠું

ઇતિહાસ શી વસ્તુ છે ?

ઓને દુઃખ થાય એવું કશું ન કરીએ

કયે રે બળે ટ બળવાન ?

કામ — એક આધ્યાત્મિક બળ

ક્રસ્તીપણું કે શરતી માલકી હકનો સિદ્ધાંત ૯ મા

પત્રકારના વ્યવસાયનાં ધોરણ

૭ મા અંકનું

૧૧ મા "

૨ મા "

૧ લા "

૨ મા "

૪ થા "

મહાસત્તાનો સંદેશો

માનવમતનો બે મૂળ પાપ — યુદ્ધ અને વર્ગ ૧૦ મા "

લોકસાહી પ્રબળની તાલીમ ૮ મા "

સામાજિક ન્યાયનીતિનો પેગંબર ૫ મા "

સ્થાપિત હિંતો અને શિક્ષણની કાંતિ ૧ ક્ષા "

હરિજનો અને મંદિરપ્રવેશ ૩ મા "

૧૨ મા અંકનું

૧૦ મા "

૮ મા "

૫ મા "

૧ ક્ષા "

૩ મા "

૫. લેખકસૂચિ

‘અલ્પચારી’—પદ્ય ૩૧૪, પાવનની ન્યાયા ૩૧૪;
ભગવાન પરશુરામ ૬૨

આચાર્ય મૂર — શાંતીદીપી તાકાત ૧૮

કાલેલકર, કાકાસાહેબ — આરામની દિશા ૧૬૮; ખરી
કેળવણી અથવા સત્યયુગનો જીવનયોગ ૩૬; જીવનનું
પરોઠ ૩૩૧; રવિશંકર ગાદારાજ ૨૩૮; સત્યાગ્રહનો
અમર સંદેશ ૧૬૨; સ્વરાજ્યઋષિ લોકમાન્ય ૨૧;
હિંદુસ્તાનીના પ્રચારક ગાંધીજી ૧૦૧, ૧૨૦

કૃપાલાની, આચાર્ય — નવી તાલીમનું રહસ્ય-૨૨૭

કેદારનાથ — એકવિધ વૃત્તિની સાધના અને પ્રયોગન ૧૦;
શીલરક્ષણાર્થ દિસા ૪૬

કેદારી, વિકૃતલાસ — નદીકાંઠાના વિકાસનો એક અમેરિકન
પ્રયોગ ૨૭૬; નવી સરકારની અર્થનીતિ ૧૩૧; મોંઘ-
વારી પર અંકુશ ૩૬૬

ખેર, બાગ ગંગાધર — ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીજીનો
અંગ્રેજ શોભા ૬૭

ગાંધીજી — ગ્રેમ અને ભક્તિ ૨૦૧; માંસાહાર ત્યાગની
નૈતિક ભૂમિકા ૨૬૩; લખવિધિમાં સાદાઈ ૨૭૩

ગાંધી, બંસીલાલ — હંદમૂળની પરિભાષા ૧૪૪; કૂલો ને
તેનું પાણી ૩૧૧; ખનિજ પાણી ૨૪૫; ખેડવાળાં
બાળકોની કેળવણી ૧૦૬; જમીન અંદરનું પાણી
૨૧૬; પાણી અને ગરમી ૩૭૩; પાણીનો પાપર અને
ખગાઠ ૧૫૧; પાનની પરિભાષા ૧૬૬, ૨૧૭; પ્રાણ
પછી પાણી જીવન છે ૧૧૮; વરસાદનું પાણી અને
જમીનનું તળ ૧૮૧; ઢલકું અને બારે પાણી ૩૪૪

ગાંધી, મનુભડેન — કલકત્તાની પંદરમી એપ્રિલ, ૧૯૪૭
૩૪૬; ગાંધીજી કલકત્તા પહોંચ્યા ૩૦૫; ગાંધીજીની
ઓગસ્ટ યાત્રા ૨૫૭; ભલિયાધારામાં પહેલું
‘સપ્તાહ ૩૫૮

ગાંધી, શાંતિલાલ — આપણા એશિયાઈ પટારીઓ ૧૧૨

ગો. — કોઈ એ ચાંદાળ છે ! ૧૨૨; ભેન બાલમંચાવડી
ત્રેણી-૧ ૩૧૩; ટોમલાક ૬૫; દર્શાવકથાઓ ૨૮;
ધર્મની સમજ ૬૧; નવી સરકારી બાળવૈદ્યી ૨૩૬;
નિર્મલ્ય-સમવાય ૮૫; પુરાણોમાં ગુજરાત ૬૫; શિશુ
‘અખંડાનંદ ૨૮૬; મહાલક્ષ્મી અને અલક ૬૫; વિદ્યા
સાચું ધન છે, વસ્તુઓ નહિ ૧૭૭; સ્વરાજની વાચન-
માળા (૧) ૧૨, (૨) ૧૬૬, (૩) ૨૦૮

‘આણકાય’ — રાષ્ટ્રપતિ ૩૨૫

ચૂ. — અંધુરું જીવન ૨૬; એકલવીર ૨૫૬; છેલ્લું પ્રયાણ
૧૮૫; પરિશ્રમજી ૧૮૫; પરશુરાજ ૧૨૮; પાનેતરના

રંગ ૨૨૪; પુનઃજન્મ ૧૮૪; માનવીની ભવાઈ ૨૨૩;
ગિતર આદમ ૧૨૮; લોકસાહિત્યનું સમાલોચન ૧૨૮;
‘સાગરકથાઓ ૧૮૫

કા. મ. દે. — ‘મૂઠીવાદ’ વિશેષજી ૧૬૨

દવે, જનક — ઉદ્યોગનો નફો કેનો ? ૨૧૭; ‘પરજાનીઓ
શાંતિ ગુજરાતી વાચનમાળા ૩૩૮

દવે, જીવનરામ — વેડછી આશ્રમ આશ્રમેવક વિદ્યાલય ૧૧૫

દવે, નાથાલાલ — સંતની યાદ ૨૬૪

દીવાનજી, દિલ્લુરા — પ્રીતશિક્ષણ તે કયું ? ૨૧૧

દેશપાટે, પાં. ગ. — તાલુકા-પુસ્તકાલયો માટે પુસ્તકોની
ચાટી ૩૪૫

દેસાઈ, કા. મ. — પ્રાદેશિક વિશ્વવિદ્યાલય અંગે બે
મુખ્ય મુદ્દા ૧૭૦; વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્યક્ષેત્ર ૨૦૫

દેસાઈ, મગનભાઈ — આગ સાથે ખેલ ૬૬; હૃદય (રાક્ષસનું
ધોરણ અને માધ્યમ ૧૨૬; એશિયા દવે ભગે છે ૧૩૭;
કાપડેઆક્રમ ઝીણા ૨૬૨; કાપડો અને પ્રગતિ ૭૩;
ગાંધીજીની ભેલડી ૩૨૧; ‘ગુજરાતી — ધિ નેરાનલ
સ્ક્રીટ ૨૩; જયપુર અધિવેશન ૩૫૩; ૩૦મી ભનેવારી
૩૨; દેવદાસીની દુકાનોનો ‘લોકાક્રંત ૮; નવી યુનિ-
વર્સિટી વિષે ૩૦૧; નવી વિદ્યાપીઠા વિષે કેટલાક
સવાલો ૧; નવો રાષ્ટ્રીય મોરચો ૧૦૬; પંદર વર્ષ
બાદ ૨૨૬; પ્રતી ધવેલી પેઢી ૨૬૬; પૂણેશોખી ગાંધીજી
૨૬૦; બાપુ ૪૪; મૅટ્રિક પરીક્ષા મુદ્દાવર્તનો કાયદો
૧૭૩; રાષ્ટ્રની કેળવણીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પાયા ૧૪૫;
રાષ્ટ્રીય મહાગ્રસ્તાના કશોભો ૨૬૫; ‘લેસો-ફેર અને
‘નૂતન શિક્ષણ’વાદ ૧૧૦; શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ ૩૭૪;
સત્યની સંતાકેકડી ૫૭; સેવકનો સાથો ‘ધાનમ’ન
૨૨૫; સ્વાધ્યાય ૧૩૫, ૧૮૨, ૨૧૪, ૨૭૬, ૩૦૪

દેસાઈ, મણિભાઈ — ધણું જીવો સરહાર ૩૨૮; ‘નવી
વિદ્યાપીઠા’ વિષે સાવધાન ૧૧૮; રાષ્ટ્રપતિ ડો. પટ્ટાભી
સીતારામોથ ૩૫૫

દેસાઈ, સાં. — ગીતરાણી ૨૮; રાષ્ટ્રજી ૨૮

બાવાજીનં. — અર્વાચીન અનુભૂતિ ૨૪૭

નાયક, ઈશ્વરલાલ નાગરજી — ૨૧૮

નાયક, મણિભાઈ — ૧૮૦

ખેલ, ગોપાલરામ — શુરનાનક ૩૭૫; સ ધર્મ: કિં ન સેવ્યો
૫૧; સ્વરાજની વાચનમાળા ૧૨;

ચલિયા, હિમંતલાલ — ઉદ્યોગોની પરિભાષા ૧૫૬

પંડિત, કૃષ્ણચંદ્ર નરહરિ — રાષ્ટ્ર-યુદ્ધનું ધૂત ૩૮૦

પંડિત, મુખજીલાલ — કુણા અને પ્રજાનું પ્રાકાશ ૪૩

ગાંધીજી એથી બિનહુ દૃષ્ટાત પૂરુ પાડે છે એ એમના વહીલો કરતા મોગી ઉમરે પહોંચ્યા મન શુદ્ધિનો વિકાસ પણ વધારે સાધ્યો. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની તો વાન જ શી કરવી? એમને શારીરિક અને માનસિક સપત્તિનો વારસો સારો મળેલો ખરો, પણ તે સપત્તિને એમણે પ્રયત્નપૂર્વક વધારી નાનપણથી જ આરોગ્ય કેમ વધે તે શોધના રહ્યા, મન શુદ્ધિ ખીનવરાનો પ્રયત્ન કરતા જ રહ્યા, આગસને સ્થાન ન આપ્યું વખત કચારેય જગડવા ન દીધો વીર્ય સગ્રહ માટે ખૂબ જ સાધના રહ્યા.

આમ એમની અને મારી તુનના ધરના જેવું નથી, પણ બે વચ્ચે મોટો તફાવત છે.

જાણકારોનું કહેવું છે કે, શુદ્ધિનો ખરો વિકાસ સાડ વર્ષ પછી થતો હોય છે જે તે પછી શુદ્ધિ વધતી બધ થાય તો તે ખરેખરો વૃદ્ધ કહેવાય જે આરોગ્ય ખરામર જળવાયુ હોય સદ્બાવનાઓ દૃઢ થઈ હોય, અને ઉદ્યોગમય—મહેનતુ જીવન ગણુ હોય તો મરણ સુધી શુદ્ધિ વધતી રહેવી જોઈએ ગાંધીજીનો એ પોતા વિષે અનુભવ હતો મારું આજે કહી શકાય એમ નથી, કારણ કે આરોગ્યનો મોટો વાલો છે મુળર્ષ, ૧૮-૧ ૪૮ કિં ૬૦ મશરૂવાળા.

ઉચ્ચ શિક્ષણનું વાહન

જે દરાવ શ્રી દેવરભાઈ તથા શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા જેના નામાકિત પુરોગામે રજૂ કર્યો છે અને જેને, દુ સમજી છુ, શ્રી મુનશીનો પણ ટેકો છે, તેનો વિરોધ કરતા ગને યાકું સકાય થાય છે પણ આ દરાવ અસાધારણ મહત્વના છે આનંતી પેટી ઓનુ બૌદ્ધિક ભાગ્ય એની સાથે જોડાયું છે, અને મારી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમા હિન્દી હિન્દુસ્તાની બોધભાષા થાય એ આપણા હિતમા (એટલે કે આપણી બચી કેળવણી અને આપણા ભાસા-સાહિત્યના હિતમા) નથી તેથી તેનો વિરોધ કરના હું આ સભા આગળ ઉપસ્થિત થયો છું.

રાષ્ટ્રભાસા દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ રાષ્ટ્રની સારકારિ અને રાજનીય એકતા ખાતર આવશ્યક છે એમ ભારપૂર્વક કહેવામા આવે છે જનકે આ પ્રયોજન સૌથી આગળ કરી આપણી દેશબક્તિને રમાડી લેવામા આવે છે દેશની એકતા અને સ્વતંત્રતા હિન્દી દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ ઉપર જ ટકે એમ હોય તો, જેમ તરકર વગર છૂટકો નહીં તેમ હિન્દી વાહન વગર છૂટકો નહીં આપને મારે જણાવવાનું કે, દુનિયામા અજે દેનેડા, રશિયા જેવા દેશો છે જ્યાં રાજકીય એકતા છે છતાં અનેક ભાસાઓ દ્વારા

ઉચ્ચ શિક્ષણ આપાય છે સામી બાજુ શિક્ષણની ભાસા એક હોવા છતાં, રાષ્ટ્રો તરીકે અનગ અનગ અને કેટલીક વાર અન્યોનન વિરુદ્ધ પણ દેશો છે—ઈજિપ્ત ને અમેરિકા દેનેડા ને અમેરિકા, આર્જેન્ટીના ને ઇંગ્લેન્ડ, હિટલર પહેલાના જર્મની અને એસ્ટ્રિયા એટલે આ બન એક મિથ્યા બન પાને હાઉ બોમે કરવામા આવ્યો છે.

મેરસમજ તરત જ ટાળના માણુ છુ આપણા દેશને આતરપ્રાતીય બ્વનહાર માટે એક રાષ્ટ્રભાસા જોઈએ જ જોઈએ હિન્દી હિન્દુસ્તાની એ જ રાષ્ટ્રભાસા થવા યોગ્ય છે એમા પણ કશો શક નથી એનુ જોનપ્રત્યેક વિનીતને અને સ્નાતકને હોણુ જોઈએ એ પણ સ્વીકારુ છુ માધ્યમિક શિક્ષણમા બે વર્ષ અને (અથવા) મહાવિદ્યાલયમા મે વષ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી રાષ્ટ્રભાસાને અભ્યાસ કરે એવો પ્રમથ કેળવણીમા થતો જોઈએ સારા આતરપ્રાતીય બ્વનહાર માટે આદલુ શિક્ષણ જમ છે પણ આથી નિશન ગ્ધાન હિદી-હિન્દુસ્તાનીને આપણુ એ માતૃભાષાનો પ્રોહ છે.

આપણી આજની રાજકીય એકતા શુ એટલી નિર્મળ વસ્તુ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમા રાષ્ટ્રભાસા જ માધ્યમ હોય તો જ એ ટકે સમગ્ર ભરતખડતી એમતા આપણા હૃદયનો એક પ્રબળ સરકાર હતો તેને જગ્રત કરી આપણે પરદેહી સામે લડ્યા અને સફળ થયા એ સરકાર તો આજે છે અને

જ ઉચ્ચ કેળવણીના માધ્યમ અને નૃત્યાગદ સાહિત્ય પરિવદ મગક્ષ આપેના ભાષણનો સાર સુધારી તથા વિસ્તારીને અહીં આપે છે વિ ર નિ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૮-અંક ૨]

અમદાવાદ

[દિસુઆરી, ૧૯૪૮

ઉંમર અને શક્તિ

પ્રશ્નો : ૧. ગાંધીજી એંશી વરસની ઉંમર સુધી શરીર, મન અને બુદ્ધિથી તેજસ્વી રહી શક્યા તેનું કારણ આપ શું માને છે? શરીરની એ જાતની તંદુરસ્તી જાળવી રાખવા માટે વિદ્યાર્થીઓએ કર્ષ બાળ્યે પાનમાં રાખતી જોઈએ?

૨. તમે પોતે નાનપણથી માંદા જેવા છતાં સાઠ વરસ જેટલી ઉંમરે પહોંચ્યા છો અને બુદ્ધિની કુશળતા જાળવી રહ્યા છો, તે શાને સીધે છે? એ ઉપરથી પણ વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખવા જેવું, સમજવા જેવું તમને શું લાગે છે? ટૂંકામાં તમારી અને ગાંધીજીની કાર્યશક્તિ મોટી ઉંમર થતાં સુધી ઘટી નથી તેની ચુરુચાની શી છે?

૩૦ શરીર, મન અને બુદ્ધિની શક્તિ લગભગ તેવું વર્ષ કે તેથીયે વધુ ઉંમર સુધી ટકાવી રાખનારાં જીવદુરુભોના ઘણા દાખલા મળી શકે એમ છે. દા. ત. પ્રો. અલ્બુસાહેબ કર્વે, જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો, મુ. હક્કરબાપા, શ્રી રામજી, સરદાર વલ્લભભાઈ, મધ્ય પ્રાન્તના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી રવિશંકર શુક્લ અને આ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં વ્યક્તિઓને હું જાણું છું, જે ૭૫ થી વધારેની છે, છતાં ૫-૧૦ માર્ચ ચાલી શકે છે અને મનબુદ્ધિનાં કામ કરી શકે છે.

આમાં આતુરશિક્ષકતા ઘણાં મોટા ભાગ ભજવે છે ખરી. પણ એટલો જ મોટો હિસ્સો મનુષ્યની પોતાની બાંધાવસ્થાની ઉછેર અને તારુણ્યકાળ ભજવે છે. જાળવણીમાં શરીર સરસ બંધાવણું હોય, અને મહેનતુ જીવન, શરીરને ખૂબ કસરત મળે એવી એવી રમતમગમ, મિષ્ટાન્નો અને ભજિયાં-કજિયાંવાળો નહિ, પણ સારાં દૂધ-ધી-ભાણ, તાજાં શાક પત્તાદિ-

વાળો આહાર, આળસપાળ વિનાની ઉછેર, એ શરીર સારું બંધાવવા માટે મહત્ત્વનાં છે.

પછી તારુણ્યના ઉદયનાં વર્ષો એક મહત્ત્વનો કાળ છે. શરીરની મોટામાં મોટી સંપત્તિ કે હાનિ એ કાળમાં થાય છે. વીરચંદ્રાની ટેવ પડે છે કે વીરનાજીની તેના પર એનો આધાર છે. તરુણોના મોટા ભાગની દુર્દશાનું કારણ આ કાળમાં ઉત્પન્ન થતી કુટેવો છે. શરીર, મન અને બુદ્ધિનું દુબળા-પણું આકાળે ઉત્પન્ન થતી અસ્વચીરતા કે નયુંસકતા છે. વાર્તાઓ, નાટકો, સિનેમા, કામ સંબંધી સાહિત્ય, રૂપ, કળા વગેરે કહેવાના “સાંસ્કારિક” શોષો — એ બધાં જીવનદામી તત્ત્વો નથી, વિનાશી તત્ત્વો છે. ધ્રુવચાર્યશ્રમમાં એને વળ્યું મળુનાર સ્મૃતિકારો મૂર્ખ નહોતા. તારુણ્યમાં અસ્વચીરતા કરવો, એવું સ્વામી રામદાસનું એક વચન છે. એટલે કે જીવન ખડતલ હોયું જોઈએ; એકાદુ ન હોયું જોઈએ.

આ બધું જોઈએ તો મારું જીવન નિષ્ફળ કહેવાય. બાંધાવસ્થામાં મારું શરીર બંધાય એવી મારી ઉછેર નહોતી. તારુણ્યમાં એને સંભાળતાં હું શીખ્યો નહીં. જે સચવાયું તે કેવળ આતુરશિક્ષકતાને પરિણામે અને દવાદાર અને શુદ્ધવા કરનારાઓની મદદથી. મારા પિતાશ્રીની ઉંમરે મારા મોટાભાઈઓ પહોંચ્યા નહીં, અને હું પહોંચીશ એમ ખાતરી નથી. અને મારા પિતાશ્રી એમનાં માતાપિતાની તથા મોટાભાઈની ઉંમરે પહોંચી શક્યા નહોતા. મારાં માતૃશ્રી એમનાં મનાપિતાની ઉંમરે પહોંચ્યાં નહીં. આ બધું પતાવે છે કે, કુટુંબની શારીરિક વગેરે સંપત્તિનો મારા કુટુંબમાં એકંદરે યોગ્ય થયો છે. અને તે એકંદરે ધરની અંદરનું વાતાવરણ સાસ્ત્રિક હોવા છતાં.

ટકવાનો છે. એ કેવળ ભાષા ઉપર નિર્ભર નથી. ભાષાની એકતા તેને જાગ્રત રાખી શકે, પ્રજાળ બનાવે, જે ખરેખર ભાવનામાં એકતા હોય તો અને આ કામ રાષ્ટ્રભાષાનું ઉપર કહ્યું તેવું ફરજિયાત શિક્ષણ કરશે. પણ સંસ્કારની એકતા નહિ હોય તો હિન્દી-હિન્દુસ્તાની ફરજિયાત હશે તોપણ આપણે તૂટી જઈશું. એ સંસ્કારની એકતા દૃઢ કરનારું બળ દેશની ડોઈ પણ વર્તમાન ભાષા કરતાં સંસ્કૃતમાં વિશેષ છે. અને સંસ્કૃતના શિક્ષણનો પૂરતો પ્રયત્ન કરવા આપણે તત્પર રહેવું જોઈએ. ભાષા હૃદયની એકતા આણતી નથી, વ્યક્ત કરે છે; તેનું આપણું અભિમાન જાગ્રત રાખે છે. હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ભણે છે હશે તો આ એકતા વિશે જાગૃતિ ચાલુ રહેશે. પણ એટલા સારું માતૃભાષાને હાલની ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હિન્દી-હિન્દુસ્તાની બેસાડી દેવાની જરૂર નથી

“માતૃભાષાને” હાલની” એમ હું સપ્રયોજન કહું છું, કેમ કે પોતાની ભાષા મારફત જગ્યામાં જંચું શિક્ષણ અપાય એ સ્વતંત્ર દેશજનનો પ્રાથમિક હક્ક છે. માતૃભાષાનો એ અધિકાર છે. કયા સ્વતંત્ર દેશમાં માતૃભાષા દારા-કેળવણી, જગ્યામાં જંચી કેળવણી નથી અપાતી? માતૃભાષા કેળવાયેલી ન હોય, પ્રારંભિક દેશની કે અર્ધજાત હોય, તો એના એ અધિકાર રહેતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં આમ તો બેઠાણી ભાષાઓ પુષ્કળ છે, પણ સારી રીતે કેળવાયેલી ભાષાઓ માત્ર દસબાર છે. એ બધીય ભાષાઓ પોતપોતાના પ્રદેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીનાં વાહન બનવા અધિકારી છે. એમાં શંકાથી સાહિત્ય-સૌન્દર્ય વર્ણ છે અને વિચારવ્યક્તિ માટે સામર્થ્ય જણાયું છે. ગુજરાતી એમાંની એક ભાષા છે. અંગ્રેજ કે સંસ્કૃત નેટલી સમૃદ્ધ કે કાર્પાસ એ નથી. પણ એને રચાને જેને મૂકવા માગે છે તે હિન્દી-હિન્દુસ્તાની નેટલી તો એ સમૃદ્ધ ને કાર્પાસ-ઓહામાં ઓછી એટલી તો-છે જ. સાહિત્યના કેટલાક પ્રકારોમાં (દા. ત. નાટકમાં) હિન્દી (અર્થાં હિન્દુસ્તાની નહિ બોલો શકીએ) ગુજરાતી કરતાં અધ્યાત્મી ભાષા છે, તો ખીજા કેટલાકમાં

ગુજરાતી (દા. ત. કાવ્ય ને ગદ્યશૈલીમાં) હિન્દી કરતાં અધ્યાત્મી છે. એ ગમે તેમ હો, એ ભાષાઓ ચરજિતરની એવી બિન્ન કક્ષાની નથી કે હિન્દીને બદલે ગુજરાતી રાખવાથી મોટો બૌદ્ધિક ગેરલાભ થાય.

આપણે અંગ્રેજ માધ્યમની વિરુદ્ધ છીએ, કેમ કે એમાં વિદ્યાર્થીની શક્તિનો ભારે દુર્વ્યય થાય છે. અંગ્રેજ સમજવામાં જ એટલો સમય જાય છે અને થ્રમ પડે છે કે શિક્ષણના વિષયનો સાક્ષાત્ સંબંધ થતો નથી. નાનપણથી જ ભાષા આપણી સિદ્ધ થઈ છે, જેમાં શાસોત્પ્તવાસની ક્રિયાની જેમ સહજતા અને સરળતાથી આપણે વિચારભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ, તે ભાષામાં ડોઈ પણ વિષયનું નિરૂપણ થાય, ત્યારે વિદ્યાર્થીના ચિત્તનું અનુસંધાન વિષય સાથે સીધું થાય છે. ભાષાનું અવધાન તેને સુમંગલું નથી. માતૃભાષા નેટલી જ ભાષા સિદ્ધ નથી, વિદ્યાર્થીના ઉછેરમાં જિતરી મઈ નથી, તેમાં શિક્ષણ અપાય તો વિષયના ગ્રહણમાં જરૂર વ્યવધાન અનુભવવાનું; અર્થાત્ હિન્દી મારફત ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાય તો વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનો દુર્વ્યય અંગ્રેજ નેટલો નહિ પણ અમુક અંશે જરૂર થવાનો. દેશની રાજકીય અને સાંસ્કારિક એકતાને જરાય આંચ આપ્યા વગર આપણે કેળવણીમાંનો દુર્વ્યય અટકાવી શકીએ તેમ હોય તો શા માટે તેમ ન કરવું?

ગુજરાતી ભાષાઓ હશે તોપણ કેળવણીનાં ઉચ્ચ ધોરણો જાળવવા ગુજરાત પ્રજાનશીલ જરૂર રહેશે. આંજનો અધ્યાપક અંગ્રેજ ઉપરાંત કેટલીક શુરાપી ભાષાઓનો સંપર્ક સાધે છે. ખુદ ગુજરાતીનો અધ્યાપક મરાઠી, બંગાળી ને હિન્દી પુસ્તકોનો યોગ્ય લાગે ત્યાં ઉપયોગ કરે છે. એમ કહેવાય છે કે, ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ અંગ્રેજ હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્ય પુરુ થયું છે. ખરું છે. પણ તે લલિત વાસ્તવ કે સૌન્દર્યલક્ષી સાહિત્ય પરતું જ ખરું છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનલક્ષી ભોધક વાસ્તવ માટે ખરું નથી. એ તો ત્યારે જ પુરુ થાય જ્યારે જગ્યામાં જંચી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનની વિવિધ વિષયોની ચર્ચા નિરંતર ગુજરાતીમાં થયા કરે. એ વાસ્તવવિકાસનું, ભાષાવિકાસનું મોટામાં મોટું ક્ષેત્ર બંધ કરો એટલે

આવનાર વિદ્યાર્થીને સેકન્ડ ક્લાસમાં અથવા પાસ ક્લાસમાં આવવું પડે તો એટલે ત્યાં તેણે દેશને માટે કરવો જોઈએ.”

એટલામાં બંગલગના દિવસો આવ્યા, અને આખા દેશમાં વીજળીવેગે નવચેતનનું મોજું ફરી વળ્યું. મહારાષ્ટ્રનો છૂપો સુક્રિયાદ કે કાવતરાંવાદ અને બંગાળનો ત્રાસવાદ એ બેનો સંગમ થયો. પંબજ તરફ લાઠાછળે રાષ્ટ્રીયતાનો ઝંડો ફરકાવ્યો અને લાઠ, બાત્ર ને પાલતી ત્રિપુટીનું નામ સર્વત્ર પોકારાવા લાગ્યું. પૂનામાં સાવરકર, આપટ વગેરેનાં કાવતરાં શરૂ થયાં. તેઓ કાકાસાહેબના સમકાલીન પણ થોડાક આગળના વિદ્યાર્થીઓ હતા. કાકાસાહેબ તેમના ભક્ત બન્યા. સ્વદેશી, બહિષ્કાર, દારૂનિષેધ, વગેરે ચળવળોમાં તો તેઓ હતા જ. ૧૯૦૫ના ઑક્ટોબરમાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં વિદ્યાવતી કપડાંની પહેલી હોળી જ્યારે લોકમાન્ય ટિળકના પ્રમુખપણા નીચે સાવરકર સળગાવી, ત્યારે તેમના મંડળમાં કાકાસાહેબ જરૂર હશે એમ માની શકાય. સ્વદેશીની દીક્ષા તો તેમને તેમના કોલેજના તર્કશાસ્ત્રના અધ્યાપક શ્રી નાના એક પાસેથી કેવી રીતે મળી હતી તે બાબત જાણી છે. એક દિવસ તર્કશાસ્ત્રની પોતાની નોંધ કાકાસાહેબે બેંગ્લોર ઍડ સન્સ કંપનીની ‘ઈન્ડિયન એક્સસાઇઝ્મ ક્લુક’ માં લખીને અધ્યાપક એકને તપાસવા આપી. એકે ‘ઈન્ડિયન’ શબ્દ ઉપર પ્રશ્ન ચિહ્ન કરીને નોટ પાછી આપી. બીજે દિવસે કાકાસાહેબે સ્વદેશી નોટ લખીને તેમાં બધું ફરીથી લખી કાઢ્યું અને તે ગ્રો. એકને બતાવી. બન્ને બધું હસી પડ્યાં અને કાકાને સ્વદેશીની મોન દીક્ષા મળી. આ જ શ્રી એક પાછળથી શ્રી વિન્નપુરકરે રચાપેકા સમર્થ વિદ્વાન નામની તળેગામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાના આચાર્ય બન્યા હતા.

કાકાસાહેબના સ્વદેશી વ્રતને અંગે બીજે એક પ્રસંગ નોંધવા જોવો છે. સને ૧૮૯૭ની સાલથી જ કાકાના સોથી મોટા ભાઈ સ્વદેશીનું મન પાળના હતા. કાકા તેમ જ બીજા ભાઈઓ તે વખતે તેમની કેકડી કરતા. પણ ૧૯૦૫માં સ્વદેશી ને સ્વરાજ્યની ચળવળ શરૂ થતાં બધું બદલાઈ ગયું. કાકાએ મોટા ભાઈની

કરેલી મસ્કરીના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે સ્વદેશી મન મહણ કર્યું અને છ. વરસ સુધી ખાંડ ન ખાવાનો નિયમ લીધો. કપડાં તેમ જ બીજી વસ્તુઓ પણ બની શકે તેટલી સ્વદેશી વાપરવાનું શરૂ કર્યું.

દારૂના પીકાના પિકેટિંગની તે વખતની પદ્ધતિ પણ બાબત જાણી છે. દારૂગિયાને પગે પડવાને બહાને તેના પગ સખત પકડી તેને પાડી નાખવામાં આવતો અથવા તે પાસેની ગલીમાં બપ ત્યારે તેને સારી પેટે મેથીપાક આપીને તેના નશો ઉતારી નાખવામાં આવતો! અને તે વખતે આ બધું શાંતિમય પિકેટિંગને નામે ચાલતું! પિકેટરે ક્યારેક દારૂના પીપમાં પેસાળ પણ કરતા! આથી વધુ તો એ અરાજક પ્રતિતિના દિવસોનું બથાન કાકાસાહેબ પોતે કરી ત્યારે જ આપણને બાબત મળશે. તેમણે તેમ જ તેમના સહાધ્યાયી ને મિત્ર આચાર્ય કૃપાલાનીશ્ચએ એ હિલચાલમાં પ્રત્યક્ષ શો ભાગ બજાવ્યો હતો તે બાબતનું અત્યારે આપણી પાસે બીજું સાધન નથી. કૃપાલાનીશ્ચને કરાંચી, મુંબઈ કે વડોદરાની કોલેજોમાંથી ત્યાંના ગોરા પ્રિન્સિપાલોએ કચાંચે જાપીને રહેવા દીધા નહિ, એટલે તે છેવટે પૂતે આવ્યા હતા અને ત્યાંની ફર્ગ્યુસન કોલેજને તેમને સંધ્યા હતા. મહારાષ્ટ્રીઓએ બહારના લોકો સાથે સંપર્કમાં આવવું જોઈએ, તેમની સાથે મિત્રતા કેળવવી જોઈએ, એવી કાકાની મૂળથી માન્યતા અને વૃત્તિ હતી. એટલે કૃપાલાની સાથે તેમની ગાદ મેત્રી બંધાઈ અને બન્ને જહાઝ કોન્ટ્રીકારી રાજકારણના અનુયાયી બન્યા.

ઉપરના વર્ણન પરથી એવું લાગવાનો સંભવ છે કે, કાકાસાહેબનાં કોલેજનાં વરસો કેવળ રાજકીય વાતાવરણની ઉત્તેજનામાં પસાર થયાં હશે; પણ એ ખ્યાલ બરોબર નથી. તેમનો વિદ્યાગ્રેમ અને અભ્યાસ પણ આ જ કાળમાં ઘડાયો. ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં દાખલ થયા પછી તેમના પર પ્રથમ છાપ પ્રિન્સિપાલ રેંગલર પરંજીવેની પડી, અને તેમને વાદે ચડીને તેઓ સંસારસુધારના અને નાસ્તિકવાદના કેદમાં પેરાયા. આ કેદની તાણમાં તેમણે મોટલી અને જોતોઈને રંગ આપી. (આ વસ્તુઓને હિન્દુ ધર્મની દૃષ્ટિથી તે કાળે કેટલું મહત્ત્વ હતું તેની આગળના

યુવકવર્ગને ભાગ્યે જ કદપના આવે 'શિખાનટ' એટલે સનાતન ધર્મનો શત્રુ મુસનમાન જ') મહિરમા દર્શને જતુ એને તે મહાપાતક સમજના લાગ્યા પણ તેમની તીવ્ર જિજ્ઞાસા અને સત્યશોધક વૃત્તિનું નર્મી શુદ્ધિરાત્મી સમાધાન થાર તેમ ન હતું પ્રથમ ડો ભાગરકર અને ન્યાયમૂર્તિ રાનેડેનું સાહિત્ય વાચીને તેઓ પ્રાર્થનાસમાજ તરફ દબ્યા એમથી જ આગળ જતા રિવેકાનદના લખાણો વાચનામાં આવતા તેઓ આગળ વેગત તરફ વળ્યા અને તેમની સશયાત્મની વૃત્તિ ઊડી ગઈ

પૂનાનું વાતાવરણ રાજકીય દૃષ્ટિથી ગમે તેટલું જહાન હોય, તોપણ જીવનના બીજા ક્ષેત્રોમાં બહુ જ સક્રિય દૃષ્ટિવાળું હતું સનાતનીઓનું રૂઢિચુસ્તપણું ડગને ને પગલે કોઈનેય ખટકે તેનું હતું સમાજ સુધારાની કે ધાર્મિક સુધારાની બામતમા પૂના બહુ અનુકાર હતું પૂનાના આવા વાતાવરણમાં રહેતા હતા ત્યારે બિપિનચંદ્ર પાંચના લખાણોમાં દેશભક્તિ અને સમાજસુધારા એ બેની મયુક્તિક એકવાક્યતા થયેલી જોઈને કાકાસાહેબને સમાધાન થયું રિવેકાનદે ધર્મ અને દેશભક્તિનો જે સુદર મેળ કર્યો હતો તેથી તેઓ ખૂબ આશ્ચર્યા લાગી સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ધર્મતાહાસ, કળા પ્રત્યાદિ વિષયોને અંગે પૂર્વે થયેના જે લખાણો જોવા મળતા, તેમાં આ દેશની હરકોઈ વસ્તુને ઊતારી પાડાનો ઝોક હંમેશ રહેતો તેનો પ્રતિકાર તો હિન્દી વિદ્વાનો તરફથી ક્યારેનો શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો પણ આ જ અવસામાં એ પ્રતિકારપ્રવૃત્તિ પરાક્રાશ્યે પહોંચી હતી હરનિતાસ સારંગનું 'હિન્દુ સુપિરિયોરિટી (ભારતની શ્રેષ્ઠતા), આર્યસમાજના પ્રયત્નો, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને અરવિંદ ઘોષ જેમાં અગ્રણી હતા તે બંગાળની 'નેશનન ડાઉન્સિન ઓફ એન્થ્રોપોલોજી' ત્યાંની જ 'ડોન સોસાયટી એ બધા આ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના પ્રયત્નોના પ્રતિનિધિ સમા હતા ચિથાસોફિકન

સોસાયટીના પ્રયત્નો પણ આને મદદકર્તા હતા વળી, બ્રહ્મસમાજ, રામકૃષ્ણ-રિવેકાનદની હિન્દુઓને તેમનું સાહિત્ય, સ્વામી રામતીર્થ આનંદકુમારસ્વામી, ભગિની નિર્વોદતા, હેવેન, જેના આચાર્ય અરવીન્દનાથ ઠાકુર હતા તે બંગાળનો નૂતન કળાસપ્રદાન, વગેરે — આ નૂતનભારતના આત્મપરિચરના અંગે રાનો ગણાય આ બધા સાધનોની મદદથી કાકાસાહેબે ભારતીય જીવન દૃષ્ટિ સમજી લઈને તેને આત્મસાત્ કરાવતો સફળ પ્રયત્ન કર્યો (આમાંના કેટલાકના લખાણો તો કાકા સાહેબે એટલી હદ સુધી પચાવ્યા છે કે એક વખત નિર્વોદતાના એક લેખને તે પોતાનો છે એ ખ્યાલથી પોતાના મગ્નહમાં તેનો સમાવેશ કરવાની પણ તેમણે મજૂરી આપી હતી) ઉપનિષદો અને ગીતા આ કાળ દરમિયાન જ તેમની શ્રદ્ધાનો નક્કર પાયો બની ગયા આ ઉપર દૃષ્ટિ આપનારા બજો દારા અને તેમને જ હીલે ધર્મસંસ્કરણ અને સમાજસુધારાને અંગેના કાકાસાહેબના લખાણો વિચારો ધડાલેના છે અને તે તેમણે એટલી હદ સુધી પોતાના કરી છે કે, તેમને તે તદ્દન સહજતાથી પોતાની દબે રજૂ કરે છે

કાકાસાહેબે રોલેજમાં ગયા ત્યારથી તેમણે ખ્યાન ધરાવતો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો એના એક પ્રમુખનું વર્ણન કરતા તેઓ કહે છે કે “તે દિવસે વસ્તુ તરત થુ છે તેનો વિચાર કરતા તેના કપ રંગાદિ ચુલ્લો ડૂંગળીની પાખડીઓની પેઠે એક પછી એક ખરતા ગયા અને હવે એ વસ્તુનું મૂળ સત્તુપણું ‘તત્તા — જાણે હાથમાં આવી ગઈ એવી સ્થિતિ સુધી પહોંચી ગયો કોઈ એમ મને લાગ્યું એટલામાં એકાએક ખ્યાનનો અંત આવ્યો પણ તે વખતથી વૃત્તિ પારમાર્થિક બની અને અનેક માનસિક ક્રાંતિઓ અને પ્રમાદો છતાં એ પાર માર્શિમતા સ્થિર રહી છે’

[ચલ]

પાકુરગ દેશપાટે

જે કામ દરવાથી પડ્યો પડ્યો એમ તમારી સફલિત જોવી હોય તે કામ ન કરતું પણ જે તમે એવું કામ કરી ચૂક્યા હો, તો ફરી એવી ભવકૂશી ન કરશો

કેન્દ્રચૂશિયસ

મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં એખલાસભર્યા હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધો^૧

૧

છેલ્લાં એ વર્ષમાં ભારતવર્ષે હિંદુ-મુસ્લિમ વૈમનસ્યને કારણે કેવી ભીષણ યાતનાઓ સહી છે ! છતાં એ વૈમનસ્ય અને વૈરવૃત્તિ અર્વાચીન સમયનો જ પરિપાક છે; પ્રાચીન કાળમાં એ નજરે પડતાં નથી. ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો ફેરવતાં તો એ સમયમાં આપણને બંને કેમો વચ્ચે મીઠા સંબંધો, ભાઈચારો અને અનુરાગનાં જ દસ્યો બાંધ્યા નજરે પડે છે.

મુસ્લિમ વિજય પૂર્વેના મધ્યયુગીન ભારતમાં (આશરે ઈ. સ. ૧૦૦૦-ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધી) હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધો કેવા પ્રકારના હતા તે તરફ દૃષ્ટિપાન કરીએ.

ત્યારે ભારત જુદાં જુદાં હિંદુ રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો, અને મુસ્લિમો એના કેટલાક ભાગોમાં વેપારીઓ અને નાગરિકો તરીકે આવી વસ્યા હતા. ગૂજરાતમાં, તેમ સામાન્યતઃ પશ્ચિમ ભારતમાં, વેપારાર્થે મુસ્લિમોનો પ્રવેશ અને નિવાસ ઘણો વહેલો થયો હતો. ગૂજરાતના પશ્ચિમ કિનારે અને ખાસ કરીને ખંભાતમાં 'ઈ. સ.ની ૯મી અને ૧૦મી સદીમાં અરબ અને ઈરાની વેપારીઓ મોટી સંખ્યામાં રથાથી નિવાસ કરી રહેતા હતા, અને ઈરાનનું હોર્મઝ બંદર તો ખંભાતના વેપાર-ઉપર જ નભતું હતું.^૨ એટલે બહુધા ગૂજરાતને અર્નુંદક્ષીને જ આપણે હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધોની સમીક્ષા કરીયું. ગૂજરાતમાં આ સમયમાં સોલંકી અને વાઘેલા રાજાઓનો અમલ હતો, અને ગૂજરાતની સંપૂર્ણ બહોળાલી હતી. આ સમીક્ષા માટે આપણે મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો અને મુસ્લિમ વિદ્વાનોનાં જ કથનનો આધાર લઈશું.

હિંદુસ્તાન અતિ પ્રાચીન કાળથી એની સમૃદ્ધિ માટે વિખ્યાત છે. એક અરબ મુસાફરે ભારતનું હઝરત ઉમર (ઈ. સ.ની ૭મી સદી) પાસે આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે :

“ભારતની નદીઓ મોતી(થી પૂર્ણ) છે, પર્યંતો માણેક(વાળા) છે, અને વૃક્ષો અત્તર(થી ભરેલાં) છે.”^૩

માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા બલ્હારની રાજધાની મહાનગરને અરબો સોનાની નગરી કહેતા. ત્યારે ભારત મુગધી દ્રવ્યો, કસ્તૂરી, ચંદન, હાથીદાંત, અગરુ, કપૂર, તેજના, પારીક મલમલ, મખમલ, હીરા અને રત્નો, મોતી, નાળિયેર અને અન્ય વસ્તુઓ માટે પ્રખ્યાત હતો.^૪ આથી અનેક અરબ વેપારીઓ હિંદમાં આવવાને અને એની સાથે વેપાર કરવાને આકર્ષાતા.

ભારતનો પડોશી દેશો સાથે આયાત વેપાર પણ ધણો હતો. મિસરમાંથી મઘો, રોમમાંથી રેશમી વસ્ત્રો, શાખ્વા ચામડું, તરવારો વગેરે, ઈરાનમાંથી શુભાખજળ, અને બસરાથી ખજૂર હિંદમાં આયાત થતાં. ઈરાકના એક બંદર સૈરાફમાં હિંદુ વેપારીઓ મોટી સંખ્યામાં વસ્યા હતા.^૫

હિંદનાં ખંભાત જેવાં બંદરોએથી ઈરાન જેવા પડોશી દેશો સાથે ધમધોકાર વેપાર ચાલતો. બસરાની પાસેનું ઉખ્રા નામનું ઈરાની બંદર હિંદથી જતાં આવતાં વહાણો માટે એક અતિ મહત્વનું મથક હતું, અને એને અરબો તો હિંદનું નાકું (navigable) ગણતા. આ રીતે બસરા અને હોર્મઝનાં બંદરોને હિંદમાંથી આવતાં વહાણો ઉપરની જગતમાંથી અનગણ આરક થતી.

હિંદના અતિ સમૃદ્ધ વેપાર અનેક અરબ વેપારીઓને આકર્ષ્યાં. તેઓ હિંદમાં વેપાર અર્થે આવીને વસ્યા. આ રીતે અરબ અને ઈરાની વેપારીઓના હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઉપનિવેશો રચાયા, જેનો ઉદ્ભવ નવમી અને ત્યાર પછીની સદીઓમાં હિંદમાં આવેલા અરબ મુસાફરોનાં

૩. અરુ હનીફા હીનવરી કૃત 'અલ-અખબાર-ઉલ-તવાક' પૃ. ૩૨૬; જુઓ મોહાના સૈયદ સુલેમાન નદવી કૃત 'અરબ ઓર ભારતકે સંબંધ', પૃ. ૧૫

૪. નદવી, એજન, પૃ. ૫૫.

૫. ઈબ્નેહીકલ પૃ. ૨૩૩; જુઓ નદવી, એજન, પૃ. ૬૮.

૧. એડોલ્ફર 'રતના મોહન' રિપુમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કર્તાનો લેખનો સંક્ષિપ્ત અનુવાદ.

૨. શ્રી. રતનભિરામ એટ, 'ખંભાતનો ઇતિહાસ', પૃ. ૧૦૭-૮.

વૃત્તાન્તોમાં મળે છે મુસ્લિમ વેપારીઓની સાથે હિંદુ રાજાઓ અને પ્રજા કેવો સબધ રાખતા એ વિષે આ અરમ મુસાદરનો ઉલ્લેખો જોઈએ

આ અરમ તવારીખકારો જણાવે છે કે, ખબાતમાં અને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર જ્યાં જ્યાં મુસ્લિમ વેપારીઓ વસ્યા હતા ત્યાં ત્યાં તેમની પ્રત્યે રાજસત્તા અને હિંદુ પ્રજા ખૂબ સદ્ભાવ દર્શાવતી હતી જે પહેલા અરમ મુસાદરનો વૃત્તાન્ત આપણને મળે છે તે સુવેમાન સૌદાગર (ઈ સ ૮૫૧) એના 'સિન્સિન-તુત-તવારીખ'માં જણાવે છે કે કોકણનો રાજા બહાર અરખો પ્રત્યે ખૂબ મમતા દર્શાવતો હતો અન્ મસૂરી (ઈ સ ૯૧૫) જણાવે છે કે, ખબાતનો રાજ્યાધિકારી "અભયપુત્ર મુસલમાનો અને અન્ય વિધર્મીઓ પ્રત્યે માનાણુ હતો, અને જેના તાબામાં ત્યારે ખબાત હતું અને ખબાનથી કોકણ સુધી પશ્ચિમ હિંદ ઉપર જેની આણુ વર્તતી હતી તે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા "મુસલમાનોને સન્માનતો, એમની પ્રત્યે કૃપા દર્શાવતો અને એમને મરિજદો બાધવાની રજા આપતો"^૧ અન્ ઇસ્તખ્રી કહે છે કે, આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ મુસલમાનોના અદર અદરતા ઝઘડા પતાવવાને મુસલમાનોમાંથી એક કાશતી નિમણૂક કરી હતી.^૨ આ રીતે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના અરખો અને અન્ય વિદેશીઓ પ્રત્યેના માન અને અનુગ્રહયુક્ત ઉદાર વર્તવે અરખોના મન જીતી લીધા હતા

આ જ પ્રકારે ભારતના અન્ય ભાગોમાં પણ મુસ્લિમો પ્રત્યે સદ્ભાનયુક્ત વર્તન રાખવામાં આવતો હતો અન્ બિરૂની (ઈ સ ૯૭૩-૧૦૪૮) જણાવે છે કે, "હમી સદીમાં હિંદુઓએ સિંધન (સિંધનું સંજ્ઞન) પાણુ જીતી લીધા પછીથી ત્યાંની મરિજદોને હાથ સરખો પણ નહોતો લગાડયો એ મરિજદોમાં ત્યાર પછી લાખા કાળ પર્યંત મુસ્લિમો જુમાની નમાજ માટે વિના હરકતે એકઠા થતા"^૩ આ

હકીકતને બિનાજુરી એના 'ફતુહ-અ-અલ્દા'માં સમર્થન આપે છે એ જણાવે છે કે, હિંદુ રાજાઓએ સિંધ જીત્યા પછી પણ ત્યાંની મુસ્લિમ પ્રજા પ્રત્યે ઉદાર વર્તન રાખ્યો હતો અને એમની મરિજદોને જરાયે જરા પડોચાડી નહોતી આ સમયમાં સામાન્ય રીતે જ અસહિષ્ણુતા કે ધમાધતા નજરે પડતી નથી મુહમ્મદ બિન કાસિમે સિંધ જીતી લીધા પછી ત્યાંના બાહ મદિરોને હાનિ પહોચાડી નહોતી, તેમ મુનતાનનુ પ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર અરખોના શાસનકાળ દરમિયાન પણ યથારિચત રહ્યું હતું, અને અરખો પણ એ મંદિર હોશથી જોવાને આવતા^૪ અન્-ઈદ્રીસિ (ઈ સ ની ૧૧મી સદીના અતભાગમાં) જણાવે છે કે, "હિંદુઓ સ્વભાનથી જ ન્યાયી છે એમના ન્યાયીપણા, પ્રમાણિયતા, અને વચનપાનની શાખ એટલી બધી છે કે પરદેશીઓ એમના મુનમાં વેપારાર્થે દોડી આવે છે અને દેશની અમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે"^૫

આમ જૂનરાતમાં, તેમ અન્ય સ્થળોએ, હિંદુ રાજાઓના સમગ્ર શાસનકાળ દરમિયાન મુસ્લિમો પ્રત્યે ખૂબ માયાણુ વર્તવે રાખવામાં આવતો હિંદુ સ્વભાનમાં રહેલી આતિથ્યભાવના, ન્યાયપ્રિયતા અને સહિષ્ણુતાનુ આ પરિણામ હતું 'જમિ-ઉન્-હિકાયત'ના કૃત્તા મુહમ્મદ ઉદીએ (ઈ. સ ૧૦૧૧) નોંધેના એક પ્રસંગ ઉપરથી હિંદુ રાજાઓ નાની સરખી વણજમેલી મુસ્લિમ જાતિ પ્રત્યે કેટલી ઉદાર ન્યાયપ્રિયતા દર્શાવતા તેનો ખ્યાન આપશે મુહમ્મદ ઉદીએ એ પ્રસંગનુ તીએ પ્રમાણે બ્યાન આપ્યું છે^૬

જૂનરાતમાં રાજા જ્યાંસિ હદેવ સોન કોનો અમન હતો ત્યારે ખબાતમાં સુન્તી મુસ્લિમો અને આગન-પૂજકોની સારી એવી સખ્યા વસતી હતી. મુસ્લિમોની

૬ નદવી એજન પૃ ૧૬

૧૦ નદવી, એજન, પૃ ૧૬૨

૧૧. ઇલિષટ અને ડાઉસન 'હિન્દૂ ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ ટોલડ બાય ઇલ્સ એન્ડ હિસ્ટોરિયન્સ' વો ૧, (૧૮૮૭) પૃ ૮૮

૧૨ ઇલિષટ અને ડાઉસન, 'હિન્દૂ ઓફ ઇન્ડિયા', વો ૨, (૧૮૬૬) પૃ ૧૬૨-૧૬૪

૧ બોએ મજિઠિયર, વો ૧, ભાગ ૧, ૧૮૬૬, પૃ ૫૧૪ અને ૫૨૬.

૭ એજન પૃ ૫૨૬

૮ એજન પૃ ૫૩૦

લાં એક મરિજદ પણ હતી. એક વખતે આગન-પૂર્ણકાની ઉરકેરણીથી હિંદુઓએ મુસ્લિમ મરિજદ બાળી નાખી અને મુસ્લિમોને હેરાન કર્યાં. આથી એક અસી નામનો મુસ્લિમ ખતીબ કે ખુતબા વાંચનાર અણહિલવાડ પાટણ દરિયાદ કરવાને ગયો. રાજાના અધિકારીઓએ કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહીં, એટલે જયસિંહદેવ શિકારે જતા હતા ત્યારે એમને એ મળ્યો, અને હિંદીમાં (પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં?) લખેલો એક કસીદો એમના હાથમાં ચૂક્યો. જયસિંહદેવે એને પોતાના અનુચરને સોંપ્યો, અને એની બરાબર સંભાળ રાખવાને કહ્યું. પછી પોતે ત્રણ દિવસ આરામ માટે અંતઃપુરમાં જ ગાળવાના છે એમ મંત્રીઓને જણાવી, રાત્રે છૂપે વેશે એકલા એક વેગવંતે સાંઝણી ઉપર સવાર થઈને એક રાત અને એક દિવસમાં ખંભાત પહોંચ્યા. ત્યાં વેપારીને વેશે બધી તપાસ કરી. એમને જણાવ્યું કે ખતીબની દરિયાદ સાચી હતી. પછી દરિયાના પાણીને એક ઘડો ભરી લીધો અને વાલી નીકળ્યા. અણહિલપુર ત્રીજા દિવસની રાત્રે તે આવી પહોંચ્યા. બીજા દિવસે એમણે દરબાર ભર્યો, અને અનુચર દ્વારા ખતીબને હાજર કરાવ્યો અને એની પાસે વિગતવાર પોતાની દરિયાદ રજૂ કરાવી. રાજાના અધિકારીઓ એ દરિયાદ બોરી કરાવવા મથ્યા ત્યારે પોતે આણેલા ધાગમાંથી સોને થોડું થોડું પાણી પીવાની આજ્ઞા કરી. આજો દરબાર વિરિમ્મત થઈને નેઠ રહ્યો ત્યારે જયસિંહદેવે જણાવ્યું કે, “આ દરિયાદની મેં ખંભાત જઈ તપાસ કરી છે, અને એ સાચી નીકળી છે. એની ખાતરી કરાવવાને આ દરિયાનું પાણી રજૂ કર્યું છે.” પછી જયસિંહદેવે ખંભાતના બ્રાહ્મણો અને અગ્નિપૂર્ણકા અને અન્યધર્મીઓમાંથી બળબે અગ્રણીઓને સજા કરી, અને મુસ્લિમોને ફરી મરિજદ બાંધવાને એક લાખ બાલોત્રા આપ્યા અને ખતીબ અલીને પેશાક આપ્યો.

પછીના વાઘેલા રાજાઓના સમયમાં બધી કામના વેપારીઓને, કાંઈ પણ પ્રકારનો બેદલાવ રાખ્યા વિના, રક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. ઈબ્ન બટ્ટૂટા (ઈ.સ. ૧૩૭૭) જણાવે છે તે પ્રમાણે, ખંભાતમાં

કેટલીક મુંદર મરિજદો હતી અને ત્યાંના વિદેશી વેપારીઓમાંથી મોટા ભાગના મુસલમાન હતા. રાજા અનુન્દેવ વાઘેલાના સમયમાં (ઈ.સ. ૧૨૬૪) સોમનાથ પાટણમાં ત્યાંના અગ્રણી રાજપુરુષો અને નાગરિકોની સહાયતાથી હોર્મઝઝી આવેલા મુસ્લિમ ખલાસીઓએ એક મરિજદ બાંધી હતી, અને તેના નિભાવ માટે કેટલીક મિલકત અર્પણ કરી હતી. મહાની હજ કરવા જનારા યાત્રીઓને બધી સગવડ આપવામાં આવતી અને ગૂજરાતનું એક મજબૂત નૌકાસૈન્ય કાંઠાના ચાંચિયાઓથી એમનું રક્ષણ કરતું. ‘અતુવિ’શતિપ્રબંધ’માં એક કથા આ સંબંધમાં આપેલી છે. વાઘેલા રાજા વીરધવલાના વિદ્વાન મંત્રીવર વસ્તુપાલ ન્યારે ખંભાત ઉપર શાસન કરતા હતા ત્યારે મોકે હજ કરવા જતી દિલ્હીના સુલતાન મુઝ્ઝફરીનની (કુતબ-ઉદ-દીન કે અલ્તમશ?) માનાતું વસ્તુપાલે ખૂબ સન્માનપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું, અને ચાંચિયાઓથી એનું રક્ષણ કર્યું, અને મહાના તીર્થસ્થાનના દ્વારસ્થાને રથાપવાને એક મુંદર આરસનું તોરણ એને ભેટ કર્યું. એથી ઉપકારવશ થયેલા સુલતાને રાજા વીરધવલ સાથે કાપમનો મૈત્રી સંબંધ રાખવાનું સ્વીકાર્યું, એટલું જ નહિ પણ વસ્તુપાલને પ્રસિદ્ધ મરખાણી ખાણોમાંથી સસ્સ આરસની શીલાઓ તીર્થકરોનાં બિંબ બનાવવાને આપી. ૧૩ આ જ રીતે ગૂજરાત જિતાયા પછી થોડે સમયે દિલ્હીના બાદશાહ અલા-ઉદ-દીન ખલજીના સૂયા ઉલુઘખાને મૈત્રીદાવે એક ખાસ કરમાન આપી સમરાલાહ નામના ગૂજરાતી કાવ્યધિપતિને શત્રુંજયનું તીર્થ સમરાવવાની રજા આપી.

આમ સમસ્ત હિંદુ રાજ્યકાળમાં ગૂજરાતમાં અને ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં મુસ્લિમો પ્રત્યે હિંદુ રાજાઓ અને જનતા ખૂબ સહિષ્ણુતા અને સહભાવ રાખતી હતી એમ ઉપર નોંધેલા મુસ્લિમ તવારીખકારોના વૃત્તાન્ત ઉપરથી જણાશે.

-આણ

કાન્તિલાલ બં બચાસ

૧૩. અતુવિ’શતિપ્રબંધ, અનુવાદ, હી ૨. કાપડિયા, પૃ. ૨૦૭.

ભાષાવાર પ્રાંતરચનાનો પ્રશ્ન

[ધાર કમિશનનો રિપોર્ટ]

ઈ સ ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટમા હિંદના ભાગના પાકીને બ્રિટિશ સરકારે હિંદનો રાજકારભાર પ્રગ્નના પ્રતિનિધિઓને સોંપ્યો ત્યાર પછી ભાષાવાર પ્રાંતો રચવાનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો અને રચના મળવાનું થયું ત્યારે મુમનગાનેને પોતાના હિંદની ચિંતા થઈ તેમ હવે કેટલાક પ્રાંતોનાં થયું હાથે છે ૧૯૪૧ પછી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના બધારણુમા સરકારી વહીવટી પ્રાંતોને બદલે કેટલાક ભાષાવાર પ્રાંતો રચીશરમા આપ્યા છે તેને તેહડુ રિપોર્ટમા અને મહાસભાના ચૂટણીઓના ભરેરનામામા અનુમોલન આપસમા આવ્યું છે તેથી ચરણબનુ બધારણુ ઘડવાનું થતા આ પ્રશ્ન મોખરે આવ્યો છે અને કેટલાકને થાય છે કે, આ વખતે આપણે નહિ ચેતીએ તો હાનના પ્રાંતોની સાથે જ રહેવું પડશે એ બીકમાથી લોભી વૃત્તિને પણ ઉત્તેજન મળ્યું છે અને બાબુના પ્રદેશોમાથી બને તેટલો વધારે પ્રદેશ પોતાના પ્રાંતમા એચી લેવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે

કમિશનની નિમણૂક

રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ આ વૃત્તિને કયા સુધી ચાલવા દેવી અને આજના મળેગોમા શુ કરવું ભેદ છે તે ખાસ વિચારના જેવું થવાથી બધારણુમબાના પ્રમુખ તરફથી તા ૧૭-૬-૪૮ના રોજ એક કમિશન નીમવામા આવ્યું હતું અને તેને આત્ર કેરળ, મણીપુર, અને મહારાષ્ટ્રના જુદા પ્રાંતો કરવા મળધી તપાસ કરીને અહેવાલ રજૂ કરવાનું સોંપ્યું હતું તે કમિશને ૧૦-૧૨-૪૮ને ગેજ પોતાનો રિપોર્ટ આપ્યો અને તેને જળથુર મહાસભાના અધિવેશન મહેલા પ્રસિદ્ધ કરવામા આયો તે રિપોર્ટને કેનાકે આરકાઈઓ અને કેટનાકે વખોડયો પણ એકદરે તે રિપોર્ટમા રજૂ કરેલી હકીકતો અને દલીલો આ દેશના દરેક નાગરિકે વક્ષમા લેવા જેવી છે

કમિશનના પ્રમુખ તરીકે અન્હામાદ હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ શ્રી એસ કે ધાર હતા અને મળ્યો તરીકે હિંદી સનદી નોમ્લીના નિવૃત્ત અમનદાર

ડો પન્ના લાલ અને હિંદી બધારણુમબાના મળ્ય શ્રી જગન્નારાયણુ લાલ હતા મિહારના હિમાની ખાતાના વા. શ્રી બી સી બેનરજી તેના મની હતા કમિશનને વિચારણામા મદદ મળા માટે દરેક પ્રાંતમાથી સહાયક સભ્યો પણ નક્કી કરવામા આવ્યા હતા મહાયક સભ્યોનું કામ ફક્ત તપાસમા સહાય કરવાનું હતું રિપોર્ટ કરવાનું કામ ઉપરના ત્રણ સભ્યોનું હતું તેમણે આ પ્રાંતોમા ફરીને ૭૦૦ જણની મૌખિક જુમાનીઓ લીધી અને લેખિત જરામો હળરેક મળેના, તે ઉપરથી તેમણે પોતાનો રિપોર્ટ ધ યો છે, જે દેશની ભાવી રચનાની દષ્ટિએ કીમતી છે અને વિચારપ્રેરક છે

મુખ્ય બવામળ

અત્યારના ત્રણ પ્રાંતો - મગમ, મુખર્ધ અને મધ્ય પ્રાંતમાથી નીચે પ્રમાણે નવા પ્રાંતો બનાવવાનો પ્રશ્ન કમિશન મમક્ષે હતો -

૧ આત્ર ૨ કેરળ, ૩ કણીટક, ૪ મહારાષ્ટ્ર આમાથી જ નીચેના ત્રણ નવા પ્રાંતો બનાવવાનો પ્રશ્ન ઉપરચિત થાય છે ।

તામિલનાડ, મહાકોશન અને શુનરાત

આમાથી મુખર્ધ અને મગમ શહેરને અનગ રાખવાનો કે કોર્ક પ્રાંત સાથે જોડવાનો પ્રશ્ન ઉપરચિત થાય છે

આ બધા પ્રશ્નો કમિશને વિચારવાના હતા રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ વિચાર કરીને કમિશને જણાવ્યું છે કે,

‘અમને વિચારણા માટે સોંપવામા આવેલા પ્રાંતોની બાબતમા અમારો અભિપ્રાય છે કે, હાલ નવા પ્રાંતો રચવા ભેદ છે નહિ

આના મમર્થનમા તેમણે કહ્યું છે કે,

મદ્રાસ શહેર મળધમા તામિલ અને તેહડુ ભાષા પ્રાણનારા વચ્ચે અને તેથી વિશેષ પ્રમાણુમા મુખર્ધ શહેર સળધમા મહારાષ્ટ્રી અને ગળ્લાનીઓ વચ્ચે જે વવાશમરી બેચાણે થાય છે તે ઉપરથી

તે લોકોનાં માનસ કઈ દિશામાં કામ કરે છે તે જણાય છે. અમારા મત પ્રમાણે એ ભતની મનોદશા હિંદની રાષ્ટ્રીયતા માટે મુત્યુષ્ટ સમાન છે. હાલના સંલોગોમાં હિંદની સર્વોપરી જરૂરિયાત એ છે કે હિંદે એક પ્રજા બનવું જોઈએ. . . . કે કઈ રાષ્ટ્રીયતાને ધોયક હોય તેને આગળ વધારવું જોઈએ અને કે કઈ રોધક હોય તેને તજવું જોઈએ અથવા અટકાવવું જોઈએ અથવા આ પ્રશ્નની બાબતમાં આ કસોટી લગાવી છે અને એ રીતે વિચારતાં ભાષાવાર પ્રાંતોની માગણી ટકી શકતી નથી અને અમે તેને ટોકે આપી શકતા નથી.”

૧૭. તેમણે ઉમેર્યું છે કે,

“દેશી રાજ્યો હિંદ સાથે જોડાઈ ગયા પછી અને દેશની પરિસ્થિતિમાં સ્થિરતા આવ્યા પછી અને બીજા સંલોગે અનુકૂળ થયા પછી આ પ્રાંતોની પુનરચના કરવાનું અને અનુકૂળ વહીવટી પ્રાંતો રચવાનું બની શકે.”

આ રીતે કમિશનના સભ્યોએ રાષ્ટ્રીય હિતને પ્રથમ રચના આપીને પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે બીજી રીતે તે માગણી વાજબી ફરે છે. તેની વિગતોમાં જીતરીને જોવાથી જણ્યું છે કે, વહેવારિક દષ્ટિએ પણ તે માગણી હાલના સંલોગોમાં ટકી શકે તેવી નથી. તે સંબંધમાં કમિશને રજૂ કરેલી બીજી બાબતો પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે:—

બીજા વિચારવા લાયક મુદ્દા

૧. પ્રાંતોની યોજના કરવામાં ફક્ત ભાષાની સમાનતા ઉપરથી પ્રાંત રચી શકાય નહિ. ભાષાની સમાનતા તેમ કરવાને માટે અગત્યનો સુવે પણ નથી. વહીવટી અનુકૂળતા, ઇતિહાસ, ભૌગોલિક સ્થિતિ, ખર્ચ ઉપર અસર, સંસ્કૃતિ અને બીજી ઘણી બાબતોને તેની વિચારણામાં યોગ્ય વજન આપવું જોઈએ તે ઉપરાંત એકધારા પ્રદેશ છે કે નહિ, ભવિષ્યમાં તેથી પ્રગતિ થશે કે નહિ, તે પણ જોવું જોઈએ. અને તે વિભાગના લોકોની તેમાં સંમતિ હોવી જોઈએ.

૨. અંગ્ર — નવા આંધ્ર પ્રાંતમાં પાંચ પાંચ જિલ્લાના બે વિભાગો છે. તેમાં રાયલસીમ વિભાગ

પછાત છે. તેના તરફના ૨૫ ધારાસભ્યોમાંથી ૨૦ સભ્યોએ આંધ્ર પ્રાંત બનાવવાનો વિરોધ કરતું નિવેદન કમિશનને આપ્યું હતું. ૨૦ સભ્યોમાંથી ત્રણ સભ્યોએ પાછળથી વિરોધ પાછો ખેંચ્યો હતો, પણ ૨૫માંથી ૧૭ નો વિરોધ ચાલુ છે.

કેન્ડ — નવા કેરળ પ્રાંતની જોડે ત્રાયણકોર અને કેમ્પીન રાજ્યો જોડાય તો જ સંયુક્ત કેરળ બની શકે તે સિવાયનો કેરળ પ્રાંત એક જિલ્લાનો પ્રાંત બની જાય.

કર્નાટક — કાનડી બોલનારા લોકો બહુ વિસ્તારમાં વહેંચાયેલા છે. તેમની અડધી વસ્તી તો મૈસૂર રાજ્યમાં છે. એટલે મૈસૂર રાજ્ય નવા પ્રાંતમાં જોડાય નહિ તો આ પ્રાંતનો વહીવટ બરાબર ચાલી શકે નહિ.

મહારાષ્ટ્ર — કોંકણ, દેશ અને વિદર્ભ પ્રદેશના ભાગો બેગા કરીને સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર રચવાની માગણી છે. પણ કોંકણમાં અને વિદર્ભમાં તે અંગે નિશ્ચિત મત નથી. એકલા દેશ વિભાગનો મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત કાઢીને જોઈતો નથી. ત્યારે ત્રણે વિભાગના લોકો તેમાં સંમત નથી.

મુંબઈ મદ્રાસ મદેરો — તામિલ અને તેલુગુ બોલનારા બન્ને મદ્રાસ માગે છે ત્યારે મરાઠી બોલનારા મુંબઈ આગવું માગે છે. કમિશન તે બન્ને શહેરોને પચરંગી શહેરો તરીકે અલગ રાખવા ભલામણ કરે છે.

૩. નવા પ્રાંતો માટે નવા અમલદારો જોઈએ તેની તંગી છે.

૪. નવા પ્રાંતો માટે નવી રાજધાનીઓ જોઈ કરવી પડશે. તેને માટે પૃથ્વી ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું નવું ખર્ચ થશે. ઉપરાંત ચાલુ વહીવટી ખર્ચ વાર્ષિક રૂ. ૬ કરોડનું વધશે. તે મેળવવું મુશ્કેલ થશે.

૫. નવા પ્રાંતોના આવક-ખર્ચનાં પાસાં મળતાં નથી. અત્યારે જે આવક-ખર્ચ થાય છે તે હિસાબે નવા પ્રાંતોને ખોટામાં કામ કરવું પડશે:—

નવા પ્રાંતોનાં આવક-ખર્ચ
આવક ખર્ચ
૩. લાખમાં ૩. લાખમાં ૩. લાખમાં

આંધ્ર	૧૨૦૭	૧૮૫૬	-૬૫૨
કેરળ	૩૩૨	૪૪૫	-૧૧૩
કર્ણાટક	૪૨૪	૬૪૭	-૨૨૩
સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈ શહેર સિવાય)	૧૫૮૨	૧૬૫૬	-૩૭૪
મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈ ૧૦ જિલ્લા)	૬૩૪	૧૨૮૪	-૩૫૦
મહાવિદર્ભ (મ. પ્રાંત ૮ જિલ્લા)	૬૪૭	૭૨૩	-૭૬
તામિલનાડુ (મદ્રાસ શહેર સિવાય)	૧૮૪૮	૨૪૨૭	-૫૭૯
મહાકોશલ (મ. પ્રાંત-હિન્દી)	૫૦૬	૫૩૫	-૨૬
ગુજરાત	૫૧૬	૪૬૧	+૩૫
મુંબઈ શહેર	૧૩૨૦	૭૪૭	+૫૭૩
મદ્રાસ શહેર	૪૬૦	૧૦૬	+૩૫૧

આ આંકડા ઉપરથી જણાય છે કે, નવા પ્રાંતોમાંથી એ શહેરો અને ગુજરાત સિવાય બધાને ખોટમાં કામ કરવું પડે. તેનો બોળો મધ્યસ્થ સરકાર ઉપર પડે અગર તો તે પ્રજા ઉપર નવા કરવેરા પડે, જેમાંથી એકે ઉપાય આળે અજમાવવા જેવો નથી.

મદ્રાસ શહેર તામિલનાડુને મળે તો તેની ઘણી ખોટ ઓછી થઈ જાય અને મુંબઈ શહેર સંયુક્ત મહારાષ્ટ્રને મળે તો તેની ખોટ ભરપાઈ થાય અને કંઈક બચત રહે. કદાચ આ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને જ કેટલાક મુંબઈ શહેર મેળવવા રાતીપીળી આંખો કરીને વાત કરતા હશે! પણ એ રીતે બહુભાષી પ્રદેશ કોઈ પ્રાંતને ન્યાયની રીતે ન મળી શકે, એમ કમિશને સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. તે માટે તે પ્રદેશમાં ઓછામાં ઓછા ૭૦ ટકા લોકો એક જ ભાષા બોલનારા હોવા નોંધ એ એવું ધ્યાન કમિશને સૂચવ્યું છે. મુંબઈ શહેરમાં મરાઠી બોલનારા તો ૫૦ ટકાથી પણ ઓછા છે. મરાઠી અને કોંકણી બન્ને

બેગા મળીને ૧૯૩૧માં માંડ ૫૧ ટકા હતા. આળે અદાર વરસ પછી તો એ પ્રમાણ ૫૦ ટકા જેટલું પણ નહિ રહ્યું હોય. મળે 'જુદો ધર્મ' એટલે જુદી પ્રજા ના સિદ્ધાન્તની માફક 'જુદી ભાષા' એટલે જુદી 'પેટા-પ્રજા'નો સિદ્ધાન્ત ખોટો છે.

૬. દરેક પ્રાંતમાં ૨૦થી ૨૫ ટકા વસ્તી ખીજ ભાષા બોલનારી હશે. એટલે તેમાંથી લઘુમતીના સવાલો બીમા થશે. ઓરિસા પ્રાંત 'જુદો' બનાવ્યા પછી એવો અનુભવ થયો છે.

૭. દરેક પ્રાંતના કાંઠા પરનો થોડો ભાગ જુદી ભાષા બોલનારો છે. તે શામાં બળે તે નક્કી કરવું સહેલું નથી.

ઉપસંહાર

આમ વિવિધ રીતે ભોતાં, હાલના સંજોગોમાં ઉતાવળ કરીને પ્રાંતોની વિભાગણી કરવી ઈષ્ટ નથી. હિંદ આગળ હજી ઘણા ગંભીર પ્રશ્નો ઉઠેલવાના પડ્યા છે. હજી તેની આર્થિક, રાજકીય, માનસિક સ્થિતિ હરી નથી. હજી આપણામાં એક રાષ્ટ્ર, એક પ્રજાની ભાવના વિકસી નથી. એવી સ્થિતિમાં નવા ઝથડાનાં મૂળ નાખવાં એ કોઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. કમિશને કહ્યું છે તેમ તે માટે રાહ ભેવી બોધ એ. તે વ્યાપ્ત થોડા વિચાર કરવા મહાસભાએ કરી તે કામ જો. પદ્માબી, પં. જવાહરલાલ અને સરદાર વલ્લભભાઈને સોંપ્યું છે. તેઓ તેનો વિચાર કરે તે પહેલાં પ્રાંતોના ભાગલાના હિમાયતીઓ ધ્રુવકથકતા હરાવે કરે છે. તેમાંના કેટલાક મહાસભાના આગેવાનો છે, જેમણે દેશની સ્વતંત્રતા માટે બલિદાનો આપ્યાં છે. હવે તેમને રાષ્ટ્ર કરનાં પ્રાંતની ઉન્નતિ વિશેષ પ્રિય થઈ પડી લાગે છે. કમિશનના રાષ્ટ્રોમાં તેમણે ખ્યાલમાં રાખવું બોધ એ કે 'હિંદ જ્યારે તો તેના બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ થશે. હિંદ નહિ જવે તો કેવળ ભાષાવાર પ્રાંતોના પ્રશ્નોની નિકાલ કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી... હિંદ તેની રાષ્ટ્રીયતાના નેરે જ જીવી શકશે.'

વિકલક્ષણ કોઠારી

આ પણી કામધેનુ

એક ભક્તનું ભજન છે -

✓ 'મિટી ઓઢાવન, મિટી ખિણાવન,
મિટીસે મિલ બના હોવા'

એમાં તે કહે છે, આપણ મનુષ્યો કેવા છીએ? ઓઢવામાં, પોશ્યરવામાં, બન્યાં બુઓ ત્યાં માટીનો જ બધો ખેલ છે; અને છેવટે મરણ આવશે ત્યારે માટીમાં જ મળી જવાનું છે. માટીમાંથી બન્યા છીએ અને માટીમાં છેવટે મળી જવાના છીએ. એટલું જ નહિ, વચ્ચેનો જે જીવંતરનો ખેલ ભેઈએ છીએ, તે પણ માટીનો જ ખેલ છે.

ભક્ત આમ કહીને આપણને વૈરાગ્ય શીખવે છે એ ખરું; પણ જીવન પણ કેવું છે એ પણ તે બતાવે છે. તે કહે છે, આપણી માટી-આપણું શરીર, આપણો વહેવાર આપણે ખાઈએ પીએ તેમાંથી બને છે. આ ખાનપાન અને સાધનસામગ્રી બધી માટીમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અનાજ, ઘાસચારો, શાકપાંદડું, ફળફૂલ માટીમાંથી ઊગતી વનસ્પતિ છે. ઘાસ-ચારો ખાઈને ઢોર આપણને દૂધ ધી આપે છે; માંસ ખાનારને માંસ આપે છે. આપણાં ઘરખાર, રાચરચીલું વગેરેની સામગ્રી માટીમાંથી જ આવે છે. લાકડું, હોખંડ, બીજા ધાતુઓ વગેરે પણ માટીમાંથી જ મળે છે.

આથી કરીને આપણે એ ગંધુ આપનાર ધરતીને માતા કહીએ છીએ. તે આપણને જન્મ આપે છે, પાળે પોષે છે; અને છેવટે નિરાંતે સૂવાને માટે ચાર હાથ જગા પણ ધરતી માતા જ આપે છે.

તેથી તેને અન્નપૂર્ણા માતા પણ કહેવાય છે. ધરતીમાંથી ધાન મળતું ખૂટે તો બીજે

ક્યાંથી તે મળવાનું હતું? તેથી ઇશ્વરે એનું અક્ષયપાત્ર ધરતીમાં મૂકી રાખ્યું છે; એમાં જ પોતાની કામધેનુ ગાય સંતાડી રાખી છે. પુરાણોમાં ને વાર્તાઓમાં આવતાં અક્ષયપાત્ર અને કામધેનુ ધરતીમાં રહેલી આ શક્તિની સમજ કે જ્ઞાનનું જ બીજું નામ છે. કોઈ ખાસ પાત્ર કે ગાય ક્યાંક કોંક પાસે રહેલાં છે, એમ માનવાનું નથી.

આમ ધરતી આપણને અખંડ ધનધાન્ય શી રીતે આપી શકતી હશે? તેનો મંત્ર શો હશે? બીજાં પ્રાણીઓ એનો વિચાર નથી કરતાં; તે કરી શકતાં પણ નથી, કારણ કે તેમને મનુષ્ય જેવી બુદ્ધિ પરમેશ્વરે નથી આપી. પણ મનુષ્યે તે વિચાર કરવો. ભેઈએ, નહિ 'તો તેનો સંસાર તે ચલાવી ન શકે. મૂળે ભોતાં, તેનાં બધાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન આ જ કામ કરે છે. એ સમજ જેની પાસે આવી જાય છે તેને અક્ષયપાત્ર કે કામધેનુ મળે છે. એ સમજ પડે તો જીવને શાંતિ અને આનંદ તથા સંતોષનો પણ અનુભવ થાય છે.

ગીતાકારે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, કામધેનુ ભત-મહેનત અને પરસેવાના યશમાં રહેલી છે:-

મહયજ્ઞઃ પ્રજાઃ સૃજા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

એવેન પ્રવવિષ્યન્મ્ એપ વોસ્તિવશ્કામધુક્ ॥

એટલે શરૂમાં કહેલી ભક્તજનની કડી કેવળ વૈરાગ્યની શાંતિ અને સુખ જ નહિ, પણ ગ્રામાણિક ભતમહેનત અને નિર્વાહની ખાતરીની શાંતિ પણ આપનારી છે. સાદું સરળ જીવન અને ઉચ્ચ વિચારમય જીવન બંને ભક્તો એમાં ભેગાં ક્યાં છે.

કુગાવો અને નફાખોરી

[એક નૈતિક પ્રશ્ન]

આજે હવે આપણા દેશ મમકશ મૌથી મોટે પ્રશ્ન કુગાવો અને નફાખોરી અપકારનો કે કુગાવો અટકાવનામાં નફાખોરી પરતો અડધા વજીર અગતનો મુદ્દો છે આજ સુધી એ અડધા મુદ્દાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા કે એ નિષ્ફળતાએ કેટલાક સામાજિક પ્રશ્નો ઉપરિચિત કરી છે એમાંથી એવા પ્રશ્નો નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વના બાબા કે એને તેની અહીં રતૂઆત કર છુ

(૧) મૌથી પડેલી વાત તો મેં નામે કે કે નફાખોરીની મનોવૃત્તિ અમનનામાં આપણે જુન ખાતરી છે ખર જોના મેં મોઢા પોતે પણ પોતાના મનને મમને કે કે કેમ એ સમાન કે ને ગીતે મહાત્મા ગાંધી અને મરદાર વત્સલભાઈ નેરાએએ આપેના વચનો પણ એઓએ 'ગેડ' અને પગી કે કેનેને પોતાને માથેથી ટોપનો ઉતારવા પુરવડો અને માગ' Supply and demand તો સિદ્ધાંત સમજ નવા એમણે પ્રયત્નો કર્યા એ વિચારતા માનવચિત્તની એક વિશિષ્ટ ભૂમિકા મને લાડી છે યોગશાસ્ત્રના કોઈ મથકમાં એનું નિરૂપણ છે કે નહિ તે નુનથી અણુતો પરતુ હુ જાણ છુ ત્યાં સુધી પાલાત નનોવિજ્ઞાનમાં એ ભૂમિકાને અનગ પાડી એની થરી નોર્ડ એ તેની મમીક્ષા હુર્નથી (Abnormal Psychology) વિકૃત માનવચિત્તના અબ્યામમાં આના પ્રકારની કેટલીક વિકૃતિની ચર્ચા આવે છે પણ તેમાંથી આ ભૂમિકા તાત્વિક ગીતે જુદા પ્રકારની વાગે છે કેમ કે તત્ત્વ સ્વચ્છ ચિત્તાની આ વિકૃતિ છે એ ભૂમિકાને પાશ્ચાત્ય માનવશાસ્ત્રીઓ ન્યાય નથી આપી શક્યા એનું એક કારણ એ છે કે માનવચિત્તના વ્યાપારોનું એમનું દર્શન એક રીતે અવૂરુ છે

સામાન્ય ચિત્ત તાપારનું એમણે કલ્પેનું ચિત્ત આ પ્રમાણે છે ચિત્તના મુખ્ય ત્યાપારો ત્રણ છે— બોધવ્યાપાર, કામના વ્યાપાર અને ક્રિયાવ્યાપાર બોધવ્યાપાર એટલે મનમરમહણ અને જ્ઞાનથી માડી પૂર્ણ જ્ઞાન મુધીના બધા વ્યાપારો કામના વ્યાપાર એને જુલુક્ષા જેવી પ્રાથમિક તૃષ્ણાથી માડી

બોધિમિદ્ધિની તમન્ના મુનીના બધા વ્યાપારો અને ક્રિયાવ્યાપાર એટલે Reflex action થી માડી પોષપ્રાપ્તિ માટેની મલાન દીર્ઘકાલીન પ્રવૃત્તિઓ મુધીના બધા વ્યાપારો એમાંથી કયા વ્યાપારનો સર્વપ્રથમ પ્રાદુભાવ થાય છે, એ વાત આજુ પર રાખના (—એ વિ. વિ. જ્ઞાતોમાં મનએ. ૪), દ્રુમમાં મનોવ્યાપારની ઉપરેખા એવી દોરી શકાર કે જ્ઞાનમાંથી આમક્રિત તેમાંથી કામના, અને તેમાંથી એ કામનાની ફનપ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિ ઉત્ભવે છે ફનપ્રાપ્તિ થાર તે પડેના પ્રવૃત્તિ ઉધાવ તો ર્ધનાર અતરાનની સામે તે ટક્કર લે છે એમાં જો એ પરાજિત થાર તો ક્વાથેનો જગપ્રવાહ જેમ પૃથ્વીની મપાગીની અદ્ય ઊતરી જાય તેમ આ કામના અને પ્રવૃત્તિવ્યાપાર ત્રણન મનની મપાગીની નીવે જનરી અનગ્રન મનમાં પ્રવેશ કરે છે અને એના સમ્પાર જીવત રહી અનુદૂળ તક શોધ્યા જ કરે છે એ વ્યાપાર જો કાના અમય મુધી કે નધારે પ તા અગપૂરવ ડુલિન થાય તો એની ગામ પડી જાર છે અને પગી એ વિકૃત માર્ગે પોતાની પરિતૃપ્તિ મારે છે પરતુ જો કામનાની ફનપ્રાપ્તિ ર્ધ જાય તો ઉત્ભવેના સમગ્ર મનોવ્યાપારની શાંતિ ર્ધ જાય છે અને પગી એનો જગા મરદાર રહેતો નથી

પરતુ આપણા દેશના મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ એવી શોધ કરી છે કે કામનાની તૃપ્તિ થતા મનો વ્યાપારની શાંતિ થતી નથી ઊનુ, કેટલીક કામનાઓ તો એવી છે કે એ તૃપ્તિ દ્વારા વિશેષ શક્તિ જાય છે

ન તતુ કામ કામાનામુષ્મોગેન શામ્યતિ.

હિપા કૃષ્ણવર્મેવ નિત્યમેવામિવચ્ચેત્તે||

અહીં કામ શબ્દ નની વાસનાજન્ય ઇન્દ્રિયો માટે વપરાયો લાગે કે મારણુ કોઈ પણ જાતના રાગદ્વેષી ઉત્પન્ન થયેલી વામનાઓ માટે એ શ્લોકમાં દર્શાવેલી હમીકત સાચી છે તોપણ કામ, લોભ અને મદ એ ત્રણ મારણુ ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાઓ, આ માનસમાં બીજી વામનાઓથી જુદી તરી આવે છે

ફલપ્રાપ્તિ કરવા છતાં પણ એ વધ્યાં જ કરે છે, અને છેવટે એની સ્વભાવ-ગાંઠ બંધાઈ જાય છે.

આ ગાંઠ તૃપ્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી પ્રાચીન મનોવિજ્ઞાને 'તાવેક્ષી અતૃપ્ત વાસનાની ગાંઠ'થી એ નોખી છે.

એ ગાંઠ માત્ર આદ્ય પણ નથી. કારણ આદ્ય જ્યારે અપૂર્ણ ભાનની સપાટી પર કાર્ય કરે છે ત્યારે આ ગાંઠ હંમેશાં Hyper-conscious અતિભાન કે ઉત્તેજિત ભાનની સપાટી ઉપર મનોવ્યાપારને ઘસડી જાય છે. એ દશમાં બંધી માનસિક શક્તિ ઉત્તેજના પાત્રી એક કેન્દ્ર ઉપર સંક્રિત થાય છે. એ સમયે માત્ર લક્ષ્યનું જ ધ્યાન રહે છે, આક્રીની સ્મૃતિએનો પ્રશ્ન થાય છે. પરંતુ, પોતાના લક્ષ્યની પ્રાપ્તિની બાબતમાં ચિત્ત વધારે કુશળ અને વધારે ધીર બને છે. ક્ષાણી, તર્ક અને ઇચ્છાશક્તિ બધું જ એનાથી પ્રભાવિત થાય છે. ક્ષાણી પોતાના વિરોધ અને બીજાનાં દુઃખો પ્રત્યે જડ બને છે. તર્કશક્તિ હંમેશાં અનુભૂતના વાતાવરણમાંથી — અર્થાત્ સંજ્ઞેગોની પરિસ્થિતિ, બીજા લોકોનાં વાણી, વર્તન કે વિચાર — એ બધામાંથી — પોતાને પોષક એવી દ્રવીલો જ શોધ્યા, માન્યા અને ઉર્પજવ્યા કરે છે, અને બાકીનું આખું જગત કશું સમજતું નથી અથવા અદેખું છે. એમ માનવા મનાવવા પ્રયત્નવાન રહે છે. ઇચ્છાશક્તિ આખી આ મધ્યમિદુ તરફ દોડાયે જાય છે અને નીતિ અનિતિનાં મૂલ્યો પણ બદલાઈ જાય છે.

સવાલ એ છે કે આ ગાંઠો ઉપાય શો? એને નરુર તો મૂડી શકાય, પાકીને કૂટવા પણ દર્ષ શકાય કદાચ; પણ એને ઉકેલવાનો કોઈ માર્ગ સત્યાગ્રહમાં છે?

* * *

નકાષોરી અને કુગાવણે જન્માવેલાં નૈનિક પરિણામોનો પણ વિચાર કરવાની જરૂરિયાત બેબી થઈ છે. ભાવોની તેજ એ માત્ર આર્થિક સમસ્યા નથી રહી, પરંતુ નીતિવિપ્લવ સમસ્યા પણ બની છે; અને તે બે રીતે. એક તો આ તેજથી જેમને લાભ છે તેઓ એને સ્વાભાવિક માનવા મનાવવા લાગ્યા છે. પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિની કબૂલાત કરી તેના પર અંકુશ મૂકનાની વાત તો ગાઝુએ રહી; પરંતુ એ પોષાય એ

માટે અધૂરાં સત્યોની બ્રામક દ્રવીલો એઓ રેખુ કર્યાં જ કરે છે. આ વર્ગ તરફથી કુગાવો અટકાવવા માટે 'ઉત્પાદન વધારો' એ એક જ માર્ગનો રામ-બાણ ઇલાજ તરીકે હાથવરે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. એ તો દીવા જેવું છે કે, વધારાનું ઉત્પાદન ત્રીધું આ દેશના જંગમમાં આવે તો જ ભાવો નીચા આવે, અને જો માત્ર પરદેશના જંગમમાં મોકલી દેવામાં આવે કે વચ્ચેના વેપારીઓ માત્રને જંગમમાં આવવા જ નદે, — જેમ ખાંડની બાબતમાં બનેલું કહેવામાં આવે છે, — તો માત્ર વધુ ઉત્પાદનથી વાપરનારો મોજ કંઈ હળવો ન થાય છતાં માત્રની વહેંચણી અગેનું કોઈ પણ નિયંત્રણ એ જ લોકો સ્વીકારવા ના પાડે છે; એ અગેની કોઈ પણ સહકારી યોજનાને એએએ આજ સુધી સહકાર આપ્યો નથી. આપણે જ્યારે એમનાં સૂત્રોનો સત્ય અંશ સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે પોતાને કાવેલા માની, અને નાહ તો અન્યાયના ભોગ બનેલા માની, આ વર્ગ તો પોતાની નીતિજડતાને પોષ્યે જ જાય છે.

એક બીજી પણ વાત છે : ઉત્પાદન વધે ત્યારની વાત ત્યારે; પણ આજે તંગી છે ત્યારે શું આ વર્ગની કશી જ ફરજ નથી? તંગી છે માટે જ ઉપજાવ્ય માત્રની યોગ્ય વહેંચણી થવી જોઈએ એ વાત સ્વીકારવાને બદલે, જેમને બધું મળી રહે છે તે વર્ગ જ્યારે માત્ર 'ઉત્પાદન વધારો'ની જ ખૂસ માર્ગો કરે છે, ત્યારે એનો તો એક જ અર્થ થઈ શકે કે, 'હુનિયા જહાજમમાં જાય, અમારી જરૂરિયાતો અમે ઘટાડવાના નથી, એના પર અંકુશ મુકાશે તો તેમાં સહકાર આપવાના નથી. મરીએને જિવાડવા હોય તો બીલું ઉત્પન્ન કરી તેમને આપો, બાકી આટલું તો અમારું જ છે!' જેમની આ પ્રકારની મનોવૃત્તિ હોય તેમની કોઈ પણ વાત સાંભળવાની જરૂર ખરી?

વળી, આની અસર જેમને જરૂરની વસ્તુઓ મળતી નથી તે વર્ગ પર શી પડે છે તેની સામે પણ વધુ વખત આંખમિચામણાં થઈ શકે એમ નથી. રુશ્ચતખોરી અને છૂપો કાપદાનંગ તો સર્વસાધારણ બન્યાં છે. ધોળે પીએ કામચોરી, નફટાર્થ અને

ગુડાગીરીએ પણ વ્યાપક સ્વરૂપ પકડ્યું છે. જેને ઠેકને શીલ્પવેચાણના બનાવો પણ મનના માધ્યમ છે. જે પ્રભુ તરીકે આપણે બચવું હોય અને આપણી સમ્યક્તા સાચવવી હોય, તો આ આખા પ્રશ્નને સૌથી અગત્યનો ગણી એના તાત્કાલિક ઉપાય માટે આકરામાં આકરા પગના લેવાની તૈયારી પણ બતાવવી પડશે. બધી જ આર્થિક કટોકટી અમુક મર્યાદાની બહાર જતા નૈતિક કટોકટી અને જ એ સમયે એમાંથી ઉગારવા માટે અર્થશાસ્ત્રીઓ કળા નીતિ વીરોની વધારે જરૂર છે.

* * *

નૈતિક દૃષ્ટિએ અકુશ અને મુક્ત વ્યાપાર વચ્ચે તગીના જમાનામાં અકુશને જ પસંદગી

મળવી જોઈએ. કારણ માનવી તગી હોય ત્યારે મુક્ત વ્યાપાર એટલે પૈસાતરો જોઈએ તેમજ ખરીદી લે પડી વડે તેમજ અને વડે તો ગરીબો ભલે રહેતી લે ન્યારે અકુશ એટલે બધા માટે ચોક્કસ પ્રમાણ કાઢી લીધા પડી વડે તેમાંથી જેને વધારે જોઈએ તે અને જેની પાસે પૈસા કૂટના હોય તે કાંવે તેમ કૂટે નોને માટે કાઢેલુ સૌને પડોચાનું નથી માટે તેને માટે પ્રયત્ન જ ન કરવો એ વાત બરાબર નથી. કેટલીક નાર ચિકિત્સા પરિસ્થિતિ વચ્ચે કાયદાનું સત્તાકારક પાત્ર ન થઈ શકે, તોપણ કાયદા દ્વારા પ્રશ્નને પોતાની નીતિમાન્યતાને જાહેર કરી રાખવી પણ આરંભક અને છ

જનકભાઈ દવે

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭ ની ડાયરી

[શ્રી મનુષ્યેન ગાંધીની આગ્રહ મામની ડાયરી ૩૧ની રાતે મારીજ સૂતા ત્યાં સુધીની બધા અક્ષરો આવી સૂતા પછી રાતમાં સ્વપ્નમાં મન જ પ્રશ્ન બન્યું કે જે એક રીતે જોતા ચાર માસ પછી બનવાના બનાવની આગલી રૂપ ગણાય એમ આજે કહીએ એ બનાવો શાંતિથી રાખાવીને ગાંધીજી દિલ્હી આવ્યા તે વખતે દિલ્હી કેમથી આગથી બહાર બહાર હવે પડીની ડાયરીમાં આ બાગનો દોલિ દો ચિતાર આવે છે — મ]

આ મામલો તો પૂર્વે બાપુજી નોઆખાવી જવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. કારણ કે બોગરડમાં જતા હતા ત્યાં તો મનકતામાં બચકર કેમી રમખાણ ફાગી નીકળ્યું એટલે બાપુજીએ મેલિયાધાળા, કલકત્તામાં જ રહી એ અશાંતિમાંથી શાંતિ રચાવી હતી પણ હજુ વધુ ફરોગી કદાચ બાકી જ હશે.

ન્યારથી કેમી રમખાણમાં બાપુજીએ જ પનાવ્યું ત્યારથી જ એમના ઉપવાસના રાજ વાગતા હતા. બિહારના હત્યાકાંડ વખતે તો એમ જ લાગતું હતું કે આજે ઉપવાસ શરૂ થશે કે કાલે પણ માણસ કઈ કલ્પના કરે છે અને ઈશ્વર કઈ કરાવે છે, એ રીતે એ વખતે તો ઉપવાસના ઓળાથી બચી ગયા પરંતુ જ્યાં ધારી ન શકાય ત્યાં જ ઉપવાસનો વારો આવ્યો અને સત્યની ખરી પરીક્ષાના મહાણુ આ મહિનાના આરંભમાં શરૂ થયા અને એ પરીક્ષામાં એવી રીતે પારંગ નીવડ્યા કે હજુ

સુધી એ તપસ્વીના તપે કનકતામાં ત્યાર પછી કેમી રમખાણ થયું સાબળવું જ ન પડ્યું.

હિંદી એન્ડાઇન જલકતા

૩૧-૮-૪૭ રક્ષાબંધન

આજે રાતે અહીં એક માણસ ધાવન થયેનો આવ્યો. રાત એમ બની કે, એ માણસ દ્રામમાંથી પડી ગયેલો, તેથી એને તાગુ હતું પણ લોકોએ એને મારીને કંઈ કે, તારે કહેતું કે મુસનમાને માર્યો છે એ માણસને રાતે ૧૦ વાગે સરઘસના રૂપે અહીં આવ્યા હોકરાઓ જ હતા બાપુજી સતેના હતા હુ કોનાહન સાબળાને બોળીને બહાર ગઈ આભાબહેન તો બહાર જ હતા એ ટોળાને શાંત રાખવા દરવાજો હતા અમે બને જણુ ટોળાને શાંત રાખના પ્રયત્ન કરતા હતા મેં કહ્યું, ‘આમ કોનાહન કરો હો એથી તો બનેને તકલીફ થાય છે, ધાવનને અને બાપુજીને વળી કોઈ કઈ સાબળી નથી શકતું તો તમે

તમારામાંથી જે પ્રતિનિધિ ચૂંટી કાઢો અને તમે વિગતથી આભાષણેન સમજાવો, કેમ કે એ તો ખંગાળી જ છે એટલે એ વધુ સમજ શકશે. અને અમે ગાંધીજીને 'તમારો બધો જ સંદેશો પહોંચાડીશું.' પણ છોકરાઓને રોકવા મુશ્કેલ થયા.

રાતે ૧૦ વાગ્યાનો વખત હતો. વળી આખા મકાનમાં અમે ત્રણ જ જણ — બાપુજી, આભાષણેન અને હું. મુહુરત્વર્તી સાહેબ તો બહાર ગયેલા. પ્યારેલાલજી, નિર્મળબાણુ, ચારુબાણુ, જેઓ બાપુજીને નોઆખાલી માટે બોલાવવા આપ્યા હતા, તે બધા બહાર ગયા હતા. અમે બંને જણ નોઆખાલી જવાની તૈયારી કરતાં હતાં. બીજે દહાડે સવારે તો નોઆખાલી જવું હતું!! પરંતુ 'ન જાણું જનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે' એ પ્રમાણે જ બન્યું.

છોકરાઓ તો વધતા જ ગયા. તોડકોડ કરવા લાગ્યા. બતીઓ, બારીના કાચો ઉપર પથરા પડતા ગયા, અને ભાંગીને બધું ભૂકા થઈ ગયું. વળી એ જ ઘરમાં જે મુસલમાનો, જેઓના અમે મહેમાન હતા, તેઓને પકડી મારવાનો ઇરાદો હતો. તે ભાગાભાગ કરતા હતા.

બાપુજીને સખત શરદી હતી, મીન હતું, પણ જીંદીને બહાર નીકળ્યા. આ તરફ હું અને આભાષણેન ટોળાની વચ્ચે, હતાં. પણ અંદર ભક્ષા માણસો હતા. અમને કહેતા હતા કે, બહેનો તમે અંદર જાઓ. અમને કોઈ ન મારે એની તેઓ પૂરી કાળજી રાખતા હતા. એવામાં બાપુજી દરવાજે આપ્યા. એટલે અમે બંને જણ બાપુજી પાસે આવી ગયાં. અમારી સાથે ખિસેનભાઈ હતા. એ ઉઘાડે શરીરે હતા તેથી એને કોઈએ મુસલમાન ધારી લીધા અને એમને મારવા પ્રયત્ન થતો હતો. અતિ બાપુજીને જોયા તેથી છોકરાઓ વધુ છેડાયા. શાંત ન પડતાં વધુ જોરથી બૂમખરાડા પાઝાં. બાપુજીએ પોતાનું માન તોડ્યું અને ત્રણ વખત જોરથી કહ્યું: "કયા હૈ? મુઝકો મારો, મુઝકો મારો; મુઝકો ક્યો નહીં મારતે?" એમ કહી આગળ ધસતા હતા. અમે બંને બાપુજીને આગળ ન જવા દેવા આડાં બેઠાં રહ્યાં. એવામાં એ ઘરમાં રહેતા એક મુસલમાન ભાઈ બાપુજી પાછળ

ભાગીને બેઠા રહ્યા. એને જોઈને એક બે છોકરાઓ ઈટના ઘા ફેંક્યા. સારા નસીબે એ ઈટ કોઈનેય ન વાગી, નહિતર બાપુજીની બોપરીમાંથી હિંદુ છોકરાને હાથે લોહી તો નીકળત, પણ કદાચ શું થત તેની ખબર ન હતી. પણ બાપુજીના મૃત્યુ પરિણામ જેતાં હિંદુના ધાવથી જવાનાં મંડાણ ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭થી જ જાણે ન થયાં હોય! શું આ બનાવ આગાહી રૂપે હશે?

છેવટે બાપુજીએ બહુ જ કડુણ સ્વરે કહ્યું: "મુઝકો મેરા ઈશ્વર પૂજતા હૈ તૂ કહોં હૈ? મેં બહેત દુઃખી હો ગયા હૂં. પહી આપકી ૧૫ ઓગસ્ટસે શાંતિ થી ન?" (મને મારો ઈશ્વર પૂછે છે તું કયા છે? હું બહુ જ દુઃખી થઈ રહ્યો છું. આવી જ ૧૫ ઓગસ્ટથી શાંતિ હતી?) થોડી વારમાં મિલિટરીના માણસો આવી ગયા. બધા છોકરાઓને બહાર કાઢ્યા. બહાર ટિપરોસેનો પણ ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો. અંદર લગભગ ૧૨૦ વાગ્યે ગયા. બાપુજીએ પ્યારેલાલજી, ચારુબાણુને બોલાવ્યા. એમને કહ્યું: "કાલે તો હું નોઆખાલી ન જઈ શકુંને? તમે વિચારો કે મારે આમાં જવું ઉચિત છે? ઈશ્વર હવે મારી પાસેથી શું કરાવશે તે હું નથી જાણતો, પણ નોઆખાલી તો હવે જવાય જ નહિ."

એટલામાં પ્રદુક્ષબાણુ, અન્નદાબાણુ, નૃપેનબાણુ વગેરે પ્રધાનો આપ્યા. બાપુને કહ્યું: બાપુ! અમે હિંદુ મહાસભાવાળાઓને પકડી લઈએ છીએ. ... ને હમણાં જ પકડી લઈું છું.

બાપુએ કહ્યું: "એમ પકડાય નહિ. એ લોકોના ઉપર જવાબદારી નાખી દો. 'તમારે લડવું છે કે શાંતિ જળવવી છે? અમે તો તમારી મદદ માગીએ છીએ' એમ કહો, અને એને જવાબ શું આપે છે એ વિચારો."

આમ મંત્રણા કરી એ બધા પોતપોતાને ઘેર જવા રવાના થયા. રાતના ૧૨૦ થયા હતા, છતાં હજી બહાર અવાજો હતા કે મુહુરત્વર્તી શુરો કયાં છે? ૧૦ વાગ્યે માંડ બધું શાંત પડ્યું.

આજે રક્ષાબંધનનો દહાડો હતો. અમે બંનેએ કેટલાય હિંદુ-મુસલમાન ભાઈઓને રક્ષા બાંધેલી.

એક બાપુ'જ બાપી હતા બાપુએ અમને કહ્યું
 “તમે મને રક્ષામંધન કરી શકો છો મહેન
 દીકરી બધુ એક જ બને?” એટલે અમે રક્ષામંધન
 કર્યું હતું અને તે જ દહાડે બાપુ તોજાન થયું
 એથી અમે બને જણ વાતો પ્રતા હતા કે આપણે
 ખરા હૃદયથી ઈશ્વરની સાક્ષીએ રક્ષા બાધી હશે
 તો બાપુજ જરૂર આ કસોતીમાંથી માર જીતશે
 આભામહેન મને કહે, આપણી પથુ આને કસોતી
 એ બને જણના હૃદય ઈશ્વર પાસે આજે તો ખરી
 શ્રદ્ધાથી માગતા હતા કે, હૈ ઈશ્વર, આજે અમારી
 રક્ષા બાધેલી છે ને ક્યો, સાચુ રક્ષણ કરનારો તો
 તું જ છે ઈશ્વરે જાણે એ સાબળી હોય એમ
 રક્ષણ તો થયું જ, બને મીઠુ રીતે

બધા લગભગ મેં વાગ્યે સૂતા પાખ્યા એટનામા
 ડા રાખ્યા અને પ્રાર્થનાનો રખત થયો અને
 બાપુજે બધાને ઉઠાડ્યા

ભવિયાધારા, લેકરી મેન્શન, કલકત્તા
 સોમવાર તા ૧૮-૧૨-૪૭

ઉપરનું બધુ તોજાન રાતે જાતી મધુ હવે દિનસ
 કેવો જશે એની કષ્ટના પથુ નકોતી આવતી, કેમ કે
 મર્ધ રાતનો આવો બનાવ હવે ધ્રુ સ્વરૂપ લેશે
 એનો જ વિચાર મા કોઈના મગજમા ઘૂમ્યા કરતો
 હતો

સવારની પ્રાર્થના પછી બાપુજે કાગળો લખ્યા
 મરદાર ચિમનનાનભાઈ, પ્રભાકરજી, સુતીના અને
 નયર, મેન્ડ જહીર મણિમહેન, ફર્ગીમહેન, સુતીના
 બહેન ગાની ૭ વાગ્યે ફરવા મહાર નીચળ્યા ફરી
 પાછી મિલિંગરી ગોલ્ડાર્ક મર્ધ પથુ લોકોએ શાંતિથી
 ફરવા દીધા ફરી આવી મમાજ જ્ઞાન નિલનર્મથી
 બાપુજ ૯ વાગ્યે પરવાઈ ત્યાં માણસોને રાતના
 બનાવની ખમરો મળવાથી ટોળાની જેમ આવવા
 લાગ્યા અને એ પછી એક મુલાકાતો ચાતુ થઈ
 બાપુજ તો બધું જ ગમગીન અને મહીર લાગતા
 હતા જવાહરનાનજીનો તાર આવ્યો, એના જવાબમા
 નખુ કે કાલની વટનાને લીધે તરન જ ન નીકળા
 મુનાકાતીઓ સાથે પથુ રાતની ધૂનાની વાતો ચાની
 ૧૪૫ બાપુજ માની લઈને જરા આગમ ખાતર

પડ્યા તેના જ ખમર મળ્યા કે, શહેરમા બને રમ
 બાણ ફાગી નીકળ્યા છે. બડાખતર માઉખતર,
 મરેર મોટા ગ્યગોએ રમખાણો ફાગી નીકળ્યા દમ
 દમ ગિનિટે ખખરો મળતા હતા અને જેમ જેમ
 આવ્યા ખખરો માલગતા ગતા તેમ તેમ બાપુજ
 વધુ ને વધુ આત્મમંથન પ્રવા વાગ્યા પ્રરોજ મે
 નાગ્યે સતગ કે એવું કઈ પથુ ફળ લેતા, તે આવો
 મહીર ખમરો માલગતે ડોડયુ બેનિવાવાગમા
 કેટનાજ મુસનમાનો પાછા ફરના એના ઉપર આક્રમણ
 થતા નિર્મળબાણ ત્યાં દોડ્યા પોતાનો પૂછાર આપી
 દમમા મુસનમાનોને એસાડી મુમનમાન લણામા લઈ
 જવાની મોડવણ થઈ એ દમ જતી હતી ત્યાં કોઈએ
 ઉપરથી બોમ્બ ફેંક્યો, અને બે માણસો ધાન થઈ
 નીચે પડી ગયા આ ખમર મળી એટલે એને
 જોવાની બાપુજે ઇચ્છા બતાવી આભામહેન તો
 એમના મામાને લા મળ્યા શહેરમા ગયા હતા
 એમના ગયા પછી રમખાણ ફાગી નીકળ્યું, એટલે
 બે રાખ્યા મુકી પાઠ ન ફરી શક્યા બાપુજે
 એમની ચિતા તો ધાન જ મને બાપુજે લખ્યું
 “તું બહી રહે, હું અને બીજા બાઈઓ ધાન
 થયેવાને જોવા જઈએ” મેં ઘેર રહેવાની ના પાડી
 એટલે બાપુજ, નિર્મળબાણ, શૈનભાઈ (એ પી ના
 પ્રતિનિધિ) એમ ચાર પાય જણ ગયા

દરેક બાનજ હતું વાનનની છાતીમાંથી લોહી વહી
 રહ્યું હતું માખીઓ બણમણતી હતી આખોના ડોળા
 ફાગી રહ્યા હતા મજૂર હશે કારણ કે કેડે બોસેલા
 ૪ આના પડ્યા હતા ફોગ્સુ ઘોતિયુ પડેયું હતું
 આવો નિરપરાધી માણસ આમ પડેલ નોર્ધ
 બાપુજના મોઢા માસુ નેણુ નહોતું જતું હું એ મૃત
 દેડો નોર્ધ શકી, પથુ બાપુજનો દયામણો ચહેરો ન
 નોર્ધ શકી એમ બે મૃતદેહો જોયા અને વેર આવ્યા
 આનીને મૈલેન મેંડરજીએ બાપુને પૂછ્યું “બાપુ
 આપ સો રસ્તો ગઈશો? ઉપવામ કરશો કે?”
 બાપુએ લખીને આચુ “તુમને શી અનુમાન મ્યા
 બીતર પ્રાર્થના પ્ર રહા હું દેખે રાતકો કુલ પ્રકાશ
 મિનતા હૈ યા નહો” (તે શીક અનુમાન કર્યું
 અતરમા પ્રાર્થના કરી રહ્યા છું નેહો છું રાતે
 કઈ પ્રકાશ મને છે કે કેમ)

એવામાં છ વાગ્યે આભાગહેન આવી ગયાં. એ માંડ-બગી આભ્યાં હતી. એમની મોટર ઉપર પથરા ફેંકાયા હતા. એમણે પણ શહેરનું વર્ણન આપ્યું. આજની પ્રાર્થના ઘરમાં જ થઈ. બજન 'હરિને બજતાં હજુ કોઈની લાજ જતી નથી જાણી રે' એ થયું.

પ્રાર્થના સાતતી હતી ત્યાં જ શક્તિસાહેબ, એન.સી. એટરજી અને ખીજા ઘણા ભાઈઓ આભ્યા બધાએ શહેરની હાલત કહી. અને સૌએ એટલું તો કબૂલ કર્યું કે, હિંદુઓ માંડ બન્યા છે. છતાં સુસમ્રમાનો પણ મોટી તૈયારી તો કરી રહ્યા છે. હજુ સુધી તો શાંત રહ્યા છે. એક મરવાડી . . . ભાઈએ પૂછ્યું, અમે શી મદદ કરીએ?

બાપુએ કહ્યું, "ત્યાં સુધી હું કંઈ ન કરું ત્યાં સુધી કંઈ પણ ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર મને શો છે? હું તો હમણાં કતથ આવી છે ત્યાં જઈ, પણ પંડી લોકો મારી પાછળ પડશે, અને લોકોની નજર મને બચાવવાની જ હશે. કોઈ મને મરવા નહિ જવા દે. માર્ક કાલે રાતે જ અહીં જ્યારે બનાવ બન્યો ત્યારે હું તો લાકડીઓ ઊડતી હતી ત્યાં જ જવા માગતો હતો. પણ આ બંને છોડીએએ મને ન જ જવા દીધો. એટલે મારી પ્રતિ લોકોનો પ્રેમ છે એ નહિ જવા દે. છતાં તમને એટલું કહું કે, તમે જો જઈ શકો તો ત્યાં તમારી પ્રતિભા પડે ત્યાં જઓ અને લોકોને શાંત રાખવા પ્રયત્ન કરો. કારણ કે જે લક્ષ્યાં તમારી આટલી મોટી દુકાનો છે ત્યાં તો તમારો જરૂર પ્રભાવ પડશે જ એમ માનું છું. અને એમ થતાં મારે તો મરી જઓ."

કેટલાકે કહ્યું: આ બધું શીખો કરી રહ્યા છે. પંજાબનો બહોલો અહીં લેવો છે."

બાપુએ કહ્યું: "લોકોને બાન નથી કે બહોલો લેવો છે તેમ દેવો પણ પડશે. કોણ જાણે હવે શું થશે! ઈશ્વર શું કરાવે છે તે જ્ઞેવાનું રહ્યું."

આને બાપુએ પાંચ વખત દસ્ત થયા. કારણ બાપુએ મન બહુ અશાંત હતું. એ ખાવા માટે

પૂછ્યું તો લખ્યું કે, "હું આને ઉદ્દેગમાં ખાઈ જ ન શકું. સવારે મેં ખાધું તે ન ખાવું જોઈતું હતું. પણ માથાની મૂર્ખાઈનો કંઈ પાર છે? એટલે સોસલું પડે છે."

બધાં ગયા પછી થોડા આંટા માર્યા. ફરીને ગરમ પાણી તથા ગ્લુકોઝ લીધાં. ખીજું કંઈ જ ન લીધું. પંડી નિવેદનો બહાર પડ્યાં. સ્વામાપ્રસાદ મુકરજીએ પણ નિવેદન બહાર પાડ્યું. એવામાં ૧૦ વાગ્યે રામજી આભ્યા. રાતના ૧૨ વાગ્યે પાછા ગયા. રામજી બાપુએ એ બધાની ખાનગી મંત્રણાઓ સાંભળી હતી. હું અને આભાગહેન શું પરિણામ આવશે એના વિચારમાં એણે હતાં અને ત્યાં જ બને જાણી ગયાં. જ્યારે રામજી ૧૨ વાગ્યે ગયા ત્યારે બાપુએ અમને બંનેને ઉઠાડ્યાં, અને કહ્યું: કાલથી મારે માટે કશું રાંધવાનું નહિ. અમે બંને એક તો જીંધમાંથી જોલાં, એટલે ફાટી આંખે નેત્રે રહ્યાં. હાથ વાર કંઈ ખચર જ ન પડી. પંડી મેં કહ્યું: કેમ બાપુએ?

બાપુએ કહ્યું: "આપની કાલથી મારા ઉપવૃત્તો શરૂ થાય છે."

આભાગહેને પૂછ્યું: પણ કેટલા દહાડાના?

બાપુએ કહ્યું: "મરોહા નથી. ત્યાં સુધી શાંતિ નહિ રથપાલ ત્યાં સુધી. અને પાણી સિવાય કંઈ નહિ. જરૂર લાગશે તો લીંબુ કે સોડાનો ઉપયોગ કરીશ. કાં તો કરવું છે અને નહિતર મરવું છે. કાં તો શાંતિ થવી જોઈએ અથવા હું મરીશ."

અમે બંને એકબીજા સાથે દગર દગર નેત્રે રહ્યાં. અમારી જિંદગીમાં બાપુજીના આવા ઉપવાસમાં સારવાર કરવાનો આ પહેલો જ અવસર હતો. વળી કોઈ જાણીતું નહિ. બાપુએ કહ્યું: "તમારી બંનેની જવાબદારી છે. તમે તમારાં શરીર બરાબર સાચવજો. નિયમ પ્રમાણે ખાવું પીવું, ફરવું સૂવું, અને નિયમિત રહેશો તો મારી સેવા કરી શકશો." બાનો દાખલો આપતાં કહ્યું કે, "બા મારા જેટલા ઉપવાસો ગયા એ દરમિયાન પોતાની તબિયત વધુ સંભાળતો, કેમ કે મારી સેવા કરવી હતી. એટલે તમે બંને બહુ

સાવધ રહેજો જરાયે ગભરાવાનું નહિ તમારી જવાબદારી મુખ્ય છે” સાઝ બારે અને સૂતા બાપુજીના દિવસના મુનાકાતીઓમા આર્થ નાયકમજી, બિહારના કામ અંગે ત્યાના ઓફિસરો,

સ્વામાપ્રસાદજી હિંદુ મહાસભાના સેક્રેટરી, મારનાડી બા. ઓ. પારેનાનજી, ચારુમાજી ક્ષિતીરામાજી રાજજી ડેવના હતા ચાનું]

હિંદની ભાષાઓનો પરસ્પર પ્રચાર

હિંદની કેટલીક મુખ્ય ભાષાઓ સુંદર વિકાસ પામેલી છે તે સુખદ ખીનાનો આધાર લઈ, ભાષાના ધોરણે એકબીજાથી નિરાગી એવી સકુચિત પ્રાતીયતા પોતાવાનો અને તેરીતેરાષ્ટ્રીય એકત્યને હાનિ પહોચવાનો નવો ભય જાઓ થયો છે આ સન્નેગોમા હિંદનો પ્રત્યેક સમજદાર નાગરિક પોતાની માતૃભાષા ઉપરાંત પડોશની બીજી બે ત્રણ ભાષાઓ શીખી લઈ, તે-તે પ્રાતના પોતાના મિત્રો સાથે તે-તે ભાષામા વાણી અને-પત્રવ્યવહાર કરે, અને તે ભાષાઓના શ્રદ્ધ સાહિત્યના સપર્કમા રહે તો, પ્રાત પ્રાત અને ભાષા ઓ વચ્ચેના ભેદ ઉપર જે વધુપડતો ઝોક હાન વધતો જતો જોવામા આવે છે, તેનું મ્યાન પરસ્પર મુખેજ અને સહાનુભૂતિ, તેમ જ એકબીજાની આકાંક્ષાઓ પ્રત્યે સહનશીલતાની લાગણી લેશે, એવી આશા રાખી શકાય રાષ્ટ્રીય એકત્યમા એ મહત્વનો ફાળો હશે

પડોશના પ્રાતની (‘પર પ્રાત શબ્દપ્રયોગ જાણી જોઈને ટાળ્યો છે) ભાષા શીખી લેવી એ મુસ્કેવ કામ નથી, અને આપણા નવઘડતર માટે એ અતિ આવશ્યક અંગ છે.

આ મહત્વની પ્રવૃત્તિમા જનમમાજને રસ લેતો કરવામા નીચેની સૂચનાઓ ઉપયોગી થશે એવી આશા છે

(૧) હિંદની દરેક ભાષાનું સામયિક પોતાના પ્રત્યેક અક્ષરુ એક પાનુ કે કોવમ બીજી ભાષાઓમાથી વીણી કાઢેલા ઉત્તમ નમૂના પોતાના વાચકો સમક્ષ મૂકના માટે ખાસ મુકરર કરે

(૨) તેના ભાનાર્થ, ખ્વનિ અને વાકચરચનામા વાચક જલદી રમ લેતો થાય તે માટે આ નમૂના તે સામયિકની ચાનુ વપરાશની વિધિમા છાપવા જોઈએ કે જેથી નિધિની જુદાઈને લીધે નવી ભાષા શીખવાનું મેનુ મુશ્કેલ ન બને

(૩) પસંદ કરેના નમૂના જેટલી સરળ ભાષામા હશે અને જનસાધારણના પરિચિત વિષય ઉપર હશે, તેમજ તેનું મૂલ વધશે દૃષ્ટાત તરીકે, નાગરીમા છપાયેલી ‘આશ્રમભજનાસિ’ આખી શકાન અધરા શબ્દોના અર્થ તળિયે આખી શકાશે.

(૪) ખાસ કરીને વિચાર્થીઓ માટેના સામયિક આ પ્રવૃત્તિ અપનાવે તો નાની ઉમરથી જ પ્રજના હૃદયમા પ્રાતો વચ્ચે નિકટતા અને વ્યાપ્તિપતાના ખી વધાય

(૫) પ્રકાશનસરચાઓ ટાગોર, ગાંધીજી, અરવિંદ, રમણ મહર્ષિ, રાધાકૃષ્ણન, રામન, જવાહરનાથજી, ગોખલે, દિગ્ગજ, રાજજી જેવી વિભૂતિઓના તેમની માતૃભાષામાના લેખનમાથી નમૂનાઓ વીણી, મૂળ ભાષાઓ જેમની તેમ રાખી, પ્રાતની સિધિમા છપા ચેલો એક એક ગદ્ય-પદ્યસંગ્રહ પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરે, તોપણ ભાષા દ્વારા દેશનું ઐક્ય ધમ્મજતા દરેક હિંદી નાગરિકને તેવો પ્રયાસ આશીનીદૃષ્ટ નીવડવા સભવ છે

સુખર્ષ ૧-૧૧-૪૮

નર્મદાશ કરે હવે

નાયકશબ્દનો પાયા દૃઢચિત્તા છે બીજી જવી વસ્તુઓ ગૌણ છે

અતિ આનંદના મહમાથી જાગતો પ્રમાદ ઝેધના અતિરેક મરતા પછુ જૂઠો છે
કેન્દ્રચ્ચિચ્ચ

લોકો પચોગી વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાનને શાળા મંહાશાળામાં શીખવવો એક વિષય માની સામાન્ય જનતા તેને પરીક્ષા પૂરતું જ મહત્ત્વ આપે છે. વળી વિજ્ઞાનનું નામ નવી નવી આશ્ચર્ય પમાડે તેવી શેધો સાથે સંકળાયેલું હોઈને, વિજ્ઞાન ભણુનાર તેના જ્ઞાન માટે નહિ પણ સારી 'લાઈન' મળે તે માટે મળે છે. અને એ 'લાઈન' મળ્યા ગયા બાદ તેનું મહત્ત્વ નોકરી ટકાવી રાખવા પૂરતું હોય છે.

પરંતુ વિજ્ઞાન આ બધી વાતોથી વિશેષ છે એ વસ્તુ સમજાવવાની બાજે જ જરૂર હોય. સૌ કેઈ જાણે છે કે, વિજ્ઞાન ભણુનાર બધા વૈજ્ઞાનિકો નથી હોતા. ત્યારે વિજ્ઞાન ન ભણુનાર વૈજ્ઞાનિક હોઈ શકે ખરા? એ પ્રશ્ન સહજે જોડે.

વિજ્ઞાન એ એક વિષય માત્ર નથી. એ તો જીવન અને જગત તથા તેના પદાર્થો... એ નેવા, ભણુવા, ચકાસવાની એક પદ્ધતિ કે દૃષ્ટિ છે. કેટલાક એ દૃષ્ટિ લઈને જન્મતા લાગે છે. કેટલાકને પોતાના ઉછેર-માંથી એ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક તે પ્રવૃત્તિપૂર્વક કેળવે છે. બાપી જોઈ એ તો, વિજ્ઞાન શીખવા કોલેજમાં ગમે તેટલાં વર્ષો ગાળ્યા છતાં, પરીક્ષા પાસ કરી છતાં, અંરે! પરીક્ષામાં પ્રથમ આવવા છતાં, કોલેજમાં વિજ્ઞાનની 'કોઈ' સાખાના અધ્યાપક થવા છતાં, એ દૃષ્ટિ આવેલી નથી જણાતી. એમ બને કે, ગામડાનો અભણ ખેડૂત સાચી વિજ્ઞાનરીતિથી તે પોતાનું તેમ જ બીજાનું જીવન ઉત્તમજન કરતો હોય. તે વૈજ્ઞાનિક હોય ખેતી કરતો હોય. પણ તે અભણ છે. તેમાં તેને પ્રગટ કરવા જેવું કશું જણાતું નથી. તેના જીવન બાદ તેની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ ખૂંસાઈ જાય છે. જ્યાં ખેડૂત એવા નથી હોતા.

કંઈ કંઈ ગામડે કેળા વાધરી જેવી કેમોમાં રતો પડ્યાં છે. કેઈ સાપનું ઝેર ચૂસી જાણે છે, તે કેઈ જીતરી ગયેલાં હાડકાં બેસાડી આપે છે, તે કેઈ કંઈ બીજું જ સમાજને ઉપયોગી કામ કરી રહ્યો હોય છે તેની ફી ફૂટરાને રોટલો નાખવા પૂરતી જ હોય છે. ચામડીના કેટલાય રોગો, ગૂંમડાં, ધારાં, ભગંદર ઇત્યાદિ જે માટે દાકતરો હાથ ધેઈ નાખ્યા હોય તેવાં દૈઈ વનરપતિનાં પાનાં વાટી ચોપડી

મટાડનાર પડ્યા છે. પણ તેમનું બધું જ્ઞાન તેમના જીવન પૂરતું જ રહેવાનું.

ગામડાંમાં રહેલાં આવાં રતોને ચકાસી એળખી, પહેલ પાડવાનું કામ ઉપાડવાનું છે. તે કામ સમાજ કરે કે સરકાર, પણ તે કામ કરવું જ રહ્યું.

હાડકાં બેસાડનારનો જ દાખલો લઈએ. તે હાડકાં બેસાડી આપે છે. તેને એની હથોટી આવી ગઈ છે અગર તો એ કામમાં એની નજર પડેલે છે એમ આપણે કહીશું. પરંતુ 'એક્સરે' ક્ષ-કિરણથી તેણે અગાઉ બેસાડેલાં હાડકાના સાંધા કેવા છે તે તેને બતાવ્યા હોય તો? ગામડાંમાં કામ આપી શકે તેવું અને હાથની શક્તિથી ઉત્પન્ન કરેલી વીજળીથી ચાલતું નાનું એક્સરે 'મશીન' તેને આપ્યું હોય તો? તેને તેની ફોટોગ્રાફીની સામાન્ય સમજણ આપી હોય તો? પોતાની હથોટી તે જરૂર વધારે કેળવશે. તેને તૈયાર કરવા પાછળ સમય જશે, ખર્ચ થશે. પરંતુ પરમાર્થ વૃત્તિથી જ એણે એ કામ ઉપાડ્યું છે અને તેથી જ તેની પાછળ ખર્ચ કરવું જોઈએ. ભલે તે અભણ રહ્યા. ભલે તે પરીક્ષા આપી ન શકે. પરંતુ એ કામ તે જરૂર શીખશે. તેને 'અલ્ના' અને 'રેડિયસ', 'ક્ષિપ્ર' અને 'ટિમિયા' કે 'રેટર્નમ' અને 'કોન્વિક્શ' ગોખાવશે તો તે નકામું જવાનું. એ શબ્દો તો 'કેરિયર' પાછળ પડેલા વિદ્યાર્થી ગોખવો. પરંતુ એ શબ્દોની પરિભાષા એ ગામડિયા પાસે સચોટ હોય છે. તે આપણે શીખવી પડશે. એવું જ બીજા માટે કરવાનું રહ્યું.

શહેરની હોસ્પિટલોના સરંજામ પાછળ ગમે તેટલું ખર્ચ કરીએ અને ગમે તેવા સારા ડોક્ટર રાખીએ, ગમે તેવા નિયમો કરીએ, પણ ગામડાની જનતાને તેનો લાભ જૂજજૂજ મળે છે. વિશેષમાં તેનાં દવાખાનાં પૈસાદાર માટેનાં જ દવાખાનાં થઈ રહેવાનાં. પરંતુ આપણે દવાખાનાની જ વાત કરતા નથી. 'કલા'ની વાત કરીએ. તે માટે મુંબઈ કે અમદાવાદમાં ગમે તેટલી કોલેજો હોય, પણ ગામડામાં વસીને કુદરતનું સૌંદર્ય નેવાની જેમણે દૃષ્ટિ કેળવી હશે તે સાચો કલાકાર થશે. પરીક્ષા પાસ કરનાર યશુ હશે તેની ના નહિ.

નહેર, ફવા તળાવ ઇત્યાદિ માટે નિષ્પ્રજ્ઞાન ઇજનેરો-ની સલાહ સામાન્ય રીતે લેવાય છે. પરંતુ પોતાની જમિનું તળાવ જાળુનાર ત્યાંના કૌશિક રથાનિક રહેવાસી ત્યાંની જમિન પૂરતો પાકો વૈજ્ઞાનિક હોય છે, જ્યારે ઇજનેર કૌશિક વાર કાચો પડે છે.

ગામડાના પ્રથમ ઉકેલવા ઇજનેર જોઈએ કે દાકતર, વેપારી જોઈએ કે ખેડૂત, જે કૌશિક જોઈએ તે બધા ત્યાંની રથાનિક વસ્તીમાંથી ઊભા કરવા જોઈએ અને એ બની શકે તેવી જાતની પ્રૌદ્ધશિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. ગામડાના ઉત્તરના ફવા ગાળનારો ફવા ગાળી જાણે અને રથાનિક ફવાના આવરા ક્યાં છે તે જાણે એ ખરું, પણ પ્રત્યેક આવરામાંથી સરાસરી કેટલું પાણી ફવાને મળી શકે, ગામ વપરાશનું પાણી કેટલું ગણાય, અને ફવાના ગાળમાં કઈ કઈ અશુદ્ધિઓ છે, તે સૂક્ષ્મદર્શકથી તેમ જ અન્ય રીતે જોઈ શકે; ફવાનું પાણી શુદ્ધ કરવા ક્યાં ક્યાં રસાયણો જોઈએ, તેના ઉપયોગ કેમ કરવો, ઇત્યાદિનું તેને જ્ઞાન આપી તેને અમુક ગામડાના ફવાનો ઇન્સ્પેક્ટર બનાવી શકાય.

ગામડાની દાયલોને પણ એ જ રીતે તૈયાર કરી શકાય. ગામડાનાં કામો માટે ખરચાતા પૈસા શહેરમાં કેળવણેક્ષા અને નોકરીની દાયકાન ધરાવતા માણસને ત્યાં ગામડામાં કામ કરવા પૂરતું મોકલીને નહિ, પણ તે કામ કરવાની દાયકાન રથાનિક માણસોમાંથી મળી રહે તેવી રીતે તેમને તૈયાર કરવામાં જ ખરચાતા જોઈએ.

લોકવિજ્ઞાન માટે આ ઘણું અગત્યનું છે. તેમાંથી આપણી કલ્પનામાં ન આવી શકે તેવા અને તેટલા સમર્થ વૈજ્ઞાનિકો મળી રહેશે. તેમના શિક્ષણનું ખર્ચ ઓછું આવશે અને તે વ્યાજ સાથે પૂરું વળતર આપી રહેશે.

આ દષ્ટિએ તૈયાર કરેલા માણસો ભારતી નહિ હોય. એ કદીય કામ નહિ જગાડે. વેતન માટે તેમને હડતાઓ નહિ પાડવી પડે. તેમની પોતાને ગરજ છે એમ સમજીને આમનનના તેવા માણસોના નિર્વાહનો પણ પ્રથમ જિંચકી લેશે.

ગામડે ગામડે તપાસ કરી, પરમાર્થવૃત્તિથી અગર તો ગમે તે રીતે ક્યો માણસ ખેતી અગર તેના રોજિંદા ધંધા ઉપરાંત ક્યા કામમાં રસ ધરાવે છે, તે તપાસ કરવી રહી. અને તેને તે દિશામાં આગળ વધવાની સંપૂર્ણ મગત હોવાની ધરઆંગણે કરી આપવી રહી. તેના રોજિંદા વ્યવસાય ચાલ્યા કરે અને તેની પ્રગતિ થાય એવી વ્યવસ્થા કરવી ધટે.

આ રીતે આગળ વધનારાં માણસો અણનું ભારતિક વિજ્ઞાન ન જાણનાં હોય એ સંભવે. અણ જોગ્ય એટલે શું તે પણ તે જાણે કે ન જાણે એ મહત્ત્વનું નથી. કાલસા અને કામરમાંથી રંગો અને ખાંડ અને છે એ પણ બધે તે ન જાણે. એવી હદીકતો શહેરમાં જાણનાર વિદ્યાર્થી ભણે. જાણે.

પણ રથાનિક કળાકે જાડ જિંચામાંનાં જાડની કલમો વડે સારાં જનાવનાં તેણે જાણનું જોઈએ રથાનિક વનરખનિ અને કૃષ્ણજીને નુકસાન કરનાર જીવાણો તેને પરિચય હોવો જોઈએ. અને તેટલી સસ્તી જંતુધન દવાઓના ઉપયોગ તેને આવડવે જોઈએ. રોગ અને તેના તાત્કાલિક ઉપાય તેણે જાણવા જોઈએ. પાણવામાં આવતાં દોરની ઝેણખ તેને હોતી જોઈએ. ગાય બેંસને જોનાંની સાથે તે ટકે કેટલું દૂધ આપશે તે કહી શકવા પૂરતી આવડન હોવી જોઈએ. અને દોરના પણ સામાન્ય રોગ અને તે અંટકાવા પૂરતું જ્ઞાન તેની પાસે હોવું જોઈએ દોરના રોગોત્પાદક જંતુઓ તેમને જનાવવા જોઈએ એપજંતુથી યના રોગો માટે ગામના ટેકબંગી જનાજ દાર નથી તે તેમણે જાણવું જોઈએ અને એવા જ જંતુથી કૃત્રિમ રીતે રોગ ઉત્પન્ન કરી શકાય તે પણ તેમને સમજાવવું જોઈએ.

આ બધી જાણતો 'લોકવિજ્ઞાન'માં આવે. તેને માટે મોટા પાયા પર ઘટતી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણથી પણ આ કામ વધારે અગત્યનું છે. પ્રૌદ્ધશિક્ષણના એક અંગ તરીકે પણ તે ગણી શકાય અને પ્રાદ્ધશિક્ષણ માટે તૈયાર થનારાં પુસ્તકોમાં પણ આવી જાતના લોકવિજ્ઞાનને પૂરતું રથાન મળવું જોઈએ.

જાતીલાલ ગાંધી

ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગેનાં પાઠ્યપુસ્તકો

હમણાં એક બહેનને હિંદીમાં તર્કશાસ્ત્ર શીખવતો હતો. એ માટેનું હિંદી પાઠ્યપુસ્તક જોતાં આપણા દેશની ભાષાઓમાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાની બાબતમાં રાખવી જોઈતી કાળજી વિશે મને જે એક બે વાત સૂઝી છે તે જણાવવાની રજા લઉં છું.

આપણે પાંચ વર્ષમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાંથી પણ અંગ્રેજીને માધ્યમ તરીકે ખસેડ્યા માગતા હોઈએ, તો જુદી જુદી વિદ્યાઓ માટે વ્યવસ્થિત રીતે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનો સમય પાછો ગયો છે, એમ મને લાગે છે. સારાં પાઠ્યપુસ્તકો શિક્ષણનું કાર્ય કરતે કરતે જ નિપજની શકાય એ મોટે ભાગે મને માન્ય છે. પરંતુ આજના ઝડપી જમાનામાં શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં પણ જમાનાને અનુરૂપ જાની ચાલનું પડે છે એ હકીકત છે. (હા, વિદ્યાસંશોધનની વાત જુદી છે.) આમ લાંગવાનું એક ખાસ કારણ તો એ છે કે, પુસ્તક-પ્રકાશન પણ આપણે ત્યાં એક ધંધો બન્યું છે. અને વેપારી માનસ ધરાવતા પ્રકાશકોની શોધક દૃષ્ટિએ દેશી ભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકોના ક્ષેત્રની શક્યતાઓ પિછાની લાંબી છે. એટલે, જે અધિકારી હાથે એ કામ વેળાસર ઉપાડી લેવામાં ન આવે તો આપણે ત્યાં જાત જાતનાં પુસ્તકોની ભરમાર ફલવાપા માંડશે એમાં શક નથી.

આ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં સાથી પડેલું ખ્યાન સ્વદેશી દૃષ્ટિ કેળવવા અંગે રાખવાનું છે. સ્વદેશી દૃષ્ટિનો અર્થ એ કે, આપણા દેશમાં તે તે વિદ્યાઓની જે કંઈ ખિલવણી થઈ હોય તેને યોગ્ય ન્યાય મળજો જોઈએ, આપણા શિક્ષણક્ષેત્રે તેની માહિતી આપવી જોઈએ.

પરંતુ, આમાંથી જ એક ભવચાન બહુ થાય છે, જે ઉપર જણાવેલા હિંદી તર્કશાસ્ત્રના પુસ્તકમાં ટીક, ટીકા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. એ પુસ્તકના લેખકને અન્યાય થવા સંભવ રહે એ માટે પુસ્તકનું નામ ડૉ. નાણી જોઈને નથી આપતો. એ પુસ્તકમાં ભારતીય તર્કશાસ્ત્રને પણ લેખકે જનર સમક્ષ રાખ્યું છે, અને એ તત્ત્વ છે. પણ તેમ કરતાં એમણે જે મોટા દોષ કર્યા છે, જે બીજા લેખકને હાથે પણ

થવાનો સંભવ છે. પહેલો દોષ એ કે, એમણે ભારતીય તર્કશાસ્ત્ર અને પશ્ચિમનું તર્કશાસ્ત્ર બેના એવો ખીચડો કર્યો છે કે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે એ નકામું છે એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. આપણે ત્યાં બધી વિદ્યાઓને — કંઈ નહિ તો શરીર અને શરીરોપયોગક વિદ્યાઓને — ધર્મ અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ જ મોટે ભાગે જોવા તથા ખીલવવામાં આવી છે. એમનું અલગ ક્ષેત્ર આંધ્રી એના સ્વતંત્ર વિકાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યાં જ નહોતે પડે છે. આથી જિજ્ઞસું, પશ્ચિમમાં જુદી જુદી વિદ્યાઓને તેમનું સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર આંધ્રી આપી, જુદીને પણ એ મર્યાદાથી અંકિત કરી, એનો સ્વતંત્ર વિકાસ સાધવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિબદ્ધતા કારણે અભ્યાસની પદ્ધતિમાં પણ મોટો ફેર પડી જાય છે. અને પદ્ધતિના નિરનિરાળા લાભ-અલાભ બને છે. અને કારણે કોઈ પણ વિદ્યાના દરેક ચર્ચા વિષયમાં જે પદ્ધતિઓને વારે વારે અને છુટક છુટક રીતે ભેગાં કરવાથી, હજી જે થીએ છે તેના મનમાં વિના કારણ ચૂંચવાડો જીભો ધાય છે. સાચો રસ્તો તો એ છે કે, જો તે એક પદ્ધતિએ પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરી બીજી પદ્ધતિની માહિતી અલગ પ્રકરણો ઉમેરીને આપવી.

બીજો દોષ રિથર પરિભાષાના અભાવનો છે. એક જ પરિભાષિક શબ્દ માટે, કેટલીક વાર તો એક જ પાના પર, એક કરતાં વધારે શબ્દો પ્રયોજવામાં આવ્યા છે, જે કેટલીક વાર તો શીખનાર સાથે શીખવનારને પણ ચૂંચવણમાં મૂકી દે છે. આ દોષ ટાળવા માટે જુદી જુદી વિદ્યાઓની નિશ્ચિત પરિભાષા હવે તો થઈ દેવી જોઈએ. ભલે હવે એ કામ તજજ્ઞોની કમિટી દ્વારા થાય. પરંતુ, એ કમિટીઓ નિમાય અને કામ શરૂ કરે તે પહેલાં પણ ઘણું કામ થવું જરૂરી છે. ખાસ કરીને, જે અખિલ હિંદી ધોરણે એ પરિભાષાઓ ઘડવી હોય તો તો મહાપ્રયાસની જરૂર પડવાની છે. આપણે ત્યાં 'વિજ્ઞાનની પરિભાષા' અને 'અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા' જેવી પુસ્તિકાઓ છે, એવી જ બધી વિદ્યાઓની થવી જોઈએ, એટલું જ નહિ એમાં અખિલ હિંદી ધોરણે સુધારાવધારા કરવા ઘટે તો તે કરવા જોઈએ. આ બધાં કામ

માટે શિક્ષણ અને સાહિત્ય જેવા જ કોઈ સામયિક વ્યવસ્થિત પ્રયાસ અખિત હિંદ સહકારને ધોરણે શરૂ કરી દેવો જોઈએ બીજા પ્રાતોમા હિંદી અંગેના વધુપડતા ઉત્સાહને જોતા, ગુજરાત દ્વારા જ આ કામ વધુ સુવર રીતે થઈ શકે એમ અને હાલે કે પતર પ્રાતોના વિદ્યાર્થી સાથેના સહકારમા પણ આપણે વધુ ઉદાર દષ્ટિ રાખી શકીશું એમ અને નામે કે ગમે તેમ પણ, આ પરતુ જ સવેળા નહિ થાય તો

પ્રકાશકોની મેદાન મારી જવાની હરીફાઈમા અનધિકાર ચેષ્ટા અને અપરિપક્વ પરિભાષાના બોગ બનના આપણા વિદ્યાર્થીઓને અપકાનવાનું સુકેત બની જશે, અને ગૂંજરાન વિદ્યાર્થી કે ગુજરાતી ભાષાનો જોડણીક્રમ મનાવ્યો તે પહેલા આપણી જોડણીની જે દશા હતી તેની જ દશા આ પરિભાષાની બામતમા પણ થવાનો પૂરા મબલ છે

જનક દવે

સ્વાધ્યાય

[પ્રાણ્યાયમ]

['ગિ સા 'ના એક વાચકે યોદ્ધા કપડો લખી મોખ્યો છે કે, યોગ જેવા યોગ અંગેના આ 'સ્વાધ્યાય' મા અ યોગને છાને એવી વૃદ્ધતા કેમ હોય? વાત સાચી કે તે ન હોય? જોઈએ સ્થળસંચય હોય તો સદા રસિક એના થોડા સ્વાધ્યાયને માટેના પાના અભ્યાસવાનું સહેજે થાય એટલું જ તેને વૃદ્ધ કરવાપણું તો કેમ હોય? આટલી પ્રસ્તાવના પછી હવે તોમ્બાજર અકમા અરેના તાપી આગળ વધીએ]

૩૨મા સૂત્રથી તે ૩૯મા સૂત્ર સુધીમા યોગ સૂત્રકારે અભ્યાસના જુદા જુદા પ્રકારો કહ્યા છે એ પ્રકારો જીવનના બધા પાસાને સ્પર્શે એના વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી છે તેમા આપણી બધી શક્તિઓને માટેની કવાયત અને તાલીમનો કમ મુલ્યનો છે, જેથી મનની એકાગ્રતા થવામા આવતા અચૂક અંતરાયોનું નિવારણ થાય

૩૨મા સૂત્રમા ચિત્તની ભાનનાઓની કેળવણીનો અભ્યાસ કહ્યો બૌદ્ધ યોમા આ કેળવણીને પારમિતાનો અભ્યાસ કહે છે આ એકલો અભ્યાસ પણ એવો પ્રમણ છે કે તે દ્વારા ચિત્તને શાંતિ મળે પણ એમ એકન અનગ તો જીવનમા કશું જ નથી જેમ શરીરના અંગેઅંગ જોતપોત રહેના છે, તેમ જ આપણી કેળવણીનું પણ છે એટલે શરીરમનની બીજી શક્તિઓ તરફ પણ આપણે સાથોસાથ ધ્યાન આપીએ તો જ અભ્યાસ સફળ અને સંપૂર્ણ થઈ શકે

આથી કરીને આ સૂત્રોમા શારીરિક, માનસિક વગેરે બધી બાબત તરફ સાધકનું ધ્યાન હોયું છે

૩૩મા સૂત્રમા શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યની વાત કરી છે —

પ્રચ્છર્દન વિદ્યારામ્યાં વા પ્રાણત્વમ્

પ્રાણનું પ્રચ્છર્દન તથા વિદ્યારણ રહ્યું એ પણ એક માર્ગ છે, જે દ્વારા ચિત્તના અતરાયો નિવારી તેને રચર કે એકાગ્ર કરી શકાય

પ્રચ્છર્દન એટલે શરીરમા લીધેના વાયુને બહાર કાઢવો તે વિદ્યારણ એટલે વિશેર કરીને એક જ સ્થિતિમા પ્રાણને ધરી રાખવો તે સામાન્ય રીતે શ્વાસ અદર બધ ને બહાર નીકળે જ છે આ સહજ પ્રક્રિયામા પ્રવલનપૂર્વક — એક કસરત કે વ્યાયામ તરીકે કરવાની એ વિશેર ક્રિયાઓ અહીં કહે છે

એક તો કાયામા ફરતો જે વાયુ તેને નાક વાટે બને તેમલો એવી કાઢીને બહાર કાઢવો આરા વાયુના રચનને પ્રચ્છર્દન કહ્યું છે

બીજા ક્રિયા કોશના વાયુની જે ગ્ચિતિ હોય તે સ્થિતિમા તેને ધારણ કરી રાખવો જે વાયુ અદર લીધેનો હોય તો તેને નાકથી ન નીકળવા દેતા પૂરી રાખવો અથવા જો તેને કાઢી નાખ્યો હોય તો નાકથી અદર વૃમ્મમા વરતા વાયુને રોકી કોષને વાયુરહિત ધારણ કરી રાખવો આ ક્રિયાને વિદ્યારણ કહે છે

આ બધી ક્રિયાને સામાન્ય ભાષામા પ્રાણ્યાયમ કહે છે યોગસૂત્રમા અષ્ટાંગયોગના એક અંગ તરીકે તેનું જાનન આગળ બીજા સાધનપાઠમા કરવામા આવે છે પ્રાણ્યાયમ એ શરીરની ધાતુઓની શુદ્ધિ તથા બળને માટેની એક સુદૃઢ કસરત છે સામાન્ય કસરત રનાયુ પરત્વે બહુ તો હોય છે, માલિસ વગેરે જેવી પ્રક્રિયા સાધી રુધિરાભિસરણની કસરત મળ્યાવ,

તેમ જ શ્વાસોચ્છવાસ માટેની કસરતો હોય છે. પ્રાણાયામ તેની એક કસરત છે. હૃદય અને ફેફસાંમાં પ્રાણ લેવા મૂકવા માટે કામ કરતી ધમણ કે ઉત્તરપટ ('ડાયફ્રમ') આપમેળે ચાલ્યા કરે છે. પ્રાણાયામ કસરત આ કામો પર અસર ધરાવતી ક્રિયા છે. તેથી તે તાત્કાલિક ક્રિયા ગણાય તો સામેથી તેની અસર પણ ખાસ હોય છે.

અંગકસરતમાં જેમ હાથ પરથી મોટર ચલાવવી, ખૂબ વજન ઉઠાવવું, વગેરે બીમ-કર્મો કરી શકાય છે, તેમ પ્રાણાયામ વિષે પણ વર્ણવાયાં જાણ્યાં છે. તેવાં ખાસ કાર્યોને તંદુરસ્તી કે અધ્યાત્મ જોડે ઝાઝી લેવાદેવા નથી. સામાન્ય જરૂર તંદુરસ્તી અને મન-કુરસ્તીની છે. તેને માટે ટટાર ખેતીને ભસિકા જેવી કે ધીમે ધીમે જોડો શ્વાસ લેવાની અને કાઢવાની કસરતો* ખસ થાય છે. એ નિષ્ક્રિય કરવાથી તેનો

* વિધારણુ એટલે વિશેષ કરીને વાયુને લેવો — જોડો શ્વાસ લેવો, એવો અર્થ પણ થઈ શકે. એટલે બરેથી એથીને શ્વાસ કાઢવો (એટલે પ્રચ્છેદન) અને જોડો મુકી તે લેવો (એટલે વિધારણુ) — એમ જોડો શ્વાસોચ્છવાસ લેવો ને મૂકવો, એવો અર્થ પણ કરી શકાય. એ જ ભસિકા અને દીર્ઘ જોડો શ્વાસોચ્છવાસનો પ્રાણ-આયામ છે.

સેવા અને

સવાય — સેવા કરવાનો સંકલ્પ કરનાર વ્યક્તિએ પોતાના કુટુંબ સાથે સંબંધ તોડવો જોઈએ કે નહીં?

ઉત્તર — કુટુંબનો સર્વ સંબંધ છોડી દેવો એ મને બરાબર લાગતું નથી. કુટુંબમાં આપણે કયો સ્વાર્થ ન રાખવો એવી વૃત્તિ રાખવી જરૂરી છે. તેમના ઉપર ભારરૂપ ન થવું એ પણ સાતું છે. પણ જો કુટુંબીઓ સ્વભાવે સારા હોય ને સ્નેહ રાખતા હોય છતાં તેમનો સંબંધ તોડવો એ સંન્યાસ વિધાના ખેટા વિચારોનું પરિણામ છે. ઘરખાર, કુટુંબ, સગાં-વહાલાં એ બધા સંબંધો દ્વારા માણસ પોતાના સમાજધર્મનું અને વિશ્વવાત્સલ્યનું ક્ષેત્ર વિકસાવે છે. કુટુંબની હદ છોડવાને પરિણામે સ્વભાવમાં કેટલીક ખામીઓ રહી જાય છે. હિમ્મત પણ ઝોઝી થઈ જાય છે, સમાજમાં કેમ વર્તવું જોઈએ તે સમજાતું નથી અને સમાજ વચ્ચે જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે

કાયદો થાય, એ તો દરેક અભ્યાસનું લક્ષણ છે અને તે અહીં પણ બરાબર લાગુ પડે છે.

આ કસરતને મનને સ્થિર કરવામાં કામ દેનારી કહી છે, એ એની વિશેષતા છે. પ્રાણની ગતિ સાથે મનની વૃત્તિની ગતિનો જે નિકટ સંબંધ રહેલો છે, તે પરથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રાણાયામથી મનની રિયતિ પર ફરક પડે છે. જેમ સામાન્ય વ્યાયામથી પાચન પર, વજન પર, સ્નાયુની શક્તિ વગેરે પર અસર પડે, તેમ પ્રાણાયામની કસરતથી સામાન્ય આરોગ્ય ઉપરાંત જે ફળ નીપળે છે તે આ છે. આ વાત અનુભવે જોવાની રહી. પણ એટલું એમાંથી સમજી લઈ શકાય કે, શ્વાસોચ્છવાસની કસરતનેય વ્યાયામમાં રથાન મળવું જોઈએ, કેમ કે તે શરીરના પ્રાણાભિસરણ પર સારી અને સીધી અસર કરે છે. એ અસર કેટલે મુધી જઈ શકે છે તેનું વર્ણન અષ્ટાંગયોગના પ્રકરણમાં સાધનપાદનાં ૪૯થી પર મુત્રોમાં આપ્યું છે; જે ત્યાં આતીશું ત્યારે જોઈશું.

૧૪-૨-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

કુટુંબભાવ

મૂંઝવણ થાય છે. પડોશીને પણ કેમ અને ક્યારે મદદ કરવી અથવા તેની શી રીતે ખતર રાખવી તથા, સાથીઓ જોડે કેમ મેળાપ રાખવો તેનું અજ્ઞાન રહે છે. કેટલાકમાં કંઈક અંશે કાનર સ્વભાવ આવે છે, તેનું કારણ કુટુંબની હદનો અભાવ હોય છે. એ ખામી ખીર્જાઓને સગાં કરીને પૂરી કરવાનું મન થતું હોય છે. અને એવી રીતે અપનાવનારા પૂરેપૂરા ન મળે ત્યારે જીવનમાં સદા ઊણપ લાગે છે અને ઉદાસીનતા લાગે છે. ગતિ, કુટુંબ વગેરેનું અભિમાન ન હોવું એ જુદી વાત છે. જ્ઞાતિનું લેખક કાઠી નાખવું એ એક વાત છે ને સગાંવહાલાંને અવગણવાં એ બીજી વાત છે. માટે ભાઈઓ વગેરે સાથે સંબંધ રાખવો ઘટે એમ મને લાગે છે.

બલ્લભાણી, વર્ધા કિશોરલાલ ધન મહાસ્વામી

૧૪-૨-૪૬

‘ઈસાપનો વૃતાન્ત’

[“ ઈસાપનીતિની વાતો ’ અસન મરાઠીમાં હતી તેઓ મેજર કપાડી સાહેબ દ્વારાથી તપાસી શુદ્ધ મરી અને તેમાં કેટલીએક નવી વધારી તેને તરબુતો. ’ મોટા ગોદ એન્ક્યુરેશન ના હુકમથી શ્રી રણછોડ સ ગિરધરભાઈ કરીને એક બાઈએ ગુજરાતીમાં નર્મી હતો, અને તે ઈ સ ૧૮૫૪માં ઝપાચો હતો. ગ્રીક નીતિયાકાર ઈસાપ વિષેનો નીચેનો વૃતાન્ત તે સોએક વર્ષ વ્હી ચોપડીમાંથી નીચે ઉતારો છે તેમાં પ્રજા કરી વરફાર કરવામાં આવ્યો નથી મિયાથ કે કોઈક નેત્રી લાખા તથા સામગ્રી ભેટ દિઠે એ રસિક થશે એમ મનુ છું —મં.]

મોટા મોટા માણસો મોટા મોટા વિદ્વાન તથા મોટા મોટા શ્રમા પૂર્વે થઈ ગયા, તેઓના નામ સમગ્રને મોટે છે તેઓના અથ તથા તેઓના કામે સવેને સાબળ્યાથી માણસ છે પણ તેઓ પ્રાચીન કાળે જન્મેના, તે માટે થયેલી વાર્તાઓ જેવી અને નિમો તેની બરાબર લખી રાખવાની ચાલ ન હતી ઘણું કરીને મોટે પ્રેના વર્તમાન ચાનતા હતા, તથા તે સમયે છાપવાની કળા નીકળી ન હતી એ કારણ માટે તેઓ મિથે કાળે તથા કિયે માટે જનમ્યા, તેમજ નાનપણમાં શા શા કૃત્યો કરી તેઓને શી રીતની શિક્ષા હતી, એ તથા તેઓની બીજી ત્રીણી ત્રીણી વાતો જણાતી નથી.

તે પ્રાચીન માણસોમાંનો જ આ એક ઈસાપ કરીને નામીએ ઉપદેશક હતો, જેણે આગળની વાતો રમિયો તેનું જે નર્માન અસલના વખતથી ચાનવું આવેલું છે, તેના સક્ષેપ કરીને આ કેકાણે તેનું વર્ણન કયું છે.

એશિયાપ્ અના એશિયા મેનર નામના વિભાગ મધ્યે ફિજા દેશમાં ઈસવી શકની પડેના આસરે છશે વર્ષ, એ ઈસાપ જનમ્યો તે કિયા ગામમાં જનમ્યો, તેનો ખચીત નિશ્ચય નથી, તોપણ કેઈ પ્રાચીન અથક્તી વચ્ચે છે, કેતે ઈયમ નામે ગામમાં તે જનમ્યો હતો.

ગ્રીક લોકોમાં જે સખ મહાજ્ઞાની ઘણા વિખ્યાત છે, તેઓના વખતમાં એ ઈસાપ હતો.

ઈસાપ હનકા કુળનો હતો એમ જણાય છે કેમ કે તે નાનપણમાં ભરવાડના હાથ તળે ધેગ ચરાનના કામ પ્રેનારો છોકરો હતો. પછી તે બીજાના ઘરના યુનામ થઈ રહ્યો હતો તેનો પડેલો ઘણી કારીવાસ તે આથેન્સ વરીને ગ્રીસ દેશમાં કળાકૌશલ્યનુ સનથી

પ્રસિદ્ધ શહેર હતું તહાંના રહેનારો હતો તેની પાસે જે વારે ચાકરી કરતો હતો તે વારે ઉત્તમ પ્રકારની ગ્રીક ભાષા શીખવાની વગ તેને સારી મળી હતી એના પડેના ઘણીનું નામ દિમાર્સ, એવું બીજા પ્રથેમાં જણાય છે પછી એ નામે બીજે પુરુષ હતો, અથવા એક જ પુરુષના એ બે નામો હતા એ હમણા જણાવું નથી તેનો બીજો ઘણો ગાયસ નામે હતો, અને ત્રીજો ઘણો સામોસ નામના બેન્ટો રહેનારો ઇદ્મોન પ્રીને હતો જેનું પ્રતિજ્ઞાનામ સુગ પડેલું હતું.

એ ઇદ્મોનની ચાકરી ઈમારે એની ઇમાનદારીથી કરી અને એટલું ઝાઝાપણ દેખાડ્યું કે તેના ઘણીએ પ્રસન્ન થઈને તેને યુનામગીરીથી છૂટા કર્યો.

રતત્ર થયા પછી ઈસાપની શુદ્ધિની અને ઝાઝાપણની કીર્તિ એટલી નધી કે, તે સમયે જે સખ મહાજ્ઞાની* મોટા વિદ્વાન હતા તેમની બરાબર લોક તેને ગણના લાગ્યા એ સખ મહાજ્ઞાનીઓ કરતા પણ શુદ્ધિમાન છે, એમ પણ કેટલાએક તેને માનતા હતા સખ મહાજ્ઞાનીઓ સાથે તેને સારી પેઠે પરિચય હતો તેમાં ગણું કરીને સોનોન અને કેવે નેડે હતો.

પેન્થાર સખ મહાજ્ઞાનીઓમાંનો હતો અને વળી તે કારિન્થ શહેરનો રાજા હતો તેના દરબારમાં ઈસાપની યોગી માનમુરાતમ હતી અને ક્રીસસ નામે લીદિયા દેશના રાજાના દરબારમાં પણ ઇમાપની યોગી આમર હતી.

કેટલાએક વરસ વીત્યા પછી ઈસાપ ક્રીસસ રાજા પાસે ચાકરીમાં રહ્યો તે વારે ઈસાપ બહુ

* સખ મહાજ્ઞાનીઓના નામ પેર્યાકર થેલીસ સોલોન, મિલયા યુવસ કેલ વયાસ, અને દિમાર્સ

ગાજા બાણીને તે રાજા તેને વડીજાતના કામ ઉપર બીજા રાજા-રજવાડાના દરબારમાં મોકલતો હતો. છેલ્લે તેને ઉલ્લી નામે શહેરમાં કંઈ એક વિશેષ કામને સારુ મોકલ્યો.

તે એ કે, ઉલ્લીમાં ગ્રીક લોકોના એક આપોલો નામે દેવનું ઘણું મોટું નામોંકિત દેરું હતું, તે દેરામાં તે દેવને નામે હોમ-હવન કરવા, અને ગામના લોકોને દ્રવ્ય વહેંચવાના કામ ઉપર તેને મોકલ્યો. તે ઉલ્લી શહેરમાં ઈસાપ રહેતો તે વારે ત્યાંના લોકોની અનીતિ અને કુચાલ જોઈને તેને ઘણી અકળામણ આવી. પછી તે તેમને વારે ધડીએ નિરેધીને તથા રિશાઈને ઉપદેશ કરતો, તે માટે તે લોકોએ તેની જોડે વેર બાંધ્યું.

તે દુષ્ટ લોકો ઉપર ઈસાપનો એટલો ક્રોધ થયો કે, રાજાના કલા પ્રમાણે હોમહવન કર્યા પછી, લોકોને વહેંચવા સારુ રાજાએ જે દ્રવ્ય મોકલ્યું હતું, તે લોકોને આપ્યું નહિ, અને આ લોકો દાનપાત્ર નથી, એમ કહીને તે દ્રવ્ય રાજા પાસે તેણે પાછું મોકલ્યું. એ ઉપરથી તે લોકોને એટલો ક્રોધ આવ્યો કે, એનો ખંગ લેવા એવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પછી સુકિત વગર એ વાત બનવાની નથી માટે તેમણે તેના પર તૂત બીડું ક્યું. તેમણે એવું ક્યું કે, દેવપૂજનાં પાત્રોમાંથી એક સોનાનું વાસણ તેના સામાનમાં ગુપચુપ લઈને ઘાલી દીધું; અને તે દ્રવ્ય બાધીને ક્રીસસ રાજા પાસે જવા સારુ એ મળ્યો નીકળી ગયા પછી, પાછળથી પાળા મોકલ્યા, અને તું ચોરી કરીને જાય છે, એવું તેના ઉપર ચોરીનું તોહમત મૂકીને પછી તેના ઝાડો લીધો, અને જે વાસણ તેના સામાનમાં ઘાલ્યું હતું તે બહાર કાઢીને, આ ચોરીનો માલ, એમ કહીને તેને અંગે લગાડ્યું.

એ રીતે જૂઠ્ઠાઈથી તેની ચોરી ઝાડી અને પકડી બાંધીને ઉલ્લી બાણી જેવના પાછા લઈ ગયા. પછી તેને બંદીખાનામાં નાખીને કેટલેક દહાડે દેરાની ચોરીની તબવીબ કરી પછી તેના ઉપર ગુનો સાબૂત કરીને, તેને કરાડા ઉપરથી ટોળા પાળતાની શિક્ષા દરાવી. દેરામાં ચોરી વગેરે કરે તે અપરાધને તે કાબે એવી જ શિક્ષા કરવાની ચાલ હતી. તેને ટોળા પાડવા સારુ લોક લઈ જતા હતા. તે વારે તે લોકોને કડેવા

લાગ્યો, તમારી સાથે મારે કંઈ વાન કરવી છે. એમ કહીને પોતાનો બચાવ થવા સારુ તેણે તે લોકો આગળ કંઈ ભાવણ ક્યું; પણ તેમણે તેનું બોલવું મન ઉપર લીધું નહિ અને નિર્દયપણાથી તેને બેંચાણ ઉપરથી નીચે ટોળા પાડ્યો.

તેનું મરણ ઈસરી સનની પૂર્વે આશરે ૫૬૦મે વરસે થયું. એ ઉપરથી તે મૂંઝા ત્યારે ચાત્રીય વરસની ઉમરનો હતો એ સિદ્ધ થાય છે.

તેણે નીતિ બતલાવવા સારુ જે વાતો જોડિયો હતીયો, તેઓ ઉપર તેના મૂંઝા પછી લોકોની પ્રીતિ વત્તી વત્તી થતી ગઈ; અને આજોને સદાયરહ્યને માર્ગે લગાડવા સારુ તે વાતોનો ફેલાવ ઘણો થતો ગયો. આગળ ઘણેક વરસો, આથે-સના લોકોએ જે વારે પેલા સખ મહાગ્રાનીઓનાં પૂતળાં કરીને રચાયાં, તે વારે તેમની સાથે ઈસાપનું પણ પૂતળું કરીને સર્વની આગળ મોખરે મેસાડ્યું. એ ઉપરથી તેની કેટલી પ્રતિષ્ઠા થઈ તે સાદ જણાય છે.

ઈસાપે પશુપક્ષીઓની વાનાંઓ જોડીને નીતિનો ઉપદેશ કરવાની જે રીત ચલાવી, તેનું કારણ એ જ જણાય છે કે, તે પારકો ગુસ્તામ હતો, માટે ગુસ્તામ-ગીરીમાં જે કોઈને ચોતે જાહેરાન થઈને ઉપદેશ કરે, તો તે કોઈ માને નહિ, એવા હેતુથી પશુપક્ષીઓનાં નામ લઈને અન્યોંકિત વડે નીતિનો ઉપદેશ કર્યો.

ઈસાપ મોટો બુદ્ધિમાન હતો, એ તેની વાતો ઉપરથી ખચીન થાય છે; અને તે બોલવેચાલવે સારો અને કંઈએક વિનોદી પણ હતો, એવું અંચ-કારોના લખવાથી દેખાય છે. તેમ જ કોઈ મોટા માણસ સાથે કેમ બોલવું, કેમ ચાલવું, તેની મરજી શી રીતે રાખવી, એ વિષે તે ઘણો ચતુર હતો.

નાનપણમાં ગુસ્તામગીરીથી તેને ખુશામદ કરવાનો શુણ કંઈએક ચોંટવો હશે, એ વિષે એક અંચકતોએ દાખરો લખ્યો છે. તે એવા કે, ક્રીસસ નામે રાજા, જે પાછળ કહ્યો, તેના દરબારમાં એક વાર સખ મહાગ્રાનીઓનો જમાવ થયો હતો, ત્યારે રાજા તેમને પેલાનો વૈભવ દેખાડીને પૂછવા લાગ્યો કે, સર્વ કરતાં સુખી માણસ તમને કાણ દેખાય છે? ત્યારે એકે કહ્યું ફાણો, બીજાએ કહ્યું ફાણો; તે વારે સોલોને ત્રણ માણસનાં નામ લીધાં અને કહ્યું કે,

વરે છે પ્રજાએ તે આ આદર્શને ઇત્તનમા ઉતારવો હોય તો સાપ્રદાયિક ધર્મો દરેક નાગરિક પોતે પાળી પતાવવાની આતરિક અધ્યાત્મ વસ્તુ બની રહે છે, નહિ કે બીજા પર લાદવાની કે તેનો દેખાડો કે વટાવો કરવાની દરેક ધર્મનું રહસ્ય માનવમધુતાને પ્રગટ કરવામા રહેલું છે આના ધર્મને વસ્તુ એ બિનમજબૂતી રાષ્ટ્રજનનો વિશ્વધર્મ બને છે

આનું ઇત્તન અને સંસ્કૃતિ વ્યક્ત થાય છે પ્રજાની પોતાની ભારાથી ભારા કેળવે પાનિ નથી, પણ હૃદયનો પડથો છે તેથી તેમા ઉત્તર સવચ્છિતા અને મમભાવ જોઈએ એ નથી હિંદીમા, નથી ઉર્દૂમા, પણ હિંદુસ્તાની દ્વારા વાચ્ય થતી ભારામા વધારેમા વધારે જણાય છે

પરંતુ અહીં જ ભીત બુનાય છે, અને માકડો પ્રાતનાદ અને ભારા તથા ધર્મનાર કાગવાદ વચ્ચે આવીને આ સાદા પ્રશ્નને ચૂંટી નાખે છે હિંદની લોકશાહી હમે પુનઃઉત્થાનો સમય શરૂ થાય છે ત્યારે આ સવાલો ઊઠે છે અને તે પ્રશ્નો શિક્ષણનું માધ્યમ અને રાષ્ટ્રભારાનું સ્વરૂપ, એ મે મુક્તિની વાટે પ્રગટ થાય છે તેથી પડિતગ્ય એ પ્રશ્નને મંડળસ્કૃતિથી ગુજરાત આગળ અને તે દ્વારા આખા દેશ આગળ ચૂંટી ક્યો છે, તેમા ભારે ઔચિત્ય અને દીર્ઘદષ્ટિ રહેવા છે તેમજ એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે, દેશનું શિક્ષણ તેની ૧૨-૧૩ મહાન પ્રાતભારાઓ દ્વારા થતું જોઈએ રાષ્ટ્રભારાની જરૂર તાર પડી ને બીજી જરૂરોને માટે છે

૨૨-૨-૪૯

ભાષાવાર પ્રાતરચના

ભાષાવાર પ્રાતરચનાનો મહાન આપણા સંદેશ પ્રેમ અને સરળ સમજણહિની કસોટીરૂપ નીડગે એમ લાગે છે આ પ્રશ્ન વિશે વાર કમિયને જે નિવેદન રચ્યું કર્યું છે, તેના સાર આ અકમા વાચકને જણાવવા મંગી

આ નાનુક પ્રશ્ન વિશે પડિતગ્યે થોડા અખત ઉપર પોતાના વિચાર દૂકમા વ્યક્ત કર્યા હતા તે પાછા સાથે સાથે બેના બેવા છે

જનાહરવાનગ વચ્ચે મહિનોક દહાડો 'લોમનવેલ્થ' પરિદમા જઈ આવ્યા

ત્યાથી આવીને તેમજો દિલ્હીમા બધારજીસમા આગળ એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું, તેમાથી નીચેનો ભાગ ઉતાર્યો છે ધર્મને નામે હિંદના ભાગના પડયા બાદ, હવે ભારાને નામે અને તેની નેભા નેભા (૧૨) મસ્કૃતિગોના વિકાસને બહાને હવે ભાગના પડગે કે શુ? એવી બીક રહે છે તે વખતે આ ઉદ્ગારો ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે

લોકોની આગાહીઓ અને એમની સંસ્કૃતિ-ભૌતિક તથા આર્થિક સ્થિતિની સાથે વધાર બંધ થસે એ પ્રમાણે, હિંદમા પ્રાતોની નવી ગોઠવણી થઈ જોઈએ એ મને ગનિવાય લાગે છે, અને તે પણ વખતથી એ વાત તો અ પછે મ્યારની સ્વીમરી ચૂંટ્યા છીએ

“આને ભાષાવાર પ્રાતોની ગોઠવણી જોઈતું એ મને પૂરવ સાચું નથી લાગવું બેતા, ભાષા એમા એક મોટી વાત છે એ ખું પછું બીજી, અને કેટલી તો તેથી વધારે મહત્વની, એવી વાતો પણ તેમા રહેતી છે આપણને જે મળ્યું છે તેને તોડી નાંડીને નવેમર ગોઠવા જઈએ તે પહેલા આપણે આપણું ચિત્ર નજર આગળ રાખી, તેનો વિચાર કરીને ચાલવું જોઈએ

“પણ મારે આ, સમાને કહેવાનું છે તે એ છે કે, આ સવાલ એવો ખાસ અગત્યનો નથી કે તે આજે અને હમાણા ને હમાણા જ હોયવો જોઈએ કેટલા સવાલ એવા હોય છે જે શાંતિથી અને હા મારે વિચારના જોઈએ આ પ્રતિનો સવાલ ખાસ કરીને એવા છે અને તે વળી એવા છે કે, એ ચિંતા બધા અગોનો વિચાર તેને અગે સંશોધન અને ટો અભ્યાસ કરીને પછી થવો જોઈએ

પણ મમનસીજ જોગે, આ સવાલ તો પાર વારની રમી અને લાગણીઓને ઉરકેરે છે એમ હું નોક છું આથી તો વિચારશક્તિ પર પડળ આવી જાય તેથી રીને સમાને મારી વિનતી છે કે, તેને ઠીક લાગે ત્યારે એ બાબત જરૂર હાથ પર લે પણ એ વિષે એ ખ્યાલ રાખે કે, આ બાબત એવી છે કે તે હતાપણે નવી ન મરી ધટે ત્યારે લાગણીઆ ઉત્તેજાઈ હોય ત્યારે લેવી ન ધટે, પણ તેનો સમય પામે તેની તો ય ધડીએ એ નક્કી મરજી જોઈએ

સોશીનો ન્યાય

આપણા લૌકિક શિક્ષણશાસ્ત્રનું સૂત્ર છે કે, ‘સોશી વાગે ચમચમ ને નિલા આવે ધમધમ.’

પરંતુ એના પ્રચાર અર્થે કે એ પ્રમાણે અધ્યાપનની તાલીમને અર્થે કોઈ વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કોઈએ વિચાર્યો કે તેના કોઈ આચાર્યો હોય તો જાણુમાં નથી. પરંતુ પશ્ચિમ-દેશો તો વ્યવસ્થા અને સંગઠન તથા પ્રયત્ન વગેરેમાં ખાં ગણાય. ત્યાં આમળ આ લાક્ષિક ન્યાયનો પ્રચાર કરવાને માટે એક સંસ્થા ચાલે છે, તે નીચેની મેં સંધરી રાખેલી છાપાંની કાપણી પરથી જાણું:

ફ્રેંડ્સ, નવેમ્બર ૨૫, '૪૮

“શાળાઓમાં શારીરિક શિક્ષાને કાયમ સખત મહત્ત્વની નેશનલ સોસાયટીના પ્રમુખ, કે જે નેતરની સોસાયટી બનાવવાનો ધ્યેય કરે છે, તેમને તેમની જ એક સોસી વડે, પાસેની શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ ચમત્ક્રમવા.”

“પ્રમુખ સાહેબ, નામે મિ. એરિક એ. વાલ્ટરમેન, હોર્સલે હોલ શાળામાં ગયા હતા. શાળાના આચાર્ય શારીરિક શિક્ષા પર કાપણુ આપવા તેમને જાણાવ્યા હતા. આ શાળામાં સહશિક્ષણ ચાલે છે, અને ત્યાં છુટું વાતાવરણ અને શારીરિક શિક્ષાની મનાઈ છે.

“મિ. વાલ્ટરમેન પોતાની સાથે ૨૦ નમુનેદાર સોસીઓ ખાસ વીણી લાવ્યા હતા; અને શારીરિક શિક્ષાના ‘ફાયલ’ વિષે વાત કરતાં તે સોસીઓના જુદા જુદા નમૂના જતાવતા જતા હતા.

“કાપણુમાં તેમણે કહ્યું કે, ‘સોસી ન્યાયપુત્ર શિક્ષા એ છે કે સારામાં સારી સોસી વડે ૬ ફૂટ લગાવવા.’

“બીજી મિનિટે આ સાંજનાર ડાકરાઓએ તેમને ગ્રાહ્ય અને જમીન પર રાખીને, તેમની જ એક સારામાં સારી સોસીના સાત ફૂટ એક છેકરે તેમને લગાવ્યા.” (ફ્રેંડ્સનો તાર)

આમ તે ડાકરાઓએ મિ. વાલ્ટરમેનની શિષ્યામણુનો નુસખો તે શીખવનાર પર જ અજમાવ્યો કે જેથી તે આ માર-પદ્ધતિ વિશે મુધરે! એ તારમાં કહ્યું નથી કે, પછી મિ. વાલ્ટરમેનના વિચારોનું શું થયું, અને આને એમની પેલી મંડળીનું કામ કેવુંક માલે છે. વાલ્ટરમેને પોતાનો સિદ્ધાંત ખરા પાડવાને સારું પણ પોતાનો પ્રચાર છાડવો ઘટે! અને નહિ મારવામાં માનનારા ડાકરાઓ તેમના વ્યાખ્યાનથી માર દારા સુધારવા ગયા એ પણ એમની જ ન જ ગણાય ને!

૨૦-૨-૪૯

વડોદરા વિદ્યાપીઠ

અગાઉના અંકમાં, વડોદરામાં સુનિર્વાસિટી રચના સંબંધે થયેલા મુનશી સમિતિ રિપોર્ટનો સાર આપવામાં આવ્યો હતો. સાર બાદ, વિશ્વામિત્રીમાં કદી કોઈ એવ નહિ ધાયું કદાચું હોય એટલું બધું પાણી વહી ગયું! તે એ કે, વડોદરા રાજ્ય મેં માસથી મુંબઈ પ્રાંતમાં તેના એક જાગ તરીકે જોડાઈ જઈ નામશેષ થયો. અસાર મુધી નાનાં નાનાં ‘દેશી’ રાજ્યોના જોડાણથી આપણું માનસ ટેવાયું હતું; વડોદરા જેવાં મોટાં રાજ્યો તો પ્રાંતો પેઠે છૂટાં રહેશે, એમ લાગતું. વડોદરાએ શ્રુત શક્યાત કરી તેમાં મારો મુધારો કર્યો છે. હવે લોકમાનસ મોટાં રાજ્યોના જોડાણને માટે પણ તૈયાર થશે. કાલ્કાપુર રાજ્ય એવું ‘મેટું’ ન ગણાય; છતાં તે પણ મુંબઈ પ્રાંતમાં જોડાશે, એ શુભચિન્ન છે.

જોડાણની વાત પછી, જાણવા મળે છે કે, વડોદરા સરકારે પોતાની અલગ વસાહતી અને શિક્ષણી એવી નગર-વિદ્યાપીઠ રચવાનું કામ જે ઉપાડ્યું છે, તેને આગળ ધપાવ્યે રાખશે અને વડોદરા વિદ્યાપીઠ રચવાનું કામ ચાલુ રહેશે. આ ખરું હોય તો તે એક ખીનાથી ગુજરાત માટે સુનિર્વાસિટી રચવાને અંગે પણ કેટલુંય નવેસર વિચારવું પડે તો નવાઈ નહિ. તે માટે નિગાયેલી માથળકર સમિતિએ પોતાનો રિપોર્ટ સરકારને સોંપ્યો છે. તેની સાથે લગભગ અર્ધા સળ્યોએ પોતાનાં વિશેષ-અને-વિરોધ-બિંદુઓ પણ રજૂ કર્યાં છે. એમાં વડોદરા રાજ્યના આ ઉપક્રમથી વળી વિચારવા જેવા કુદાઓનો ઉમેરો થશે. પરંતુ એ વળી બીજી વાત થઈ. વડોદરામાં વસાહતી નગર-વિદ્યાપીઠ રચાય એ ગુજરાતને માટે, બધી રીતે જોતાં, સારી વાત છે. એણે રત્નમાતાના માધ્યમથી કામ કરવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. (એના રિપોર્ટમાં એ વસ્તુ-એક વિરોધી મત સાથે-સ્વીકારાયેલી છે.) નવસારી છંબી કોલેજોને, હવે જોડાણ થવાનું છે એ દૃષ્ટિએ, મુંબઈ સાથે રહેતાની છૂટ આપતી જોઈએ. વિદ્યાપીઠનું નામ જે પાડવામાં આવે તો, નગર પરથી ‘વડોદરા વિદ્યાપીઠ’ યોગ્ય અને અનુકૂળ થશે. પરંતુ ને વ્યક્તિ પરથી પાડવામાં આવે, તો ધીમંત શરકારે

શ્રી મયાગ્રામ ગામનાડનું નામ જોડવાની આગ આપરી એ ગૌભીતું ગણાય એ સદગ્રા રાજવીને ગુજરાત હમેશા યાદ રહે એ યાદગીરીને તેની એક નવી વિદ્યાપીઠ જેડે જોડામા ઔચિત્ય છે ઉપરાત (જે તે વિદ્યાપીઠને કોઈનું નામ અપાત તે) એ આનંદપદ પથુ ગણાય

૨૨-૨ '૪૬

‘લગ વિગ્રહ’ કે ‘લોક વિગ્રહ’ ?

સમાજ અને સામ વાની પરિભાષા આપણે અગ્રેજી પરથી ઉતારીએ છીએ ‘કનાસ-વોર’ માટે વર્ગ વિગ્રહ શબ્દ બનાવ્યો એ રીક પરતુ તેનો ભાવ જો વધારે સચોટ પકડવો હોય તો તેને માટે ‘લોકવિગ્રહ’ શબ્દ રીક નહિ ?

આપણો જૂનો ને સુર એક શબ્દ ‘લોક સગ્રહ’ છે જે પરથી મને આ શબ્દ મૂળથી લોકસગ્રહ એટલે લોક-વનનું બહુ લોકસ્વાધ્યુ કે સર્વોત્તમ જેમ શરીરના ધારણને કે સગ્રહને માટે ખોરાકમા રહેલા જીવક તત્ત્વોની—વિટામિનની જરૂર હોય છે, છતાં તેમા મારક તત્ત્વો—‘મોર્ગાનિન’ પથુ હોય જ છે, જેનાથી સલામીને ચાનવું લેઈએ, તેવી જ રીતે સમાજશરીરની જીવક પ્રક્રિયા તે લોકસગ્રહ છે, જેમા બધા લોક મૌ માથે મેળથી કામ કરે છે પથુ તેની જ સાથે તેમા નેક વિગ્રહની અનિષ્ટ પ્રક્રિયા પથુ ચાનુ જ હોય છે, જેને સામનાદીએ ‘કનાસ-વોર’ કહે છે ખુરુ જોના, આ વસ્તુ તો હરેક જીવત પ્રક્રિયાની સાથે જોડાયેલી જોના મળતી એવી મારક પ્રક્રિયા જ છે, તેને નિષ્ક્રિયથી બિન-જોના લોકવિગ્રહ કહેવો એ વધારે સચોટ અને સચોટ છે અને અત્યારે સમાજવાની તથા સામનાદી પક્ષે જે રીતે કામ કરે છે તે જોતા જણાય છે કે, વર્ગ વિગ્રહને પોષીને જગવાતી નાહતની હડતાનો તથા પક્ષાપક્ષી ને બિચા મન લોકવિગ્રહી જ છે ખુરુ જોના, આ બધાથી લોકમા પ્રામાણિકપણે કામ કરવાની વૃત્તિ વિષ જ અમુક પ્રકારનો અનાદર અને દબ તથા અત્યેય ભાવ પ્રેરાય છે રાષ્ટ્રની સામાજિક નીતિમત્તા માટે આ ભારે આફત સમય છે, એની

એમા ઘાત છુપાયેલી છે મૌએ આથી સાનવાન થઈ જવું લેઈએ

૨૨-૨ '૪૬

શ્રી જમનાદાસ ગાંધી

શ્રી જમનાદાસભાઈ ગાંધી વિરે એમના એ વિદ્યાર્થી એક સ્વજનને વા છે —

સુ શ્રી જમનાદાસભાઈના અવસાનના ખબર વાંચ્યા ત્યારથી ત્રણે ગાડુ ૬ ખ મ્હું ? મને મારો જીત ૨૦ વર્ષ પાછળ લઈ ગયો

જમનાદાસભાઈ શિશુ હોય અને એમની પાંચ શોભા મેળવુ એ પથુ એ અહોભાગ્ય હતું બાં વિવાનો બહાર એ રજુ અગાધ ભરાય તેટલું બંદે પથુ એમા પેલુપ ન આવે એમનો રીધી મારો ૩ ધળી સાઈઈ તથા મારા જીવુ વિગાળ હેધુ અને મા મરવાની શક્તિ એમને ગરમ થતા જોવાનું યાદ ન આવતું ન્યારે જોવા ત્યારે નાંવે તમારી જ રાહ જોય હોય તેમ ગાવ રવા ત્યાર અને બધા મ મ પડતા મ આપણને આમળ્યા કરે સામાને નરાય અપમાન જે ન લે તેની નાંવું સતત મળજી રાખ્યા કરે થોં ધસાઈને મ માને ઉપયોગી થવા હ મેરા પ્રવલન કરતા

‘આવુ આવુ તો ધણુ જ લખવા મ્મમ તવથી રા છે પણ દુનિયામા ધણે હોય છે તેમ આને પથુ મર્મી છે અને અમર્યાદા રાખે એ છવ થોડો સામે આવવાને છે ? અમે વિવાથી હતા ત્યારથી અત્યાર સુધીમા છેલ્લ થોડાક વખત સિવાય એ જ સબધ જાળવી રહ્યા હતા એટલે અમને તો અમારા મહાન ગુરુજી અમા અને મ લખાવી ગયા એ માફ કરીને પચાવણુ રહુ અને તે બીજાને એ આપવાનું રહુ

‘રાણા સંકળ નીવડી ને નિરુજ ? એ માટે ખીલ લ અમે તે કહે તે એક આત્મા ધી પથુ મિત બાજી રાખા હોય તો હું અમ મ્હું કે રાણા સંકળ નીવડી છે એ આગીમાથી ગાણસો બનાવ્યા છે મરદો બનાવ્યા કે અમારા જેવા ખીલ ધણા વિવાથી આ જોશ કે આ સમાન્ય બુદ્ધિના મરદો પહોં આ અને રાણા ન હોત તે આ હોત આટલા રૂની પથુ સંજ્ઞા નાનીસૂની નથી

શ્રી જમનાદાસ ગાંધી રાજકોટની રાષ્ટ્રીય રાણામા કામ કરતા હતા સ્વભાવથી તે શિક્ષક હતા એમનો એક વિદ્યાર્થી ઉપરનું વર્તે છે, તે વાંચી દરેક શિક્ષકને પોતાના કાર્યની મહત્તા સમજાશે તે પર પ્રેમ થયા વગર નહિ રહે

૨૨-૨-૪૬

૩૧

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સ પાદમ ૩૭

જુગતરામ દવે
ગોપાલકૃષ્ણ પટેલ
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (ત્રી,
અવલુચ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

૧૫૬

માર્ચ

નવચંદ્ર, અમદાવાદ

અંક ૩

૧૯૪૯

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

માર્ચ, ૧૯૪૮

વર્ષ ૮

અંક ૩

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
સર્વોદય કાર્યકર્તા સંમેલન	મનભાઈ દેસાઈ	૬૫
શ્રી સરોજિની દેવી	મણિભાઈ દેસાઈ	૬૮
હલા અને સોંદર્ય	મં	૭૦
વધતું ખર્ચ અને વધતા વેરા	વિશ્વદાસ કોઠારી	૭૧
માધ્યમિક શાળાઓ માટે વિજ્ઞાનની પરિભાષા	પોપટલાલ ગો. શાહ	૭૫
સ્વાધ્યાય	મનભાઈ દેસાઈ	૭૭
સ્વિટ્ઝરલેન્ડની ભાષાઓ	જ્યોત્સના યર	૭૮
દાકાસાહેબ દાલેલકરની જીવનકથા	પાંડુરંગ દેસાઈ	૮૦
ગાંધીજીના કલ્પવાના હપવાચ	મનુભદ્રેન ગાંધી	૮૫
નવું વાચન		
હાથપોવા	મુ. ૬૦	૬૦
પનપદ	મુ. ૬૦	૬૦
સંશોધનને માર્ગ	મુ. ૬૦	૬૦
કવિ કાલિદાસનાં ગ્રંથ નાટકો	મુ. ૬૦	૬૧
ફળશાંતી વાદી	જી. જાં. ૦	૬૧
ઈતિવિજ્ઞાન	શિ. ૨૦	૬૧
અપ્સરા	ચૂ. ૦	૬૨
માસિક વિવેચન		
હિંદી નહિ, હિંદુસ્તાની	મં. ૦	૬૩
અંગ્રેજી જતાં ભાષા પ્રશ્નો	મં. ૦	૬૪
શિક્ષણનાં અંગ્રેજી વિષય	મં. ૦	૬૫
શિક્ષકોને અંગ્રેજી 'ગાઈડ'	મં. ૦	૬૫
ગોડાની મોટી મલક	મં. ૦	૬૬
જ્ઞાતિપરિવર્તોની જરૂર ખરી?	મં. ૦	૬૬

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે

એક-અઠવાડિયામાં એક નું મળે તો માલકે પોતાનો માલકનું બર લખી ખજાર આપવાથી તે એક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોને ફેરફાર અથવાને દુરત જણાવવા કે નેથી નવો એક નવા સરનામો મોકલી શકાય.

માલકોએ ખજારહેવાર કરતી વખતે પોતાનો, માલકનું બર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

માલકે પોતાનું લખાણ નવજીવન કાર્યાલયની સાખાઓમાં મુળઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ રૂટીંગ) મુસ્ત (કમ્પીટ બજાર); રાજકોટ (સર લાખાલાલ રોડ); પુના (૨૬૬, સદાશિવ પેઠે); દિલ્લી (યુ. એસ. કોમ્યુનિકેશન વિરોધ મિલિટન, આરટી નં. ૧, કોનોઈ સરકસ, નવો દિલ્લી) ઉદોર (ગાંધી-બવન, યશવંત રોડ) બરી શકશે

લખાણનાં દર

દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬

અથવા શિ દસ; મૂલક નકલ આઠ આના ઐવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય,

નવજીવન કાર્યાલય,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

મહાદેવભાઈની હાથેથી પુસ્તક બીજી પૃષ્ઠા ૧-૧-૩૩ ગાંધીજી સાથે યરવા જેલમાં રૂંધા નાટકિ હો. ખરીખ, કિ. ૩. ૫-૮-૦૦; ટપાલરવાનગી ૦-૧-૨-૦. ગિરગદા અને વિદાય અભિરામ: અનુ. મહાદેવ દેસાઈ, નરહરિ હો. ખરીખ; કિ. ૦-૧-૦-૦; ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦

એકૂતનો શિકારી: જીવતરામ દવે, કિ. ૦-૧-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૧-૦-૦.

આહાર અને પોષણ: હવેરભાઈ પટેલ, કિ. ૦-૧-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૧-૦-૦.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૮-૨૫૬ ૩]

અમદાવાદ

[માર્ચ, ૧૯૪૮]

સર્વોદય કાર્યકર્તા સંમેલન

ઈદાર પાસે રાહિ ગામે રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓનું બીજું સંમેલન આ માસમાં ભરાયું. શ્રી. રાજેન્દ્રગાથુ પ્રમુખ હતા. પહેલું સંમેલન ગયે વર્ષે આ મહિનામાં સેવાગ્રામ ભરાયું હતું. ત્યારે પણ શ્રી. રાજેન્દ્રગાથુ પ્રમુખ હતા.

આ સંમેલનને હેવાલ હરિજનવંશ માં સવિસ્તર આપ્યો છે, તે દરેક દેશહિતચિંતકે ખારીકાઈથી જોવો જોઈએ. કેમ કે એમાં કેટલાક મહત્ત્વના મુદ્દા—દેશનાં બાકી રચના તથા કાર્યની દૃષ્ટિએ—સમાયેલા છે.

આ સંમેલન પ્રવૃત્તિની પૂર્વભૂમિકા ગાંધીજીની સીધી દેખરેખ અને દોરવણી તથા યાત્રતા ગાંધી-સેવા સંઘમાંથી છે. આ સંઘ દેશના અનેકવિધ રચનાત્મક કાર્ય કરનારા સેવકોનો બનેલો હતો. તેઓ દેશના પાલ્કમેન્ટરી કામકાજથી અલગ રહી, પોતાનો બંધો સમય ગાંધીજીએ બતાવેલી દળે તેમનાં રચનાકાર્યો કરવામાં આપના. આ બધું કામ સ્વરાજ મેળવવાની મૂળ ભૂમિકામાં રહીને થતું. સ્વરાજ મળતાં એમાંથી જ કેટલાક સેવકો દેશનું રાજકારણ સંભાળવામાં રોકાયા. પરંતુ રાષ્ટ્રની કે સ્વતંત્ર પ્રજાની પ્રગતિ કેવળ તેના રાજકારણથી નથી થતી. સ્વતંત્ર પ્રજાએ અમુક ધ્યેયને વરે છે અને તે પ્રમાણે સમાજ રચવાને માટે કાર્યક્રમો યોજે છે તે આગળ ફરે છે ને પોતાની પ્રગતિ સાધે છે. સરકાર લોકોની—પ્રજાપ્રાય કોવાથી તે બધામાં પોતાના તંત્રબળ વડે મદદ કરે છે, વેગ

આપે છે. એટલે હિંદ સ્વતંત્ર થતાં આ પ્રજાપ્રાય કાર્યોનું શું? નવી સમાજરચનાનું શું? નવીન રાષ્ટ્ર-નિર્માણ કઈ રીતે કરવું?—આ સવાલ સરકાર તથા પ્રજા બંને આગળ ઊઠે જ.

હિંદને સદ્બાળ્યે, એ બાળનમાં ગાંધીજીએ કીક કીક સ્પષ્ટ નીતિ આપી ગણાય. તેથી સરકાર તથા પ્રજા આજે દુનિયામાં ગવાના બીજા બીજા વાદો કેડે નજતાં, ગાંધીજીએ બતાવેલી નીતિને વળગીને ચાલવાનું પસંદ કરે છે. પરંતુ પસંદ કરવું એ એક વાત છે, અને તે પ્રમાણે રસ્તા શોધવો, યોજવો, અને આખા રાષ્ટ્રને તે ઉપર આગળ લેવો એ બીજી વાત છે. અને વળી વધુ મોટી મુશ્કેલી એ ખડી થઈ છે કે, એ જ વખતે ગાંધીજીને આપણે ખોઈ ખેડા છીએ. આ સ્થિતિમાં પણ કામ તો કરવું જ, અને તે એ જ રીતે કે જે આપણે સાચી માનીએ છીએ. સ્વતંત્ર થયેલી હિંદી પ્રજાના નાપકો સામે, ટુંકમાં કહીએ તો, જે સવાલ કે મહાભારત કામ છે તે આ છે. સર્વોદય સંમેલનના કામમાં અને તેના સંગઠનમાં મૂર્ત-અમૂર્ત રૂપે અથવા જ્ઞાત-અજ્ઞાત રૂપે જે આકાંક્ષા રહેલી છે, જે મથામણ છે, તે આ કામને શી રીતે આગળ લેવું એ બોળવાની છે. ગાંધીજીના ધ્યેયને તેમજ ‘સર્વોદય’ નામ આપ્યું છે અને તે નામ તજે એ હવે મળે છે; પરંતુ એની પરંપરા રચનાકાર્ય દ્વારા સેવા કરવાની ગાંધીજીએ બતાવેલી પદ્ધતિ જ છે. તેણે હવે નવા યુગમાં તે કામ કરવાનું છે, એ મોટો ફેર છે. આ ફેર એટલે હવે સ્વરાજ મેળવવાનું

નથી, પણ તેને ખરેખરું સ્વ-રાજ્ય કે સુરાજ્ય વા
રામરાજ્ય કરવાનું છે.

રાઉ સંમેલને તેના મૂળ સિદ્ધાંત તરીકે કહ્યું કે,
સારા સાધ્ય માટે એવું જ સારું સાધન હોવું જોઈએ
—સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિ ત્રણે જોડાતપોત છે.
જેવું સાધન તેવી જ સિદ્ધિ થશે; સાધ્ય ને સારું
સાધ્ય તેવા સાધન વગર સાધ્યું અશક્ય છે. એક
રીતે જોઈએ તો મત્સ્ય અને અહિંસા દ્વારા કામ
કરવું જોઈએ, એને જ ખીજી બાબામાં આ કહ્યું, એમ
ગણાય. છતાં આજે સાધ્ય-સાધનની બાબા ચાલુ છે,
તેથી સર્વોદયની એ વિશેષતા તેવી બાબામાં મૂકી તે
સારું થયું.

સંમેલને સર્વોદયનો આદર્શ દેલાવવાને હિસાબે
રાષ્ટ્રીય પંચાંગમાં જોતરણ પવં નહી કર્યા—૧.
૩૦મી જાનેવારીએ દેશભરમાં ‘સર્વોદય દિન’
મનાવવામાં આવે. ૨. ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ, જે જે
ધામેએ ગાંધીજીનાં કૂલ પધરાવવામાં આવ્યાં ત્યાં
બધે મેળો ભરવો. ૩. રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ — એપ્રિલ ૬થી
૧૩ — દરમિયાન કાર્યકર્તાઓનું સર્વોદય સંમેલન
ભરવું.

આ યોજનામાં એ બાવ રૂપક છે કે, સંમેલન
આ સર્વોદય પ્રવૃત્તિનું સંચાલન-બળ હશે. તે આ
પ્રવૃત્તિને ખીલવવા વિચારો અને યોજનાઓ તથા
કાર્યો પણ કરશે, એમ ગણાય. આ દૃષ્ટિએ રાઉ
સંમેલને શું સાધ્યું, એ જોવું જોઈએ.

સંમેલને કરેલા હરાવો પરથી એના કામનો
આંક જો મૂકવો હોય, તો તે હરાવો તો ઝાઝા થયા
નહોતા. જે થયા તેના સાર ઉપર આવી ગયો.
આવા સંમેલનની જૂઠ્ઠી રીત જ એ છે કે, તે ઝાઝા
હરાવો કરતું નથી; પરંતુ રાષ્ટ્રના સવાલો વિષે
‘વિચાર-ચિનિમય અને ચર્ચા કરે છે. તે તે સવાલો
પર અધિકારથી કહી કે તે સમગ્રની શકે એવા લોક
તેનું બધાન કરે છે; જે બધાને સારાંશે કાર્યકર્તાઓ
પોતાનું બાથું ભરી શકે. આ રીત મુજબ આ વખતે
જે મેટી ચર્ચા થઈ તે આજે દેશમાં જેવા મળતી
હાલતનાં કારણોની. શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ એનો

આરંભ કર્યો. શ્રી. કૃપાલાની જેવાએ તેમાં બાળ
લીલો. શ્રી. શુભચારીલાલ નંદાએ આ ચર્ચાના પ્રસ્તુત
સારરૂપે ‘સદ્વર્તન માટે હિંદુઆલ’ ઉપાડવાનો
પોતાનો વિચાર રજૂ કર્યો. (આ વિચાર હરિજનવંશ
તા. ૨૦-૩-૪૯ના અંકમાં આવ્યો છે તે જુઓ.)
સંમેલને એ વિચારને હરાવ રૂપે પસાર કરવાનું નાપસંદ
કયું, અને તે તોટલે જોડી દેવામાં આવ્યો. પરંતુ
એથી મૂળ સવાલની ઈર્ષા જોઈ જોઈ શકે?
સવાલ તો છે જ કે, આજની નૈતિક અધારીમાં
કરવું શું? સંમેલન એ બાબતમાં શું કહે છે? તરતોતરત
આનો કોઈ પ્રસવ ઉત્તર મળવો અશક્ય છે;
છતાં એ ઉત્તર સરકાર અને પ્રજાએ જોળવો જ
જોઈએ.

અને કોંગ્રેસ સંસ્થાએ પણ આ પ્રકરણમાં
બાળ બજવવાનો છે. ગાંધીજીએ આ સંસ્થાનું નવું
સ્વરૂપ કેવું હોય તે વિષે પોતાના અંતિમ દિવસોમાં
સૂચવ્યું કે, કોંગ્રેસ હવે લોકસેવાસંઘ બની જવું
જોઈએ. તેના મૂળ ઘટક તરીકે ગામડાંના ૫૦૦-૫૦૦
સંઘોની પંચાયતો રચવામાં આવે, અને તે પસંદ
કરે એવા સક્રિય સંઘો તેનું સંચાલન કરે. આ સૂચના
પ્રમાણે કોંગ્રેસે, પોતાને સૂઝતું તેમ, પોતાનું બધા-
રણ ફેરવી લીધું છે. પરંતુ એ બધારણ હજી
બાંધી મૂકી જેવું છે. તેનો અમલ હજી શરૂ થયો નથી.
કોંગ્રેસ એના કેવળ પાશ્વર્ય-નિર્ધારી કામમાંથી નીકળી
આ દબે લોકોમાં રચનાકાર્યો કરવા તરફ વળશે કે
કેમ, એ પણ જોવાનું રહે છે. એ સંસ્થાએ આ રીતે
કરવું જ જોઈએ, એ ઉધાડું છે. આમ કરવું એને
માટે ફરજ બને છે. તેમ ન કરે તો તે નામશેષ થઈ
બધ તોપણ નવાઈ નહિ.

કોંગ્રેસ પણ સર્વોદયનો આદર્શ પસંદ કરે છે.
કોંગ્રેસ સરકારો પણ એ ધોરણે કામ કરવા ઇચ્છે
છે. જેમ કે, સુબર્ષ સરકારે જિલ્લે જિલ્લે ‘સર્વોદય
ક્લેન’ નહી કરી લોકોમાં સર્વસેવાને ધોરણે કામ
ઉપાડવા વિચાર્યું છે.

આમ સર્વોદય સંમેલનનો જે મંત્ર છે તે
લઈને દેશની પ્રજાની સંસ્થા અને રાજ્યસંસ્થા

કામ કરવા તત્પર છે; ગાંધીજીના ગયા પછી પણ એમનું બતાવેલું કામ અને દેખાડેલો આદર્શ સામે રાષ્ટ્રીય શાસ્ત્રીય માનસિક તૈયારી છે. કાર્યકર્તા સંગેહન એમાંથી શક્તિ મેળવી શકે છે.

પરંતુ આદર્શ આવતાં એક એ વાસ્તવિક સવાલો જોવા જોઈએ. દેશમાં કામ કરતી ઉપર વર્ણવેલી ત્રિ-શક્તિ — સરકાર, કોંગ્રેસ અને રચના-કાર્યકર્તા — પોતાની સામે પડેલા આ ઇતિહાસ-દત્ત કાર્યને અદા કરવામાં એકમત, એકદષ્ટિ, એકસાથ છે કે? આ કાર્ય કેવળ રાજકીય નથી; કેવળ વહીવટી નથી; પરંતુ તે સાંસ્કૃતિક અને ખરું જોતાં આધ્યાત્મિક છે; સમાજજીવન અને વ્યક્તિજીવનને પૂર્ણ માનવતાના ખ્યેયથી નાણીને તે ધારણે ગોઠવવાનું છે. રચનાત્મક કાર્યકર્તા આ પ્રશ્નને વૈયક્તિક દબે જ પિચારે, અને સામુદાયિક દબ વધે કે સંરચાગત કામ કરવાની રીત વિશે અશ્રદ્ધાળુ, સાચક, કે અણુસમજી હોય તો એમાં દોષ છે. કોંગ્રેસના રાજકારણીઓ જો સમજે કે, આ વસ્તુ છેવટે મત સારી રીતે મેળવવાને માટેનું સાધન-સંગઠન છે, તો તેમાં તેમની અધૂરી નજર છે. અને પ્રવૃત્તિય સરકારો જો તેમના અમલદારી તંત્ર અને તુચ્છ તથા અડગ સાધનસંપત્તિને જોરે એમ માને કે, બીજી બને શક્તિઓએ પોતામાં ભળી જવું જોઈએ — આપ્તા કાર્યને કેવળ વહીવટી જ સમજે, તો તે બીજી ભૂલે.

આ સવાલને બીજી રીતે પણ જોવા જોવા છે: રાઉલ-સંગેહનમાં શ્રી નંદાના ‘સંદર્ભન’-દરાવની ચર્ચા પરથી આ હું કહું છું. આ દરાવ નિવેદનાત્મક છે એવી દીકા ચર્ચ. પણ ધર્મની આજીવનગમ એવી જ મનાઈ કરનારી નકારવાચક હોય છે. નકારની બાધમાં છતાં તેના પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર જોતાં કાંઈક હકારવાચક કરવાનું જ હોય છે. પરંતુ સવાલ બીજો છે: આવી નિવેદનાત્મકતા શું ઓછી હવાત છે? નવીની જરૂર છે? આનો જવાબ હા અને ના બંને છે. ધર્મનું આચરણ કે સદાચાર એવી વસ્તુ છે કે, તેને માટે માનવસમાજને તેની જડતામાંથી

અવારનવાર દંદોળતા જ રહેવું પડે છે. આવી દંદોળણી કરવા માટે ધર્મની આજ્ઞાઓ નવે નવે યુગે નવી નવી ને બંધાયેલી પ્રસ્તુત બાધામાં કહેવી પડે છે. જેવી કે, શ્રી નંદાના દરાવમાં લાંચ કાળો બગર, ખોટી લાગવગ ઇત્યાદિ બાધાઓ અંગે છે. પરંતુ એ દંદોળણી પાછળ નવું ધર્મબળ, નવી ધર્મ-હાકલ, નવો યુગ-આદેશ પ્રેરવાનું બળ હોય, તો તે ખપતી છે. આનું કાંઈ આજે છે? એને માટે શ્રદ્ધા-જોઈએ તે વાતાવરણમાં આજે છે? ગાંધીજીને કવિશ્રી દાગોર નીતિધર્મની પ્રેરણાનો ડાહ્યોગો દહેતા. તે જરો આજે ચાલુ છે? વ્યક્તિ પોતાના ધર્મથી અત્યારનું અંધેર દૂર કરશે, એવી ધર્મચરણ ઉપર શ્રદ્ધા નથી. સામેથી જુઓ તો રાજ્યસત્તા પર એવી શ્રદ્ધા નથી. અમલદારોની લાંચ રુચિ, તેમની જૂની ધરેલ વગેરે વાળું એ તંત્ર આરાજનક નથી લાગતું, અને કોંગ્રેસ સરકારો અંગેજી રાજ્યના આ એમને મજેસા વારસામાંથી મટ છૂટી શકે એવું દેખાતું નથી. એટલે છેવટે સવાલ એ છે કે, આપણા દેશની પુનર્વટના આપણે કઈ શ્રદ્ધાને જોરે, કઈ વાત પરના આત્મવિશ્વાસે કરવાના છીએ? આ સવાલ સૌથી મોટો છે; દેશના બાવી અંગે જિંદગમાં જીડે રહેલો છે. રચનાત્મક કાર્યકર્તા, કોંગ્રેસ રાજકારણી, અને સરકારી પ્રધાનો પોતા-પોતાના સંકુચિત વાકામાં રહી, નાનાંમોટાં ખોટાં-ખસં અભિમાન સેવીને, અથવા તો દેશના પ્રશ્ન વિષેની ઓછીવત્તી સમજ-અણુસમજને લઈને, જો આ, ત્રિપુટી, એકદષ્ટિ નહિ બની. ગદે, તો, તરફ. તરફની સુરેકેવીઓ ભગવાની. એટલે આ ત્રણ બળોએ અંતર્યુષ્મ બની પોતાપોતાની આત્મશુદ્ધિ કરવી, એ જ ગાંધીજીએ બતાવેલો રસ્તો છે. આ દષ્ટિએ રાઉલ સંગેહને કાર્યકર્તાઓને કશો સંપદ આદેશ આપ્યો એમ ન લાગ્યું. એનું કામ પોતાના શ્રદ્ધાદીપને સતેજ રાખવાનું છે; એ જોટલે અંશે તે કરે તેટલે અંશે તેની સાર્થકતા છે અને તેમાં જ તેની કૃતકૃત્યતા પણ રહેલી છે.

શ્રી સરોજિની દેવી

આપણી આઝાદીની લડતના મહારથીઓ તથા નવા હિંદના ઘડતરમાં આગળપડતો ભાગ લેનાર આગેવાનો એક પછી એક ખરવા લાગ્યા છે. સ્વરાજની આપણી અગ્રેડ લડતના અગ્રેડ સેનાપતિ અને હિંદને નવજીવન આપનાર આપણા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી ગયા; આ મહિનાની શરૂઆતમાં સ્વરાજની એ લડતના આગલી હરોળના સૈનિક અને ગાંધીજીની દેશોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓમાં આગળપડતો ભાગ લેનાર સરોજિની દેવી ગયાં.

તેમના અવસાનના સમાચાર મળતા દેશભરમાં ઊંડી ગમગીનીનું મોજું ફરી વળ્યું હતું, એમ છાપાઓ પરથી જાણવા મળે છે. આમ તેમના અવસાનથી અસખ્ય લોકોએ પોતાનાં સ્વજન શુભાચ્યા જેવી લાગણી અનુભવી. દેશસેવામાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને લોકહિતમાં તેમણે એ રચાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

સરોજિની દેવી ભારે પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ હતા. તેમની શુદ્ધિ અતિશય તેજસ્વી હતી અને અંગ્રેજી ભાષા પરનો તેમનો કાબૂ અગ્રેડ હતો. આ ઉપરાંત તે સમર્થ વક્તા પણ હતા. ૧૯૨૦-૨૧ના જમાનામાં અહીંની બ્રિટિશ સરકારને આ બધી શક્તિઓની ખુબ જ જરૂર હતી. દેશમાં આઝાદીની લડત પૂર જોશથી ચાલી રહી હતી અને દેશપરદેશમાં બ્રિટિશ સરકારની શાખ ઘટવા લાગી હતી. વળી હિંદની આઝાદીની લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિની લાગણી ઉત્તરોત્તર વધતી જતી હતી. આની સામે દુનિયાના લોકોની આખમા ધૂળ નાખવા માટે તેમ જ હિંદનો વહીવટ મોટે ભાગે હિંદીઓ દ્વારા જ ચલાવવામાં આવે છે એવો

દેખાવ કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારે થોડાક શક્તિશાળી પણ કલાગરા હિંદીઓને રાજવહીવટમાં દાખલ કરવાની નીતિ અપનાવ કરી. આના હિંદીઓ મેળવવા માટે તેણે આર્થિક લાભ, ઉચ્ચ હોદ્દો, માનમરતબા વગેરેના પ્રલોભનોની જાળ બિછાવી. સરકારની એ જાળમાં, ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં, શક્તિશાળી હિંદીઓ સપડાયા અને આ દેશની યુવામી ટકલી રાખવામાં તેમણે બ્રિટિશ સરકારને પોતાનાથી બનતી બધી મદદ કરી.

સરોજિની દેવીએ બધાની યુવનામાં એવા ભારે શક્તિશાળી હતા કે પોતે માગ્યા મૂલ મેળવી શકે એમ હતા. પણ તે કંઈક જુદી જ માટીના બનેલા હતા અને એ તરફ તેમણે નજર સરખી પણ ન કરી.

પણ સરોજિની દેવી જુદા જ પ્રકારની જાળમાં સપડાવાને સરજવામાં હતાં. એ જાળ 'દરિયા પારથી આવેલા બનુદગર' હિંદુ ભરમા બિછાવી હતી. એ જાળ તેણે હિંદને યુવામીમાથી મુક્ત કરવાને તથા તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે સેવકો મેળવવાને બિછાવી હતી એ

જાળમાં સપડાવા ક્યેમ કશા દુન્યવી લાભો તે આપી શકે એમ ન હતું. તે તો એક કષ્ટીર હતો અને કષ્ટીરી સિવાય ખીજી કશું તેની પાસે આપવાનું નહોતું. વધુમાં તેણે બલિદાન, આપભોગ, કારાવાસ અને કષ્ટમહનના માર્ગ સૌની આગળ ધર્યો. સરોજિની દેવી સ્વેચ્છાપૂર્વક આ જાળમાં સપડાયા અને કુદરતે તેમને જો શક્તિ આપી હતી તે સઘળી તેમણે દેશને ચરણે ધરી. રાષ્ટ્રની મુક્તિ અને ઉન્નતિ માટેની ગાંધીજીએ આરંભેલી હિંમતવાદમાં તેમણે અંપલાવ્યું અને પોતાની બધી શક્તિ તેમણે દેશસેવાનાં કાર્યોમાં

ખરચી. આઝાદીની લડતની બધી તકીદોમાંથી તે અગ્રપણે ગાંધીજીને પડખે રહ્યાં અને પોતે શ્વેત્ચાપૂર્વક વહેરી લીધેલા માર્ગમાં આગળ ધપતાં અનિવાર્યપણે જે કષ્ટો વેડવાનાં આવ્યાં તે હંસતે મોંઝે વેડ્યાં. પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં છેવટ સુધી તે દેશસેવાના કાર્યમાં મંડ્યાં રહ્યાં અને આખરે પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કરીને અને પોતાના દેશવાસીઓને હમેશને માટે આભારવશ બનાવીને ચાલ્યાં ગયાં.

સરોજિની દેવીનો જન્મ ૧૮૭૯ની સાલના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં સરકારી માતૃપિતાને ત્યાં થયો હતો. તેમના પિતા અધોરનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય બંગાળી બ્રાહ્મણ હતા અને હૈદરાબાદની એક કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા. સરોજિની દેવીનાં મા પણ સાહિત્યપ્રેમી હતાં અને બંગાળી ભાષામાં તેમણે કેટલાંક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

આમ સરોજિની દેવીને કેળવણી અને સાહિત્યના સંસ્કાર વારસામાં મળ્યા હતા. છેક નાનપણમાં જ પોતાની શુદ્ધિમત્તાનાં લક્ષણો તેમણે બતાવ્યાં હતાં. તેમના પિતાની ઉમેદ પોતાની આચારપદ પુત્રીને ગણિત-શાસ્ત્રે બનાવવાની હતી. પણ બાળક સરોજિનીનું ચિત્ત કોઈક જુદા જ પ્રદેશમાં વિહરતું હતું. અગિયાર વરસની વયે બીજગણિતનો દાખલો ગણતાં ગણતાં તેમનું મન કલ્પનને હીંગોળે ચડી ગયું; દાખલો દાખલને કેકણે રહ્યો અને તેમણે એક કાવ્ય લખી નાખ્યું. આ રીતે છેક અગિયાર વરસની કુમળી વયથી કવિ તરીકેની તેમની કારકિર્દીનો આરંભ થયો. બાર વરસની ઉંમરે તેમણે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી એ પછીથી તેમની તબિયત કચળા એટલે વ્યવસ્થિત અભ્યાસ અટકી પડ્યો, પણ છતર લાવ્યા અને કાવ્ય લખવાનો વ્યવસાય તો ચાલુ જ રહ્યો.

નિઝામ તરફથી તેમને શિષ્યવૃત્તિ મળવાથી આગળ અભ્યાસ કરવાને તે ઇચ્છા કર્યાં. ૧૮૯૫થી ૧૮૯૮ દરમિયાન તેમણે લંડન અને કેમ્બ્રિજની કોલેજોમાં

અભ્યાસ કર્યો અને પછી તે દેશ પાછાં ફર્યાં. હિંદ આવ્યા પછી બંને પક્ષે ઉગ્ર વિરોધ હોવા છતાં ડો. મોવિન્ટ રાજુદુ નામના આંધ્રના પોતાની પસંદગીના અધ્યાપક યુવાન સાથે તેમણે લગ્ન કર્યાં.

ઇંગ્લંડના તેમના વસવાટ દરમિયાન અંગ્રેજ ભાષામાં કાવ્યો લખવાનો તેમનો વ્યવસાય ચાલુ જ રહ્યો હતો. તેમનાં કાવ્યો અંગ્રેજ સાહિત્યના અધિકારી વિવેચકોના ભારે આદરને પાત્ર બન્યાં હતાં. ૧૯૦૫, ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૭ એમ અનુક્રમે પોતાનાં કાવ્યોના ત્રણ સંગ્રહો તેમણે બહાર પાડ્યા. આ ત્રણે કાવ્યસંગ્રહોને દેશ પરદેશોમાં ખૂબ જ આવકાર મળ્યો. આમ રાજકીય ક્ષેત્રમાં પડ્યા પહેલાં જ એક ઉચ્ચ કોટિના કવિ તરીકે દેશપરદેશમાં તે નામના મેળવી ચૂક્યાં હતાં.

સરોજિની દેવીનું એ પછીનું જીવન આપણી આઝાદીની લડત સાથે નિકટપણે સંકળાયેલું છે. એ લડતમાં એ છેવટ સુધી મોખરે રહ્યાં અને તેમને માથે જે જવાબદારીઓ આવી તે તેમણે કુશળતાપૂર્વક પાર ઉતારી. ૧૯૨૫માં કાનપુર મુકામે ભરાયેલી કોંગ્રેસનાં તે પ્રમુખ થયાં. ત્યાર પછી અવારનવાર તે કોંગ્રેસની કારોબારીના સભ્યપદે પણ રહ્યાં. ૧૯૩૦માં ગાંધીજીની ધરપકડ પછી ધરાસજીના મીઠાના અગર પરના હલ્લાની સરદારી પણ તેમણે લીધી હતી. ૧૯૪૨ની સાલમાં ‘હિંદ છોડો’ની લડતમાં ગાંધીજી સાથે જ તેમની ધરપકડ થઈ હતી અને તેમને આગાખાન મહેલમાં ગાંધીજી સાથે જ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. હિંદ આઝાદ થયા પછી સુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર તરીકે તેમની વરણી કરવામાં આવી હતી. ગવર્નર તરીકે તે ખૂબ જ લોકપ્રિય થયાં હતાં.

આમ લગભગ અરધી સદી જેટલા સમય સુધી એક યા બીજી રીતે પોતાની માનુષ્યમિત્ર સતત સેવા કર્યા પછી સિત્તેર વરસની વયે તેમનું અવસાન થયું. હિંદના લોકો સરોજિની દેવીને તેમની સેવાને કારણે ઘણા હાંખા વખત સુધી પ્રેમપૂર્વક યાદ કરશે.

કલા અને સૌંદર્ય

કલા અને સૌંદર્યને સંબંધ શો? * કલા એટલે શું? સૌંદર્ય એટલે શું? સૌંદર્યના વિચાર વગર કલાનો વિચાર થઈ શકે? કે કલા એટલે જ સૌંદર્ય?—આ પ્રશ્ન ટોસ્ટોયે એમની પ્રજા સંકલિતથી અને શૈલીમાં ઉદાહરણ છે. જીવનભરના મનોમથનમાંથી જે એમારેક મહાન ક્રાંતિકારી વિમાર-શોધો તેમણે કરી છે અને માનવજાતને તેની બાંધમાંથી જગાડી છે, તેમાંની એક આ કલાવિષયક બાબત છે. ત્યારે ફરીથી શું?—તેમણે નવા અર્થશાસ્ત્રના જુદાની પાયાને ઘોષી નાખ્યા. જિવનસિદ્ધિ વગેરે દ્વારા ચાતુ ખ્રિસ્તી દેવળધર્મને મૂળમાંથી હચમચાવ્યો. તેવી રીતે કલા દટ્ટે શું?—એ પુસ્તકમાં તે કલાને નામે આશ્રતા યોજાવાડને ઉદાહરણ પાડે છે. આ ક્રાંતિકારી ગ્રંથ એમણે પોતાની પાછી વિચાર-વચે લખ્યો. (ઈ. સ. ૧૮૯૮). તે લખવામાં તેમણે ૧૫ વર્ષ ખાસ ચિંતન કયું છે; તેને માટે કલાના અપાર નમૂનાઓ ઉપયોગી છે. બધા એમના વિચારો જેમ, આ વિમાર પણ તેમને પોતામાંથી જ બહાર, કેમ કે તે પોતે સ્વભાવે ને અર્થ ઉંમર સુધી ધધે પણ સાહિત્ય કલાકાર અને કલારમિયા હતા તેમને પ્રશ્ન બહાર કે, શું આ કલાનો બધો વ્યાપાર કામનો છે? તેમાં માણસજાન પડી છે, તો તેનો સારાસાર શો? પણ આ વિવેક કરના પહેલાં, સત્યાત્મ તો એ બે છે કે, તે પ્રવૃત્તિનો મનુષ્યને અર્થ શો છે?

તેમણે યુરોપના કલામીમાંસકોનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય ને ઇતિહાસ કેલાં. તેમાં તેમણે બેયું કે, કલાની કાર્ત્તિ વ્યાખ્યા સૌંદર્યના ભાવને સાથે સંકળાવવા વગર કરવામાં આવતી નથી. પહેલાં તો આ સત્યાત્મ જ વિચિત્ર લાગે. ‘કલા એટલે શું? કેવો પ્રશ્ન’ કલા એટલે શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સંગીત, કાવ્ય વગેરે તેના પ્રકારો.’

પરંતુ પ્રશ્ન તો એ છે કે, શિલ્પમાં કલા કયાં રહી છે? બધા જ પ્રકારોમાં કલા અકલાના દખલા હોય જ છે. એટલે, કલાપણું શામાં રહેલું છે?

જવાબ મળે છે—કલા એવી પ્રવૃત્તિ છે કે જે સૌંદર્ય નિર્માણ કરે છે.

તો પ્રશ્ન એ થયો કે, પ્રવૃત્તિમાત્ર અંગે આ લાગુ પડે? આપણી બધી ઇન્દ્રિયોના વિષયો તથા રસોઈ, સીવણ, ઇત્યાદિ આવડતો પણ એમાં આવી જાય? અને તે પછીય પાછો સત્યાત્મ તો બોલે જ રહે કે, સુંદર એટલે શું? અમુક સુંદર છે એ શા ધોરણ ઉપરથી વિચારવું?

અને આનો જવાબ આપી કલામીમાંસમાંથી એટલો પોતાને મળેલો એ કહે છે કે, બધી સૌંદર્યની વ્યાખ્યાઓમાંથી એ મૌલિક ભાવો નીતરે છે. પહેલાં ભાવ એ કે, સૌંદર્ય પોતે પોતાની મેળે સ્વયંસિદ્ધ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી એક મીજ છે—તે સ્વયંભાવ છે. બીજો ભાવ એ નીકળે છે કે, આપણને મળતી એક જાનની એવી મજા કે આનંદ છે કે જેનો હેતુ અંગત કાલ નથી હોતો. “પહેલી વ્યાખ્યા પદાર્થગત છતાં ગૂઢવારી છે, બીજી વ્યાખ્યા મમંગળ એવી છે છતાં મનોગત છે. પણ બેઉમાં એક વસ્તુ સમાન છે અને તે એ કે, અમુક પ્રકારની મજા કે આનંદ એ સૌંદર્યનો ભાવ છે.”

એટલે આ પરથી આપણને કલાની કશી કસોટી તો મળતી નથી; એટલું જ નહીં, કલા વસ્તુનાએ શું છે તેવું સ્પષ્ટ નથી થતું. પરિણામ એ આવે છે કે, જેને જેમ કાલે તેમ વર્તે છે; એટલે કે, સમાજના ઉપદ્રા વર્ગો ને ધનિકો પોતાના મનોરંજનને માટે કલાને નામે કશુંક ચાલે છે તેને પોષ્યા કરે છે, અને તેના મજાનરને લાભે ને લોભે કલાધરો ધધો દટ્ટે જાય છે. કલા આમ એક ધધો બની ગઈ છે; તેની નિશાળો ચાલે છે ત્યાં તે ધધાની ટેકનિક શિખવાય છે. અમુક ગમતાં આવેલાં ધોરણોને ટેવાયા પછી તે જ ઉત્તમ છે, એટલે તેમને અનુસર્યા કરવું એ ઉત્તમતા છે, એમ વિવેચકો વાદો પ્રસ્થાપે છે.

* ટોસ્ટોયે લખેલા કલા દટ્ટે શું? (અનુવાદ) એ પુસ્તક પરથી ઉદાહરણો એક પ્રશ્ન આપ્યા ચર્ચા છે. તેની વિશેષ વિગતવાર અને સાચાપાંચ ચર્ચા જેવા માગનારે તે પુસ્તક બેઠું બેઠે.

એ રીતે કલાને નામે મોટે ભાગે નકલવેડા ચાલે છે — મૂળ સર્જન કરતાં આ યોજનનો હોળ ને બજક કલામાં ખર્ચે છે.

આ બધું થવાનું કારણ એ છે કે, કલાની કશી

સ્પષ્ટ સમજ આપણને મળતી નથી; તેથી કાઠ કસોડી જ રહી નથી. કલા અને 'સો'દર્શનો આ બૃહભરેલો સંબંધ આવું કળ લાવે છે.

મ૦

વધતું ખર્ચ અને વધતા વેરા

[નવા વર્ષનાં સરકારી અંદાજપત્રો]

સરકારી હિસાબી વર્ષ દર સાત એપ્રિલ માસથી બદલાય છે, એટલે ફેબ્રુઆરી-માર્ચમાં મધ્યસ્થ અને પ્રાન્તિક ધારાસભાઓમાં અંદાજપત્રોની મોસમ ચાલે છે. તે ઉપર વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ કામગીરી નજર માંડીને બેઠા હોય છે. સામાન્ય પ્રજા-જનને પણ તેનો ખ્યાલ રાખવો પડે છે, કારણ સરકારી અંદાજપત્રોમાં વરસોવરસ એવા ફેરફારો થતા હોય છે, કે, સામાન્ય માણસને પણ અમર પહોંચ્યા વગર રહે નહીં. આ રીતે ભોતે ૧૯૪૯-૫૦ની સાતનાં મુખર્ષ પ્રાંત અને મધ્યસ્થ સરકારનાં અંદાજ-પત્રો પ્હાન બેચે તેનાં છે.

મધ્યસ્થ સરકારનું અંદાજપત્ર

૧૯૪૯-૫૦

(૩. લાખમાં)

ખર્ચ ૩૨૨,૫૩

આવક ૨૦૭,૭૪ ચાલુ ધોરણે

ખોટ ૧૪,૭૯

નવી રાહતો આપવાથી

આવનારી ખોટ ૫,૩૫

કુલ ખોટ ૨૦,૧૪

નવા કરવેરામાંથી

ધારેલી આવક ૨૦,૫૯

ધારેલી બચત ૪૫

કરવેરામાં રાહતો મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે :

(૧) મૂડીની વૃદ્ધિ પરનો કર નાબૂદ થશે.

(૨) રૂ. દસ હજાર સુધીની વાર્ષિક આવકવાળા પાસેથી આવક-વેરો રૂપિયે એક પૈસા ઓછા લેવાશે.

(૩) વાર્ષિક રૂ. દોઢ લાખ ઉપરની આવકવાળા પાસેથી વિશેષ આવક-વેરો લેવામાં આવે છે તેમાં ઘટાડો કરવામાં આવશે : ઉપાર્જિત આવક ઉપરના વેરાના દરમાં દોઢ આનો ઘટાડવામાં આવશે અને અનુપાર્જિત આવક પરના વેરામાં અડધો, આનો ઘટાડવામાં આવશે

(૪) તેલીબિયાં અને વનસ્પતિ તેલો પરની નિકાસ-જકાત ૨૬ થશે.

(૫) વિમાનો માટે વપરાતા તેલ પરની અડધી જકાત પાછી આપવામાં આવશે.

(૬) ઉદ્યોગ માટે આયાત થતા કાચા માલ પરની આયાત-જકાત માફ કરવામાં આવશે.

(૭) તા. ૧-૪-૪૮ પહેલાં સ્થપાયેલાં કારખાનાં ઘસારાન્દુ એવકું કાપી શકશે. તે પહેલાં સ્થપાયેલાં કારખાનાં ત્રણ પાછી કામ કરતાં હશે તો તેમને પણ તેટલો ઘસારો કાપવા દેવામાં આવશે.

આ રાહતો આપવાથી સરકારને રૂ. ૫૩૫ લાખની આવક ઓછી થશે. તેનો હેતુ એ છે કે, ધંધો કરનારને ઉદ્યોગમાં નાણાં રોકવા ઉત્તેજન મળે, નાણા-મંત્રી જણાવે છે કે,

‘ચાલુ વરસમાં મૂડીરોકાણના જાગરની રિયલિટી સરકારને ચિંતા કરાવે તેવી રહી છે. માલના પ્રમાણમાં જાગરમાં નાણાંનું પ્રમાણ ચોક્કસ ઘણું વધારે છે. છતાં મૂડીરોકાણમાં મંદી માણસ પડે છે. તેમ ઉદ્યોગમાં અને સરકારી લોનમાં પણ પૈસા બહુ રોકાતા નથી. આ રિયલિટી સુધારવા માટે સરકારે ઉપર મુજબ રાહતો આપવાનું નહીં ક્યું છે.’

આ રાહતો આપવાથી વર્ષ આખરે ખાધ વધીને કુલ રૂ. ૨૦૧૪ લાખની થશે. તેને પહોંચી વળવા માટે નવા કરવેરા નાખવામાં આવશે. તેમાંથી મહત્વના નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) પોસ્ટ કાર્ડના બે પૈસાને બદલે ત્રણ પૈસા થશે અને કવરના દોઢ આનાને બદલે બે આના થશે એક તોલા ઉપરના વજન માટે તોલા દીઠ એક આનાનો દર ચાલુ રહેશે.

વિમાની ટપાલ સામાન્ય દરથી મોડલી શકાશે. તે માટે વધુ દર લેવામાં આવશે નહીં.

૨. નીચેની વસ્તુઓ પરની જકાત વધશે :

દારૂ, ઘડિયાળો, ફેરોમાશીનો સામાન, રેશમી અને જીની માલ, સુતરાઉ ગૂંથેલો માલ, ચિનાઈ માટીનાં અને કાચનાં વાસણ, સિગાર, સિગારેટ, છાયાં માટે વપરાતા કાગળ સિવાયના કાગળ, મોટરનાં ટાયર, પેટ્રોલ (ગેલને પંદર આના), સોપારી (રતલે સાડા સાત આના), ખાંડ (હાંવેટે રૂ. ૩-૧૨-૦), ઝીલુ, મધ્યમ અને જાડું કાપડ.

આ નવા કરવેરામાંથી સરકારને રૂ. ૨૦૫૯ લાખની આવક થશે. તેમાંથી વર્ષ આખરે ધારેલી કુલ ખોટ ભરપાઈ થશે અને રૂ. ૪૫ લાખ બચત રહેશે એવો અંદાજ છે.

કરોડોના હિસાબમાં ૪૫ લાખ રૂપિયા કંઈ વિસાતમાં નથી. વળી તે અંદાજ ગણતરી છે. વર્ષ આખરે તેમાં કરોડોના ફેર પથ્થ પડી જાય. ૧૯૪૮-૪૯ના અંદાજના સુધારેલા આંકડામાં કેટલો મોટો ફેર પડેલો છે તે જોવા જેવો છે :

૧૯૪૮-૪૯ (રૂ. લાખમાં)

અંદાજ સુધારેલો અંદાજ

આવક રૂ. ૨૫૫,૨૪ ૩૩૮,૩૨

ખર્ચ રૂ. ૨૫૭,૩૮ ૩૩૯,૮૭

એટલે વર્ષની શરૂઆતમાં કરેલા અંદાજ કરવાં નવ માસના અનુભવ પછી સુધારેલા અંદાજ મુજબ આવક રૂ. ૮૩૦૮ લાખની વધી અને ખર્ચ રૂ. ૮૨૪૯ લાખનું વધ્યું. આ વધારો નાનેસરો ન ગણાય. સામાન્ય વર્ષમાં એટલો મોટો ફેર પડે નહિ. આ વરસમાં મોટો ફેર પડવાનાં ખાસ કારણો છે.

આવકમાં ખાસ વધારો (૧૯૪૮-૪૯)

રૂ. ૨૦૬૨ લાખ આવક વેરાની ગાપની ઉધરાણી થવાને કારણે થયેલી વધુ આવક

૩૬૪૯ લાખ આવાતની સગવડો વધુ આપવાથી વધેલી જકાતની આવક

૪૨૮ „ ખાંડ, દીવાસળી અને કાપડ છંની જકાતમાં થયેલી વધુ આવક

૫૭૬ „ પોસ્ટ અને રેલવેની આવકમાં વધારો

૧૫૯૦ „ ખીખ

૮૩૦૮

ખર્ચમાં ખાસ વધારો

૩. ૩૪૩૫ લાખ કાસ્તીર હૈદરાબાદ અંગે ખર્ચ વધ્યું.

૯૪૧ „ નિર્વાસિતો અંગે

૧૨૦૫ „ અનાજ-ખરીદ અંગે પ્રાંતોને મદદ

૨૦૭૫ „ દેશના ભાગના પહેલાંની જવાબદારી પૂરી કરવી પડી તેના

૫૯૩ „ ખીખ

૮૨૪૯

ખર્ચમાં થયેલ આ વધારો નવા વરસમાં મોટે ભાગે ચાલુ રહેશે. ૩૩૯ કરોડને બદલે ૩૨૨ કરોડ ખર્ચ થશે. તેને પહેાંચી વળવા માટે ઉપર પ્રમાણે નવા વેરા નાખવાનું વિચારાયું છે. ખર્ચમાં મોટી રકમ ઘટકરી ખર્ચની રૂ. ૧૫૭,૩૭ લાખની છે. તે કુલ ખર્ચના આસરે ૪૯ ટકા થાય છે. ૧૯૩૯-૪૦માં તે ૪૦ ટકા હતું. પથ્થ ઘટાડના ગાળામાં વધ્યું તે હજી ઘટાડી શકાયું નથી; અને તેમ કરતાં હજી વાર લાગશે એમ નાણામંત્રી કહે છે. તે ઉપરાંત નિર્વાસિતો મોટાના રૂ. ૯૮૫ લાખ અને અનાજ-ખરીદી મોટાના રૂ. ૩૨૯૭ લાખ ભારે ભોજનરૂપ છે. તે બધું ધટે નહિ ત્યાં સુધી ખર્ચમાં ઘટાડો થવાનો સંભવ નથી.

આની સરખામણીમાં પાકિસ્તાન સરકારની સ્થિતિ જોવા જેવી છે.

પાકિસ્તાન સરકાર રૂ. (લાખમાં)

૧૯૪૮-૪૯ ૧૯૪૯-૫૦

આવક ૯૫૬૪ ૧૦૮૧૯

ખર્ચ ૯૫૨૧ ૧૦૭૨૦

વધારો ૪૩ ૯૯

તેમને નિર્વાસિતાનો પ્રશ્ન બહુ નડતો નથી તેમ અનાજખરીદી માટે પણ ખોટા ખમરી પડતી નથી. લશ્કરી ખર્ચ કુલ ખર્ચના ૪૪ ટકા મળ્યું છે; અને તે નવા વરસમાં માત્ર વરસ કરતાં ૧૭ ટકા વધ્યું છે ત્યારે હિંદમાં ૨૯ ટકા વધ્યું છે.

આમ ખર્ચ વધવા છતાં મૂડીરોકાણ અંગેનાં જરૂરી ખર્ચો માટે નાણાંની જોગવાઈ કરી છે. તેને માટે ૮૫ કરોડની લોન કાઢવામાં આવશે તથા સેવિંગ ખાતાઓ દ્વારા લગભગ ૩૮ કરોડ નોટલી રકમ મળશે એમ ધારવામાં આવ્યું છે. આવી લોન પહેલાંની માફક જલદી ભરાતી નથી. વળી સ્ટેલિંગ લેણું હવે ઘણું ઘટી ગયું છે. ૧૯૪૫-૪૬માં ૧૭૩૩ કરોડ રૂ. હતું તે ૧૯૪૯ના જાન્યુઆરીની આખરે ૯૦૯ કરોડ રૂ. રહ્યું છે. ઉપરાંત હિંદના નાણાના બદલામાં ડોલર જેવા નાણાંને બદલે મેજવવાની મુશ્કેલી પડે છે. તે માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ફંડમાંથી ૯૨૦ લાખ ડોલર લેવામાં આવ્યા છે.

આ પરિસ્થિતિમાંથી રસ્તો કાઢવા સરકાર નાણાંને કુગાવો અટકાવવા માગે છે અને ધંધાદારીઓને રાહત આપવા માગે છે. પણ સાથે સાથે પગાર-વધારાની માગણીઓ વધતી જાય છે અને પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધતું નથી. એટલે કુગાવો ઘટતો નથી અને ખર્ચ વધે છે. તેથી નવા કરવેરા નાખવા પડે છે, જે લોકોને ભારે પડે છે. ત્યારે કરવું શું? રાષ્ટ્રીય સરકારને માટે આ ચિંતાનો પ્રશ્ન છે.

૨

મુંબઈ પ્રાંતનું અંદાજપત્ર

પ્રાંતિક અંદાજપત્રમાં પણ આવા પ્રકારની મુશ્કેલીઓ જણાય છે. મુંબઈ સરકારના અંદાજપત્રમાં નીચે મુજબ લગભગ ચાર કરોડ રૂપિયાની ખોટ જણાય છે :

(૧૯૪૯-૫૦)

લાખ રૂ.	
આવક	૪૮૮૧
ખર્ચ	૫૨૪૧
ખોટ	૩૬૦

જોડાયેલાં રાજ્યો

અંગે ખોટ ૩૮

કુલ ખોટ ૩૯૮

નવા કરવેરાની

ધારેલી આવક ૪૧૦

અંદાજ વધારો ૧૨

આ માટે નવા કરવેરા મુખ્યત્વે નીચે પ્રમુખ નાખવામાં આવશે :

૧. પ્રાંતમાંથી બહાર જતી વસ્તુઓ પર નિકાસ-જકાત રૂપિયે પેસો.

૨. વેચાણવેરામાંથી અત્યાર સુધી માફ કરેલી કેટલીક વસ્તુઓ પર અને મોજશીખની વસ્તુઓ પર વેચાણવેરા.

૩. સોનાચાંદીના સોદા પર સ્ટાંપવેરા.

૪. દવા-પંખા સિવાયના વીજળીના ઉપયોગ પર યુનિટ એક પેસો.

૫. છાપાંની જરૂરખતર ઉપર રૂપિયે આનો.

નં. ૨. માં દર્શાવેલા વેચાણવેરામાં સોપારી, મરી, મરચાં, હળદર, આંખલી, ધાર્મિક પુસ્તકો અને પાઠ્યપુસ્તકો જેવી સામાન્ય ઉપયોગની વસ્તુઓ દાખલ કરવામાં આવી હતી તે પાછળથી કાઢી નાખવામાં આવી છે.

આ સિવાય આવક-ખર્ચને લગતી કેટલીક અગત્યની બાબતો નીચે મુજબ છે :

૧. ૧૯૪૮-૪૯માં કેળવણી ખાતાનું ખર્ચ રૂ. ૮૩૭ લાખ હતું તે ૧૯૪૯-૫૦માં રૂ. ૯૪૪ લાખ થશે. (વધારો ૧૨.૭ ટકા) આ ખર્ચ પ્રાંતના કુલ ખર્ચના ૧૮ ટકા થાય છે.

૨. ચોલીસખાનાનું ખર્ચ રૂ. ૭૨૯ લાખ થશે તે કુલ ખર્ચના ૧૩.૭ ટકા થાય છે.

૩. નિઃશ્વા લોકલ બોર્ડોને જંગલની આવકના ૨ ટકા આપવામાં આવશે.

૪. દારૂબંધીની યોજના અનુસાર આજકારી આવક રૂ. ૧-૩૬થી ઘટીને રૂ. ૪-૯૫ કરોડ રહેશે.

૫. મૂડીરોકાણનાં કામો માટે રૂ. ૯ કરોડ ખર્ચવામાં આવશે. તેમાં નવાં બોરિંગ અને દૂધ

કરવાની યોજના, મોટર વ્યવહારનું રાષ્ટ્રીયકરણ, ઘરો બાંધવાની યોજના, ખેતી સુધારણા, આરોગ્ય સુધારણા વગેરે બાબતોનો મમાવેશ થાય છે.

આ રીતે બંને સરકાર નાણાનો કુમારો ઘટાડવાનો ખ્યાલ રાખીને અતિ આવશ્યક યોજનાઓ આગળ ધપાવવા માગે છે અને આરોગ્ય, કેળવણી જેવાં પ્રમુખકર્મોનાં કામો માટે વધુ પૈસા ખર્ચવા માગે છે. તે માથે વહીવટી ખર્ચ પણ વધતું જાય છે. તે માટે વધુ કરવેરા નાખવા પડે તે અનિવાર્ય છે કેટલાક લોકો માને છે તેમ કાગળની તોટી પાડીને તે ખર્ચ ઘટી શકતું નથી. તે પૈસા પ્રજા પાસેથી કં રૂપે જ લેવા પડે છે. તે પ્રજા આપે નહિ તો ખર્ચ કરી ન શકાય તે ગપ છે. એ પૈસા પ્રજાનો કમો ભાગ આપે અને ખર્ચનો ભોજો કઈ રીતે ફાળવવો એ જરૂર વિચારવા જેવું છે. પણ દરેક પોતાના ઉપરથી ભોજો ખીજા ઉપર નાખવા માગે તો કામ ચાલે નહિ. આજકાલ એમ કહેવાની દેવન ધર્મ પડી છે કે, બધા કરવેરા ધધાદારીઓ પર કે મૂઠીદારો પર નાખે. પણ તેમના ઉપર બધા કર નાખી શકાતા નથી. એમ કરવા જતા વેપારધધા અટકી પડે છે અને ઈંડા મૂકતી મરઘીને ચારી નાખવા જેવું થાય છે. મગર ચોતે એ ધધા ખીજતી શકતી નથી તો પછી ધધા ખીજનારને કડા કરી દેવાની નીતિ ચાલી શકે નહિ. ધધા ખીજે તો તેમની જ સરકારને નવી આનક થાય અને પ્રજાને પણ વધુ આવડક થાય. આ બધી બાબતોનો ચારે તરફથી ખ્યાલ કરીને નવા કવેગ નાખવાનું વિચારવું જોઈએ. તે પ્રમાણે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ વિચાર કરતા હશે એવી આશા રાખી શકાય એમાં પ્રજાનો માથ મળવો જોઈએ અને દરેક વર્ગે પોતપોતાના હિતની વાત આગળ કરવાની કુટેવ હોડવી જોઈએ. એમ ન થાય તો પ્રગતીય વિકાસ થઈ શકે નહિ.

હાલના સમયમાં આપણા પ્રજાજીવનમાં નીચેના લક્ષણો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે :

૧. ઘણા માણસો પોતાના હક્કની વાતો આગળ ધરે છે, પણ પોતાની ફરજનો વિચાર કરતા નથી.

૨. લોકો મરકારને અનેક રીતે વધુ ને વધુ ખર્ચ કરવાનું જણાવે છે, પણ તેઓ વધુ કરવેરા આપવા તૈયાર નથી.

૩. કરવેરા ધધાદારીઓ પર નાખવા જોઈએ અને સામાન્ય પ્રજા ઉપર નહિ પડવા જોઈએ એવો સામાન્ય મત ઘણા આગળ ધરે છે. એ રીતે હિંતુ અર્થતંત્ર ચાલી શકે એમ છે કે નહિ તેનો વિચાર બહુ ઓછો થાય છે.

૪. દેશની મોટી જરૂર હિતપાત્ર વધારનારી છે અને ઉલોગોતુ રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે એનો ખ્યાલ બહુ ઓછો થાય છે.

૫. પરદેશી સરકારનો વિરોધ થતો એ જ રીતે પ્રગતીય સરકારનો વિરોધ કરવાનો કેટલાકનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે.

૬. મામ્યનાગી વિચારમરણી નહિ સ્વીકારતા છતાં વર્ગવિરુદ્ધની દબે ધધાદારીઓની સામે કટાક્ષો કરવામાં આવે છે.

૭. મમત્ર દષ્ટિએ વિચાર કરવાને બદલે પોતા પૂરતો કે પોતપોતાના વિભાગ પૂરતો વિચાર કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકારની મનોવૃત્તિ અને કુટેવો રાષ્ટ્રીય મરકારના મૂળમાં ધા કરે છે. તેવી પ્રગતીય સરકાર સામે ખોટો અસતોષ ફેલાય છે અને મરકાર નજીક પડે છે એટલે આપણે નવગમ્યની મરકારને મજબૂત કરવી હોય તો લોકજાગૃણીને યોગી રીતે ઉત્કેરિત ખોટો અસતોષ ફેલાવવાને બદલે તેને યોગ્ય માર્ગે વાળવી જોઈએ. તે મિત્રાપ આપણું મરકાર દીપવાનું નથી, ટકવાનું નથી, અને કદાચ ચીન અગર જર્મની આફ્રિક કેઈ ખીજના હાથમાં જઈ પડશે જલ્દયે-અજલ્દયે પ્રગતીય મરકાર મામે અસતોષ ફેલાવનારાં ઓછાં આ ગામન લક્ષમાં પેવા જેવી છે.

વિકલક્ષણ દેહકારી

જે માણસ ભયત નથી તે મ્હી મહાન થવા પામતો નથી — એ સાંપ્રતિક નિયમ છે

— હેન્દ્રચંદ્રશેખર

માધ્યમિક શાળાઓ માટે વિજ્ઞાનની પરિભાષા

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો પ્રથમ આપણા દેશમાં ધણું વર્ધોયી વિવિધ રીતે ચર્ચાયા છે અને હજુ પણ ચર્ચાય છે. સોડ' મેકડોલેએ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણની પહેલ શરૂ કરી પછી તે ભાષાનું વર્ચસ્વ ધણું વધી પડ્યું. કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં, ધારાસભા અને હાઈકોર્ટોમાં, અંગ્રેજી ભાષા સુરક્ષાપિત થઈ છે. જોકે દેશનો ભાગ્યે જ એક ટકા જીટલોય ભાગ અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર ગણી શકાય; તોપણ તે ભાષા વિના દેશનો પુષ્કળ વ્યવહાર અત્યારે તો અશક્ય જ ગણાય. માધ્યમિક શિક્ષણના જગ્યા વર્ગોમાં, કોલેજોમાં, વિદ્યાર્થીઓમાં ન્યાં ન્યાં અંગ્રેજી બોધભાષા પ્રચલિત છે, ત્યાં માતૃભાષા વાપરવાનો પ્રથમ અત્યારે ઘણો અગત્યનો છે. ગુજરાત વિદ્યાર્થી તરફથી, યુનિવર્સિટી કમિટી તરફથી, અને ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ વિષે જુદા જુદા અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં આવેલા છે. એક મત પ્રમાણે, ન્યાં ન્યાં બોધભાષા અંગ્રેજી હોય ત્યાં રાજ્યભાષા હિંદી વાપરવી અને દેશની એકતા સાધવાને માટે ઉચ્ચ શિક્ષણનો બધો વ્યવહાર રાજ્યભાષામાં થવો જોઈએ. બીજા મત પ્રમાણે, માતૃભાષા જ બોધભાષા થઈ શકે. જે તેમ ન થાય તો માતૃભાષાનો વિકાસ અપૂર્ણ રહેવાનો અને ભાષાને ગૌણ સ્થાન મળવાથી તેની અવનતિ થવાનો અને વિદ્યાર્થીઓનો જીવનિકાસ પણ મંદ રહેવાનો સંભવ છે. આ બે મતો વિષે ઘણું હખી શકાય; પણ મિથ્યા મતભેદ ઉત્પન્ન કરી સિત્તાય એટલું તો સ્વીકારવામાં આવશે કે, શાળાનાં ધારણો સુધી માતૃભાષાને જ ઉત્તેજવી જોઈએ, અને કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં માતૃભાષા, રાજ્યભાષા અને અંગ્રેજી એ ત્રણેનો યોગ્ય રૂપે અને ઉચિત અંશે સમન્વય રાખવો જ પડશે. કારણ કે કોઈ પણ ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા, યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો, અને તે ભાષામાં જ શિક્ષણ આપી શકે તેવા યોગ્ય શિક્ષણુચાર્યોની અવસ્થા થવા પડેલાં બોધભાષા બદલી શકાય નહિ.

આ વિષયને ધ્વિટિશ હકૂમત દૂર થવા પછી અને રાજકીય સ્વતંત્રતાની સાથે સાંસ્કૃતિક સ્વતંત્રતાના

પ્રશ્નો જોવા થતાં નવું સ્વરૂપ મળ્યું છે. વર્ધો સુધી અંગ્રેજી ભાષાને દૂર રાખવાના પ્રયત્નોમાં આપણે માતૃભાષાને શ્રેષ્ઠસ્થાન આપતા હતા. પરંતુ હવે રાજ્યભાષા, બોધભાષા અને માતૃભાષાના પ્રશ્નો વધારે ગૂંચવાર્ધ ગયા છે. પહેલાં તો એક જ પ્રથમ રહેતો હતો કે, માતૃભાષા અને અંગ્રેજી ભાષામાંથી કોને વધારે અગત્ય આપવી. પરંતુ હવે તો મધ્યસ્થ કાનૂની સભાના નિર્ણયજી અને મધ્યસ્થ હિંદી સરકારની રાજ્યભાષા નીતિની સાથે હવે આ પ્રથમ ત્રિઅંગી — ત્રિકોણી — થઈ ગયો છે. નવા હિંદી કોશ હવે પ્રાંતીય ભાષા માટે નહિ પણ સકળ હિંદ માટે યોજવામાં આવ્યા છે. તેમાં ડૉ. રઘુવીર 'પ્રાથમિક' અંગ્રેજી — 'ઈડિયન કોશ' મુખર્ષ યુનિવર્સિટીના ખાસ ફરમાનથી તૈયાર કર્યો છે. પૂનાના મહારાષ્ટ્ર કોશ મંડળ દ્વારા કે તરફથી પણ સકળ હિંદને માટે 'શાસ્ત્રીય પરિભાષા કોશ' તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. ડૉ. રઘુવીરનો કોશ તેમણે દસેક વર્ષ પહેલાં યોજેલા બૃહત્કોશની દૂકાવેલી આદર્શિત જ ગણી શકાય. પૂનાનો કોશ મરાઠી જ્ઞાનોકાશના કર્તા સ્વ. ડૉ. કેતકરના સહકાર્યકરો શ્રી. દાતે અને શ્રી. કર્વેના હાથે યોજાયો છે. આ બંને પુસ્તકોમાં ખાસ લક્ષણ એ છે કે, તેમણે હિંદી અને મરાઠી પ્રચલિત શબ્દોને જુદા રાખીને, નવા જ શબ્દો સકળ હિંદમાં સર્વત્ર ઉપયોગી થાય એવા મિથ્યાભિમાનથી યોજ્યા છે. જૂના તળપદા શબ્દોના વિષે તેમણે અસ્પષ્ટતાની કાગણી દર્શાવીને તેમનો અનાદર કર્યો છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાના ઉપાસકોએ શો વિચાર કરવો જોઈએ અને કેવાં પગલાં લેવાં જોઈએ તે વિષે વિદ્વાનો હજુ ઉદાસીન જ રહ્યા છે.

ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનની પરિભાષા તૈયાર કરવાના પ્રયત્નો થોડા જ થયા છે. સૌથી પ્રથમ તો ગુજરાતના અનોચીન આદ્ય વૈજ્ઞાનિક પ્રો. ત્રિજીવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજનરના હાથે થયો હતો. 'સવાઈ જ્ઞાન મંજુષા' શ્રેણીમાં તેમણે શબ્દકોશ તૈયાર કરવો શરૂ કર્યો હતો. તે કોશ તથા તેમનો બદુભાષા કોશ પણ તૈયાર થાય તે પહેલાં તેમને વડોદરા રાજ્ય છોડવું

પડ્યું હતું. ત્યાર બાદ વડોદરા રાજ્ય તરફથી 'સંયાજી ચન્દ્રસંપ્રદ' ૧૯૨૪માં અને 'ધિ સંયાજી રાસન ચન્દ્ર કલ્પતરુ' ૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદની વિજ્ઞાન સમિતિએ એક નાનો કોચ ૧૯૨૩માં બહાર પાડ્યો હતો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ 'પારિભાષિક કોચ' શ્રી. વિષ્ણુનાથ બટ પાસે તૈયાર કરાવ્યો હતો. શ્રી. હર્ષસં ગુજરાતી સભાએ ૧૯૩૭માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ શાહે તૈયાર કરેલો 'ચન્દ્રસંપ્રદ' પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. અને તેની બીજી આવૃત્તિ હાલમાં ગુજરાત સંશોધન મંડળ અને હર્ષસં ગુજરાતી સભા તરફથી છપાવે છે.

સર્વોદય અને સર્વદેશીય ઉન્નતિના પ્રેરક મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણા નીચે ગુજરાતી ભાષાની વેગળીને પ્રથમ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી મગનભાઈ દેસાઈની કાર્યપદ્ધતિથી સતોષકારક રીતે ઉકેલાયો છે. આખું ગૂજરાત આજ રાખે છે કે, પરિભાષાનો પ્રથમ પથ તેમના જ હસ્તે ઉકેલ્યો. વિદ્યાપીઠે તો ગણિતની પરિભાષા ૧૯૨૧માં, પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણની પરિભાષા ૧૯૪૪માં, અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષા ૧૯૪૮માં—એટલી વૈજ્ઞાનિક શબ્દોની યાદીઓ પ્રસિદ્ધ કરી છે.—અને વનસ્પતિશાસ્ત્રના શબ્દોની યાદી તૈયાર થાય છે; આ બધાનો 'વૈજ્ઞાનિક ચન્દ્ર સંપ્રદ'ની બીજી આવૃત્તિમાં સમન્વય થયો છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ૧૯૪૬માં 'વિજ્ઞાનની પરિભાષા' મુખર્જીની યુનિવર્સિટી ઉપર મોકલવામાં આવી તે સમયે યુનિવર્સિટીએ જે અયોગ્ય નિર્ણય કર્યો તેની કોઈએ પણ નોંધ લીધી નથી; અને ત્રણેક મહિનાથી ગૂજરાતના ન્યોતિર્ધરને આ વિષયમાં રસ લેવાની મારી તરફથી વિનંતી કરવા છતાં પણ હજી સુધી કોઈ પણ પગલાં લેવામાં હોય એ મારી જણમાં નથી. મારો શિક્ષણનો ધંધો નહિ હોવા છતાં, આ વિષયમાં શિક્ષકો અને શિક્ષણજ્ઞાનાના અધિકારીઓનું ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જોઈ ધુ.

સને ૧૯૪૬ના નવેમ્બરની ૧૮મી તારીખે મુખર્જી યુનિવર્સિટીની એકઠોમિક કાઉન્સિલની સભામાં નીચેનો હારાવ પસાર થયેલો :

“અમદાવાદની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્રે મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે વિજ્ઞાનના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવા. 'વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા' ની એક પ્રત સાથે લખેલ પત્ર એકઠોમિક કાઉન્સિલે વિજ્ઞાનની ફેકલ્ટી ઉપર મોકલી આપ્યો હતો. તે ઉપર થયેલ વિજ્ઞાનની ફેકલ્ટીના હારાવ :—

“મેટ્રિકમાં વિજ્ઞાનના વિષય માટે બધી આધુનિક હિંદી ભાષાઓ માટે એક જ સામાન્ય વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા હોવી જોઈએ અને ડૉ. રઘુવીરે 'આંગ્રજ-ભારતીય મહાકોષ'માં વિકસાવેલી વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાની પદ્ધતિ દાખલ કરવી જોઈએ.” . . . એવો હારાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે ફેકલ્ટીનો હારાવ મંજૂર રાખવામાં આવે અને ડૉ. રઘુવીરને વિનંતી કરવામાં આવે કે, મેટ્રિકની પરીક્ષાના ઉમેદવારોના ઉપયોગ માટે તેમના કોચની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ પ્રયત્ન કરવાનું તેઓ ધારે છે કે કેમ તે વિષે યુનિવર્સિટીને જણાવે . . .” આ હારાવ પ્રમાણે ડૉ. રઘુવીરે પારિભાષિક કોચ તૈયાર કર્યો છે અને મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને ફરજિયાત ગણાય છે.

આ હારાવની અયોગ્યતા વિષે ઘણું લખી ચકાસ એમ છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા પરિભાષાના વિષયમાં યોગ્ય પ્રતિષ્ઠિત કમિટી રચીને પુસ્તક તૈયાર કરાવે તેનો અનાદર કરીને સકળ હિંદની પરિભાષા મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે, મુખર્જી છંદાકાની પ્રાંતીય ભાષાઓ માટે, વાપરવાનો હુકમદાર શા કારણથી કરી શકે? મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ તો પ્રાંતીય માનુષ્યોના દ્વારા જ થતો નિર્ણય કેટલોય વર્ગોથી થયેલો છે. અને હિંદને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તે વાત મધ્યસ્થ હિંદી શિક્ષણ સલાહકાર બોર્ડ તરફથી પણ સ્વીકારવામાં આવી છે. તો પછી ગુજરાતમાં તૈયાર થયેલી પરિભાષાનો અસ્વીકાર કરીને ડૉ. રઘુવીરને પેનાની વિચિત્ર પદ્ધતિ પ્રમાણે વિજ્ઞાનકોચ બનાવવાનું કામ સોંપવામાં કયા પ્રકારની યોગ્યતા દેખાઈ? યુનિવર્સિટી હવે તો એવો વિચાર દર્શાવી રહી છે કે આ શાંખાન્ત પરીક્ષાનું કામ સૂઝ બોર્ડને સોંપવામાં આવ્યું છે અને તેથી યુનિવર્સિટી હવે આ વિષયમાં કંઈ ભાગ લઈ શકે એમ નથી !

આ વિષયમાં વધુ ચર્ચા 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના વિદ્વાન વાચકો જ કરે અને ડૉ. રઘુવીરની પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થયેલો કોર્સ અનુકૂળ છે કે નહીં તે વિષે નિર્ણય કરે, એ મને દીક લાગે છે. મારા નાત્ર પ્રયાસ પ્રમાણે 'વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ'ની બીજી આવૃત્તિ આશરે ત્રણસો પૃષ્ઠના પુસ્તકરૂપે થોડા સમયમાં

ધિ કાર્યસ ગુજરાતી સભા અને ગુજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થશે, અને તેમાં ગુજરાતી ભાષાના દેસ્ય શબ્દોને યોગ્ય સ્થાન મળશે. તે કાર્યમાં રસ લેનારાઓનો સહકાર અને સત્તાહ મળશે તો ઉપકાર માનીશ.

લલિતકાન્ત, આર
મુંબઈ-૨૧

પોપટલાલ ગો. શાહ

સ્વાધ્યાય

[વિષયવતી પ્રવૃત્તિનું યોગબળ]

મથે વપ્તે આપણે પ્રાણાયામ કે પ્રાણાભિસરણની કસરતથી અંતરાય-નિવારણમાં શો ફાયદો થાય છે તે જોઈએ. અંતરાયોના પ્રકારો સૂત્ર ૩૦માં કહ્યા છે તે યાદ કરીશું તો જણાશે કે, પ્રાણાયામ શરીરના બાધિને સ્થાન પર સારી અસર પહોંચાડે છે અને એ એ અંતરાયો પર સીધો પ્રહાર કરીને એકાગ્રતાના અભ્યાસમાં મદદ કરે છે.

પછીનાં એ સૂત્રોમાં જે અભ્યાસ કહ્યો છે તે પ્રમાદ અને આળસ તથા કાંઈક સંશયના અંતરાયો પર અસર પહોંચાડનારો છે. તે સૂત્રો આ છે—

વિષયવતી વા પ્રવૃત્તિઃ હવજ્ઞા મનસઃ

સ્થિતિનિવેષ (—ધિ)તી ॥ ૩૫ ॥

વિચોક્ષા વા જ્યોતિષ્મતી ॥ ૩૬ ॥

વિષયોને અંગેની પ્રવૃત્તિ જન્મે તો તે પણ મનની સ્થિરતા પ્રેરવા તરફ કામ દે છે.

તેવી જ રીતે દરેકના ઘટની અંદર જે જીવન-જ્યોત છે, જે અસ્મિતા-જ્ઞાન ને જુદી છે, તેને અંગેની પ્રવૃત્તિ જો જન્મે તો તે પણ મનને સ્થિર કરવાનું કામ દે છે.

આ એ પ્રવૃત્તિઓ કઈ?

તે પ્રવૃત્તિઓ વિષયોને તથા મનના કાર્યને અંગેની છે. એટલે કે, તે ઈન્દ્રિયો મારફતે યજ્ઞાવવાની છે. એનો અર્થ એ છે કે, તે દરેકને મારે શક્ય છે; માત્ર તેણે સંકેપ અને યતનપૂર્વક તેના અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એમ જો કરવામાં આવે તો તેમાંથી એવી રમજ જન્મે છે, એવું રહસ્ય ઉત્પન્ન થઈને અનુભવમાં આવે છે કે, તે અનુભવને જોઈ મન સ્થિરતા તરફ વળે છે.

સામાન્ય રીતે આપણને જે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન થાય છે તે ઉપરચોટિયું અને સાધારણ કુદરતી હોય છે. તેના કાર્યકારણની સૂક્ષ્મતામાં આપણે પડતા નથી. કેવળ વ્યવહાર પૂરતું એવું જાન કામમાં લઈ આગળ ચાલીએ છીએ. પણ 'કોઈ વિદ્યાની શું' કરે છે? તે તેમાં જોડો જોતરે છે; તે જ્ઞાનને ચકાસે છે, પૃથક્ કરે છે. તો તેમાંથી તે પોતાના ચિત્તની શક્તિ કેળવી તેમાંથી અવનવી શોધો મેળવી શકે છે. આ જે બીજો જ્ઞાન-વ્યાપાર છે, તેને વિષયવતી પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ એમ કહેવાય. એમાં માણસ પોતાના અનુભવથી જેવા જાણવા મથે છે; તેમ કરવા તે મનથી તનથી મથે છે; તેમાં તે એકાગ્ર થાય છે. આમ જુદી-સાધન સ્તોજ અને છે, 'સૂક્ષ્મ અને છે. તે પછીથી આગળ જઈ શકે છે.

એવું જ બીજું સૂક્ષ્મજ્ઞાન આપણા પોતામાં રહેલી અસ્મિતા કે હૃદયથી છે તે શું છે, એ જાણવામાં છે. સામાન્ય રીતે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન અને જોને એ જ્ઞાન થાય છે તે હું હું કહેતો અંતરાત્મા, એ જોમાં સ્પષ્ટ ભેદ આપણને વ્યવહારમાં નથી જણાતો. પરંતુ તે એ વસ્તુ જુદી તો છે જ. જે વડે આપણને જ્ઞાન થાય છે તે ચિત્તનંત્ર બાહ્ય ઈન્દ્રિયથી માંડીને અંદરનાં સૂક્ષ્મ એવાં જુદી અને અહંકાર સુધીનાં જાત જાતનાં અંગો મળીને બનેલું છે. માનસશાસ્ત્રમાં એ બધાનો વિચાર થાય છે. એ વિચાર પોપટીથી કે કોઈ કહે તે દારા કરવો એ એક રીત છે; જે રીત બહુતરની છે. પણ એથી તો વધુ પોપટજ્ઞાન બહુ તો થાય. તે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તો તે પ્રવૃત્તિ મનની,

ચિરંતતા ઉપર અસર કરે, એ ઉવાં છે આ કરનાની રીત વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિ વસ્તુને ખૂબ ખતભયો અભ્યાસથી તપાસવી એ છે ઇન્દ્રિયો મન શી રીતે કામ કરે— 'વિચિત્રતા પ્રવૃત્તિ' શી રીતે ચાલે છે, તે જો જાનમહેનતે કરીને સમજાય, તો ચિત્તમા એવી જ્ઞાનશક્તિ ઊપજે છે કે જે અતરથોને હયાનવામા કામ દે છે

આની વિજ્ઞાનશુદ્ધિ ખીલે તો મશય યાય તેનું નિવારણ કરવાની કળ પણ હાથ થઈ જાય છે આ પ્રવૃત્તિ એવી છે કે તેમા પ્રમાદ અને આગસ ન ચાલી શકે મહાન વિજ્ઞાનીઓના જીવન જુઓ તોયે આ તો સ્પષ્ટ થશે તેમનામા સહેજે અમુક એકાગ્રતા પણ હોય છે, તે પણ આથી જ દૂરમા જે જે બધો વ્યવહાર આપણે કરીએ છીએ તે બધો 'વિચિત્રતા' અને 'જ્યોતિષ્મતી' પ્રવૃત્તિ જ છે પણ આપણે તેમા શ્રેયની યોગશુદ્ધિથી પડતા નથી તેમ કરીએ, તો આપણો વ્યવહાર વિજ્ઞાનશુદ્ધ કરવો પડશે, તે વિશેની જે શાસ્ત્રીય સમજ હશે તે મેળનના તે તે વિનિર્નવિધાઓ જાણીશુ, તે બધી જ છેવટે

જોના તો ઇન્દ્રિયોના અને મનના વ્યાપારથી જ જન્મે છે અને આ વ્યાપાર તો આપણો ચાલે જ છે એટલે એના નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ કરવા સનત જાગ્રત રહીશુ આ બધું કેરનામાથી એવી સમજ, શ્રદ્ધાશુદ્ધિ અને બાળ ગમે છે કે જેથી મન પર કાબૂ આવે છે

આ શક્તિથી સિદ્ધિ મળી શકે, જેવી કે વિજ્ઞાનીઓ મેળવે છે તે પૂરતી એકાગ્રતાથી જો સતોન માનીએ, તો અમુક તમુક વિચિત્રતા પ્રવૃત્તિના સિદ્ધ બની બેસીએ, પણ પૂણ્યયોગ ન સવાન, પરમશાંતિ ન મળે છતાં ચાતુ વ્યવહાર અને વિષય-વ્યાપારમા પણ એકાગ્રતાનું જોર અર્પનાગ અભ્યાસની શુભશ રહેતી છે, તેનો એ માટે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ,— એ મનાવના માટે આ મૂલો છે આપણે આપણી જ પ્રવૃત્તિઓમા જો વિજ્ઞાનીની અદ્યથી જોતા રહીએ, એટલે કે અત્યુષ્ણ બનીને આત્મનિરીક્ષણ કરતા રહીએ, તો તે એક યોગ છે, અને તેમાથી પરમ કળ મળી શકે છે, એવી ભારે આધ્યાસનરૂપ વાત આ સુત્રમાથી સમજાય છે

૨૨-૩ '૪૯

મગનભાઈ દેસાઈ

સ્વિટ્ઝરલેન્ડની ભાષાઓ

નાણી એ આપણા પરસ્પરના વ્યવહારનું સાધન છે પરંતુ જોનૂંક માણસોએ ભારાને કબજાના કારણ અથવા નિમિત્તરૂપ બનાવી દીધી છે.

પરંતુ અનેક ભાષીઓવાળું સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ઇતિ હાલને પાને નોંધાયેલા ભારાને લગતા જંગલઓમાથી ઊગરી જવા પામ્યું છે, એ ભારે અજાણથી ભરેલુ લાગશે પ્રજાની મુક્તિ ભારાની એકતામા રહેતી છે એના નાઝીઓના સિદ્ધાંતનું ખડન કરનાર જીવતું જાગતું ઉદાહરણ એ સદાયે પૂરું પાડતું રહ્યું છે કેમ કે આટલા નાના દેશમા આટલી બધી ભારાઓ યુરોપમા ખીજે ક્યાંય નથી અને છતાં એના જેટલી આંતરિક સુવેહશાંતિ પણ ખીજા કોઈ દેશે અનુભવી નથી આમ શાથી બન્યું? જવાબ એ કે, સ્વિટ્ઝરલેન્ડે ભાષાનો પ્રશ્ન બળજબરીથી નહીં પણ સ્વાભાવિક રીતે સમજપૂર્વક અતે એકબીજાની સગવડ અગવડનો વિચાર કરીને ઉકેલ્યો છે

સ્વિટ્ઝરલેન્ડની વસતી પિઆર્મીસ વાખતી છે, એમાના ૭૩ ટકા જર્મન ભારા, ૨૧ ટકા ફ્રેન્ચ ભાષા, ૫ ટકા ઇટાલિયન અને ૧ ટકા રોમન્ટા લોકો રોમેન્સા ભાષા બોલે છે સ્વિટ્ઝરલેન્ડના લોકો આ ભારાની વિવિધતા પ્રત્યે ઊંડો આદર સેવે છે, કારણ તે જીવનને વૈવિધ્યશાળી બનાવે છે એટલા માટે જ જર્મન ભારા બોલતા મધ્ય સ્વિટ્ઝરલેન્ડનાઓ એબનની ભાષા ઉપરાંત રોમન્ટા વહેનારમા તળપની રચાનિક બોલી બોલે છે

ઘણુખરુ પ્રત્યેક સ્વિટ્ઝરલેન્ડવાસી પોતાના દેશમધુઓની ભાષા શીખવાતે ઊત્સુક હોય છે વળી ખીજા એક કારણથી પણ તે એમ કરનાને પ્રેરણ છે, અને તે એ કે જર્મન, ફ્રેન્ચ અને ઇટાલિયન એ ભાષાની ત્રણ મુખ્ય ભારાઓ સહભાગ્યે યુરોપી સરકારે તિની પણ ત્રણ મુખ્ય ભાષાઓ છે ફ્રેન્ચ ભાષા શીખનાર ખૂરીય શહેરનો રહેનારો કેવળ જિનીવા

સરોવરની આસપાસ બોલાતી બાપા જ શીખે છે એમ નથી; એ બાપા તેને પેરિસમાં, ઈનેડામાં અને ઉત્તર આફ્રિકામાં પણ કામ દેશે. વળી જર્મન શીખનારો પોતાના દેશની એક નાનકડી જગતની જ નહીં પણ દુનિયાભરમાં બોલાતી કરોડો લોકોની બાપા શીખે છે. ઇટાલિયન શીખનારને પણ સિસિલી અને ટ્રિપોલીમાં ધર જેવું લાગે.

આમ સ્વિટ્ઝરલેન્ડની ત્રણ મુખ્ય રાષ્ટ્રીય બાપાઓ શીખનાર કોઈ પણ માણસને દુનિયાના બધાં ભાગોમાં લાભ થવાનો. સાથે સાથે જ જેમાં ગરે, દાન્ટે અને વોલ્ટેરે લખ્યું છે એવા વિશ્વસાહિત્યમાં પ્રવેશ કરવાની ચાની પણ તેને મળી જાય છે.

એક રોમેન્સ બાપા જ એવી છે, જે દેશની સરહદ બહાર બોલાતી નથી. આમ છતાં સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એ બાપા ટકાવી રાખવાને માટે કેટલું ઉત્સુક હતું એ ૧૯૩૮ની સાલમાં પહાડી લોકોના નાનકડા સમૂહો પોતાની બાપાને ખીંછી બાપાઓનો દરજ્જો મળે એ જોઈ એ એવી માગણી કરી ત્યારે બતાવી આપ્યું. આ બાબતમાં લોકમત લેવામાં આવ્યો ત્યારે ૯૦ ટકા જેટલા મતદારોએ એની તરફેણમાં મત આપ્યો. સ્વિટ્ઝરલેન્ડના ઇતિહાસમાં ખીંછી કોઈ પણ પ્રસંગે આટલા બધા લોકોએ હકારમાં મત આપ્યો નથી. અને આ તે દેશની વસતીના સોમા ભાગ જેટલા લોકોની ઇચ્છા સંતોષવાની જ વાત હતી. એ પછીથી સમવાયી બંધારણમાં બાપાને લગતી કસમ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી: 'જર્મન, ફ્રેંચ, ઇટાલિયન અને રોમેન્સ સ્વિટ્ઝરલેન્ડની રાષ્ટ્રબાપા છે. સમવાય તંત્રની રાજબાપા જર્મન, ફ્રેંચ અને ઇટાલિયન છે.'

એનો શો અર્થ? દેશની ઉપલી અને નીચલી એ બંને ધારાસભાઓમાં કોઈ પણ સભ્ય એ ત્રણમાંથી ગમે તે બાપા બોલી શકે અને દુભાવિયાઓ દ્વારા ખીંછી બાપાઓના તરજુમાની માગણી કરી શકે. બધા કાયદાઓ એ ત્રણે બાપામાં થકાયા જોઈએ. કાયદાની દૃષ્ટિએ એ ત્રણે સરખી છે. વડી અદાલતો સુકાદો

એમાંથી કોઈ પણ બાપામાં સાંભળવાનો પ્રત્યેક સ્વિટ્ઝરલેન્ડવાસીને અધિકાર છે. વીસ ન્યાયાધીશોની બેન્ચે દેશની વડી અદાલતમાં એ ત્રણમાંની દરેક બાપા બોલનારનું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ, એવી દેશના રાજબંધારણમાં નેમવાઈ કરવામાં આવેલી છે.

રાજબંધારણમાં એવી નેમવાઈ કરવામાં આવી નથી તેમ છતાં, દેશની વડી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં બેં-ફ્રેંચ બાપા બોલનારા અને એક ઇટાલિયન બાપા બોલનારા પ્રતિનિધિ જાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવે છે. ખીંછી રીતે કહીએ તો, સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં જર્મન ભાષા બોલનારાઓની વસતી પુ જેટલી હોવા છતાં તેઓ વડી ધારાસભામાં પાંચ સભ્યો મોકલવાનો હાલ નથી કરતા પણ ચાર સભ્યોથી મતોપ માને છે. બીજી કરીને ખીંછી બાપા બોલનારા સ્વિટ્ઝરલેન્ડવાસીઓને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળી રહે.

સાથે જ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડની મધ્યસ્થ સરકાર ઇતર બાપા બોલનારા એ નાનકડા સમૂહોને દાખી દેતી નથી એટલું જ નહિ, પણ એક રથાનેથી ખીંછી રથાને જવાની અને વસવાટ કરવાની છૂટને લીધે કંઈક અંશે નેબમમાં સુકાતી તેમની સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા ટકાવી રાખવા માટે તે સારી સરખી રકમ પણ ખરચે છે.

એ ચારે બાપાઓમાં છાપાં પણ નીકળે છે. વળી લઘુમતીઓ પ્રત્યેનો ઉદાર વતોવ રેડિયોની વ્યવસ્થામાં પણ દેખાઈ આવે છે. ત્યાં આગળ ત્રણ જર્મન બાપાનાં, બે ફ્રેંચ બાપાનાં અને એક ઇટાલિયન બાપાનું રેડિયો રેશન છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડની આ સિદ્ધિ આખી દુનિયાને પણ ઉદાહરણરૂપ થઈ પડે એમ આપણે ઇચ્છીએ. આ નાનકડા દેશ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે, સમભાવ હોય તો બિન બિન બાપા બોલનારા લોકોમાં પરરપર સમજ, સુખશાન્તિ અને વફાદારી સંભવી શકે એટલું જ નહિ, એ જુદી જુદી બાપાઓ જીવનને સમૃદ્ધ પણ કરે છે. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એનો જીવંતોત્તમો દાખલો છે.

(અંગ્રેજ પરથી)

નવેમ્બર ૧૯૪૨

કિલ્લાઓ કાયરોને સલામતી બગી શકતા નથી. લકમી આજસુ અને પ્રભાદીને લાભ કરતી નથી.

—કે.એન.કે.શિયસ

કાકા સાહેબ કાલેલ કરની જીવનરેખા

[ગયા અંકથી આગળ ચાલુ]

૧૯૦૭મા કાકાસાહેબ બી એની પરીક્ષામા પાસ થયા પિતાની ઇચ્છા તો હતી કે દુગ્ધ એનએન બી થઈને વકીલ બને પણ અરજગરજીની પ્રવૃત્તિ દેશબરમા ચાનતી હોય ત્યારે દુગ્ધને આ વિચાર કયાથી રુચે ? તેના મનમા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કે લોકશિક્ષણના વિચારો જ આનના એક નાનપણથી પોતાના વર્ગના નેહીદારોને બહાનનાને શોખ તો કાકા સાહેબને હતો જ પૂનાના ગોલેજના દિવસોમા ત્રિવેકા નદનો એક ખાનગી પત્ર તેમના નાચવામા આવ્યો તેમા તેમણે લખ્યું હતું કે, દેશોદારનો મે અનેક વેળા અનેક રીતે વિચાર કરી ન્તેયો છે, પણ દરેક વખતે શિક્ષણ એ જ તેનો માર્ગ છે એવો જવાબ મને મળ્યો છે આ પત્રથી તેમ જ અરસિંદ માળુના 'કમજોગિન' પત્ર ૧૧ વાચનથી કાકાસાહેબનો વિચાર દૃઢ થયો અને કેળવણી એ જ મારું જીવનકાર્ય છે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને આ દૃઢ અર્પણ છે, એમ તેમણે નક્કી કર્યું

‘રાષ્ટ્રમત’ના અંચાલનમાં

તેથી બી એ, યથા પડી કણીટકના આગેવાન લોકસેનક શ્રી મગધરાન દેશપાડેના સુચનથી બેનગામમા ‘ગણેશ વિદ્યાનય’ નામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સરથાના સચાનનું કામ રૂપિયા આપું માસિક વેતન સ્વીકારીને તેમણે હાથમા લીધું પણ ત્યાં પ્રગતિવિરોધી સનાતની વાનાવરણ પમદન પડવાથી એક વરસની અદર જ તેમણે એ કામ છોડી દીધું આમ પોતાને અનુકૂળ આવે એવું કામ ન મળવાથી તેઓ વચગાળાના વખતમા પિતાશ્રીના આજ્ઞાને વચ થઈને કાયદોના અભ્યાસ કરવા માટે મુગઈ ગયા, અને ૧૯૦૮મા તેમણે પહેલી એલએન બી ની પરીક્ષા આપી તેમા પાસ થયા એ જ અરસામા તેમના માતા ગુજરી ગયા, ધંગનડમા કર્જન વાયલીનું ખૂન થયું અને લોકમાન્ય તિલકને છ વરસની સખન કેદની સજા થઈ કાકાસાહેબ બીજી એવએલ બી ની દર્મ પણ ભરી હતી પણ રાજકીય વાનાવરણમા હિતેજના વધી એ હિતેજિત વાનાવરણને શોખ દિશા

દોરવણી આપના માટે, તેમ જ સુરતની મહાસભા પછી રાષ્ટ્રીય વિચારોના પ્રચારને માટે મહારાષ્ટ્રમા એક સ્વતંત્ર દૈનિકની જરૂર છે એમ સર્ને લાગતુ હતું તેથી તે જરૂર પૂરી પાડવા માટે ‘રાષ્ટ્રમત’ નામનું એક દૈનિક મુળધર્મા શરૂ કરવામા આયુ તેમા મગધરાનની સરદારો દેશજી કાકાસાહેબ સપાદક મંડળમા જોડાયા અને તેમણે લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું ‘રાષ્ટ્રમત’ના પ્રેસની ગોલવણી ચાનતી હતી તે જ વખતે સરકારે લોકમાન્ય તિલકને છ વરસની સજા ફરમાવી તેમની બહદુરીમા રનાનગી કરી, મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય હિલચાન આથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ એ રીતે બગડેલું વાતાવરણ કેકાણે નાવવાનું કામ પણ ‘રાષ્ટ્રમત’ પર જ કરવાનું હતું ‘રાષ્ટ્રમત’ ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું અને તેનો અવાજ કેકે ગામડાઓ સુધી પહોંચી ગયો *

‘રાષ્ટ્રમત’ પ્રથમ નીકળ્યું ત્યારે થોડા જ વખતમા ખર્ચના બોજને વીધે તે દેવાણું કાઢીને કે શુ, એમ લાગના માણ્યું હતું પણ મગધરાન દેશપાડેએ આખા પ્રાતમાથી દત્તોપત આપે, વીર વામનરાન, ગોપાળરાન જોગને, હરિજી કાટક, વગેરે મહારાષ્ટ્રને પાછળથી સુપરિચિત સચેતા સુનદા માણ્યું સોને અસેવક તરીકે બોનાવ્યા અને તેમની મદદથી છાપુ બંદુ જ સરખ રીતે ચનાવ્યું ત્યાંનું વાતાવરણ એટલું સારું હતું કે લોકો તેને ‘રાષ્ટ્રમત ને બ લે’ ‘રાષ્ટ્રમત’ના નામથી જોગખવા લાગ્યા બધા સ્વયંસેકા એક ધાર્મિક સઘની બાવનાથી રહેતા હતા ત્યાં જ ૧૭ ૧૮ વર્ષ ૧૧ જુનાન સ્વામી આનંદ એક દિવસ દેશસેવાનું કામ કરવા માટે આવી ગયા ‘રાષ્ટ્રમત’ની ગુજરાતી આદૃતિ કાલવાનો વિચાર હતો અને તે કામને માટે તેમને બોનાવનામા આવા હતા મરાઠી અને ગુજરાતી બન્ને ભાષાઓ પર રનામી સારો

૭ નાશિના એક્ટર એકસનના ખૂનના સમાચાર કોઈ પણ દેશને રહેરાનથી ચાલીસ માર્ચ દૂર આવેલા મારા ગામમા ‘રાષ્ટ્રમત’ મારતે બધાના મને ચોક્કસ ચાલે છે

કાળુ ધરાવે છે. કાકાની સાથે તેમને સૌથી વધારે શબ્દો અને કાકા તેમના મોટા ભાઈ બન્યા.

જેકેસનના ખૂનનો કેસ બહુ લાંબો ચાલ્યો. અનેક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ વિષે સરકાર વહેમાઈ હતી. એટલે ‘રાષ્ટ્રમત’ પર તેની કોથની નજર પડે તેમાં કશી નવાઈ નહોતી. એ પત્રને ‘રામગઝા’ થઈ—તે બંધ પડ્યું.

મહારાષ્ટ્રના ક્રાન્તિકારી મંડળો સાથે સંપર્ક બંધાયો હતો તેની સાથે એક તરફ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડત ચલાવનાર કર્મવીર ગાંધી તરફ અને બીજી તરફ ક્રાન્તિમાંથી નાસીપાસ થઈને યોગમાર્ગ તરફ વળેલા અરવિંદ ધોળ તરફ આ જ કાળમાં પોતાને ખાસ આકર્ષણ જન્મ્યાનું કાકા-સાહેબ જણાવે છે. તે ઉપરાંત આ જ અરસામાં કાકાસાહેબ સ્વામી રામતીર્થનાં લખાણોનો અભ્યાસ કરતા હતા. એટલે તેમણે તથા તેમના બેલગામના મિત્ર શ્રી ગુણાજીએ સ્વામી રામતીર્થનું ચરિત્ર અને તેમના લેખસંગ્રહનો એક ભાગ યુનિર્ષના ‘માસિક મનોરંજન’ મારફતે પ્રકાશિત કર્યો. આ જ કાકા-સાહેબનું પહેલું પુસ્તક છે.

ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય

એ જ અરસામાં વડોદરાથી ત્યાંના ઝેરિસ્ટર કેશવરાવે દેશપાંડેએ પોતે શરૂ કરેલા ‘ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય’ માટે એક માણસની માગણી કરી. કાકાના એક મિત્રે ત્યાં જવાનું કબ્જૂલ કર્યું હતું અને તેઓ ત્યાં જઈને રહ્યા પછી ખરા. પણ પાછળથી પોતાના બ્રાહ્મિના કહેવાથી તેઓ ત્યાંથી ખસી ગયા. આ કાકાને રુચ્યું નહિ અને તેથી તેમણે પોતે જ વડોદરે જવાનું સ્વીકાર્યું. વડોદરા જવાની પાછળ એક બીજો વિચાર પણ તેમના મનમાં હતો. મરહુઓના ઇતિહાસ વિષે કાકાસાહેબને પૂરેપૂરું અભિમાન હતું અને છે. તેમના એક પૂર્વજે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રાંગણા કિલ્લાની કિલ્લેદારી પણ કરી હતી. તેમ છતાં મરાઠાઓએ કરેલી ભૂલો કે અન્યાયોની બાબતમાં તેઓ અંધ ન હતા. અને મરાઠાઓએ ગુજરાતને વખતોવખત લૂંટીને જે રંગડ અને અન્યાય કર્યો હતાં તે તેમને હંમેશા ખટકતાં. ખાસ કરીને તો બંગાળની

ચંબળ પણ આખા હિંદમાં જે એક નવીન જીવન નિર્માણ થયું હતું તેને પૂરેપૂરું રાષ્ટ્રવ્યાપી બનાવવું હોય તો પ્રાંત પ્રાંતની વચ્ચેનાં દુઃખદ સ્મરણો ભુલાઈ જાય અને તેમની વચ્ચે શુભ લાગણી અને ભાઈચારા કેળવાય એ જરૂરનું છે, એ ભાનથી તેમ જ પોતાના મિત્રે અણીને વખતે દગો દીધો તેથી પોતાની ભેવડી દરજ સમજીને કાકાસાહેબે ગુજરાતમાં કામ કરવા જવાનું શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેનું આમંત્રણ ઉલટથી સ્વીકારી લીધું. વર્ષ ૧૯૦૮માં કાકાસાહેબનાં માતા ગુજરી ગયા બાદ આ વરસે તેમના પિનાશીનું મૃત્યુ થયું. એટલે ઘરનું આકર્ષણ પણ ઓછું થયું હોય તો નવાઈ નહિ.

આવી રીતે ગુજરાતને પોતાનું સેવાક્ષેત્ર બનાવી કાકાસાહેબ ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે માસિક રૂપિયા ચાલીસનું વેતન સ્વીકારી વડોદરે આવ્યા. આ સંસ્થા પ્રથમ નર્મદા નદીને કિનારે ચાણોદ નજીક આવેલા ગંગનાથ પાસે હતી; ત્યાંથી પાછળથી વડોદરે લાવવામાં આવી હતી. સંસ્થાના સંચાલક દેશપાંડે સાહેબ (શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેને બધા ‘સાહેબ’ કહીને બોલાવતા) ગાંધીજીના સમકાલીન હતા. બંને વિદ્યાલયમાં એકઠા થયેલા. ઉપરાંત શ્રી દેશપાંડે શ્રી અરવિંદના પણ સાથી હતા, અને તેમના જ યોગમાર્ગના અનુયાયી હતા. વડોદરા રાજમાં એક ભંડો હોદ્દા પર તેઓ કામ કરતા હતા અને ગંગનાથ વિદ્યાલયની બધી આર્થિક જવાબદારી તેઓ જ સંભાળતા. સંસ્થાનું વાતાવરણ કુટુંબ જેવું કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન હતો. કાલેષકરને ‘કાકા’ ફડકેને ‘મામા’, હરિહર શર્માને ‘અબ્બુ’ વગેરે ઉપાધિઓ કૌટુંબિક વાતાવરણની નિદર્શક હતી. સૌ કોઈને દેશપાંડે પ્રત્યે અત્યંત આદરની લાગણી હતી.

વડોદરાના ગંગનાથ વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકેની કારકિર્દી દરમ્યાન હજારી નેતા ખૂકર દી. વોશિંગ્ટનની બે ચોપડીઓ ‘અપ કોમ સ્લેવરી’ (આત્મોદ્ધાર) અને ‘માઈ લાન્ડર એન્ડ્યુકેશન’ (મારી વ્યાપક કેળવણી) કાકાસાહેબના વાંચવામાં આવી અને તેમની રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિશેની કલ્પના વધારે વિકસિત અને વ્યાપક થઈ. એ બે ચોપડીઓના ભાષાંતરમાં મદદ

કાકા સાહેબ કાલેલ કરની જીવનરેખા

[ગયા અંકથી આગળ ચાલુ]

૧૯૦૭માં કાકાસાહેબ બી. એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા. પિતાની ઇચ્છા તો હતી કે દુતુ એલએલ. બી. થઈને વકીલ બને. પણ સ્વરાજ્યકારણની પ્રવૃત્તિ દેશભરમાં ચાલતી હોય ત્યારે દુતુને આ વિચાર ક્યાંથી રુએ? તેના મનમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કે લોકશિક્ષણના વિચારો જ આવવા. છેક નાનપણથી પોતાના વર્ગના નેડીદારોને ભણાવવાનો શોખ તો કાકા-સાહેબને હતો જ. પૂનાના કોલેજના દિવસોમાં વિવેકા-નંદનો એક ખાનગી પત્ર તેમના વાંચવામાં આવ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે, દેશોદ્ધારનો મેં અનેક વેળા અનેક રીતે વિચાર કરી નેથો છે, પણ દરેક વખતે શિક્ષણ એ જ તેના માર્ગ છે એવો જવાબ મને મળ્યો છે. આ પત્રથી તેમ જ અરવિંદ આશુના 'કમંથોમિન' પત્રના વાચનથી કાકાસાહેબનો વિચાર દૃઢ થયો અને કેળવણી એ જ મારું જીવનકાર્ય છે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને આ દેહ અર્પણ છે, એમ તેમણે નક્કી કર્યું.

‘રાષ્ટ્રમત’ના સંચાલનમાં

તેથી બી. એ. થયા પછી ક્યૂંટકના આગેવાન લોકસેવક શ્રી. ગંગાધરરાવ દેશપાંડેના સૂચનથી બેલગામમાં ‘મણેશ વિદ્યાલય’ નામની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલનનું કામ શ્રીપા આહનું માસિક વેતન સ્વીકારીને તેમણે હાથમાં લીધું. પણ ત્યાંનું પ્રગતિવિરોધી સનાતની વાતાવરણ પસંદ ન પડવાથી એક વરસની અંદર જ તેમણે એ કામ છોડી દીધું. આમ પોતાને અનુકૂળ આવે એવું કામ ન મળવાથી તેઓ વચગાળાના વખતમાં પિતાશ્રીના આગ્રહને વશ થઈને કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માટે મુંબઈ ગયા, અને ૧૯૦૮માં તેમણે પહેલી એલએલ. બી. ની પરીક્ષા આપી તેમાં પાસ થયા. એ જ અરસામાં તેમનાં માતા ગુજરી ગયાં, ઈંગ્લંડમાં કર્ઝન વાવલીનું ખૂન થયું અને લોકમાન્ય તિલકને છ વરસની સખત કેદની સજા થઈ. કાકાસાહેબે બીજી એલએલ. બી.ની ટર્મ પણ ભરી હતી પણ રાજકીય વાતાવરણમાં ઉત્તેજના વધી. એ ઉત્તેજિત વાતાવરણને યોગ્ય દિશા-

દોરવણી આપવા માટે, તેમ જ સુરતની મહાસભા પછી રાષ્ટ્રીય વિચારોના પ્રચારને માટે મહારાષ્ટ્રમાં એક સ્વતંત્ર દૈનિકની જરૂર છે એમ સર્વને લાગતું હતું. તેથી તે જરૂર પૂરી પાડવા માટે ‘રાષ્ટ્રમત’ નામનું એક દૈનિક મુંબઈમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેમાં ગંગાધરરાવની સરદારી હેઠળ કાકાસાહેબ સંપાદક મંડળમાં જોડાયા અને તેમણે લેખનકાર્ય શરૂ કર્યું. ‘રાષ્ટ્રમત’ના પ્રેસની ગોઠવણી ચાલતી હતી તે જ વખતે સરકારે લોકમાન્ય તિલકને છ વરસની સજા ફરમાવી તેમની બહાદુરશાહી રવાનગી કરી. મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય દિલ્લયાલ આદી અસ્તબ્યસ્ત થઈ ગઈ. એ રીતે બગડેલું વાતાવરણ કેકાણે લાંબવાનું કામ પણ ‘રાષ્ટ્રમત’ પંચે જ કરવાનું હતું. ‘રાષ્ટ્રમત’ ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યું અને તેનો અવાજ કેકે ગામમાંથી સુધી પહોંચી ગયો.*

‘રાષ્ટ્રમત’ પ્રથમ તીકલ્યું ત્યારે થોડા જ વખતમાં ખર્ચના બોળને લીધે તે દેવાળું કાઢશે કે શું, એમ લાગવા માંડ્યું હતું. પણ ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ આખા પ્રાંતમાંથી દત્તોપંત આપે, વીર વામનરાવ, ગોપાળરાવ ઝોમણે, હરિભાઈ કાટક, વગેરે મહારાષ્ટ્રને પાછળથી સુપરિચિત થયેલા યુનંદા માણ-સોને સ્વયંસેવક તરીકે બોલાવ્યા અને તેમની મદદથી છાપું બંદુ જ સરસ રીતે ચલાવ્યું. ત્યાંનું વાતાવરણ એટલું સાડું હતું કે લોકો તેને ‘રાષ્ટ્રમત’ ને બદલે ‘રાષ્ટ્રમત’ના નામથી ઝોળખવા લાગ્યા. બધા સ્વયંસેવકો એક ધાર્મિક સંઘની ભાવનાથી રહેતા હતા. ત્યાં જ ૧૭-૧૮ વર્ષના જીવાન સ્વામી આનંદ એક દિવસ દેશસેવાનું કામ કરવા માટે આવી ચઢ્યા. ‘રાષ્ટ્રમત’ની ગુજરાતી આવૃત્તિ કાઢવાનો વિચાર હતો. અને તે કામને માટે તેમને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. મરાઠી અને ગુજરાતી બન્ને ભાષાઓ પર સ્વામી સારો

● નાશિકના કસેક્ટર નેકસનના ખૂનના સમાચાર કાંઈ પણ દેવલે સ્ટેશનથી ચાલીસ માર્ગલ દૂર આવેલા મારા ગામમાં ‘રાષ્ટ્રમત’ મારફતે નબંધાનું મને ચોક્કસ થાક છે.

કાબૂ ધરાવે છે. કાકાની સાથે તેમને સૌથી વધારે કાબૂ અને કાકા તેમના મોટા ભાઈ બન્યા.

જેઠસનના ખૂનનો કેસ બહુ લાંબો ચાલ્યો. અનેક બંધિયાઓ અને સંરચાઓ વિષે સરકાર વહેમાઈ હતી. એટલે ‘રાષ્ટ્રમત’ પર તેની કોપની નજર પડે તેમાં કશી નવાઈ નહોતી. એ ધરને ‘રાજનગા’ થઈ—તે બંધ પડ્યું.

મહારાષ્ટ્રના ક્રાન્તિકારી મંડળો સાથે સંપર્ક બંધાયો હતો તેની સાથે એક તરફ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની હલત અણવનાર કર્મવીર ગાંધી તરફ અને બીજી તરફ ક્રાન્તિમાંથી નાસીપાસ થઈને યોગમાર્ગ તરફ વળેલા અરવિંદ ધોષ તરફ આ જ કાળમાં પોતાને ખાસ આકર્ષણ જન્મ્યાનું કાકાસાહેબ જણાવે છે. તે ઉપરાંત આ જ અરસામાં કાકાસાહેબ સ્વામી રામતીર્થનાં લખાણોનો અભ્યાસ કરતા હતા. એટલે તેમણે તથા તેમના બેલગમના મિત્ર શ્રી ગુણજીએ સ્વામી રામતીર્થનું ચરિત્ર અને તેમના લેખસંગ્રહનો એક ભાગ મુંબઈના ‘માસિક મનોરંજન’ મારફતે પ્રકાશિત કર્યો. આ જ કાકાસાહેબનું પહેલું પુસ્તક છે.

ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય

એ જ અરસામાં વડોદરાથી ત્યાંના ઝેરિરટર કેશવરાવે દેશપાંડેએ પોતે શરૂ કરેલા ‘ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલય’ માટે એક માણસની માગણી કરી. કાકાના એક મિત્રે ત્યાં જવાનું કબૂલ કર્યું હતું અને તેઓ ત્યાં જઈને રહ્યા પછી ખરા. પણ પાછળથી પોતાના ભાઈના કહેવાથી તેઓ ત્યાંથી ખસી ગયા. આ કાકાને ડુબ્યું નહિ અને તેથી તેમણે પોતે જ વડોદરે જવાનું સ્વીકાર્યું. વડોદરા જવાની પાછળ એક બીજો વિચાર પણ તેમના મનમાં હતો. મરાઠાઓના તિહાસ વિષે કાકાસાહેબને પૂરેપૂરું અભિમાન હતું ને છે. તેમના એક પૂર્વજે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રાંગણા જ્ઞાની કિલ્લેદારી પણ કરી હતી. તેમ છતાં રાકાઓએ કરેલી ભૂલો કે અન્યાયોની બાબતમાં આ અંધ ન હતો. અને મરાઠાઓએ ગુજરાતને ખતોવખત લૂંટીને જે રંજાડ અને અન્યાય કર્યો હતો તેમને હંમેશા ખટકનાં. ખાસ કરીને તે બંગલગંની

ચંજવળ પછી આખા હિંદમાં જે એક નવીન જીવન નિર્માણ થયું હતું તેને પૂરેપૂરું સંપૂર્ણતાથી બનાવવું હોય તો પ્રાંત પ્રાંતની વચ્ચેનાં દુઃખદ રમરણો ભુલાઈ જાય અને તેમની વચ્ચે શુભ લાગણી અને બાંધારો કેળવાય એ જરૂરનું છે, એ બાનથી તેમ જ પોતાના મિત્રે અણીને વખતે દગો ત્રીધો તેથી પોતાની એવધી ફરજ સમજીને કાકાસાહેબે ગુજરાતમાં કામ કરવા જવાનું શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેનું આમંત્રણ બિલકુલ સ્વીકારી લીધું. વર્ષ ૧૯૦૮માં કાકાસાહેબનાં માતા ગુજરી ગયા બાદ આ વરસે તેમના પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયું. એટલે ધરનું આકર્ષણ પણ ઓછું થયું હોય તો નવાઈ નહિ.

આની રીતે ગુજરાતને પોતાનું સેવાક્ષેત્ર બનાવી કાકાસાહેબ ગંગનાથ ભારતી વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે માસિક રૂપિયા આલીસતું વેતન સ્વીકારી વડોદરે આવ્યા. આ સંસ્થા પ્રથમ નર્મદા નદીને કિનારે ચાણોદ નજીક આવેલા ગંગનાથ પાસે હતી; ત્યાંથી પાછળથી વડોદરે લાવવામાં આવી હતી. સંસ્થાના સંચાલક દેશપાંડે સાહેબ (શ્રી કેશવરાવ દેશપાંડેને બધા ‘સાહેબ’ કહીને બોલાવતા) ગાંધીજીના સમકાલીન હતા. જાણે વિદ્યાપતમાં એકલા થયેલા. ઉપરાંત શ્રી દેશપાંડે શ્રી અરવિંદના પણ સાથી હતા, અને તેમના જ યોગમાર્ગના અનુયાયી હતા. વડોદરા રાજમાં એક જિંદગી હોદ્દા પર તેઓ કામ કરતા હતા અને ગંગનાથ વિદ્યાલયની બધી આર્થિક જવાબદારી તેઓ જ સંભાળતા. સંસ્થાનું વાતાવરણ કુટુંબ જેવું કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન હતો. કાલેલકરને ‘કાકા’ ફડકેને ‘મામા’, હરિહર શર્માને ‘અણ્ણા’ વગેરે ઉપાધિઓ કૌટુંબિક વાતાવરણની નિદર્શક હતી. સૌ કોઈને દેશપાંડે પ્રત્યે અત્યંત આદરની લાગણી હતી.

વડોદરાના ગંગનાથ વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકેની કારકિર્દી દરમ્યાન હજારો નેતા ખૂર દી. વોશિંગ્ટનની બે ચોપડીઓ ‘અપ કોમ સ્લેવરી’ (આત્મોદ્ધાર) અને ‘માઈ લાન્ડર એન્ડ્યુરેશન’ (મારી વ્યાપક કેળવણી) કાકાસાહેબના વાંચવામાં આવી અને તેમની રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિશેની કલ્પના વધારે વિકસિત અને વ્યાપક થઈ. એ બે ચોપડીઓના ભાષાંતરમાં મદદ

શાંતિનિકેતન આવીને રહ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં તેમના રાજકારણના શુરુ ગોખલેનું મૃત્યુ થયું એટલે તેમને પૂનાં દોડી જવું પડ્યું. ત્યાંથી તેઓ પાછા શાંતિનિકેતન આવ્યાં તે વખતે તેમની પ્રેરણાથી અને કવિશ્રીની સંગતિથી શાંતિનિકેતનમાં ચાળીસ દિવસ સુધી સ્વાવલંબનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. તેમાં દીનબંધુ એન્ડ્રૂજના સાથી મરહમ પિયસને ખૂબ જ ઉત્સાહ જતાવ્યો હતો. કાકાસાહેબે રવીન્દ્રનાથનું કાલુની પણ એ જ વખતે સાંભળ્યું. આમ સ્વાત્રથી ઉલોગ અને સંસ્કારિતા — કેળવણીના બે ધ્રુવો એ જન્મેનો પરિચય તેમને તે વખતે થયો.

૧૯૧૫ના ડિસેમ્બર મહિનામાં મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય ગહાસભાની બેઠક થઈ તે વખતે કાકાસાહેબ તે ગાંધીજીની ફરી મુલાકાત થઈ. દરમ્યાન એ જ વરસના મે મહિનામાં અમદાવાદ નજીક કોચરબ પાસે ગાંધીજીએ સલામગ્રામીની સ્થાપના કરીને અમદાવાદને પોતાની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનાવી દીધું હતું.

હિમાલયની યાત્રા શરૂ કરતા પહેલાં સંન્યાસ દીક્ષા લઈને રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાવાનો કાકાસાહેબનો વિચાર હતો અને તેથી જ વડોદરા છોડ્યા પછી પત્ની તથા પુત્રને પોતાને ગામ મૂકીને કાશી-યાત્રાનું બહાનું કરીને તેમણે સ્વદેશની — સ્વજાતની વિદાય લીધી હતી. પણ એ વિચાર હવે બદલાઈ ગયો. તેમની પત્નીએ પણ સ્વામી આનંદની મદદથી કાકાસાહેબનો પત્તો મેળવ્યો હતો. એટલે તેઓ બેઠકગામ જઈને પત્ની તથા એ પુત્રને લઈ આવ્યા અને તેમની સાથે ૧૯૧૬માં વડોદરા પાસે સયાજીપુરા નામના ગામડામાં ગ્રામસેવાનો સંકલ્પ કરીને વસ્યા. ત્યાં એક સહકારી ડેરી ચલાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, ‘આત્મેશ્વર’ નામનું માસિક ત્રણ વરસ સુધી ચલાવવામાં મદદ કરી; પણ ગામડાંના લોકોની ભાષાના જ્ઞાનને અભાવે તેમ જ તેમની સાથે ભજવાની અને તેમના વાતાવરણમાં જડ પડે એવી કેળવણી આપવાની આવડતને અભાવે કાકાસાહેબને એ કામમાં રસ પડ્યો નહિ અને સફળતા પણ મળી નહિ. એટલે વડોદરામાં

આવીને ત્યાંની ‘સે’ દ્વ લાયબ્રેરીનો તેમણે ઠીક ઠીક ઉપયોગ શરૂ કર્યો.

એ જ અરસામાં સ્વામી આનંદ જુગતરામ-ભાઈને મુંબઈથી કાકાસાહેબ પાસે વડોદરા રવાના કર્યા. જે પ્રયોગમાં કાકાસાહેબ ક્ષમતા ન હતા તેમાં જુગતરામભાઈ ઠીક ઠીક સફળ થતા હાજ્યા. તેમણે તો હવેમાનજીની વિધિપૂર્વક પૂજા, દુધસી રામચણ્ડ વાચન વગેરે કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો અને તેઓ ગ્રામજનોને આકર્ષવા હાજ્યા. પણ તેમની નિષ્ઠા કાકાસાહેબ અને સ્વામી પ્રત્યે હોવાથી તે જન્મે જ્યારે ગાંધીજીના આશ્રમમાં ગયા ત્યારે જુગતરામભાઈ પણ આશ્રમની સાબામાં જોડાયા.

આશ્રમમાં પ્રવેશ

ગાંધીજીએ હિંદમાં આવ્યા પછી ૧૯૧૫ના મે મહિનામાં અમદાવાદ પાસે કોચરબમાં સલામગ્રામીની સ્થાપના કરી હતી. હિંદમાં ભીતર્યા પછી એક વરસ સુધી સમગ્ર દેશનું દર્શન કરવું, કોઈ બાબતમાં મત વ્યક્ત કરવો નહિ, એવા તેમને તેમના શુરુ ગોખલેએ આદેશ આપ્યો હતો, તે અનુસાર તેમણે એક વરસની એ સાધના પૂરી કરી. તે પછી દેશમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તેઓ ઝપાટાભેર ઉપાડવા હાજ્યા. આશ્રમના સભ્યોનાં બાળકો માટે મુખ્યત્વે કરીને, તેમ જ આસપાસનાં બાળકોને પણ ઉપયોગી થાય એ દષ્ટિથી આશ્રમમાં એક રાષ્ટ્રીય શાળા સ્થાપવાનો વિચાર નક્કી થયો એટલે તેમની નજર કાકાસાહેબ પર પડી અને તેમને રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવવા માટે તેમણે આમંત્રણ આપ્યું. તે અગાઉ ૧૯૧૬માં કાકાસાહેબ વડોદરાથી આવીને આશ્રમમાં એક મહિનો રહી ગયા હતા. ૧૯૧૭ના એપ્રિલમાં ગાંધીજી ચંપારણ જવા માટે વડોદરાથી પસાર થયા તે વખતે કાકાસાહેબે તેમની મુલાકાત લીધી અને આશ્રમની શાળામાં જોડાવાનું ઉવટનું નક્કી કર્યું. તે પછી થોડા જ દિવસમાં કાકાસાહેબ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા, અને તેમને થયું કે ‘મને મારું ઘર મળી ગયું.’

ગાંધીજીના કલકત્તાના ઉપવાસ

[શ્રી. મનુજકેન ગાંધીની સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭, ની ડાયરીનાં આગમનાં પાનાં]

મેલિયાઘાટા, મંગળવાર

તા. ૨-૬-૪૭

૩-૩૦ પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી કાગળો લખ્યા —

સરદાર, મણિજકેન. રાજકુમારીબહેન, ચિમનલાલ-ભાઈને લખાવ્યો. પછી ગરમ પાણી (સાફું) પીધું.

સવારની પ્રાર્થનામાં “જીવન જવ સુકાર્મજીવ” એ ભજન ગાયું. બાપુજી કહેતા હતા કે, ઉપવાસમાં આ ભજન રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે બનાવી ખાસ મોકલ્યું હતું. (ધણખરું યરવડાની જેલમાં)†

આજના બાપુજીના દરેક લખાણમાં એક જ વાત હતી : “પંદર દિવસની શાંતિ બાદ અહીં ફરી અશાંતિ યર્ષ છે, એ છોડીને પંજાબ શી રીતે આવી શકું? મારો ધર્મ વિચારતો હતો. મને રષ્ટ્ર લાગ્યું કે, મારી પાસે ઉપવાસ સિવાય બીજું ઓળખતું નથી. હવે એનો ઉપયોગ કરવાનો વખત આવ્યો છે. તેથી મેં ગઈ કાલે ૮-૧૫ વાગ્યાથી ઉપવાસ શરૂ કર્યો છે. ક્યાં સુધી ચાલશે એ કહેવાય નહીં. ઈશ્વરને આ શરીરથી દુનિયામાં કામ કરાવતું હશે તો જિવાડશે. નહીંતર હું જીવીને શું કરવાનો હતો? કોઈએ ગભરાવાનું નથી. અહીં દોડી આવવાનું નથી.” આવી જાતનું લખાણ હતું.

સહીદસાહેબે પૂર્વ બંગાળના મુસલમાનોને સંબોધીને નિવેદન બહાર પાડ્યું, જેનો સાર હતો કે, “તમારે શાંતિ રાખવી. અને અહીં પણ કોઈ મુસલમાન અશાંત ન બને.”

રામજીનું નિવેદન હતું કે, “બાપુને ઉપવાસ ન કરવાનું સમજાવવામાં હું નિષ્ફળ ગયો. પણ હું કહું છું કે, જે તમે શાંત રહેશો તો એમને ઇરાદો પંજાબ જવાનો છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકો એમનાં દર્શન માટે ઝંખે છે. પણ એમને પંજાબ મોકલવા ન મોકલવા તમારા હાથમાં છે. આપણે આ ઉપવાસમાંથી બાપુજીને ઉગારી લેવા જોઈએ.”

રાતના શાંતિસેનાનું દળ શહેરમાં ફરતું હતું. છતાં ખબરો આવ્યા કે, શહેર તો બળતું જ હતું.

* જુઓ ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ ભાગ ૨, પાનું ૪૨૭.

નિર્મળબાણુ શરદબાણુને ઘેર તથા જ્યાં જે છાંકરાઓએ તોફાન શરૂ કર્યું ત્યાં ગયા છે. ૮ વાગ્યે બાપુજી જિવાડ્યા પછી મસાજ રનાન વગેરે નિત્યક્રમ — બાપુજીને ડો. દીનશા મહેતાએ તપાસ્યા. હૃદયના ધબકારા ક્યાંક ક્યાંક નથી મળતા. ૧૬ મિનિટમાં ૪ વખત હૃદયના ધબકારા ખોવાયા. ડો. મહેતાએ કહ્યું, બાપુજીએ ૪ બાટલી ઉપર પાણી પીધું જોઈશે. (એક બાટલી એક પાઉન્ડની હતી). બાપુએ કહ્યું, “જોઈ છું કેટલુંક પિવાય છે. જે મારા હૃદયમાં રામનામ વસી જશે તો-મારે કશું જ કરવું નહીં પડે. આજે હું બહુ જ શાંત છું. નહીંતર તો હું ચૂઈ જ નહોતો શકતો.”

વરસાદ ખૂબ જ વરસતો હતો. જાણે કુદરત રડતી ન હોય, એમ બધું શોકમય લાગતું હતું.

૧૦મી વાગ્યે એનિમા રનાન વગેરેમાંથી પરવારી ઓરડામાં રાજની જગ્યાએ બેઠા. ૮ વાગ્યે ગરમ સાફું પાણી પીધું. એ પીનાં સારી પેટે વખત ગયો. નિર્મળબાણુ શરદબાણુને ત્યાંથી પાછા આવ્યા. તેમણે ખબર આપ્યા કે, “આ બધું તોફાન શીખોએ જાને બિહારીઓએ કર્યું છે. પછી અંદર બંગાળીઓ ભળ્યા. હજુ લૂંટફાટ બહુ ચાલે છે. શિયાલદા રેશન ઉપર એક મુસલમાન હોટેલ બાળા નાખી છે. એટલે આ રમખાણ પાછળ ખાસ માણસોના હાથ છે, એમ શરદબાણુ કહે છે. એમની પાસે નામ પણ છે. ચચીનમિત્રને હિંદુઓએ છૂરી ખેંચી મારી નાખ્યા, કારણ કે એ શાંતિ સ્થાપવા ગયા હતા. અને બીજા પણ ઘણા ઘાયલ થયા છે.” ૧૨મી વાગ્યે બાપુજીએ પાણી પીવાનું ખલાસ કર્યું. પાણી પીતાં એક કલાક ગયો. અમને કહ્યું, “તમારે બેમાંથી કોઈએ તો વારાફરતી અહીં રહેવું જ, નેથી કામકાજ હોય તો ઠીક પડે.” (અમે બંનેએ પાસે રહેવાના વારા ગોઠવી જ સીધેસા હતા.)

બાપુજીને હવે નવખાઈ વનોતી હોય એમ લાગે છે. સાદ બહુ જ ધીમે પડી ગયો છે. ૧ વાગ્યે સ્વામામિસાદ મુકરજીનું નિવેદન તપાસ્યું. ૧૧ વાગ્યા

સુધી થોડોક આરામ કરી ફરી ૮ આસ ગરમ પાણી પીધુ એટનામા ગિસેનમાર્થ ખખર લાન્ના, ઝાકરિયા રટીટમા અને ચોનરક ગોળીમાર તથા લૂટકાટ ચાલી રહી છે શુ કરવું? મિલિટરી મિનિસ્ટ્રમા ધૂસીને લોકોને હેરાન કરી રહી છે બાપુએ ગિસેન બાઈને મોકલ્યા અને જના રહેતા હતા ત્યાં આજે કઈ જ ખાનાપીસાનું ન હતું તેથી ખીચરમા (અમારી ખાનાપીસાની ગોળવણી રાખનાર બહેન) અમારા માટે ખાનાપીસાનું મોકનતા હતા પરંતુ શિયાલદાના પુત્ર ઉપર બદ્ધ ચાલે છે, તેથી ગોપર પાછી ગઈ

એ રાત્રે બાપુએ થોડી ટપાન વાચી સભાગાવી બપોરના બદ્ધના ખૂબ આગળે આસતા હતા

સમારના જનાહરવાનજીનો ફરી તાર આવ્યો કે, પળખ જનની આનુ નોર્થએ બાપુએ કહ્યું, “હું મારા મનથી બહુ ખુશ છું, કેમ કે મને એમ લાગે છે કે હું કઈક કરી રહ્યો છું નહીં તર કુ બહુ અનરથ હતો સૂઈ નહોતો શકતો” બાપુજી ધી ધસાવતા ગાા કનાક સૂતા પછી ગાા વાગે આર્નાનાકમજી આવ્યા નિર્મળયામુએ ખખર આપી કે પોલીસ બરામર કામ નથી આપતી ખૂનો તો નથી થતા, પણ લૂટકાટ બહુ સખત આવે છે ગોળીમાર બહુ ચાલે છે પ્રકુલ્યામુએ સૂચ્યુ કે, દરેક દળના મુખ્ય માણસોએ અહીં મળવું બાપુની હાજરીની જરૂર નથી અને પછી ચર્ચા કરવી કે શા પગના લેના અને પેપરનાગાઓ બાપુના નિવેદનની ૩ લાખ નકલ હિંદી, ઉર્દૂ બંગાળી છપાવી વહેંચે બનતા સુધી મામલો કાળસા આવી જશે આ તોફાનની જવાબદારી શીખો ઉપર મુખ્ય છે ગાા વાગે ૬થી ૮ ઓસ ૬૬ પાણી પીધુ પીતા ગા કનાક થયો

૪ વાગે શરદ્યાજી તથા બહી હરદારજી આપ્યા શરદ્યાજી સાથેનો વાતોનાપ —

બાપુ — હવે શુ થઈ શકે ?

શરદ્યાજી — (થોડોક વખત થોભીને પછી પૂછ્યું) તમને સાતો કરવાની રજા છે ખરી ?

બાપુ — તમ માટે તો બેાવબુ જ નોર્થએ ને ? રામજીએ બે કલાક મારી સાથે માથાફોડ કરી પણ નિષ્ફળ નીવડ્યા એ બહુ બુદ્ધિશાળી પુરુષ છે, તેથી મારી સાથે જાન બતની દલીલો કરી પણ મારા અતારાતમાએ એક પણ ફીન માન્ય ન રાખી છે એ રામજીએ એક તાર જનાહરવાનને મોકલાયો પણ મેં કહ્યું, આવી રિયનિમા બંગાળ કેમ છોડાય ? બીજો તાર મુસવમાનોનો છે કે, નોઆખાની શુ જશે ? પાકિસ્તાન પળમમા બાએ ત્રીજો તાર રામેશ્વરી નેહરુનો છે કે, લાહોર આવળો તો તમારું આવવું આશ્વાસન રૂપ થશે લરકરથી કશું જ નથી થવું

શરદ્યાજી — હું ભાગવાનો વિરોધી હતો તમારી સામે હમેશા નિખાનસતાથી વાત કરું છું Frank રહુ છું અને એટલે જ આવ્યો છું પણ અત્યાર સુધી ન આવ્યો તેનું કારણ મને એમ લાગ્યું કે, હવે હું તમને બહુ જરૂરનો ન હતો આવી મારી છાપ હતી

બાપુ — અહીં ઘણા માણસો આવ્યા બધાએ ચર્ચા કરી હિંદુ મહાસભાના દેવેન્દ્ર મુકરજી આવેલા જે સી ગુપ્તા, શહીદસાહેબ અને મુનિમ લીગના માણસો આવ્યા હતા તે કહેના હતા કે તમે શરદ્યાજીને કેમ નથી બોનાવતા ? કેમ કે અમને શકા છે કે દોરડાં ખોટાના માણસો આ બધું તોફાન કરે છે અને જોને માટે જનામતાર ૭ પણ મેં તો કહ્યું, એ ગમે ત્યારે આવી શકે છે

શરદ્યાજી — તમારા પ્રાર્થનાપ્રવચનમા એવી જાનનો ભાર આવતો કે જાણે હવે હું તમને જરૂરનો નથી તમને એમ લાગે છે કે શરદ્યાજી પૈસા પાણીની જેમ ખર્ચી જાય છે

બાપુ — પણ તમારી પહેલી ફરજ તો એ છે કે તમારે મારા મનની બધી શકાઓ દૂર કરવી અને ત્યારે જ તમે મારા ખરા મિત્ર બની શકશો હું દરેકને ‘ડિયર ફ્રેન્ડ’ લખું છું કારણ મિત્ર સાચો એ જ મેંવાન કે ખુલ્લા દિલથી રહી શકે એ રીતે ‘ડિયર ફ્રેન્ડ’ લખીને પછી નેટલું મારા મનમા

હોય તે બધું જ લખું છું. બાપી સુહરાવદી સાહેબ પણ કહે છે કે, તમે પાણીને મૂલ્યે પૈસા ખર્ચો છો. એક વખત હું જ એ હતો તે કે જેની ઉપર ચાન્ડ હતો કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં જે ક્યું હતું તેમાં હું ઘણું ચોરી ગયો છું; અને એક લાખ રૂપિયા તો બેંક ઓફ ઇન્ડિયામાં જમા કરાવ્યા છે? ત્યારે મેં પોતે પોતાના માટે કે મારા જાળક માટે એક પૈસા પણ નહોતો રાખ્યો! પણ કાંઈ સાચને આંચ આવે? તમારે જાહેરમાં બાપો જવાબ આપવો હતો અથવા મને તમે લખી શકતા હતા. અને એનો તરત જ હું ફેંસલો કરત. એનું નામ સાચી મિત્રતા.

શરદ્યાણુ — ચાચો હવે જૂનું જવા દઈએ. મુખ્ય વાત ઉપર આવું. તમારે ફોરવર્ડ બ્લોક વિશે કંઈ કહેવું છે?

બાપુ — હિંદુ મહાસભા કહે છે કે, આ રમણાણુમાં મુખ્ય હાથ ફોરવર્ડ બ્લોકના માણસોનો છે, એટલે મારે તમને પૂછવું તો જોઈએ?

શરદ્યાણુ — તમે માનો તો બાંધે, પણ હું બહુ મોટી સંખ્યાના ફોરવર્ડ બ્લોકના માણસોને જોળ્યું છું. અને મારા માટે બહુ મુશ્કેલીની વાત છે. છતાંયે હું તમને કહું છું કે, ઘણાંય હિંદુ મહાસભાના માણસો આમાં જવાબદાર છે. મારી પાસે નામો પણ છે. એ લોકો જ શીખેને ચઢાવે છે અને કહે છે કે, પંજાબ તમારો દેશ અને તમને કશું નથી લાગતું? એમ કહીને ઉસ્કેરાટ કરાવ્યો છે.

બાપુ — મારી પાસે જે માણસો આવ્યા હતા એ બધાને મેં તો એક જ સલાહ હવે આપી છે કે પહેલાં તો પોતાનું મન સાફ કરવું. મારામાં તો ચારીરિક શક્તિ નથી, પણ મોટરમાં કે લારીમાં બેસીને મુરિદમ નેશનલ ગાર્ડના સ્વયંસેવકો તથા હિંદુ મહાસભાના સ્વયંસેવકોને મળીને લલ્લેહવામાં ફરવું જોઈએ. અને કાં તો એમ જાહેર કરો કે લલ્લેહ જ છે. પણ આમ પીઠ પાછળ છૂરા ચું કામ બોલે? વળી હિંદુ મહાસભાવાળા કહે છે, ફોરવર્ડ બ્લોકવાળા કરે છે અને ફોરવર્ડ બ્લોકવાળા હિંદુ મહાસભાવાળાઓનું નામ શા માટે લે? મિલિટરીની મદદથી આપણે ક્યાં મુખી છતીશું?

એવામાં આ આવી. શરદ્યાણુ ઘણી જ કડક આ પીએ, એટલે બાપુજી (મજાકમાં) કહે, હું તો આવી. આ ફેંકી જ દઉં, પણ કદાચ strong tea is better than weak independence. (હસાહસ થઈ પડી).

શરદ્યાણુ — ત્યારથી પંજાબી 'આર્મ્ડ' પોલીસો આવી ત્યારથી જ બંગાળનું વાતાવરણ બગડવા લાગ્યું છે. ત્યારે શું સુહરાવદી સાહેબને ગોરી મિલિટરી જોઈએ?

બાપુ — ના ગોરા તો નહિ, પણ મિશ્ર મિલિટરી. પણ મેં એને ક્યું કે, મારા અને તમારા વિચારોમાં તફાવત છે. પણ બધા સ્વયંસેવકો સાફ અને શુદ્ધ હૃદયના થઈ જાય તો શાંતિ થાય. પણ પહેલાં તો તમારે બધા નેતાઓએ સાફ થવું જોઈએ. અને તમારા કેમનું શુદ્ધ માર્ગદર્શન સ્વયંસેવકોને મળવું જોઈએ. તમે શું કરવા માગો છો એ નીતિ પહેલાં સાફ રીતે જાહેર કરો, અને તેને સાદુ બધા નેતાઓએ નીકળી પડવું. બહે નેતાઓમાંથી એકાદ મરે. અરે, હું તો શુદ્ધ દિન રાખીને આવી સેવા કરતા કરતા જો બધા નેતા કદાચ ખપી જશે તો તો નાચીશ. ગઈ કાલે જ એક આશ્રિતોની કાર જતી હતી, ત્યાં ઉપરથી ડ્રાઈવિંગ બોમ્બ ફેંક્યો અને જે માણસો મરી ગયાં. મનુ મારી સાથે હતી, એને લખીને આપ્યું કે, હું બહુ ઉદ્વેગમાં છું. સીનારામજી, વસંતલાલજી વગેરે આવેલા. મેં એઓને પણ ક્યું કે, તમારે ત્યાં જ રહેવું, તમને મારે તો મરી જવું. પણ એ હું તમને સૂચવું કે, તમે પ્રકુલ્લ્યાણુને મળો. એ બંગાળી જ છે, ખાદીપ્રિય છે. જોકે, હવે તો ખાદી જ જવા બેઠી છે. કેમ કે એ ગામડાનો દુનર છે. અને ગામડાનો દુનર તો આજે જવા બેઠો છે. આજે જ મારા પૌત્ર (કાંતિભાઈએ) ખાદી વિશે લખ્યું છે. હું તો એને નહીં લખી શકું. કેમ કે મારા ચરીરમાં એ શક્તિ ક્યાં છે? એટલે મનુને એનો જવાબ લખવા ક્યું છે. ગુજરાતીમાં છે, નહીંતર તમને વાંચવા આપી દેન. તમારી પાસે વખત હોય તો આ છોકરી પાસેથી સમજાવો. આભા તો બંગાળી જ છે એ સમજાવી શકશે કે હું ખાદી વિશે મારા વિચારોમાં

કેટલો મક્કમ થતો જાઉં છું મીઠા, પણ આપણે
 ખીજ વાતોએ ચઢી ગયા એક 'પીસ પ્રોસેશન'
 શાંતિ-સરઘસ નીકળવું જોઈએ પણ સચ્ચાઈ નહીં
 હોય તો કઈ નહિ થાય એ ખાસ ખ્યાન રાખજો
 પોલીસ હોય કે ન હોય, પણ સ્વયંસેવકોનું મગરન
 ખરાબર હોવું જોઈએ પોલીસ બધા જ ચાલ્યા
 જાય, બને પછી કનકતામા લોહીની નદી વહે એને
 હું પહોંચી વળીશ પણ તમારે અને મારે એમા
 ખુલ્લે પગે ફરવું પડશે પછી રાત હોય કે દિવસ
 એની પરના કોઈનેય ન કોની જોઈએ આનું નામ
 તે 'પીસ મિશન' પણ મને લાગે છે કે આ
 વિચારમા તો હું એકલો જ છું મારે તો તમારી
 મદદ જોઈએ છે જો તમે એ આપી શકો તો
 ઝઘડાનું હવે શું મગર જે જોઈતું હતું તે મળી
 ગયું છે છતાંયે તોફાન જ ફરવું હોય તો તોફાની
 એને મિનિસ્ટર બનાવવા મને કબૂલ છે અને આ
 લોકોને જીવીશ કે તરત જ રાજીનામું આપી દેજો
 ખરી રીત તો એ છે કે, કારણોને રચાન કદી ન
 આપવું જનાહરદાન, સરંદર, રાજેન્દ્રબાણ રોજ
 મારી પાસે આવના અને મરેતા કે મક્કમ કરો પણ
 હું મ્હી કોર્ટનેય હુમ નથી આપતો હું તો અનાજ
 માટે અને કપડા માટે એક પણ દાણો અનાજનો,
 કે એક પણ ટુકડો બહારથી ન જ મગાવું પણ
 એમા હું મારી રીતે કામ રૂં પણ ચતારે તો હું
 સાર એકલો જ છું

એવામા સરાપાય વાગ્યા અને પ્રકુદનમાથુ વગેરે
 પ્રધાનમંડળ આવ્યું એટલે શરંબાણુ બિચ્યા

શરંબાણુ—હું સ્વરસેરકો તથા શાંતિ માટે
 પૂરી કોશિશ કરીશ

બાપુ—મેં પોતે જ અહીંથી મિલિટરીને કાઢી
 હતી પણ જમનગીમે ફરી આવી છે સુહરાવદી
 સાફેબ માટે છે કારણ એ ડરે છે હિંદુઓ પાસ
 કે ૩૧મીએ સોમનારે સુહરાવદી ન હતા નહીંતર શું
 થાત નથી જાણતો બિચારો નોઆખાની માટે તૈયાર
 થવા ઘેરે ગયો મીઠા, પણ તમે હવે જોકો નહીંતર
 આ પ્રધાનો તમને અને મને મને માગો દેજો
 હું પણ ૩૧મીએ મરત'

પ્રકુદનમાથુ—આપે કાનથી ઉપવાસો શરૂ કર્યો
 એને માટે તો મારે હવે કશું નથી કહેવું પણ અમને
 જરા ખમર પડી હોત તો સારું હતું પ્રેસમા આખા
 પહેના અમને નિવેદન બતાવવું જોઈતું હતું

બાપુ—હું માતું છું કે, પ્રેસમા આખા પહેલા
 તમને ખમર આપવી જોઈતી હતી કે જેથી તમારે
 કઈ કહેવું હોત તો તમે કહી શકો પણ મેં જોયું
 કે ભયમરતા થઈ રહી છે તેથી હું મારો ધર્મ
 નિચારતો હતો રાજાજી આવ્યા મેં નાક કાઢ્યા એ
 તો મ્હા વિદાન અને પ્રેમાગ માણસ છે એની એકેય
 દલીલ મારે ગળે ન જ જીતરી યરવડામા ઉપવાસ
 કરી ત્યારે દેવદાસ કેમ્લો રહ્યો, લક્ષ્મી રહી, પણ હું
 ન પીગળ્યો કારણ એમ કરું તો મારો ધર્મ ચૂકું
 સાગપાય વાગ્યે નળી વડે પાણી પીધું જો પાણી નહિ
 પીઉં તો વધુ ન દખા શકું અને પાય સાત ઢાઢામા
 જો શાંતિ સ્થાપી શકાય તો તો મારે ખવડું છે, અને
 એમનો રખત આવી અશાંતિમાંથી શાંતિ થતા લાગે
 અને નહીંતર એમલા દિવસમા કઈ નહિ થાય તો પછી
 કી કયકતા શાંત નહિ પડે, અને એ જોવા મારે
 વધુ ખવડું નથી એટલા વખતમા ભલે હિંદુ ઉપાડી
 લે કરે રાજાજીએ લીધું લેવાનો આમલ ક્યો
 પણ મારી દૃષ્ટિએ લીધું ફળ થઈ જાય છે (બાપુજી
 આ નધુ મોનના મોનના મૂન જ ચાકી ગરા હતા
 સતા સતા મોનના હતા અમારા કાન એકદમ મો
 પાસે રાખતા પડતા હતા કારણ ૧૧ મનાકે તો
 શરંબાણુ માથે એકધારો વાતોનાપ ક્યો)

પ્રકુદનમાથુ—મારે કઈ જ દલીલ નથી કરવી
 બાપુ—મેં તો મ્હા જ હતું કે પ્રકુદનમાથુ શું
 દલીલ મરવાના ?

પ્રકુદનમાથુ—પણ હમાણા તો આખા હિંદુ
 આંતનમા હિંસા ચાલી રહી છે હિંદુઓ સમજે છે
 કે માધી અમારા કુરમન છે અમારી ઉપર બુલ્લમ
 કરે છે હું કર્ડે ગેરવાજગી કરું તો તમે જરૂર
 ઉપવાસ કરી શકો છો, મરણ આપ મને જાણો છો

બાપુ—આ બધી દલીલો નિરથક છે મેં તો
 નોઆખાવીમા જ કશું હતું કે હું હિંદુઓ સામે ઉપવાસ
 મરીશ અને આજથી મને ખુસનમાનો સામે પણ

ઉપવાસ કરવાનો અપત્યાર મળી જાય છે. અને આ ઉપવાસ બંને કામ માટે છે. પણ હિંદુઓ એટલું સમજી જાય કે, ના, આ જીવનને જીવતો રાખવો છે તો એની મેળે શાંતિ થશે.

પ્રફુલ્લ બાપુ—અહીં પંચજનોના બદલો લેવા પ્રયત્ન થાય છે. આને મેં જવાહરલાલજીને ફોન કર્યો છે. કૃપાનાનીજી કાલે આવશે. મારી ઉપર બધા કરતાં આપના ઉપવાસનો મોટો બોલો છે.

બાપુ—એને બોલો માનશે તો મરી જ નહીં. એવામાં શરીરસાહેબ આવ્યા. એણે કહ્યું, આ બોલો તો હિંદુ મુસલમાન ઉપર છે. બધાએ બંધી જગ્યાએ ફરવું બંધ કર્યું.

પ્રફુલ્લ બાપુ—કાલે મેં શીખ-હિંદુ-મુસલમાનોને બોલાવ્યા છે. અહીં બોલાવું કે મારે ઘેર ?

શરીરસાહેબ—અહીં નહીં, મિનિસ્ટર હાજિરમાં. બાપુ—હા, હા, બસે તમારે ઘેર બોલાવો અને એમાંથી ચૂંટી કાઢો કે કોણ મારી સાથે વાત કરવા માગે છે. આણું જ દસ હવું અહીંભાઈ આના ઘેર કરેલા ૨૧ દિવસના ઉપવાસમાં.

પ્રફુલ્લ બાપુ—કાલે પ્રેમ કોન્ફરન્સ પણ કરી હતી. અને બધાની મદદ માગી હતી. જો કોઈ છાતું બેસી પ્રચાર કરશે તો સરખેડ કરીશ. કાલ જેટલાં ખૂન તો નથી થયાં. પણ લૂંટ યોગ યાદ રહી છે.

આમ વાતચીતો કરી ૧ વાગ્યે એ બધા ગયા. એવામાં ડૉ. સ્વામાપ્રસાદ મુકરજી આવ્યા.

બાપુ—તમે સાલ છા કે ?
સ્વામાપ્રસાદ—આપ આમ કયાં સુધી ઉપવાસ કરશો ?

બાપુ—રિશ્તિ કાંઈ સુધરી નથી. હું તો મરવા પડ્યો છું. જો હું ટોળા વચ્ચે જઈ કંઈ ન કરી શકું તો કંઈ ‘મીજી’ તો કરવું જ રહ્યું. અને મારા માટે આ જ ઉપાય છે. હું બંધુ શાંત છું.

સ્વામાપ્રસાદ—પણ સામાન્ય માન્યતા (જનરલ શીસિંગ) છે કે, હવે અમારે શાંતિ બેઝિસ છે, અને સામાન્ય શાંતિમય જીવન ગાળવું છે. લોકાથી કેટલાક માણસો આવ્યા અને કહે છે, ત્યાં પણ અસર થઈ

રહી છે. ૩-૪ કલાક ગાડી મોડી થઈ. પણ એ તો કોઈ પણ ક્ષણે ત્યાં રમખાણ ફાટી શકે છે.

બાપુ—હા, અહીંને મામલો આવો જ ચાલુ રહેશે તો અમે ત્યારે ત્યાં કંઈ પણ થઈ શકે છે. એમાં મને ભયો શંકા નથી.

ડૉ. મુકરજી—આવતી કાલથી મારી પાર્ટી કરશે અને શાંતિ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરશે.

શરીરસાહેબ—પી. સી. ઘોષ કાલે મીટિંગ કરે છે. બાપુના ઉપવાસની વધુ અહેરખખરો કાઢવી બેઝિસ છે. અને ઉપવાસો બે દહાડામાં બંધ થવા જ બેઝિસ છે.

સ્વામાપ્રસાદ—આપના ઉપવાસો ક્યારે છૂટશે ?
બાપુ—તમે જ્યારે રિપોર્ટ આપો કે કમકમા સાવ શાંત થયું છે ત્યારે.

સ્વામાપ્રસાદ—કોઈ ડોક્ટરની જરૂર છે ?

બાપુ—આ ઉપવાસો કંઈ શરીરને ટકાવી રાખવાની મહેનત નથી. એટલે હું છેલ્લી પળ સુધી કામ કરીશ. મારે આખો દહાડો અને રાત કામ કરવું હોય તો કરી શકું છું. પણ ડોક્ટરો અહીં છે. એટલે જરૂર નથી.

ફરી સાંજના છ વાગ્યાથી વરસાદ શરૂ થયો. ૬.૧૧ વાગ્યે પ્રાર્થના થઈ. “વેષ્ણુજન તો તેને કહીએ” એ બજત ગાયું. અમે બંને જણ ગળગળાં થઈ ગયાં. પરંતુ હિંમત બરાબર રાખી હતી. ૬.૧૧ વાગ્યે પાણી પીધું. પાણી પીતાં શરીરસાહેબ સાથે સામાન્ય વાતો કરી.

મેં બાપુજીને પૂછ્યું કે, “આ ઉપવાસમાંથી આપ ચાલ્યા જશો તો દેશને નુકસાન નહીં થાય ? વધુ લડાઈ નહીં બને ?”

બાપુએ કહ્યું, “બુધ્ધ થશે, પણ હું તો ધ્વિરના બોળામાં ચાલ્યો ગયો હોઈશને ?”

પછી મેં કહ્યું, “સમજો કે થોડા દહાડા શાંતિ રહે અને ફરી અશાંતિ થશે તો ?”

બાપુએ કહ્યું, “તો તો આમરણ ઉપવાસ થાય. અને પછી તો પાણી પણ ન લેવાય, પછી શાંતિ થાય કે અશાંતિ, એ જોવા હું ન રહું. અને એમ દર વખતે થાય તો તો સત્ય અને અહિંસા જ ને દેશની મરકરી જ કરી કંઈનાયે ? અને એ પાપમાંથી તો હું કોઈ જાગે મુક્ત ન થાઉં.”

૧૦ વાગ્યા સુધી હું તથા આભાગદેન માપુજીના પગ દયાનતાં હતાં. આખી રાત્રીમાં ૩ વખત ચાર ચાર ઓસ જોટલુ પાણી પીધુ. અને ૩ વખત પેશાબ થયો. રાતે બેચેની તો હતી. પણ એકદરે ઠીક ગઈ ગણાય.

આજના સુનાકાલીઓ—શરદ્યાસુ, અમીય ખોજ, સત્તર જન ખોજ, શશાકશેખર, આ દગામા ફોરવર્ડ-ખોજની જવાબદારી છે કે નહિ, હવે પછી શુ કરવું, તે વિચારી ગયા પ્રકુદનગદ્ર ઘોષ, અલદાગાણુ, નૃપેન ખોજ, શ્યામાપ્રસાદ મુકરજી, નયિન સી ચૅટરજી,

દેવેન મુકરજી, મેજર પી વર્ધન, માખનલાલ ખિરવામ હિંદુ મહાસભાનાગી, શરીદમાદેમ મુખ્ય મુલાકાતીઓ આ હતા બાકી દર્શનાર્થીઓ તે પુષ્કળ હતા જ.

વેલિયાઘાટા, હૈદરીમેન્-રાન
તા. ૩-૯-૧૭

૩-૩૦ રોજ પ્રમાણે બાપુજીએ અમને બનેને ઉઠાડ્યા. દાતણ કહ્યું. પ્રાર્થના થઈ. ભજન “તુમિ બધુ તુમિ નાથ” હતું પ્રાર્થના પછી થોડીક વાતો કરી સૌ સાથીઓને પોતપોતાનો ધર્મ બજાવવા કહ્યું

નવું વાચન

દૂધપૌષા: ૧૦ હિંશરવાળ દેસાઈ, પ્ર૦ પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય મંદિર, મુરત, ૫૦ ૩૨, ફિ ૦ ૮ ૦

શુજરાતી સાહિત્યન બાળગીતોના પ્રવાહમાં આ એક નાનકડું ઝરણું બળે છે ‘એ મુખડું’ ‘દીગલી’ ‘હાથી’ જેવા ગીતો બાળકોને ગમી નથ એવા છે આ પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં શ્રી. હમાસ કર નેશી, શ્રી દેરાજી પરમારનો પણ ભાગ છે, તેથી બાળગીતોમાં જાણીતી ઘણીખરી કથાસ એમાં નથી હતા એક વસ્તુ ધ્યાન ખેંચવા જેવી છે કેટલાક ગીતોમાં એવા ભાવ વણી લેવામાં આયા છે જે બાળ માનસ જીવંત રાખે છે એક જ ઉદાહરણ બસ થશે ‘જેવા હરો?’ એ ગીતમાં કવિ લખે છે:

‘જીત્યા છે મમકોષ, જીત્યા છે મોહલોભ,
ગનકાના મારનાર જેવા હરો?’
તેમ જ ‘મુક્તિ મા’ ‘પુરાણો વાણિરો’ ‘મનુષ્યમાં ચક્રચાર’ એ ગીતોના પણ ભાવ બાળકોના કમળા માનસ કીર્તી રાજે કે કેમ એ સંદર્ભે જો બાળકો કાલે બાળકો જેવા બની ગેલ કરતા ગીતો ક્યારે લખારો?

પ્રમથદ: લે૦ રતેહરરમ, પ્ર૦ આર આર રોહની કંપની, મુબઈ ૨ ૫૦ ૨૦, ફિ ૩-૦-૦

૧૯૩૬માં બહાર પડેલા શ્રી રતેહરરમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘અર્ધ’ પછી બાર વર્ષને અંતે એમનો આ બીજો કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડે છે બાર વર્ષના આગામાં કવિહૃદયે નેહએ એની સ્તુત્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી નથી તોયે ‘પશ્ચિમા’ ‘અગ્નિમાન’ ‘ખાતમુદત’ ‘ઘડાતા ઇતિહાસનું એક પાત્ર’ જેવા કાવ્યોમાં એમની કાવ્યશક્તિનો વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પડે છે ‘અગ્નિમાન’ એ કાવ્યનો પ્રવાહ પ્રસ આ નુસાર અનુભવિતપણે વહે નથ છે, અને એમાં એમની વર્ણનશક્તિનો કી પ્રતિયથ થાય છે ‘કાણુ રી મોવાવે?’

‘શેની હરો વારા’ જેવા ગ્રેય કાવ્યો પણ ‘અર્ધ’માં દૃષ્ટિએ પડતી, ગ્રેય કાવ્ય પરની એમની હશેદીતું સમજ દરાવે છે ‘બાપુ જતા’ એ કાવ્ય મુદ્દર છે, એની રમ્યતા હરથ ગમ છે ‘મેટ’, ‘વતન’ જેવા સોનેટ ધ્યાન ખેંચે એવા છે ‘ગુપ્ત પર હેવા તાળી થા’ એ કાવ્યમાં એમની કંપના નવો જ રમ પડે છે ૧૦૮ કાવ્યોનો આ ફળદાર સંગ્રહ આવમર્થ છે

સંશોધનને માર્ગે (લેખકસંગ્રહ) લે૦ અ થા૦ કેસરરામ મ રાજી (ભાભણિયા), પ્ર૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ, ૫૦ ૨૨૪, ફિ ૩-૦-૦

અ૦ કે૦ કા૦ રાજીનો શુજરાતી ભાષાસાહ્ય, બ્યાકરજી, નેહળી વગેરે ઉપરના લેખોનો એ સંગ્રહ ‘અક્ષર અને રાજ’ બહાર પડેલા પછી ભાષા, ઇતિહાસ અને શુજરાતી સાહિત્ય વિષેના એમના લેખોની માગ અભ્યાસકે અને વિદ્યાર્થીવર્ગ સતત થા કરે છે એમના લેખસંગ્રહોમાં ‘સંશોધનને માર્ગે’ એ મજાણે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ એમના શુજરાતી સાહિત્ય વિષેના આ સંગ્રહનો કહેવો થતા આનંદ થાય છે આ સંગ્રહના સિંચાણમાં અ થા૦ કે૦ મ૦ રાજીની વિદ્વત્તા અને ભાષાસાહ્યનું ઉંડું જ્ઞાન એમની પ્રવાહિત અને સહજ શૈલીમાં નીતરી આવે છે એમાં શુજરાતી સાહિત્યના આરભમજથી લઈ છે અભ્યાર સુધીના વિકાસની ટેકલીક બાળકોને સ્પર્શવામાં આવી છે રાજાતના ત્રણ લેખોમાં એમની કાણુવરમરી સંશોધનશક્તિનો સારો ખ્યાલ આવે છે પૂર્વપક્ષના મુદ્દાઓને સુચોચ સ્થાને રચનાસવામાં આવ્યા છે અભ્યાસકેને એ સત્યાસત્ય બહુવાને અનુદાન થઈ પડે છે છે લા લેખમાં શુજરાતી સાહિત્યના વિશિષ્ટ અભાવ આપતી સમીક્ષા આપવામાં આવી છે લેખકસંગ્રહ આવમર્થ છે વિદ્યાર્થીવર્ગને એ ઉપયોગી નીવડે એમ છે એ વાત

હોતી જોઈએ કે, જોડણીની બાબતમાં સર્વમાન્ય રીત માનવામાં આવે એ ઠીક છે.

કેવિ કાલિદાસનાં ત્રણ નાટકો : અનું અંયાં કેશવરામ કાઁ રાસ્રી (બાંભણિયા); પ્રં મૂર્ ર અંધરત કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃં ૨૬૨; કિં. ૪-૮-૦.

ભાષારાસ્રી કેઁ કાઁ. રાસ્રીએ અનુવાદ કરેલાં આ નાટકોમાં એમની શક્તિનો રેપટ ખાલ નજરે પડે છે. પ્રસ્તાવનામાં નાટકનો વિકાસ, કલિદાસ અને એનાં નાટક અને કલિદાસના સમયનો નિર્ણય એ ત્રણ વિષયને લગતી સુદાસરની ચર્ચામાં એમની સંશોધનશીલ વૃત્તિનો સારો પરિચય યાચ છે. નાટકોનો અનુવાદ પણ કેવિ કલિદાસનાં નાટકોને અનરૂપ થયેલો છે. પણ અહીં એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ છે. કલિદાસના કુચ પત્ની રંગમૂર્તિમાં ધણુ ફેરફારો થયા છે એને અનુલક્ષીને અનુવાદકે એમાં આજની રંગમૂર્તિને કલ્પિત એવાં તત્ત્વો દાખલ કર્યાં છે. ‘મિ ભાલ’માં અનુવાદક કહે છે એમ. કેટલાંક સંશોધનો, પ્રયોગો અને પ્રાચીન પદ્ધતિએ જરૂરી હોય, પણ આજે નકામાં થઈ પડેલાં બહુ એમાં અનુરૂપ ફેરફારો કર્યાં છે. વળી “નાટકોમાંના” શ્લોકો — એ કાંઈ રામકા તાણી રંગમ’એ ઉપર ગાવાનું આજની રંગમૂર્તિને બંધબેસતું ન હોઈ એ બધા શ્લોકો — નો અનુવાદ સરળ ગદ્યમાં કર્યો છે. “આ એક સાદસ છે. આજની રંગમૂર્તિને ચોગ્ય બતાવવાને સંસ્કૃત નાટકોમાં આમ ફેરફાર કરવાથી એ અને આજની પદ્ધતિએ ભજવવા ચોગ્ય બને, પણ એમાં એક બધરયાન રહેલું છે કે, ધણી વાર મૂળ નાટકોનું માધુર્ય એથી એાધું થઈ નય છે. આજકાલ સિનેમાના જમાનામાં આવી ધણી ઘૂટ લેવાથી પ્રાચીન રચનાઓની ચાડુતા જતી રહે છે. શ્લોકો પણ અવરય મધુર દૃઢ ગાઈ શકાય એમ છે. અનુવાદકે થોડો વધારે પ્રવલ્ન કરી નાની અને બરનવાક્યનો પદ્યાત્મક અનુવાદ કર્યો હોત તો સારું યાત. આમાં આવતા શ્લોકોનો પદ્યાત્મક અનુવાદ દેશી લાગનાં ગીતોમાં કર્યો છે એ સુચોચ છે. આ નાટકોનો અનુવાદ રંગમૂર્તિ પર જાળવારી ત્યારે જ એની સાચકતા સિદ્ધ થયેલી ગણાયો. સંસ્કૃતના અભ્યાસકોને અને વિદ્યાર્થીવર્ગને આ અનુવાદ સહાયક બને એમ છે.

સુઁ ૬૦

ફળજાડની વાડી : લેઁ સોમાભાઈ દિશાભાઈ પટેલ; પ્રં મૂર્ ર અંધરત કાર્યાલય; પૃં ૧૪૦; કિં. ૨-૮-૦.

લેખક પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે, “ફળજાડની વાડી કરનારને” માટે ભોમિયાની ગરજ સારે અને તેમને જરૂરી

ઉપયોગી માહિતી મળે તે દૃષ્ટિએ આ ચોપડી લખવામાં આવી છે.”

પુસ્તકમાં, શુભરાતમાં ભગતાં તેમ જ હગાડી રાકાય તેવાં ફળજાડ સંબંધી ચોગ્ય માહિતી આપવા ઉપરાંત ફળવાડી આર્થિક દૃષ્ટિએ લાભદાયક નીવડે એ માટે શું શું કરવું જોઈએ, એ બધું વિગતવાર સૂચવેલું છે. આ સાહિત્ય શુભરાત માટે નહું જ છે અને તેનો સાચો લાભ ઉઠાવી શકે તેવા ખેડૂતો મેંટ ભાગે અભણ છે.

પુસ્તકમાં ફળજાડનું વર્ણન, તે કેમ હગાડવાં, ફરેકને જોઈતાં ખાતર, જમીન, પાણી તથા ફળજાડને તુકસાન કરનાર જંતુઓ અને તે જંતુઓના ઉપદ્રવ સામે રાકેજ ઘોઝ રાકાય તેવા ઉપાયો સૂચવેલા છે.

પા. ૬૪ ઉપર બીજા પેરાની શરૂઆતમાં “આક દરા ઉચના બ્યાસના દોરડાને અથવા લોડાના તારને . . .” લખાણમાં કંઈક ભૂલ જણાય છે એ વાક્ય નીચે પ્રમાણે જોઈએ.

પા ઉચ (ફૂ) બ્યાસના દોરડાને કે બે આનીના લોડાના તારને આકદરા ઉચના બ્યાસવાળા વતુંદમાં ગોળ કરી . . .”

નવી આવૃત્તિમાં, વિરોધમાં શુભરાતમાં ફળજાડની વાડીઓ કરનારાઓના અનુભવો સંબંધી કંઈક વિશેષ માહિતી ઉમેરાય; અને શુભરાતખરમાં બધે એક જ આજોદવા અને એકધારી જમીન કે એકસરખાં કૂવાનાં પાણી નથી હોતાં તેથી ચરોતર, ભાલ, કાનમ ઇત્યાદિ વિભાગવાર કયાં કયાં કયા કયા ફળની વાડીને અવકાશ છે તે બતાવ્યું હોય તો સારું.

અંઁ ગાંઁ

દંતવિજ્ઞાન: લેખક: કેશુભાઈ દોરાબજી જ્વા, નવસારી, પૃં ૧૦૦.

આ નાનકડું પુસ્તક દાંત તથા તેના રક્ષણ વિશે રસિક ભાષા તથા શૈલીમાં ઉપયોગી ને વાંચવા ચોગ્ય સાહિત્ય પીરસે છે. ડો. જ્વા દાંતના ખાસ દાકતર છે અને તેમણે આ વિષયને પોતાનો બનાવી લઈ શુભરાતી સાહિત્યમાં કેટલાંક પુસ્તકો આપ્યાં છે. તેમાં આ પુસ્તકનો સંભાર જોઈએ તેટલો વ્યવસ્થિત તો ન લઈ શકાય. કેટલેક ટેકાણે લેખક વિષયાંતર પણ કરી બેસે છે. વળી ૨ કેટલાંક શ્લોકગીતો વગેરે આપ્યું છે તેમાં કેવળ દાંતથી કે દાંતનો ઉલ્લેખમાત્ર આવે છે, તેમને દાંત વિષેનાં શ્લોકગીત કેમ ગણી શકાય ? છતાંયે એમાં કેટલીક ઉપયોગી સામગ્રી જરૂર મળે જ છે.

સિઁ સુઁ

અખ્સરા ખડ નીચે લેવું શ્રી ગાળવાલ વસતતાલ
દેસાર્થ, પ્રમાણ આર આગ શેઠની પત્ની, મુંબઈ ન
ર ૧૦ ૭૯૮, કિ ૫-૦-૦

આપણી સ્વર્ગની ક પનામા જૂન, અમ કે મૃત્યુ
નથી, અમૃત છે, સમર્થવર્યા કે સુવાવડતુ દીધ કહ નથી,
સંગીત નૃત્ય અને અખ્સરાના સહવાસતુ અમૃતમય સુખ
છે, નાના નાના કુરૂપ ધોવમ અને નરમના જીભ નામ
સગાન ગદ્યોથી ડહાણાત વાતાવરણ નથી, પણ ભાગ
ભગીચા, અરા અને નદીનાજા તથા પદ્માવર્ણત અને સર
સરિતા તથા વનશ્રીની કૃત્રિમ કે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યભૂમિની
વિપુલતા છે પુણ્ય પહોંચે ત્યા સુધી ભોગવવાની અને
પુણ્ય પરવારે ત્ય રે તણ દેવાની એવી આ કેવળ મહિષત
ભોગમૂર્તિ છે કે જે પુણ્ય મવાથી પ્રાત ધાય છે પુણ્ય
રૂપી મૃત્યુ ઝાવવા માટે આમર્ષને, અરે ભવજ્ઞાન
એક જમાનામા આવી લાવ્ય આપવાની જરૂર પડી હશે
એ બતાવે છે કે, માનવીની ભોગમૂર્તિના પ્રાગત્યતુ પ્રમાણ
કેટલુ ભયમર અને તવવ્યાપક છે

શ્રી રમણુલાલ દેસાર્થએ આ અખ્સરા નામક અથમા
કપમુક્ત સ્વર્ગ કે સ્વર્ગની અખ્સરાની વાત કરી નથી,
પૃથ્વી પરની અખ્સરા હેતા વેર્યા અને વેર્યાવૃત્તિની
વાત મરી છે પૃથ્વી એ ઉર્ધ્વરની પ્રકૃતિ નામક શક્તિ
ગળવર કારખાતુ છે એમાથી મતુ યરૂપી ને સર્જન થયુ
છે એ નેટલુ સુદર અને શ્રેષ્ઠ છે એટલુ ભયાનક અને ક્રુદ્ધ
પણ છે એલુ પાકૃતિમાથી સરકૃતિ સજ છે એમ વિદ્વતિ
પણ સજ છે, સતીઓ અને ગઢાસતીઓ, મદીઓ અને
મહાનયો, ઋષિમુનિઓ અને મહાત્માનાં, આજભયો
અને સૌંદર્યાધામે મન્યા છે એમ વેર્યાઓ, થાલ ઓ,
નીચમા નીચ નફાખોરા, જુગારના અડાઓ, દારૂના
પીડાઓ અને વેશ્યાવાડારૂપી ભયકરમા ભયમર વેપી
દેહોના રજિરડઈ પ્રચારક એવા અનાતિધામે પણ ભિન્ના
ધર્મા છે શરીર જમા એક છેડે આત્માના ડાહણી અને
જાયાલો સજ બીજી છેડે મળમૂનાદિ કચરો ફટી દે છે
અને કારખાના જેમ સારામા સારો માલ પેદા કરી બીજી
ઠેડે મેશમની કચરો છત્યાદિ ગદ્યો અને દુર્બંધ પણ
પેદા કરે છે, એમ જ આપણી લખામર્યા અને આર્થિક-
તત્ત્વની આડપેદારો અથવા 'વેપ્પ' એ આ અનાતિ
ધામે અને રાજના અડાઓ છે એમને ફેલાતો ફેકવા
દાકરી તપાસ ફરજિયાત કરવા જતા દાકરોને, અને
રક્ષણ આપવા જતા પેલીસને તથા ગેરમથદે થવા સ્થાર
કરાવનાર દવાલ, કુણી અને વેપારી વોરેને ચૂસણ અને
નફાખોરીના મયદાઓ કેવા કેવા નવા સાધન વસાવી
આપ્યા છે, આ ધધાની મૂળ મૂડીરૂપ વેર્યાને કેવી રીતે

એજામા એજા અપલાભ અને વધારેમા વધારે રાગ
લાભ થાય છે, અને હવે રજિરડઈ વેશ્યાવાડા રફ કરવાની
વૃત્તિ સરમરે અને સંગામેમા પ્રેમ ભીખી થઈ છે, એવી
પુખ્ત માહિતી અને વિગતો આ અથમા ભરેલી છે
ટેલિફોન, વિમાન વગેરે સુધારાના અવતન સાધનો પણ
આ ધધામા કેવા ભાગ ભજવે છે અને ચાર આનાથી
માકીને ફસ હબર રૂપિયા સુધીનો ખર્ચ વેકીને માનુસ
કેમ ભયમર દેઈ અને એથી પણ ભયકર વાસનાપ્રેમને
સર્વનારા વઢોરી અને વઢોરાવી રાકે છે, એની વિગતો
પણ આ અથમા પુખ્ત છે

આવે અથમા માટે શ્રી રમણુલાલ જેવા સાહિત્ય
રોવ અને નવલકથાવારને લખતો પડ્યો એ એક સવાલ
છે માત્ર નવલ થામરોના મતના કુત્રલેખોના પાર નથી
એઓ લખે છે 'અથલો વિષય નાનુક છે, ધણને
અણમળતો પણ લાગે છતા સગાજ અને માનવીના
માનસની વિશ્લેષણતાએને પ્રગટ કરી રહેતુ ગણિતજ્ઞન
સહાઈમતિઓ નિહા તેમ જ ત્ય પદ અભ્યાસ જરૂર
માગે છે હું તેવા અભ્યાસની પાનતા ધરાવતો નથી
માત્ર મારા કુત્રલેખમાથી જા વિષય પર પડેલી મારી
નજરને પરિણામે વધારે સારો અભ્યાસ થાય અને
અણિદાવૃત્તિના ઉક્ત માટેનુ માનસ સર્વથ તો મે
હયામેલા પુસ્તકો અને આ વિષય પરતે કરેલા આજા
પાતળા વિચારો સજ થય એમ હું માનીશ'

અ અથમા આ નીળ ખડ સિવાય મોઈ ખડો અને
વાચ્ય નથી અને મોથો ખડ હજુ પ્રગટ થયો નથી
પણ આમા ખડમા નહેરાત સુખ, 'હિદની મણિ
વૃત્તિની વિગતો' આપવા ધારી છે એ જોતા આવા
અથો લેખકે દર્શાવેલી આમા પદ કરવાને ભલે દી
વસ્તુઓની ગદ્યોસરી વિગતો જાણવાની અને સીધી કે
આમરડી રીતે સમગ્રી ગદ્યો શોધવાની કેવળ કુત્રલેખ
વૃત્તિને જ વધારે પ્રમાણમા વોપરો એવો ભય રહે છે

એમ છતા લેખકે આ વિષય પરતે આજાપાતળા
જે 'વિચારો' રજૂ થા છે એ વધારે સારો અભ્યાસ
મવાતુ કોઈ ભવિષ્યના લેખક પર છોડ્યા વિના આ
વિષયને અજેના અનાપિ પ્રગટ થઈ ચૂકેવા વિપુલ સાહિ
ત્યમાથી તારવી એજીસારો ચોથા ખડને અતે અપારો ને
કેવળ કુત્રલેખ પ્રેરક વિગતો વારવાર આપ્યા વિના અથને
આગળારો તો વધારે સાતુ થશે એમ અમને લાગે છે
આ જ ખડમા ભારમા પ્રકરણમા નૂતન રચિયામા વેર્યા
વૃત્તિના નિકદન માટેના મશિનાના પ્રયાસોનુ જે વર્ણન
છે તે નવી રચિત અને ઉપયોગી છતા સાચીય માહિતી પૂરી
ખાડે છે આખાખ ખડમા એ સારામા સારું પ્રકરણ છે

માસિક વિવેચન

હિંદી નહિ, હિંદુસ્તાની

રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નનો ઉકેલ બંધારણસભાના હાથમાં છે એમ માનીને હિંદી-નાગરી-વાળા પોતા તરફનો નિર્ણય થાય, તે માટે ખટપટ કરતા જ રહે છે. જેમ કે, તે અર્થે હમણાં થોડા વખત પર વર્ષી સમિતિએ એક પરિષદ ભરી, તેમાં અચુક દરાવ કર્યો. આ દરાવ છાપામાં જોવા મળ્યો. એ દરાવ સારો નથી એમ સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ. એ પરિષદમાં શ્રી. કિશોરલાલભાઈ, શ્રી. વિનોબા ધત્તાદિ ગયા હતા, તેથી પણ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની જે સંકુચિત નીતિ હેઠળ સાત દશ વર્ષથી જાગી છે, એમાં ફેર ન પડ્યો. શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ, આ પ્રશ્ન વિશે ચાલતી ખેંચાખેંચીથી અડગાર્થ લવાઈની વાત કરી; તે વાત પણ સંમેલનવાળા મોકળા મને સ્વીકારે છે એમ દરાવની ભાષા નથી બતાવતી. પણ સવાલ તો એ છે કે, જ્યાં સિદ્ધાંતનો સવાલ હોય ત્યાં લવાઈ શી? અને આ પ્રશ્નમાં સિદ્ધાંત એ છે કે, હિંદની રાષ્ટ્રભાષા સર્વગ્રાહી ઉદાર નીતિવાળી હશે? કે તે કેવળ ઠામી અને સંસ્કૃતિયા સંકુચિતતાવાળી હશે? આ બાબતમાં વર્ષોમાં મોઢેલી પરિષદનો દરાવ કર્યો મુધારો નથી બતાવતો. ૧૯૪૦-૪૧ પછી જે કારણોને લઈને ગાંધીજીએ પોતે જ માતબર કરેલી એ સંરચા છોડી, તે કારણો આ દરાવમાં જોવામાં જ છે. ૧૯૪૨માં ગાંધીજીએ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનથી અલગ એવી હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા રચાવી અને તેને વેગ આપ્યો, તે વખતે મૌનવારે એક ઉત્તર આપેલો, તેની નકલ હમણાં મને તેમના હસ્તાક્ષરમાં જોવા મળી, તે જાહેર કરવા જેવી લાગે છે :

“હું તરત નહીં નીકળું. પણ હિંદુસ્તાની પ્રચાર તો કરવાનો જ. એમ છતાં મને સંધરશે ને નીતિ હિંદુસ્તાની વિરુદ્ધ નહીં હોય તો સ્વીકાર. મારો મુદ્દો તો વર્ષો થયાં, એટલે ઘટ્ટાર સમ્મેલનથી છે કે ઉર્દૂ વિના હિંદી લગતી છે. મારી પ્રેરણાથી એવો દરાવ પણ થયો છે. બાદ એ નીતિ બદલાઈ એવી મારી માન્યતા છે. હવે જો

બન્ને કામ સાથે કરી શકાય તો કરવાં છે. ન કરાય તો તોખા પડીને કરવાં છે. જે ઉર્દૂ પણ હિંદીનો જ ભાગ હોય અને છે તો તેનો ત્યાગ ન જ કરાય.”

વર્ષો હિંદી સંમેલન રાષ્ટ્રભાષાનું નામ ‘હિંદુસ્તાની’ રાખવા તૈયાર નથી. રાષ્ટ્રભાષાને હવે તે જે રૂપમાં બતાવે છે—એક બાબત મોઢીનું અને બીજીનું જડ સંસ્કૃતિયા. મોઢી ગમે તેવી આવે તેની એને પરવા નથી. તેને પરવા છે બહુજાની રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત-પ્રચુર હિંદી બની એસે તેની. આ જ વસ્તુનો ઇન્કાર કરવો જોઈએ. એવી ભાષા અને શૈલી કેવળ એક પ્રાંતના અમુક વર્ગોની જ ભાષા છે. તેને આખા હિંદ પર ફેલાવી એસાડી શકાશે નહિ. છતાં જો તેવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તે કામ તો થશે નહિ, પણ કેવળ પ્રાંતવાદ અને ભાષાવાદના ઝઘડા ને વૈમનસ્ય જ પ્રેરશે. હિંદની રાષ્ટ્રભાષાની હરીદાર્થ અંગ્રેજી જોડે છે. તેને માટે તે જો બધા પ્રાંતો, બંધા વર્ગો, બધા ભાષા-શૈલી-પ્રવાહોને અપનાવીને નહિ ચાલે, તો પોતે કંગાળ બનશે તો બનશે, પણ દેશના કામને પણ ચૂંચી નાખશે.

કેટલાક માને છે કે, બંધારણસભા આ સવાલનો નિર્ણય કરશે. મને લાગે છે કે, આમાં કાંઈક જૂઝ થાય છે. એ સભા કરી કરીને શું કરશે? શું કરવાનો પ્રશ્ન એની સામે છે? દેશના બંધારણના ખરડામાં કલમ ૯૯ (૧) છે તેમાં એમ છે કે, હિંદી પાર્લિમેન્ટ ઈ ભાષામાં પોતાનો વહેવાર કરશે. આ નાનકડા સવાલનો ઉત્તર એણે આપવાનો છે. એ કાંઈ દેશના લોક ઈ રાષ્ટ્રભાષા બોલે, કેમ લખે, એની ભાગ્યવિધાના થવા બેસી ન શકે. એ કામ તો, દેશની પ્રજા પોતાનું બાવી કેવું નિર્માણ કરશે, તેના પર રહેલું છે. આપણો રાષ્ટ્ર બિનમજબૂતી ઉદાર લોકશાહીવાદી બનશે કે કેવો, એના ઉપર એ સવાલ રહેલો છે. સરકાર પોતાના વહીવટી કામની સરળતા જોઈને નાગરી લિપિમાં પોતાનું કામ કરવા વિચારે એમ બને. પરંતુ ઉર્દૂ લિપિમાં ઠાઈ તેના

પર લખાણ કરી જ ન શકે, એમ તે નહિ કરી શકે કારણ કે રાષ્ટ્રભાસા બને લિપિમા લખાય છે એક વગર બીજી નિપિ લગતી રાષ્ટ્રભાસા જ જન્માવે તેવી જ રીતે શિક્ષણમા એમ કહી શકાન કે, મામાપો પોતાના બાળક માટે કેઈ એક લિપિ પસંદ કરી શકે પરંતુ તેનો અર્થ હરગિજ એ નથી કે, રાષ્ટ્રનિપિ એક છે અથવા એક મુખ્ય ને બીજી ગૌણ રહે છે પ્રજાની રાષ્ટ્રભાસાની દૃષ્ટિએ મુખ્ય-ગૌણ એવો સવાન જ નથી એટલે સરકાર કે વિદ્યાર્થી પોતપોતાના કામને જોઈને એક નિપિ વાપરે એ એક વાત, પણ પ્રજાની ભાસાના ઉત્કય તથા વિકાસની રીતે જોતા, બન્ને નિપિ અને બને શૈલીને માગ આપવાની અને અપનાવવાની નીતિ જ સાચી રાષ્ટ્રીય છે, અને તે 'હિંદી' વાચકથી નહિ, પણ 'હિંદુસ્તાની' વાચકથી જ વ્યક્ત થાન છે આ ઝઘડો કેરળ નામનો જ નથી એવું માનનારા એ યાદ કરે કે, છેલ્લા કેટલાક દાયકાથી રાષ્ટ્રભાસાનો સવાય તેના નામકરણ વાટે જ વ્યક્ત થતો આવ્યો છે અને તેથી જ ડેન્ટે ગાંધીજીએ 'હિંદી' નામ છોડી 'હિંદુસ્તાની' લીધું રાષ્ટ્રભાસાના પ્રજાના સિદ્ધાંતનું સૂચક તેનું નામ જ બનેલું છે તેથી નામનો સવાય કેવળ નામનો નથી, પણ નીતિની કસોટી સમાન છે ટૂંકમા, રાષ્ટ્રભાસાનો સવાન આપણી વિકસતી અને વિકસાનનાની સાચી રાષ્ટ્રીયતાનો છે તે એક પ્રાતિક સાહિત્યની જમાતને સોંપી દઈ ન શકાય બધારણુસભાના સભ્યો એમના બધારણુના આત્માનો આ સવાન ચૂકાને નિર્ણય કરશે તો દેશની પ્રગતિને ર્વધશે

૨૪-૩-૪૦

અગ્રેજી જતા ઊઠતા મજ્જો

એક ભાઈ સુરતથી લખે છે —

“ના સરારે ગઈ સાવથી માધ્યમિ શાળા જોના નીચવા ત્રણ ધોરણોમાથી અગ્રેજી શિક્ષણ બધ યુ છે એટલે હવે પ્રા શાળાના ઉપવા ત્રણ ધોરણો (ધો ૧, ૨ અને ૩) અને માધ્યમિ શાળાના નીચવા ત્રણ ધોરણો (ધો ૧, ૨ અને ૩)ના અભ્યાસમા આસ કરક નથી તો પછી એ ત્રણ વર્ગનો અભ્યાસ ગમે તે એક જ જગ્યાએ રાખવામા શી અશ્વયુગ પ્રા શાળાઓમા ફક્ત ચાર ધોરણો

રાખી આગળનો અભ્યાસ માધ્યમિક શાળાઓમા જ થાય અથવા પ્રાથમિક શાળાઓમા આત ધોરણ રાખી મા યમિક શાળાઓમા ચાથા ધોરણથી જ વર્ગો રાખવામા આવે તો પ્રજાની ધર્મી હાડમારી ઓછી થાય

“પ્રા શાળાઓના ઉપવા ત્રણ ધોરણોમા ફી બિયમ્વ નથી હોતી, અથવા હોય છે ત્યાં તદ્દન નજીવી ફી હોય છે ત્યારે મા ય શાળાઓના નીચવા ધોરણોમા ૩, ૩થી ૪ માસિક ફી હોય છે અત્યારે તો મા યમિક શાળાઓના સંચાલકો વિદ્યાર્થીઓને આમ્પ વા માટે મોગી મોગી નહેરતો દે છે અને મરીલ આમવાને ફીના બારે જામ નીચ ચકાવ પડે છે ને એ ત્રણ ધોરણો મા યમિક શાળાઓમા જ ચાલ રાખવાનું નક્કી થાય તો એ વર્ગોની ફી ઓછી થવી જ નેહંએ કારણ કે એ વર્ગોમાથી અગ્રેજી શિક્ષણ બધ થવાથી માધ્યમિક શાળાઓને બારે પગારથાળા એન્જ્યુએટ શિક્ષક એ વર્ગો માટે નહિ રોમ્વા પડે”

અગ્રેજીનું શિક્ષણ ત્રણ વર્ગ પાઠગ કરવાથી જ ફેરફારે અવસ્ય કરવાના આવે છે, તેમાનો એક ઉપર પ્રમાણે છે અગ્રેજીનું રથાન — ભાસાશિક્ષણમા તથા શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે — આપણા શિક્ષણ તત્તમા આગીને રથાને છે તેમા ફેરફાર કરવાથી આણુ તત્ત યોગ્ય કાતિને માર્ગે વળશે એટલે આ મરાન આપણી પુનર્વર્ટનામા એક મહત્વનો મુદ્દો હોવા છે

આ વિરે મરકાર પણ વિચાર કરે છે તેણે એક બે વાતોને દરોગ કરી લીધો છે

(૧) માધ્યમિક ગણાતી શાળાના ૧, ૨, ૩ ધોરણોને હવે પછી ૫, ૬, ૭ એ કમે જ ગણવા અને ૫ઝીના ધોરણોનો ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ કમ ગણવો. એટલે કે ૧૧મું ધોરણ મટિક ધોરણ થશે

(૨) માધ્યમિક શાળાના અને પ્રાથમિક શાળાના ૫, ૬, ૭, ધોરણોમા સરખો જ અભ્યાસક્રમ હવે ચાનશે માધ્યમિક શાળામા પણ ઉચોગશિક્ષણ દાખન કરવામા આવશે

પછી સવાન રહે છે — (૧) રાચના ૭ ધોરણો પ્રાથમિક શાળાના ગણવા ? કે શુ કરવું ? (૨) ને

બંને રથાનના આ ત્રણ વર્ગો એકસરખા હોય તો પછી માધ્યમિક શાળાસંચાલકો શી શું કામ લે? અર્થાત્ તો શું રૂઢિ બોડોએ પણ તેટલી શી લેવી શરૂ કરવી? મતઝખ કે, શી લેવા બાબતમાં પણ બંને જગાએ સરખો નિયમ કેમ ન હોવો જોઈએ?

આ સવાલો વહીવટી અને નાણાકીય છે. તેને માટે મુખ્ય સરકારે એક કમિટી બેસાડી છે. તેનું કામ હજી ચાલે છે. એટલે આપારે એની ચર્ચા મોટું રાખી શકાય. પરંતુ એક બે આજતો સાફ છે, જેમાં સદરૂં સમિતિએ પણ જૂઠું ન ખાવી જોઈએ. એક તો એ કે, પ્રથમ ૭ વર્ગની કેળવણી આજે પણ પ્રાથમિક જ ગણાય છે, એટલે તેમાં બામત્સા ન પાડી શકાય. ખીજું, આ કેળવણી જતે દહાડે સૌને મફત અને ફરજિયાત આપવાની છે, એમ સમજીને જે દરાન કરવો હોય તે કરવો જોઈએ આજે તેનાં પ્રથમ ચાર વર્ગ ફરજિયાત અને મફત થયાં છે; કાળે કરીને બાકીનાં ત્રણ વર્ગ પણ કરવાનાં છે જ, પરંતુ તે મફત તો કરવાં જ જોઈએ. માધ્યમિક શાળાઓ આજના સંજોગોમાં એ ધોરણો સલાવે એ અનિવાર્ય હોય તોય, ત્યાં પણ શી ન હોવી જોઈએ. નહિ તો રૂઢિ બોર્ડ અને ખાનગી શાળા વચ્ચે નાહકની આંદીધૂંટીઓ ઊભી થશે, જેની કે આ થરસે અમદાવાદ શહેરમાં જોવામાં આવી.

સરકારની સમિતિએ આ પ્રશ્નનો વેળાસર તોડ આપી દેવો જોઈએ.

૨૩-૩-૪૯

લોકશિક્ષણમાં અંગ્રેજીનું વિધન

અંગ્રેજીને દિકાણે આપણું શિક્ષણનું આજુ મોઝાણું હતું તેથી બને તેટલું વડેલું એ ભાવાનું શિક્ષણ શરૂ કરવું, એ ધરાહો દતો. તેથી હાઈકોલે આજ સુધી પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપરનાં ત્રણ વર્ગો પચાવી બેઠી હતી. હવે અંગ્રેજી ત્યાંથી જતાંની સાથે આપોઆપ પેલી વિશેષતા અને તેમાંથી નીપજેલી જિંદગીચાની અનિષ્ટ લાગણી નાજ દાય છે. એ દૃષ્ટિએ અંગ્રેજીને ત્રણ વર્ગ પાછળ કરવાનો સુધારો દેશની કેળવણીની પુનર્વંટનામાં મોખ્ખો દાખો બનાવે

છે. તે એ કે, શરૂનાં સાત વર્ગોનું શિક્ષણ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પુનર્વંટનાની રીતે જોનાં, આમપ્રજનાં સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ તરીકે બરાબર ગણાવશે; તેના હેતુ વધારે સાફ અને સારા બનશે.

પરંતુ આ સુધારો હજી ફરીકામ થયો ન ગણાય. હજી જૂની અંગ્રેજી કેળવણીના ખ્યાલોમાં પડી રહેલા એકા જિંદગીચા ચાલ છે અને બનતી રીતે તેમાં વાંધા નાખે છે. એવો વાંધો આજે વડી સરકારની શિક્ષણ સલાહકાર સમિતિ તરફથી ન ખાતો લાગે છે. તે સમિતિ એમ મૂલ્યે છે કે, ધોરણ ૫, ૬, ૭, એક અસંગ તગડો ગણી ત્યાં અંગ્રેજીને વિકલ્પી રથાન આપવું. દિંદના શિક્ષણની પુનર્વંટનાનો મુદ્દો જ આમાં ઉભેખાયો છે, એમ કહેવું જોઈએ. સમિતિના આ દરાવને પ્રતિગામી ગણી કાઢી પ્રાંતોએ બાજુએ કરવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિથી જોતાં, ગુજરાત પ્રાથમિક કેળવણી સમ્બંધન હમણાં શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેસકરના પ્રમુખપદે સાબરમતીમાં મળ્યું તેજી કરેશે નીચેનો દરાન ખાનપાત બને છે :—

સેન્ટ્રલ એન્જુકેશન બોર્ડ અમદાવાદનાં પ્રથમ ચાર વર્ગ પછીની ઉત્તર જુનિયારી [સિનિયર બેઝિક] શ્રેણીઓ માટે અંગ્રેજીને વિકલ્પે રથાન આપવાની જે ભલામણ કરી છે, તે પ્રત્યે આ સંમેલન બારે ચિંતામરી દૃષ્ટિએ જુએ છે, અને આમદપૂર્વક માને છે કે, શિક્ષણની દૃષ્ટિએ એ ભલામણ અતિશય હાનિદાં છે. આ ભલામણની મુંજઈ સરકારના શ્રેણી ૫, ૬ અને ૭માંથી અંગ્રેજી દાદી નાંખવાના નિર્ણય ઉપર મોઝ પ્રતિકૂળ અસર નહિ થાય એવી આ સંમેલન આશા રાખે છે અને મુંજઈ સરકારને તેના દિંમતબર્તી પત્રકા બદલ અગિયંદન આપી હાર્દિક ટેકો આપે છે, અને આશા રાખે છે કે, સેન્ટ્રલ એન્જુકેશન બોર્ડ આ બાબત ફરી વિચાર કરશે. આ દરાવ પ્રમુખ આદેશ મુંજઈ સરકારને મોખ્ખી વિનંતિ કરે કે તે સેન્ટ્રલ એન્જુકેશન બોર્ડ પર મોકલી આપે.

શિક્ષકનો અવેન 'ગાર્ડ'

શ્રી. શિવાભાઈ પટેલ, વલ્લભવિદ્યાલય, બોચા-સજીવી નીચેની વિચારવા જેવી એક વસ્તુ લખે છે :

“હું મોટા દિવસ પર અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે (એક જુગેશર મિત્રે) મને વિચારીકાના પટેલી

ચોપડીની ગઈડ બતાવી, અને મોટીમા પુ નાના સંબંધિત પ્રશ્નોની બધ પુસ્તિત બતાવી ગાવી કરેક વર્ગ મહેડે ડે એમ પણ જણાવ્યું

“એ બન્નેમા પણ મને વિદ્યાપીઠની પહેલી ચોપડીન ગાઈડ લેઈને વિશેષ વિચાર મરવા નેડુ લાવ્યું અને આવી ગાઈડો બધ થયી ત્રોઈએ એમ થયું વિદ્યાર્થીઓની વિશાળ કરવાની શક્તિ પર મોટો ધા પડી રહ્યો છે શિક્ષકોને વર્ષ વિચારવાનું જ નહીં અને શીખવવાનું પણ નહીં ! આગળથી ગાઈડ બતાવવાનું જ બાકી રહેવું લાગે છે આ સંબંધી મે શ્રી કિશોરલાલભાઈને લખ્યું હવે તેમણે જે જવાબ આપ્યો તે આ સાથે જી... હું”

શ્રી. કિશોરલાલભાઈ જવાબમા આમ કહે છે—

“ચોપડીઓ ગઈ કાલે જ મળી ગઈ હતી તમે લખો છો તે રી જ લાગણી તો થઈ પણ આ બગાડ દેશન્ય પી અને સવ શિક્ષણવ્યાપી છે એવએવ બી અને એમ બી બી એસ મુધી આ જ વસ્તુ ચાલે છે સર્વે શિક્ષણના માસિકમા અને શિક્ષણ પરિષદમા ચર્ચવા જેવા વિવધ છે

ગાઈડ લખનારાઓ આ બાબતમા તુ કહે છે ? અને શિક્ષકોના અવેજ તરીકે આવીને બેસવા માગતી આ ગાઈડો માટે શિક્ષક કેવો જાન ધરાવે છે ? ‘નમગા દોરને બગાઈઓ ઘણી’ જેના યાદ નમણ પડી ગયેના શિક્ષણના આજે થયા લાગે છે આ બંધી મગાઈઓ સાફ હિંદુ થાતો શિક્ષણને બાતમા પૂરો જ થશે એમા કોઈને સકા નહિ હોય

૨૨ ૩ ૪૬

મોટીમા મોટી મનન

‘ક્રી પ્રેસ ઓફ ઈન્ડિયા’ના ન્યૂ ઓર્ગના ખચરપત્રીએ એક આબાદ વાત ત્યાથી મોકલી છે, તે થોડા દહાડા પર ‘ક્રી પ્રેસ’ પત્રમા લેઈ મળને ખાતર પણ એ સંધરના જેવી છે —

ડુઝવે ૮ ચર્ચિલ-રેલિન ત્રિપુડી અને એક મળની મમતી વાત અટી ચાલે છે —

ચાલ્યા (ત્યા આ તપુ સજ્જુઓ ના વિધાયુદ્ધ દરમિયાન એક વાર મળેલા) મુ તમે, એ દહાડો સવારે નામતા વખતે મોમા મોમી ચિત્તવાળા ચર્ચિલે

કહ્યું, ‘જેમ્સો, કાને રાતે મને સ્વાનુ આવ્યું કે હું બંને પરમેશ્વર બેડે વાત કરતો હતો મને તો, મને વચન આપ્યું કે હવે પછી હું વિશ્વનો વર્ગ, પધાન થઈશ’

ડુઝવેટ તેની સિમારેટની સખ ખ ખેરીને જમા મો વાની કહ્યું, ‘આ તો તમન એમ્સરણી વાત બની ! મને સ્વાનુ આવ્યું કે હું પરમેશ્વર બેડે વાત કરતો હતો અને તેણે મને એમ વચન આપ્યું કે હું વિશ્વનો પ્રમુખ થઈશ’

ડુઝવેટ અને ચર્ચિલે, પોતે બંને બારે કાવ્યા એવા ભાવથી, રેલિન બળી બેયુ અને ‘હું’ કેમ બે, (‘નેસક’નું ૬૬ વામ) તારું કું છે ?

રેલિને તેની મુગી મોમાથી કાદી અને ‘મદયા હોમ્સ’ ગઈ રાતે એક કહ્યું વચન આપ્યાનું મને તેા માર્ક યાદ નથી આવવું

૨૩-૩ ૪૬

નાતિપત્રિયોની નફર ખરી ?

છાપામા ખમર છે કે, અલ્લિલ માલ્તીય સમસ્ત નાગર પરિષદ અજમેરમા થવાની છે અને તેના પ્રમુખ સામરથી રમજુનાન વસતવાન દેસાઈ થરાના છે, તેનો પ્રારબ કરશે શ્રી નીલમભાઈ ખૂચ શુ ખાસ કામ ચિચારીને આ નાનિ-પરિષદ થાત છે એ બાણુમા મળ્યું નથી પણ સ્વનતવાના જમાનાની તારીરે સમજવામા પણ આ સચક ખમર તો ખરી જ નાગરો પોતાના મોકાધર્મમા બડુ ચુસ્ત રકેરા પ્રયત્ન કરતા, તેમા આજે તો જમાનાને બેરે પણ ધણુ બદલી નાખ્યું છે, છતા નાતોની વાગમધી અને બિચનીચતા ટળી નથી આવી પરિષદો બે બરવી જ લેઈએ તોપણ તે હવે તો આ રાગિબેગીરામા મોકાનાશ અને રાષ્ટ્રીય હિરતા નાનવાનું વિચારમા હોવી લેઈએ શ્રી રમજુનાન દેસાઈ પાસેથી આવી દોરવણી તો મળશે એમ આશા રખાય બાકી, કેટલીક વાર પોતાનું પ્રાચીન સર્ચવ યાન મરીને તેનો ન્વાદ માણુના ને પુનરુદ્ધાર કરવા પણ નાતો મથે કે, તેનું તો આ પરિષદ નહિ જ ચલાવી હોત

૨૩ ૩ ૪૬

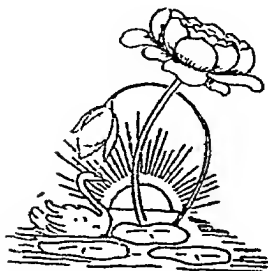
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સ પાદકમંડળ

લુગતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
ઠાકોશભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનનભાઈ દેસાઈ (વંત્રી)
છવજી દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

વર્ષ ૮

અમિત

નવજીવન, અમદાવાદ

અંક ૪

૧૯૪૯

એપ્રિલ, ૧૯૪૯

પર્વ ૮

અંક ૪

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
શિક્ષણમાં પેટેલી ચોરવિધા	મગનભાઈ દેસાઈ	૯૭
મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં એળલાસભર્મી		
હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધો	કાંતિલાલ બા. બ્યાસ	૯૯
મુંબઈ યુનિવર્સિટીના 'અયોગ્ય નિર્ણય' મગનભાઈ દેસાઈ		૧૦૩
ગાંધીજીના કલકત્તાના ઉપવાસ — ૨	મનુજદેવ ગાંધી	૧૦૫
સરકારી પહેલી ચોપડી	ગો. ગો.	૧૧૧
તાડગોળનું મહત્વ	વિ. ગો.	૧૧૪
માનવમર્મના દ્રશ્ય અને પ્રવર્તક	વિનાયક વિજયશંકર ભટ્ટ	૧૧૬
'રેલવેના હંદર'	શ્રીમદ્માત્રાચલ અમવાલ	૧૧૮
ચતુર્થ વિધાપીઠ		૧૨૧
સ્વાધ્યાય	મગનભાઈ દેસાઈ	૧૨૫
માસિક વિવેચન		
ગાંધીજીની જી આગાહીઓ	મ. ગો.	૧૨૬
દેશી રાજ્ય જોડાવાનું છે	મ. ગો.	૧૨૬
નવી પ્રતિરચનાના સિદ્ધાંતો	મ. ગો.	૧૨૬
ગુજરાત માટે હવે શું ?	મ. ગો.	૧૨૭
'માઈડે' જીની જોડો	મ. ગો.	૧૨૮
નિર્બંધ હરીફાઈ	મ. ગો.	૧૨૮
નવું વાચન		
કળિયુગ	ચૂ. ગો.	૧૨૮ અ
જીવાળ અને કંઈક	ચૂ. ગો.	૧૨૮ અ

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડશે એક અડવાડિયામાં અંક નં. ૧ તે માટે પોતાનો માહકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી ચિવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમેાને તુરત જણાવવો કે નથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય માહકોએ ખચકાતવાર કરતી વખતે પોતાનો માહકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

માહકો પોતાનું લવાજમ નવજન કાર્યાલયની સાખાઓમાં મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); સુરત (કલ્કત્તા બજાર); રાજકોટ (સર લાખાજીરાજ રોડ); પૂના (૨૬૬, સદાચિવ પેઠ); દિલ્લી (ધ. એસ. કોમ્યુનિકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ, ચોરસ નં. ૧, કોર્મોટ સરકસ, નવી દિલ્લી) ઉદાર (ગાંધી ભવન, ચણવંત રોડ) ભરી શકશે.

લવાજમના દર દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૫ અપવાસિ. દસ; મૂલક નકલ આદિ આના વ્યવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય, નવજન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

રાજદ્રુપાખાનો સવાલ : લે. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ; હિં. રૂ. ૦-૭-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૧-૦.

ગાંધીજીની સાધના : [સુધારેલી વધારેલી ખીજ આપત્તિ] લે. રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ; હિં. રૂ. ૨-૪-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૮-૦.

જીવતા પહેવારો : [સુધારેલી વધારેલી પાંચમી આપત્તિ] લે. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ દાસેલકર; હિં. રૂ. ૨-૦-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૮-૦.

આહાર અને પોષણ : હવેરભાઈ પટેલ, હિં. ૦-૧-૦-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૧-૦.

મહાદેવભાઈની ડાયરી પુસ્તક ખીજી : [૫૯-૩૨થી ૧-૧-૩૩ : ગાંધીજી સાથે યરવડા જેલમાં] સંપા. નરહરિ દા. ૦ પરીખ, હિં. રૂ. ૫-૮-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૧-૨-૦.

ચિત્રાંગદા અને વિદ્યા અભિશાપ : અનુ. મહાદેવ દેસાઈ, નરહરિ દા. ૦ પરીખ; હિં. ૦-૧-૦-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૧-૦.

એકૂતનો શિકારી : જીવનરામ દેવ, હિં. ૦-૧-૦-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૧-૦.

નવજન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

પૃષ્ઠ ૮-અંક ૪]

અમદાવાદ

[એપ્રિલ, ૧૯૪૮

શિક્ષણમાં પેટેલી ચોરવિદ્યા

એક ભાઈ ભારે ઉદ્વેગ અને કંઠાટથી ભરેલો પત્ર મેટ્રિક કે 'એસ. એસ. સી.'ની ગઈ મરીક્ષા વિશે લખે છે, જેની ઘણી વાતો આજે તો હવે સૌ જાણે છે. છતાં એ ટૂંકમાં ઉતારવા જેવી છે, જેથી આ એક આપણા શિક્ષણના જ નહિ સામાજિક બની ગયેલા સમાજના સવાલ ઉપર આખા સમાજનું ધટતું ધ્યાન જાય. એ ભાઈના લાંબા પત્રમાંથી થોડાક ભાગ ઉતારું છું:—

“મારા સંબંધીના જે ડોક્ટર અત્યારે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી રહ્યા છે. તેમનો આ છેલ્લો મહિનાનો ઇતિહાસ હું નિકટતાથી જોઈ તથા જાણી રહ્યો છું. તે જ ઇતિહાસ આચાર મુઘી કેવી રીતે જણાવ્યો છે કે પાસ થયા છે, તેનો ઇતિહાસ પણ ઓછો ધ્યાનપાત્ર નથી. છતાં મારો આજનો મુઠો જુદો હોવાથી હું એટલું જ જણાવી લઉં કે, હાઈસ્કૂલની પરીક્ષાના છેલ્લા મહિનાઓમાં એક એક વિષય દીઠ પંથી ૭૫ રૂપિયાનું ટ્યુશન હાઈસ્કૂલના શિક્ષકોને ત્યાં ચોટવીને તેઓ ‘ખાનગી વ્યવસ્થા’થી પાસ થયા છે અર્થાત્ એક નપાસ થવા છતાં તે પૂરા પાસ થયા છે. અલબત્ત, શિક્ષકોએ ઘણી આકરી કિંમત વસૂલ કરી છે; પણ છેવટે તેઓ મેટ્રિકના ‘માંડયા’ મુઘી પહોંચવા બાગ્યશાળી થયા છે. . . .

“હવે મેટ્રિકની પરીક્ષા ઉપર આવું. પૈલા જે ઇતિહાસોએ ફરક વિષયની ગાઈડ જોઈ તો ખરીયા જ કરી હતી, અને એ રીતે કેટલાય પૈસા વાપરી નાખ્યા હતા. ‘સાત દિવસ’માં કે ‘સાત કલાક’માં પરીક્ષા પાસ કરાવવાની ચેરંડીયાળાં તથા કાલિદાસના ‘સાફલ’માં રામુતલાના પુત્ર ભરતને હાથે બધિલા

‘માદલિયા’ (રક્તકાંટક) તરીકે ઘઈઠલ-પાન ઉપર ચોતાની ઓળખ આપતાં પુસ્તકો તેમની પાસે મેં જોયાં છે. પછી તો ખરેખર પરીક્ષાને આવશે દિવસે સાચેસાચ માદલિયા પહેરીને તે જાને ઇતિહાસો પરીક્ષાને પહેલે દિવસે ‘વિજ્ઞાન’ની પરીક્ષા આપવા ગયા.”

અને પછી તે ભાઈ પેપરો કેવાં અને કેમ ફૂટ્યાં, ઇતિહાસો તેને માટે કેવી જહેમત ઉઠાવતા તેમણે જોયા, નિરીક્ષકો પણ ચોરી કરાવવામાં કેવો ભાગ ભજવે છે—વગેરેનું વર્ણન આપે છે, અને અંતે તે કહે છે—

“પૈસા આપવાથી પેપર મળી શકતાં થાય, પરીક્ષકો પાસ કરી આપતા થાય, સુપરવાઈઝરો—નિરીક્ષકો જાતે ચોરીમાં સહાયક થાય, તો પછી શિક્ષણનું અને પરીક્ષાનું આખું તોસ્તાન ચલાવવાનો અર્થ જ ક્યાં રહ્યો? તો તો પછી મીર કાસમે ક’પની સરકારના ખાનગી રીતે વેપાર કરતા ગેસ મારફુનેલી લાંઠ બંધ કરવા માટે રાજ્ય તરફથી લેવાની બધી જાકતો જ રદ કરી, તેમ બધી પરીક્ષાઓ કે બાજીવવાનું કામ રદ કરતું એ જ ઉપાય બાકી નથી રહેતો?”

“અલબત્ત, આ પરિસ્થિતિનો કાલ ઉઠાવવા કેટલાક ધુતારાઓ હાથેલાં બનાવડી પેપરો લઈને ઉતરના દિવસોમાં ચેચવા નીકળી પડે, તો તો પછી માબાપોની મળ જોવા જેવી થાય ખરી! અને એવા ધુતારાઓ જાહેર નીકળે તો લોકો માબાપોને કંઈક સાન પૂણ આપે ખરી

“પણ આ પ્રશ્ન જરા વધુ જોડે જઈ વિચારવા જેવો છે. વેપાર-ઉદ્યોગ-ધંધામાં લાંચપુરાણત અને નેપત્રી

વધી હોય તો પણ તે છેવટે દેશની વખતોના બહુ નજવા ઠકા પૂરતી જ મર્યાદિત રહે છે, પણ શિક્ષણના આત્માની બદી તો ફરજિયાત ઝેળવણી અને મસ્તી કેળવણીના પ્રચાર સાથે લગભગ ધરેધરની વાત બની નવ્ય અને આ ખાણે તો પાછું બલિષ્ઠતા નાગરિકો તૈયાર કરવાનું સાધન ગણાય તે જો આવી રીતે ચાર વિદ્યાના હાથમા જઈ પડે, તો પછી બીજી મશી આશા રહે છે ખરી ?”

અને એમ કહી અતે તે બાઈ લખે છે,

“મારા જેવા બીજા પણ ધણા વાલીઓ અને નાગરિકો આ બાબતમા મૂંઝવણ અનુભવી રહ્યા હશે, એથી મને ખાતરી છે.”

અને કહે છે કે, આમાથી કેવી રીતે રતો નીકળે તેની ચર્ચા ‘શિ સા’મા થવી જોઈએ

કેળવણી નોકરીનું અને પરીક્ષાપરાયણ બને તો તેની કેવી અધોગતિ થાય, તેનો નમૂનો, આપણા દેશમા અંગ્રેજોએ જે શિક્ષણતત્ત્વ વારસામા આપ્યું છે, તે છે આમા કોઈનો વાક કાઢનાની વાત નથી થી એક સામાજિક પ્રાકૃત્ય તરીકે સમજવાની ત છે કે, શિક્ષણ, ટ્યૂશન અને પરીક્ષા શાથી ધારા ભટ્ટ બનના પામ્યા એમાથી કેમ કરતા હવે કિનાય એ જ સાચો સવાન છે, જે આ બાઈ અતે પૂછે છે.

સામાજિક બની જતા અનિષ્ટોના ઉપાય આખરે તો તે સમાજ પાસે જ રહેલો હોય છે અને તેથી તેને દૂર કરવા કોઈ અમુક કે તમુક તરીકો કે યુક્તિ કે મુરુવાળી, મળવી, મુશ્કેલ છે છતાં, સમજાવના, જનપ્રત, અગો તથા સુધારક બળો જે પોતપોતાને રચનાથી એકીસાંથે કામે લાગે તે એમ ‘એકજેર’ બને, તો ગમે તેવા પર્વત પણ ચગાવી શકાય આ હિસાબે જ મુખર્ધ સરકારે યુનિવર્સિટીની ચેરિટને સુધારવા એક દેશ્વાર કર્યો અને તે પરીક્ષા પોતાની પાસે લીધી પરંતુ તેની વ્યવસ્થા કરનારાઓએ કાચુ કાચુ તે ઉઘાડું છે જાત જાતના જે ભવાડા થયેના છાપાથી જાણવા મળે છે, તે આ સાળિત કરવા માટે જસ છે સરકારે જે એક જ તત્ત્વ તળે આણું પરીક્ષા કામ મૂક્યું, તે જરૂરી હતું ? તેમા વિભાગીય

વ્યવસ્થા ન થઈ શકે ? તે ભારે મોટા કામને વિ કેન્દ્રિત રીતે ન ગોઠવી શકાય ? મુખર્ધ સરકારે આ સમાન આ દષ્ટિએ વિચારવો જોઈએ જે તે ક્યૂમ કેન્દ્રિત કરવાની ટેન આજે વધારેપડતી જોવામા આવે છે. તેમા સુધારો થવો જોઈએ તો પરીક્ષાની વ્યવસ્થાની જે ફળેતી થઈ તે દૂર થાય

પણ પેલા બાઈનો મવાન તો ચોથી આગળ જાય છે તે કહે છે કે, આ શિક્ષણ પરીક્ષા પદ્ધતિ ને ટ્યૂશન પ્રમોશન પરમ્પરમાન કેમ સુવરે ? શિક્ષણ સામ્ય કેમ બને ?

આને માટે તો ધરમળથી પરિવર્તન થવા વગર આરો નથી દેખાતો ગાંધીજી ૧૯૩૭મા પાપાની કેળવણીને પ્રથમ સફળ કરો, એ પહેલું પગલું છે, કહી અટકી ગયા એમા એમ ગભીર અર્થ એ રહ્યો હતો કે, આ પાપાનો પનરો કરવાથી આગળ વધરા તો માર્ગ મુકશે ને એ મોકળો પણ થશે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ, તેની નીતિરીતિ ફરે તો જ સમાજમા ગંદાઈ ગયેલો પરીક્ષાનો અર્થ અને તેની કિંમત ને છે તે ફરે જ્યાં મુધી એમ ન બને ત્યાં મુધી લોકો ને નવ જીવાનો એ જ એકમાન બનેના પરીક્ષાની સફળતાના છીડામાથી જેન કેન પ્રકારેણુ છટકવા અને નીકળના મથે, એમા નનાઈ નથી એટલે દોષિત મૂળ ખાર જે જાય તો જ એનાથી ઉશ્કેરાતી શિક્ષણમા પેકેલી પેની ‘ચોરવિલા’ જઈ શકે. આ કામ કેરળ શિક્ષકનું નથી સામાજિક અનિષ્ટોના ઉપાય આખા સમાજે કરવાનો હોય છે એટલે કે સૌ લાગતા વળગતા વર્ગોએ કરવો જોઈએ શિક્ષક, સરકારી શિક્ષણખાતું, નાગરિકો—બધા પોતપોતાનો ભાગ બરાબર ભજવે, તો જ જોઈતી કાંતિ થઈ શકે પાપાની કેળવણીને સફળ કરી દેખાડનામા આવી વ્યાપક શિક્ષણક્રાંતિના બીજા રહેલા છે વાનીઓ અથરા કહો કે નાગરિકો આ વાત સમજ્યા છે ? તેમા પોતા થકીનો ભાગ ભજવના તત્પર છે ? સરકારી શિક્ષણખાતું આ સમજે છે ? તેનું તત્ત્વ તે મુજબ ઘટતા દેશ્વાર કરશે ? આ વિના હવા બદલાય એમ નથી

મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં એખલાસભર્યા હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધો

[કૃષ્ણચારીના અંકથી ચાલુ]

હિંદુઓના પ્રેમપૂર્ણ વર્તનની મુસ્લિમો ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ. તેમણે હિંદુઓ પ્રત્યે બ્રાહ્મ-ભાવ કેળવ્યો, તેમના જીવનમાં અને રીતજાનમાં રસ લેવાનો આરંભ કર્યો, અને તેમનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં યોગનો ફાળો આપ્યો.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, અકબરથી આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થયો. હિંદુ જીવન અને સંસ્કૃતિમાં એને ઘણો રસ હતો તેથી એણે હિંદુ મહાકાવ્યો અને શાસ્ત્રોનો સંસ્કૃતમાંથી ફારસીમાં અનુવાદ કરાવ્યો. અકબરના સમયમાં સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરનાર પ્રથમ મુસ્લિમ વિદ્વાન ફૈઝી હતો એમ માનવામાં આવે છે. પણ વસ્તુતઃ તો આ સમયમાં અકબરના દરબારમાં ફૈઝી ઉપરાંત અબ્દુલ કાદીર, નઝીબખાન, મુસ્લા સાહ મુહમ્મદ, મુસ્લા શમ્સી, મુસ્તાન હાજ અને હાજ ઇબ્રાહીમ જેવા સંસ્કૃતજ્ઞ મુસ્લિમ વિદ્વાનો હતા, જેમણે હિંદુ શાસ્ત્રોને સંસ્કૃતમાંથી ફારસીમાં ઉતાર્યાં હતાં. રામાયણ અને સિંહાસનમંત્રીસીતો ફારસી તરજુમો અબ્દુલ કાદીરે કર્યો હતો; મહાભારતનો અનુવાદ નઝીબખાન કે ફૈઝીએ કરેલો; અને અયર્વેદનો અનુવાદ હાજ ઇબ્રાહીમ સિરહિંદીએ કર્યો હતો.^{૧૪}

આમ આ સમયમાં મુસ્લિમ વિદ્વાનોને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ હતો એમ જણાય છે. પણ આ કંઈ મુસ્લિમોએ સંસ્કૃતનો પરિચય સાધ્યાનો પહેલો પ્રસંગ નહોતો. કેટલાય મુસલમાન વિદ્વાનોએ ઇસ્લામની સ્થાપના પછી થોડા સમયમાં જ સંસ્કૃતનું સરસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.^{૧૫} કેટલાયે ન્યૌતિપશાસ્ત્ર, ગણિત, આયુર્વેદ ઇત્યાદિ વિષયો પર સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ભારતીય ગ્રંથોનો અરબીમાં તરજુમો ખલીફાતના આરંભકાળમાં જ થઈ ગયો હતો.^{૧૬}

હિંદુસ્તાનમાં અબ્દુલિઝનીએ (ઈ. સ. ૯૭૩-૧૦૪૮) સંસ્કૃતનો ખૂબ ખાતરી અભ્યાસ કર્યો હતો, અને એમાં એ એટલો પ્રવીણ બન્યો હતો કે, જેમ સંસ્કૃત-માંથી અરબીમાં તેમ અરબીમાંથી સંસ્કૃતમાં પણ એ સરસ અનુવાદ કરી શકતો. એ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન, ખાસ કરીને ભગવદ્ગીતા ઉપર મુંઝવે બન્યો હતો. એણે એક ‘કિતાબ-અન્-હિંદ’ અથવા ‘અન્-બિરની (ના યુગ)નું ભારત’ નામનું અદ્ભુત પુસ્તક લખ્યું છે, જે સમગ્ર મુસ્લિમ સાહિત્યમાં અજોડ ગણાય છે. હિંદુઓએ એને ‘વિદ્યાસાગર’ની પદવી આપી હતી. એણે અરબી વિદ્વાનોને માટે સંસ્કૃતમાંથી અરબીમાં અનુવાદ કર્યો, જેથી તેઓ ન્યૌતિપશાસ્ત્ર આદિ હિંદુ શાસ્ત્રોનો પરિચય મેળવી શકે. તેવી જ રીતે એણે ફારસી અને અરબ ન્યૌતિપશાસ્ત્રીઓનાં નવાં સંશોધનોનો હિંદુઓને ખ્યાલ આવે એ માટે એ વિષયના અરબી ગ્રંથોને સંસ્કૃતમાં ઉતાર્યાં. આ રીતે બિરની હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે એક સંસ્કૃતિની કડી રૂપ બન્યો. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ રિમથ એને ‘ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા વૈજ્ઞાનિક શક્તિવાળા શાસ્ત્રવિદામાં સૌથી વધારે પ્રતિભાવંત’ તરીકે ઓળખાવે છે.^{૧૭} મુહમ્મદ બિન ઇઝરાઈલ અલ્લ તબ્સી પણ હિંદમાં સંસ્કૃત ન્યૌતિપશાસ્ત્ર-પદ્ધતિ શીખવાને આ સમયમાં આવ્યો હતો. અમીર ખુશરો જણાવે છે કે અરબ ન્યૌતિપશાસ્ત્રી આશુ મદાર હિંદુ ન્યૌતિપશાસ્ત્રના અભ્યાસાર્થે દસ વર્ષ કાશીમાં રહ્યો હતો.^{૧૮}

કેટલાક અકબર પૂર્વેના મુસલમાન વ્યાદશાહોએ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફારસી તરજુમો કરાવ્યા હતા. ઓદમી સૂરીના મધ્યભાગમાં ફિરોઝશાહ તથકચે ‘દલાઈલ-ઈ-ફિરોઝશાહી’ નામથી એક તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ ફારસીમાં ઉતારાવ્યો હતો. એવી રીતે ફિરોઝશાહના રાજ્યકાળમાં એક બીજો પણ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાંથી

૧૪. ઇલિયઝ અને ડાકસન, ‘હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા’ વો. ૫, (૧૮૭૩), પૃ. ૫૭૧.

૧૫. એનન, પૃ. ૫૭૨; નદવી, ‘અરબ ઔર ભારતકે સંબંધ’, પૃ. ૧૦૩-૪.

૧૬. આ સંબંધે સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ મૂળ અંગ્રેજી લેખ ‘Hindu Muslim Amity in Early Mediaeval India’ ની પાદટીપ નં. ૨૫.

૧૭. વિન્સેન્ટ રિમથ, ‘આઈસ્ટર્ટ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા’ (૧૯૧૯), પૃ. ૧૬૪.

૧૮. આર. સી. મનુમદાર, ‘એડવાન્સ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા’, પૃ. ૨૭૫.

કારસીમા અનુવાસિત કરનામા આવ્યો હતો અશ્વવિદ્યા વિનેના એક મથનો મહમ્મદશાહના પુત્ર ગાસુદીન મુહમ્મદશાહના પુત્રમથી સંસ્કૃતમાથી કારસીમા તરગુમે કરનામા આવ્યો હતો આ વિરન મથનું નામ 'કુર્ત-ઉન-મુલક' છે આ ઉપરથી આ સમયમા મુસ્લિમ વિદ્વાનો સંસ્કૃતથી કેવા સુપરિચિત હતા તેનો ખ્યાન આનશે ૧૯

આમ અકબરની પૂર્વે ઘણા કાળથી હિંદના મુસ્લિમ બાદશાહો અને ઉમરાવોમા હિંદુ જીવન અને સંસ્કૃતિ સમજવાની ઉત્કંઠા નજરે પડે છે ગુજરાતમા પણ આ વૃત્તિના ઘણા ઉદાહરણો મળે છે, અને એ સમયે ખાસ ધ્યાન ખેંચતી વસ્તુ તો એ છે કે, એ બધા મુસ્લિમ સમાજના આમાન્ય થરોમાથી મળે છે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને માહિત્યના વિવિધમા હજી ઘણું સંશોધન થયું બાકી છે, તોપણ આપણને સંસ્કૃતમા લખાયેલા એવા મુસ્લિમ શિનાવેગો મળે છે જેમા મુસનમાનેનો હિંદુ સંસ્કૃતિ માટે પૂર્ણ આદર વ્યક્ત થતો હોય તેવી જ રીતે મુસ્લિમ લેખકોએ આશરે ઈ સ ૧૦૦૦થી ૧૨૦૦ સુધીની લોકભાષા અપભ્રંશમા અને પ્રાચીન પ્રાદેશિક ભાષાઓમા સાહિત્ય નિર્માણ કરેલું મળી આવે છે, જેમાનું કેટલુંક તો એટલું સુર છે કે એના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત જૈન આચાર્યો સંસ્કૃતમા વિદ્વાતાપૂર્ણ ટિપ્પણઅવચૂરિ આદિ લખવા પ્રેરાયા છે એનું આપણે અહીં દ્રેકમા અનુલોકન કરીએ

સોમનાથ પાટણના રાજ અબ્દુલ્ નદેવ વાવેલાના સમયમા (વિ સ ૧૩૨૦, ઈ સ ૧૨૬૪મા) સંસ્કૃતમા લખાયેલો એક મુસ્લિમ શિનાવેખ મળ્યો છે જેમા ઇરાનના હોર્મઝ બદરના મુસ્લિમ ખલાસીઓએ એક મરિજદ બાધ્યાનો અને એના નિભાવ માટે જમીન, દુકાનો અને બીજી મિલકત અર્પણ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે એ મિલકતની વધારાની આવકનો મુસ્લિમ ધાર્મિક ઉત્સવોમા ઉપયોગ કરવાની અને એમ કરતાં પણ જો વધે તે મઠા

અને મદીનાના ધર્મસ્થાનોમા મોકલી દેવાની આજ્ઞા કરી છે આ મિલકતની દેખરેખ રાખનાનું કામ સોમનાથ પાટણમા નમતી રથાનિક મુસનમાન જમાતોને સોંપ્યું છે આ લેખ સૌથી પહેલાં કર્નાવ ટોડે વેરાનજમા ગ્રેયો હતો અને હુલ્લુશે 'ઇન્ડિયન એન્ટિકરરી' વોલ્યુમ ૧૧, ૧૮૮૭મા એનું વિવરણ કર્યું છે અને અનુવાદ આપ્યો છે એનો આરબ એક વિવરણ મગાચરણથી શાય છે

ભોં। ભોં નમ શ્રી વિશ્વનાથાય ॥

નમસ્તે વિશ્વનાથાય વિશ્વરૂપ નમોસ્તુ તે ।

નમસ્તે શત્સ્વરૂપાય લક્ષ્મણ નમોસ્તુ તે ॥

“ઓમ્ ઓમ્ શ્રી વિશ્વનાથને નમસ્કાર વિશ્વનાથ (એવા) તમને નમસ્કાર હો, વિશ્વરૂપ (એવા) તમને નમસ્કાર હો શન્-રૂપ (એવા) તમને નમસ્કાર હો (એક જ વખતે) સ્વયં અને અનસ્વય (સ્વરૂપ વાળા) તમને નમસ્કાર હો.”

આ જાતનું મગલ આ સમયના બીજા શિનાવેખોમા મળતું નથી એ કુરાનના પ્રથમ અને અન્ય પ્રકરણોની કેટલીક આવૃત્તિ ઉપરથી સ્વાધુ લાગે છે જેમ કે,

અલ્-હમ્દુ લિગાહિ-રઘિબ્લ બાલમીદ ।

“વિશ્વોના નાથ એવા ઈશ્વરને (અસ્લાહને) વદન હો ” (પ્ર ૧)

અઝાહ સા ફાહાહ ફગા હુવલ્-હય્ અલ્-વય્યૂમ્ ।

“સત્ (જ્યન્ત, ચેતનપ્રપૂર્ણ) અને સ્વયં પૂર્ણ ઈશ્વર સિવાય બીજા (કોઈ) ઈશ્વર નથી ” (પ્ર ૩)

ફ ફજગાહ હુવલ્-વગિયુલ્ હમીદ ।

“ખરેખર ઈશ્વર સ્વયં પૂર્ણ અને વદનયોગ્ય છે ” (પ્ર ૩૧)

હુવલ્-અવલ્ વલ્-આશિર્ વલ્-આહિર્ વલ્-આતિર્ ।

“એ (ઈશ્વર) જ આદિમ અને અંતિમ છે, પ્રગટ અને પ્રચ્છન્ન છે.” (પ્ર ૫૭)

શિનાવેખની સાથ આ પ્રમાણે આપવામા આવી છે

બોધકરસૂલમહમ્મદસલ્ત ૬૬૨ તથા શ્રીનૃપવિક્રમ સં ૧૩૨૦ તથા શ્રીમદ્વલ્મિ સ ૧૪૫.

“પયગંબર મુહમ્મદની સાથ ૬૬૨, તેમ શ્રી વિક્રમ સંવત્ ૧૩૨૦ અને શ્રી વલ્લભિ સંવત્ ૯૪૫—”

પછી આ શિક્ષાલેખ યુગરાનના તે સમયના શાસનકર્તા રાજા અર્જુનદેવ, જેમના રાજ્યકાળમાં આ લેખ થયો છે તેમના સર્વ ખિરુદો સાથે ઉલ્લેખ કરે છે, અને સોમનાથના મુખ્ય મહંતનેા ખૂબ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે :

શ્રીસોમનાથદેવપત્તને પરમપાશુપતાચાર્યમહાપંડિત-મહત્તરધર્મમૂર્તિગંડશ્રીપર્ણીમદ્ર...

“શ્રી સોમનાથદેવના નગરમાં પરમપાશુપતાચાર્ય મહાપંડિત મહત્તર ધર્મમૂર્તિ ગંડ શ્રીપરવીરભદ્ર...”

ખરીદનાર, વેચનાર અને ખરીદાયેલી જમીન અને મિલકત સંબંધેની વિગતો આ પ્રમાણે આપી છે :
હુમુંજવેલાકુલે બનીરશીરુદ્ધનદીનગરગમે પરિવંચયતિ સત્તિ કાર્યવજાત શ્રીસોમનાથદેવનગરં સમાયાત હુમુંજ-દેવીયલોજા નૌં બવૂત્રાહિમસુત નાવૂં નોરદીનપીરોજેન... રાજ. શ્રીનાનસીદસુત વૃહ. રાજ. શ્રીછાડાપ્રમુતીનાં પાર્શ્વત્ શ્રીસોમનાથદેવનગરપાલે...સંતિષ્ઠનાનમૂલંદં..... ઘસુપાત્તમ્ ।

“ન્યારે હોમંઝને કિનારે અમીર શીરુકુદીન રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે કામપ્રસંગે શ્રીસોમનાથ-દેવનગર આવેલા હોમંઝ દેશના ખોળ નૌવાહ (નાપૂદા) અણુ ઇલાહિમના પુત્ર નાપૂદા તંડુદીન પિરોજે રાજ(કુલ) ધીનાનસિંહના પુત્ર રાજ(કુલ) શ્રી છાડા આદિ પાસેથી શ્રી સોમનાથ દેવનગરની બહાર આવેલો ભૂમિખંડ ખરીદ કર્યો.”

જમીનના આ ભાગ ઉપર પિરોજે શ્રી છાડાની સાહાયથી પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્ત અનુસાર એક મસ્જિદ બાંધી :

તત : નાવૂં પીરોજેન સ્વધર્મવાત્તામિપ્રાપેગ.... મિત્રિગિતિ ધર્મસ્થાનં...શ્રીછાડાસલાયત્વેન ધર્મવાન્ધવેન કારિતમ્ ।

આ મસીદના નિભાવ માટે નાપૂદા પિરોજે નીચે પ્રમાણે મિલકત અર્પણ કરી :

નાવૂં પીરોજેન અસ્ય મિત્રિગિતિધર્મસ્થાનસ્ય વર્ષાપનાર્થે પ્રતિદિનં પૂજાદીવતૈલપાનીય તથા માલિમમૌ-લિમાલપાઠક તથા નૌવિતકાનાં સમાચારેણ વગતિ-

રાવિલતમરાતિવિશેષપૂજામદોરસવકારાપનાર્થે તથા પ્રતિવર્ષે હોદિત્તનામનવિર્ધાનસમારચનાયે...શ્રીબડેલેરદેવીગુપ્તમ-પણ્ડિકા...તથા ઘાણી...તથા હુદ્દર્ય... ઉદકેન પ્રદત્તમ્ ।

“નાપૂદા પીરોજે આ મસીદનામના ધર્મસ્થાનના નિભાવ અર્થે, રાજની પૂજા (=નિમાજ), દીપ, (તે માટેનું) તેલ, (નિમાજ માટેના) પાણી માટે, અને મુઆદ્દિમ, મુવરૂઝીન, હાફિઝ (ના નિભાવ) માટે, તેમ ખલાસીઓના રિવાજ અનુસાર બરાતિ-રાગિ-ખતમરાતિના ખાસ તહેવારો જીવવાને, તેમ પ્રતિવર્ષે (મસીદમાં) હેયતુને (દેવારાવવાને) માટે, ભાંગુનુટુથું સમરાવવાને, શ્રીમકુલેશ્વરદેવનાળી સમગ્ર પત્તણી (ગામકું), તથા ઘાણી, તથા જે હાટ, (હાથમાં) જળ કપડેને અર્પણ કર્યા.”

(આ મિલકતોની) આવકમાંથી (મસીદ અને તહેવારોના અર્થ જતાં) જે બાકી રહે તે મક્કા અને મદીનાનાં ધર્મસ્થાનોમાં મોકલી દેવાની સૂચના કરી છે :

ચલિંચિત્તુ રોપદન્યમુદ્રારતિ તત્તર્થે દ્રવ્યં મક્કામદીના-ધર્મસ્થાને પ્રયાપનીયમ્ ।

રથાનિક મુસલમાનોની જુદી જુદી જમ્માતોને આ મસીદ અને એના નિભાવાર્થે અર્પણ થયેલી મિલકતોની વ્યવસ્થા કરવાની સોંપણુ કરવામાં આવી છે :

નાહુયાનોરિક્કનમાય તથા શતીવસદિતસમસ્તશહદ-સંકતપરિક્કાનાં જમાય તથા જુગરજમાય તથા પયપતીનાં મધ્યે મુશલનાનજમાયપ્રમુતિમિઃ સમસ્તૈરપિ મિલિત્વા આયવરમિદે પાલાપનીયં ધર્મસ્થાનમિદે વર્તાવનીયં ચ ।

શિલાલેખને અંતે આ ધર્મસ્થાન (ભવિષ્યમાં) કાઈ વૃંદશે કે વૃંદાવશે તે મહાપાપનો ભાગી બની નરકે જશે એવો શાપ ઉચ્ચાર્યો છે :

ય કોપિ ધર્મસ્થાનમિદં તથા આયપિદં ચ લોપયતિ લોપાયતિ સ પાપાત્મા પંચમહાપાતકદોષેણ ક્રિપ્યતે નરકગામી મવતિ ॥

આ લેખમાંથી કેટલીક રસપદ માહિતી મળે છે. પ્રથમ તો, સોમનાથ પાટણુ જેવા હિંદુઓના અતિ પવિત્ર તીર્થસ્થાનમાં કેટલીક મુસલમાન જમ્માતો વસતી હતી, અને એમને મસ્જિદ બાંધવામાં અને એના નિભાવ માટે મિલકત અર્પણ કરવામાં રથાનિક હિંદુ અગ્રણીઓએ ખૂબ સહાયતા કરી હતી. કેટલાક

મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોના કહેવા પ્રમાણે સોમનાથ પાટણને મુસ્લિમ રિજેતાઓએ વાર વાર તોડ્યું હતું છતાં એથી હિંદુઓની વિધર્મીઓ પ્રત્યેની સ્વાભાવિક માંડણીના અને ઉદારતામાં ફરક પડ્યો નહોતો ખીજી, આ યુગના મુસ્લિમો એકનાસુ છવન ગણતા નહોતા, પણ એમણે હિંદુ સંસ્કૃતિમાંથી કેટલાક મહત્વના તત્ત્વો સ્વીકાર્યા હતા, અને હિંદુ જીન સાથે સરસ સુમેળ સાધ્યા હતા પોતાના મહત્વના શિનાલેખો માટે સંસ્કૃતનો તેઓ નિઃસંકાય ઉપયોગ કરતા, અને હિંદુ ધર્મપુરુષો — સોમનાથના મંદિરના મહંત જેના — પ્રત્યે ઉચિત વિનય અને અન્માન દર્યાવતા.

આમ મુસ્લિમોએ હિંદુ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અનુરાગ દર્શાવ્યાનો ખીજો સચોટ દાખલો તે મુસ્લિમ કવિ અબ્દુલ રહેમાનનો ‘સંદેશરાસક’ છે એ ‘મેઘદૂત’ની પદ્ધતિએ, ૧૨મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં કે ૧૩મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં, રચાયેલું સંદેશકાવ્ય છે એની ભાષા અપભ્રંશ છે, જે ત્યારે પશ્ચિમ હિંદની લોકભાષા હતી એમાંથી જ અગ્રીચીન ગુજરાતી, રાજસ્થાની અને પશ્ચિમી હિંદીનો ઉદ્ભવ થયો છે મુસ્લિમ કવિના એ રાસકને એટલી બધી પ્રમિદ્ધિ મળી કે એ જૈન વિદ્વાન સાધુઓને એના ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીપણુ-અનુચરિ લખવાનું આકર્ષણ થયું કવિ અબ્દુલ રહેમાન સંભવતઃ પશ્ચિમ ભારતનો હતો એ જાતનો વણકર હતો, અને એના પિતાનું નામ મીરસેન (=મીર હુસેન?) હતું એ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનો સારો નિદાન હતો અપભ્રંશમાં એણે ઘણી સાહિત્યરચના કરી છે

એનું ‘સંદેશરાસક’ અપભ્રંશ કવિતાનો સરસ નમૂનો છે એનું બાનનિઙપણ ખૂબ સામર્થ્યવાળું છે, અને એના નક્તુવણોનો આકર્ષક છે આપણી પ્રસ્તુત ચર્ચાની દૃષ્ટિએ એનું સૌથી આકર્ષક અંગ તો એમાં પ્રગ્ન થતો મુસ્લિમ કવિનો હિંદુ જીન અને સંસ્કૃતિ માટેનો સમભાવ અને આદર છે. મૂલગ્ધાનનું (અગ્રીચીન મૂલગાનનું) વર્ણન કરતાં એ કહે છે

“ત્યા પ્રત્યેક જણ સુશિક્ષિત છે ચક્રેની અદર ફરતા સુદર પ્રાકૃત શ્લોકો મધુર રમે ગવાતા

સભળાવ છે. કેટલેક સ્થળે ચારવેદમાં પાંચમ (આઠમો) વેદ સમજાવે છે. ખીજા સ્થળોએ નોંધ ‘રાસક’ (નાટ્યરૂપની રચના) બજાવે છે કેઈ સ્થળે સદયવત્તકથા સંભળાવ છે, તો અન્ય સ્થળોએ નલચરિત્ર, અને વળી ખીજા જગ્યાઓએ મહામારત વચાવ છે કેટલીક જગ્યાઓએ મહાન આઠાણ મુનિઓ આશીર્વાદ ઉચ્ચારે છે, તો અન્ય સ્થળોએ રામાયણ (ના પ્રસંગો) બજાવ્યા છે” ૨૦

આ અતિ સુંદર કાવ્ય શ્રોતા સમય પહેલાં પ્રાકૃત અપભ્રંશના સમર્થ વિદ્વાન આચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ સિદ્ધી ગ્રંથમાંનામાં સંપાદિત કર્યું છે એ હિંદુ સંસ્કૃતિમાં મુસ્લિમોએ આપેના ફાગાનું સુંદર નિદર્શન છે.

આ પગીના સમયમાં પણ આપણને મુસ્લિમ કવિઓએ ભારતીય સાહિત્યમાં સરમ રચનાઓ કર્યાના ઉદાહરણો મળે છે અમીર ખુશરો (ઈ સ ૧૩૨૫)ના પ્રાચીન હિંદુસ્તાનીમાં રચાયેલા કાવ્યો મધિક મુહમ્મદ જયસીનું પ્રાચીન અવધી ભાષામાં રચાયેલું ‘પદમાવત’ (ઈ સ ૧૫૪૦) આના ઉદાહરણરૂપ છે કપીર અને રહીમ જેવા મુસ્લિમ કાવ્યોની વાણી તો હિંદનો અમર સાંસ્કૃતિક વારસો છે હિંદુ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં મુસ્લિમ લેખકોએ ગુજરાતમાં તેમ અન્ય ભાગોમાં છેક ૧૯મી સદી સુધી અપર્યાપ્ત કર્યું છે આ જ પ્રકારે હિંદુઓ, અને વિશેષતઃ નાગરકાવરથો જેના ઉપના વર્ગોએ ફારસી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર સરસ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું, અને એમાંના કેટલાકની ફારસી કૃતિઓ તો નમ્રોદાર મનાઈ છે છેક આજ સુધી ગુજરાતમાં તેમ જ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓમાં ફારસીઉર્દૂના સરસ ગાતા અને લેખકો થયા છે

છેલ્લા પચાસેક વર્ષમાં હિંદુમુસ્લિમ કોમો વચ્ચેનો આ પ્રકારનો સાંસ્કૃતિક અપર્ક ઘણો ઘટી ગયો છે અને આજે તો લગભગ અધ થઈ ગયો છે એમ કહી શકાય આજના મુસલમાનોનો અલગતાનાદ આ

૨૦ કવિ અબ્દુલ રહેમાન દૂત, સંદેશરાસક સંપાદન મુનિશ્રી જિનવિજયજી, સિદ્ધી ગ્રંથમાંના, ૧૯૪૫ શ્લોક ૪૨-૪૪

પરિણામ માટે જલ્દી જવાબદાર છે, જોકે છેલ્લા થોડા સમયથી શરૂ થયેલી કડર હિંદુઓની સનાતની પ્રવૃત્તિઓને પણ કેટલેક અંશે આ મુંબઈ જવાબદાર ગણી શકાય.

આપણી આ સમગ્ર ઇતિહાસચર્ચામાંથી નીચે પ્રમાણે મુદ્દાઓ દર્શાવવામાં આવે છે.

હિંદુ રાજ્યનાં ગઢોજલાલીનાં સમયમાં હિંદુ રાજ્યો અને હિંદુ પ્રજા ભુક્ષવમાનો પ્રત્યે ખૂબ સહિષ્ણુતા અને સહભાવ દાખવતી. ગુજરાતના રજપૂત રાજ્યો પોતાની બધી પ્રજાને — પછી તે ગમે તે ધર્મ કે મતિની હોય — સંપૂર્ણ રક્ષણ આપવાની પાતાની દરજ સમજતા હતા.

આ સમજાવતો ઉત્તર મુસ્લિમોએ હિંદુ સંસ્કૃતિમાં રસ લઈને એમાં પોતાનું અર્પણ કરીને

વાળ્યો. આ સંસ્કારવિનિમયે એમની અને હિંદુઓની વચ્ચે સુવર્ણ ધૂંભલાતી ગરજ સારી. પછીના કાળમાં હિંદુઓએ શરસીનું ઉત્કૃષ્ટ અધ્યયન કર્યું અને શરસી સંસ્કૃતિમાંથી ઘણું તત્ત્વો અપનાવ્યાં.

આપણે આજે રાખીએ કે, આધુનિક મુસ્લિમ વિદ્વાનો અત્યંત રહેમાન જેવા કવિનું અનુકરણ કરે, અને એની માફક હિંદુ સંસ્કૃતિમાંથી અમૃતપાન કરીને એના સંદેશોમાંથી પ્રેરણા પામીને ભારતીય સહિષ્ણુતામાં પોતાનું મૂલ્યવાન અર્પણ કરે; અને હિંદુ વિદ્વાનો શરસી ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરે અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો આદર અને ગૌરવ કરે. આ રીતે જો કોઓ પ્રેમ અને આદરના બંધને બંધાઈ, જેવું ઐક્ય સાધી શકશે તેવું અન્ય કોઈ પ્રકારે શક્ય નહીં હોય.

[અંતર]

કાન્તિલાલ બં. વ્યાસ

મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો 'અયોગ્ય નિર્ણય'

'શિં. સાં.' ના માર્ચ માસના ગયા અંકમાં શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહનો લેખ છે — 'માધ્યમિક શાળાઓ માટે વિજ્ઞાનની પરિભાષા'. તેમાં નીચે પ્રમાણે તેમણે લખ્યું છે —

"ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ૧૯૪૬માં 'વિજ્ઞાનની પરિભાષા' મુંબઈની યુનિવર્સિટી ઉપર મોકલવામાં આવી તે સમયે યુનિવર્સિટીએ જે અયોગ્ય નિર્ણય કર્યો તેના કારણે પણ મોંઘા લીધી નથી."

મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ જે 'અયોગ્ય' નિર્ણય કર્યો છે તે પણ શ્રી. શાહે તેમના લેખમાં ટાંક્યો છે, જે નીચે ઉતારું છું —

વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાની પદ્ધતિ હાજર કરવી એકંએક... એવો કરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે ફેંકલીનો કરાવ મંત્રર રાખવામાં આવે અને ડો. રઘુવીરને વિનંતી કરવામાં આવે કે, ખેદિની પરીજ્ઞાના ઉમેદવારોના કપયોગ માટે તેમના કોરાની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ પ્રયત્ન કરવાનું તેઓ ધારે છે કે કેમ, તે વિષે યુનિવર્સિટીને જણાવે."

અને આ ફરિયાદ ટાંકીને શ્રી. શાહ લખે છે કે, "ડો. રઘુવીર પારિભાષિક કામ તૈયાર કર્યો છે અને એટિલના વિદ્યાર્થીઓને પ્રવિણતા મળાય છે."

યુનિવર્સિટીના અધિકારીઓએ શા ખ્યાલથી મારો પત્ર જવાબને પાત્ર પણ નહિ માન્યો હોય? મેર

મેટ્રિક સુધીના 'વિજ્ઞાનની પરિભાષા' વિદ્યાર્થીએ ઈસ ૧૯૪૬માં બહાર પાડી તેના ઉદ્દેશ એ હતો કે, માધ્યમિક શાળાઓમાં વિજ્ઞાનનો પ્રિય ગુજરાતી દ્વારા શીખવી શકાય અને મેટ્રિકના પરીક્ષાર્થીઓ ગુજરાતીમાં લખી શકે એવો નિયમ છે, પણ તેમાં એક એવી સૂચના છે કે, ગુજરાતી પરિભાષાની સાથે અગ્રેજી થયોય પણ લખવો, મતનમ કે, ગુજરાતી પરિભાષા રિથર નથી આ અરિથરતા દૂર કરી કોઈક એકવાક્યતા પર પડેયરાના પ્રયત્ન રૂપે પેની પરિભાષા તૈયાર કરાવવામાં આવી હતી તેમાં વિજ્ઞાનના અધ્યાપકો, લેખકો, બાળાશાસ્ત્રીઓનો હાથ હતો ઉપરાંત જે ઉપનમ્થ પરિભાષા હતી તે પણ સામે રાખવામાં આવી હતી ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ શિક્ષણનો અનુભવ પણ સામે રાખવામાં આ યો હતો એટલું જ નહિ જે કામ થતું તેને ર્ગમાં કરી નોંધમાં આવતું કે તે વિદ્યાર્થીને કેડુ રાવે છે આ રીતે નીવડેલી પરિભાષા જે મુખ્યર્થની યુનિવર્સિટી નોંધ જાય અને પોતાની મહોર મારે, તો કામ આગળ વધી શકે, એ ખ્યાલથી તેને મે મુખર્થ રજિસ્ટ્રાર પર મોકલેલી અને લખેલું કે,

જે સિદ્ધાંતો અને ધોરણથી આ શબ્દો રચ્યા છે તથા તેનું પ્રયોજન, તે રચનારાઓ વગેરે બામતમાં તે ચોપડીની પ્રસ્તાવનામાં રિગતે વાત કરી છે તે જોવા વિનંતી છે તેમાં એ પણ જણાવેલું કે, અનેક શિક્ષકો તથા લેખકોએ અને ગુજરાતની હાઈસ્કૂલોએ આ પરિભાષાને આપકાર આપીને ઉપયોગમાં લેવા માંડી છે. મારી આપને વિનંતી છે કે આ આપની વિદ્યાર્થીની ઘટતી અમિતિ પાસે મૂકશો અને તેમનો જે અભિપ્રાય પડે તે જણાવશો.

આ સારનો પત્ર લખ્યો તેની છાપેની પડોચ મને મળી ને તેમાં જણાવેલું કે 'જે નિર્ણય થશે તે તમને તેના વખતે જણાવીશું' પરંતુ તે નિર્ણય જણાવવામાં આવ્યો નથી તે વિશે શ્રી શહેર બહેરમાં ચર્ચા કરી ત્યારે જ, (મે શરૂમાં કહ્યું તેમ) મને ખબર પડી કે તેમણે હરાવ કર્યો છે ત્યાં સુધી હું

તો એમ જ માનતો હતો કે, અગ્રેજીમાં રચીપત્રી પડેલી એ સરચા કદાચ મારા પત્રને વિચારપાત્ર પણ ન ગણે અરુત

શ્રી શાહ આ હરાવ સામે ગુજરાતની જનતાએ એવે છે તે માટે પણ એમનો આભાર માનવો જોઈએ કેમ કે મુખર્થ વિદ્યાર્થીઓ આ હરાવ વિચિત્ર છે એટલું જ નહિ પૂરતા વિચાર વગર થયો લાગે છે તેમ જ તેમાં નોંધશિક્ષણ પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણની જે પાયાની જરૂરિયાતો છે, તે સદતર ઉલ્લેખમાં આવી નાગે છે જોકે એનાથી નર્મ નથી લાગતી, કેમ કે અગ્રેજી યુનિવર્સિટીઓ તેમની આખી ઉમરભર એમ જ વનતી આવી છે તેણે માત્ર એટલું જ જોયું લાગે છે કે, આજે ખરે ફક્ત અગ્રેજી પરિભાષા ચાને છે તેને રથાને મીઠું ફક્ત પરિભાષા નોંધએ માત્ર તે દેશી બાપાની હોય આ વાત ઠીક છે એમ માનીએ તોપણ એમાં એક બે મોળી રાતો બુનાઈ છે, તેથી જ તે વિદ્યાર્થીએ બેહદો નિર્ણય લીધો છે

પડેની વાત તો એ કે, બાપા એ વર્ણોની કેળ ગોમણી નથી એ તો પ્રજાના જીવનમાંથી કરતી જીવત પ્રક્રિયા છે, તેના ચિંતન મનનનો દેહ છે

અને ખીજી આ પ્રક્રિયા અમુક ગણતર લોકની હકૂમતમાં નથી હોતી પણ પ્રજાકીય જીવનપ્રવાહની ખીલા હોય છે

એ રધુવીર અને તેમના મતના લોકો આ વાત જીનીને જ ચાને છે તેઓ પોતાના અભ્યાસની એરડીમાં અમુક તમુક વર્ણસમૂહો નિપજાવે છે અને તેને રૂઢ કરવા તાકે છે એમ તે રૂઢ થતા નથી છતાં જો એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એરમાનિયા વિદ્યાર્થીના ઉર્દૂ પ્રયત્ન પેડે, બહુ બહુ તો મને એટલે કે, ધૂળ પર પોપડા જેવું એ થઈ રહે એને બાપા ન જી શકાય

જેટલી જાને તેટલી સર્વપ્રાતીય એકવાક્યતા જો વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં હોય, તો તે સાડુ જ છે પરંતુ એ જીવત હોવી જોઈએ કોકે કરી આપેલી મુકાન ગેટ નહિ બાપાના પ્રાતરચનામાં જેમ કેટલાક બાપાવાર તદ્દન એકાતિક ખ્યાન કરીને વર્તે છે, તેમ જ

મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સર્વપ્રાંતીય પરિભાષાની એકવાક્યતા વિશે ખ્યાલ રાખે છે. ઘણા લોકો એવો ભ્રમ પશુ સેવે છે કે, યુરોપમાં વિજ્ઞાનની પરિભાષા બધે સરખી છે! આ બરોબર નથી. હા, જે ભાષાઓનું ગૂળ એક લેટિન ભાષા છે, તેમાં સહેજે અમૂક મળતાપણું આપોઆપ આવે છે. એવું તો હિંદની ભાષાઓમાં પણ આવે જ, અને તે આવકારપાત્ર છે. (આ મુદ્દો ગૂળરાત વિદ્યાપીઠની પુસ્તિકામાં ૨૫૪ થયો જ છે.) પરંતુ તે પરથી એમ કહેવું કે, બધા શબ્દો એક જ ચાલે તો તો લોકો પર ભારે સાંસ્કૃતિક અત્યાચાર થશે, અને લોકશિક્ષણ તથા પ્રાથમિક, માધ્યમિક શિક્ષણની હાનિ થશે. તેટલે દુરજો વિજ્ઞાન લોકોમાં નહિ બણાય. આજે અંગ્રેજી વિદ્યાપીઠો બધી હજી તેમના લોકવિમુખ વાગ્યામાં જ છે; નહિ તો આ મુદ્દાની કદર કયો વગર ન રહે.

આ મુદ્દો વડી સરકારના શિક્ષણ સલાહકાર બોર્ડની વિજ્ઞાન પરિભાષા સમિતિએ પણ સ્વીકાર્યો છે, અને તે સ્પષ્ટ કહે છે કે વિજ્ઞાનની પરિભાષા નીચેના ત્રણ મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખીને રચાવી જોઈએ.

“હિંદમાં વિજ્ઞાન પરિભાષા આ પ્રમાણે બનશે —

૧. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિભાષા આખા દેશમાં વપરાય એવી, તેના શબ્દો* અંગ્રેજી રૂપના હશે.

૨. આ કહેવાની જરૂર એટલા માટે છે કે, આંતરરાષ્ટ્રીય કહેવાની પરિભાષા એક નથી. જેમ કે

અંગ્રેજી	ફ્રેન્ચ	જર્મન
Nitrogen	Azote	Stickstoff
Lead	Plomb	Blei
Sulphur	Soufre	Schwefel
Tungsten	Tungstene	Wolfram
Formic Acid	Acide Formique	Ameisensäure
Tartaric Acid	Acide Pyrotar-	Weinsäure
	tarigue	

૨. તે તે પ્રદેશના સંબંધો જોઈને, દ્વાવિધ કે હિંદુસ્તાનીમાંથી સ્વીકારેલા કે નિષ્પન્નવી લીધેલા શબ્દો. પરંતુ એમાં, બંને ત્યાં સુધી, સંસ્કૃત ફારસી કે બીજી પ્રાચીન ભાષાઓના અથવા શબ્દો છાડવામાં આવે.

૩. દરેક પ્રાંતિક ભાષાના ખાસ તળપદા શબ્દો. લોકશિક્ષણના હિતની દૃષ્ટિએ તે રાખવા જોઈએ એવા હોય, કેમ કે તે લોક રૂઢ હોય. હવે શિક્ષણની ઉપરની કક્ષાઓમાં (૧) અને (૨) વર્ગના શબ્દો ધીમે ધીમે (૩) વર્ગના શબ્દોની જગ્યા લેતા જઈ રહે.”

(— તે સમિતિના રિપોર્ટમાંથી પા. ૫)

અને ત્યાર બાદ હમણું બીજી વિજ્ઞાન પરિભાષા સમિતિએ પણ ઉપરના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખ્યો જ છે. પહેલી સમિતિ ઈ. સ. ૧૯૪૦-૪૧માં બેઠી હતી. જ્યારે મુંબઈ વિદ્યાપીઠે ગૂળરાત વિદ્યાપીઠની પુસ્તિકા પર અભિપ્રાય આપ્યો, ત્યારે આ સમિતિના હેતુક્રમ બહાર પડ્યો હતો, તે તેણે જોયો હતો કે કેમ એ ખચર નથી. જો જોયો ન હોય તો તેણે હવે પણ જોવો જોઈએ. હવે આપણે સ્વતંત્ર થવા છીએ. લોકોની જે મુખ્ય મુખ્ય ૧૫ ભાષાઓ છે, તેને અવગણીને વર્તવાનું હવે પાકવે તેમ નથી. મુંબઈ વિદ્યાપીઠ એ રીતે પોતાનો વિચાર ફરી કરશે? શ્રી. શાહ મુંબઈ વિદ્યાપીઠના વિચિત્ર નિર્ણય સામે સૌને સાવચેત કરે છે એ સારી વાત છે. તેની સારી પેઠે ચર્ચા થવી જોઈએ.

૨૩-૪-૪૯

મગનભાઈ દેસાઈ

મતલબ કે, હિંદની પ્રાંતીય ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી હોવા છતાં, આ પ્રકારના તદ્દભવ રૂપબેદો રહેવાના. તેમને પ્રમાણવા જોઈએ. એકવાક્યતાની નરી એકાંતિકતા કેવળ જડતા જ ગણાય.

—મ.

આરિયણીસ મનુષ્યોની મૈત્રી ચંદ્રની જેમ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, પણ મૂર્ખોની મૈત્રી પરિચય વંધતાં પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી જાય છે.

સારા માણસની મૈત્રી સારા અંધના સૌંદર્ય જેવી છે. જેમ તેનો જીડા અભ્યાસ કરીએ તેમ તેમાંથી વધુ ને વધુ આનંદ આવે છે, તેમ સારા માણસની મૈત્રી કદી વાસી થતી નથી અને રોજ રોજ વધુ ને વધુ આનંદ આપે છે.

—કોન્કણશિયસ

ગાંધીજીના ઠલકતોના ઉપવાસ-૨

[શ્રી. મનુભવેન ગાંધીની સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭ ની ડાયરીનાં આગળનાં પાનાં — ગયા અંકથી ચાલુ]

બેલિયાધાટા, હૈદરી મેન્શન

તા. ૩-૬-૪૭

૩-૩૦ રોજ પ્રમાણે બાપુજીએ અમને બનિને ઉઠાડ્યાં. દાતણ ક્યું. પ્રાર્થના થઈ. બજન “તુમિ બંધુ તુમિ નાથ” હતું. પ્રાર્થના પછી થોડીક વાતો કરી. સૌ સાથીઓને પોતપોતાનો ધર્મ બજાવવા કહ્યું. નોઆખાલીથી પ્યારભાઈજી, ચારુબાણુ આવ્યા હતા એમને પણ કહી દીધું, “કોઈ મારા ખાતર ન રોકાશે. સૌ પોતપોતાનો ધર્મ વિચારી મટવું કરશે એમાં જ મારી સેવા રહેલી છે.”

સવારના બાપુએ ડૉ. દિનશા મહેતાને કહ્યું, “રાત બહુ સારી ગઈ ગણાય. પાણી પણ પી શકું છું. દરેક ઉપવાસ કરતાં આ વખતના ઉપવાસમાં હું બહુ જ સાંત છું. મને એમ નથી લાગતું કે ઉપવાસ ક્યારે છૂટશે. ને આમ જ રહે તો શરીર બલે ફીણ થાય, પણ મહિનો સુધી ટકી શકું એમ મને લાગે છે.”

ડૉ. મહેતા આમો અર્થ બીજો સમજ્યા. એટલે કહે, “હા, એમ જ પાણી પીધા કરશો તો કંઈ વાંધો નહીં આવે.”

બાપુ કહે, “મારો તો કહેવાનો અર્થ બીજો છે કે, ઈશ્વર મારી પાસે છે એમ લાગે છે. ઈશ્વર મારી પાસે શું કરાવવા માગે છે? અને ને આમ રામનામ હૃદય તથા જાય તો પછી પાણીનીય જરૂર નહિ રહે.”

એવામાં નિર્મળબાણુ આવ્યા. શહેરની હાલતની વાત કરી. ૬૧ વાગ્યે બાપુ મસાજ માટે ગયા. ડૉ. મહેતાએ બાપુને તપાસ્યા. લોહીનું દબાણ ૯૮/૧૫૪ હતું. હૃદયના ધમકારા ગઈ કાલ જેવા જ હતા. ૮ વાગ્યે માલિમ પૂરી થઈ. માલિસ દરમિયાન બંગાળી પાક કર્યો, અને થોડો વખત બિઠ્યા. ૧૦ વાગ્યે રનાન વગેરે પતાવી રોજની બેઠક ઉપર ગયા. આજે ચાલતાં નજાબાઈ જણાતી હોય એમ લાગતું હતું.

કોઈએ શહેરના ખચર આપ્યા કે, રાતના બાર વાગ્યા સુધી લૂંટફાટ ચાલતી હતી, પછી સાંત હતું.

બાપુ કહે, “દિવસ આખો લૂંટફાટ ચાલી તો પછી રાતના બાર વાગ્યા પછી શું કરવાનું હતું? શુંડાઓને પણ સર્વું તો ભેઈએને?” પછી અમને બનિને ફરી ચેતવણી આપી, “મારો આધાર તમારા બે ઉપર છે. તમારી વગર હું ચક્રાવી શકું છું. પણ તમે છો એટલે તમારી ઉપર મારો આધાર ખરો. એટલે તમે પોતાની તમિયત બગાડશો તો હું મરી રહીશ.”

૬ વાગ્યે મુદુલાખડેનનો બિહારથી ફોન આવ્યો, “બાપુની તમિયત વિશે પ્રશ્ન, અને કહ્યું, “બાપુજીના ઉપવાસની અહીં બહુ અમર થઈ રહી છે.”

બાપુએ હજમત ન કરાવી. કહે, “ઉપવાસ છૂટશે પછી કરાવીશ.” આગાખાન મહેલના ૨૧ દિવસના ઉપવાસની વાત કરતાં કહે, “એ ઉપવાસમાં તો મારે જીવવું હતું. ઉપવાસ ચિનલિથગોની શુંડાઈ સામે હતા. અને આ ઉપવાસમાં મારે જીવવું જ છે એવું નથી. હા, ને શાંતિ થઈ જાય તો તો જીવવાની અપેક્ષા રાખું. અને આ ઉપવાસ તો દસ દિવસ પણ નહિ ચાલે, કાં તો દસ દહાડામાં શાંતિ થઈ જશે, અને કાં તો હું મરીશ. એવા ધણા શુંડાઓને ઇતિહાસ મારી પાસે છે કે જેનાં મન પીગળ્યાં છે. એ મારી અનુભવસિદ્ધ વાત છે. હું તો શુંડાઓમાં રહેલો માણસ છું.”

૧૦૧ વાગ્યે ૮ ઓમ ગરમ પાણી પીધું. તુપારકાંતિ થોડે સહેરમાં વાતાવરણ સુધરી રહ્યાની ખબર આપી. એમણે બાપુને કહ્યું, ને આપ હા પાડો તો એક આપનો ફોટો લેવો છે અને એથી અમને શાંતિકાર્મમાં ધણી મદદ મળશે.

બાપુ કહે, “એમ મારો ફોટો લઈએ તો ઉપયોગ કરી મારે ઉપવાસ નથી છોડાવવા. હૃદયથી ને લોહો સમજે કે આપણે આ બધું બોલું કરીએ છીએ તો જ ઉપવાસ છૂટે.”

૧૦૧ વાગ્યે સુરેન્દ્રમોહન થોડા, કિરણસંકર રોય, ઓરિસ્સાના પ્રધાન વગેરે આવ્યા.

૧૧ વાગ્યે થોડાક ‘હરિજન’ના લેજો તપાસ્યા.

૧૨૧ વાગ્યે રેલુકા રોય આવ્યાં. ૬૬ પાણી પીધું.

સચિન મિત્ર ગુજરી ગયા એનું સરઘસ કાઢવાનું કેટલીક બહેનોએ કહ્યું. એક બહેન અંગ્રેજીમાં બોલતાં હતાં, તેથી બાપુ કહે, “મને અંગ્રેજ નથી આવડતું. તમે હજુ પણ અંગ્રેજ બોલો છો એથી મને ખૂબ જ દુઃખ થાય છે. તમે આટલી બધી દલીલ એક સરઘસ પાછળ કરો છો. બસે એ કોમી એકચમાં મરી ગયો. સમજો કે હું મરી જાઉં અને તમે મારું સરઘસ કાઢો અને હું જો બોલી શકું તો જરૂર એમ કહું કે, તમે મારું સરઘસ નહિ કાઢી શકો. મને આ જ ધરમાં દેવનાવો. બાપુ બહુ જ દુઃખથી, નારાજગીથી બોલતા હતા. છેવટે એ બહેનોને અમે જવા વીનવ્યાં. એ બહેનો ગઈ, પછી બાપુએ થોડો વખત આરામ લીધો. રાજીજીનો દેન આવ્યો કે શહેરમાં શાંતિ સ્થાપવનો પ્રયાસ મુખ્ય વિદ્યાર્થીઓ કરી રહ્યા છે. “યુગ-બાજ નહીં ચાલિયે” આ ‘સ્વેચ્છા’ (વૈકાર) છે. ૨ વાગ્યે મને ‘હરિજનબંધુ’નો લેખ લખાવવો શરૂ કર્યો. ૩ વાગ્યે ફરી લેખ લખાવતાં થોડી મિનિટ બિંધ્યા. શરૂઆતનો દેન હતો. બાપુજીની તબિયત કેમ છે એમ પૂછતા હતા. અને પોતે પોતાથી બનતું કામ કરી રહ્યા હતા.

સરઘસના આવળે આવતા હતા. એક મુસલમાન ભાઈ આવ્યા તેણે કહ્યું, “આજે નવવાગ્યે હોરિપટકથી એક ગોળી છૂટી એમાં ચાર ધાયલ થયા અને ૪-૫ મર્યા છે. આપ આપના માણસોને મોકલી બુલો.” બાપુએ કહ્યું, “હું તો એ જ કામ કરી રહ્યો છું ને? અને એટલે તો ઉપવાસ કર્યો છે.”

મુસલમાન ભાઈએ કહ્યું, “બુદ્ધ ન ખાસતા, તમને કંઈ થઈ જશે તો અમારી ઉપર આક્રમણ આવી જશે.”

બાપુએ કહ્યું, “એ વિષે મને ન. સમજાવશો.” જાણ વાગ્યે બાપુ બેઠા હતા: અમને કહે, “આ ઝાડ. રાત્રીનું છે?” મેં કહ્યું, “એ તો લીલીનું છે.” “પણ લીંબડા અહીં છે કે નહિ?” આભાષણે કહ્યું, “હા છે તો ખરો.” બાપુ કહે, “તમે બેથ જણી લીંબડા ખાઓ. બા તો એના ઉપર છતી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એનો ડોક્ટર હું હતો બીજું કોઈ જ નહિ, અને મારે હાથે લીંબડા તોડી વાટીને પિવડાવતો. અને ૧૩મે જ

દહાડે બાએ કહ્યું, હવે મને ભૂખ લાગી છે, કંઈ ખાવા આપો, એટલે મેં ફળ આપ્યાં. અને ધીમે ધીમે કેળાં, મગફળીનો રાટલો કરીને ખાતે આપતો. તે ખાતી, પછી હું કેપ્ટાઇન લઈ ગયો. બાને કે છોકરાઓને દૂધ નહોતો આપતો. કારણ કલકત્તામાં ફૂકાની કિંમત થાય છે, એટલે મેં કહ્યું, દૂધ વગર રહી જ શકાય. પણ સાબરમતીમાં સંતોકે માગણી કરી કે છોકરાઓને દૂધથી આપો તો એમનામાં તેજ આવે, પછી દૂધ શરૂ થયું.

“બાને રામાયણ હું સંભળાવતો. ગીતા નહિ, કારણ કે ગીતા તો બા ક્યાંથી સમજે? પણ રામાયણ સમજે. પોતે જેવું તેવું વાંચે, સૂરજાન તો ન હતું. રાગડા કાઢે.” (બાપુ હસી પડ્યા.)

આમ થોડો વખત બા વિરે વાતો ચાલી. બાપુની પાસે અત્યારે બાની ગેરહાજરી મારી રહી છે. બાના ગયા પછી બાપુનો આ પહેલો ઉપવાસ છે.

૬ વાગ્યે એકબે ભાઈઓએ બાપુની સેવા કરવા રહેવાનું કહ્યું. બાપુએ કહ્યું, “મારા શરીરની સેવા કરવા તમારે અહીં રોકાવાનું નથી. પણ જો તમારે મારી સેવા કરવી જ હોય તો તમે ન્યાં દંગો ચાલી રહો છે ત્યાં બહાદુરીથી જાઓ અને શાંતિ સ્થાપવા બનતો પ્રયત્ન કરો, એ મારી માચી સેવા છે.”

૬૧૧ વાગ્યે એક સરઘસ બેલિયાવાદાં લતામાંથી નીકળ્યું. તેમાં હિંદુ-મુસ્લિમ બંને ઠામો હતો. તે બાપુનાં દર્શન કરવા અંદર ધસી આવ્યું. બાપુએ કહ્યું, જો શાંતિ જળવી શકો, મને જોઈને કોઈ કરા નારા ન લગાવે, તો જ હું બારી પાસે બિઝો રહું અને લોડો શાંતિથી જાય. પણ સરઘસના નાવકોએ કહ્યું, “એ જવાબદારી અમે ન લઈ શકીએ. કદાચ કોઈ નારા લગાવે તો. ગાંધીજીને તકલીફ થાય.” એથી જો એક હિંદુ અને એક મુસ્લિમ નાવક બાપુ પાસે આવી ગયા. મુસલમાન ભાઈ બહુ રડતો હતો. એણે કહ્યું, “તમે ઉપવાસ છોડી દો. ખિલાફતની લડાઈમાં અમે જ હતા. અને આ મહાસ્વામાં કોઈ મુસલમાન તોફાન ન કરે એ જવાબદારી હું લઉં છું” એમ જ હિંદુ ભાઈએ કહ્યું, “અમે સંપીને રહીશું.” ઉપવાસના બીજા દિવસની સાંજે શાંતિની

આશાનું પહેલું મુરત થયું કે હિંદુ મુસ્લિમ બાઈઓએ સાથે રહી બાપુ સગમ્ સોગમ લીધા.

બાપુએ જવાબ આપ્યો, “મેં ઈશ્વરની સાક્ષી રાખીને જે નિશ્ચય કર્યો છે અને જે શરત મેં આપ બધાની સામે રાખી છે, એ શરતનું જ્યાં સુધી આપ કયકત્તા પાનન નહિ કરે, ત્યાં સુધી હું ઉપવાસ ન ઠોડી શકું. ખુદ મારી પાસેથી સેવા વેરા ઈચ્છતો હશે તો મને જીવતો રાખશે અને તમને ઈશ્વર સદૃશ હિંદો વળી જેવું તમારા હૃદયમાં છે એવું જ ને ગુડાઓના હૃદયમાં ઈર્ષા જાણે તો જ મારા ઉપવાસ છૂટી શકે છે આવી રીતે તમારા જ કહેવાથી ને હું ખાવાની લાનચમા પરીશ તો ઈશ્વરને જૂલોશ”

એમ કહી એને શાંત પાડ્યા, અને હજુ પછુ વધુ ને વધુ કામ કરવાનું કહ્યું ૭ વાગ્યે પ્રાર્થના પઢી ‘હરિજનનમસ્કૃત્’ માટેના લેખને અનુસાર કરાવ્યો ૭ વાગ્યે રાત્રી આવી એમણે કહ્યું કે, આજે શહેરમાં ઘણી જ શાંતિ છે લોકો હિંદુ મુસ્લિમ બને જાતિનું તથા મિલિટરી પછુ બને કોમનું રક્ષણ કરે છે” ૮ વાગ્યે કૃપાનાનીજ, લોહિયા, પ્રફુલ્લનાથ વગેરે આવ્યા દિલ્હીની કેટલીક ટપાલ લાવ્યા. રાજ કુમારી બહેન બાપુને પળખ બોલાવે છે. બાપુએ પ્રફુલ્લનાથને કહ્યું, “હું લખીશ કે અહીંના વડા પ્રધાન મને નથી જવા દેતા” (હસાહસ) હું સુ મોહુ લઈને પળખ જાઉં? પછુ મને જવાના માટે લોકો ઉપર જગરજગતી ન કરવી કે તમે શાંત રહો શાંતિથી સમજો અને ખરેખર હૃદયપૂર્વક જીવના દે તો જ મારે જીવું છે નહિતર હું બને મરી જાઉં. મને મૃત્યુ યદુ પ્રિય લાગશે મૃત્યુ જ આપણો સાચો મિત્ર છે એનો ડર શો?”

હા વાગ્યે બાપુ સૂતા આખી રાતમાં એ વખત ૫૫ ઓસ પાણી પીધું આજથી પાટ ઉપર સૂતા (હમેશા જમીન ઉપર સૂતા)

હેદરી એન્ડન, બેલિયાઘાટા

તા ૪-૬-૪૭ ગુરુવાર

આજે બાપુના ઉપવાસનો ચોથો દહાડો છે પ્રાર્થનાના નિયમ પ્રમાણે ૩-૩૦ વાગ્યે જીવ્યા જ હતા લજન “ચરન કમન વદૌ” ગવાયુ પ્રાર્થના પઢી

૬ ઓસ કહુ પાણી પીધું પ્રાર્થના પઢી ૫-૪૫ સૂતા ૬ વાગ્યે લીધા, ગરમ પાણી પીધું અને મસાજ કરાવવા ગયા ૬થી ૯માં મસાજ, એનિમા અને રનાન વગેરે નિત્યક્રમ મસાજમાં થોડો નખત બાપુ સૂતા હતા ૯-૪૫ ફરી ગરમ પાણી, પોણો કપાક બિંધ્યા આજે વધુ નખખાઈ છે. લોકોનું દયાયુ ઓછું છે નાહી તેજ છે બીજા રહેતા ચક્કર આવે છે કાનમાં કઈ અવાજ થાય છે એટલે લસણનાળુ તેન કાનમાં નખાવ્યું અનાજ ઘણો જ ક્ષીણ થઈ ગયો છે ઈશ્વર બધું ક્યારે આ કસોગીમાંથી પાર આવશે

આવી રીતેત્રિમા એક નવેદન કાઢ્યું કે કોઈએ અહીં દોડી ન આવ્યું ૧૦માં વાગ્યે નેઆખાનીના એસ પી અબ્દુલા સાહેબ આવ્યા બાપુ કહે કેવી ખૂબીની વાત! હું વિચાર જ કરતો હતો કે એને શી રીતે મળાવું અને જો એ આવ્યા એમની માથે ૫-૭ મિનિટ વાતો કરી ૧૧માં ફરી ‘હરિજનનમસ્કૃત્’નું કામકાજ કરવા લાગ્યા

૧૦ વાગ્યે ૩૫ જણાની ગુડા પાર્ક આવી શો સિદ્ધા આવ્યા હતા એમણે બાપુને વાતો ન કરવાનું કહ્યું બાપુ કહે “કામ ખાતર તો હું મરીશ ત્યાં સુધી વાતો કરીશ” ૩૫ માણસોએ પોતે કતન કરી છે એમ કબૂલ્યું અને માફી માગી ઉપવાસ છોડવા વીનવ્યા! આ દૃશ્ય કેટલું બધું અદ્ભુત હતું, એ તો નજરે જોવા સિવાય શબ્દોમાં ઉતારવું મુશ્કેલ છે જે ગુડાઓ બચકર અમાનુષી કામ કરતા હતા તેના ઉપર મૂંઝી હાડકાના માનવીએ પ્રેમથી વિજ્ય મેળવ્યો, એનું તાદૃશ્ય દૃશ્ય હતું એક બાજુ ક્ષીણ શરીરે બાપુ ખાટલામાં સૂતા છે, અને બીજી બાજુ સશક્ત શરીરવાળા બાઈઓ બાપુને સરમ બરેલ ચહેરે અને દયામણે મોઝે હાથ જોડી ઉપવાસ છોડવા વીનવે છે

બાપુ કહે “એમ ઉપવાસ ન છૂટે તમે જ્યાં મુસનમનોમા ધૂસો અને એની સેવા કરતા બની જાઓ એ લોકો આગી સખ્યામાં છે તેથી એમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, અને મને મારો આત્મા કહેશે કે તમે એમનું રક્ષણ કરો છો અને હવે આ કાયમી શાંતિ રચપાઈ છે, એટલે હું ઉપવાસ છોડી

દર્શિય.” ત્યાં બે વાગ્યે . . . કરીને ગુંડાઓનો સરદાર, જેણે બડા બજારમાં દુલ્લડ કરાવ્યું હતું, તે આવ્યો. એ બાઈએ પોતાનો બધો જ ગુનો કબૂલ્યો અને બધાં હથિયાર બાપુને સોંપી જવાનું વચન પણ આપ્યું. પોતાની આખી પાર્ટીના એ બે છોકરાઓને દરેક સુસજ્જમાન દુકાનમાં રક્ષણાર્થે રાખ્યા. ત્યાર પછી ફરી ૩૫ વાગ્યે ત્રીજી પાર્ટી આવી. એ પાર્ટીના નાવકે પણ પોતાનો ગુનો કબૂલ્યો અને કહ્યું, મને સજા આપો, હું અને મારી આખી પાર્ટી આપની સજા ભરવા તૈયાર છીએ; પણ આપ ઉપવાસ તોડો. બાપુએ કહ્યું : “મારી-સજા એ કે, તમે સુસજ્જમાનોમાં જાઓ અને ત્યાં કામ કરતા થઈ જાઓ. મને ખાતરી થઈ જાય કે, હા તમે હવે ખરેખર પક્ષટાપા છો તો હું તરત જ ઉપવાસ છોડી દઈશ. પણ કામ જલદી થવું જોઈએ. કારણ કે મારે તરત જ પંજાબ જવું છે. અને પંજાબ ખાતર જ મારી જીવવાની આટલી બધી ઇચ્છા છે. હવે તમે મોડું કરશો તો હું વધુ દહાડા નહીં કાઢી શકું.”

૪ વાગ્યે સર રાધાકૃષ્ણન આવ્યા. બાપુને પ્રણામ કરી “આપને ઈશ્વર દેશ ખાતર જિવાડે” એટલા જ શબ્દો કહી આજ્ઞા ગયા. ૫ વાગ્યા સુધીમાં ઘણા દર્શન કરવા આવતા ગયા. રાત્રીની ૫૫ વાગ્યે મારા પર ચિકી આવી કે, “શહેરમાં શાંતિ છે ને વાતાવરણ આનંદી છે. રાતના બાપુને મળવા આવીશ.” આ ચિકી વાંચીને બાપુજી રાજ થયા. ૫-૪૦ બાપુજી થોડી મિનિટ જીંઘ્યા. બહુ ઘાક્યા છે. એવામાં ૬ વાગ્યે હિંદુ, શીખ, મુસલમાન બધાના પ્રતિનિધિઓને લઈને સુરેન્દ્રમોહન ઘોષ, એન. સી. ચૈટરજી, શહીદ સાહેબ વગેરે આવ્યા. એક શીખ બાઈએ કહ્યું : “તમે ઉપવાસ છોડો. હવે કંઈ પણ થશે એની જવાબદારી અમે લઈએ છીએ.” અને બીજા બધા બાઈઓએ પણ આમ જ કહ્યું.

છેવટે બાપુજી ૨૫ મિનિટ સુધી બોલ્યા : “હું બાર વર્ષનો બાળક હતો ત્યારથી જ હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યની પ્રજ્ઞા ઇચ્છા હતી. આ માટે કામ આજનું નથી. વર્ષો જૂનું છે. અને હું વિશ્વાસ ગયો

ત્યાં પણ માટે આ કામ ચાલુ જ રહ્યું. અને આજે એ કામને હું કેમ છોડી શકું? તમને ખબર નથી કે મારા પૌત્રે (કાંતિએ) મને લખ્યું કે તમે રચનાત્મક કાર્ય કરો. આ કામ ક્યાં સુધી કરશો? એને પણ મેં આજે જ લખાવ્યું કે, આ કામ આજનું નથી અને જો આ કામ આજે નહિ કરું તો રચનાત્મક કાર્ય હું શું કરવાનો હતો? અને તમે કહો છો કે, આ દુલ્લડ ‘કેમ્પુનલ’ નથી, પણ ગુંડાબાજ છે. તો ગુંડાને બનાવનારા આપણે જ છીએ ને? ગુંડા પોતાની મેળે નથી બનતા. મારી પાસે રાજકોટમાં બે ગુંડાઓ હતા. એને હું દક્ષિણ આફ્રિકા લઈ ગયો હતો. અતે એ સારા થયા, સમજી ગયા અને મને ફરી સાબરમતી મળી ગયા ત્યારે ‘કહ્યું’ કે, હવે હું ગુંડા નથી. એટલે ગુંડાને બનાવનાર અને મટાડનાર આપણે છીએ. ગુંડા પોતે કંઈ જ નથી કરી શકતા. તમે બધા મહોબતથી ઉપવાસ છોડવાનું કહો છો. મારી પાસે તોફાની માણસો પણ માઠી માગી ગયા. મારે ઉપવાસ જલદી છોડવો છે તે જીવવાને ખાતર નહિ પણ માટે હૃદય પંજાબમાં છે. મારી પાસે જવાહરના તારો આવ્યા. પરંતુ અહીંનું સળગતું ઢૂંટી ક્યા મોઢે હું પંજાબ જાઉં? પણ હવે તમને બે પ્રશ્ન પૂછું : (૧) તમે કહી શકો છો કે હવે કદીય કલકત્તામાં અશાંતિ નહિ થાય? અને યશો તો તમે મને એને રિપોર્ટ આપવા નહિ આવો? પરંતુ હું બધાના મરજીના સમાચાર સાંભળીશ એટલે કે જોવું દુલ્લડ થશે તેવું પહેલાં તમે કહેશો કે અમને મારો પછી જ બીજાને. અને નહિતર મેં જો બિહારમાં કહ્યું છે તેમ આમરણાંત ઉપવાસ કરીશ. હું કોઈ ઘોષામાં નથી પડવા માગતો. તમે મને શુદ્ધ દાનતથી મદદ નહિ કરો તો તમે માટે ખૂન કરવાના છો. આનો જવાબ આપો.”

શહીદસાહેબે દલીલ કરી, “સમજો કે અમે મરીએ પછી તમારે આમરણાંત ઉપવાસ શા સારું કરવાના હોય? આ તમારું યત બૂરાબર નથી.”

બાપુ : “કારણ કે ગુંડા તે સફેદ ગુંડા જ બધું કરે છે. બાકી આવડા મોટા શહેરમાં ચોરાકાઢુ તો ઘણાવ-હોય. ઈશ્વરે મને હજી એવી શક્તિ નથી

આપી કે એને હું છૂટી શકું પણ હિંદુ મુસ્લિમ એકથ એ મારો નાનપણનો રસમય વિધિ છે એટલે કહેનાનું એ કે, આખી દુનિયા બલે સળગી બેઠે, પણ ક્યકત્તામા કદીય હિંદુ મુસ્લિમ ઝઘડા નહિ થાય એ વાતની જો તમે બધા જવાનગરી લો, અને મને લખી આપો તો હું ઉપવામ છોકુ "

એટલું મોનતા આપુજી ખૂમ જ ચાકી ગયા રામ રામ કરના નાચ્યા માથામા ચક્કર આવના હતા એવેની બહુ લાગતી હતી અને આખા બહેન આપુને પકડીને મેઘા હતા ધડીકમા ચૂતા તો ધડીકમા બેસતા માળા દેરવતા હતા બાળના બધા જ માણસો બીજા એરડામા જઈ હવે થ કરવું એ ઉપર ચર્ચા કરવા ગયા રાખજી, કૃપાવાની પ્રકુલ્લમાણુ શરીર માટેમ એટના સુખ્ય હતા એકાદ કનાકની ચર્ચા ગાદ પડેના નિર્મળમાણુ આભ્યા એ લોકોએ લખી આપ્યું કે, હવે ક્યકત્તામા સપૂર્ણ શાંતિ જળવાઈ રહેશે, અને કઈ પણ થશે એની જવામદારી લઈએ છીએ અમે પહેલા મરીથ તેમા એન સી એટરજી, સુહરાવર્દી સાહેબ, સુરેન્દ્રમોહન થોષ, શરચ્ચંદ્ર બોઝ, સરદાર નિરજનસિંહ દેવેન્દ્રનાથ મુકરજી, શ્રી આર કે ઝેડકા વગેરે લોકોએ સહી આપી

We the undersigned promise to Gandhi that the peace and quiet have been restored in Calcutta once again We shall never again allow communal strife in the city And shall strive unto death to prevent it

આ મૂળ વખાણમા ઉપર લખેલા માણસેએ સહી કરી આટલું થયા પછી આપુએ પ્રાર્થના કરાવું કહ્યું "હવે જવ મુકાર્જી નય" એ બંજન તથા ધૂન અને રાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી અને બરાબર દા વાગ્યે ઓમ મોસળીના રસનો ગામ સુહરાવર્દી સાહેમે આપુના હાથમા મૂક્યો અને હિંદુ વિધિ પ્રમાણે પગે પડી રડ્યા રમ પીના પહેલા માપુજી થોડુંક બોલ્યા હિંદીમા બોલ્યા

'યહ શાકા તોડનેકે પહિલે આપકો કુછ કહના ચાહના હું મેં યહ શાકા તોડતા હું ક્યો કિ મેં પન્નમકે તિયે કુછ કર સહું યહ શાકા છુપતા હૈ સિર્ફ આપ લોગોકે ઈતમાર પર ઓર કુછ મેં નહીં જાનના હું અગર ઇસમે કોઈ બી ઓસી માત હોમી જિસમે મુઝકો પરતાના પડે તો ગુન હી જુરી બાન હોમી મુઝકો છના પસદ હૈ બહુત લોગ કહેતે હૈ છના અચ્છા હૈ ક્યો કિ તુમ ઓર ખિદમત કર સકો મેરમે છનેકી શક્તિ હૈ મુઝકો અચ્છા લગેગા, લેકિન જાનજીવકર મેં લોકમે નહીં પડના ચાહતા હું યહાં જિતને હિંદુ મુસ્લિમ પડે હૈ ઈનસે આશા રખના હું કિ મુઝકો દુબારા શાકા નહીં કરના પડેગા મુઝકો પહિલે દિન રાખજીને કહા થા, કયા તૂ કોઈ આશા રખકે શાકા કરતા હૈ મેને હા થા મુઝકો કોઈ ન્યાદા શાકા કરને નહીં દેગે ૩ દિન દુઆ ૩૦ દિન બી હો સકતા થા

ફિર બી આપ લોગોકો સાનધાન કરના ચાહના હું કિ યહ હોનેકે બાદ આપ લોગ સોના નહીં ઇસકી અસર નોઆખાની, પન્નમમે પડેગી, નોઆખાનીમે તુરાની મુસનમાન પડે હૈ અગર યહાં કુછ ગોપમાન હો જાવ તો વહો મેં કિસ તરફ ટુક સકતા હું? કનકત્તા હી સારા હિંદુસ્તાનકી શાંતિકી ચામી હૈ, કુછ કમાના હૈ યા મહન બનાના હૈ તો ખતારકે લેકિન મારી દુનિયા જત જાય તો બી કનકત્તાકો નહીં જવના ચાહિયે ઈશ્વર સમકો સમગતિ દે ઇમ લોકકેમે અબી હી સુનાયા ઈશ્વર અદનાહ તોરે નામ સજકો અનમતિ દે બગવાન બાકી આપકો ઓર મેર બીઅમે બગવાન તો પડા હી હૈ "

આટલું હિંદીમા કહી રસ પીનાનો શર ક્યો ત્યારે બધા એકીઅવાજે નારાયણ નારાયણ બોલી બેઠ્યા વાનાસરણ એન્ટમ આનંદિન બની ગયું હું તો દોડીને બધાને દોન કરના મર્જ કચાપ કોન ખાની ન મળે માડ બા કવાકે દોન હાથ આ ચો મણિમહેન પગેન, રાજકુમારી બહેન વગેરેને ખબર આપ્યા મો કોઈને આ ખબરો માજગી આનંદ થાય જ

બાપુએ રામજીને કહ્યું: “હું તો આવતી કાલે જ અહીંથી પંચમ જવા વિચારી રહ્યો છું.” કૃપાલાનીજીએ કહ્યું: “કાલે તો ન જ જવાય.” છેવટે સહીદ-સાહેબે સરસ રસ્તો કાઢ્યો કે “જ્યાં સુધી એકાદી પ્રાર્થના જાહેરમાં ન કરો ત્યાં સુધી કેમ જ જવાય? જે કાલે જાહેર પ્રાર્થના કરવા જઈએ તો તો તમને લોકો ક્યારી જ નાખે, પરમ દંહાડે વિચારીશું.”

રાતે ૧૦૧ વાગ્યે જે લોકો પાસે અંદક કારણ,

ઓખ વગેરે જે કંઈ હથિયારો હતાં તે લઈ આવ્યા. બાપુએ રસપૂર્વક એ બધું જોયું. અને પછી એના માલિકને કહ્યું: “આ દેવામાં જરા દુઃખ ન હોતું નેઈએ.” એ લોકોએ કહ્યું: “અમને જરાયે દુઃખ નથી.”

બાપુજી ૧૧૧ વાગ્યે મૂંઝા પામ્યા. ૭૩ કલાકના ઉપવાસનાં અંધારાં વાળા ગયાના છુટકારાનો દમ સીએ લીધો અને ઈશ્વરનો અનહદ ઉપકાર માન્યો.

સરકારી પહેલી ચોપડી

ગૂજરાતી વાચનમાળા - પહેલી જોડી: પ્રકાશક, સરકારી કેળવણી ખાતું, મુંબઈ પ્રાંત, ઈ. સ. ૧૯૪૮; પ. ૪૬, ૦-૫-૦ ની કિંમતની, બહુરંગી આખાં બે ચિત્રો, સાદાં રંગીન આખાં બે ચિત્રો, ઉપરાંત દરેક પાને સાદાં રંગીન એક અથવા વધારે ચિત્રો-વાળી આવૃત્તિ.

—ઉપરાંત

૦-૨-૬ ની કિંમતવાળી, એક જ કાળા રંગમાં છાપેલી અને બહુરંગી બે ચિત્રો વગરની ન્યૂસ-પ્રિન્ટ કાગળ ઉપર છાપેલી આવૃત્તિ.

આવી બે આવૃત્તિઓમાં આ ચોપડી પ્રાસદ થઈ છે. એમ બે જાનની મળી શકે તેમ છે તેની કશી માહિતી એ ચોપડીમાં પોતામાં—તેમાં કરેલા ડી. પી. આઈ.ના નિવેદનમાં નથી; ઉપરાંત પેલી સુશોભિત આવૃત્તિ શહેરવાળાને કે માત્ર મુંબઈવાળાને જ મળી શકે તેમ છે કે પાંચ આના ખર્ચો શકે તે દરેકને મળી શકે તેમ છે, તેની પણ કશી જાહેરાત નથી.

આવી બે આવૃત્તિ શું કામ, એ પણ કહેવાની જરૂર હતી. કેમ કે સરસ્વતીના મંદિરમાં પ્રવેશતાં બાળકોની ચોપડીઓમાં આવો ‘કામતી’ અને ‘વર્ણુ-’ બેદ ન હોય એ જ સાતું.

આવી રીકા સૂચવાનું વધુ કારણ એ છે કે, પોણા ત્રણ આનાવાળી જે ‘ગરીબ’ આવૃત્તિ છે, તેની થાહી, છપાઈ, ગોઠવણી અને કાગળ એવાં છેક હલકી કક્ષાનાં છે કે જે પહેલા પોરણમાં અક્ષર

ઉપર આંખ ડેરવા બહુ ન ટેવાયેલાં એવાં બાળકોને માટે ન હોવાં નેઈએ. પાંચ આનાવાળી ચોપડીમાં એથી બહુતું જ નેવા મળે છે. આમ છેક બે વિપરીત છેડા ઉપરની બે આવૃત્તિઓ કરવાને બદલે, એક જ મધ્યમસરની સારી આવૃત્તિ કરી હોત, તો વધુ સાતું થાત.

ચોપડીના વસ્તુ પર આવીએ તો ચોપડીના કુલ ૨૬ પાઠમાંથી ચાર પાઠ કવિતાના છે. તે કવિતાઓ વિશે પાસ દરિયાદ કરવા જેવું છે. તેમાંથી મોટા ભાગની કવિતા પ્રચલિત ગુજરાતી ગેય છંદો કે રાગોમાં નથી, એ તો જાણે રીક; પરંતુ તેમનો વિષય પણ ‘નરીન’ જ છે.

‘ચાલો રમવાને’ એ પહેલી કવિતા લે. ચિત્ર ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ, બાળકો જ ખીખાં બાળકોને રમવા ચાલવા માટે નિમંત્રે છે. જેકે પહેલી લીટીમાં અને પછીની લીટીઓમાં ‘રમવા’ આમંત્રણ આપીને ખીટમાં પાછું ‘ભમવા’ જવાનું કહે છે. રમવા નીકળવાના પ્રયોજન તરીકે તે કવિતામાં (૧) પતંગિયાં બેડે છે (૨) તેજ વરસે છે (૩) પવન પાંખ બોલે છે (૪) ઝાડ ને ઝાડવાં ડોલે છે (૫) ખેતરના પાક આંખ દારતા જગના આનંદને વધારે છે—એવી કંઈક બાળજો રમૂ કરી છે. પહેલી ચોપડીનો પહેલો પાઠ ભણતા બાળકને તે કેવી રીતે સૂઝે કે આકર્ષે એ માનવું મુશ્કેલ છે.

ખીટ કવિતા ‘જે હું થાઉં...’માં એક બાળક પોતાની મા આગળ ફૂકડો અને કોયલ

થઈને ફૂકડેફૂક તથા ફૂંક પોકારીને ગાવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. ફૂકડો થઈને આખા જગતથી પહેયો બીંધેને ગાવાની ઇચ્છા કઈકે સમગ્રય તેવી છે. પણ કોયન થઈને ગાવા માટે 'સુના સરવરની પાળ' તેને શા માટે રુકે તે સમગ્રતું નથી. બાળકને 'સુના સરવર' ની ઇચ્છા શા માટે થાય?

'તારા'ની કમિતાની સાતઆઠ લીટી તો માત્ર જૂની ચોપડીઓમા હતી તે સિવાય તેમને અહીં સામેલ કરવા બીજું કશું કારણ દેખાતું નથી. તારાઓ આભલામા નહાય છે એમ કહેવું, વળી તેમને દેરની આખો કહેવી અને તે આખો પાટી 'નાનકડી તેજ ફેરી પાખો ઉરાડે' એમ કહેવું, એ બધું ખાસ કાઈ અર્થ વિનાનું છે.

છેલ્લી 'ઝરણુ' કવિતા પણ મિશ્રિત છે. ઝરણુ રમઝમ કરતું નામે એ તો બરાબર, પણ 'ઝમઝમ કરતું ગાય' એ નવું છે વળી ઝરણુ 'દૂધે મારગ ઘોતું' એ કયું રૂપક છે? અને ઝરણાની આવવાની અને જવાની જગાને 'અનકમચક' કહેવાથી કશું નવું નીપજતું નથી.

હવે આ ચોપડીના મઘ પાડો તરફ આંતરે. નાનીસરખી ચોપડીના થોડા સરખા પાડો વિષે આમ કે તેમ કહેવા બેસીએ તો તેના કશો અર્થ નથી ઉપરાત સાડુ કે ખોટું જોતું હોય કે બતાવતું હોય તો કાઈ પણ વસ્તુમાથી ન જ બતાવી શકાય એવું પણ નથી ગરાજ આખા પટ્ટીની વાચનમાળાઓ કેવી હોવી જોઈએ તેની મામાન્ય ચર્ચા મેં આ માસિકના પાનામા તાજેતરમા કરેલી પણ છે, એટલે અત્યારે ફરીથી આ પુસ્તકના વસ્તુને લઈને તેને તે ગળ્યી માપી આપવાનું કામ જરૂરી કે શોભાબરેનું બાગ્યે કહેવાય એટલે આ ચોપડીના પાડો વિષે કેટલીક સામાન્ય ચર્ચા તથા એકાદ બે પાડો બાબત વિગતને લગતી થોડી ચર્ચા જ આવે કરવી રીક માની છે.

બાવીસે પાડોને કઈકે વિવિધાર વહેચ્યા પ્રયત્ન કરીએ, તો જણાશે કે પાંચ પાંચ નીતિબોધના છે, પાંચ પદાર્થ વર્ણનના છે, બે રમતો વિગેના છે, ચાર વાર્તાઓ છે, એક આત્મકથા છે, એક તહેવાર વિષે છે, બે

ધધા વિષે છે અને એક દેશભક્તિને લગતો છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે, પાડો જે વસ્તુને માટે લખાયા છે તે વસ્તુને બરાબર ન્યાય આપી શકે છે તેમ બન્યું નથી; ઉપરાત શૈલી પણ મામાન્યપણે રસિક કહી શકાય તેવી નથી. આપણે પાંચલા નીતિબોધ વિભાગને 'સમજુ વરો' વાળો પાઠ લો. સાકડા પુત્ર ઉપર થઈને સામસામેથી પમાર થતા એ બે બકરા સમજીને વત્યાં તો મુખે પુલ પાર કરી ગયા, નહીં તો નહીમા પડત, એવો વિવધ છે. પણ તે માટે સાથે સાથે બે અણુસમજુ ગવેડાઓને ખરેખર ધમડ કરીને ગણડતા રજૂ કર્યા હોત તો એ વાતનો બોધ બાળકને બરાબર ધસત. અત્યારે જેમ છે તેમ તો બકરાના માથાની સમજ બાળકના માથામા બેતરી શકે એવી રીતે રજૂ નથી થઈ.

'હાથી અને સત્તલ' વાળા પાઠમા હાથીની દ્વાણુતાને વિવધ તરીકે લીધી છે. વરસાદ વરસવા લાગતા હાથીઓ ઉતાવળે જતા હતા, ત્યારે એક હાથીને પગે ખજવાળ આવતા તેણે પગ સહેજ ઊંચો કર્યો, તેવામા એક સમજુ દોડતું આવી વરસાદથી બચવા હાથીના તે બિચા કરેલા પગ નીચે બારાઈ ગયું. હાથીએ તેને નીચે બેઠેનું જોઈ, પોતાનો પગ, વરસાદ ત્રણ દિવસ વરસ્યા કર્યો ત્યાં સુધી, અધર જ રાખ્યો. ખરે જ, ગમે તેવા અણુધડ બાળકને પણ આ વાનમાથી બોધ દેખાતાને બદલે શકા કરવા જેવું નહિ લાગે? વરસાદથી બચવા માટે પણ સસતું હાથીના એક પગ તળે પેસે કે તેના ચાર પગ વચ્ચેના પહોળા ભાગની નીચે? અને હાથી પણ સસતોને વરસાદથી બચાવવા બહારના એક પગની ત્રણેક ચોરસફૂટ જગા એક પગ ત્રણ દિવસ બિચો રાખીને આપે કે ચાર પગે નિરાતે બિચો રહી છાતી અને પેટ નીચેની આગીસેક ચોરસફૂટ જગા આપે? અને ત્રણ દિવસ બોધમાર વરસાદ વરસ્યા કરે, તો હાથીના પગ નીચે રેવો જઈ સસતું પનબ્યા ન કરે કે તણુઈ ન જાય? મૂંગા જૈન વાત તો એવી છે કે, એક મોટા વનતી વચ્ચે દાવાનળથી બચવા હાથીઓના એક રાત્રીએ થોડી જમીન ઝાડ ઘાસ વિનાની સાથે ફરી રાખી હતી. એક વખત દાવાનળ લાગતા તે

પોતાના ટોળાને તે ભાગમાં લઈ ગયો. પણ આબુ-બાબુનાં પણ અર્નેક પ્રાણીઓ ભયનાં માર્ગો અરસ-પરસનું વેર ભૂલી જન બચાવવા ત્યાં આવીને ભરાયાં અને ખૂબ હચાહચડી થઈ ગઈ. તેવામાં હાથીના રાજાએ ખંજવાળ આવતાં પગ સહેજ ઊંચો કર્યો, એટલામાં આબુબાબુથી બીડમાં ફેંકાઈ રહેલું એક સસલું તે પગ નીચે ખસી આવ્યું. પછી તે આગળ-પાછળ ખસી શકે તેમ હતું જ નહિ, એટલે હાથીએ પગ ઊંચો રાખીને જ, તેને બચાવી લીધું. જોકે દિવસો સુધી પગ એમ રહ્યો તેથી અકડાર્થ જવાથી, પછી જ્યારે બીડ ઓછી થઈ ત્યારે પગ નીચે મૂકવા જતાં, તે મગડી પડ્યો અને મરી પથ્થુ ગયો. આવી સુસંબદ્ધ વાતનું આ કેવું રૂપાંતર કહેવાય?

‘ચોલ્લું-ધર’ એ પાંદને નીતિબોધના વિભાગમાં આવેલું ગણ્યો છે, પણ તેમાં નોકર વિના ઘરનાં છોકરાં ઘરને કેવી રીતે સાફ રાખે તેનું સાદું અ-ચમત્કારિક વર્ણન છે.

‘ઝાંઝી બોલી’માં બહુ તાંતણાવાળી સૂતરની આંટી ન વૂટી, પણ છૂટા તાર તડક વૂટી ગયા એવી હકીકત છે; અને એ કીક છે.

‘જ્યાં કોઈ નથી એવી જગા’-વાળા પાંદમાં બધે ભગવાન છે એ જણાવ્યું છે; પણ તે વસ્તુ કદાચ હજી આગળના વિદ્યાર્થીઓ સહેજાઈથી અથવા બરાબર સમજે.

૨. પદાર્થ-વર્ણન વિભાગમાં ‘પાદર’ વાળો પાંદ ગણીએ, તે ‘પાદર’ નો ખ્યાલ બાળકને ઝટ સમજમાં બિતરે તેવો નથી. ઉપરાંત રાત પડતાં પંખીઓ બહારથી વડ તરફ પાછાં ફરે છે, પણ દિવસે વડ તો આવેલા ચોવાળો અને ધણુ ગામ તરફ પાછાં ફરે છે કે કેમ, તે બંતાવતા પહેલાં “સૌ” જ પો જાય છે.

‘ઘરવાદ’ માં વરસાદનું સામાન્ય વર્ણન છે. પણ તે વર્ણનમાં અચાનક ‘વરસાદને કેમ વધાવીશું’ એ પ્રશ્ન પુછાય છે, ત્યારે મોટાંઓ જ સમજી શકે તેવા ખ્યાલને નાહક વચ્ચે ટપકાવી દીધો છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. વળી ‘ઘણેટું ગીત ફોલીને ફેરાં

ફોલીતાં સૌ ઘેર ગયાં’ એ છેલ્લો ભાગ ભાયાની દષ્ટિએ બાળકને માટે કીક ન કહેવાય.

આગાહી અને મેટ્રો એ બે સામાન્ય વર્ણુ-નાત્મક પાંદો છે. જોકે, ‘મેટ્રો’ બરાબર તાદશ કરી આવતું પેલી સુશોભિત આવૃત્તિનું બહુરંગી ચિત્ર, ગરીબ આવૃત્તિમાં સાદી રેખામાં પણ રાખ્યું નથી, એ બરાબર નથી લાગતું. એવા મહત્વના બેદથી તો એમ સવાલ થાય કે, બંને એક જ ચોપડીની આવૃત્તિ ગણાય ખરી? એક આવૃત્તિ ‘ખંડિત’ જ ન લેખાય?

૩. રમત-વાળા વિભાગમાં સાતતાળી અને પકડાવ એ બે રમતોનું સાદું વર્ણન છે.

૪. વાર્તા-વાળા વિભાગમાં માણસ બળદ બોલાયો અને જડયો તેનું કથા ચમત્કાર વિનાનું વર્ણન બે પાંદોમાં આપ્યું છે. ‘પોપટ બૂખ્યો નથી’ એ વાતમાં વાતપણું નથી; ‘કામગરો’ની વાત સારી છે; પણ વાલ અને વાળંદની વાત બાલમાસિકમાં આપી હોત તો છાત્રે, પણ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપવા જેવી ભાગ્યે કહેવાય. એનાથી કોઈ બાળક વાંચને ડરાવવા આરસી ધરવા જતાં માણુ જાય તો નવાઈ નહીં.

૫. આત્મકથા-વાળા વિભાગમાં ખેતરના ‘ચાડિયા’નું ચિત્રાત્મક વર્ણન છે.

૬. તહેવાર-વાળા વિભાગમાં દિવાળીનું સામાન્ય વર્ણન છે. દિવાળીને ‘નવા વરસની વધાઈ લાવી’ ‘જાત જાતની નવાઈ લાવી’ એમ કહીને વર્ણવવાથી બાળકની મુસ્કેલીમાં જ વધારો થાય છે.

૭. ઘંચાના વર્ણનમાં છુદારની કોડ અને ખેતી-કામ ગણીએ, તે પરગામ જવા નીકળ્યા બાદ રસ્તામાં વાટ બિતરી જતાં થોડે દૂર (૧) રથાકાકા- (એટલે પોતાના ગામના ?)ની કોડ શી રીતે મળી, એ સમજાતું નથી. ખેતીકામમાં મેથી વાવીને પૈસા બિખર્યાની સાદી કહાણી છે.

ઉપરના નિરૂપણમાં ‘સામાન્ય’ ‘સાદી’ એવા શબ્દો વાપર્યાં છે, તે એ અર્થમાં કે, સાહિત્યકળાની ચમત્કૃતિ વિનાનું સામાન્ય નિરૂપણ. પહેલા ધોરણના

વિદ્યાર્થીઓને પણ સાહિત્યકૃતિની ચમત્કૃતિનો આગ્રહ ન ઉમેરી આપા એવું કાર્ક નથી અને એવો પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઈએ ઉપરાંત આખી ચોપડી વાંચીને મનમાં કોઈ જાતનો 'રંગ' લાગતો નથી પ્રચલિત કેટલીક વાચનમાળાઓમાં ચાંતોના કે કથનના રસ સાથે ભારાગ્રાન આપનારો હેતુ સ્પષ્ટપણે રાજેયો જણાય છે, અથવા નીતિમોધ સાથે ભારાગ્રાન આપવાનો હેતુ જણાય છે અથવા પદાર્થવિજ્ઞાનની માહિતી પીરસનાનો હેતુ જણાય છે પણ આ ચોપડીમાં ચિત્રકારની પીછીના રંગ મિશ્રાય બીજો મોટો રંગ સરખાળે આપે ચડતો નથી (જોકે ચિત્રકારનો એ રંગ પણ ગરીબ-આટ્ટિમાથી તો બાકાત જ ગમવામાં આવ્યો છે) આખી ચોપડી વાંચતા બાળક રાજ થાય તેવું કે તે શીખવતા શિક્ષક પણ સંકેત રંગમાં આવી શકે એવું કશું ખાસ તેમાં નથી

પણ એ વાતનું કશું દુષ્કાર્ક ને કહી બનાવવાપણુ બાળે હોય આવી તો અનેક મારી-નરસી, સંદર્ભ-નિર્દર્શન વાચનમાળાઓ બજારમાં હોઈ શકે છે અને જેમને પરંતુ તે અને જેમને પસંદ આવે તે તેમને સ્વીકારી શકે છે સવાન તો ત્યારે બોલો થાય

કે જ્યારે આ હીકી, બિન ચમત્કારિક નવુંતે રચિયાતપણું આપા ઇલાકાના ગુજરાતી બાળકો ઉપર નાખવામાં આવે છે તેમાંથી ગરીબ આટ્ટિમાથી ચોપડી તો તેના બાહ્ય કલેવરની દૃષ્ટિએ પણ બજારનારને કે બજાવનારને ગમે તેવી નથી મુજબ સરકારના કેળવણી ખાતાએ ધાયું હોત તો સારા બાહ્ય કલેવર સાથે સમતાપણુ સાધી આપીને તેને લોકપ્રિય કે બાનપ્રિય કરી શકત

કાગળની અઢળ, મોંઘારી, પાડવપુસ્તકોના પ્રકાશકો અને કેળવણીખાતાના તથા શિક્ષણમંરણાઓના અધિકારીઓની અપસઆપસની ગેરરીતિઓ વગેરેમાંથી જનતાને બચાવી લેવા માટે તથા નવી આગામી અને તેની 'નર્મ'તાની મે અનુકૂળ નવા ઘડતરવાળી એ મારી સુધઃ વાચનમાળા તૈયાર કરી આપવી હોય, તોપણ તે માટે મરકારે ને તેના ખાતાએ પોતાથી ધર્મ શકે તેવ જ કામ થાયે લેવું જોઈએ નહીં તો ગમે તેવા સારા હેતુ પણ યોગ્ય રીતે પાર ન પડવાથી ચાતુ કદગાપણુમાં જ ઉમેશે મરનાર પરિણામે નીરડે છે

આ પહેલી ચોપડી તે વાતનું ઉદાહરણ છે

-ગો.

તાડ-ગોળનું મહત્ત્વ

આપણા દેશમાં એવા કેટલાક ઝાડ થાય છે જેમાંથી મીઠો રસ નીકળે છે તેને ખાટો અને માદક થવા દર્ષ માનવશરીરને હાનિકારક તાડીના ઉપમા વાપરવામાં આવે છે તેને બદલે તેમાંથી ગોળ ખાડ બનાવવામાં આવે તો બેરોડા લાભ થાય માદક તાડી પીવાથી થતું નુકસાન અટકે અને મૃત્યુવાન જીવનસત્ત્વ ધરાવતા ગોળ ખાડ બનાવનારો મૃદુ ઉદ્બોધ થાયે

હાનમાં ચાર પ્રકારના ઝાડમાંથી આવેા રસ કાઢવામાં આવે છે નારિયેળ, તાડ, ખજૂરી અને સૂરખાડ આ બધાય ઝાડ તાડ જાતિના કહેાયા છે તેમાંથી નીકળતા મીઠા રસને નીરો કહે છે તેમાંથી બનતા ગોળને તાડ-ગોળ કહે છે

તાડ-ગોળ સેમઓથી હિંદમાં બનાવવામાં આવે છે હિંદની બહાર લોકો બરા, બર્મા વગેરે દેશોમાં પણ ઘણા વરસોથી તાડ ગોળ અને છે તેનો આતર રાષ્ટ્રીય વેપાર પણ આવતો અને હિંદમાંથી નાખો દન તાડ ગોળ પરદેશ જતો હતો

તાડ અને ખજૂરા હિંદની કોઈ પણ આબોહવામાં બિગી શકે છે શેરડીની માફક તેને અમુક આમો હવાની જરૂર નથી તેમ પાણી અને ખાતર આપવાની જરૂર નથી તે નકામી જમીનમાં બિગી શકે છે એટલે તેનો પ્રચાર થાય તો શેરડીમાં વપરાતી ડર લાખ એકર જમીન અનાજની ખેતીના કામમાં વર્ષ સકાર ૪૦ મણુ તાડ ગોળ તૈયાર થાય તો શેરડીના વાવેતરમાં વપરાતી એક એકર જમીન ૬૦૦ પાડી શકાય

આપણા દેશમાં આવાં ઉગેલાં ઝાડની સંખ્યા ૫ કરોડ જેટલી છે. તેમાંથી ૨૭૦ લાખ પાકા મણુ ગોળ તૈયાર થઈ શકે. હાલ ૫૪ લાખ મણુ થાય છે. કણીટક, કેરળ, તામિલનાડ, આંધ્ર અને બંગાળમાં ગામડાંમાં ખેતીની સાથે આ ધંધા ઘેર ઘેર ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સાથે છે.

આ ઉદ્યોગને માટે કઠાર્થ, હથિયાર, અને માટલાં માટે સરકારમાં લગભગ રૂ. ૭૫ થી ૧૦૦ ની જરૂર પડે છે. કુટુંબમાં પૌના પૂરતું નાના પાયા પર કામ કરવા માટે તો રૂ. ૨૦ જસ થાય. ઝાડ વાળ્યા પછી ખજૂરી ૮ મા વરસથી ૪૦ વરસ સુધી અને તાડ ૧૫ મા વરસથી ૬૦ સાલ સુધી રસ આપે છે. અને તે રસ લેવાથી ઝાડની જિંદગી પર અસર થતી નથી.

આ ઝાડ છેલ્લાની મોસમો હોય છે : ખજૂરી માટે ઓક્ટોબરથી માર્ચ સુધી અને તાડ માટે માર્ચમાં. ખજૂરીને દર ત્રીજે દિવસે છેદ કરવો પડે છે. તેની છ માસની મોસમમાં એક કારીગર ૧૦૦ ખજૂરને છેદ કરી શકે છે. તાડને રોજ છેદ કરવો પડે છે. એક કારીગર ૧૦-૧૨ તાડ છેદી શકે છે. એક કુટુંબ મોસમમાં મહિને રૂ. ૬૫ થી ૭૫ કમાઈ શકે છે.

અત્યારે હિંદમાં ૧૧ કરોડ મણુ ગોળ-ખાંડ વપરાય છે. તેમાંથી ૫ કરોડ તાંડનાં ઝાડમાંથી ૨૩૩ કરોડ ગોળ-ખાંડ તૈયાર થઈ શકે અને બાકીનો તેમાંથી બનાવી લેવા માટે ૧૫ કરોડ તાંડનાં ઝાડની જરૂર પડે. એક એકરમાં ૩૫૦ તાડ ઉછેરી શકાય છે, એ હિસાબે ૧૫ કરોડ તાંડના ઝાડ માટે ૪૩ લાખ એકર પડતર જમીન જોઈએ. આવી નકામી ખારવાળી જમીન હરેક પ્રાંતમાં મળી શકે છે અને તેમાં તાડ ઉછેરી શકાય છે. તેમાંથી ગોળ, ખૂરં, મોરસ, સાકર વગેરે બધું તૈયાર થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે ૨૦ કરોડ તાંડનાં ઝાડમાંથી ગોળ-ખાંડ બનાવવામાં ૨ કરોડ માણુસોને તેની મોસમમાં કામ આપી શકાય. અને હિંદના ખેડૂતોને મદદનીશ ધંધાની અનિવાર્ય આવરણકતા છે તે પૂરી પાડી શકાય.

આથી સરકારે અને પ્રજાએ આ બાજુમાં સહકારથી કામ કરવું જોઈએ.

તાંડના માલિકોએ પોતે આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ અગર ખીજને તેમ કરવા ઝાડ આપવાં જોઈએ. ખેડૂતો અને મજૂરોએ આ ઉદ્યોગ શીખી લેવો જોઈએ અને સહકારી પદ્ધતિથી બનાવવાનું અને વેચવાનું કરવું જોઈએ. લોકોએ એ ગોળ વાપરવાનો આમલ રાખવો જોઈએ. એ ગોળ શેરડીના ગોળ-ખાંડ કરતાં વધારે વિટામિનવાળો હોય છે. તેમાં 'બી' વિટામિન અદી ગણુ વધારે હોય છે અને 'બી૨' વિટામિન લગભગ નવ ગણુ હોય છે. એટલે શેરડીના ગોળ-ખાંડ કરતાં તાડ-ગોળ શરીરને વધારે તાકાત આપનારો હોય છે. તેનો આહારની દૃષ્ટિએ અને ગૃહોદ્યોગની દૃષ્ટિએ પ્રચાર કરવા જોવો છે.

કેટલીક પ્રાન્તિક સરકારો, કેટલાંક દેશી રાજ્યો અને મધ્યસ્થ સરકાર, આના પ્રચારમાં રસ લે છે અને તેને માટે સંશોધન કરાવે છે તથા તાલીમ વગેરે યત્નાવે છે. તે ઉપરાંત નીચેની રીતે મદદ કરવાનું વિચારે છે :

(૧) ઝાડો છેલ્લાની આળકારી ખાતાની પરવાનગી કંઈ વેરા આપ્યા વગર મળે.

(૨) ઝાડના બાડા ઉપર અકુશ મૂકવામાં આવે.

(૩) દસ વરસ સુધી સરકાર પોતાની માલિકીનાં ઝાડ નામના બાડાથી છેદવા આપે.

(૪) સરકારી જંગલમાંથી મફત બળતણ મળી શકે.

(૫) સ્થાનિક વેરામાંથી મુક્તિ મળે.

(૬) ઉત્પાદન અને વેચાણ માટે સહકારી મંડળોએ સ્થપાય.

આમ વિવિધ રીતે ઉત્તેજન મળે અને પ્રજાને સહકાર મળે તો દાઝબધીને લીધે બેકાર પડતા લોકો (તથાતાડો)ને થેર બેઠાં કામ મળે, ખેડૂતો અને મજૂરોને પણ મોસમમાં થેર બેઠાં કરી શકે તેવો ધંધો મળે, તથા સામાન્ય લોકોને કેહી તાડીને બદલે સ્વાદિષ્ટ પીણું અગર વધુ જીવનદાયી ગોળ-ખાંડ મળે. (તાડ-ગોળ ખાતાની પવિત્ર કવચથી) વિ.

માનવધર્મનો દ્રષ્ટા અને પ્રવર્તક

મેઘધનુષ્યના સપ્તરંગનો સુભગ સયોગ જેમ જ્યોતિ પુન્નસમા સૂર્યના કિરણમા થાય છે, અનેકવિધ સૂરમાથી જેમ સવાગી ગીત નીપળે છે, તેમ માનવજીવન જેટલા વિશાળ એવા ગાંધીજીના જડુવિધ વ્યક્તિત્વમાથી પણ સગીતની એકવિધતા પ્રગટ થાય છે તેમણે જીવનનું સાગોપાગ દર્શન કર્યું, જીવનનું એકેન પાસું એવું ભાગ્યે જ હશે જેના ઉપર તેમને કાર્ કહેવાનું ન હોય આના તેમના જીવનનિરધિન લીલે તેમના જીવનની જુદી જુદી વાગ્મુઓ ઉપર એકાતિક ભાર ધણા મૂકે છે પણ ગાંધીજીને આમાથી ગમે તે એક દૃષ્ટિએ જોતા તે તેમનું અધૂરું જ નિરીક્ષણ થશે તેમના સમગ્ર જીવનની વિરાટ અને વ્યાપક પ્રવૃત્તિઓને એકસત્રરૂપે બાધતો એવો સિદ્ધાંત જો આપણને જરૂરે તો તેમના જીવનને સમજવાનું સહેલું પડે તો, તેમના સમગ્ર જીવનને અવારી લેવું એવું કંઈ તત્ત્વ તેમનામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે?

ગાંધીજીના દરેક કર્મમા તેમની ઈશ્વર ઉપરની જીવત શ્રદ્ધા પ્રતિબિંબિત થતી ઈશ્વર ઉપરની આ બાનસુનબ નમતે અનન્ય શ્રદ્ધા વગર ગાંધીજી જે થઈ શક્યા તે થઈ શકત નહિ ગાંધીજી જ કહે છે “તમે ઈશ્વર ઉપરની મારી શ્રદ્ધાને સુરંગ લગાવીને ઉડાવી દો તો હું મૂંઝો જ સમજજો” આ ઈશ્વરને તે સત્યનારાયણ કહે છે આ સત્યનારાયણના દર્શન કરવા તે તેમના જીવનનું ધ્યેય હતું તેઓ કહે છે “મારે જે કરવું છે, જેની હું ૩૦ વર્ષ થયા ઝખખા કરી રહ્યો છું, તે તો આત્મદર્શન છે, તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે, મોક્ષ છે મારું ચનનલક્ષ બધું એ જ દૃષ્ટિએ થાય છે મારું નખાણ બધું એ જ દૃષ્ટિએ છે અને મારું રાજપ્રકરણી ક્ષેત્રની અદર ઝપલાનું પણ એ જ વસ્તુને અધીન છે” “હું પૂછતી તો સત્યરૂપી પરમેશ્વરનો જ છું એ એક જ સત્ય છે અને બીજું બધું મિથ્યા છે એ સત્ય મને જડવું નથી, પણ એનો હું શોધક છું એ શોધનાને અર્થો જે વસ્તુ મને પ્રિયમા પ્રિય હોય તેનો ત્યાગ કરના હું

ત્યાર છું અને એ શોધરૂપી ચતુમા આ શરીરને પણ હોમનાની મારી તૈનારી છે અને શક્તિ છે એવો મને વિશ્વાસ છે” આમ, જે આપણે એટલું જ સમજીએ કે, ગાંધીજીનું આજીવ્ય જીવન મત્યપ્રાપ્તિને માટે એક મહાન યજ્ઞરૂપ હતું તો ગાંધીજીને આપણે સહેનાઈથી મમજી શકીશું.

આમ તો ઈશ્વર અનિર્વચનીય અને મન તથા નાણીથી પર છે પણ સત્ય એ જ ઈશ્વર છે એ સમજવાથી ઈશ્વરને નેતિ નેતિ કહેનાપણું રહેતું નથી જેનું સનાતન અસ્તિત્વ છે તે સત્ય આ ઈશ્વરને તેના કાયો તથા સર્જન સિવાય બીજી રીતે ધ્રાપ્ત એ જાણે નથી પરંતુ તેમ જ અતરતમ એવા સત્યનારાયણ “સજનમા સમર બની” છે એવું જ જાણે, તેને તો સર્વજ્ઞતામાત્ર પ્રત્યે સહેજે પ્રેમ ઉદ્ભવે અને સોનામા ન પરિણમે તે પ્રેમ કયાથી કહેવાય? ઈશ્વરદર્શનનો એકમાત્ર માર્ગ માનવસેવા છે પણ સમગ્ર જગતની એકસામગી સેવા કરીશ એમ કહેવું તે જોગે મદ ગણાય માટે પોતાના દેશ દ્વારા જ માનવસેવા શક્ય છે ગાંધીજીએ બોધેલો સત્ય અને અહિંસાધુક્ત આ માનવધર્મ આ માનવધર્મ પ્રમાણે હિંદની અને વિશેષ કરીને હિંદના દુબી તથા પીડિત લોકોની સેવા તે તેમના જીવનનું મુખ્ય અંગ મન્ય હિંદને સર્વવંચીનામ્ વિપ્રમાણ — સર્વે જાધનોમાથી મુક્તિ અપાવનાની તેમની ઉમેદ હોવાથી, તેની સત્ત્વસદ્ધિ સાધવાનો તેમનો પ્રયત્ન સતત અને અવિશ્રાન્ત ચાલુ રહ્યો

૧૫મી ઓગસ્ટ પછીથી અને ત્યાર પહેલાથી પણ ગાંધીજીની આ ધર્મની પૂરી કસોટી થઈ સર્વત્ર દ્રષ્ય, વૈર અને હિંસાના આસુરી બળોએ લોકોના મન અને હૃદય ઉપર સાધાન્ય મેળવ્યું હતું સમગ્ર લોકો આઝા બન્યા હતા અને એવો બંધ લાગતો હતો કે, પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત કરેની રાજકીય મુક્તિ ટકી શકશે કે કેમ? ગાંધીજીના જીવનનું કાર્ જાણે કાણુવારમા ધૂળ ભેગ થતું વાગ્યું હિંદ દ્વારા પીડિત અને કુદરત જગતને સાચો આત્મબળ અને

અહિંસાનો માર્ગ બતાવવાનું તેમનું સ્વપ્ન બલ્લે સ્વપ્ન જ બની ગયું. અહિંસાની મૂર્તિ ગાંધીજી થું આ હિંસા આગળ હિંમત હારશે? થું તેમની અહિંસા ઉપરની શ્રદ્ધા કમનસે? એમ ઘડીબર પ્રશ્ન થતો. પણ ના, ગાંધીજીએ આ પડકાર જીતી લીધો. તેમનું અંતર બચકર બધા અનુભવવા લાગ્યું. તેમણે નિર્દેશ કર્યો કે, કાં તો આ દાવાળગ શમવો નેહજીએ અથવા તો હું પ્રાણ પાથરીશ. ગાંધીજીની કદી નહિ થયેલી તેવી આ અગ્નિપરીક્ષા હતી; તેમની અહિંસા, તેમના સમગ્ર જીવનનું ધ્યેય ત્રાજવામાં તોળાઈ રહ્યું હતું. ખિન્ન અને વ્યથિત હૃદયે ગાંધીજીએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો અને સીનાજીની જેમ અણીશુદ્ધ તે પાર બન્યાં. આત્મસ્વરે તેમણે ગાંડા બનેલા લોકોને ઉદ્દેશ્યા: “આશુરી બળોનો સામનો કરવા, તેમની સામે બહાદુરીપૂર્વક યુદ્ધ કરવા તો આ જીવન છે. પણ આશુરી તત્ત્વોનો વિરોધ આશુરી તત્ત્વોથી ન જ થઈ શકે. વેરથી વેર શમતાં નથી, હિંસાથી હિંસાનો નાશ થતો નથી, એ તો અનુભવની વાન છે. વેર અને હિંસાને તો પ્રેમ અને સત્યાગ્રહથી જ છૂટી શકાય. દુર્ભેદ અધિકારને તેમના કિરણથી જ છેદી શકાય; ધૈર્ય અજ્ઞાનતા આંતરણને જ્ઞાનથી જ દૂર કરી શકાય. માનવધર્મ અસત્યની સામે યુદ્ધ કરવાનું કહે છે, પણ અસત્ય આંતરનારની હિંસા કરવાનું તે કહેતો નથી. આ માનવધર્મનું પાલન જો હિંદ નહિ કરે તો આપણું પાન છે, પણ તે પાનનો લાચાર સાક્ષી હું બનવા માગતો નથી. લોકો જો હિંસા કરતા નહિ અટકે તો હું મારું બલિદાન આપીશ.” સત્યમેવજયે લોકો અને અહિંસા પરમો ધર્મ: ઉદ્દેશ્યા, માનવધર્મને મૂર્તિમંત કરતા, પૃથ્વી જેવા ક્ષમાવાન અને મહાસાગર જેવા વિશાળ હૃદયવાળા બાપુજીએ આનંદાચીને પણ સરિમત આશીર્વાદ આપ્યા. તેમનું મૃત્યુ તેમની અહિંસાનું વિજયયુદ્ધ બન્યું; જાદુની ગોળીના અવાજે તેમનો જયધોષ ઉઠ્યો. તેમના મુખમાંથી અનાયાસે નીકળેલા રામનામે સત્યમેવ જયતે નાટ્યમ્ એ ઋષિવચનને સાચું પડ્યું. પણ હૃદય રડી બીણું. બાપુનો મેળાપ કદી આ જન્મે હવે શક્ય નથી. તે

તો ગયા તે પ્રદેશમાં કે જ્યાંથી કોઈ પાણું આવતું નથી. થું બાપુ કદી પાછા નહિ જ આવે? બાપુને પાછા આવવાપણું છે જ નહિ. જ્યાં સત્ય છે, જ્યાં પ્રેમ છે, જ્યાં આશુરી બળો સામે અવિશ્રાન્ત યુદ્ધ છે, ત્યાં નક્કી બાપુનો વાસ છે અને તેમની સાથે આત્માનું એકત્ર સદાયે શક્ય છે. ત્રિકાલાપાધિત, અનાદિ અને અનંત એવા સનાતન સત્યની સાથે બાપુ વિક્રીન થઈ ગયા; તે સત્યને મૃત્યુ સ્પર્શી શકતું નથી, તેના કદી પ્રલય થતો નથી.

સર્વે ધર્મોના સુસમન્વય સાધી, તેમના હાલના સમયાનુસાર વ્યાપક અર્થો કરી, શુદ્ધિને અવિરોધી અને જેમાં શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા પરસ્પર પોષક છે પણ વિરોધી નથી, એવું સત્ય અને અહિંસાને અનુરૂપ માનવધર્મનું સર્વસામાન્ય સ્વરૂપ ગાંધીજીએ પોતાના સમગ્ર જીવન દ્વારા જગતને આપ્યું છે. આ જ તેમના જીવનની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ. ઋષિમુનિઓએ પોતાના અંગત જીવનમાં અહિંસાનો પ્રયોગ કરેલો ખરો, પણ ગાંધીજીએ તેને સામાજિક તેમ જ રાજકીય સુક્તિના સાધન તરીકે વાપરી. એમનો આ પ્રયોગ એ જ માનવવિકાસ અને પ્રગતિમાં તેમનો અનોખો અને અદ્વિતીય ફાળો. માનવસમાજે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું હશે તો દરેક દેશની અંદર તેમ જ દેશ દેશ વચ્ચેના સંબંધોમાં અહિંસાને માન્ય કર્યા સિવાય આશવાનું નથી. જો સત્તાઓની રાજકર્તોગ્યો, બધાના માર્ગો, પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા તેમ જ વધારવા, પ્રજા માટે તેમ જ બીજા દેશોની સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરતા જ રહેશે, તો આ અણ-ઓગળના જમાનામાં એવું ધૈર્ય વિશ્વવ્યાપક યુદ્ધ થશે જે સમગ્ર માનવસમાજને ભરખી જશે અને પેલા મહાન પ્રિયારક એચ. જી. વેલ્સની છેલ્લી આગાહી સાચી પડશે; માનવશુદ્ધિ કુદિત થશે, માનવસમાજનો અંત આવશે.

માનવકુળ પ્રગતિ કરતું આવ્યું છે અને ક્યે જ જાય છે એવી ઘણી બાંધિશ માન્યતા છે. બે બધાનક વિશ્વયુદ્ધો તથા અત્યારની રાજકીય પરિસ્થિતિ આ માન્યતાની શાખ પૂરતાં નથી. હા, અનંત વિકાસ તથા પ્રગતિ સાધવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યમાં

છે પણ અનાયાસે સસારના બળે તેની પાસે પ્રગતિ જ કરાવે છે એ માન્યામા આનંદ નથી અત્યારે તો બિનકુ પ્રત્યક્ષ જાણે સમગ્ર માનવજાતને બરખી જના મો ખુદ્દુ રાખીને બિલો હોર તેમ નાજે કે આપણી સામે ગભીર પમદગીનો પ્રશ્ન બિલો થયો છે જીવનના કયા હેતુઓ અને મૂલ્યોને આપણે મહત્ત્વ આપીએ છીએ તેના ઉપર આપણા અસ્તિત્વનો આધાર છે આ કરોગીકાને “માર્ગ” સૂચે નહિ ધોર રજનીમા’ એમ પેાકારતા વિશ્વને સત્થા અને અહિંસાથી યુક્ત માનવધર્મની હિંદી સમૃદ્ધિના સર્વોત્તમ પ્રતિનિધિની અમૃતસમ અનન્ન ભેટ છે

• કૃષ્ણની રિચનપ્રગતતા અને કર્મયોગ, રામની

ત્યાગપૂર્ણ સત્યકર્તવ્યપરાજયતા તથા શૌર્ય, વ્યામજ્જનુ બ્રહ્મજ્ઞાન, વાસ્ત્વિકીની અપાર કરુણા, જીવંતો અપૂર્વ પ્રેમ, વિશ્વામિત્રની તપશ્ચર્યા અને તેજસ્વિતા, વૈદીચિક્ષિણોના આત્મતિક ત્યાગ અગરત્નની આશ્ચર્ય કારક નેતૃત્વશક્તિ, ઇન્દુશિસ્તની સવશૂતહિત માટે કુમારોહજીની તૈયારી—આ બધાએ ગુણો એક મનુષ્યમા મૂર્તિમત થાય તો તે મનુષ્ય કેવો હોય? આમનસ્ટાઈને માન્ય જ કહ્યું છે કે, આવો મનુષ્ય હજી લગી પૃથ્વી ઉપર અવતર્યો નથી આપણે તેને બેરશ ન નીવડીએ તેના રૂપ અને આશાઓ સિદ્ધ કરાવું પ્રભુ આપણને બગ આપે

વિનાયક વિજયશ કર બદ

‘રેલવેના ઉદર’

કાને જ માત્ર એક રેલવે પાર્સન આજ્યુ બાઈએ મુખ્યધી થોડા મેરામીકાઈ મોકલ્યા હતા પાર્સન જોતા જ કંઈક એવું લાગ્યું કે રસ્તામા તેના ઉપર કદાચ હાથ મારનામા આવ્યો છે ખોલીને જોતા કંઈ ગડમડ ન દેખાઈ, પણ જ્યારે બાઈના પત્ર પરથી મોકલેના સામાનની યાદી મેળવીને જોઈ ત્યારે તરત ખમર પડી ગઈ કે ઉમદા જીવનના મેરા મીકાઈ તો ગુમ થઈ ગયા કે થણ ખરાય લાગ્યું! ગુરસેા પણ ચડ્યો પણ કંઈ ઉપાન નહોતો પાર્સન ખોલ્યા પછી ફરિયાદ કરવી તદ્દન નકામી હતી અને આમ તો રેલવેનાઓના કારસ્તાનો ઉપર તેના અધિકારીઓ ધ્યાન જ કયા આપે છે?

થોડા દિવસ ઉપર મે મારા મારને એ દળનું પાર્સન મોકલ્યું હતું તેમા મો બાજે તો સતરા ને મોસબી જ હતા લીના અજીર અને ચીકુ પણ થોડા મૂંઝા હતા બસ ગેની ઉપર રેલવેનાઓએ એવો તો હાથ માર્યો હતો કે તમામ ચીજો હજમ થઈ ગઈ

મારા એક મસ્કરા દોરતે રેલવેના આ અસબ્ય અને નકટ નોકર વર્ગનું નામ ‘રેલવેના ઉદર’ રાખ્યું છે નામ છે રમૂજ, પણ આ ઉ રો ખરેખર ગણેશજીનું નાહન મનનાને લાપક છે શરીરમા પૂરેપૂરા ગોળમટોળ હોન છે જ, ચાનાક પણ પૂરા હોન છે

સુદર રજાદિ અને મીમતી ચીજો ઉપર જ તેઓ આખ રાખે છે, માણ્વી માનને તો તેઓ કોડી સમાન ગણે કે તેમની ફુનિયાના તેઓ પૂરા બાદશાહ છે, તેમને પૂછનાર કોઈ નથી, કારણ કે ઉપરથી નીચે સુધી જે છે તે બધા જ ખાઉધરા છે ચોરના બાઈ ધગી ચોર

રેલથી મે જૂની ચોપડીઓ અને મારા કોનજ જીવનના સમયની નેટજીકો મગાવી હતી એક પેગીમા બરીને પાર્સન કરી મળજૂત તાણુ પણ લગાતી દીધુ હતું આ ઉદરોથી તે તાણુ તો ન તૂટ્યું, પણ પેગીનું પાટિયુ તો તેઓએ તોડી જ નાખ્યું સભોગનશાત પેગીની ચારે ગાજી દોરી પણ બાજેલી હતી તેથી ચોપડીઓ રસ્તામા પડી ન ગઈ ઉદરોએ પેગીને મોગી આશાએ ખોની હશે ધાયું હશે કે કંઈક માન હશે પણ ફક્ત ચોપડીઓ જ ચોપડીઓ જોઈ બિચારાઓ દડા થઈ ગયા હશે રેલવેના આ ઉદરો આમ તો બડા હોશિયાર અને ચનતા પૂરખ હોય કે, પણ લાગે છે કે તેમની સુધ્ધાની શક્તિ એટલી તીન રહેતી નહી હોન, નહી તો તેઓ પહેલેથી જ આ પેગી સામે ખોગી નજરે પણ ન જુઓત

હકીકત તો એ છે કે, રેલવેના આ માણ્વો ઉ ર તો શુ, પૂરા ગુડ જ હોય છે પાર્સન કરાવવા

જાઈએ તો તેમને દક્ષિણા જોઈએ, નહીં તો તમારું પાર્સલ કેટલાય દિવસો મુઠી મુક્ત નહીં કરવામાં આવે, અથવા તો ભુક થયા પછી પણ કેટલાક દિવસ મુઠી પડ્યું રહેશે. પાર્સલ છોડાવનારાઓએ આ ઉંદરોને ખુશ રાખવા પડે છે — નહીં તો ‘પાર્સલ હન્ટર નથી આવ્યું!’ અને પછી આપણે કેમરેજ ભર્યું પડે છે. કોઈ કોઈ વાર તો આ લોકો કેટલાંય પાર્સલ નાખી મૂકીને તેને સસ્તી કિંમતે પોતાના મિત્રોમાં ફરજ કરી નાખે છે. અને ફરિયાદ કરીએ તો સાંભળનારું કોણ છે? ત્રણ મહિને તો તમારી ફરિયાદ મળ્યાનું કાઠ આવે છે. તેમાં છાપેલું હોય છે: “તમારી ફરિયાદ ઉપર ધ્યાન અપાઈ રહ્યું છે.” તમે ફેંસલાની રાહ જોતા જ રહો છો. પછી તમારો દરો તોપણ તેનો જવાબ કેટલાય મહિના પછી મળે છે. તે થયું કરીને નકારાત્મક હોય છે, એ કંઈવાની જરૂર નથી. કાયદેસર તમે છ મહિનામાં રેલવેનો મામલો કચેરીમાં દાખલ કરી શકો છો, પણ રેલવેના અધિકારીઓ એટલો સમય તો પત્રવ્યવહારમાં જ પૂરો કરી નાખે છે. મુદત વીત્યા પછી તમે ઇચ્છો તોપણ દીવાની દાવો ન કરી શકો. અને તેમની ઉપર જો મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો તો તેમનાં કુંકર્મોના પુરાવા મળ્યા પછી મુકદ્દમ હોય છે. આ યુક્તિમાં તો તેઓ પહોંચેલા હોય છે. કયાંય પકડમાં અવાજ નહીં એનો પૂરો પ્રબંધ પડેલેથી જ કરી લે છે. અને રેલવેના કાયદામાં તેઓને છટકી જવાની બારીઓ પણ ખૂબ રાખવામાં આવી છે.

કહે છે કે, એક વખત એક રોડજીને ત્યાં લગના પ્રસંગે એક મોટી મિજમાની ઘર્ષ. પતરાળાં ભરી ભરી મીઠાઈ પીરસવામાં આવી. ભંગીઓને મળ પડી ગઈ. પુષ્કળ મીઠાઈ એવાડમાં મળી. એક ભંગીએ એ મીઠાઈનું પાર્સલ કરી પોતાના બીજા સગાને ત્યાં મોકલી આવ્યું. તેનાં સગાં જ્યારે પાર્સલ છોડાવવા આવ્યો ત્યારે તો રેલવેના ઉંદરો એની ઉપર તૂટી પડ્યા હતા. ભંગીને જોઈને તેઓએ પૂછ્યું,

“શું છે ત્યા?”

“પાર્સલ છોડાવતું છે, સાહેબ.” પેલા ભંગીએ હાથ જોડીને જવાબ આપ્યો.

“તારું પાર્સલ?”

“હાથ, જુઓ આ રસીદ!”

“અરે! તારી ઉપર આટલી મીઠાઈ કોણ મોકલી?”

“સાહેબ, કોઈ શેઠે ત્યાં મિજમાની ઘર્ષ હતી. મારા એક સંબંધીએ મોકલાવી છે. સાંભળ્યું છે, એકવાડ બહુ પડ્યો હતો.”

બિચારા ઉંદરો ‘ધૂ’, ‘ધૂ’, ‘રામ’, ‘રામ’, કરવા લાગ્યા. તોજા પોકારી ગયા, પણ તે તોજા કેટલા દિવસ ચાલી? કોણ જાણે!

આ રેલવેવાળાઓની સામે તો એક જોહાદ છોડાવવાની જરૂર છે. તેઓને આ રીતે લોકોને લૂંટવાની છટ મળે એ તો અતિથય અયોગ્ય છે. તેઓને બીજાનું એકું જિંદગીમાં કદાચ એક બે વાર જ ખાવાનો અવસર આવી જતો હશે, પણ લોકોને તો તેમનું વધેલું એકું રોજ ને રોજ ખાવા વારો આવે છે.

પોસ્ટ ખાનાનું કામ રેલવે ખાતાને મળતું જ છે. ત્યાં પણ બેરો વ્યવહાર રોજનો રોજ ચાલે છે. પણ પોસ્ટખાનામાં કેટલી ઈમાનદારી ને લગનથી કામ ચાલે છે! પોસ્ટ પાર્સલો કેટલી સંભાળથી અમારી પાસે આવે છે! તેનો વાળ વોટો પણ થતો નથી, અને કદાચ તેને રસ્તામાં સડેજ પણ ખેડખાંપણ લાગે છે, તો તરત જ આપણી પાસે મુલ્યાના આવી જાય છે કે, જતે આવીને પાર્સલ છોડાવી લેા. અને આપણે જો કંઈ ફરિયાદ કરવી હોય તો પહેલાં પ્રબી-ડિવા ઉપર ટિકિટ પણ ચોડવી પડતી નહોતી. ફરિયાદ પર તરત જ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અને તેનો નિમ્મલ લાવવાની પૂરી કોશિશ પણ કરવામાં આવે છે. અને જો અગત્યનાં કંઈક નુકસાન ઘર્ષ ગયું હોય તો તેના માટે દિવસગીરી પણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. પોસ્ટખાતાને તો જનતાની સેવા કરવાનો હમિયો ખ્યાલ રહે છે.

શુજરાતમાં ૧૯૫ કેન્દ્રોમાં તેનું કામ ચાલે છે અને તેને દક્ષતરે નોંધાયેલા ૭૧ પ્રચારકો કામ કરે છે.

હિંદુસ્તાની ભાષા બેઉ ક્ષિપિમાં લખાય છે; તેથી તેનો સાચો અને સંપૂર્ણ પ્રચાર બેઉ ક્ષિપિ દ્વારા થવો જોઈએ. આ દીવા જેવી સાદું વસ્તુ, કેમકે લાગણીને લઈને, કેટલાકને ગમતી નથી. તેથી કરીને છૂપી કે આડકતરી રીતે તે સામે પ્રચાર ચાલ્યા કરે છે. છતાં શુજરાતનાં ભાષાજ્ઞેતા ગાંધીજીએ કહેલા આ રચનાકાગને સમજે છે, એને લઈને એ કામ — ઉપરના કેટલાક માનસિક વિરોધ છતાં — ઠીક ઠીક વધે ગયું છે, તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશે :

હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરીક્ષાઓ

તારીખ	પદ્ધતી	ફસરી	તીસરી	ચોથી	૨૬
૨૨-૬-'૪૬	૨૮૪૩	૧૮૧	૧૬૮	૫૧	૩૭૪૮
૨-૨-'૪૭	૨૬૫૨	૬૦૨	૨૪૬	૧૦	૪૨૬૩
૧૩-૬-'૪૭	૩૩૪૭	૧૧૭૬	૩૨૩	૧૦૫	૪૬૫૪
૧૪-૨-'૪૮	૨૪૮૪	૧૨૨૮	૪૫૧	૮૭	૪૨૫૦

પ્રચારક તાલીમ વર્ગ

આ ઉપરાંત બંને ક્ષિપિ દ્વારા કામ કરી શકે એવા પ્રચારકો પણ તૈયાર કરવાનું કામ જરૂરી હતું. તેને માટે અધ્યાપન મંદિર જેવી સરઘા કાઢવાને બદલે, વાર્ષિક લાંબી બે રમઝાઓમાં હિંદુસ્તાની પ્રચારક તાલીમવર્ગો યોજવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૪૬થી નિયમિત આ વર્ગો વરસમાં બે વાર ભરવામાં આવ્યા છે.

૪

જોડણીકોશ સંપાદનકામ

જોડણીકોશની નવી (૪થી) આવૃત્તિ છપાવવાનું કામ ચાલુ છે તેમા શબ્દપ્રયોગો તથા ઉપશબ્દ વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારણના સંકેતો ઉમેરી લેવામાં આવે છે. ૧૯૪૮નું માર્ચ સુધીમાં 'દ્વિત' શબ્દ સુધીના ફર્મો છપાઈ ગયા છે. આજની અનેકવિધ મુશ્કેલીના સમયમાં, આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિનું કામ ધાર્યો કરતાં વધુ લંબાયું છે. અનેક ઉમેરાને લીધે તેનું કદ પણ વધશે.

૫

વિજ્ઞાનની પરિભાષાનું કામ

મેટ્રિક સુધીના વિજ્ઞાનની પરિભાષા તૈયાર કરીને બહાર પાડ્યા પછી સામાન્ય વિજ્ઞાનના બીજા

વિષયોની પરિભાષા અંગેનું કામ આગળ ચાલે છે. અત્યાર સુધીમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર તેમ જ પ્રાણીશાસ્ત્રમાં વપરાતા અંગ્રેજી પરિભાષિક શબ્દોના હિંદી, મરાઠી તથા શુજરાતી પર્વાથો મળી શક્યા તે એકલા ક્યાં છે. હવે દરેક શબ્દની યોગ્ય વ્યાખ્યા અને તેનો પર્વાય નક્કી કરવાનું કામ ચાલે છે. આ કામ થી બંરોલીલાલ ગાંધી કરે છે. અને તે અંગે અમદાવાદના તે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અધ્યાપક મિત્રોની મદદ લે છે. તૈયાર થશે એટલે તેને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. પરિભાષાનો આ પ્રથમ હવે ખૂબ મહત્વનો બનશે. એટલે તેમાં વિશેષ કામ કરવાની જરૂર છે. તથા તેના સામાન્ય ઉપયોગ કરતાં પુસ્તકોની પણ જરૂર છે.

૬

બીજું પ્રકાશન કામ

ઉપરનાં કામો ઉપરાંત પ્રકાશન અંગે જુની જુની ગ્રંથમાળાઓમાં નીચે મુજબ પ્રકાશનો થયાં છે:—

(૧) વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાવલી —

આ ગ્રંથાવલીનું કામ નવજીવન ફાળોસથ મારફત ચાલે છે. તેમાં અત્યાર સુધીમાં કુલ ૩૭ પુસ્તકો બહાર પાડવામાં આવ્યાં છે. નિવેદનના સમયમાં નીચેનાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે:—

૧ ચાલગગાદી તથા વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાવલીની સાત ગોપડીઓનું પુનર્મુદ્રણ

૨ સંક્ષિપ્ત ઠરાવપેઠો, વર્ગશિક્ષણયોજના, કાવ્ય પરિચય ભા. ૨નું પુનર્મુદ્રણ

૩ હિંદુસ્તાની રૂઢાનિર્ણયો, વાલ રૂઢાનિર્ણયો, વાલપાઠાવલી, અને હિન્દુસ્તાની પાઠાવલી ભા. ૧ નાગરી-ઉર્દૂનું પુનર્મુદ્રણ

૪ હિન્દુસ્તાની કદાનોસંગ્રહ ભા. ૧

૫ હર્દૂ લિપિ શિક્ષિકા — સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ

૬ સ્ત્રીવિદ્યાપ્રવેશિકા — સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ

૭ હિન્દુસ્તાની મ્યાકરણ પ્રવેશ શ્રી નગીનદાસ

પારિખ અને હંસરાજ જૈન

(૨) તારાગૌરી માળા

સર્વોદયની જેલવળી લે. આચાર્ય કૃપાલાની. અનુ. ગોપાળદાસ પટેલ

(૩) દેવાભાઈ પટેલ માળા

ગૌતમ-બુદ્ધ — લેન્ડ સર્વિસની રાધાકૃષ્ણન. અનુભવ
ગોપાળદાસ પટેલ

મુંડકોપનિષદ — સંભંગનભાઈ દેસાઈ

(૪) આચાર્ય જિહ્વાણી માળા

ચંદ્રની મર્યાદા — લેન્ડ શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ
(બીજી આવૃત્તિ)

(૫) બીજા પ્રકાશકો પાસે બહાર છપાયેલાં
(પુનર્મુદ્રણ)

ચંદ્રનાથ — શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

પહીલમાસ "

પૂજારિણી "

આ સમય દરમિયાન ચકુબહેન રમારક માળા
અને સુરજબહેન રમારક માળામાં નવાં પ્રકાશનો
થયાં નથી. ચકુબહેન માળાની ત્રીજી પુસ્તિકા
'મલેરિયા'નો મરાઠી અનુવાદ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે
બહાર પાડ્યો છે. તેનો હિન્દુસ્તાની અનુવાદ પણ
તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરાંત શ્રી. સુરજબહેન રમારકમાળા અંગે
નીચેનું કામ આશુ છે :

કોશના કામમાંથી 'અનેકાશ મળે તે સમયમાં
શ્રી. ચૂનીલાલ બારોટ સામાન્ય વાચકોને માટે ચરિત્ર-
અંશે તૈયાર કરે છે. અહાર સુધીમાં તેમાં નીચેના
અંશેની હસ્તપ્રતો તૈયાર થઈ છે :

૧. સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી
૨. સર ફિરોજશાહ મહેતા
૩. સર પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય
૪. ડૉ. એની બેસંટ
૫. ઇસ્લામનો સુવર્ણયુગ (મહમ્મદ સાહેબ અને
પહેલા ચાર ખલીફોના ચરિત્રાંશ)

આ ઉપરાંત શ્રી. મણિભાઈ નજુભાઈની 'સુ-
દર્શન અંધાનલિ'માંથી પસંદગી કરીને 'સંક્ષિપ્ત
સુદર્શન ગદ્ય' તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

વિદ્યાપીઠ અંધાનલિ

નિવેદનના સમય દરમિયાન વિદ્યાપીઠ અંધાનલિમાં
૨૩૯૮ પુસ્તકો ૩. ૧૪,૭૫૧-૧૩-૦ની કિંમતનાં
ઉમેરોમાં છે.

આમાં હિન્દુસ્તાનનાં ઇતિહાસ, ધર્મ, સંસ્કૃતિ
અંગેનાં કેટલાંક દુર્બ્રાપ્ય પુસ્તકો ખરીદ્યાં છે અને
તેની વિશેષ કિંમત આપવી પડી છે. આ સાથે
અંધાનલિમાં કુલ પુસ્તકોની સંખ્યા ૩૧,૩૯૦ થઈ છે.

ઉપરનાં પુસ્તકોમાં બેટનાં પુસ્તકોનો તેમ જ
'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં સમાલોચનાર્થે જે પુસ્તકો
આવે છે તેનો પણ સમાવેશ થાય છે. છેલ્લા વર્ષ
દરમિયાન અમેરિકાની સરકાર તરફથી તેમની યુનાઈટેડ
ઇન્ડરમેશન સર્વિસ, મુંબઈ, ભારતે કેટલાંક મહત્વનાં
પુસ્તકો અંધાનલિને ભેટ મળ્યાં છે.

ગુજરાતી કૌપીરાઈ સંપ્રદાનું પુસ્તકો ૧૯૪૭ના
માર્ચ માસમાં મુંબઈથી આવી ગયાં. તે પછી તેને
મેળવવાનું કામ હાથ પર લીધું હતું. એ કામ પૂરું
થયું છે. ખૂટતાં પુસ્તકોની યાદીઓ પણ તૈયાર કરી
છે. હવે પુસ્તકો કમવાર પત્રકમાં વિગત સાથે
નોંધવાનું ચાલે છે. કૌપીરાઈ સંપ્રદાન આ પુસ્તકોને
માટે લોહાનાં કબાટો મંગાવીને તેમને તેમાં ગોઠવ્યાં
છે. હજી બીજાં ઘણાં કબાટોની જરૂર છે. ધીમે
ધીમે આખા અંધાનલિ માટે લોહાનાં કબાટો વસાવવા
વિચાર રાખ્યો છે.

આમસેવાસમિતિ — વક્તવ્યવિદ્યાલય

આમસેવાસમિતિએ પોતાનું કામ આટોપી લીધું
છે. તેને હસ્તકના વક્તવ્યવિદ્યાલયમાં ૧૯૪૭ના ફેબ્રુઆરી
માસ સુધી આમસેવક અને ખાદીપ્રવેશ વર્ગો ચાલના
હતા. તેમાં ૧૩ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તે વર્ગો બંધ કરીને
૧૯૪૭ના માર્ચથી ત્યાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો
માટે કાંતણ અને વણાટવિદ્યાના તાલીમવર્ગો શરૂ
કરવામાં આવ્યા છે. તેનો અભ્યાસક્રમ મુંબઈ સરકારે
'નક્કી કર્યો મુજબ સાડા ત્રણ માસનો હોય છે. તે
તે વર્ગોમાં અત્યાર સુધીમાં નીચે પ્રમાણે શિક્ષકો
આવ્યા છે :

વર્ગ	સમય	કાંતણ	વણાટ	બહારના
૧ લો	૧-૩-૪૦ થી ૧૫-૬-૪૦	૧૭	૧૫	૩
૨ લો	૧-૭-૪૦ થી ૧૫-૧૦-૪૦	૨૫	-	-
૩ લો	૧-૧૧-૪૦ થી ૧૪-૨-૪૦	૩૦	૧૦	૧
૪ લો	૧-૩-૪૦ થી ૧૪-૬-૪૦	૩૦	-	૪
કુલ શિક્ષકો		૧૦૦	૨૫	૮

તા. ૧૫-૬-૪૭થી ગુજરાતી ચાર ધોરણ પસાર થયેલા માટે 'પાંચમું' ધોરણ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ એપ્રિલ ૧૯૪૮ની આખરે હતાં. તેમાંથી ૯ છાત્રાલયમાં રહેતા હતા અને બાકીના બહારથી આવતા હતા. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીની બૃમિ ઉપર સરંજામ પ્રયોગ કેન્દ્ર, ગોશાળા અને સાવજનિક ઔષધાલય ચાલે છે. તેના લાભ વિદ્યાર્થીઓને મળે છે. તેની નાણાંકીય વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર છે.

વિદ્યાલયના કામ માટે આગુબાગુની જમીન મેળવવાની જરૂર હતી. તે પ્રયત્ન આ વરસમાં કેટલોક સફળ થયો છે અને રૂ. ૬,૧૫૮-૧૪-૦માં ૨ એકર જમીન મળી છે.

શ્રી મહાદેવભાઈ દ્રુટ તરફથી આવેલી મુચના અનુસાર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગ્રામસેવાસમિતિ બંધ થયા પછી, વિદ્યાર્થી મંડળે ગ્રામસેવા અને વધીયોજનાનાં કામે અંગે સલાહસૂચના આપવા માટે અને દેખરેખ રાખવા માટે એક જુદી સમિતિ નીમી છે. તે આ વિદ્યાલયના કામની સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે.

૬

પૂનલ્લાઈ જૈન પ્રકાશન કામ

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનનું કામ સ્વતંત્ર કરીને ચલાવવાની નીતિ વિદ્યાર્થી સ્વીકારી હતી. અને તે કામ જૈન સમિતિને સોંપ્યું હતું. અત્યાર સુધી તે કામ એ અલગ તરફ દ્વારા થાય છે. હવે આખી પરિસ્થિતિ બદલાતાં પૂ. કુલપતિની સલાહથી પહેલાં માફક ફરી તે કામ વિદ્યાર્થીહસ્તક પાછું લેવાનું વિચારાયું છે. અને જૈન સમિતિએ તે કામનો હવાલો વિદ્યાર્થીને પાછો સોંપી દેવાનો દરખાવ કર્યો છે, જેનો અમલ નવા વરસમાં થશે.

આ માળામાં અત્યાર સુધીમાં કુલ ૨૨ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. નિવેદનના સમયમાં નીચેનાં પુસ્તકોની

સુધારિલીવધારેલી નવી આવૃત્તિઓ બહાર પાડવામાં આવી છે:—

૧. જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)
૨. મહાવીર સ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ (ત્રીજી આવૃત્તિ)
૩. મહાવીર સ્વામીનો આચાર-ધર્મ (બીજી આવૃત્તિ)
૪. શ્રી રાજચંદ્ર (છવનયાના અને વિચારસત્તોની બેગી નવી આવૃત્તિ)

આ કામ શ્રી ગોપાળદાસ પટેલ મુખ્યત્વે સંભાળે છે.

૧૦

ખાદીકામ

નિવેદનના સમય દરમિયાન ત્રણ વધુકર કુટુંબોએ નીચે મુજબ વજાટકામ કર્યું છે :

સ્વાવકાંખી ખાદી ૬,૭૨૬ા ચો. વાર

ધંધાદારી " ૩૮૬ા "

કુલ ૭,૧૧૨ા "

૧૧

ખેતીકામ

ખેતીકામ માટે હવે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાપક શેઠવામાં આવ્યા છે. તે બે એડ્ડોની મદદથી ખેતીકામ સંભાળે છે. આ સમયમાં કુદરતની પ્રતિકૂળતાને લીધે કાપાસ મુશ્કેલ થયો નથી અને બીજા પાક પણ ઓછો કાપાયો છે.

બીજાં પરચૂરણ કામો

ઉપર ગણાવેલાં મુખ્ય કામો ઉપરાંત બીજાં પરચૂરણ કામોમાં 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'નું સંપાદન કાર્ય શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ સંભાળે છે.

શ્રી મગનભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ બોર્ડના ચેરમેન તરીકે ચાલુ છે મુંબઈ સરકાર તરફથી ૧૯૪૭ના એપ્રિલમાં નીમવામાં આવેલી ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમિટીના સભ્ય તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા છે.

શ્રી વિશુલદાસ ડોશીને ૧૯૪૬ના સપ્ટેમ્બરથી અમદાવાદ જિલ્લા ગ્રામવિકાસમંડળના બિનસરકારી

મંત્રી તરીકે લેવામાં આવ્યા હતા. તે કામ તેમણે ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બર સુધી કર્યું હતું.

કુલપતિશ્રુતિ નિર્વાણ

અતે, હેવાલના સમય દરમિયાન તા.૩૦-૧-૪૮ ના રોજ વિદ્યાપીઠના સ્થાપક અને કુલપતિ પૂજ

ગાંધીજી દેવલોક પામ્યા તેની દુઃખદ નોંધ લેવાની ઇર્ષ છે. સમસ્ત દેશની જેમ વિદ્યાપીઠનાં સૌને તેથી જોડા આઘાત થયો. તે નિમિત્તે તા. ૧૨-૨-૪૮ ને રોજ વિદ્યાપીઠના જૂના નવા વિદ્યાર્થીઓ, નિયામકો, કાર્યકરો અને અધ્યાપકો સૌ બેગા મળ્યા હતા અને તેઓશ્રીને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી.

સ્વાધ્યાય

[વિચારમય જીવનનો યોગાભ્યાસ]

ગયે વખતે આપણે, આપણી સામાન્ય 'વિષયવસ્તી' — સંસારી કહેવાતી પ્રવૃત્તિ પણ કેવી રીતે યોગાભ્યાસમાં કામ દર્શ શકે, તે જોઈએ. તે ઉપરાંત ખીજા માર્ગોથી મળુ કામ કરવું જોઈએ. એવા બહુવિધ અને બહુદિશા અભ્યાસ વડે ચિત્તના અંતરાયો દૂર કરી શકાય છે. અને જેવા અંતરાય તે પ્રમાણે અમુક ખાસ અભ્યાસ તેને માટે સૂચવાયો છે. જેમ કે પ્રાણાયામથી શરીર તંદ્યા દૂરિયોતી જડતા, બારેપણું કે પ્રમાદ દૂર કરી શકાય. તે અભ્યાસ આ મુખ્ય કામ કરે; અને એ દ્વારા ખીજા અનેક સહાય કરે. તેમ જ અવિરતિ અંતરાય છે, તે સામે લડવા માટે હવે આગળ કહે છે,

ચીતરાગવિષયં વા ચિત્તમ્ ॥ ૧૭ ॥

રાગ કે વિષયો ભણીતું આકર્ષણ જોને ન હોય એવા પુરુષનું ચિત્ત મનની સ્થિરતા મેળવે છે. મનસઃ સ્થિતિર્નિર્વિવર્તનમ્ એવું અધ્યાહાર સમજી લેવાનું. (સૂત્ર-૩૫નો અનુગમ જુઓ).

અંતરાયોમાં મોટેા અંતરાય અવિરતિ કે વિષયો ભણી મને દોડાયા કરવું તે છે. કેટલીય પીડા મન આવું હોવાથી જ થાય છે. એટલે, જેટલા પ્રમાણમાં માણસ વૈરાગ્ય સાધે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેનું ચિત્ત આપો-આપ એકાગ્ર થાય છે. તેથી યોગાભ્યાસમાં વૈરાગ્યદષ્ટિ કેળવવી એ એક તેનું અંગ છે. અને આ અંગ એટલું બહુ પ્રબળ છે કે, જો પરમ વૈરાગ્યદષ્ટિ પામીએ તો તે પોતે જ ચિત્તનિરોધ કે યોગસિદ્ધિનું સાધન બને; — સૂત્ર ૧૨માં તે આપણે જોઈ ચયા. અભ્યાસ-વૈરાગ્યમ્યાં તન્નિરોધઃ ।

વળી, અનેક અંતરાયોનું મૂળ કારણ જો જોડા જીતારીને તપાસીએ તો કોઈ ને કોઈ રાગ કે દ્વેષ

યા આસક્તિ હોય છે, અને આવું કારણ આપણી ખોટીખરી અણુસમજ કે અવિવેક હોય છે. તેથી કરીને અભ્યાસ કરી કરીને છેવટે તો આપણે એ અવિવેક કે તન્નિરોધ રાગ કે આસક્તિ હટાવવાની છે. એ અભ્યાસ આ રૂઝમા સૂત્રમાં કહે છે. પરમ વૈરાગ્ય મેળવવા માટે યોગ્ય સમજ કે સાચું જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન આ છે.

જોડે જઈને તપાસીએ તો, જે જે કામો આપણે કરીએ તે દરેકમાં આપણને કેટલોક નુશ્વર અનુભવ મળે છે. આ અનુભવને આપણે અંતર્મુખ બનીને તપાસતા કે સમજતા નથી હોતા. તેમાં મન પરાવના નથી. (આને જ પ્રમાદ કહે છે, જે એક અંતરાય છે.) પરંતુ એ કરવા જોઈએ છે. તો જ માણસ વિકાસ સાધે છે. એ પ્રકારનું ચિંતન અને મનન કરવું, એવી અંતર્મુખતા કેળવવી; — તો તે મારફતે ચિત્ત વિચારપૂર્વક વર્તવા માટે ટેવાય છે. સાચો વિચાર પણ એ જ રસતે આપણામાં જાગે છે; એ કોઈ બહારથી નથી આવતો. આલો નિત્ય અભ્યાસ જો રાખીએ તો ચિત્ત નમ્ર બનતું જાય છે અને વિષયો ભણી કેવળ રાગદ્વેષથી તણાઈ ન જતાં, — ગીતાકાર કહે છે તેમ, વાયુર્નાવમિવાંમસિ, પાણીમાં વાયુને આશરે પડેલી નાવડી જેવા તેના ઘાટ ન થતાં, તે પોતાની જે દિશા હોય તે તરફ વિચાર-પૂર્વક જઈ શકે એવું બને છે. વિચારમય જીવન જોને કહેવામાં આવે છે તેના અભ્યાસ તે આ વીતરાગવિષય ચિત્ત કરવાનો પ્રયત્ન છે. સદસદ્ વિવેક જોને કહેવાય છે તે પણ આ અભ્યાસનું ફળ છે.

૨૫-૪-૪૯

મગનભાઈ દેસાઈ

માસિક વિવેચન

ગાંધીજીની એ આગાહીઓ

ગાંધીજી અંગ્રેજીનું હિંદના રાષ્ટ્રપિતા જ નહેતા, એટલે કે તેમણે રાષ્ટ્રનું રક્ત ત્રિનિર્ગોળ કર્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ કેળવેલાં બાળકોમાં એમનું નિદાન એવું તો સચોટ અને સાચું હતું કે, તે પછી તેમણે કરેલી આગાહી આજે નજરોનજર સાચી પડતી જોવા મળે છે એવી એ વાતો અત્યારે તરત યાદ આવે છે — ૧ દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ, ૨ હિંદ પ્રજાનંદનો સમય

તે કહેતા કે, દેશી રાજ્યો યુનામેતા યુનામ છે આપણે જો મૂળ અંગ્રેજ યુનામી કંગામી દર્શાવે તો તેના પર ટોચની પેગ-ચુપામી તો આપોઆપ જશે કે સુધરશે આને આપણે આ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ ખરી પડતી જોઈએ છીએ રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતના, તેમના ને વેળાના ઐતિહાસિક ઉપવાસ વખતના વિધાનો તથા વ્યાખ્યાનો આજે વાંચીએ તો ખરી પડેલી ભવિષ્યવાણી તેમાં જોવા મળે છે આજના આજે સમજાવેલાં આનંદ આપે એવું છે

બીજી વાત તે એ કહેતા કે, “સત્યાગ્રહમાં એવડો યુધ્ધ છે સત્યાગ્રહ કરનાર તેથી ચડે છે તેમ જ જેની માથે તે કરવામાં આવે છે તે પણ તેથી ચડે છે” અને એ સિદ્ધાંતને તારવીને તે કહેતા, હિંદના સ્વાતંત્ર્ય માટે સત્યાગ્રહથી બડામાં જોની સામે તે લડાય છે, તેવું પણ બહુ જ રહેલું છે હિંદના ગાંધી વેદાન્ત-સંપ્રદાયથી વિનાશ પામી જવાની એ તો તેમાં તેનીય સેવા રહી છે

અને આપણે જોઈએ છીએ કે હિંદ છૂટવાથી વિવાદ પામતે ફાટો થયો છે જો તો વિવાદ ન જોડતો તો બીજા નિષ્ક્રિય પછીના આ યુગમાં તેના સા હાથ રોન? જુઓ ઇંગ્લેન્ડના શિક્ષકોમાં વનદા લોકની ફળેલી હિંદુ ધર્મનો સંબંધ વેળાસર સુધરી જનાર સત્યાગ્રહથી નજાર હિંદ તથા વેળાસર સમગ્ર જનાર હિંદુ જાને સુમી થતા જા. એ આજે હિંદના વન પ્રવાસ નિવાસમાં અત્યારે મજેલી બ્રિટિશ મેનનેન્સના વડા પ્રધાનોની પરિષદમાં અદિતીય મહત્ત્વ અને સ્થાન મેળવે છે હિંદ જગતના હિંદમાં કામ કરતું થનારી પેતાની સ્વાભાવિક શક્તિએ આવ્યું છે, તેથી સૌને ફાયદો થયો છે

દેશી રાજ્યો જોડવાનું છે

વડોદરાનું મુખર્ષી પ્રાતમા જોડાણ થઈ જવાનું મુરત પાસે આવે છે, તેમ તેમ કેળાક વગેરે તેના વિરોધમાં કાર્ક કાર્ક ગણગણા કાદના લાગ્યા છે સ્વતંત્રતાના યુદ્ધ નખતે દેશી રાજ્યની પ્રજા એમ કહેતી કે, આપણે બ્રિટિશ તેમ જ દેશી રાજ્યના સૌ લોક એક જ હમતનું હિંદીઓ છીએ આજે જ્યારે એ પ્રત્યક્ષ અને છે, ત્યારે એનો આ વિરોધ શું કામ? એમાં કોઈ પ્રજાકીય આમ હિંદનું કારણ છે એમ શી રીતે મનાવ? વર્ગ હિંદ સાદી લોકોએ પોતાના રિતની રક્ષા મૌના કદાચને જોઈ તો ન જ તાકતી જોઈએ

આવો જ વિશેષ સૌરાષ્ટ્રમાં કાર્ક વધારે હોય થી જ તે પ્રાતનું જોડાણ ટેવાયા કરે છે કે શું? સૌરાષ્ટ્રની નીતિ હવે રપટ થઈ જવી જોઈએ દેશી રાજ્યોના વહીવટ એવો નહેતા કે જેથી હિંદના વહીવટને તે ટપી જાય તેથી વિહીન યાપણ હોય તો દેશી રાજ્યો જ હોઈ શકે આ વસ્તુ નેહડુ-સરકાર - પટાળી-સમિતિએ બાબાનાર પ્રાતરચના અંગેના તેમના નિવેદનમાં સાદ કરી એ સાડુ થયું એવી આખર આદરશક પણ હતી

નથી પ્રાતરચનાના સિદ્ધાંતો

બાબાનાર પ્રાતરચના રિના પાર કમિશન રિપોર્ટનો સાર ગયા અકમા થી વિકૃત્તિસ કોમીએ આપ્યો હતો તે જોઈ એક વાચકે પૂછ્યું કે, કોંગ્રેસની નીતિ શી છે? શું બાબાનાર પ્રાતરચનાના સિદ્ધાંત તેણે માન્ય નથી કર્યો? અને એ વિશે વિગતમાં જાનરીને અનેક બીજા સમાચારો તે પૂછે છે

કોંગ્રેસે આ સિદ્ધાંત માન્યો છે અને તેના અમન પણ પોતાના બધારણમાં કર્યો છે પણ લોક તેની બીજા અમલ કર્યોની વાત જૂની જાય છે કોંગ્રેસી પ્રાતો અને તેમના બાબાનાર પાડયા છે, પણ કેળ બાબાનાર કરવા એમાં બીજા કાલ્યુ નથી એની જરૂર પણ નહેતી પણ આજે કોઈ કોંગ્રેસી પ્રાતો પ્રમાણે પ્રાતરચના કરી નેના તૈયાર છે? નથી એમાં અત્યારની આપણા કેળાકની મનોદશામાં થયેનો દેર રહેનો છે અને તેથી કરીને કોંગ્રેસે જ્યારે બાબાનાર પ્રાતરચનાનો ખ્યાલ કર્યો ત્યારે સ્વપ્નેય

નહિ કલ્પેલાં એવા ચિત્રવિચિત્ર વિચારો આજે પ્રવર્તે છે. તેથી કરીને આખો સવાલ ઝીણુપટમાં ઉતરીને તપાસવો જોઈએ, એવી જરૂર ઊભી થઈ છે. ધાર કમિશન' તેમાંથી જન્મ્યું. તેણે દેશની એક મોટી સેવા કરી છે તે એ કે, મુસ્લિમ લીજે જેમ લાગણીઓ ઉચ્છેરી આખો મામલો તંગ કરી મૂક્યો હતો, તેવી જ રીતે કેટલાક અતિ પ્રાંતવાદીઓએ બાહ્ય માંડેલી, એ ગોડો પ્રવાહ એનાથી રોકાયો. નહિ તો કેવાં પરિણામ આવત તે વર્ણવવાની જરૂર નથી.

ત્યાંથી લોકમતને આગળ લેવાનું કામ જયપુર કોંગ્રેસે ઉપાડી લીધું. તેણે આ તીવ્ર લાગણીના પ્રશ્નનો વિચાર દેશના ત્રણ પ્રમુખ આગેવાનોને સોંપ્યો. તેમણે પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે. એથી સૌથી મોટી વાત એ થઈ છે કે, બાપાવાર પ્રાંત અલગ પાડવાનું કામ સિદ્ધ કરવાની જવાબદારી તે તે પ્રાંતોના લોકો પર હવે જાય છે. અત્યાર સુધી પ્રાંતો વડી સરકાર અને કોંગ્રેસ પર આખો કાઠી કાઢીને વાતો કરતા અને તેનો દાવ કાઢતા હવે આ સમિતિએ એક બે વાતોનો ખુલાસો કરી આપ્યો કે,

૧. મુંબઈ શહેર આજે કોંગ્રેસ બંધારણમાં છે તેમ જ અલગ રહેશે. તે ગુજરાત કે મહારાષ્ટ્રનો ભાગ નહિ બને.

૨. મદ્રાસ શહેર આંધ્રમાં નહિ જોડવામાં આવે.

૩. કોઈ બાપાવાર પ્રાંત પોતાનું અલગ ઘટક કરવા ચાહે તો તેને રક્ષણ આપીને પ્રાંત કે રાજ્યના લોકોના પ્રદેશ લેવાદેવા બાબતમાં અરસપરસ પૂર્વ સમજૂતી અને સંમતિ હોવી જોઈએ.

૪. નવી પ્રાંત આયોજક વહીવટી રીતે સંબંધ અને કામિયામ હોવા જોઈએ.

૫. આ બધું કામ, દેશની પહેલી જરૂર છે જે સારો વહીવટ અને અખંડિત એકતા તથા વિકાસની, તેને હાનિ ન પહોંચાડી શકે. નવી પ્રાંતરચનાનો સવાલ ત્યાર પછીનો છે.

૬. નવી પ્રાંતરચનાનો વિચાર ઉત્તર હિંદ માટે ન કરવો; લોકભાગણી હોય ને તેથી કરવો જોઈએ તો તે દક્ષિણ હિંદ માટે જ કરવો.

૭. કોઈ પ્રાંત કે તેનો વિભાગ કોઈ દેશી

રાજ્યમાં જાણી ન શકે, પણ દેશી રાજ્યે જ પ્રાંતમાં મળી જવું જોઈએ.

એટલે હવે જે લોકો પોતાનો અલગ પ્રાંત ચાહે તેમણે આ મર્યાદાઓ સંતોષવી જોઈશે. સમિતિ સાફ કહે છે કે, આ સવાલ એવો નથી કે જેને તાત્કાલિક પહેલી જરૂરનો ગણાય.

ગોંધીજી આ સવાલ અંગે જેવટ સુધી કહેતા હતા તે એક જ વાત - પ્રાંતો અને રાજ્યો ધરમેજે અંદર અંદર મળીને ઉકેલ આણીને જ આ સવાલ ઉકેલશે; બીજી કોઈ રીત બારે ધાનક અને ખતરનાક નીવડશે. આ પ્રશ્નની વિચારણા એગની આ દષ્ટિપૂત સલાહ તરફ વળવા લાગી છે એ જોઈને આનંદ થાય છે.

૨૩-૪-૪૬

ગુજરાત માટે હવે શું?

ગઈ બેઠકમાં મુંબઈની ધારાસભાએ એકઝપાટે ક્ષણિક યુનિવર્સિટી રચવા માટેનો કાયદો ટીપી પાડ્યો. તેનો વિચાર કરવા માટે નીમેલી સમિતિએ એકમતીથી હેવાલ રજૂ કર્યો હતો; અને તે પ્રાંતના લોકો અલગ પોતાનો પ્રાંત કરવા માટે એવા તો તથપાપડ થઈ રહ્યા છે કે પોતાની અલગ વિભાજી અને તેથી પણ તેમને કાંઈક સંતોષ થાય છે. આથી તેનો કાયદો સરકાર તડાકામાં કરી શકી. પરિણામે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો બે વિભાગનો બોલો હળવો થયો. ઉપરાંત મેટ્રિકનો બોલો પણ હળવો થયો. મુંબઈને આ જગે છે કે કેમ, એ વળી બીજી વાત. પરંતુ બધું લાંબા પયારાવાળી થઈ ગયેલી તે સંરચા હવે હળવી થઈ છે.

આ કાયદો થયો એટલે લોકો પૂછે છે, હવે ગુજરાતને માટે શું ચાહે છે? અને માટેની સમિતિનો રિપોર્ટ સરકાર અત્યારે બહાર પાડવાની તૈયારી કરતી હશે. તે પછી શું કરવું તે એ વિચારશે. પ્રજા પણ ત્યાર પછી પોતાનો મત બાંધે. એક વાત હવે તો સૌ કોઈ જાણે છે કે, ગુજરાતનો રિપોર્ટ એકમતીનો નથી. તેનું કારણ ઉઘાડું છે: ઉચ્ચ શિક્ષણનો આપણો પ્રશ્ન મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકથી જુદો છે. બીજું, હવે મુંબઈ વિભાજી પરથી ગુજરાતની કોલેજોનો બાર હળવો કરવાનું રહેતું નથી. એટલે

પૂતા, ક્યૂંટક વિદ્યાર્થી કે જે ગુજરાતને માટે કરવું જરૂરી નથી એટલું જ નહિ, ગુજરાતનો મત એની સામે છે ફરજિયાત બેઠાણાળી મુગર્ષ વિદ્યાર્થીની નમણી નકન જોખી કરવાનું શું પ્રયોજન ?

વળા મોટાને મુખ્ય મવાન માધ્યમનો છે ગુજરાતે આ વિરોધોની જવાબદારી વડેરી છે રનભાગના માધ્યમનો પહેલો પ્રયોગ ગાંધીજીએ આ પ્રાતમા કર્યો, અને આ પ્રજા વિરોધે દેશની આખી હતા બદલી નાખી. મહારાષ્ટ્ર ક્યૂંટક આ વિરોધ એટલા તીવ્ર સુધારક નથી ગુજરાત નવી વિદ્યાર્થી સ્વભાષા દ્વારા કામ કરતી જ માગે છે મુગર્ષ સરકાર એમા આડખીનો ન મની શકે આ વિરોધ રાધાધુષ્યુન કમિશનની પણ વાટ જોવાની રહેતી નથી, એવો અવસિદ્ધ મુદ્દો આ છે

એટલે, ગુજરાતમા નવી વિદ્યાર્થીઓ આપવા વિરોધ કાઢી કરવું હોય તો આજની જરૂર વિચારીને નરા યુગને શોમે તેડુ કાઢી પગલું ભરવું જોઈએ આવું પગલું વડોદરા સરકાર વડોદરામા તસાહતી વિદ્યાર્થી સ્વભાષા દ્વારા ભરે છે તેડુ બીજુ જરૂરી હોય તે વિચારી શકાય પણ કેવળ મુખર્ષના નમનેડા તો નહીં તુલસાન કરે ને શિક્ષણને પાછું પ્રતિગામી કરશે.

૨૩ ૪ '૪૬

‘ગાંધી’ જવી જોઈએ

ગયા અકમા શ્રી શિવાભાઈ પટેલે પાચપુસ્તકોની ‘ગાંધી’ના અનિષ્ટ વિરોધપ્રત્યુ હતું તે પ્રગટ કરવામા આવ્યું હતું તે જોઈ શ્રી કૃષ્ણનાન સરજારમા વકીવ લમે છે તે મૌએ વિચારવા જોવું છે શિક્ષણ ખાતુ પણ આ પોતાના એક અનુભવી સેરકની જૂની વાટ કરેલી વાત વિરોધના આપરી એવી આશા રાખીએ શ્રી વકીવ આમ નયે છે

“વિ લખવાનું ને આપના માથે માસના અકમા બાઈશી શિવાભાઈએ શાળાના પાઠ પુસ્તકોના ‘ગાંધી’ ને આજના વિવાર્ધીઓના હાથમા ડેકાણે ડેમણે જોવામા આવે છે તે સબધી વિરોધ દર્શાવે છે, તે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ખરા છે એવા પુસ્તકો ગાળા ધિમરીઓએ વપરાતા બધા રાવવા જોઈએ, શાળાના ઇન્સ્પેક્ટરોએ અને મુખર્ષાદારોએ એ બધા થયેલા જોવાની મળજી રાખવી જોઈએ અને શાળાના શિક્ષકોએ શાળામા કે બાળકોને ઘેર ખાનગી રીતે એ વપરાતા

બધા કરાવવા જોઈએ શિખરો શિક્ષના ધધાને નહિ જાળતા એવા પુસ્તકો રચે નહિ ને શાળામા વપરાવા દે નહિ તો ને શિક્ષણમાયમા દાખન થયેલો હોય કરે થઈ શકે આજની ૪૦ વર્ષ ઉપર ગુજરાતની એન્સુકેસનલ ઇન્સ્પેક્ટર એક સરચુલર મદથી હોતો ને તેનો અમળ ધણી વરસો સુધી થયો હતો, તે એ કે, પ્રાથમિક શાળાના પહેલા ત્રણ શિશુ સુધી બાળકો પામે વાચન શીખી તથા મેપીલુક સિવાય કોઈ પણ પુસ્તક ખરીદ કરાવવા નહિ એ સરચુલર ઉપર ભાગના એન્સુકેસનલ ઇન્સ્પેક્ટર તાજે કરે અને તેનો અમળ કરાવે તો આ બાળકમા ધણી મુશાર થાય આશા છે કે, આપ એ વિષે એ શાળાખાતાના અધિવરીનું ધ્યાન ખેંચશે અને શિક્ષણ-સુધારાના કાર્યમા સદાયમૂત થશે”

નિબંધ હરીફાઈ

શ્રી શકરપ્રસાદ રાવળ, મત્રી, શ્રી ક્લાર્ન્સ સભા, ૩૬૫, વિનુભાઈ પટેલ રોડ, મુખર્ષ ૪ નીચેની અમર મહેર કરના માટે મોકલે છે

“૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ના રોજ શ્રી ક્લાર્ન્સ સભા મુખર્ષ તમામ ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓના વિવાર્ધીઓ અને વિવાર્ધીનીઓને જોઈને નિબંધ આપવામા આવે છે કે, એમણે ગુજરાતી ભાષામા “સમાજ અને કાયદો” એ વિષય ઉપર એક નિબંધ ૪૦ થી ૫૦ ફૂરકેપ કાગળના હદને લખી તા. ૩૦-૬-૪૬ સુધીમા નીચેને સરનામે મીલબધ પરખીડિય મા રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી, ને હોલેજમા અને ને વર્ગમા પોતે ભણતા હોય તેની વિગત, સહિ ફિકેટ અને પોતાના સરનામા સાથે, મોકલવે

“વિવાર્ધીઓના એવી રીતના આવેલા નિબંધો માથી જેને નિબંધ શ્રી ક્લાર્ન્સ ગુજરાતી સભાએ નીચેલી ત્રણ વિદ્વાનોની સમિતિ પસંદ કરશે તેને રૂ. ૫૦ મુધીનું પ્રેક તેમ વિવાર્ધીઓના નિબંધોમાથી એ જ રીતે જેનો નિબંધ પસંદ થશે તેને રૂ. ૫૦ મુધીનું એમ, એમ જે હતામે આપવામા આવશે એ જે નિબંધોમાથી જેનો નિબંધ વધુ પસંદ કરવા થોડું હશે, તેનો નિબંધ સોમવાર તા. ૨૫ ૭-૪૬ ની જોઈને સમાજ વાચવામા આવશે પસંદ થયેલા નિબંધ પ્રગટ કરવાનો માલિકીદક શ્રી યુ સભાનો રહેશે વિશેષ જરૂરી વિગત માટે ખત વ્યવહાર કરવા વિનવતી છે

“નોંધ આ હરીફાઈ ગુજરાતી ભાષાની સંબંધી કાગે માટે ખુલી છે”

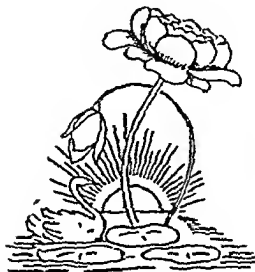
શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સ પાદકમ રજ

બુચતશમ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
ઠાકેરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (ત્રી)
જીવજી દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

અંક ૫

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૯

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

મે, ૧૯૪૯

વર્ષ ૮

અંક ૫

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૭ સાચો હથોટી કોને લહેવાય	શ્રીચંદ્ર વ્યાસ	૧૨૮
સરનાર ધ્યાન આપશે ?	મનનભાઈ દેસાઈ	૧૩૩
સાહાર સ્વીકાર		૧૩૪, ૧૬૦
રાષ્ટ્રભાવાનો સવાલ	કિં ૫૦ મસરવાળા	૧૩૫
કુદરતનું બહુ	હવેરભાઈ પટેલ	૧૩૬
ગાંધીજીએ લલકતા ઊડયુ	મનુભટ્ટે ગાંધી	૧૪૨
સ્વાધ્યાય	મનનભાઈ દેસાઈ	૧૪૫
વનસ્પતિશાસ્ત્રની પરિભાષા	જી સીલાલ ગાંધી	૧૪૬
આર્થિક કુશળતા અને હડતાલો	નનક દવે	૧૪૭
કાકાસાહેબ દાસેલકરની જીવનરેખા	પાદુરમ દેસાઈ	૧૫૦
નવું વાચન		
સપ્તરશ્મિ સંવત્સરા પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો	મુ.	૧૫૫
મેધલિંગ	"	૧૫૬
વાતાચન	"	૧૫૭
રજાણુ	"	૧૫૮
રાષ્ટ્રભાવાનો સવાલ	મં.	૧૫૯
માસિક વિવેચન		
વીરમી સહીનું નવું રાજકારણ	મં.	૧૫૭
કોમનવેલ્થ નો કારણ	"	૧૫૮
શ્રી સુચારાવ યુનિવર્સિટી	"	૧૫૮
અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટી	"	૧૫૯
હથોટી શિક્ષણમાં અવસ્થા	"	૧૫૯

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની છેલ્લી તારીખે બહાર પડે છે

એક અઠવારિયામાં અંક ન મળે તો આદરે પોતાનો માલિકન બર લખી અમર આવવાથી તે અંક મોકલી આવવામાં આવશે એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે

સરનામાનો ફેરફાર અમેને તુરત જાણાવશે કે નથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય આદરે એ પત્રવહેવાર કરી વખતે પોતાનો માલિકન બર અવશ્ય જાણાવવા વિનંતી છે

આદરે પોતાનું લવાજમ નવજીવન કાર્યલક્ષી શાખાઓમાં મુખર્જી (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ), સુરત (લક્ષ્મીકા બજાર), રાજકોટ (સર લાખાજીરાવ દોડ), પૂના (૨૬૬, સદાશિવ પેડ) દિલ્લી (સુ એસ કોમ્યુનિકેશન વિષેટર બિલ્ડિંગ, એરલી નં. ૧, કોબોટ સરકાર, નવી દિલ્લી) ઈતર (ગાંધી ભવન પરચેપ દોડ) બરી સમરો

લવાજમના દર

દેશમાં રૂ. ૪), પરદેશમાં રૂ. ૬)

અવવાશિ દસ, મૂલક નકલ આદ આના

અવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય,

નવજીવન કાર્યલક્ષી,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૮-અંક ૫]

અમદાવાદ

[મે, ૧૯૪૬

સાચો ઉદ્યોગ કેને કહેવાય

[શ્રી વલ્લભ વિદ્યાલય, બોચાસણમાં તા. ૧૩-૫-૧૯૪૬ના રોજ શુભરાતના ઉપધુડીએના ઉદ્યોગ તાલીમ વર્ગ સમક્ષ શ્રી રવિશંકર મહારાજે આપેલું વ્યાખ્યાન.]

તમે બધા જે આજે એકઠા થયા છો તે સામાન્ય શાળાના શિક્ષકો જેવા તો નહીં જ કહેવાયો. તમે તો શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ છો, એટલે અત્તરજાનના પણ નિપુણ રહ્યા. તમારી તો કલ્પનામાં નહીં હોય કે, આવી કોઈ તાલીમ વર્ગમાં આ ઉંમરે તાલીમ લેવા જવું પડશે. આજ સુધી તમે તમારા અનુભવે પીળને આપતા હશો. હવે તમારે અનુભવ લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે.

વલ્લભ વિદ્યાલયમાં શિવાભાઈ વગેરે પાસે સાઝ ત્રણ માસ રહીને કંઈ મેળવવા આવ્યા છો એમ બાહ્ય રીતે કહેવાય. પણ સાચી વાત તો એ છે કે, બહારથી કોઈને કંઈ મળતું નથી, ખરું મેળવવાનું તો અંદરથી છે. જ્ઞાન આપ્યું અપાતું નથી. તે તો દિલમાંથી જીએ છે. એ માટે આપણા જે કંઈ શુભ વિચારો હોય તેને વાગોળીને પચાવવા જોઈએ. એ વાગોળવા માટે આ તક મરકારે તમને આપી છે એમ માનજો.

આજે તો આપણા દેશને બેડો કરવો છે. તેમાં પોતે પોતાને બેડા કરવાપણું છે. આજે દેશનું આર્થિક પતન થયું છે અને દેશ ગરીબ થયો છે એ માન્યું; પણ સાચી ગરીબી તો આપણી નીતિની આવી છે. આપણું નૈતિક અધ પતન થયું છે. એટલે નૈતિક રીતે દેશને બેડો કરવાની વિશેષ અગત્ય છે. નીતિનો અર્થ નાહકું ધોતું, દીર્ઘાં ટપકાં કરવાં એ નથી; પણ કોઈનાય જીવનને નુકસાન કયાં સિવાય જીવતું તે છે. એવી નીતિ ફેલાવવાની છે. આ કામ

કેણું કરી શકે? એ કામ સરકારનું નથી. સરકાર તો પ્રજાનું રક્ષણ કરે, વ્યવસ્થા બાળવે, અને તે માટે પૈસા ભેગાં કરીને ખર્ચી શકે. એટલે આ કામ તો બાહ્યજનું છે - શિક્ષકનું છે. આજે જે કહેવાના શિક્ષકો છે તેવાનું નહિ, પણ બાહ્ય શિક્ષકનું છે.

બાહ્ય શિક્ષક જે કંઈ કાર્ય કરશે તે સમાજને નજર સામે રાખીને કરશે. તેની નાની મોટી એકેએક ક્રિયા સમાજની દૃષ્ટિએ થશે. દાખલા તરીકે તે ખાશી ત્યારે વિચારશે કે કેવા ખોરાક ખાઉં, કેટલો ખાઉં, ક્યારે ખાઉં કે જેથી સમાજને લાભ થાય. આખો સમાજ એ પ્રમાણે કરે તો સમાજને લાભ થાય એ દૃષ્ટિ રાખશે. હિન્દુ ધર્મમાં ચાર વર્ગો છે. એ દરેકનાં કર્તવ્યો નિશ્ચિન કરેલાં છે. બાહ્યનું કાર્ય બધું, બધાવતું, સદાચાર રાખવો અને રખાવવો, તે છે. એનો અર્થ એ છે કે, સમાજના સદાચારમાં નીતિમાં ક્ષુદ્રિ દેખાશે તો તે સહન નહિ કરે. એ સદાચાર, સંસ્કૃતિ ટકાવવા માટે મરી શીટશે. . . એવી રીતે હાનિપ સંસ્કૃતિ ઉપગમશે નહિ, પણ તેના રક્ષણ માટે મરી શીટશે. વૈશ્ય સંસ્કૃતિને પોષશે; અને પોષી ન શકે તો મરી જીટશે. ધર્મ જગતની સેવા કરશે, પણ પૈસા કે શું આપશે? પણ પૈસાને કામ ન કરે તે કયો વર્ગ? તે અનિશ્ચયનો વર્ગ છે. એવો વર્ગ આજે વધી પડ્યો છે. એ આપણા પતનની નિશાની છે.

તમે અહીં જોશો તો આ વિદ્યાલયમાં અનેક ખામીઓ જણાશે. એ ખરેખર ખામીઓ છે કે કેમ

તે પણ તપાસજો અને શુભચાહક દષ્ટિ રાખજો. તમે જાણો છો કે મજા જોઈને સૂચ ચડે છે. પણ તેમણે સાડું છે. ને કીમતી ખાતર છે. પણ એમાં ખાતર જ અને અનાજ પકવવાની શક્તિ છે એવી ખબર પડે તો તેને કોઈ ફેફા ન દે. અને તેને સાડું મણીને તેનો સફુપયોગ કરે. એવી રીતે અહીં તમારામાં પૂર્તિ કરે એવું શું છે તેનો વિચાર કરજો.

આપણામાં એવી કહેવત છે કે, 'પાકે ઘડે કાંકા ન ચડે.' પણ એ સંપૂર્ણ સાચી નથી. બકિત હોય તો મોટી ઉંમરે પણ જીવનમાં ફેરફાર કરી શકાય છે. એટલે કોઈએ મોટી ઉંમરથી મુશ્કેલીની જાહેર નથી. આપણામાં અપૂરત શક્તિ ભરી પડી છે. જેટલી શક્તિ મોપિઓની પાસે હતી તેટલી જ આપણામાં પણ છે. તેના મૂળ અંશે બધામાં સરખા જ છે. એનો વિકાસ કરવાનો છે. આ સમય તમને સાધના માટે મળ્યો છે. એનો આ શક્તિ વિકસાવવામાં પૂરો ઉપયોગ કરજો.

આજે દેશમાંથી ઉલોગ નાથ પામ્યો છે. તમને આ ક્ષેત્ર વિચિત્ર લાગશે. 'જાતાં તે સાચું છે. આજે બધા મજૂરી રે છે, પણ ઉલોગ નથી કરતા. ઉલોગનો અર્થ - ઉત્પોગ - જીંદગી પ્રકારનો યોગ છે. સર્જનમાં ઉલોગ છે. સમાજને ટકાવવાની બાવના જીંદગી પ્રકારની છે. આજે એ દષ્ટિએ કોઈ કામ નથી કરતા. જે ધંધો કરે છે તે ધંધો કેમ શોભે એનો વિચાર કોઈનેય આવતો નથી. એ ધંધો જેમ શોભે તેમ તેની પ્રતિષ્ઠા વધે.

આપણાં ગામડાંમાં આજે પણ હુહાર કોઠમાં સવારે કામ શરૂ કરતાં પહેલાં તેની પૂજા કરે છે. એ પ્રમાણે સોની તેની એરણીની પૂજા કરે છે. તેનો અર્થ એ છે કે, તે ધંધો તેને જિવાડનાર છે. એટલે તેની પ્રતિષ્ઠા સચવાય તે પ્રમાણે વર્તવાનો તે સંકલ્પ કરે છે. એ જ પ્રમાણે વાણિયો ચોપડાની પ્રતિષ્ઠા કરે છે અને ખેડૂત હળની પ્રતિષ્ઠા કરે છે.

પણ આજે શું ચાલી રહ્યું છે? ન્યાયાધીશ, પોલીસ, વકીલ, ડોક્ટર, વેપારી, કારીગર, નોકર - એને પૂકો. કોઈ નય સંતોષ છે? પચીસ કમાય,

પાંચસો કમાય કે પાંચ હજાર કમાય. તોય બધા દુઃખી છે. લાંચગુણનું બેતાર પણ દુઃખી છે.

આ આપણું પતન છે. આજે બધા મજૂરી કરે છે, તેથી આવી રીતિ થઈ છે. મજૂરી કરવી એ તો અતિથડનો ધંધો છે. પણ ઉલોગ કરવો એ પવિત્ર માણસનું કામ છે. જો આપણે અનિયત ન બનતાં સાક્ષણ બનવા ઇચ્છતા હોઈએ તો ઉલોગનું મહત્ત્વ સમજવું જોઈશે. તેની ઉત્પત્તિ પૈસામાંથી નથી થઈ. એની ઉત્પત્તિ તો ચરીર અને વિચારના મેળમાંથી થઈ છે. પૈસા હોય તો જ જિવાય એ શાસ્ત્રની પેદાશ આ જમાનાની છે. અને એનાથી જ આપણું પતન થયું છે. તંદુરસ્ત ચરીર હોય, જીવંત હોય, પણ પૈસા ન હોય તો જાણે મરવા પડ્યા એવી આજની રીતિ છે.

પૈસાથી નથી જિવાતું એનું એક દર્શાવન આપું. તેથી મારા કહેવાની મનઃક્રમ સ્પષ્ટ થશે. હમણાં હું આ દુધાગળા કામે બનાસકાંડામાં ગયો છું. ત્યાં જયશિખરીનું પંચામર ગામ છે. ત્યાં પૂણી નામની એક કોળી બાઈ રહે છે. તેણે પોતાના ધણીના મૃત્યુ બાદ પોતાના બળદ છોડે રૂપિયામાં પેચી દીધા. અને તે પૈસા એક મહિને ત્યાં 'સારા કામમાં વાપરજો' કહીને મૂક્યા. પચીસ વીધાં જમીન હતી તે ફતરાં માટે ગામના સદાચરમાં આપી. થોડી રોકડ રકમ ગામના મોદિરમાં ભગવાનનો મુગટ કરાવવા માટે આપી. પેલો શેઠ સારો હતો એટલે તેણે બાર મહિને બ્યાજના રૂપિયા ઉમેરી પેદા પૈસામાંથી નજીકના ગામમાં ફેરો કરાવ્યા. અને એ રીતે આખા ગામને પાણીનું સુખ કરી આપ્યું.

હવે તે બાઈ અને મેની છોકરી મજૂરી કરીને જીવે છે. હમણાં તજાવ ખોદવાનું કામ ચાલે છે, ત્યાં બંને જણ મજૂરીએ આવે છે. તે બાઈને મેં ઉંમર પૂછી તો કહે - 'દયાં હશે સાહસિતર. જ્યારે વે તજાવમાં કામ કરનાર દરેકને મેં શેર શેર ગોળ મક્ત વડેઓ, તે વખતે પેલી બાઈને આપવા ગયા ત્યારે તેણે લેવાની તો ના પાડી; પણ ઉપરથી મને કહ્યું, "બધુંય ધર્માંદામાં આપી દીધા પછી મારાથી ધર્માંદા વસ્તુ લેવાય?"

મેં પૂછ્યું — તમારે આ એક દીકરી છે. તમે તો ખર્ચ પાન ગણાઓ એની સ્થિતિમાં તમારી પાસે થોડા પૈસા હતા તે આ છોકરીને કેમ ન આપ્યા?

જવાબ — એ એનું નરીય લઈને જ આવી છે. આ બધી મિલકત તો મારા ધણીએ મહેનત કરીને મેળવેલી. તે આપી દીધી.

પ્રશ્ન — તમે શી રીતે ધર ચલાવો છો?

ઉત્તર — મહેનત કરીને.

આ ઉદ્યોગ થયો. એ બાઈને ખ્યાલ જ આવતો ન હતો કે પૈસા હોય તો જિવાય. તેને એમ જ થતું હતું કે, ભગવાને શરીર આપ્યું છે તે કામ કરવા માટે જ છે. એટલે કામ કરીશું અને ખાઈશું.

આને તો પૈસા વડે જીવવાનું થયું છે એટલે મર્યાદા રહી નથી. જેમ પૈસો વધે તેમ ખર્ચ વધે. અને ખર્ચ વધે તેમ વધુ પૈસો જોઈએ. આમ ઘટમાળ ચાલે છે. આ ઘટમાળમાં ફસાયા પછી હું કાણ? આત્મા કાણ? અને દેશ. શું? માણસાઈ શું? પગેરોના વિચાર કરવાની કુરસદ ક્યાંથી મળે?

થોડા વખત પર હું મુંઝઈ ગયો હતો. ત્યાં એક જગે કહ્યું — બાપુ આ ત્રીસ દહાડાનો મહિનો કાળે કયો હશે?

મેં પૂછ્યું — કેમ એમ બોલો છો?

જવાબ — મારો પગાર વીસ દિવસે ચર્ચ રહે છે. એટલે વીસ દિવસનો મહિનો હોત તો કેવું સારું!

ખરેખર, પૈસો પણ નશાની પ્યાલી જેવો છે. જેમ અરીથિયાનું અરીથ દિવસે દિવસે ઘટવાને બદલે વધતું જાય છે, તેમ પૈસો કમાવાનો લોભ પણ વધતો જ જાય છે. વળી જેમ આપણી જુદી વધે છે, તેમ આપણામાં શિકારટ્ટિ વધતી જાય છે. જેમ શિકારી નિદ્રાપ હરણને જોતાં જ આનંદમાં આવી જાય છે અને તેને મારે છે ત્યારે છોડે છે; તેમ જુદાશાળી વર્ગને પણ અજ્ઞાન — ગરીબને જોઈને આનંદ થાય છે અને ચૂસે છે.

આ બધું ગાંધીજીએ જોયું અને તેમણે તેમાંથી બચવાનો માર્ગ બતાવ્યો. અને 'ક્રિયા મારફતે જ્ઞાન આપો' એમ કહ્યું. સારા સારા વિદ્વાન ગણતા

માણસો પણ એમ સમજતા હતા કે, પાયાની કેળવણી થી ૧૩ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો મારે છે. તેની સ્પષ્ટતા કરતા ૧૯૪૪માં ગાંધીજીએ કહ્યું કે, તેમ નથી; પણ તે કેળવણી તો ગભીરાનથી. માંડીને અંત્યેષ્ટિ પર્યંત ચાલે છે. જુનિયાદી તાલીમ કોઈ પુસ્તકિયા કે એવી કોઈ તાલીમ નથી કે જે અમુક વર્ષમાં પૂરી થઈ જાય. અમુક કાંતતા આવડ્યું કે જમીનનો એકાદ કપારો ડીક કરતાં આવડ્યો અને પરીક્ષામાં પાસ થયા એટલે જુનિયાદી તાલીમ પૂરી થઈ એમ માનવાનું નથી. તકલી, રેટિયો તો રૂઢીગ વસ્તુ છે. સાચી વસ્તુ તો તે સાધનો દ્વારા મળતા મુજો, નેવા કે વ્યવસ્થાસિક, સ્વચ્છતા, નિયમિતતા, ચીવટ, કામ પ્રત્યે ભક્તિભાવ વગેરે છે. ત્યાં આ મુજો ન ખીલતા હોય, ત્યાં બહેને ચોનાસે કઢાક રેટિયો ચાલે, પણ તે બધું દળી દળીને કુસડીમાં વાળ્યા જેવું થાય.

વળી કેટલાક માને છે કે, સુકાર્ફ કે પૂંને વાળવા જેવું કામ કરનાથી શો લાભ? એમાં જુદી શી વાપરવાની હોય?

જુદી રી. વોશિંગ્ટનની વાત તો તમે જાણતા હશો. તે શાળામાં દાખલ થયા ગયો ત્યારે તેની શિક્ષિકા બાઈ એ પ્રથમ ઓરડામાંથી પૂંને વાળવાનું કામ સોંપ્યું. તેણે ઓરડો વાળીને ચોખ્ખો કર્યો. અને ખુશી દેસાદિ હતું તે લજવા માટે કપડું ન હતું તેથી તેણે પોનાનું પહેરણ કાઢીને લજી નાખીને ક્યાંય ધૂળ ન રહેવા દીધી. આનું નામ તે કામ પ્રત્યેની ભક્તિ. પેલી બાઈએ આવીને ઓરડો જોયો. અને ફર્નિચર પર ક્યાંય રજ રહી નથી એમ જોતાં તે બાળકને શાળામાં દાખલ કર્યો. શાથી? તેની પાસે ભક્તિ, ચીવટ અને વ્યવસ્થા હતાં. તેણે સર્વ સંપત્તિ ખર્ચીને ક્યાંય ક્યું, તેથી તે દીધી નીકળ્યું. તે તાલીમ તેને ધેર મળી હતી.

એથી બિપટું: હું એક શાળામાં ગયો ત્યાં એક વિદ્યાર્થી પૂણી સિંચાવ રેટિયો જોરથી ચકર ચકર ફેરવતો હતો. તેને પૂછ્યું — આમ ખાલી રેટિયો કેમ ફેરવો છો? તેણે જવાબ આપ્યો — અમને તો રેટિયો ફેરવવાનું કહ્યું છે! આવો જવાબ કેમ નીકળ્યો? તેને જુનિયાદી તાલીમ નહોતી મળી તેથી.

આપણે શાળામાં ઉદ્યોગ દાખલ કરવો છે, મજૂરી નહીં. આપણે સર્જનનું કાર્ય શીખવવું છે અને તેમાંથી ચતા આનંદનો અનુભવ કરાવવો છે. એ અનુભવ તેને યશો એટલે સર્જનમાં આનંદ જ આવશે. આજે તો કૃત્રિમ ખાનપાન અને રહેણી-કરણીને લીધે એવો સહેજ આનંદ માણ્યો બાળકને ભોગવવા દેતા નથી. બાળક સફાર્થ કરવા, પાણી ભરવા કે રસોઈ કરવા ઇચ્છે ત્યારે રહેને કુળને લાંછન લાગશે એ બીકે તેને તેમ કરતાં રોકે છે! અને એ રીતે સર્જનકાર્ય અટકાવી દે છે.

સાચો શિક્ષક બાળકને કામ કરતાં રોકશે નહીં, પણ તેમાં સાસ્ત્રીયતા લાવશે. દરેક ક્રિયામાં સાસ્ત્રીયતા લાવવાનું કામ શિક્ષક કરશે. પણ એ ક્યારે બને? જ્યારે ઉદ્યોગનો મર્મ તેની રજેરગમાં વ્યાપી જાય ત્યારે. એવો શિક્ષક આંખ ઉઘાડી રાખીને ફરશે અને એવી રીતે ઢગલાખંધ અનુભવો મેળવશે. એ બધા અનુભવો પચીને એવા એકરસ યર્થ જશે કે તે રસ બાળકને પીરસતાંની સાથે જ લાવી જશે. અને પચી પણ જશે. અનુભવ વિતાવું કામ તો હુખખું જ છે. તેનાથી કદાચ નિપુણતા આવે પણ તે તેમાંનું રહસ્ય ન સમજે. અને રહસ્ય ન સમજાય ત્યાં સુધી ભાંકત શી રીતે આવે? એવી ભક્તિ પેદા થશે ત્યારે જ દેશ બેઠો થશે.

એટલે બાળકો પાસેથી ક્રિયાઓ કરાવો તેથી સતોષ ન મેળવતાં, પણ તે ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં કરકસર, ચીવટ, કુશળતા, અને વ્યવસ્થા પ્રત્યાદિ આવ્યાં છે કે કેમ એ તપાસવું. એ શક્તિ કેળવવાની હોય, તો છુનિવાદી તાલીમ આવે.

આ કામ કરતાં બે પેઢી યર્થ જાય તોય ફિકર નહિ. પણ આ જ સાચો રસ્તો છે. આજથી તે રસ્તે ચાલશું તો તે કોઈ વખત પણ પૂરું થશે.

એ માટે શિક્ષકે ધીરજથી કામ કરવું જોઈશે. બાળક કાંનતો હોય અને સૂતર ગૂંચવાય અને ફેંકવાનું મન થાય ત્યારે તેને વિચાર આવે કે, આ સૂતર તૈયાર કરતાં રાષ્ટ્રની કેટલી મૂડી ખર્ચાઈ હશે? એવો કપાસ પેદા કરવા કેટલી જમીન વપરાઈ હશે? કેટલી, મહેનત કરવી પડી હશે? એ

મહેનત મારાથી વેડી દેવાય? નહીં. એ વિચાર તેને સૂતર ફેંકતાં અટકાવે એમ થવું જોઈએ. સર્જનકાર્ય પ્રેરણુ છે. સંહારનું કામ રોનાનું છે.

માણસ યશ અને કીર્તિ વડે જીવે છે. એ યશ અને કીર્તિ અપાવે કોણ? ઉદ્યોગ. એમાં બંધા કે નીચા કાર્યનો સમાવ નથી. કોઈ પણ કામ બચુ કે નીચું નથી. 'બંગીનું' કામ કરનાર એવી રીતે કામ કરે કે જ્યોતી જાગૃતમાં ગંધ ન રહે. માખીનું નામ પણ ન હોય. પછી રોગચાળો કાઢી નીકળે શી રીતે? એ રીતે બંગી તો પ્રગળા આરોગ્યનો રક્ષક બની જાય.

હું એક ગામથી બીજો ગામ જઈ છું ત્યારે કેટલાંક ખેતર 'હસતાં' અને કેટલાંક 'રડતાં' દેખાય છે. 'હસતાં' ખેતર જોઈને મને થાય છે કે, આ જમીનનો માલિક મહેનતુ, ચીરવવાળો, વ્યવસ્થાવાળો અને હોશિયાર હોવો જોઈએ, 'રડતાં' ખેતર જોઈને લાગે છે કે, આ ખેતરનો માલિક આજસુ હોવો જોઈએ. એ રીતે માણસ કામથી ઓળખાય છે.

આવા શુણ્ણ કેળવવા માટે શરીર અને મન બંનેને મજબૂત કરવાં આવશ્યક છે. શરીરને મજબૂત કરવા માટે વસંતમાસની કે વસાહા કામ નહિ લાગે, પણ મહેનત કામ લાગશે. કેમ કે કુદરતનો કાપડો છે કે, માણસ જેટલી શક્તિ દિવસે ખરચે તેટલી બીજો દિવસે સવારે બેઠતાંવેંત-ફરી-પુરાઈ મળે હોય છે. જે ખરચતો નથી, તેને પૂરવાની પણ શી જરૂર છે? જિવંદું સંગ્રહ કરેલી શક્તિ પર કાટ ચડે છે. અને છેવટે તે અશક્તિમાં ફેરવાઈ જાય છે. શક્તિ તો જેમ વાપરીએ તેમ તેજ રહે. જેમ હળની કોચ વપરાય તો ચળકે અને મૂકી રાખે તો કાટ ચડે. દાંતને કામ આપવામાં આવે તો તે મજબૂત થાય અને રક્ષણ આપે. તેની રીતે શરીરને પણ કામ આપો એટલે તે રક્ષણ કરશે જ. તેનો ઉપયોગ કરીશું તો ભગવાન શક્તિ આપશે જ.

આપણે દરેકે આપણા ધંધામાં ટકાર રહીને દેશને ટકાર કરવાનું કામ કરવાનું છે. જેમ ચોરની વાડ હોય છે તેના દરેક ચોર મજબૂત ચોટસો હોય

અને તે પોતાનું રથાન ન ઊડે તો ખેતરનું રક્ષણ થાય છે, એમ આપણે આપણા ભાગમાં આવેલું કામ બરાબર કરીએ તો દેશને ટકાર થવામાં મદદ થશે જ. ગોવર્ધન પૂર્વે ભંગવાને બિચો ક્યો એમ કહેવાય છે. તે વખતે નાનાં મેટાં બધાંએ તે બિચો કરવામાં સાથ આપ્યો હતો. તેવી રીતે આજે દેશને ખેડો કરવો છે, તેમાં આપણે પણ આપણા નાનો સરખો હિસ્સો આપીએ.

તમારે તેની તૈયારી કરવાની છે. અહીં તમને શીખવનાર અને બીજા કાર્યકર્તાઓને પૂછશે કે તમે કેટલું ભણ્યા છો, તો તેનો જવાબ આપવાનું

કદાચ તેમને મુશ્કેલ પડશે. કેમ કે તે બુધ્ધાગ્રીવાળ નથી. પણ તે તેમના વિષયમાં તો હોશિયાર છે જ

હું મારી વાત કહું તો હું આખા ખેડાં જિલ્લામાં ગાર્મેંગામ ક્યો છું, પણ કેટલાંક ગામેમાં જતાં બૂલે પડે છું ત્યારે નાનો છોકરો પણ મને રસ્તા બતાવે છે. હવે તે મારાં જોડાં જાણતો નથી. પણ વખતે તો મને તે ઉપયોગી થયો. તેવી રીતે તમે અહીંથી શીખજો. અને એવી રીતે શીખનાં અભિમાન આડે ન આવે તે જોજો. જાન મેળવવા માટે તમારું જ જ્ઞાન આડે ન આવે તે પણ સંભાળજો — પ્રજા તમને સદ્બુદ્ધિ આપે.

સરકાર ધ્યાન આપશે?

સરકારે પોતાની વાચનમાળા રચવાને માટે વરસ ઉપરથી એક કમિટી નીમી છે, તેના કામ વિષે હાપામાં વળી પાછી બહેરાત આવી છે, જેનો સાર આમ છે —

“આખા યુનિર્વ પ્રાંતની પ્રાથમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ માટે દરેક સમયમાં જ નવાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવનાર છે.

“પ્રાથમિક અભ્યાસનું પ્રથમ પાઠ્યપુસ્તક તો તૈયાર પણ થઈ ગયું છે. બીજા પાઠ્યપુસ્તક અંગેનું કામ પૂરું થવા આવ્યું છે અને આવતા મહિનામાં તો એ પાઠ્યપુસ્તક પણ તૈયાર થઈ જશે. શેડા સમય હવેર યુનિર્વ સરકારે નીમેલી રેકલટુક રિવિઝન કમિટીએ તાજેતરમાં મળેલી પોતાની સલાહમાં આવતા શેડા જ માસમાં તૈયાર થનારા ત્રીજા પાઠ્યપુસ્તકની મુખ્ય રૂપરેખાઓ અંગે નિર્ણય કર્યો હતો.

“પ્રાંતની જે જે શાળાઓમાં પુસ્તકો ચલાવવાની સત્તા એન્જુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરોના હાથમાં છે તે દરેક શાળામાં આ પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉપયોગ થનાર છે.”

આ બે ખરું હોય તો તે વિષે સાફ કહેવું જોઈએ કે, સરકારે આ ખોટી વસ્તુ બંધ કરવી જોઈએ.

શા માટે આમ કહેવું પડે છે તેની ચર્ચા આ પત્રમાં અનેક વાર આવી ગઈ છે. તત્ત્વતઃ જોતાં,

સરકારે આ કામમાં પડવું જ ન જોઈએ. અંધારો કે પડે તોય તેણે પોતાની જ ચોપડી આંધે એવો આશંક ન રાખવો જોઈએ. નહિ તો ખાનગી પ્રકાશકો ને લેખકો જેવું પોતાને માટે ઇચ્છે છે તેવે જ દોષ તે પોતે કરે છે. અને પોતે સરકાર હોવાથી એનો દોષ ભારે અને અશ્વમ્ય બને છે.

સરકારે આ નીતિ યું કામ ગ્રહણ કરી? તેની કોઈ સલાહકારી કમિટીએ તેને કહ્યું છે? પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શિક્ષણ ખોડીએ કહ્યું છે? જાણવા પ્રમાણે તો આ બધાં ખોડોં એ નીતિની સામે છે એમ સંભળાય છે. તો જઈ સરકારને કેણે આ પકડાવી દીધું છે?

સરકાર ચોપડીઓ મંજૂર રાખવાનો, અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવાનો હક ભોગવે. પછી આજે કોઈ પ્રજા એટલી અણવિકસિત નથી કે તેને સરકાર ચોપડીઓ કરી આપે, તો જ આવે. છતાં તેમ જો એ કરે અને તેમને ફરજિયાત દાખલ કરાવે, તો તે નવા નવા પ્રયોગો અને વિકસિતે કંધશે.

અને સરકારે આમ ચોપડીઓ કદમને ગોઠે પ્રજા પર નાખી શકે એમ જો કોઈથી સરકાર વર્તી બનાવે, તો આગળ પર સરમુખત્યારશાહી શ્રદ્ધાવાળા પક્ષોની સરકારો એનો ઘડો લઈ ચોપડીઓ

મારફતે થુ થુ કરશે, એનો વિચાર પણ કરી વેળા નોંધાએ.

સરકારે આ નીતિ લીધી તેના અત્યાર સુધીના જે પરિણામો આપ્યા છે તે પરથી પણ તેણે એતલુ નોંધાએ ચોપડીઓ તૈયાર કર્યા પડેલા તે જ ચાને એવા હુકમ મ્નો આ કેવી દોષભગી ઉતાવળ કરેલાય? થુ કામ? પરિણામ એ આપ્યું કે, બાળકોનું શિક્ષણ ચૂંટાઈ ગયું છે પડેલું તો મરકારે બાળનર્મ કાઢી નાખ્યો એક વર્ગના અભ્યાસ આથી ઓછો થયો. પત્રી બાળપોથી મળતા મહિના ગયા એટલે તેનાથી જ તેમની વહેલી શેણી પૂરી થઈ હવે બીજી શેણીમા તે પડેલી ચાપડી ભણશે આથી ધોરણ ઉતરેલું ગયું અને એમ આ નીતિની કમગાથા આગળ ચાનશે નવાઈ તો એ છે કે, આ બધું જ ચાલે છે તેનું નિરીક્ષણ થાય ન, મરકારી ખાતુ જુએ છે, પ્રજાને જનામતાર ગણાતા મૂંઝ મોઝી જુએ છે, વાર્ષિક હેરાલો અપાવ છે, છતા ચાલે છે એ કેવું છે? સરકારનું એ કામ છે તેને લાન રૂપે વાપરી સૌ શાત રહે તો તો એ બચકર છે.

આમ ચાનથી ને ચાપના દેવાથી શિક્ષકો પગ શી અમર થાન છે એનો પણ વિચાર કરાયો છે? કામ ન કરવાને માટે સરકારે કેવું પ્રમાણજૂત બહાનું સાબાર

આપ્યું છે? મરકારનું જે આમ ચાલે તો પત્રી કાણ કેને કહી શકે?

ચોપડીઓમા અગત્યક દૂર કરના માટે સરકારે પોતાને નામે બીજી અગત્યક ન સાખી વેલું નોંધાએ તેને પાછાપુતકો ગાન કરવાની મતા છે તેનો તે કડક અને માથો ઉપયોગ કરે ત્યા તરમાણમી અને નીચું ધોરણ ન ચાનવા દે તેને બંને, પોતે જ તેનો ઈજારો લઈ બેસવું એ તેનો ઉકલ નથી અને આ મનરો તે કઈ ચોપડીઓનો? જે જે ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે કેવી છે તે હવે અપ્પે બેવા મગે છે.

એક બીજી પણ જોવાનું ન પાસની કેળવણી મરકાર બધે શખ ન કરે છે, તેની દૃષ્ટિએ પણ આ ચોપડીઓ નામજૂર ની છે છતા તેજ ચાલશે એમ મરકાર કમ કહી શકે, એ જ નવાઈ છે ફરજિયાત કેળવણી કરો એનો અર્થ ફરજિયાત અમારી જ ચોપડી ભણો એવો ન થઈ શકે સરકાર શાખાઓ નવાંવે તેથી ત્યા પોતેજ તૈયાર કરેલી ચોપડી ચનાવે, એવો અર્થ પણ ન થયો નોંધાએ એમા વપાક મશોક અતિ ચાર લાગે છે પ્રજાની સરકાર આ બામન ધાન આપશે?

૨૨-૫ '૮૮

મગનભાઈ દેસાઈ

ગ્વીકાર

અન્ય પ્રકાશકો તર થી —

સેવામૂર્તિ હરિભાઈ લે. ૧૧૦ ધીરગદાલ પ્રાણજીવનદામ પરીખ ૧૦ ચદ્રમન્ત મણિલાલ પરીખ ૨૫૬૪ નં મિ ૩ ૦ ૮ ૦ નમમ વેદન લે. ૭૭૫૪ કર બેરી પ્ર. ૭૭૫૪ સાહિત્ય મહિર અમદાવાદ મિ ૩ ૩ ૦ ૦ સ્કુલિંગ લે. ૭૭૫૪ ગાતિલ કાંકર પ્ર. ૭૭૫૪ મા ૧ મિલ અમદાવાદ મિ ૩ ૧ ૪ ૦ સતના સંભારણુ [પ્રથમ ભાગ] લે. ૭૭૫૪ અને પ્ર. ૭૭૫૪ ગોવરા મિ અનુ ચ મહારમા ગાંધી મુક્તિ અક બા. ૭૭૫૪ ૭૭૫૪ સાવ જનિદ દારફરેન બાગલીના વિવાધી એ તરથી, કિ આપી નથી, પહેલી ચોપડી (પ્રો સિ વાયમન બા) લે. ૭૭૫૪ સંક્રમણ સો. ૭૭૫૪ પ્ર. ૭૭૫૪ બારમુલાઈ અમીન વડોદરા કિ ૩ ૦ ૪ ૦ જીવનમધન લે. ૭૭૫૪ ભૂપાનકર પ્ર. ૭૭૫૪ હરી બિહારિ મુરત મિ ૧૧ મોથી જ્ઞાતિના કેળવણી ૧૬ માટે ૭૭૫૪ સાર,

શ્રી રામકૃષ્ણ આદ્યમ, રાજકોટ - સને ૧૯૨૮નો અહેવાલ પ્ર. ૭૭૫૪ બેરેશનલ નિ આપી નથી ગિ-વીડ ૭૭૫૪ લે. ૭૭૫૪ વાસુદેવ બે. ૭૭૫૪ અમલ નાં વ્યાયામ મ-જ, કિ ૭ ૦-૪-૦ શ્રી રામકૃષ્ણ અનંત જયલીલાલ મગલજી બોઝા પ્ર. ૭૭૫૪ શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ રાજકોટ, મિ ૩ ૦ ૮ ૦, An Experiment in Social Education લે. ૭૭૫૪ કે જ સેયદીન કિ આપી નથી, અ ત્યાદારી સ ૭૭૫૪ હિસરવાવ દરજામ દેસાઈ પ્ર. ૭૭૫૪ મગલજી ૭૭૫૪ સન્સ ભાગતજાવ મુરત કિ ૭ ૧-૮ ૦ વહનકો અનુ. ૭૭૫૪ વરલાલ દે. ૭૭૫૪ ત્રિવેદી પ્ર. ૭૭૫૪ રામકૃષ્ણ સોનામિતિ અમ વાદ મિ ૩ ૦ ૩ ૦ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝાનુ દ. ૭૭૫૪ જીવનચરિત્ર અનુ. ૭૭૫૪ બે ગીવાલ નારણદાસ પટેલ પ્ર. ૭૭૫૪ નથી મિ ૩ ૦ ૬ ૦ જીવન મુખા સચિા 'દેશાનંદ', પ્ર. ૭૭૫૪ હરિભાઈ ૭૭૫૪ મિ લખી નથી

રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ

હિંદુસ્તાનમાં યુક્ત પ્રાન્તનો મહિમા બહુ મોટો છે. હિંદુસ્તાનમાં જેટલી જેટલી સંસ્કૃતિઓ વિકસી, તે બધીનો જગમ અથવા શાંપણ યુક્ત પ્રાન્તના કોઈ ને કોઈ ભાગમાં થયું છે. વેદિક, બૌદ્ધ, જૈન, સામાયણી ભાગવતી, ભારતીય, ધરમાળી, રામાનંદ, કૃષ્ણી વગેરે સન્તાની બધી સંસ્કૃતિઓ ગંગા-જમનાના દોઆખમાં પગાઈ પોપાઈ અને ત્યાંથી જ આખા દેશમાં ફેલાઈ અંગર તે ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ કે પશ્ચિમમાં પેદા થઈ તોપણ યુક્ત પ્રાન્તના જ કોઈ હિસ્સામાં પાંગરી. કાશી, અયોધ્યા, મથુરા, પ્રયાગ, દિલ્હી, આગ્રા, લખનૌ વગેરે બિન્ન બિગ કાળની સભ્યતાઓનાં બધાં કેન્દ્ર યુક્ત પ્રાન્તમાં જ છે. કાશીનું જ નામ દેવનાગરી હતું. એટલે લોકભાષામાં દેવનાગરી ક્ષિપ્રે કાશીની કહેવી પડશે અને ઉર્દૂને દિલ્હી આગ્રાની. સંસ્કૃત ભાષા અને વેદિક ધર્મ-શાસ્ત્રોનું કાશી જ સૌથી મોટું અને પ્રમાણભૂત કેન્દ્ર હતું પાલિ અને પ્રાકૃત ભાષાનો સાહિત્યિક વિકાસ પણ કદાચ યુક્ત પ્રાન્તમાં જ થયો. ઓછામાં ઓછું. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં કાશી અયોધ્યા વગેરે શહેરોની આસપાસની જ બહુ ક્યાઓ છે. મંજ, માગધી, ઉર્દૂ વગેરેનું અણ્ભૂત સાહિત્ય પેદા કરનારી ભાષા પણ આ જ પ્રાન્તની છે. આ જમાનામાં બંગાળી, મરાઠી આદિ ભાષાઓ હિંદી ઉર્દૂ કરતાં વધુ સમૃદ્ધ છે, એમ મનાય છે. તોપણ બધાથી જૂની અને દેશભરમાં વધારે પ્રતિષ્ઠાળી બોલી સૈકાઓથી યુક્ત પ્રાન્તમાં બોલાતી ભાષા જ રહી છે. એટલે જ નહીં, બલકે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશનાં ગામડાંમાં યુક્ત પ્રાન્તને હિંદુસ્તાન અને ત્યાંના લોકોને “હિંદુસ્તાની” એ જ નામથી આજ સુધી ઓળખ છે. “તે હિંદુસ્તાનનો રહેવાસી છે” અથવા “તે હિંદુસ્તાની છે” અગર “હિંદુસ્તાની બોલે છે” એવું ગુજરાત કે મહારાષ્ટ્રના કોઈ ગ્રામવાસી કહે તો સમજવું નેહરૂ એ કે, તે યુક્ત પ્રાન્ત અગર બિહાર અને ત્યાંની ભાષાના વિષયમાં બોલે છે.

એક જમાનામાં આ લોકોકો પ્રચલિત હતી:—

“અવે-નવે કા સોલહ આના, અઠે-કઠે-કા વાર;
કઠે-તિઠે ચાર હી આના, ઝું-ઘાં પૈઠા ચાર II”

લોકોના દિલમાં હિંદુસ્તાની ભાષાનો મહત્ત્વો જોયો ખ્યાલ હતો, તે આ પરથી જણાઈ આવે છે.

યુક્ત પ્રાન્તની ભાષાનો રાષ્ટ્રભાષા નરીકે સ્વીકાર કરવામાં તે પ્રાન્ત તરફ કોઈ મહેરબાનીની વાત નથી; જે મુજબત સ્થિતિ છે તેનો સ્વીકાર કરવાનો છે. હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા તે જ છે અને બની શકે છે, એ વાત જમાનાઓથી માનવામાં આવી છે. વચસા ગાળામાં જે અંગ્રેજોનો સંયોગ ન થયો હોત તો રાષ્ટ્રભાષાની બાબતમાં ન કોઈ શકા ઉદાવવામાં આવત કે ન તેનો પ્રચાર કરવા માટે કોઈ ખાસ આદિત્તન જોઈ કરવું પડત. જ્યારે અંગ્રેજોનો પ્રચાર વધતો ગયો, ત્યારે બહુસા ગણેસા લોકોના મનમાં રાષ્ટ્રભાષા કંઈ, એ વાતનો જન્મ પેદા થયો. અને પછી તો કોઈએ સંસ્કૃત બતાવી, તો કોઈએ અંગ્રેજી. વળા કોઈએ હિંદી, ઉર્દૂ કે હિંદુસ્તાનીના નામે ગંગા-જમનાના દોઆખની ભાષા બતાવી. પછી એક બહુમુખી વિવાદ પેદા થઈ ગયો અને સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદી, ઉર્દૂ અને હિંદુસ્તાનીના બુદ્ધા બુદ્ધા પક્ષ પડી ગયા અને છઠો એવો પણ પક્ષ નીકળ્યો કે, જે આમાંથી કોઈને મંજૂર રાખવા નહોતો ઇચ્છતો. જેમ કે બંગાળી પક્ષ અને તામિલપક્ષ.

જ્યારથી હિંદુસ્તાનના સાર્વજનિક જીવનમાં ગાંધીજીએ પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી તેમણે જે અનેક પ્રતિજ્ઞાઓ જન્મ આપ્યો અને વેગપૂર્વક આગળ ધવાવી, તેમાં રાષ્ટ્રભાષાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ વિચાર રહરપતી પહેલાનો હતો, પણ પ. ગાંધીજીના પ્રયત્નથી તેને બારે વેગ મળ્યો. તે વખતે તેઓ પણ તેને હિંદીને નામે ઓળખતા, પણ તેના સ્વરૂપ વિષે તેમની તે વખતે પણ તેવો જ ખ્યાલ હતો જે છેવટ સુધી રહ્યો. એટલે કે, તેને હિંદી કહે, ઉર્દૂ કહે, હિંદુસ્તાની કહે, નાગરીમાં લખો કે ઉર્દૂમાં લખો; તે એ ભાષા છે કે જેનો ઉપયોગ દિલ્હીના બહુસા અને અમલુ હિન્દુ સુસલમાન કરે છે. હિંદી સાહિત્ય સમૃદ્ધતાના કાર્યકર્તા નરીકે શું કે હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમાના સંસ્થાપક તરીકે શું, રાષ્ટ્રભાષાના સ્વરૂપની બાબતમાં તેમણે જે બ્યાખ્યા કરી હતી તેને જ છેવટ સુધી તેઓ માનતા રહ્યા.

પરંતુ, દેશના કમનસીબે, જે સીનતો તેમણે દેશમાં એકતા કાયમ કરવા તેમ જ બધા પ્રાન્તોને અને લોકોને એકબીજા સાથે જોડવાના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનું વિચાર્યું હતું, તે જ વસ્તુ દેશમાં ભારે દુઃખ અને વિવાદ પેદા કરનારી બની ગઈ. તેમના છવટના દિવસોમાં તો તે એક દુઃખનો વિષય રહી. આમાં વધારે ખેદની વાત તો એ છે કે, દેશને રાષ્ટ્રભાષા આપવાનું માન જે પ્રાન્તને છે, જેના મહાન સતો, કવિઓ, લેખકો, રાજસેવકો અને સિપાહીઓએ તેના પાયો નાખ્યો અને તેના મનોહર અને વિવિધ બગીચા તૈયાર કર્યાં, તે જ પ્રાન્તમાંથી આ ભાષાના સ્વરૂપ વિશે એવો અઢો પેદા થયો છે કે તેણે ગાંધીજીને છવટના દિવસોમાં શોકમૂળ કરી દીધા. તા. ૨૫-૧-૪૮ના 'હરિજન સેવક'ના તેમની હાજરીમાં નીકળેલા છેલ્લા અંકમાં, તા. ૧૮-૧-૪૮ને રાજ લખેલા લેખમાં તેમણે લખ્યું:

“વિશેષ કેવી રીતે શક થયો તેનો ઇતિહાસ ભારે કરુણાળનક છે. હું તેને યાદ રાખવા પણ ઇચ્છતો નથી.

* * *

“ઉપવાસને છઠે દિવસે પ્રાન કાળે પ્રાર્થના પછી સૂતાં સૂતાં આ લખી રહ્યો છું. કેટલાય દુઃખદાયી સ્મરણ તાજાં થાય છે, પણ તેમને વિશેષ વધારવાનું મને કીક નથી લાગતું.

“નામનો અઢો મને બિલકુલ પસંદ નથી. નામ ગમે તે હો, પણ કામ એવું હોય જેથી આખા રાષ્ટ્રનું. સુલકનું, દેશનું કલ્યાણ થાય. તેમાં પણ નામનો દેવ રહેવો જ નહીં જોઈએ.

“આ વિચાર સાથે ભલે હું એકલો હોઉં, એ વાત સાફ છે કે છત કોઈ દિવસ નથી સંસ્કૃત-મયી હિંદીની ચવાની કે કારસીમય ઉર્દૂની. છત તો હિંદુસ્તાનીની જ હોઈ શકે છે. જ્યારે આપણે અંદરના દેશમાં જઈએ ત્યારે જ આપણે આ બનાવટી અઢાને જુદી જઈએ, તેનાથી શરમિંદા બનીએ.”

મારા મનમાં કંઈક એવો ખ્યાલ રહ્યો છે કે, રાષ્ટ્રભાષાનો આ જે વિવાદ ચાલી રહ્યો છે, તેના મૂળમાં આખા દેશને માટે કોઈ એક સામાન્ય ભાષા રાખવાના હેતુ કે ધ્યેયની ખામતમાં જ એ અલગ વિચારધારાઓ છે.

એક વિચારધારા એ છે કે જેના ફળસ્વરૂપ આપણા દેશમાં એક યુગમાં સંસ્કૃતને, બીજા જમાનામાં કારસીને અને ત્રીજા કાળમાં અંગ્રેજીને આખા દેશ માટે સામાન્ય ભાષા બનાવવાનું માન આપવામાં આવ્યું હતું.

આ વિચારધારાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણેનું છે: આખો દેશ એક તો હતો; પણ આખા દેશમાં બોલીઓ અનેક હતી અને દેશની જનતાનો બહુ મોટો ભાગ ભણતો ગણેલા લોકોનો નહોતો, સંસ્કૃતી પણ નહોતો. સ્ત્રીઓ તો લગભગ બધી અભણ હતી. હરેક પ્રાન્તમાં થોડા જ્ઞાણજી અને કંઈક રાજકુમારો જરાતરા બોલેલાં હતા કે બહુવા ગણવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા હતા. બહુ સારા વિદ્વાન ગણ્યામાંગ્યા જ હતા અને જીવી વલ્લા મેળવવા માટેના શ્રેષ્ઠ વિદ્યાલય કારી, ઉચ્ચતન વગેરે કોલેજ જ શહેરોમાં હતાં. કોઈ બહુ પુરાણી કાળમાં લાંબા સમય સુધી કારી જ રાજધાનીનું નામ રહ્યું. ત્યાંના પંડિતવર્ગે, આદ્યુઆદ્યની જનતાની ભાષા, જે કદાચ વેદો અને આરણ્યકોની ભાષા જેવી જ હશે, તેને પોતાની સાહિત્યિક રચનાઓ અને શિક્ષતા દ્વારા જે સંસ્કાર આપ્યા અને સંસ્કારી સુધી વધારી, તે સંસ્કૃત ભાષા કહેવાઈ. રાજદરબાર, વિદ્યાલય, શાસ્ત્રી પંડિત તથા શિક્ષકોમાં એ જ રીતે તે આદર પામી, અને આજ સુધી પામી રહી છે. જેવી રીતે પેશવાના સમયમાં મરાઠી મહારાષ્ટ્રની શિક્ષ અને સ્ટેડ્સ ભાષા થઈ, અને આજ સુધી રહી છે. જે પ્રાકૃત એટલે લોકોની સ્વાભાવિક બોલી અને સંસ્કૃત એટલે વિદ્વાનોએ સુધારેલી બોલી એવી અર્થ કરવામાં આવે, તો વરાક, નોગપુર, આરગાખાદ, ખાંદેશ વગેરે (જલ્લાઓની લોકભાષા પ્રાકૃત મરાઠી છે અને પૂનાના વિદ્વાન જ્ઞાણજીની શેરી સંસ્કૃત મરાઠી છે. આ રીતે હરેક પ્રાન્તની ભાષામાં આજે સંસ્કૃત અને

પ્રાકૃતના બેદ માની શકાય છે. શિક્ષણનો પ્રચાર કરવાનો જે પ્રયત્ન થાય છે તે તે પ્રાન્તની સંસ્કૃત ભાષાને જ શીખવવાનો થાય છે.

પરંતુ જે જમાનામાં બિન્ન બિન્ન પ્રાન્તોની ભાષાઓનું કોઈ નિરાણું સ્વરૂપ કાયમ થઈ ગયું નહોતું, તે વખતે ગંધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ પ્રાકૃત જ હતી અને ફક્ત કાશીના પંડિતોની પરિમાર્જિત ભાષા જ સંસ્કૃત હતી. અને શિક્ષણનો પ્રચાર એટલે સંસ્કૃત બધું જ એમ લોકો સમજતા. આ રીતે આપણા દેશની સંસ્કૃત એકમાત્ર વિદ્યાભાષા હતી. પરંતુ તે તેના સર્વશ્રેષ્ઠ જમાનામાં પણ (એકાદ અપવાદરૂપ પરિવાર છોડી દઈએ તો) ધરતી ભાષા નહોતી અને લોકભાષાનું સ્થાન તો તેને કચારેય મળ્યું જ નથી. પરંતુ રાજકાળ, મંથરચત્રના વગેરે મટે તેને અખિલ ભારતીય ભાષાનું અને રાજમાન્ય તથા વિદ્યાલયમાન્ય સ્થાન આપવામાં આવે અથવા અપાતું જોઈએ, તેને જો આપણે રાષ્ટ્રભાષા કહીએ, તો તે વાત જરૂર કહી શકાય કે, એક જમાનામાં સંસ્કૃત હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા હતી. પરંતુ તે કોઈ પણ જમાનામાં, કોઈ પણ જગ્યાએ, સ્થાનભાષા, લોકભાષા કે માતૃભાષા હતી, એવો દાવો તેને મટે કરી શકાય નહીં. ન તે કોઈ પણ લોકભાષાની માતા બની બલકે એક કે અધિક પ્રભાવશાળી લોકભાષાઓના વિદ્વાનો દ્વારા, અને તેમનામાં જ સીમાબદ્ધ રહીને સંશોધન થતાં થતાં બનેલી તે ભાષા હતી. જે અર્થમાં શહેરના લોકો વેશ, આભૂષણ, શબ્દગાર, શિષ્ટાચાર વગેરે સગવડને લીધે ગામમાંના લોકોથી વધારે આકર્ષક અને સુંદર દેખાય છે તે અર્થમાં તે સુંદર બની.

જે સ્થાન સંસ્કૃતનું હતું તે જ સ્થાન મુસ્લિમ રાજ્યકાળમાં ફારસીને મળ્યું. દેશભરમાં શિક્ષિતો અર્થે ફારસીનો બહુધાર એવો થઈ ગયો. રાજદરબાર, મંથરચત્રના, કાવ્ય વગેરેમાં ફારસીની પહેલી પૂજા થઈ, કારણ કે આમલોકોમાં શિક્ષણનો પ્રચાર થવો જોઈએ એવો ખ્યાલ જ પેદા થયો ન હતો અને રાજ્ય તરફથી કચારેય કોઈ પ્રાન્તભાષાને પ્રોત્સાહન મળ્યું હોય એવું બહુ જ દમ જણાઈ આવતું.

પછી અંગ્રેજોના વખતમાં તે મોટાઈ અંગ્રેજોને મળી, અને જે અંગ્રેજી નથી જાણતો તેને એન્ગ્લો-

એટની પદ્ધતિ કેવી રીતે આપી શકાય એવી આશંકા આજે પણ બલભલાના હૃદયમાં જરાયેલી છે. તેમની નજરમાં સર્વ-પ્રાન્તીય, રાજમાન્ય અને વિદ્યાલયમાન્ય ભાષા તો અંગ્રેજી જ છે અને અનેક વર્ષો સુધી રહી જોઈએ.

બિન્ન બિન્ન કાળમાં સંસ્કૃત, ફારસી અને અંગ્રેજી હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા હતી અગર છે એવું કોઈ કહે, તો ઉપરના અર્થમાં તેના એવા કથનને મંજૂર કરવું પડશે.

રાષ્ટ્રભાષાની બાબતમાં વિચારવાની આ એક વિચારધારા છે. એમાં એવી ધારણા નથી કે, આ રાષ્ટ્રભાષાને જાણનારા કરોડો લોકો દેશમાં હોવા જોઈએ અગર હોઈ શકે. તેમાં એવી ધારણા છે કે, તે ભાષા રાજકાળ ચલાવનાર, શ્રેષ્ઠ ન્યાયાધિપતિઓમાં કામ કરનારા, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં, મહુનાર-જાણનાર, આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર આદિ કરનાર સુધી જ મર્યાદિત રહેશે, તેમના સાહિત્ય-સાગરમાંથી સાહારણ લોકો કોઈ કોઈ શબ્દ પકડી બેસી અને કચારેક-શબ્દ રૂપમાં તો કચારેક અશબ્દ રૂપમાં, કચારેક સામાન્ય અર્થમાં તો કચારેક એટા અર્થમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવા મંડી પડશે. કોઈ વિદ્વાન એવા પણ પેદા થશે જે તેમના સાહિત્યને (ઉદ્યા) અર્થ લોકભાષા અને શૈલીમાં તેમને આપશે; જેની રીતે વેદોનો પુરાણોમાં અને પુરાણોનો પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આપવામાં આવ્યો છે.

ઉપરની વિચારધારામાં પ્રગ્નતા બે વર્ગ બનાવી શકાય છે. તેમને જોય-નીચ કહો, અધિકારી-અન-ધિકારી કહો, વિદ્વાન અને અવિદ્વાન કંઈ પણ કહો — આ રાષ્ટ્રભાષાનો જાણવાવાળો માણસ એક તોખા સમાજનો સભ્ય છે, એવી ભાવના તેમાં નિર્મોણ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રી, પંડિત, મોક્ષવી-કાજ, બેરિસ્ટર, પ્રોફેસરનો સામાન્ય જનતા તરફનો ભાવ કેવો રહ્યા છે, તેનો આપણને પૂરો અનુભવ છે. રાષ્ટ્રભાષાની આ વિચારધારા સમદર્શિનું પોષણ કરનારી નથી; હંમેશાં અધિકારવાદનું પોષણ કરનારી રહી છે. તે સદા સંકુચિત દષ્ટિ રાખનારી રહી છે. તેમાં સંસ્કૃતના પંડિતના કાને ફારસી શબ્દ અથર્થા જાય તો રનાન

કરી નાખવા સુધીની અશુદ્ધિ માનવાનો સરકાર બનતો હતો અને અંગ્રેજીના વિદ્વાનોને આજ સુધી 'મારી મા, મારા બાપ કે મારી પત્ની' કહેવામા લાજ આવે છે, જ્યારે મારી 'ગધર', મારા 'કાધર' કે મારી 'વાઈડ'થી પરિચય કરાવવામા તેમજ પોતાના બાળકો પાસે 'મમ્મા', 'પપ્પા' કે 'ડેડી' કહેડાવવામા ઇંગ્લેન્ડ માલુમ પડે છે. પરિણામ એ આ યુ કે, આ બધા રાષ્ટ્રભાષા-ભાષી દ્વારા પોતાની પ્રાન્તીય પ્રાપ્ત ભાષાઓની અવહનતા જ કરામા આવી કોઈ એ પણ પોતાના સમાજમા બોનાતી બોલોને માનયોગ્ય ભાષા માની જ નહીં

वालन्ही-मद मूर्खाना, नृणा चारिदकोक्षिणाम् ।

अनुग्रहार्थं सर्वज्ञे सिद्धान्तं प्राकृतं कृत ॥

પરંતુ જે વિદ્યારસિક હતા, તેમણે તો સરકૃત કાળમા સમૃત અંગ્રાની, કારસી-જમાનામા કારસીના અને અંગ્રેજીના યુગમા અંગ્રેજી પુસ્તકોની રચના કરી પ્રાન્તીય ભાષાઓનો વિકાસ કરવાનું, લેખન અને ઉચ્ચારણ શુદ્ધ કરવાનું કામ માખવી લોકો ઉપર છોડવામા આવ્યું મમૃત ભર્યા વિના ધર્મનું જ્ઞાન નથી થઈ શકતું, કારસી ભર્યા વગર વિદ્યા નથી આવડતી, અને અંગ્રેજી ભર્યા વિના-ઉચ્ચ રાજનીતિ, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ અર્થશાસ્ત્ર નજેરે સમજવી શકાતુ નથી, એવી માન્યતાઓ ચાલી

* * *

હવે રાષ્ટ્રભાષા સબધે ખીજ વિચારધારા લો. આ વિચારધારાના જનક અને પોતક બુદ્ધ, મહાવીર, જાનેશ્વર, એકનાથ, વૃકારામ, વનસીદાસ, સરદાસ, કબીર, નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, શામળબક, અખા બગત, નાનક આદિ આમજનતાના ઉપદેશક, ગુરુ અને કવિ જે તેમના આ યુગના પ્રતિનિધિ લોક માન્ય તિલક અને ગાંધીજી છે. સરકૃત, કારસી કે અંગ્રેજી વગર જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, બુદ્ધિનો વિકાસ ન થઈ શકે, દૃષ્ટિ વિરાળ ન બની શકે, કુનિયામા શુ ચાંચી રચુ છે, અમારા શા અધિકાર છે, અગે કોણ છીએ, કેટલા છીએ, અમારો-દેશ ક્ષી રીતનો બનેલો છે, વગેરે વ્યવહાર જ્ઞાન પણ ન

થઈ શકે, અમે જે વાચ્યુ, લખ્યુ કે વિચાર્યુ છે તે અમારી મા મહેન કે નોકરને સમજાવી ન શકીએ, કારણ કે તે વિદ્યા-ભાષા જાણતા નથી — જનનાનું આ પાગળાપણ અને દળદર મિટાવી દેવા અને તેમની પોતાની વ્યભાવિક બોલીઓ દ્વારા જ તેમને જ્ઞાન-જ્ઞાન દેવુ, એ આ લોક-આચાર્યો અને લોકનાથકાનું ખ્યેય હતું તેઓ મહામહોપાધ્યાય, આલિમ, રોકડર, એન્જીએટ વગેરે ગણાશે કે નહીં તેની તેમને પરવા ન હતી — તેમની નજર લોકોને જ્ઞાન દેવા તરફ હતી અને આ કામને માટે માની લીધેની કોઈ પણ રાષ્ટ્રભાષાનો ઉપયોગ થઈ શકતો નહોતો અગર તેમણે આ ભાષાઓનો ઉપયોગ ક્યો તો તે જનતા માટે નહો, બલકે પેલા ખીજ તરફથી લાચાર બનેલા લોકો માટે કે જે સમૃત, કારસી કે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રભાષાનો એટમા ભારે પડિત બની ગયા હતા કે પોતાની 'ધરગથ્યુ' ભાષા સારી રીતે બોલવા લખવા-ચાચવાની શક્તિ ખોઈ બેઠા હતા અને એટલા માટે તેમનો ઉપયોગ, જોકે ઘણો જરૂરી હતો, તોપણ દેશને બે એ ઉઠાવનામા થઈ શકતો ન હતો જે પોતાની કુદરતી આખોથી બરાબર વાચી શકતા નથી, તેમને ચરમા જરૂરી બની જાય છે પણ કેટલાકના ખ્યાલમા ચરમા એક એવી ચીજ છે કે તેમન પહેરવાથી ચડેરાની શોભા વધે છે, અને તેથી કોઈ કોઈ વખત સારી આખો હોવા છતા પણ કેટલાક લોકો શોખ ખાતરે ચરમા ચડાવવાની ટેવ પાડે છે આવી જ વાત સરકૃત કારસી-અંગ્રેજી પડિતોની હતી જે અર્થમા એમ કહી શકાય કે ચરમા બધા કમનેર આખોવાળા કે શોખ ખાતર પહેરનારાઓ માટે — દેશભરમા સર્વસામાન્ય સાધન છે, તેથી તે 'રાષ્ટ્રદૃષ્ટિ' છે, તે જ અર્થમા કહી શકાય કે સરકૃત કારસી-અંગ્રેજી રાષ્ટ્રભાષા છે પરંતુ જ્યારે તેમની સમજ એ પ્રમાણની કાય કે, વગર ચરમે માણસને દેખાતુ અસભવિત છે ત્યારે તેમની સમજમા ભ્રમ છે એવુ જ માનવું પડશે — અસન અને મહત્વની વસ્તુ છે તે તો લોકજ્ઞાના જ છે

(ચાલ)

કિં ઘં મશાધવાળા

(હિંદુસ્તાની પરથી)

કુદરતનું જાદુ

[આ લેખની પૂર્વભૂમિકાએ લેખકની આજ્ઞા મને વીળળ નામે નાનકડી ચોપડી છે તે વાંચવાની ભલામણ છે. આહારશાસ્ત્ર વિષે વધુ વિચાર રત્ન કરવા માટે, તે ચોપડીની સંવાદ-શૈલીમાં, તેમણે આ એક પ્રકારણ લખ્યું છે. એમ આગળ તે વાલશે. —મં.]

રમા—ઓ બા, ઓ બા, હું એક મોટી ખુશ-ખબર લાવી છું! હવે તો તારે પેંડા વહેંચવા પડશે.

બા—શી? તું પાસ થઈ એ?

રમા—અરે, પાસ તો શું, પણ પહેલો નંબર આવ્યો! અને આરોગ્ય વિજ્ઞાનમાં તો સોમાંથી ૯૦ ગુણુ મળ્યા! અમારા ઇન્સ્પેક્ટર તો મારા પર ખૂબ ખુશ થઈ ગયા. બહેનની આગળ મારાં ખૂબ વખાણ કરતા હતા: કહેતા હતા કે, ખોરાકની બાબતમાં કોલેજના છોકરાઓ કરતાં પણ આ છોકરીનું જ્ઞાન સારું છે!

બા—રમા, પણ એનો જય મને કે તને?

રમા—તારે એકલીને જય જોઈતો હોય તો તે આપવા હું તૈયાર છું. બાકી, તું સરસ શિક્ષક છે તો હું સરસ વિદ્યાર્થી પણ ખરી ને!

બા—તારી હોશિયારીની મારાથી ના કેમ પડાય? “શુરુથી શીખવે એકી રીતે શુરુથી જડ બેઠેને” એ કવિતા તને યાદ છે ને? તું ગુણિયક છે તેથી જ તો માંડું શીખવ્યું દીપી નીકળ્યું. કહે ત્યારે, તું ને શીખી તે બધું યાદ છે કે ફરીથી તાજું કરવું પડશે? આ ઘોરણમાં એનો તારે ધણો ખપ પડશે. એ વિષે તારે વધારે બિંડા બિતરીને સમજવું છે ને?

રમા—હું કંઈ એકલી પરીક્ષા માટે જ થોડી શીખું છું? પરીક્ષામાં તો બહુ જ થોડું પૂછે છે. તું તો અમને ઘણું શીખવે છે. અને તું શીખવે છે પણ એવી રીતે કે કોઈ દિવસ બુઝાય જ નહિ. તું શીખવે છે ત્યારે મને કશું અધું? અધું સમજાય એવું નથી લાગતું. તું ચોપડીમાંથી શીખવત તો તો એવું યાત. પણ તું તો ને શીખવે છે તે કરી બતાવીને શીખવે છે અને રોજના આપણા ઘરના દાખલા લઈને શીખવે છે. તેથી ને શિખાય છે તેનો આપણે પોતે રોજ રોજ અનુભવ પણ કરીએ છીએ. એથી આપણું જ્ઞાન સીધું સમજમાં આવી જાય છે. એને તાજું કરવાની ગરજ જ નથી રહેતી.

બા—ખરી વાત છે, રમા. કામ કરતાં કરતાં શીખીએ તે જ્ઞાન તો પાડું જ થાય, કેમ કે તેનો આપણને પોતાને અનુભવ થઈ જાય. ને કદી જોઈ ન હોય કે કરી ન હોય એવી વાત સમજવામાં વાર જ લાગે. પણ અત્યાર સુધી તો મેં તમને બહુ ઉપર ઉપરની વાતો બતાવી ને તેના દાખલા તમને પ્રત્યક્ષ બતાવી શકી. હવે આપણે જરા બિંડા બિતરવું પડશે. એમાં હું તને બધે ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ દાખલા નહીં બતાવી શકું. ધણે ઠેકાણે તારે મગજ દોડાવીને જ સમજાવેલું પડશે. બોલ ત્યારે, રમા, આપણે શીખી ગયાં તેમાંથી કંઈ વાનને આને આગળ ચલાવીશું?

રમા—બા, બદલની વાત કાઢીને તો એમ સમજાવ્યું હતું કે, શરીરને જોઈએ તેથી વધારે પ્રોટીન અને સાકર ખાવાથી તેમાંથી શરીરમાં ચરબી એકઠી થાય છે ને જરૂર પડે એ ચરબીની પાછી શરીરમાં સાકર બની જાય છે. આ તો એક બદલા બેલ જેવું જ લાગે છે. સાકરની ચરબી અને ચરબીની સાકર શી રીતે બનતી હશે?

બા—પ્રશ્ન પૂછવાની કળા તો રમા, તારી જ. કોઈ માણસની ઝોળખાણ આપતી વખતે તેની ખાસ આવડત ગણાવવામાં આવે છે. તારી ઝોળખાણ આપતી વખતે મારે તારી પ્રશ્ન પૂછવાની આવડત ગણાવવી પડશે. કંતો મજાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો! ખરેખર એ એક બહુ જ છે. પણ કુદરતમાં બહુના કયાં તોડે છે? આપણી વાતો દરમિયાન એવાં કેટલાંય બહુઓ વિષે આપણે બાણીશું. જોને, વનરપતિ પોતે પ્રોટીન, સાકર, ચરબી વગેરે જ્યો ને રીતે બનાવે છે તે જ કયાં ઓણું બહુ છે!

રમા—ખરેખર, બા એ બધું સમજાય તો બહુ મજા પડે.

બા—હીક ત્યારે, સાંભળ. જાડ વિષે આપણે વાત કરી તે તને યાદ હશે. માણસની, પશુની ને

રત્ની બધી ગંદકી ખાઈને ઝાડ આપણને ફળફૂલ આપે છે. તે કઈ રીતે તે જોઈએ. આપણે શ્વાસ વાટે જે ગંદી હવા — કાર્બન-વાયુ — બહાર કાઢીએ ત્રીજી તેને ઝાડનાં લીલાં પાંદડાં ચૂસે છે. સૂર્યની ગરમીની મદદ લઈને પાંદડાં એ કાર્બન વાયુના બે છૂટા ભાગ પાડી દે છે. એક કાર્બન ને બીજો પ્રાણુવાયુ. પ્રાણુવાયુ હવામાં બગી જાય છે ને કાર્બનનો ઉપયોગ ખોરાકની જાત જાતની વસ્તુઓ બનાવવામાં થાય છે.

રમા — બા, આપણે શ્વાસ વાટે કાર્બન-વાયુ કાઢીએ છીએ તે તો વાયુરૂપ છે, તેમાંથી ખોરાકની નક્કર વસ્તુઓ શી રીતે બનતી હશે?

બા — કાર્બન એ નક્કર પદાર્થ છે. કાર્બન-વાયુમાંથી પ્રાણુવાયુ છૂટે પડી જાય એટલે નક્કર કાર્બન એકલો રહી જાય છે. એ નક્કર કાર્બનનો આધાર લઈને ઝાડ તેમાં બીજાં દ્રવ્યો બેળવીને ખોરાકની જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવે છે.

રમા — બીજાં ક્યાં ક્યાં દ્રવ્યો ઝાડ ઉમેરે છે?

બા — ઝાડ મૂળિકાં મારફત પાણી, જમીનના દારો અને નત્રવાયુ (નાઇટ્રોજન) ના પદાર્થો ચૂસે છે. આ બધી બીજો પ્રથમ પાંદડાંમાં એકઠી થાય છે. પાંદડાં એ ખોરાક તૈયાર કરનાર કારખાનાં છે. કાર્બન અને પાણી બેળવીને પાંદડાં ગ્લુકોઝ તૈયાર કરે છે.

રમા — એકલા કાર્બન અને પાણીનો જ ગ્લુકોઝ બને?

બા — હા, ગ્લુકોઝમાં ૬ ભાગ કાર્બનના, અને ૧૨ ભાગ જલવાયુ (હાઇડ્રોજન) ના અને ૬ ભાગ પ્રાણુ-વાયુના હોય છે. પાણીમાં બે ભાગ જલવાયુના અને એક ભાગ પ્રાણુવાયુનો હોય છે તેથી જો ૬ ભાગ કાર્બનના લઈને તેમાં ૬ ભાગ પાણીના બેળવીએ તો બરાબર ગ્લુકોઝ તૈયાર થાય. ગ્લુકોઝની બનાવટને સૂતરપે આ પ્રમાણે લખવામાં આવે છે:— (C₆ H₁₂ O₆)

રમા — આ તો ગજબની વાત થઈ! ગંદી હવા અને પાણીમાંથી ગ્લુકોઝ તૈયાર થાય એમ!

બા — હારતો, એમાંથી એકલો ગ્લુકોઝ નહિ, સાકર, સ્ટાર્ચ, ચરબી બધું જ તૈયાર થાય છે. એટલે

જ તો મેં કહ્યું હતું કે કુદરતમાં જાદુનો કંઈ પાર નથી. હવે તું આ ખેલતું આગળું તો જો. ગ્લુકોઝમાંથી પ્રાણુવાયુ એછો થતો જાય તેમ તેની સાકર બનતી જાય, સાકરમાંથી પ્રાણુવાયુ એછો થતાં તેની સ્ટાર્ચ બને. અને સ્ટાર્ચમાંથી પ્રાણુવાયુ એછો થતાં તેની ચરબી બને.

રમા — એ પ્રાણુવાયુ એછો શી રીતે થતો હશે? અને ગ્લુકોઝ તથા ચરબીમાં બીજો કશો જ ફરક નહિ?

બા — એકીસાથે બે પ્રશ્નો તે તો પૂછી લીધા. પ્રાણુવાયુ ઝાડમાંથી કાયમ નીકળ્યા જ કરે છે. તે પ્રમાણે ઝાડમાં તૈયાર થયેલી વસ્તુઓમાંથી પણ નીકળ્યા કરે. પ્રાણુવાયુ એછો થતો જાય તેમ તેમ ગ્લુકોઝની છેવટે ચરબી બનતી જાય. પ્રાણુવાયુના ફરક સિવાય ગ્લુકોઝ અને ચરબીમાં બીજો ખાસ ફરક નથી. બોમ્બ હવે, ગ્લુકોઝની ચરબી શી રીતે બને તે સમજાવું ને?

રમા — મગજથી સમજી તો શકાય છે, પણ એવા સિવાય વાત ગળે નથી જતરતી.

બા — માટે જ તો મેં કહ્યું હતું કે, હવે ફરક વાતના હું પુરાવા નહિ આપી શકું.

રમા — ગ્લુકોઝમાંથી ચરબી બને તે તો જાણ્યું. પણ ચરબીમાંથી પાછો ગ્લુકોઝ શી રીતે બનતો હશે?

બા — એ તો સહેજે સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે. ચરબીમાં પ્રાણુવાયુ ઉમેરાતો જાય તેમ તેમાંથી સ્ટાર્ચ, સાકર, ગ્લુકોઝ બનતાં જાય!

રમા — ગ્લુકોઝ અને ચરબીમાં બીજો ફરક ન હોય ને એકની ફેરબદલી બીજામાં આટલી સહેલાઈથી થતી હોય, તો પછી આપણે ચરબી કે ચીકટ પદાર્થો ખાવાની શી જરૂર? લી તેલ ને એકલું અનાજ અને ગોળખાંડ ખાઈએ તો ન ચાલે?

બા — ન ચાલે. આ વાત સમજવી જોઈલી સહેલી છે તેટલી શરીરમાં બનવી સહેલી નથી. એકલું

અનાજ કે ગોળખાંડ ખાવામાં આવે તો શરીરને જોઈતી શક્તિ મેળવવા માટે તે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ખાવાં પડે. અનાજના એટલા મોટા જથ્થાને પચાવવામાં પાચક અવયવોને બહુ શ્રમ પડે ને પૂરતું પચે નહિ તો આંતરડાંમાં વાધુ પેદા થાય, પેટમાં શળ મારે, ગડગડ અવાજ થાય, અપચો થાય, ખાટા ઓડકાર આવ્યા કરે, વારંધડીએ શીય જલું પડે વગેરે તકલીફ ઊભી થાય. ગરીબ લોકો બિચારા મોઢાં ઘી તેલ ખાઈ શક્તા નથી અને મોટે ભાગે એકલું અનાજ ખાઈને હાડા કાઢે છે તેમને આવી જ તકલીફ વેડવી પડે છે. ઘી તેલ ખાઈએ તો અનાજ ધણું ઓછું જોઈએ તે પચવામાં કરી તકલીફ ન પડે.

રમા — પણ બા, આપણે અનાજ તો રોજ પાઉંડ દોઢ પાઉંડ ખાઈ જતાં હઈશું ને ઘી તેલ પાંચ સાત તોલા જ ખાતાં હઈશું. એટલા ઘી તેલથી કેટલુંક અનાજ ઓછું ઘઈ જવાનું હતું?

બા — જેટલું ઘી તેલ ખાઈએ તેના કરતાં બમણાથી વધારે અનાજ ખાવું પડે. પાંચ સાત તોલા ઘી તેલને બદલે ૧૨થી ૧૮ તોલા અનાજ ખાવું પડે. પાઉંડ દોઢ પાઉંડમાં એટલું અનાજ વધે તે કંઈ ઓછું કહેવાય?

રમા — બા, ઘી તેલ કરતાં અનાજ બમણું જોઈએ તેનું શું કારણ?

બા — અનાજ કરતાં ઘી તેલ શરીરમાં લગભગ સવા બે ગણી ગરમી અને શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી.

રમા — એ કંઈ રીતે?

બા — પેલો દોલો સળગાવીને આપણે જોયું હતું કે, પ્રાણવાયુ મળવાથી તે સળગતો રહી શક્યો હતો. શરીરમાં પણ એ જ પ્રમાણે પ્રાણવાયુને લઈને જ ખોરાકનાં દ્રવ્યો સળગે છે. હવે આપણે જોયું કે, ગ્લુકોઝમાં સૌથી વધારે પ્રાણવાયુ હોય છે ને ચરબીમાં સૌથી ઓછો. એ કારણે ગ્લુકોઝને સળગવામાં બહારના પ્રાણવાયુની ઓછી જરૂર પડે ને ચરબીને સૌથી વધારે જરૂર પડે. એટલે કે ગ્લુકોઝ ઝટ ઝટ સળગી

જાય ને ચરબીને સળગવામાં લાંબો વખત લાગે. ખોરાક સળગવાથી શરીરમાં ગરમી અને શક્તિ બનને ઉત્પન્ન થાય છે એ આપણે પહેલાં જોઈ ગયાં હતાં. ચરબી વધારે વાર સુધી સળગ્યા કરે તેથી તેટલા પ્રમાણમાં તે વધારે ગરમી અને શક્તિ ઉત્પન્ન કરે.

રમા — બા, તું અનાજ પચવાની મુશ્કેલી ગણાવે છે. પણ તં તો એમ કહ્યું કે, અનાજની સ્વાચ્છ હોય છે તે પચીને પેટમાં ગોળ ખાંડ જેવી સાકર બને છે, અને તે સાકર પચીને ગ્લુકોઝ બને છે. એ ગ્લુકોઝને આમળ પચાવવાની જરૂર પડતી નથી; તે સીધો લોહીમાં ભળી જાય છે. જો અનાજ પચતું મુશ્કેલ હોય તો પછી ગોળખાંડ કે ગ્લુકોઝ ખાઈએ તો ના ચાલે? તો પછી ચીકટની જરૂર રહે ખરી?

બા — પાછી પ્રશ્ન પૂછવાની તારી હોશિયારી તં જતાતી! કેણુ જણે કયાંથી ઉલટાવી ઉલટાવીને પ્રશ્નો ખોળા કાઢે છે? પણ તારા પ્રશ્નોથી હું રાજ થાઉં છું હોં. એથી તું કેટલું સમજે છે તેની મને ખબર પડી જાય છે. અને તું પોતે જ ગ્રીણુવટથી રસ લે છે એટલે મને ખાતરી છે કે છેવટે તારું માન બહુ પાકું ઘઈ જશે.

ને સાંભળ. આપણામાં એક કહેવત છે કે જાતિ સર્વત્ર વર્તેત. કેઈ પણ વાન હદ બહાર જઈને કરી સારી નહિ. જેમ પચાવવા માટે બહુ મહેનત ઉઠાવવી પડે તો પાચક અવયવોને નુકસાન થાય તેમ બિલકુલ મહેનત ન કરવી પડે તોપણ તેમને નુકસાન થાય. બિલકુલ મહેનત વગર તે ખાલી પડ્યાં રહે ને છેવટે અપચ ઘઈ જાય. એટલે એકલા પોષણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો પૂરતો નથી. શરીરના બધા જ અવયવોને પૂરતું કામ મળી રહે એ દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવો જોઈએ. ખોરાકને કુદરતી રૂપમાં ખાઈએ તો પોષણ અને મહેનત બન્ને વાનાં સરે. ગ્લુકોઝ વગેરે ગમે તેમ તોય કૃત્રિમ ખોરાક કહેવાય. બીમાર માણસોને તે બલે ઉપયોગી હોય, પણ તંદુરસ્ત માણસોને માટે નકામી વસ્તુ છે. કુદરતી ખોરાક જેવી એક વસ્તુ નહિ.

(આદ)

જવેશભાઈ પટેલ

ગાંધીજીએ કલકત્તા છોડ્યું

[શ્રી મનુભદ્રેન ગાંધીની સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ની હાથરીના આગળના પાના, ગયા અહીં આગળ હવન્તાના ઇપવાસ છોડ્યા પછી ગાંધીજી ત્યાં ચાર દિવસ રોક્યા ને ૮મીએ દિ હી જવા નીકળ્યા તેની ગયરી આ હપ્તામા આવે છે]

બેલિયાઘાટા, હૈદરી મૅન્શન

તા ૫-૬-૪૭ શુક્રવાર

રાત સારી રીતે વીતી ૩-૩૦ પ્રાર્થનામા બિચા પ્રાર્થના પડી બાપુજીએ તકમરિયા, ગરમપાણી અને ગુનકાઝ લીધુ પછી સૂતા ૫-૪૫ બેઠ્યા બાપુએ થોડા કાગળો વાંચ્યા આજે હું અને આભા બહેન બને મોની જવામદારીમાથી મુક્ત થયા છીએ, એના આનંદમા અને આનંદમા, બને જણની ટેન સાથે જ ખાનાપીતાની, ફરવાની હતી, એટલે જૂની ટેન પ્રમાણે, સનારે કોશી પીવા માથે જ ગયા બાપુજી એકના થઈ ગયા એનું બાન કોશી પીધા પછી થયું અમે ઓરડામા ગયા તો બાપુજી હસીને કહે “ તમે એમ ન માનતા કે મારામા હવે પહેના જેવી શક્તિ આવી ગઈ છે હજુ તમારે વારાફરતી જ મને છોડવો જોઈએ અને હવે મારી ઇચ્છા છે કે તમારા બે પાસેથી જ જેટલું વધુ કામ લઈ ચક તેટલું લેવું મનુની પાસેથી નોઆખાતી અને બિહારમા ટપાલ, હિસામ, મારી અગત સેના વગેરે બધું લેતો અને હવે તો તમે બે છો એટલે બે છોકરીઓની જ મદદ લેવી ”

૬-૩૦ મસાજ, સ્નાન વગેરે નિત્યકર્મ લા સુધી આ બધું ચાલ્યુ ૮-૩૫ સૂપ અને છૂટેલુ શાક લીધુ

એટલામા તોફાનીઓ પોનાના હથિયારો બાપુને સોપના આવ્યા જે તોફાનીઓને પકડવા પાછળ હજારો રૂપિયાના પગારદારો રાખ્યા હશે, ત્યારે એક ફક્ત પ્રેમમયે આ તોફાનીઓને પકડ્યા અને બાપુ પાસે આવ્યા હથિયારોમા રોનગન, બદ્દક, બાના, છરા, તીરો, કારતૂસ, બોમ્બ, વગેરે ઘણા મોટા મોટા હથિયારો હતા

બપોરના ‘ હરિજન ’ સારું નિર્મળપાણ્યએ ઉપવાસ ઉપર લેખ લખેલો તે તપાસો એટનામા સહીદ સાહેબ આવ્યા પોતે હવે શુ કરવું એની બાપુજી પાસે સનાહ માગી બાપુએ કહ્યું, “ ને તમારે

પ્રાર્થિત કરવું હોય તો મતાના પ્રલોભનમા ન પડતા ” પડી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માટે રેણુકા રાંધે સદેશો માગ્યો “ My life is my message ” (માત્ર જીવન જીવ્યો, તેમા મારો સદેશો છે) એનો જમાગીમા અનુસાદ કરાવીને બાપુએ આપ્યો ૪વાએ બાપુએ મારી લીધી અને બિચા બાપુજી પાલ વાગ્યે બિચા એટલે વગબગ કવાક સારી રીતે બિચા પડી આર્થનાયકમજ સાથે આશ્રમ વિષે વાતો કરી એવામા દિહીના એક અમરાનમાર્ગ કનકતામા મિનસ્ટોરનું ખામ કરે છે તે આવ્યા બાપુને કહે, “ તમે ઉપવાસ છોડ્યા છે, પણ તમને દગો નીધો છે શહેરમા કયાપ શાંતિ નથી હજુ કોઈ એકમીગના મહોલ્લામા નથી જતુ, ટ્રામ બસ નથી ચાનતી ત્યારે શાંતિ કયાની ? ”

બાપુએ કહ્યું, “ મને બધુ લખી આપો અને જો એમ જ હશે તો હું ખુશ થઈશ મારા આમરણાત ઉપવાસ થશે અને કોને જેટજેટલાએ સહી આપી છે તે બધા મોગ દરશે અને મને તો શુ થનાનું છે ? ”

પ્રાર્થના પડી કૃપાનાનીજ આવ્યા ઉપરની વાત બાપુએ એમને કરી અને કહ્યું, “ બધા નેતાઓને (જેણે જેણે સહી આપી હતી) કહી દેજો કે, મને બચાવના કથું હશે તો એમ હું જીવવાનો નથી એટલે નેતાઓને સાનધ રહેવાની પૂરી જરૂર છે અને જો કનકતામા હવે રમખાણ થશે તો હું કયાપ પણ હોઈશ ત્યાં ઉપવાસ કરીશ અને મરીશ ”

ત્યાર પછી સી આર દાસના પુત્રી આવ્યા એને પણ વાતમા ને વાતમા બાપુએ કહ્યું, “ હવે મારી ઉપર વધુ જોખમ છે જો કનકતામા કઈ પણ થશે તો તમે બધા જ મારા ખૂની બનશો ”

બાપુએ આજે દિવસ દરમિયાન ઘણું જ કામ કર્યું છે વજન ૧૧૩ રતન થયુ ઉપવાસ પહેલા પણ ૧૧૩ જ હતું એટલે પેટમા પાણી બરાધુ લાગે છે

જવાહરલાલજીને દિલ્હી પહોંચવાનો તાર ફરી લાં વાગ્યે સ્તા.

બેલિયાઘાટ, હૈદરી મેન્શન
તા. ૧-૬-૪૭ શનિવાર

૩-૩૦ પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી આજે બાપુજીએ

અમને બેઠેને પરાણે સુવચનાં. પોતે એરિયું લીધું હતું, તેથી કમોડ પર જવા, અમને સૂતો રાખી, એકલા એકલા બેઠ્યા. હજી સક્રિય નહોતી આવી છતાં અમને જગાડ્યાં નહિ. જ્યારે ચક્કર આવવા લાગ્યાં ત્યારે આભાષણેને ઉદ્ગાર્યાં. એવામાં તો બાપુજીની આંખો બંધી બિતરતી જોઈ આભાષણેને જમ પાડી. હું દોડી, ખિસેનભાઈ તથા ડો. મહેતા આવી ગયા. અને બધાની મદદથી બાપુજી પથારી ભેગા થયા. “જે મારામાં રામનામ હૃદય તથા જરી તો મારે આમ કોઈનીય મદદની જરૂર નહિ પડે. હજી મારામાં કચાર છે. પણ મારો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે.”

૯થી ૧૦ રત્ના વગેરે નિત્યક્રમ, ૧૦૧ વાગ્યે શાક, સપ અને બે પાતળા ખાખરા લીધા. હજી દૂધ લેવાનું શરૂ નથી કયું.

એક વાગ્યે ડો. સુશીલાબહેન નથર દિલ્હીથી આવ્યાં અને તેણે પંજાબની, વાહ કેમ્પની, અને દિલ્હીની બંધકર હાલત જણાવી. ૧૧થી ૨ આરામ કર્યો. ૨થી ૪ મુલાકાતીઓ આવવા લાગ્યા. દર્શનાર્થીઓની ભીડ જમી હતી.

૪-૪૫ ગોન્યુમેન્ટ મેદાનમાં પ્રાર્થના કરવા ગયા. પ્રાર્થનામાં ખૂબ જ ભીડ હતી. વરસાદ પણ વરસતો હતો.

પ્રાર્થનામાં બાપુએ કહ્યું, “મારા ઉપવાસો છોડાવ્યા છે એટલે હવે આપણે બધાએ વધુ સાવધાન બનવાનું છે, એવો અર્થ થાય છે. અને ઈશ્વરની ખીક રાખી કામ કરીએ. ભલે આખું હિંદુસ્તાન બળી જાય પણ અંગણ તો શાંત જ રહે. અને જે તમે ગાંડા નહીં બનો તો તો હું ચમત્કાર બતાવી શકું. જેમ અંગણમાં હિંદુઓ ગીતા ગાયત્રી સંખ્યા વંદન કરે, એવી જ છૂટથી મુસલમાન કુરાન

પઠે, મસ્જિદમાં જાય, અને પારસી ઝંદ અવસ્તા એટલી જ છૂટથી વાંચે, તો એ બધું ચમત્કાર થયે. ગણાયે. ૧૪ ઓગસ્ટની રાતે જે ચમત્કાર બતાવ્યો છે તે તમે જતાવ્યો છે, નહીં કે મેં અને શહીદ-સાહેબે. અમે તો બધી રસોઈ તૈયાર હતી એટલે જમ્યા જ છીએ, એના જેવું છે.

“મને જ્યોત તો જ રાખી શકશે, જે શાંતિને જ્યોતી રહેવા દેશે. આજે હું તમારી પાસેથી વિદાય લેવા આવ્યો છું. પંજાબથી ઘણા લાંબા લાંબા તારો આવ્યા છે. મારે કહેવું જોઈએ કે, આ કામમાં હું (બાપુનો શબ્દ ટાંકું છું.) ‘એક્સપર્ટ’ (નિષ્ણત) છું. એમાં હું ગર્વ નથી માનતો કે નથી કરતો, પણ આ કામનો શોખ બાધ્યાવરણનો રહેલો છે. પણ જે હું અહીંથી જાઉં અને તમે પાછળથી પાગલ બનશો તો ‘માટીના ઘડા ઉપર નાચવા’ જેવું થશે. તમારે હરોને મને કહેવાનું છે કે, તું જા, તને અહીંની શાંતિની જ ખબર આપ્યા કરીશું. બાપી મારું જીવન તો ‘કરો અથવા મરો’ ના સૂત્રથી બધું છે.

“અને હવે અહીં કંઈ પણ થશે તો જેઓએ મારા ઉપવાસ છોડાવવામાં સહી આપી છે—એ. સી. ચેટરજી, શહીદસાહેબ, મુરેન્દ્રમોહન ઘોષ—તે બધા પહેલા મરશે. બાપી મારો તો દાવો છે કે, આજ પર્વત મેં નથી કોઈની બોટી ખુશામત કરી, કે નથી કોઈથી ડર્યો. એક ઈશ્વરથી ડરું છું. બાપી ન્યાય અન્યાય બધું કરનારો ઈશ્વર જ છે, અને આપણા બધાનો છે. જે માણસ ઈશ્વર પાસે જ ન્યાય કરાવે છે એને મન પછી મિનિસ્ટરો પાપી હોય, ન્યાય નથી દેતા, એવી ઝંઝટ શું કામ હોય ?

“અહીં કદાચ લડશે તો કાંતી સામે ? તમારા જ બાઈ સાથે ? મારી વિનંતી છે કે, હવે જેઓ જેઓની પાસે હથિયાર હોય તે સોંપી જાય. હથિયાર કોઈને નથી બચાવતું, એક ઈશ્વર જ બધાને બચાવનારો બેઠો છે, એનું રક્ષણ સૌ માગો.”

શહીદસાહેબે પ્રાર્થનામાં કહ્યું, “આપણું દુર્ભાગ્ય અને સહભાગ્ય બેલ છે. દુર્ભાગ્ય એ કે. આપણે આટલી મોડાસાથી ૧૭-૧૮ દિવસ ૧૪મી ઓગસ્ટથી

રક્ષા અને વળી તોફાને ચડ્યા, અને મહાત્માજીને ઉપવાસ કરવા પડ્યા મદ્દમાત્ર એ કે ૭૩ જ કલાકમા આપણે ફરી એક થયા, અને મહાત્માજીના ઉપવાસ છૂટી શક્યા, અને ફરી અહીં પવિત્ર વાતાવરણ કરીને આપણી વચ્ચેથી વિદાય લે છે "

બાકી શાંતિ જળથી રાખરા અનુરોધ કરીને પોતે જાહેર ક્યું કે, 'મહાત્માજી મારા માટે જે આદેશ આપશે તે પ્રમાણે હવે પડી દું કરીશ '

ત્યાથી અમે ૮૧૧ વાગે પાછા ફર્યા રાત્રીજ સાથે કાતતા કાતતા એક કલાક વાતો કરી અને બીજા એક બે બાઈઓ માથે વાતો કરી, ૧૦ વાગે બાપુજી સૂતા

સાંજના પ્રાર્થનામાથી આવીને ચાર ઓસ જેટલું દૂધ સફરજનમા લીધું

હેંદરી મેન્શન, કલકત્તા
તા ૭-૬-૪૭

૩-૩૦ પ્રાર્થના પડી બાપુએ થોડીક ટપાલ જોઈ અને આખમા ઊંધ બરાતા મૂક મયા

૬૧ ઊંચી ફરવા ગયા થોડાક આટા માખી કલકત્તામા બાપુજીને આજ છેલ્લેના દહાડો હોવાથી દર્શનાર્થાઓના ટોળા આવ્યે જ જતા હતા અને તેને રોકવા એ નહુ મુકેવ હવે દર્શી ૧૦ બાપુ મન્નાજ રનાન ઇત્યાદિથી માડ પરવાયો ત્યા બહાર એટલી ને એટલી જ મેદની હતી તડકે બધા તપતા હતા એટલે દરવાજા સુધી બાપુજી ગયા ૧૦૧ વાગ્યે ખાખરા, શાક, દૂધ, ફળ વગેરે થોડું થોડું લીધું

હુ અને આભાનહેન સામાન તૈયાર કરનામા પડ્યા એક તો નાની જગા, એમા હજારોની બીડ, અને બાપુની ત્રીણી ત્રીણી ચીજો સભારીને મૂકવાની જો એકાદી ગુમાવી તો અમારુ બને જશ્યું આવી અને "

૧૧થી ૧ મૌન સર્ષ ' હરિજનબંધુ 'નું કામ ક્યું ૧-૩૦ પ્રધાનો શકરરાવ દેવ તથા કૃપા લાનીજી આવ્યા એ લોકો લગભગ ૩ વાગ્યે ગયા પડી બાપુએ થોડો આરામ કર્યો, બહાર દર્શનાર્થાની

બીડ હતી ત્યા ગયા અને ધરઆગણે જ ૪૧ વાગ્યે પ્રાર્થના કરી આજે પ્રાર્થનામા પ્રવચન ટૂંકમા જ પતાવ્યું શાંતિ રાખરા અનુરોધ કર્યો પણ જગા ઘણી નાની અને લોકો હજારોની સખામા હોવાથી બહુ અશાંતિ હતી વળી બાપુ ૭ પણ ખૂબ જ થાકી ગયેલા હતા

રાતે ૮૧ વાગ્યે વિદાય આપના કેટલીક છોકરીઓ હારતોરા લઈને આવેલી, એમા એક નાની છોકરીએ બાપુની આરતી ઉતારી એટલે માપુએ કહ્યું "આ દીવો ફારી એમા જેટલ ઘી હોય તે મરીમને આપી દે આમ મારી આરતી કરવા એ વાટકી જેટલું ઘી બગાડાય કે? આજે મરીમને ઘી જોવાય નથી મળતુ "

૯ વાગ્યે અમે બાનીપુર મેશન પર આવ્યા ગાડીને થોડી વાર હતી એમને બાપુ ૭ થોડું ફર્યા શરીરસાહેમ અને મીજ પ્રધાનો બાપુજીને વગાવવા આવ્યા હતા છેલ્લે બધાએ પ્રણામ કર્યો, અને ફેન ઉપડતી વેળાએ શરીરસાહેબની આખમા આસુ બરાઈ ગયા કોઈને કદાચ થકા થાય કે સુહરાવદી સાહેમ જેના માણસ રહે ખરા? કુદરતમા કોઈને છરો વાગે તો અરેરાની થાય અને એ કુખથી આસુ આવે પણ બાપુની અહિસાસત્વના પ્રેમમય છરાએ સુહરાવની અને એના જેવા કશુ હદયનાને પિગળાવ્યા હતા એ દૃશ્ય જોઈએ ત્યારે ખરે જ એમ થાય કે, ના, બાપુના હથિયારો અમોઘ છે

જરામર ૮૧ વાગ્યે અમારી ગાડી બિપડી અમે દિલ્હી જવા રવાના થયા બાપુએ મૌન લીધું

કલકત્તાથી દિલ્હી જતા
તા ૮-૬-૪૭ સોમવાર

સવારે ૩-૩૦ રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના માટે બધા ઊઠ્યા આ વખતે પાગી મોગી છે છાપાના પ્રિનિનિધિઓ ઘણા હતા રેલેયને મેશને બીડ બહુ હતી બાકી માપુજી આજે રસ્તે મૌન હોવાથી વાચતા વખતતા અને થાકે ત્યારે સૂઈ જતા

(ચાહ)

મનુબહેન ગાધી

સ્વાધ્યાય

[સ્વપ્ન અને નિદ્રાનો અભ્યાસ]

ગનને સ્થિર કરવાને અગાઉ જોવા તે ઉપરાંત ખીજા અભ્યાસ પણ છે, તે ૩૮, ૩૯ સૂત્રમાં છેવટે કહે છે. આ બેઉ સૂત્રમાં પણ ‘મનસઃ સ્થિતિ-નિવંધની’ — એ અભ્યાસ માની લેવાનો છે. આ બે સૂત્રો આમ છે —

સ્વપ્રતિદ્રાજ્ઞાનાલંબનં વા ॥ ૩૮ ॥

યથામિતતધ્યાનાત્ વા ॥ ૩૯ ॥

સ્વપ્ન કે નિદ્રાની અવસ્થામાં જે જ્ઞાનનો અનુભવ ચિત્તને થાય છે, તેનું આલંબન લઈને જે અભ્યાસ કરાય, તોય મનને સ્થિર કરવામાં મદદ મળે છે. અથવા તો આપણને જે પસંદ હોય તેવી વસ્તુનું ધ્યાન કરવાથી પણ મદદ થાય છે.

આપણે જોયું છે કે, આ અભ્યાસના પ્રકારોનો સંબંધ અંતરાયોના પ્રકારો સાથે કાંઈક છે. જેમ કે શારીરિક અંતરાયો — બાધિ, સ્થાન માટે પ્રાણાયામને વધુ લેવાદેવા છે; અવિરતિ અંતરાયને વીતરામવિષય ચિત્ત જોડે છે. તેમ જ આ બે અભ્યાસ જે સૂત્ર ૩૮, ૩૯માં બતાવ્યા તેમને અનુક્રમે પ્રાંતિદર્શન અને અલંબનમિકત્વ એ અંતરાયો જોડે સંબંધ બતાવી શકાય. પહેલું પ્રાંતિદર્શન લઈએ.

પ્રાંતિ શું કામ થાય? કારણ, સાચી સમજ નથી તેથી તેને માટે જે જ્ઞાનનિષ્ઠા કે પાત્રી અમુક શ્રદ્ધા જોઈએ તે ન હોવાથી મન ડગમગે છે. હવે સ્વપ્ન અને નિદ્રામાં થતા જ્ઞાનને જુઓ. આપણો સામાન્ય અનુભવ જાગ્રત અવસ્થાનો જ હોય છે. સ્વપ્ન સાચાં ન હોય એમ માનીએ છીએ. અને નિદ્રામાં તો કાંઈ ખબર જ નથી પડતી, એટલે તે વિષે ઝાઝો વિચાર શો? સૂત્રકાર કહે છે કે, આ બે જ્ઞાન પર અભ્યાસીઓએ વિચાર કરવા જોવાં છે; તો મન-માંકડાને વિષે એવું જાણવાનું મળશે કે નથી તે તેનું ખરું સ્વરૂપ પામી શકશે.

સ્વપ્નમાં દસે ઈદ્રિયો શાંત હોય છે, કેવળ તેમનો નાથ — અગિયારમી ઈદ્રિય જે મન, તે કામ કરે

છે. અને નિદ્રામાં તે પણ નથી કરતું, પણ સ્વપ્નમાં જે ચાલે છે તે આપણે તેથી નિરાળા એવા સાક્ષી તરીકે જોઈએ છીએ; તેનાં સુખદુઃખ, ભય, રાગદ્વેષ, ક્રોધાદિ પણ તે વખતે અનુભવીએ છીએ; તેમાંનું કેટલુંક અગ્યા પછી યાદ રહે છે; ઘણું નથીયે રહેતું. નિદ્રામાં તે વખતે કશી ખબર નથી હોતી, પણ અગ્યા પછી એમ યાદ કરીએ છીએ કે, કીક જાંઘ આવી, કાંઈ ખબર જ ન પડી, બહુ સારું ક્ષાંત્યું.

સામાન્ય જાગ્રત દશાના અનુભવથી આ એક વિશ્લેષણ અનુભવ છે. તેમાં આપણું હૃંપણું જરા જુદી રીતે દેખાય છે, મનની ચેષ્ટાઓ અસાધારણ જોવા મળે છે. તે પરથી આપણે હૃંપણું, મન, મનની કામ દરવાની રીત વગેરે વિષે સાક્ષાત્ પામી શકીએ. દાખલો લઈએ તો, જેમ કે ક્રોધકે. તેણે સ્વપ્નાવસ્થાનો જોડો અભ્યાસ કર્યો, તો મનનાં લક્ષણો વિષે કેટલાંક નવાં જ બિંદુઓ તેણે જાગ્રત આગળ રજૂ કર્યાં; અને સારાંશી કહ્યું કે, આપણી અંદર મુખ્ય ત્રેરક બળ ‘લિંગિડો’ છે — કામવાસના છે. ગીતાકારે પણ અર્જુનના ખરી મૂંઝવણથી પૂછેલા સવાલનો એ જ ઉત્તર સદાને માટે નથી આપ્યો?

વામ દ્યૌઃ ક્રોધ દ્યૌઃ ॥ અ૦ ૩, ૩૭ ॥

પરંતુ તે આગળ જઈને કહે છે, એ આપણે નથી. કામ આપણી ઈદ્રિયો, તેથી આગળનું તત્ત્વ મન તથા તેથીય આગળનું તત્ત્વ જુદું ત્યાં ધર કરીને વર્તે છે. પરંતુ આટલું સમજવું એ પ્રાંતિજનક છે. જુદું અને ત્યાં મુશ્કેલી વ્યાપતા કામ-ચતુરની પણ પર એવું આત્મતત્ત્વ છે. સ્વપ્ન અને નિદ્રામાં તે સાક્ષીરૂપે અનુભવ લે છે. એ અનુભવોની છણાવટ કરવા દ્વારા જે આત્મનિષ્ઠાનો સંસ્કાર જે દૃઢ કરીએ તો સ્વપ્ન અને નિદ્રામાં મળના તે જ્ઞાનના આધારથી મન પર કાબૂ આવતો જાય. મનનો કાબૂ એ આત્મચિંતનો વિષય છે. તે ચિંતન કરવાને માટે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ (સૂત્ર ૩૬ જુઓ) વિચારમય જીવન (સૂત્ર ૩૭ જુઓ), ઉપરાંત સ્વપ્રદશાના મનનો

અભ્યાસ કરવાની સૂક્ષ્મ માનસપ્રવૃત્તિ પણ કામની છે. કેવળ જાત્રત જ નહિ, તે ઉપરાંત વ્યવસ્થા ને નિદ્રા એ ત્રણે દશામા જે અનુભવ થાય તે બધાનો મેગો કયાસ કરીને રહસ્ય કાઢવું જોઈએ. અપ્રવક્તા

એક બાજે મોટા આતિથ્યનનો ખેન નથી? તેનું રહસ્ય પાછીએ તો મન પર કાબૂ આવે. તેનું જ નિદ્રા વિષે છે. તેનો થોડો વધુ વિચાર આવતા અંક ઉપર.

૨૧-૫-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

‘વનસ્પતિશાસ્ત્રની પરિભાષા

[નવનુસારીના અમ્થી ચાલુ]

Bacteria જીવાણુ વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં આ નાનામાં નાના એકમ છે. અવસુષિમતાના આપા જ એકમને કૌણુ (protozoa) કહેવાય. જાવાળુના મુખ્ય પ્રકાર ત્રણ છે. સાવજીવી (Autotrophic), પરજીવી (parasitic) અને શ્વજીવી (Saprophytic)

Basal તત્વ તથિયાનું

Basifixed જનનુત્ત, પુકેરમાં પરાગધર (Anther) કેમર સાથે તણ પ્રનાર નેડાથેનુ હોય છે, પરાગધર તથિય કેસરને ઉપર છેડે નેડાથુ હોય તો તેનું પરાગધર તથિય (Basifixed or Innate) કહેવાય. રી તણ અને હમેશાના ફલમાં પરાગધર તથિયુત્ત હોય છે કેટલાક ફલમાં કેસરને ઉપર છેડે પરાગધર તથિય નેડાતો નથી પણ પરાગધરની પાછળની બાજુએ ડાચ મુશી મથેલો હોય છે. પરાગધરનો ભાગ સાથે પરાગધર થોડી મથેલું હોઈ આમ તેમ કરી સકત નથી. આડ પરાગધર તથિય (Adnate or Dorsifixed) કહેવાય. કમન અને ધડુશના ફલમાં પરાગધર તથિય હોય છે. ને પરાગધરની પાછળની બાજુએ સહેજ ડાચ મેસરો છેડે એવી રીતે વળેલો હોય કે કેમરને આધારે પરાગધર હાલ રહે તો તેનું પરાગધર જલુ (Versatile) કહેવાય. મગઈ, ધડ ઇલાદિ ધાસની નતના હોડના ફલોમાં પરાગધર જલુ હોય છે.

Biennials દિવ યુ, જે વરસ અવનારા હોડ (મૂળ, બીજા, નાનર :)

Biparous દિવ, પરિમિત શાખાવદનિ (Cymose branching)માં શાખાને છેડે ફલ મેસે તે પહેલાં તે શાખામાંથી વચિનુ એ- શાખા ફૂટે છે ત્યારે વચિનુ એ શાખા ફૂટે છે ફલ મેસતા પહેલાં ને એક જ શાખા ફૂટી હોય તો તે શાખાપદ્ધતિ ઞકમુત (Uniparous) કહેવાય. ને મે શાખા ફૂટે તો તે શાખાપદ્ધતિ દિવુત (Biparous) કહેવાય (જુઓ Branching)

Biochemistry જીવ રસાયણ, અવના સરીશના આધારે ને એ થતી રામાયણિ કિયાનુ માસ Biological જીવવર્તી, જીવશાસ્ત્ર (Biology) જીવશાસ્ત્ર

Botany વનસ્પતિશાસ્ત્ર Botanist વનસ્પતિશાસ્ત્રી

Bract પુષ્પ, જે પાનના ખણામાંથી ફલ બી છે તે પાન પુષ્પ (bract) કહેવાય. આવા પુષ્પપત્ર સામાન્ય પાન જ હોય છે પરંતુ મેઈમ હોડમાં તે રંગના હોઈ જતુને આપે છે અને ફલમણિની પાછળીએની ગરજ સાર છે એવ રંગીન પુષ્પપત્ર પાલિવાઈ (Petaloid) કહેવાય. પ્રાનનવેવમાં ફલ જેવી દેખાતી લાલ પાઈએ તે જ પાલિવાઈ પુષ્પ છે.

Branch ટાંચી શાખા Primary મુદ, ધડમાંથી ફૂટી શાખા Secondary ગીન, શાખામાંથી ફૂટી શાખા

Branching શાખાવદનિ, હોડને ડાળીએ મેસે તેમ ફૂટી નથી પણ ચોક્કસ કમે ફૂટે છે જુડી જુડી નતના દેશમાં પણ શાખાપદ્ધતિ એસરખી હોતી નથી. શાખા પદ્ધતિના મુખ્ય મે પ્રકાર છે ને યડ ને તાખાને વધતો છેડે બન્ને શાખા નાખતો નય અને તે છેડા પણ આગળ વધી બન્ને શાખા મે નાખ્યા મે તે તો શાખા પદ્ધતિ દિવુતી કે દિવુતી યા મે દાખી શાખાવદનિ (Dichotomous branching) કહેવાય. ખરખા ડી ચેરમાં એવી શાખાપદ્ધતિ નેવા મેસે છે બીજ નતની શાખાપદ્ધતિ નેવુતી કે ચેકમુલે કે ચેકડાળી પાર્શ્વ શાખાવદનિ (Lateral branching) કહેવાય છે તેમાં યડને બાજુ ડાચો અને ડાચો વધતો નય છે અને બાજુએથી શિરાળાની પદ્ધતિએ ડાચો નાખતો નય એ પ્રમાણે શાખા આવતી જ રહે તો તેવી એ-ડાળી શાખાપદ્ધતિ અપરિમિત (Recemose) કહેવાય. પરંતુ ધડની ઉપરની રૂખ (growing point) આઈ નય તો યડ આગળ વે નહિ ત્યાર બાદ તેની બાજુએ ફૂટે રી મેઈમ શાખા ચોતામાંથી ચીણ શાખાએ નાખ્યા મે આવી શાખાપદ્ધતિ અપરિમિત (Recemose) કહેવાય. અપરિમિત અને અપરિમિત એ બને વર્ગીય શાખાવદનિના પ્રકાર છે. આમ, લીમંગ, પી પેસો, ધ વેમમાં પાર્શ્વ શાખાવદનિ હોય છે.

Bryophyta ડેરલ્લા વનસ્પતિનો આ એ- વર્ગ છે. શેવાળ વર્ગની વનસ્પતિમાં માદિમુલ હોતા જ નથી.

તેથી તેનાં તમામ મૂળ નક્કી હોય છે. વધારામાં તેને યંડ અને પાન હોય છે, પણ ફળ કે ફૂલ હોતાં નથી.

Bud કઠ્ઠી, કઠ્ઠી. Leaf—પર્ણકની. Flower—પુષ્પકની
Stem—શાલાકની; કાળકની.

Bulb સ્ફંકર; જમીનની અંદર રહેલો થડનો ભાગ દૃઢ રહે અને તે પોતાને ફરતાં પાન નાખે. જમીન અંદર રહેલાં આવાં પાન ખોરાક સંધરી રસદાર બને. આવા પાનસોતા થડને રસકંદ કહે છે. રસકંદમાં રસભર્યા પાનનો દડો એક જ પાતળા કાગળ જેવા દાંડણુથી ઢંકાયો હોય તેો તેવા રસકંદ પરિશ્લંકર (Tunicated bulb) કહેવાય. (દા. ત. કુંગીનો દડો.) ને રસભર્યા પાન નાના નાના વિભાગમાં વહેંચાય અને પ્રત્યેક વિભાગ

પાતળા પડથી ઢંકાયો હોય તેો તેવા વિભાગનો બનેલો દડો વચ્ચેકંદ (Scaly bulb) કહેવાય.

Bulbil કંદકની; કેટલીક વનસ્પતિમાં ફૂલ ફળ કે બીજ હોતાં નથી. અને કવચિન્ હોય છે તેો તેનાં બીજ નબળાં રહે છે. એટલે તે નવો છોડ ઉત્પન્ન કરવા નકામા પડે છે. આવી વનસ્પતિ થડને વળગેલી શાખા કે પાનની બાજુમાંથી એક કળી નાખે છે. વનસ્પતિનો રસ એ કળીમાં જમા થાય છે અને કળી ફૂલે છે. ત્યાર બાદ ફૂલીને દડા જેવી થયેલી એ કળી છોડ ઉપરથી ખરી પડે છે અને જમીનમાં મૂળ નાખી નવો છોડ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી કળી તે કંદકનો. તેને અંગ્રેજીમાં Bulbil કહે છે.

Bunch ગ્રમણું.

ખંસીલાલ ગાંધી

આર્થિક કુળાવો અને હડતાલો

આને આપણા દેશમાં હડતાલનો પ્રથમ ખૂળ મહત્ત્વનો બન્યો છે. મોટા ભાગની હડતાલો દેશમાં ચાલી રહેલા આર્થિક કુળાવાને આભારી છે એની ટોઈ પણ તટસ્થ વ્યક્તિ ના પાડી શકે એમ નથી. ત્યારે પણ કુળાવો શરૂ થાય છે ત્યારે નફાનું પ્રમાણ તો સાથે સાથે વધતું રહે છે, પરંતુ પગાર અને રોજીનું ધોરણ ઘણું પાછળ રહી જાય છે એ સુવિદિત છે. પરિણામે, પગાર કે રોજીની કામ કરનારાઓનું જીવનધોરણ નીચું પડતાં પડતાં વધુ ને વધુ કપડું બનતું જાય છે અને તેને કારણે અસતોષ વધતાં વધતાં આખરે કામચોરી અને હડતાલોમાં પરિણમે છે.

ઘણી વખત કુળાવાએ ઉત્પન્ન કરેલાં આર્થિક બળાની સામાજિક અસર અને તેમાંથી ધીરે ધીરે સર્જાતી મનઃશિથિતિ પૂરા ખ્યાલ ન રાખવાથી આપણે કામચોરી કરનારાઓ અને હડતાલની વાતો કરનારાઓ તરફ અધીર બની બેસીએ છીએ. પરંતુ, કુળાવાનું આખું અર્થશાસ્ત્ર એટલું ભયંકર છે કે કાશીના કરવતની પેઠે એ બાંધી આવક પર જીવનારા લોકોને આવતથિ મારે છે અને જતથિ મારે છે. કુળાવો શરૂ થાય છે અને ચાલે છે એટલો સમય જ આ વર્ગનું રોષણ થાય છે એમ નથી. એ કુળાવો અમુક હદે પહોંચે છે ત્યારે ક્યાં તો પોતાના જોરે

જ વૂટે છે, ક્યાં તો સરકારને દેશના આખા અર્થતંત્રને વૂટી પડતું અટકાવવા વચ્ચે પડતું પડે છે. ને કુળાવો પોતાની મેળે વૂટે તો આર્થિક તંત્ર આર્થિક મંદી આવે, જે પોતાની પૂઠે જ બેકારી લાવે. ને સરકાર વચ્ચે પડે અને અમુક તબક્કે કુળાવાવિરોધી નીતિ ઘોડે તો એના સર્વપ્રથમ પગલા તરીકે રોજ કે પગારમાં વધારાને બંધ કરવાના હુકમો છૂટે છે. માફની તંગીને કારણે નફાને અંકુશમાં લેનાં વાર લાગે છે, કારણ એમાં એક પણ ઉતાવળું પગલું અકબંધાનક જ નીવડે છે. અંતમાં ને સરકાર જેમની પાસે પૈસા એકઠા થયો છે તેમની પાસે તે છોડાવ્યા વિના કે મમત્ર રાષ્ટ્રીયકરણ મારફત ઉત્પાદન અને વહેંચણીનું કાર્ય પોતાના હાથમાં લીધા વિના માત્ર ઉત્પાદન વધારીને જ કુળાવાને મારવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એ કુળાવો અટકે ત્યારે પણ પડેલો લાભ તો જોણે મૂડી એકઠી કરી હોય તેને જ થાય છે. ઉદ્યોગોમાં પૈસા રોક્યા હોય તો આને એછા મૂલ્યની રોકેલી મૂડી પર એક્કસ દરે એ મૂડીદાર યાગ્ય વળતર માગે અને કુળાવો બંધ થયા પછી એ વળતરનું મૂલ્ય વધારે જ થાય. દા. ત. આને યંત્રો તેમ જ બાંધકામનાં સાધનોનો ભાવ વધારે છે ત્યારે પાંચ લાખ રૂપિયામાં હું એક કારખાનું બિલું કરું, અને એના પર દસ ટકા વળતર લેતો હોઉં તોપણ મને પચાસ હજાર

રૂપિયા મગે જેનું આને રૂપિયાની જે બજાર કિંમત છે તેમા અમુક મૂલ્ય થાય કાને કુગાવો અટકે અને રૂપિયાની કિંમત અઠી કે ત્રણ ગણી વધે ત્યારે એ પાત્ર લાખના કારખાના પર આજના રોકાણને જોરે મને છ ટકા વગતર પણ મગે તો ત્રીસ હજાર રૂપિયા મળે, જેનું મૂલ્ય આજના પચોતર કે તેવું હજાર જેટલું થાય ત્યારે રોકા કે પગાર પર નબળાઓની પાસે તો કશી બચત હોય જ નહિ, એટલું જ નહિ, કેટલાયે લાખનાઓમા તો દેવું પણ કરવું પડ્યું હોય છે, જેનું મૂલ્ય વધી જતા એને તો વધારાનો ફટકો પડે.

આ ત્રેવડા મારમા એક તમકો એવો આવે જ છે જ્યારે ચુસાના વર્ગની ધીરજ ખૂબ છે અને તે કામચોરી કે હડતાન કરવા પ્રેરાય છે આઓ દિવસ મહેનત કર્યા પછી જીવનની જરૂરિયાત ન સંતોષાય અને બીજા નજર મામે હરામ મોરીથી તાગડધિન્ના કરતા દેખાય ત્યારે પણ ધર્મશુદ્ધિ પોતાની ફરજ બજાવે જાય એવા કર્મમાર્ગી થવાની બધા પાસે આશા ન રખાય, અને જે બધા જ એમ કર્મ માર્ગી થઈ જાય તો તો મમાજ માટે કોઈ પ્રયત્ન રહેતો જ નથી.

આ વાત આપણે સ્વીકારવી જોઈએ અને એ સ્વીકારના છતાં, એમ કહેવું પડે છે કે હડતાન કે કામચોરી અન્યાય ટાળવાનો ઉપાય નથી જ કામ ચોરી અને હડતાય બંને માનની તગી જારી રાખવામા કે તેને વધુ ઉગ્ર બનાવવામા કારણશૂન્ય થાય છે એ દીના જેવું છે પરિણામે, કુગાવો આનું જ રહે છે, જેના માર ઉપર કંઈ તેમ, સૌથી વધારે એ વગતે જ પડે છે.

હડતાનની તરફેણ કરનારાઓ આ માત્ર નહિ સ્વીકારે એઓ કહેશે એ બધી દલીલમાત્ર વીક છે, ખરેખર શું થયું છે તે જુઓ અમે કેટલાયે પ્રજારના શ્રમજીવીઓનું પગારવોરણ સુધરાવી શક્યા છીએ અને તે હડતાલો મારફતે જ પણ હું કહું છું, એ અર્થ મત્ત છે, અને કુગાવાનું તો એ જોખમ નથી જ નથી એ અંગેની મારી સમજ, નીચે મુજબ છે.

(૧) આવો વધારો એઓ જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો ઉત્પન્ન કરનારા ધધા અને વાહન બનાવનારા ધધામા કામ કરતા મજૂરોને જ અપાવી શક્યા છે બીજા ધધાઓ ઉપર એની અમુક અમર જરૂર પડેલી છે પણ તે ધણી મર્યાદિત છે, એટલું જ નહિ, ધણે ભાગે તો સરકારની વતીઓ ધી ન્યાયશુદ્ધિને આભારી છે (૨) આ ધધાઓમા પણ જ્યાં જ્યાં માલિકાએ તાગાગધી કરી છે, ત્યાં ત્યાં સરકારને ટકેન નાખવા મિત્રાપ એઓ કશું જ કરી શકતા નથી (૩) કુગાવાને પણ એના કુરંતી વેગે વધવા દેવામા આવતો નથી નહિ તો ચીન જેવી પરિસ્થિતિમા હિસાનો આશરો લીધા સિવાય આ નાબ એઓ મજૂરોને કેટલો સમય સુધી અપાવી શકત એ સવાન છે (૪) જે કામદારોની આગેવાની એમણે સ્વીકારી છે તેની સખ્યા આખા સમાજના પ્રમાણમા એટલી મર્યાદિત છે કે એમને જામ કરી આપવો એ સહેલ છે અને ઝેરને (૫) આ નાબ પૂજપતિઓને ભોગે નહિ, પરંતુ, સમગ્ર જનતાને ભોગે અપાવ્યો છે એમણે મેળવેના લાભનો ગોદો ક્યા લાગે છે તે જોવાની પણ એમણે ઝાઝી દરકાર રાખી હોય એમ લાગતું નથી.

પણ આ ઝેરના કારણને લીધે કામદાર વર્ગ હડતાન પાડે છે ત્યારે બીજા વર્ગોની સહાનુભૂતિ ગુમાવે છે મનશીમે આ લાન કામદાર વગને દોરવળી આપનાર લોકો જોઈ શકતા નથી અને એ કારણે મૂડીવાદને મિટાવવાનું એમનું જે અંતિમ ધ્યેય છે તેને એઓ બેવડી રીતે વધારે દૂર ધકેલી રહ્યા છે.

સવાન એ છે કે ત્યારે કરવું શું ? હું એ સ્વીકારવાને તૈયાર છું કે આપણા ઉદ્યોગપતિઓ અને પૂજપતિ ઓનો મોગો ભાગ કે કદાચ બધા જ મિત્ર સમજાતા જેવા છે, અને એમને પૈસો એકઠો કરવા મિત્રાપ બીજા કોઈ વસ્તુની પડી નથી હું એ પણ સ્વીકારવાને તૈયાર છું કે આને કારણે સરકાર આજની પરિસ્થિતિમા જે આર્થિક અન્યાય રહેતો છે તે ટાળવા માટેના કોઈ પણ પગલામા એ લોકોનો મહકાર મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે તે વૃથા છે જેના કેટલાક મહિનાઓથી

એ વર્ગની પ્રતિનિધિય અનેક વ્યક્તિઓએ કરેલાં બાંધણા અને નિવેદનો એના નક્કર પુરાવો છે. દા. ત. કાળાંગળરમાં અમદાવાદના કાપડઉદ્યોગનો પહેલો નંબર આવે છે એમ કહેવાય છે. એ ઉદ્યોગના એક વેપારી મહાજનને પોતાના કૃત્યનો પસ્તાવો તો નથી એટલું જ નહિ, વેદકાળના મહાજનો જેવી પ્રતિક્ષા જોઈએ છે અને સરકાર તે નથી આપતી તેની ફરિયાદ છે. એક ઉદ્યોગપતિ કહે છે, ઉત્પાદન વધારવું હોય તો નફા પરથી અંકુશ દૂર કરો અને રાષ્ટ્રીયકરણ નહિ કરો એવી બાંધધરી આપો. અને બીજા કહે છે કે કુમાવો અટકાવવો હોય તો રોજના દર ઘટાડો. બાંધી આવકવાળાને જરાતરાએ ન્યાય કંપારેય મળતો હોય તો તે કુમાવો અટકયા પછી પણ અમુક સમય સુધી એનો પગારવધારો ચાલુ રહે તો જ. તેને બદલે કુમાવો અટક્યો નથી ત્યારે તેને અટકાવવા માટેના એકમાત્ર ઉપાય જેમને રોજ ઘટાડવાનો સૂત્રો હોય. એમની ન્યાયબુદ્ધિ વિશે શું કહેવું? અને એમની પાસેથી સાચી દિશાના સહકારની પણ કેટલી આશા રાખવી?

હું એ પણ કબૂલ કરું છું કે, કામદાર વર્ગની સ્થિતિ ફેરેડી છે. એ છતાં હું કહું છું, હડતાલ કે કામચોરી એ અસરકારક રસ્તો નથી. કુમાવો જતાં જતાં પણ મારતો જાય છે તે છતાં જેમ લાંબો સમય એ ચાલુ રહે છે તેમ કામદાર વર્ગને વધારે ગુમાવવાનું છે. કારણ, ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરો તોપણ કુમાવાની સાથોસાથ પગાર અને રોજનાં ધોરણ કદમ બ કદમ વધતાં રહેતાં જ નથી, એ વધરાવવા માટે ઝઘડયા કરવું પડે છે, અને જ્યારે પણ હડતાલ પડે છે ત્યારે તેટલા દિવસની રોજ તો જાય જ છે. વળી, જે માસની તંગી એ કુમાવાનું ઉત્પત્તિદેત્ર અને પોષક-બળ છે, અને શ્રમ એ જ સર્વ ઉત્પાદનનું મૂળ છે, તો કામચોરી અને હડતાલ બંને કુમાવાને પોષનારાં નીવડે એ સ્વયંસિદ્ધ છે. અને એથી જ ટૂંકી ટૂંકી હડતાલો કે કામચોરીથી ઉદ્યોગપતિઓને નુકસાન નથી જતું, ઊંઘેલા લાભ થાય છે.

વળી, હડતાલ દ્વારા જ્યારે કામદાર વર્ગને સમાજના બીજા વર્ગોથી અલગ કરવામાં આવે છે

ત્યારે એનું સામાજિક ને રાજકીય પરિણામ બહુ ખરાબ આવે છે. પૂંછપતિ પેડે કામદાર વર્ગ પણ સમાજનો એક લઘુમતી વર્ગ જ છે. તેથી સામાન્ય માણસના ખમા પર આજ સુધી એક પૂંછપતિ જ સવાર હતો, હવે કામદાર પણ સવાર થાય છે, એ દૃષ્ટિએ જ લોક તો આખી ઘટનાને જુએ છે. આથી મૂડીવાદ વિરોધી દળમાં બંગાળ પડે છે જેથી કામદાર વર્ગ સામ્યવાદના વર્ગીય સરમુખત્યારીના સિદ્ધાંત તરફ વળે છે અને બીજા વર્ગો એના વિરોધી બળ તરીકે મૂડીવાદીઓનાં પાઠાં બને છે.

આનો ઉપાય વિચારતાં પહેલી વાત સૌ કોઈએ સમજ લેવાની જરૂર છે તે એ કે, આર્થિક સમાનતા તો બાબુએ રહી, પરંતુ આર્થિક ન્યાય પણ કરવો હોય તો છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં જે વર્ગોએ હડપારની કમાણી કરી છે તેમની પાસેથી એ પૈસા ગમે તે રીતે છોડાવવો જ રહ્યો. એ માટે માર્ગો ગમે તે શોધાય, પણ જે પ્રમાણે રાજ્યો પાસેથી રાજ્યો છોડાવાયાં છે, અને જેમ જમીનદારો પાસેથી જમીનો છોડાવાય છે, તે જ પ્રમાણે આ ધનવાનો પાસેથી ધન પણ છોડાવ્યે જ છૂટકો છે. એ સિવાયની બાકી બધી વાત નિરર્થક છે. જે આપણા દેશમાં મારકણો સામ્યવાદ આવતો અટકાવવો હોય તો સરકારે જ આ કામ કરવાનું છે; મૂડીવાદીઓ મોટા ભાગના રાજ્યો જેટલી પણ સમજ બતાવે તો એમને રંજગયા વિના, અને જે જુદાજુદા નવાજ કે રજાકારોના જેવી વૃત્તિ બતાવે તો એમની સાન દેકાણે લાવીને પણ - અહીં એ યાદ રાખવું ઘટે કે જે લોકો સરકારના હાથ મળ્યાં બતાવે તો જ આ કામ બની શકે. જ્યારે હડતાલથી સરકારના હાથ હેલા પડે છે.

ત્યારે હડતાલ સિવાય બીજો ઉપાય શો? એનો વિચાર કરવો ઘટે. અત્યારે કોઈ ટૂંકો ઉપાય દેખાતો નથી, પરંતુ આટલું તો જરૂર કરી શકાય :

(૧) સરકારે દશ વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રીયકરણને મોકૂફ રાખવાનું વચન આપ્યું છે એ અંગે સરકારે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે, જે પૂંછપતિઓ પોતાનો લોભ જતો કરી મર્યાદિત વળતરથી સંતોષ માની દેશના આર્થિક કાર્યક્રમમાં મદદ કરશે તો જ આ

બાંધધરી પળાશે. નહિ તો એ નીતિમાં ફેરફાર કરવો પડશે.

(૨) પૂંછપતિઓ જે જે માર્ગે આજે સમાજનું શોષણ કરી રહ્યા છે તે તે માર્ગો સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા બંધ કરવા. આખરે તો એ લોકો ઉત્પાદન અને વહેંચણીના સાધનોનો કબજો ધરાવીને જ સમાજને લૂટે છે. આમાંથી વહેંચણીનું તો આપું કાર્ય સહકારી ધોરણે ઉત્તમ રીતે થઈ શકે. ઉત્પાદન અંગે શ્રદ્ધાઓગ્રા અને ગ્રામઉદ્યોગોને સહકારી ધોરણે વિકસાવવા. મૂડીવાદ અને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયકરણ વચ્ચે આ જ 'મધ્યમ માર્ગ' છે. આ માટે આપણે કર-કસરથી પણ નાની નાની બચત કરવી પડશે અને તે બધી સહકારી પ્રવૃત્તિને વિકસાવવામાં રોકતી પડશે. આ માટે ફરજિયાત બચતની યોજના ધડતી નેત્રમાં છે.

(૩) જેમની પાસે વધુ બચત હોય તેમણે શેરો મારફત મળના વધારે વ્યાજનો મોહ જતો કરી પોતાનાં નાણાં એ મૂડીવાદીઓના હાથમાં સોંપવાને બદલે રાષ્ટ્રીય બચત ફંડનાં સર્ટિફિકેટો વગેરે લઈ એ પૈસા સરકારના હાથમાં સોંપવા.

(૪) જાહેર સત્કાર સમારંભોમાં યતો હજારોના ધુમાડો અટકાવી રાષ્ટ્રીય બચતમાં રોકવો નેત્રમાં છે.

(૫) બધા મોટા ઉદ્યોગોમાં મૂડી, અને કામદારની સાથે સાથે સમાજનો પણ દિનસંબંધ છે અને એથી એની વ્યવસ્થામાં આ ત્રણે પક્ષોની બાગીદારી નેત્રમાં એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવો નેત્રમાં.

(૬) સમાજ અને કાયદા વિરોધી પ્રવૃત્તિ માટે મુશ્કેલીઓ નેત્રમાં, અને જરૂર પડે તો મોટી અને બહિષ્કારનાં સાધનોનો પણ ઉપયોગ કરવો નેત્રમાં. '૩૦-૪૨'માં પરદેશી સરકારના અમલ નીચે પણ આ બે સાધનો દ્વારા આપણે બમબકામે ડારી શકતા તો આજે તો આપણી સરકાર છે, એટલે જો આપણે નવી શ્રદ્ધાથી આ સામાજિક શસ્ત્રોને ધડવા માંડીએ તો જરૂર સફળતા પામીએ, જેકે આ શસ્ત્રો છેવટનાં ગણાતાં નેત્રમાં. છેવટે, આ બધામાં જે એક વાત આપણે હંમેશાં નજર સામે રાખવાની છે તે એ કે, બધી પ્રવૃત્તિ લોકોને સાથે રાખીને જ કરતી નેત્રમાં. અને એ તો જ બંને જો આપણે સંકુચિત સ્વાર્થ અને વર્ગભેદ જાને છોડી સાચી સર્વોદયની ભાવના સ્વીકારીએ. કારણ જનતાનું જોર સંઘર્ષક્રિયામાં જ છે. વળી, માણસે સર્જેલા સૌ પ્રયોનો ઉકેલ આપણાની શુદ્ધિશક્તિ માણસમાં છે જ એટલી શ્રદ્ધા પ્રામાણ્ય રાખવી નેત્રમાં.

નવસારી

નનકે દવે

કા.કા.સાહેબ કાલેલકરની જીવનરેખા

આશ્રમ અને વિદ્યાપીઠમાં

કાકાસાહેબ આશ્રમમાં આવતી નેડાયા એ અરસામાં જ, એટલે કે ૧૯૧૭ના જૂન માસમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમને કાયરબથી ખસેડી હાલની જગ્યાએ સાગરમની લઈ જવામાં આવ્યો. આશ્રમની શાળાને ત્યાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. તેના સંચાલનનું કામ શિક્ષક મંડળમાંથી વારાફરતી સોંપવામાં આવતું તોપણ કાકાસાહેબની વિશિષ્ટ છાપ તેના પર પડ્યા વિના રહે તેમ નહોતું. ગામડાંની જનતાને ઉપયોગી થાય એવી ત્યાગોદ્યોગપ્રધાન કેળવણી આપવાનો મૂળથી જ શાળાનો ઉદ્દેશ નહોતો કરવામાં આવ્યો. એ જ વરસે ગાંધીજીના પ્રમુખપદ

નીચે ભરૂચમાં યુનરાતની ખીજ કેળવણી પરિષદ ભરવામાં આવી અને તેમાં આશ્રમની શાળાની યોજના તથા અભ્યાસક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતાં. કાકાસાહેબે આ પરિષદમાં વાંચવા માટે રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી વિશે એક લેખ મરાઠીમાં લખી આપ્યો હતો. તેનું યુનરાતી ફિરોઝલાલભાઈ એ કથું હતું. યુનરાતીમાં કદાચ તેમનો આ જ પહેલવહેલો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ લાગે છે. હિન્દી (હિન્દુસ્તાની) જ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રભાષા થવી નેત્રમાં; હિન્દી અને ઉર્દૂ એ તે ભાષાનાં બે સ્વરૂપો છે અને તે એકબીજાની નજીક આવવાં નેત્રમાં, એવી દલીલ તેમણે એ નિબંધમાં રજૂ

કરી હતી. આશ્રમની શાળામાં તે હિન્દુસ્તાની ભાષાની નાગરી અને ઉર્દૂ બન્ને લિપિઓ શીખવવાનું આવશ્યક મનાતું. તે વખતની આશ્રમની શાળાના શિક્ષક મંડળ જેવું શિક્ષક મંડળ બાએ જ હતરત્ર જેવામાં મળે એવું હતું. કિરીરલાલભાઈ, નરહરિભાઈ, કાકાસાહેબ, જુગતરામ દવે, વિનોબા, અપાસાહેબ પટવર્ધન તેમ જ મગનલાલભાઈ એ બધામાંથી એક એક વ્યક્તિ એક એક સંસ્થાની ગરજ સારે એવી છે. તે ઉપરાંત ગાંધીજીની પ્રેરણા અને દોરવણી તો હતી જ. એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયોગને માટે કાકાસાહેબને બહુ જ સારું ક્ષેત્ર મળી ગયું. આમ તો સમગ્ર આશ્રમને જ વિશાળ અર્થમાં સમરત પ્રજાના રાષ્ટ્રધ્વજર ગારેની એક આદર્શ શાળા કહી શકાય. હિન્દની પ્રજાના વિકાસના ઇતિહાસમાં આશ્રમનું અનોખું સ્થાન રહેવાનું છે.

આ વરસે (૧૯૧૭) કાકાસાહેબે ગાંધીજી જેડે સિંધની મુસાફરી કરી, ઇન્દોરમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાયેલા હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં હાજરી આપી, અને ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા મહાપુલમાં સાત્રાજ્યને મદદ કરવા માટે ભર ઉનાળામાં ગાંધીજીએ લશ્કર ભરતીની ચળવળ ઉપાડી ત્યારે તેમાં પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ વગેરેએ પણ તેમની સાથે પોતાના નામ નોંધાવ્યાં હતાં. ગાંધીજીએ લશ્કરભરતીનું કામ એટલા ઉત્સાહથી ઉપાડ્યું હતું અને તેમાં તેઓ એટલા તન્મય થઈ ગયા હતા કે, એક વખત કોઈ પ્રતિષ્ઠિત સદ્ગૃહસ્થ તેમને મળવા માગે છે એમ મહાદેવભાઈએ તેમની આગળ વાત કરતાં તેમણે બીજી બધી વાત કોરે મૂકીને એ ભાઈ લશ્કરમાં જોડાવા તૈયાર છે કે નહીં એવા પ્રશ્ન મહાદેવભાઈને પૂછીને તેમને ચકિત કરી દીધા હતા !

કાકાસાહેબને અનેક વિષયોમાં રસ હોવાથી અને 'જ્ઞાનમાત્ર માડું ક્ષેત્ર છે' (આથ નોલેજ ઇઝ માર્ક પ્રોવિન્સ) એ તેમનું એક જીવનસૂત્ર હોવાથી વિવિધ વિષયો અંગેનું તેમનું જ્ઞાન સારું સરખું છે. ઉપરાંત દરેક પ્રશ્નનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરીને તેને અંગે પોતાનો મૌલિક મત આંધટાની તેમની ટેવ હોવાથી

તે જે કંઈ બોલતા કે લખતા તે હંમેશ નવા જેવું અને મૌલિક હાગતું. (ધીમે ધીમે આ વૃત્તિ દુર્બળ બનીને 'વેદાનુકૂળ સ્મૃતિઃ' એ ન્યાયે કાકાસાહેબમાં આંધીજીને અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ વધારે બળવાન બનતી દેખાય છે. એ વાત તેમનાં શરૂઆતનાં ભાષણો તથા લખાણો અને હાલનાં ભાષણો તથા લખાણોની તુલના કરતાં જણાઈ આવે તેવી છે. એના સંમર્ધનમાં કાકાસાહેબ ક્યારેક કહે છે કે, ગાંધીજીની શોધ કરવામાં તેમણે પોતાની મૌલિકતા કે સ્વતંત્ર શુદ્ધિ બધી વાપરી નાખી છે. પણ એ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દે આપણે બાનુએ રાખીએ.) આશ્રમમાં તેમણે હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ, ધર્મ ને રમ્પતિ મંથો, હિન્દનું રાજકારણ અને અર્થકારણ, ઉપનિષદો અને ખગોળ એ વિષયોમાં વિશેષ રસ લખતે તેનાં એપ વિદ્યાર્થીઓને લગાડ્યો. સ્વદેશીની શરૂઆત તો મહારાષ્ટ્રમાં શ્રી ગણેશ વામુદેવ જેધી ઉર્દૂ સાંપંજનિક કાકાના વખતથી આગાથીસમી સદીના આઠમા દાયકાથી થઈ હતી. તેનું સંવર્ધિત સ્વરૂપ બંગલગંની ચળવળ વખતે લોકોને જોવા મળ્યું. પણ તેના વિદ્યુદ્ધતર સ્વરૂપનું દર્શન ગાંધીજીએ જ દેશને કરાવ્યું. એ સ્વદેશીનો સિદ્ધાન્ત આ જમાનાનો પ્રબોધક ઈશ્વરી અવતાર છે, એવું પ્રતિપાદન કરતો એક મૌલિક નિબંધ કાકાસાહેબે ૧૯૧૯માં લખ્યો. એના અંગેજી ભાષાંતરના વાચન પરથી શ્રી રોમાં રોલાંએ કાકાસાહેબ પર સંકુચિત-પણીનો આરોપ કર્યો, જે તેમના (રોલાંનો) ગાંધીજીના ચરિત્રમાં નોંધાયેલો છે. એને અંગે કાકાસાહેબ અને રોલાં વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને અંતે રોલાંએ બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક પોતાનો આક્ષેપ પાછો ખેંચી લઈ દિલ્લિગીરી પ્રદર્શિત કરી કાકાસાહેબની માફી માગી. પરંતુ આવા મહાન પુરુષ પોતાની માફી માગે છે એવું પ્રદર્શન કરવું કાકાસાહેબની નમ્રતાને દુરુચું નહિ, એટલે એ કાગળ આજે તેમના દક્ષતરમાં જ કચાંક પડેલો છે એમ જાણવા મળે છે.

સ્વદેશીના સિદ્ધાન્તના પૂરતા આકલનને અભાવે અનેક પરદેશી વિચારકોએ તેના હિમાયતીઓ પર સંકુચિતપણીનો આરોપ કર્યો છે. તેમાં પ્રખ્યાત

સમાજશાસ્ત્ર અને નગરરચનાનિષ્ણાત પૈટ્રિક ગેડીઝ પણ એક હતા. શ્રી છગનલાલ જોષી મારફતે કાકાસાહેબની તેમની સાથે મુલાકાત થઈ તે વખતે તેમણે પોતાના આલેખ અભિપ્રાય કાકાસાહેબ આગળ વ્યક્ત કર્યો. પણ જ્યારે કાકાસાહેબે સ્વદેશીનું રહસ્ય જણાવતાં તેમને કહ્યું કે, અમારા સ્વદેશીના સિદ્ધાન્તમાં તમને લાગે છે એવું એકદેશીપણું કે સંકુચિતપણું મુદ્દલ નથી; પણ તેમાં regionalism (સંકુચિત એકદેશીપણું - જડતા) અને provincialism (પ્રાંત-વ્યાપક્તા) જનનેના સુંદર સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે ગેડીઝે એટલી જ નિખાલસતાથી તેમને જણાવ્યું કે, તો તો મારે તેની સારે કશું કહેવાપણું નથી; હું તેના પહેલા અર્થને ખ્યાલમાં રાખીને જ તેને પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય ધરાવતો હતો.

આમ તો કાકાસાહેબનું લખાણ ૧૯૧૭થી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થવાની શરૂઆત થઈ હતી, તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ૧૯૨૦માં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે મહેમાન થઈને અમદાવાદ આવ્યા તે વખતે કવિશ્રી વિરે એક લાંબો લેખ તેમણે ગુજરાતીમાં લખાવ્યો હતો. એ જ તેમનો પહેલો સ્વતંત્ર ગુજરાતી લેખ કહી શકાય.

આ જ અરસામાં આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના પ્રવાસની હકીકત કાકાસાહેબે કહેતા માડી તે આશ્રમની શાળાના હસ્તલિખિતમાં પ્રથમ અસરદેહ પામી. અને આગળ જતા 'દિમાલયનો પ્રવાસ'ને રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામી.

વિદ્યાર્થીની સ્થાપના

૧૯૨૦ની સાલથી હિંદના ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો કહેવાય. પંજાબને હત્યાકાંડ, ખિલાફતનો પ્રશ્ન, તથા સ્વરાજ એ ત્રણે મહત્વના સવાલોની બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારે હિંદને બારે અન્યાય કર્યો હતો, તેથી તેની શુભનિષ્ઠાની બાબતમાં દેશનો પૂરેપૂરો બ્રમ ભાંગ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીએ દેશની આગળ એ શેતાની સરકારની સાથે અસહકારનો કાર્યક્રમ મૂક્યો અને તેનો પ્રચાર કરવા માટે તેઓ દેશના એક ખૂણેથી બીજા ખૂણા સુધી ધૂમવા લાગ્યા. દેશના વાતાવરણની મહાસભાને યોગ્ય

જણુ થાય તથા તેને એક રીતે સૂચન પણ મળે તે માટે ગુજરાતની ચોથી રાજકીય પરિષદ સને ૧૯૨૦ ના ઓગસ્ટ માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં અમદાવાદ મુકામે, વડોદરાના એક વખતના સરનાયપીથ શ્રી અબ્દાસ તૈયગજીના પ્રમુખપણા હેઠળ બરવામાં આવી અને તેમાં ગાંધીજીનો અસહકારનો આખો દરાવ અને તેનો કાર્યક્રમ પસાર કરવામાં આવ્યો. તે દરાવની એક ક્લમ શાળા કોલેજોનો બહિષ્કાર કરવા વિરે હતી. એટલે એ બહિષ્કાર વ્યાપક પ્રમાણમાં સફળ કરવો હોય તો એ શાળા કોલેજોની અવેજમાં કંઈક નવી વ્યવસ્થા તો કરવી જ જોઈ એ. તેથી ગુજરાતની એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી સ્થાપનાનો દરાવ કરવામાં આવ્યો અને તે માટે એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિ પણ નીમવામાં આવી. એ કામમાં ગાંધીજીની સાથે જ કાલેમકર, મહાશ્યાળા, વગેરે તેમના માથીઓ અને આશ્રમના અધ્યાપકો મહત્વનો ભાગ ભજવે, એ સ્વાભાવિક હતું. કેવળ અસહકારની દૃષ્ટિ ઉપરાંત રાષ્ટ્રીયતા, હિંદની સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિના પૂરા ખ્યાલ રાખીને જ નવી સંસ્થાનું ઘડતર ધરાય એ જરૂરનું હતું. તેથી જૂની ધરેડીની શાળા કોલેજોમાંથી અસહકાર કરીને આવેલા પણ અંગ્રેજી ચર્ચમાં દારા જ નોનારા શિક્ષકો કે પ્રોફેસરો દારા એ કાર્ય થઈ શકે તેમ ન હતું. એટલે કાકાસાહેબ જોવાની આ સમિતિમાં હાજરી અત્યંત આવશ્યક અને ઉપકારક નીવડવાની હતી. આ અરસામાં નવજીનમાં તેમ જ યગજિન્ડિયામાં ગૂજરાત વિદ્યાર્થીની સ્થાપના ક્યા પાયા પર થવી જોઈ એ, તેમાં કોઈ પણ બંનનું સંકુચિતપણું ન આવે તેટલા માટે કહ્યું ચીરજી રાખવું જોઈ એ, ઇત્યાદિ બતાવવા માટે કાકાસાહેબે એ ત્રણ લેખો લખ્યા અને અંતે એવી ચેતવણી આપી કે Where there is no vision, the people perish જે પ્રજામાં વર્તમાનને વટાવીને ભાવીને જોવાની દૃષ્ટિ નથી હોતી તેના વિનાશ થાય છે.

ઉપર જણાવેલી સમિતિનું જ આગળ જતાં ગૂજરાત વિદ્યાર્થીની નિયામક સભામાં ફાવેલ થયું; અને તેણે ૧૯૨૦ના નવેમ્બરની ૧૫મી ને સોમવારે વિદ્યાર્થીની પહેલી પ્રવૃત્તિ તરીકે ગૂજરાત

મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા આંધીજીને શુભ હસ્તે કરી. મહાવિદ્યાલયનું કાર્ય બરાબર દીપી નીકળે તે માટે આશ્રમ તેમ જ તેની રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળામાંથી કાલેશ્વર, વિનોબા, પટવર્ધન, નરહરિભાઈ વગેરે ઓછાવત્તો સમય મહાવિદ્યાલયમાં આપતા હાયા. શ્રી મચ્છવાળાએ વિદ્યાપીઠના મહામાત્રની જવાબદારી માથે લીધી.

વિદ્યાપીઠના શરૂઆતના ઉત્સાહ ને મસ્તીના તે દિવસો. તાંને અસહકાર કરીને આવેલા વિદ્યાર્થીઓ કદી બૂલી શકે તેમ નથી. આ લેખની શરૂઆતમાં જ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, એક નવું અને વિશાળ જગત તેમની આગળ પ્રગટ થયું હતું. મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકો સાચી રાષ્ટ્રીય ભાવના ને ત્યાગદત્તિથી પ્રેરિત થઈને આવેલા હોવાથી અધ્યાપકો ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે અસુક પ્રકારનો નિકટનો જીવન-સંબંધ બંધાયો હતો. કાકાસાહેબના નામ પર જોડે અર્થશાસ્ત્રનો વિષય મુકાયો હતો તોપણ તેઓ અનેક વિષયો લેતા. અંગ્રેજી, પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો વગેરેમાંથી કોઈ પણ વિષય તેઓ શીખવતા. એટલું જ નહિ પણ શરૂઆતમાં બંગાળીના અધ્યાપક આવ્યા ન હતા ત્યારે તેમણે એ વિષય પણ શરૂ કરી દીધો હતો. ગુજરાતમાં બંગાળીનો તેમ જ બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓનો અભ્યાસ અને પ્રસાર કરવાનું કામ વિદ્યાપીઠે જ શરૂ કર્યું હતું. મહાવિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓ રોજ પ્રાર્થના થતી તે પછીનું તેમનું પ્રવચન વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ પ્રેરણાદાયી હામનું. અને પ્રાર્થના થા માટે જોઈએ એવા પ્રશ્ન ઉદાહરણો વિદ્યાર્થીઓ પાસે પ્રાર્થનાનો-તે પંડીના પ્રવચનને ખાતર-લાભ લેવા ચૂકતા નહિ. તે વખતનાં તેમનાં એ પ્રવચનો બહુ ટૂંકાં અને સચોટ અસર કરનારાં હતાં. તેમાં સિદ્ધિલતા ભાગ્યે જ આવતી. શૈલીમાં એજન્સ હતું. તેમની વાણીના કે લખાણોમાં આ ગુણ પ્રાર્થનામંદિરમાં તેમ જ તેમના લખાણોમાં બધે સરખો જ જોવામાં આવતો. તેથી બધા જ વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓના તેઓ એક કેન્દ્ર જેવા બની ગયા હતા.

મહાવિદ્યાલયની રચાવના થયા પછી થોડા જ દિવસમાં ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિરની રચાવના કરવાની

મચ્છવાળા વિદ્યાપીઠની નિયામક સભા આગળ આવી. પ્રાચીન ઇતિહાસ ને પુરાતત્ત્વને અંગે મુબઈ યુનિવર્સિટી દિલ્હીની બીજી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં ઘણી પાછળ છે. નહિ તો બાહિ દાજી, ભાંડારકર, ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી જેવાની પરંપરા આગળ ચલાવનારા થોડાક માણસો તો આને આપણા પ્રાન્તમાં જરૂર તૈયાર થયા હોત. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે એ બાબતમાં આગળ પગલું ભરવાનો વિચાર ક્યો અને પુરાતત્ત્વ મંદિરની યોજના ઘડવા માટે એક સમિતિ નીમી. 'બધા રસ્તાઓ રાજધાની રોમ તરફ જવા જોઈએ' એ અંગ્રેજી 'કહેવત પ્રમાણે બધી વિદ્યાઓ મુક્તિ તરફ લઈ જનારી હોવી જોઈએ એ વિદ્યાપીઠનો ધ્યાનમંત્ર હતો. કાકાસાહેબે તો આ મંત્રની સાધના જ અત્યાર સુધી વિશેષ ભાવે કરી હતી. તેથી આપણાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિનો વર્તમાન સાથે કેમ ગેળ બેસાડી શકાય તેનો પણ વિચાર આ સમિતિએ કરવાનો હતો. તેમાં તેને કાકાની ખૂબ મદદ મળી. વિદ્યાપીઠનો આર્થવિદ્યામંદિરનો અભ્યાસક્રમ એ વસ્તુનો નક્કર પુરાવો કહી શકાય.

વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણકાર્ય તો બરાબર શરૂ થયું અને ચાલ્યું. પણ તેના સંચાલકોમાં એકરામ રજો નહિ તેથી; તેનું કામ બરાબર પગભર થયું છે, હવે આશ્રમની શાળાનું કામ છોડીને વિદ્યાપીઠમાં રહેવાની જરૂર નથી તેથી; અથવા આશ્રમના શિક્ષકોને જે જાતની કેળવણી દેશહિત માટે ઉત્તમ છે એમ લાગતું હતું તે વિદ્યાપીઠમાં પૂરેપૂરી દાખલ કરવાને અવકાશ મળશે નહિ એમ લાગવાથી; અથવા બધાં જ કારણોને લીધે કાકાસાહેબ, કિશોરલાલભાઈ, નરહરિભાઈ વગેરે વિદ્યાપીઠના કામમાંથી કારેગ થઈને પાછા આશ્રમની શાળાના પોતાના કામમાં ગયાં.

પણ કાકાસાહેબનો વિદ્યાપીઠ તેમ જ તેના વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો. વિદ્યાપીઠની નિયામક સભામાં તેમ જ પુરાતત્ત્વ મંદિર વગેરે તેની વિવિધ વિદ્યાઓને અંગેની સમિતિઓમાં તો તેઓ હતા જ. તે ઉપરાંત અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ અધ્યાપકો તેમને વારંવાર મળતા ને તેમની પાસેથી

સલાહસૂચન, દોરવણી કે પ્રેરણા મેળવના, વિદ્યાર્થીઓ સાથેના કાકાસાહેબને સંબંધ ઉત્તરોત્તર ખૂબ વધતો ગયો. ગુજરાતભરના વિદ્યાર્થીઓના તેઓ મિત્ર, શિક્ષક ને સલાહકાર બન્યા, એ તેમના બહેણા પત્રવ્યવહાર પરથી જોઈ શકાય છે. એ પત્રવહેવારમાં જીવન અંગેના જાત જાતના પ્રશ્નોની બહુ જ સુંદર રીતે છણાવટ કરેલી જોવા મળી શકશે. વ્યક્તિજાત વાતચીત ને પત્રવહેવાર એ બે દ્વારા ગુજરાતના સંખ્યાબંધ યુવાનો પર કાકાસાહેબે બારે અસર ઉપજાવી છે. તેમનાં પુસ્તકો તો બહારે વસ્તુ છે જ.

‘નવજીવન’ના તંત્રીપદે

૧૯૨૨માં ગાંધીજીને છ વરસની સગ થઈ. ‘નવજીવન’ના વ્યવસ્થાપક સ્વામી આનંદ તે પછી તંત્રી બન્યા તેમને પણ સરકારે થોડા જ વખતમાં ઝડપી લીધા. એટલે ‘નવજીવન’ ચલાવવાના કાર્યને બાર કાકાસાહેબને માથે આવ્યો. ‘નવજીવન’ના તંત્રી તરીકે તો તેમનું નામ આપણને જોવા મળતું નથી, પણ ૧૯૨૨ના ૪મી જૂનને રોજ તેમનો પ્રથમ અગ્રલેખ ‘નવજીવન’માં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી ૧૯૨૩ના ફેબ્રુઆરીની આખરે તેમના પર હિન્દના ફોજદારી કાયદાની કસમ ૧૨૪ (અ) હેઠળ રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાયો ને તેમને ૧ વરસની સખ્ત કેદની સજા થવાથી તેઓ જીવ ગયા ત્યાં સુધી તેમણે ‘નવજીવન’માં સામાજિક લેખોનો જાણે એક મોટો ધોધ જ વહેવડાવી દીધો. ધાર્મિક પર્વો કે જયંતીઓથી માંડીને પ્રચલિત રાજકીય કે સામાજિક પ્રશ્નોને ચર્ચનારું તેમનું આ કાળનું લખાણ તેમના સાહિત્યમાં ચોથી વધારે ઓળંગવાળું હોવાની સાથે એટલું જ ત્રિપુલ છે. તેમના બધા સંગ્રહોના પાયા ૩૫ આ લખાણ ‘કલેષકરના લેખો’માં મોટા કદનાં લગભગ આઠસો પાનાંના એક દળદાર ગ્રંથમાં આપણને એકજ જોવા મળે છે સ્વતંત્રતા

ને દેશના પ્રેમથી બળખળતા કલેષકરની ઓળખ. ગુજરાતને આ લખાણ દ્વારા જ થઈ અને તે ઓળખ આખાલ્લવદ ગુજરાત કરી બૂલું નથી.

આ વખતના જોડવાસ ઈસ્માન કાકાસાહેબે ‘ઓતરાતી દીવાલો’ નામનું એક નાનકડું પુસ્તક લખ્યું. તેમાંથી તેમનો સાર્વત્રિક કુદરત-પ્રેમ અને નિરાગસ વૃત્તિ આપણને જોવા મળે છે. આ પુસ્તક વાંચીને ગાંધીજીએ પ્રસન્નતા અનુભવી. આ પુસ્તક કિશોર કુમાર અવરથાના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતભરમાં સાહિત્યનો પ્રથમ પરિચય કરાવી રહ્યું છે.

જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા બાદ બોરસદ મુકામે બસાયેલી ગુજરાત રાજકીય પરિવ્રતા અધ્યક્ષપદે કાકાસાહેબની વરણી કરીને ગુજરાતે કાકાસાહેબ પ્રત્યેની પોતાની કંઈદાની વ્યક્ત કરી. આશ્રમની સાળાનું નવસંસ્કરણ કરવાનું કામ પણ કાકાસાહેબે શરૂ કર્યું હતું. એટલામાં તેમના શરીરમાં ક્ષયરોગનાં ચિહ્ને દેખા દીધી, તેથી તબિયત સુધારવા માટે તેઓ હજીરા, બોરડી, સિંહગઢ, પવત, ચિંચવડ, નાંદી ટેકરીઓ વગેરે ઠેકાણે આરામ માટે રહેવા ગયા. અમદાવાદ આવીને ડો. તળવળકરની દવા કરી પૂર્ણ રોગમુક્ત થયા ને થોડાક વખત આશ્રમમાં ગાળ્યો. અને પછી ફરી ગાંધીજી સાથે દક્ષિણ હિન્દ અને લંકાની મુસાફરી કરી આવ્યા. લાંબા વખત સુધી ચાંદણી બોગવનાર માણસ અર્ધો વૈદ અને છે એ નવાયે કાકાસાહેબે ક્ષયરોગના એક ચિકિત્સક બની ગયા. તેમણે આપેલી સલાહ સૂચના અનુસાર આહાર વિહારના નિયમોનું પાલન કરીને ક્ષયના બોગખતેલા તેમના કેટલાક મિત્રો એ રોગરોગના સકંજમાંથી મુક્ત પણ થયા છે. કાકાસાહેબ લગભગ ૧૯૨૭ના અંત ભાગમાં સામંતાળ થઈને આશ્રમમાં પાછા આવ્યા.

—આદ્ર]

પાંકુરંગ દેશપાંડે

પહેલેથી સાવધ રહો. જે જામત નથી તે પાછળથી પરતારો.

જામત અને પ્રત્યુત્પાદનમતિવાળા માણસને કશું અસાધ્ય નથી.

જેમ એક હાથીનો ઉપયોગ બીજા હાથીને પકડવામાં કરવામાં આવે છે, તેમ એક કામમાંથી મળેલો અનુભવ બીજા કામ પાર ઉતારવામાં વાપરવો જોઈએ.

—કાન્કપુરિયસ

નવુ વાચન

સત્તરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યોઃ સંપા. ૦ અને ભોગીલાલ ન. સોરસરા, પ્ર. ગુર્જરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; પૃ. ૨૦૮, કિં. સર્વો માટે એક રૂપિયો, બીજા માટે બે રૂપિયા.

ગુર્જરાત વિદ્યાસભાએ ગુર્જરાતી સાહિત્યના ઇલોહારતું ને કાર્ય હાથ ધર્યું છે તેમાં આ વખતે વિવિધ વિષયો અને વિવિધ રચનાશીલનું પ્રતિનિધિત્વ રત્ન કરતાં સત્તરમા શતકનાં આઠ કાવ્યોનો આ સંગ્રહ સંપાદિત કરીને રત્ન કર્યો છે. એ કાવ્યો નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) રામભક્તવૃત્ત 'કપિલસુનિનું આપ્તમાન' (સં. ૧૬૬૦ આસપાસ), શ્રીમદ્ ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધને આધારે રચાયું છે. (૨) રૂઢવૃત્ત 'પાંડવવિષ્ટિ' (સં. ૧૬૭૭), રૂઢના આ એક જ કાવ્યમાંથી પણ એની સાક્ષિઓનો સારો એવો પરિચય મળી રહે છે. (૩) ગોવિન્દવૃત્ત 'મામેડુ' (સં. ૧૬૮૦ આસપાસ) (૪) નરહરિવૃત્ત 'હરિચીલામૃત' (સંભવતઃ સં. ૧૬૭૨ પહેલાં), નરહરિ એ અખા અને ગોપાલનો વયોવૃદ્ધ સંમકાલીન હતો અને મધ્યકાલીન સાહિત્યના જ્ઞાની કવિઓ પૈકીનો એક છે. આ કાવ્યમાં ને ભક્તજ્ઞાન અને ભક્તજ્ઞાનીનાં લક્ષણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે વાંચતાં આપણને અખાનું સ્મરણ થઈ આવે છે. (૫) વિશ્વનાથ ભટ્ટવૃત્ત 'પ્રેમપયસી' (સં. ૧૭૦૮ આસપાસ), આ કાવ્ય વિવિધ દેશીઓમાં રચાયેલું હોઈ સ્થૂં ઠાળ વેવિંચ રત્ન કરે છે. (૬) અક્ષત કવિવૃત્ત 'માધવાનજ કયા' (સં. ૧૭૨૭ પૂર્વે), જનપ્રસિદ્ધ કથાનક પરત્વે રામજય પૂર્વે લખાયેલી એક લોકવાર્તા તરીકે આ કૃતિનું મહત્ત્વ મળી શકાય. (૭) પેદુઠકાસકૃત 'રાસલીલા' (સં. ૧૭૪૪ પૂર્વે), આ કાવ્યમાં શ્રીમદ્ ભાગવતનાં રાસપંચાધ્યાયીને આધારે રાસ પૂનમની રાત્રિની રાસલીલા કવિએ વર્ણવી છે. (૮) કેસર વિમલકૃત 'સુક્રમાલા' (સં. ૧૭૫૪), જેન કવિ કેસરવિમલનું આ કાવ્ય વિપવ અને પ્રકાર બન્ને દૃષ્ટિએ આકર્ષક તેમ જ મહત્ત્વનું છે. વળી આપણા સાહિત્યના અભ્યાસીઓમાં હજી લગભગ અભણું જ હોઈ એને આ સંગ્રહમાં રચન આપવામાં આવ્યું છે.

આમ બધાં કાવ્યો તપાસતાં જણાશે કે, આ સંગ્રહ પ્રેમાનંદ પૂર્વે લગભગ અર્ધી સદી દરમ્યાન રચાયેલી તથા પ્રેમાનંદની સમસામયિક એવી કૃતિઓ રત્ન કરે છે. આ સંગ્રહમાં મુખ્યત્વે અપ્રસિદ્ધ દેશી કાવ્યો લેવાનો સામાન્ય

નિયમ રાખ્યો છે, તેથી એમાં પ્રેમાનંદના મુપ્રસિદ્ધ પુરોગામીઓ અથવા પ્રેમાનંદના વયોવૃદ્ધ સંમકાલીન તત્ત્વજ્ઞાની કવિ અખાનાં કાવ્યોનો સમાવેશ કર્યો નથી.

શ્રી સોરસરાએ ઉપાદ્ધાતમાં આ કાવ્યો વિષે સંક્ષેપમાં યોગ્ય એટલી સર્વ માહિતી આપી છે.

બેઘળિંદુઃ લે. ૦ શ્રી ધૂમકેતુ; પ્ર. બારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ૦ અમદાવાદ; પૃ. ૨૨૪; કિં. ૩-૦-૦.

શ્રી ધૂમકેતુનો આ 'ઐતિહાસિક કાલ્પનિક કથનિકા' નો સંગ્રહ આવકાર્ય છે. એમાં શ્રી ધૂમકેતુએ લખવાનું જુદાં, શીખ ધર્મની ધર્મકથાઓ તેમ જ અન્ય ઐતિહાસિક પ્રસંગોમાંથી કથાવસ્તુ લઈ એને પોતાની કલ્પનાના રંગથી રંગીને આ કથનિકા લખી છે. શ્રી ધૂમકેતુનું રચન નવલિકાકાર તરીકે અગ્રજીય છે. આ કથનિકા પણ દેશી નવલિકા જેવી જ છે. તેથી એમની એ શક્તિ એમાં પણ દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહેતી નથી. એમાંની ઘણીખરી વાર્તાઓનો હાલ અત્યંત આકર્ષક છે. કેટલીક કથનિકામાં (Suspense) સસંદેહનું તત્ત્વ શ્રી ધૂમકેતુએ એટલી સફળતાથી મૂક્યું છે કે, આખી કથનિકા વાંચીએ ત્યારે જ નિરાંત વળે. 'સાંતિની જન્મભૂમિ', 'જન્મસભા' હર્યાદિ કથનિકા આ પ્રકારની છે. વળી 'સાંતિની જન્મભૂમિ', 'સૂર્યનું રહસ્ય', 'રૂપરૂપને અરૂપ' 'શ્રીતિની ખાખ' જેવી કથનિકા તો લેખકની વાર્તાકાર તરીકેની પ્રતિભાને ઉજ્જવળ કરે છે અને શુરદેવ રવીન્દ્રનાથની 'કથા એ કાહિની' નું પ્રતિબિંબ ઝીલતી હોય એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી. એકંદરે આ સંગ્રહ સુંદર છે; અને રાત્રિના સાંઘ વાતાવરણમાં બધું કામકાજ પડું કર્યા પછી આપણું કુટુંબ આ કથનિકામાંથી નિર્દોષ આનંદ લાંડી શકે એવો ઉત્તમ છે.

વાતાચનઃ લે. ૦ શ્રી ધૂમકેતુ; પ્ર. ગુર્જર અંધરલ કાશલિય; પૃ. ૨૦૨; કિં. ૨-૮-૦.

શ્રી ધૂમકેતુનો 'સર્જન ચિંતન' અને 'છવનચક્ર' પછીનો આ ત્રીજો સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાં પિરતાળીસ લખાણો અને નિબંધોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી ધૂમકેતુ પોતાના અર્થવાદી અને સૂત્રાત્મક વાકયોથી કેટલીક જડન વાતો પણ સંક્ષેપમાં કહી શકે છે. 'સાક્ષીવતાઃ સરસતા', 'છવનસંજામઃ છવનસંગીત', 'ભુજિ વિરુદ્ધ ભાવના' જેવા દેશી નિબંધો આપણને જન-શૈલીનું સ્મરણ કરાવે એવા છે. સાથે સાથે આ વાંચને પણ હલેળ કરવો જરૂર છે; કેટલાક વિષયો એવા હોય છે કે જે વિસ્તૃત ચર્ચા માગી લે છે. એવા વિષયને શ્રી

ધૂમકેતુ એવાદ મે પાનાની મર્યાદામાં સમેટી લેવા મગે છે એ સમયે આપણને ભેટએ તેગે સંતોષ થતો નથી ધણી વાર એમ પણ લાગે છે કે, હજી ખરી વાતની સારવાત થાય છે ત્યાં તો નિબંધનો અંત આવે છે 'ક્ષાધારની નિષ્ક્રિયતા', 'જીવાની ટકાવી રાખી દોય તો', 'ધર્મ' — એક અવિત્ય સંક્રિ' એ લખાણોમાં આ વાતની પ્રતીતિ થાય છે એકે એમાં શ્રી ધૂમકેતુની શેરીની લાક્ષણિકતા દૃષ્ટિએ પરચા વિના રહેતી નથી 'દ્રષ્ટી વાર્તા', 'મવિતા' 'ગુજરાતનો વીરમ્વિ નર્મદ', 'ભરખો' એવા નિબંધો મનનીય છે

૧૯૪૬ છૂં શ્રી ધૂમકેતુ પ્ર૦ ગૂજર પ્રથમ લખાણ, અમદાવાદ ૫૦ ર૧૧, કિ ૩-૦-૦

'શ્લોકજી'ની આ ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ધૂમકેતુ લખે છે 'લખ પ્રસંગે અને પ્રાસંગિક ઘેટોમાં આ પુસ્તકનો ઉઠાવ થાય છે' આમ આ પુસ્તકને આદ્યક એવા બાલ રંગોમાં રજવામાં આવ્યું છે તેથી એમ કોઈ સુન્દર નારીને બહુ આશ્ચર્ય પહેરાવવાથી એની સુન્દરતા ઘણી નાખવામાં આવે છે, તેમ શ્રી ધૂમકેતુના 'શ્લોકજી'માં વ્યક્ત થતા વિચારો મનનીય તેમ જ સુન્દર છે કેટલાક તો અતિસુન્દર છે, એ વિચારોની આસપાસ વિચારોને સુસંવત નહીં એવા સુશોભન ચિત્રો બેઠીને આખને એ ખૂબે છે શ્રી ધૂમકેતુ પહેલા પૃષ્ઠ પર લખે છે —

'ન રૂપ કે રંગ સુખે આમાં'

તો પછી આ બાલરૂપ એ માયા — ખેડું છે ને ખડું રેખાય છે — એવું કહ્યું છે ખડું ?

આવા સુન્દર વિચારોને આમ જ પ્રગટ કર્યા હોત તો તે વિચારોના બાલોમાંથી વાચકના મન પર પર ઊઠતા હલપના ચિત્રો જ વિચારોને વધારે ચોષક બનત

શ્રી ધૂમકેતુમાં સુત્રત્મક અને અપવાહી વાક્યો લખવાની શક્તિ અજબ છે એમની સરળ નવલિ એમાં વેરાયેલા વિચારો પરથી જ એમની એ શક્તિનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે 'શ્લોકજી'માં તો એવા વિચારોનો જ સમઢ છે, તેથી એ વધુ ગમી નય એમ છે હઠાદરણ્ય એ આપણે એમદ બે લઈએ 'મદાનગી સારીમાં નથી રહેતી, હેથામાં રહે છે' 'સુન્દરતા એવાની યેવળએ મનુષ્યને અસુન્દર ભેતા શિખવાડ્યું છે ફુનિયામાં એ ચોવા હપર ચાલે છે, તે ચોવા હાર ચાલેતો નથી' આવા આવા ચારસો હપરાત વિચારો એમાં વેરાયેલા છે વળી શ્રી ધૂમકેતુની શેરી પડુ પ્રાસાદિક હોવાને લીધે એ વિચારોને સારો ઉઠાવ મળે છે

મુ૦

શાશ્વભાષાનો મવાલ લેખક ૫૦ નવાદરતાલ નેહરુ મળ અગ્રેષ્ઠ પરથી પ્ર૦ નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ કિ ૦ ૩-૦, પા૦ ૪૮+૮

આ ચોપડી ખરે વખતે બહાર પાડવા માટે પ્રકાશક સરથાને ધન્યવાદ થતે છે શાશ્વભાષાનો સવાવ મૂળે ભેતા આપણા દેશના સાચા વિદ્યાર્થી અને સાચી સંસ્કૃતિ વધા પ્રજાદિને લગતો સવાલ છે કમનસીબની વાત એ છે કે તેને કેટલીય બધી તાલકની ખેચાખેચી અને વાઢાવાદીનો આપણે બનાવી મૂકીએ છીએ. પરંતુ 'નાહકની' પણ કેમ માનીએ ? આપણા પ્રબલકીય આત્મામાં રહેલી કોઈની કોઈ વાતો જ એને ધેરે છે એમાં સાદા નથી ગુલામીનું સેકા નવું બારણું પ્રબલ પરથી હઠતાની સાથે તેમાં જોડે ને કાઈ રહેલું હરી તે વરી આવે છે, ને એક રીતે સારું જ છે, કેમ કે તેથી આપણે આત્મશુદ્ધિ વ્ધી શકીશું પણ તેને માટે ગહીર વિવેચનાર ભેટએ પડિતછની આ ચોપડી એ વરતું પરી પાડે છે

ચોપડીમાં બે નિબંધો આપ્યા છે એ ૧૯૩૭માં લખેલો, ને મુખ્ય છે, બીજો હમણા ૧૯૪૬માં લખેલો, ને પુરવાણીય છે ૧૯૩૭માં પહેલપ્રથમ સ્વતંત્ર પ્રધાનમડોના સ્થાપા, ત્યારે રાષ્ટ્રની પુનઃપટના માટેનો એ સવાલ હરત હપર આવ્યો, તેને હરશે ને પડિતછએ તે સાવમાં પોતાના વિચારો રબુદ્યા પછીનો દરકો પાછો હઠતામાં વીરો ને બાદ એ જ પ્રશ્ન પાછો મૂળે એ જ છતા રૂપે જુદો છે એવો ભ્રમ ઊભો કરે એમ ઊઠ્યો ત્યારે પડિતછએ ફરી તે વિવે લખ્યું એ બનેમાં ને એ જ અ ગદિ છે તે વિવે પ્રકાશક પોતાના નિવેદનમાં લખે છે કે,

પડિતછએ પોતાનો નિબંધ પ્રથમ લગે તો પછીના બાર વખતે આજામાં આપણા દેશમાં અને પંચિવતનો થયા છતા એ દરમિયાન આ મહત્ત્વના સવાલ પર તેમના વિચારોમાં ઝાંઝુ પરિવતન થયું નથી એનો અર્થ એ કે રાષ્ટ્રના ઘડતરના આ મહત્ત્વના સવાલને અમે પહેલેથી જ પડિતછ વ્યાસક તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારના રાજકીય વિનાની દૃષ્ટિ રાખીને વિચાર કરતા આવ્યા છે' પડિતછનો બીજો નિબંધ એવા માટે આનીજ પૃથ્વી પર રહી શક્યા નથી પણ પહેલા લેખ ભેટને તેમણે તેમાં સાર 'હરિભળ પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો અને તેની પ્રત્યાવવા લખેરી તે આ ચોપડીમાં સધરી છે ને નીચે મુજબ છે —

આપાત પ્રશ્ન હપરનો નવાદરતાલ નેહરુનો નિબંધ હું ખૂબ મળજીપૂરક વાચી ગયો છું હમણા હમણા એ પ્રશ્ન કમનસીમે વાઢાવાદજ રૂપ લીધું છે

પરંતુ ખરું જોતાં એને આણંદ બેઠકું રૂપ આપવાનું કશું સંભવન કારણ નથી. એ અમે તેમ હો, આખા પ્રશ્નનું રાષ્ટ્રની અને શુદ્ધ કેળવણીની દૃષ્ટિએ સાચું રૂપથીકરણ કરવામાં જવાહરલાલનો નિબંધ કીમતી યર્થ પડશે. તેમની રચનાત્મક સૂચનાઓનો લાગતાવળગતાઓ બહોળાં પાયા ઉપર સ્વીકાર કરશે તો કોમી સ્વરૂપ પામેલા આ અધ્યયનો અત્યંત આવી જશે. એ સૂચનાઓ વિગતવાર અને યાજી ઉદાહરણોદેશી છે, અને એકંદરે તેનું સમર્થન કરવામાં મને લગાડે સંકોચ થતો નથી.”

(ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૩૭)

રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ સાંસ્કૃતિક અને શિશુભી છે. તેને કોમી રીતેવામાં આવ્યો છે, અને તે ૧૯૩૭થી તો સ્પષ્ટ જતાવી પાડાય છે, એમાં શંકા નથી. અને એમ કોમી કરવાની ધારે તેનું સાચું સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય પણ કમી થઈ જાય છે — બીજી જાય છે, એ પણ સમજાતું નથી એ બારે દુઃખની માત છે. આ કોમવાદી નજર ન્યારે માંથીલએ દિંદી સાહિત્ય સંમેલનની નીતિમાં જોઈ ત્યારે તે દુઃખી થયા

અને હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા સ્થાપી. પાકિસ્તાન થઈ જતાં આ કોમવાદની નજરમાં સુધારો થયો જોઈતો, હવે, તેને જલ્દી તે બહારી વધારે બગડી યોડા જ બખત પર પડિતલએ દિંદીમાં ‘સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એન્યુ-કેશન’નો પાયો નાખતાં કહ્યું,

“મને તો લાગે અન્યથા યાય છે કે, હજી ગાંધીજીનું નામ લેનારા ને તે પોતાયાં કરનારા લોકો એવું કામ કરે છે કે જે એમણે આખી જિંદગી જે ખાતે અર્પણ કરેલી તેની જ સામે તદ્દન જાય છે. એ આપણને કોઈને આ બાજતમાં ખૂલ લાગતું હોય તો આ જે વિશેષ યાય છે તેની સામે યવું જોઈએ, એ ઉધારું છે.”

અને પડિતલ એને માટે કટિબદ્ધ થયા છે. ગાંધીજીની રાષ્ટ્રભાષા વિષેની દૃષ્ટિ અને નીતિમાં હિંદના બાવી વિષે શું રહસ્ય રહેલું છે, તે તેમના વારસ ખરેખર પામી ગયા છે. આ તેમની પુસ્તિકા દરેકે તે રહસ્ય સમજવા માટે જોવી જોઈએ.

૨૦-૫-૪૬

મૃ

માસિક વિવેચન

વીસમી સદીનું નવું રાજકારણ

માનવ દુનિયાનો રાજકારણી એકમ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બન્યો છે. એટલે દુનિયાનું દરેક રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર હોય એ હવે સ્વાભાવિક મનાય છે. તેથી જ સામ્રાજ્યવાદ આજે નિંદ્ય થઈ ચૂક્યો છે. ગયાં બે પુલોમાંથી જો નક્કર કમાણી થઈ હોય તો આ મહત્ત્વનો દૃષ્ટિબદ્ધ યયો છે તે છે.

બીજો એક મોટો ફેરફાર, શુદ્ધ નિંદ્ય અને નિષિદ્ધ લાગે છે, એ થયો છે. જોને એક દારણ આકૃત માની સદંતર લાંબા ગણવામાં આવે છે.

આથી આ ધ્યેયને પહોંચી વળવાના ઉદ્દેશથી રાષ્ટ્રો પોતાના સંઘ રચે, એ એમાંથી આપોઆપ આવી રહે છે. ગયા સૈકા સુધી રાજ્યો પોતાના મંડળ કોઈ શત્રુ-મંડળ સામે તૈયાર રહેવાને માટે રચતાં. એ ઉદ્દેશ સાધે જલે કરવામાં શરમ નહોતી ગણાતી. આજે એ વસ્તુ શરમજનક હરી છે.

જમનાના રાજકારણની અંદર આ જાતના ફેરફારની પ્રક્રિયાનો નમૂનો જોવા હોય, તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો દાખલો ઉત્તમ ગણાય. એક વેપારશાહીથી

તેની શરૂઆત થઈ. તેમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય બન્યું. તે મટીને ‘બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ’ બન્યું. એટલે કે, તેના સામ્રાજ્યમાં સમાયેલા રાષ્ટ્રો તેના તાબેદાર મુલકો નથી, મણ મળિયારા સાથીઓ છે, એમ બન્યું. છેવટે હવે તેનું ‘બ્રિટિશ’ વિશેષણ પણ રદ થાય છે, અને તેના સાત રાષ્ટ્રોનું એક ‘કોમનવેલ્થ’ બને છે.

હિંદુસ્તાને આ કોમનવેલ્થમાં ચાલુ રહેવાનો દરખા ક્યો છે. આથી, “ગ્રેટ બ્રિટન, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂ ઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન અને સિલોન જલે કરે છે કે, તેઓ રાષ્ટ્રોના આ ‘કોમનવેલ્થ’ના સ્વતંત્ર અને સમાન સભ્યો તરીકે જોડાવેલાં રહે છે; અને શાંતિ, સ્વતંત્રતા તેમ જ પ્રગતિની સિદ્ધિ માટે એકબીજા સાથે છૂટથી સહયોગ કરતાં રહેશે.” આ રાજકારણને ‘નવે’ નામ આપતું હોય તો તે શાંતિ અને-યુદ્ધનિષેદનું રાજકારણ છે. તેનો પાયો સર્વરાષ્ટ્રસમભાવમાં રહેલો છે. વીસમી સદીનું રાજકારણ આ રીતે એક ડગલું આગળ વધ્યું છે.

‘કોમનવેલ્થ’નો ઠરાવ

હિંદના કોમનવેલ્થમાં રહેવાના ઠરાવને કંગ્રેસે તથા બંધારણસભાએ લગભગ સર્પાનુમતે બહાલી આપી છે, તે આનંદની વાત છે. એ બતાવે છે કે, ગાંધીજીએ આ દેશને છેલ્લી આખી પેઢીબર અહિંસા અને સત્ય દ્વારા ને રાજદારી શિક્ષણ આપ્યું, તેનો પ્રભાવ જનતાના હૃદય પર કાયમ છે. બદ્ધે, ખરું જોતાં ૧૯૪૭માં સ્વાતંત્ર્યજન્મને દિવસે દિલ્હીમાં લોકોએ ‘માઉન્ટ-બેટનની જય’ પોકારી ને દરેકો દેખાડ્યાં, તે પરથી જ આ તો જણાયું હતું. પેઢી દર પેઢી આપણે ત્યાં અંગ્રેજોનો વિરોધ કેળવતો આવ્યો, છતાં તે ક્યાંય ઊડી ગયો અને હિંદુ મુસલમાન ને રાજાઓની કાપાકાપી ચર્ચ, પણ અંગ્રેજોને કોઈએ ન માર્યો. એ પરંતુ જ થુ જનાવે છે?

સમાજવાદી, સામ્યવાદી અને હિંદુ મહાસભા પક્ષે આ વાતનો વિરોધ ક્યો છે? આ ત્રણમાં બીજું તો કયું સામ્ય કે સાથીપણું છે? છતાં આ એક બાળનમાં તેઓ સાથે છે, એ ભારે સુચક વાત છે. બાકી, રાષ્ટ્રની આઝાદીનો ઇતિહાસ જોતાં, આ ઠરાવ સમગ્રજ એવો સ્વાભાવિક અને ઇતિહાસ-ચુદ્ધ લાગે છે.

હિંદ અને બ્રિટનને ધ્રુવે ભેગાં કર્યાં છે ત્યાંથી આપણા રાજકારણનો પ્રારંભ થયો. બ્રિટનની દાનન જોરી નેહરૂ તેની ઇમાનદારી પર વિશ્વાસ ન જોડો; એમાંથી જહાસ પક્ષ જન્મ્યો. પહેલાના પ્રતિનિધિને ગોખલે ગણ્યોએ તો બીજાના લોકમાન્ય હતા. એકની સૌમ્ય સમજ અને મીઠો વિરોધ, અને બીજાનું ઉગ્ર તેજ અને સ્વધર્મનિષ્ઠા — જનેના એકત્રિત વારસ એવા ગાંધીજીએ ૧૯૧૭થી આ બંનેનો સમન્વય શરૂ કર્યો. કદી એમણે અંગ્રેજ પ્રજાની ઇતરાજ ન રાખી. બદ્ધે, તે પ્રજાના શુભોનો આશય હતું, એમ કહ્યું. છતાં હિંદ-સ્વરાજનિષ્ઠામાં કોઈ નેવ આટો એવું તેજ પ્રગટ કર્યું. છેવટે ‘હિંદ છોડો’ સૂત્ર પોકારતી વેળા પણ ચોખ્ખદ આપી કે, એનો અર્થ બ્રિટિશ પ્રજા સાથે મિત્રસંબધ પણ છોડો એવો નથી જ. હિંદ બ્રિટનનું ‘કુમિનિયમ’ કે ‘સંસ્થાન નથી, તે એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે; અને એ પ્રકારની એની કદર થવી નેહરૂએ, એમ આપણે ચાહીએ છીએ.

આવા પ્રયત્નનું પરિણામ ને આવી શકે તે જ આવ્યું, એમાં ગાંધીજીની નીતિનો ભારે વિશ્વસ છે.

કેટલાક કહે છે, બ્રિટન-વગેરે જોડે આપણે શું કામ રહેવું? રહેવાનો અર્થ ને શુદ્ધાત્મી કે તાબેદારી કે ઓશિયાળા હોય, તો ન જ રહેવું. ‘બાકી તો હુનિયામાં રાષ્ટ્રો માટે આત્મતિક સ્વાતંત્ર્ય જેવી પરંતુ નાબૂદ થઈ છે; રાષ્ટ્રોનો સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાપૂર્વક પરપરબાવ અને અન્યોન્યાશ્રય એ જ શક્ય’ છે અને મારું પણ છે. મિત્રાચારી અને ભાઈચારાના નાતાથી રાષ્ટ્રો ને પોતાના સંઘો રચી ‘યુનો’ના સિદ્ધાંતોને પ્રુષ્ટ કરે, તો એમાં દોષ નથી. એ રીતે જ મનુષ્યો કામ કરી શકે છે.

એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે, આ સાનસાંથી પાંચ રાષ્ટ્રોને તો બૂજોળે સાથે સાથે જોડેલા છે; અને બ્રિટન જોડે ઇતિહાસો જોડેલા છે. ઉપરાંત, ને લોક-શાહીને આપણે ચાહીએ છીએ, તે પણ આપણે બ્રિટનના સંબંધમાંથી શીખ્યાં છીએ. આ લોકશાહીના અગ્રાજ વિરોધથી તો આ ઠરાવનો સામનો કરનારા નથી કરતા? — એ એમણે પોતાના અંતરમાં તપાસવું નેહરૂએ. કેમ કે માકસવાદ અને આજકાલ જેવા મળતો હિંદુવાદ લોકશાહીનું તત્ત્વ નથી માનતો. તે જને વાદમાં કેટલીક મજબૂત-ચાહી અને ‘શૂત-પરસ્તી’ જેવા મળે છે. પણ એ વળી બીજી વાત ચર્ચ.

કોમનવેલ્થમાં ચાલુ રહેવાના ઠરાવથી હિંદે કયું ખોલું નથી, બદ્ધે શાંતિના માર્ગમાં એક ડગ આગળ વધ્યું છે; અને ને સ્વતંત્રતા મેળવી છે તેને કશી અંચ આતવા દીધી નથી, બદ્ધે તેને વધારે સાજાત ને સંધાર્મન કરી છે.

૨૨-૫-૪૯

શ્રી સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી

આ પત્રમાં વડોદરા યુનિવર્સિટીના નામ બાળનમાં કરેલી સૂચના મંજૂર થઈ અને વડોદરામાં નવી વસાહતી યુનિવર્સિટી રચાઈ છે અને તે હવે પોતાનું કામ શરૂ કરશે, તેથી આનંદ થાય છે. આનું નામ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પડ્યું તે માટે શ્રી. પ્રતાપરાવ ગાયકવાડને ખાસ-ધન્યવાદ થઈ છે.

શ્રી જૈનદનાથ મિત્ર દીવાન થયા ત્યારથી હાથ પર લેવાયેલું કામ દીધમાં પડ્યું હતું. અને છેવટે, અપાટાપંથ પદ્ધતીની દેશદશામાં, તે સફળ થયો કે કેમ, એવી જાણી શકા હતી. પણ વિધિનો ખેલ એવો કે, તેવો જ વખતે તે કામ સફળ થયું અને ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય ગુજરાતમાંથી એ છેવટે કામ કરીને ગુજરાતમાં લીન થઈ ગયું!

નવી યુનિવર્સિટીનાં વાઈસચાન્સેલર શ્રી હંસાબહેન મહેતા નિમાયાં છે. એને માટે તેમને ધન્યવાદ થયે છે. શ્રી હંસાબહેન વસાહતી યુનિવર્સિટી અને સ્વભાષાનું માધ્યમ, એ બેમાં મધ્યમ માન્યતા ધરાવનારાં છે. આશા રાખીએ કે, તે આ બે મુદ્દાને પોતાને સોંપાયેલા નવસર્જનમાં સાંગોપાંગ ઉતારી દેખાડશે. સ્વતંત્રતા આપ્યા પછી યુનિવર્સિટીનું પુનઃસંગઠન એક બારે હીલ્ડેનિ અને જવાબદારીનું કામ બની ગયું છે. તેમાં જૂની ગતિગતિકતા વધારેપડતું વર્તન પાડી આ નવસર્જનને રૂંધે એવો ભય છે. ગુજરાતની આ નવી યુનિવર્સિટી તે વિષે સાવધાન રહેશે એમ આશા રાખીએ છીએ. એ તો ક્યારે અને કે જો તે સ્વભાષાના માધ્યમને પોતાનું મિશન બનાવે અને શુદ્ધ વિદ્યાબ્યાસનો આદર્શ વિસારે, પડ્યા ન દે. સ્વભાષાના માધ્યમવાળી વસાહતી યુનિવર્સિટીનો પ્રયોગ સફળ કરી દેખાડવાના કામમાં શ્રી હંસાબહેનને આ નવી યુનિવર્સિટીમાં સફળતા મળે.

૨૨-૪-૪૯

અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટી

શ્રી સવાહરાય યુનિવર્સિટી ગુજરાતની જ એક યુનિવર્સિટી છે. જોકે ખરું જોતાં, યુનિવર્સિટી તો, જોતાસુભાવે જે કોઈ લાં આવી, તેને જ્ઞાન આપનારી પરખ ગણાય. પરંતુ તેનું માધ્યમ જોતાં તેને ગુજરાતી યુનિવર્સિટી કહેવું હોય તો કહી શકાય.

‘જતાં ખીટ ‘ગુજરાત’ યુનિવર્સિટી હવે જોઈએ? — આ સવાલ પુછાય છે. અને તેનું એક નિમિત્તકારણ તો એ છે કે, મુંબઈ સરકારે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી રચવાનું કામ ઉપાડ્યું છે; અને આ

ખાબતમાં અમદાવાદમાં કેટલાકનો મત એવો છે કે, આખા ગુજરાત માટે એક જ યુનિવર્સિટી રચવી અને તે અમદાવાદમાં. આને લઈને અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટી રચવાનું હજી બીજું છે, એમ કેટલાકને લાગ્યા કરે છે.

સવાહરાય યુનિવર્સિટીએ આ બમને. પણ એટલે અંશે તો ભાગ્યે ગણાય કે, ગુજરાત માટે એક જ યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ, એ વિધાન બરાબર નથી. તે ઇચ્છે તો અનેક પણ રચી શકે. પ્રદેશ માટે ફરજિયાત એક જ યુનિવર્સિટી હોય, એ એક દ્વિવિધ હેતુવાસ જ છે. ખીજા દેશોમાં તો જુદું જ જોવા મળે છે. જેમ કે, હમણાં જ ઇંગ્લેન્ડમાં જૂની નોટિંગહામ કોલેજના પાયા પર નવી યુનિવર્સિટી રચવામાં આવી. એક દાનવીરે ૧૭૩ લાખ રૂપિયા આપ્યા તેથી એ શક્ય બન્યું. નવી યુનિવર્સિટી પાસે ૧૦૦ એકર જમીન છે; ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થી છે, જેમાંના ચોષા ભાગના છાત્રાલયમાં રહી શકે એટલી સગ છે, તે બધા રહી શકે એવી સગ કરવામાં આવશે. અને આ યુનિવર્સિટી ઇંગ્લેન્ડની ૧૨મી યુનિવર્સિટી છે. ઉપરાંત રોક્રોફ્ટસેન્ડ વેલ્સની ૫ જુદીઠી મતલબ કે, યુનિવર્સિટીનો આપણો ખ્યાલ મુધરવો જોઈએ.

અમદાવાદ ઇચ્છે તો વડોદરા માફક પોતાની નગર-વિદ્યાપીઠ જરૂર રચી શકે. મુંબઈ વિદ્યાપીઠ આજે જે કામ કરે છે તે લેવાનું એ ન તાકે. મુંબઈ સાથે યુનિવર્સિટી પૂરતો સંબંધ ચાલુ રાખવાની છૂટ ગુજરાતને હોવી જોઈએ. અને એમાં મુંબઈને હવે કશો વધારેપડતો બોલો નથી રહ્યો, એ જૂલવું ન જોઈએ.

આવી નવી વિદ્યાપીઠો પ્રાદેશિકતાની સંકુચિતતાનો પથરા ગમે આપ્યા વગર ચાલવી જોઈએ. તેથી તેમનાં નામ પણ તેમના મથકના નામ પરથી જ રાખવાની રીત યોગ્ય ગણાય છે. એટલે અમદાવાદમાં જે નવી યુનિવર્સિટી કદાચ તો તેને અમદાવાદ યુનિવર્સિટી નામ રાખે અને તે યોગ્ય છે.

૨૨-૪-૪૯

ઉદ્યોગશિક્ષણમાં અવસ્થાન

સાળાઓમાં ઉદ્યોગનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, એ એક ક્રાંતિકારી પ્રયોગ ગણાય. તેને

માગોપામ, પાર ઉનારી સફળ કરનામા સીધા ને વ્યાજકર્તા ધણા લાભો રહેવા છે. શિક્ષણના મુદ્દામા તો તે કીમતી મદદ આપી શકે તેમા એક બચવડાન જોયુ તે નહિ કંપેલુ તો ન ગણાય, છતાં ખ્યાનમા રાખવા જેવુ છે

કેટલીક શાળાઓમા જતા જોયુ કે, ઉલોગને પથુ, એક સવાત-જનામનો પુસ્તકિયા વિષય એ ન હોય, એવી રીતે વ્યથાનાતો જોયો. એક શિક્ષક માગેકોને ડની જતોનો નિમષ લખાનતા હતા પથુ એ બાળકોએ કાતરાનુંય શરૂ નહોતું કર્યું, ને કદાચ કેટલાકે ડની જતોનો વિચાર કરના નેટલી ઝીણુટથી રૂ જોયુ પથુ ન હોય એક સીવણ શિક્ષક સચાની

સોપની જતો વિષે લખાવતા હતા, બાળકો સરે એમ નહોતા ને તેની સોય જોઈ પથુ નહોતી પથુ સોપના નબરો વિષે વખાણુ અપાતું હતું

નૂતી પુસ્તકિયા ગોખણુ અને શિક્ષણની રેવ ઉલોગની કિયાને આમ મારી ન નાપે એ જુખાણુ જોઈએ. સમગ્રપૂર્વક કિંગ કરવો એનો અર્થ ઉપર કથુ તેવો નથી ઉલોગ કરતો. તો ને દેશવિજે કે જીકી શકે, અથવા તેને મારી રીતે કરના શુ કરવુ એ અધુ જરૂર માળકોને આપીએ પરતુ તેનો અર્થ એની ચોપડી નહિ, કે એના મનાત-જપામ રૂપે પરીક્ષા નહિ, એ સાદુ થવુ જોઈએ

૨૩-૫-૪૯

મ૦

સાભાર સ્વીકાર

ગુજેર પ્રથમન કાવોલવ, અમદાવાદ, તરફથી —
સોમનાથ : લે૦ રતનભણિયવ ખીમરાવ કિ ર ૪૦૦, હોમલવિપ્ણી : લે૦ મેવાલાલ મુનશી, મિ ર ૪૦૦-૦, મારીબાણેજ : લે૦ ચંદુલાલ મણુભાઈ દલાલ, કિ ર ૩૦૦ એકેલવ્ય : લે૦ પ્રમોદ કિ ર ૦-૧૨૦ ચાલો ગામડામાં લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર, મિ ર ૦-૮-૦, જ્ઞાનગંગા : સમ્રાં જાનુપ્રસાદ મ મટ સપાં રમણલાલ ના શાહ કિ ર ૦-૮૦, શુભમગંધી જોડેલી : લે૦ શીલાવતી મુનશી કિ ૫૦-૦, સવિતાથી સામર : લે૦ શિવરા કર પ્રાણુસ કર શુભવ, કિ ર ૪૦-૦, વેવિશાળ : લે૦ ઝવેરચંદ મેવાળી, કિ ર ૩૮-૦, અતિપદા : લે૦ ગોવિન્દ સ્વામી સપાં મુન્દરમ, કમારા કર જોડી, પ્રભારામ રાવળ, કિ ર ૨-૮-૦, ચુંદડી સપાં ઝવેરચંદ મેવાળી, કિ ર ૧-૮-૦, કિશોર રામાયણુ લે૦ દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ પટેલ, કિ ર ૧-૪૦, ચાર મેવચાની કેળવણી : લે૦ શમુભાઈ શુભવ, મિ ર ૧-૮-૦, બાળપોથી. લે૦ રાકરભાઈ સોં પટેલ, કિ ર ૦ ૪-૦, બાલ ગણિતે મેવચા ૨ થી ૪ લે૦ સોમાભાઈ પ્રીશાભાઈ પટેલ કિ અનુક્રમે રૂ ૧-૪-૦, ૦-૫૦, ૦ ૬૦, ૦-૬-૬

યુવાનતર કાવોલવ, સુરત, તરફથી —

કોરમ : લડરી ર ૪, ૫, ૭, ૮ ૧૧, ૧૨ લે૦

(બધાના) ગારદાપ્રસાદ વર્મા કિ અનુક્રમે રૂ ૦-૫૦, ૦-૮-૦, ૦ ૧૦, ૦ ૮૦, ૦-૫૦, આપી નથી, ૦ ૫૦

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાવોલવ, અમદાવાદ, તરફથી —
એકનાથી બાળવત લે૦ ડો વરદવનદાસ દામોદરદાસ મર્ચાન્ડ, મિ ર ૫-૦૦, એલીનાં મૂળ-તરવો : બાગ મથો. લે૦ ભાતંડ સિવભદ્ર પડવા, મિ ર ૧-૧૨૦, તુલસીદાસની સાખીઓ સમ્રાં શાતિલાલ દામર, મિ ર ૦-૩૦, બોરાકમાં એર : અનુ૦ અંબ ગુણવતરાય મ૦ જોડી, મિ ર ૦ ૪-૦

સિંધો જૈનશાસ્ત્ર શિક્ષાવીક, ભારતીય વિદ્યામંવન, મુર્બ વાંધથી —

શતક્રમવાદિ સુમાપિત સમ્રાં સપાં પ્રો. દામોદર ધર્માન્દ કાસની, કિ ૦ ર ૧૨-૬-૦, ન્યવાતતારવાતિક યુક્તિ સપાં દલમુખ મારૂવણિયા, કિ ર ૧૬-૮-૦ જ્ઞાનવજ્રવીકથા સપાં પ્રો. ડો અમૃતલાલ સંઘામણી કિ ર ૭-૪-૦, વડમસિત્તિચિટ સપાં મધુસૂદન ગોહી અને પ્રો. હરિવલ્લભ ભાયાળી, કિ ર ૪-૧૨-૦

નેશનલ હન્કમેશન ઍન્ડ પબ્લિંશ લિં તરફથી —

પિયરને પટોરી લે૦ યુમર ચદરાકર કિ ૧ ૩-૮-૦, આપણી એક નવલિકઃઓ. સપાં ૭૫૦૬૫૦ લોદર, મિ ર ૦-૮-૦

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

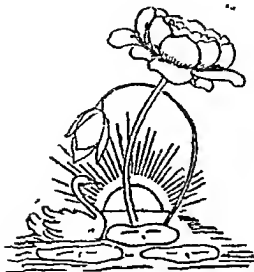
સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સા પાદક્રમ ડળ

જીગદાશમ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
કાકોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મંગનભાઈ દેસાઈ (તત્તી)
જીવજી દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૮-૫૬૬

અમદાવાદ

[જૂન, ૧૯૪૬]

પાકિસ્તાન પછી જાપાનિસ્તાન?

ડાંગ પ્રદેશને અંગે ગુજરાતનાં છાપામાં અને સાહિત્યકારો તરફથી જે શબ્દજગ જાગ્યો તે પરથી મને જાની કવિ અખાતી પેલી મશહૂર કડી યાદ આવી :

“ભાષાને શું બળે બર ?

જે રણમાં જીતે તે શૂર.”

કવિને મન ભાષાક્ષેત્ર અને રણક્ષેત્ર બુદ્ધાં છે. પણ એ બે ક્ષેત્રો ડાંગ અંગે ભેગાં થયાં. આ પ્રકારનું સંમિલન કવિના અ્યાસમાં હોત તો તે શું કહેત, એ બહુ સ્પષ્ટ સકાય એમ નથી. બાકી, અત્યારે તે કીક સત્તાહરપ થઈ શકે.

ભાષાવાર પ્રાંતરચનાના દુઃખદ પ્રકરણે દેશમાં આજે ભાષાના સીધા સવાલનેય રણક્ષેત્રમાં ઉતાર્યો છે. લોકશાહીના જમાનામાં છાપાં પણ એક રણક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે; એટલે ભાષાનું રણક્ષેત્ર બન્યું છે અને અત્યારે આ સવાલે તે ક્ષેત્રમાં કીક જગ મચાવ્યો છે.

અને જગનું માનસ કેવું હોય છે તે સૌ જાણે છે. ભાષાવાર પ્રાંત રચવાનો સવાલ જાણે નવા મુલક કબજે કરવાનો ન હોય, એમ વાત કરાતી લાગે છે. અને આવી કરીને પરિણામ ધાર્યા કરતાં ઊલટું જ આવે છે : એવું બને છે કે, તે સવાલ એ જ કારણે નાહક ચૂંચવાઈ જાય છે અને ઉકેલવામાં અડચણ ઊભી કરે છે.

દાખલા તરીકે, ડાંગની ચળવળ લો. ગુજરાતને વિષે આજ સુધી દેશમાં એવી છાપ પડેલી છે કે, એ પ્રાંતવાસી લોકો સકુચિત પ્રાંતવાદી નથી; તેઓ મંદારીણ વગેરે પ્રાંતના લોકો પોંડે ખોટી ખેંચાખેંચીમાં નહિ પડે. ડાંગ અંગે કેટલાક વર્ગો તરફથી હમણાં જે ચળવળ પ્રાપ્તી, તેણે આ આપણી પ્રતિજ્ઞાને ધોડા પડેલાં રાખ્યાં નથી ?

ગુજરાતમાં સેંકડો નાનાં નાનાં રાજ્યો હોય અને તેથી પ્રાંતનો પહોળ કથળેલો રહે એ જરોખર નથી. તેથી સ્વરાજ આવે તો આ બાબત તો મુધરવી જ લેઈએ. આવી જાતની ઇચ્છા ગુજરાતે જરૂર સેવી છે. પણ તેમાં ખીજ કાઢીને ઈથી કરવાની હોય નહિ. ઈશ્વરકૃપાએ આ ઇચ્છા ખર આવી છે. (જોકે સૌરાષ્ટ્ર હજી જોડાતું નથી, તેટલું બાકી છે. પરંતુ તેય જોડાશે એમાં શંકા નથી.) આમ સૌ કાઈ જેને ગુજરાતના ભાગ માને છે તે સ્વીકારે છે, તે બધા ભાગો એક તંત્ર તળે આવી જાય, પછી સરહદ પરના (દરેક ભાષા માટે એવા સીમાડા હોય એ કુદરતી છે.) કુભાષી વિભાગોને માટે ખેંચાખેંચમાં ન પડવું; પરંતુ મધ્યસ્થ કાર્ક સત્તા તેને માટે જે તોડ આપે તે સ્વીકારવો, — એવી વૃત્તિ ગુજરાતની હતી. અને એ જ વૃત્તિ આખા દેશમાં સૌને માટે સાચી છે. છતાં જો એ વૃત્તિ દેશમાં ન જળવાય તો ભાષાવાર પ્રાંત-રચનાના આખો પ્રશ્ન જ (કાર્ક નહિ તો અત્યાર પૂરતો તો) બીચે જ મૂકવો પડે તેમ બને તો નવાઈ નહિ.

કારણ કે, આ પ્રમાણે જો પ્રાંતવાસીઓની વૃત્તિ બને તો એ વસ્તુ, સાદી સીધી લાગતી કે મનાવાતી એવી, કેવળ ભાષાવાર પ્રાંત-રચનાની વાત નથી; પરંતુ એ તો ભાષાવાર રાષ્ટ્ર-રચનાની વાત બની જાય છે. અને પછી એ રીતે જો બને તો દેશનું બંધારણ, એવા ભાષાવાર રાષ્ટ્રોનું સમવાયતંત્ર જો બની શકે તો તે બનાવવું, એ ધોરણ પર ચાલ્યું જાય. આ વસ્તુ કેવી બંધકર છે તે બતાવવાની જરૂર નથી. ધંધવાર રાષ્ટ્રવાદના ભાગલા પછી ભાષાવાર રાષ્ટ્રવાદની યાદવી પર જવાનું આવી રહે. અને એ અંગે યુરોપમાં દાખલો મેળવ્યું છે. ભાષાવાર રાષ્ટ્રવાદને અંગ્રેજમાં ‘ઈરિડેન્ટીઝમ’ કહે છે. તેનો એ અર્થ છે કે,

જે બાગમા અને રોડમા અમુક એ જાના
ગાલી હોય તે બધાને એક હકમત તથે સમાવવા
જેઈએ એવી માગ ધીમાળી રાજદારી માન્યતા

એ વા ને આધારે જ હિંદુદારે એનું નામ હકાર્યું
રાજોક્ષુ હિંદની એકતાને અખડ રાખના માનનારા
આપણુ મૌ પ્રાર્થએ આ યાદ રાખવુ જોઈએ
ધર્મવાર અનગ મતાધિકારનુ હકકાયુ ફુટુ છુટ્ટોર
મુનાયુ, તેણે ચાળીસે રસે કેવો હડકરા દેના થો,
એ દાખલો લોકમાનસો સ્વભાવ સમજરાગા જા
મદ્દરૂપ છે તે ફતરાને દેશનાં પડી હવે પાણુ
નવુ ફતરુ કે સિયાળ છુટુ ન મુખીએ હિંદની જુમિનો
કેઈ કુલ કેઈ પ્રાત્નને નથી પ્રાત્ન નિપારિત્તા
જેવી વસ્તુ જ નથી સૌ ભારાભારીઓ એક રાષ્ટ્રના
સમાન નાગરિકો છીએ પ્રાતો જો પડે છે તો તે
વહીની મન ને માટે પ્રથમ ઈ કોંગ્રેસે જ્યારે
બાપાવાર પ્રાત પાડી પોતાનુ બધારણુ રચ્યુ ત્યારે
અત્યારે જોવા મળતી કશી મેચાએચ નહોતી
તો પછી અત્યારે શુ કામ ? અને જો તે દૂર ન
કરી શકાય, તો કોંગ્રેસે જે આદર્શ મૂકેનો છે તે
તો રહ્યો નથી અને તેની જગાએ ખીટ બનતી અને
ખતરનાક વસ્તુ આવી ગઈ છે, એમ કહેવાય એટલે એ
આદર્શને જતો કરનામા હઠાપણુ મળ્યાય, અને ત્રે
દેશમા, જૂઓળ, અર્થશાસ્ત્ર, વેપારરોજગાર, વાહન
વ્યવહાર દત્તાદિ બાબતોને ધ્યાનમા લઈને પ્રાતો
રચાન છે તેમ આપણે પણ કરવુ, અને તેમા કોંગ્રેસે
જેમ ભારાનો પણ ખ્યાન રાખ્યો હતો તેમ સહજ
નિર્દોષતાથી એ ખ્યાન રાખવો ના જો આજે ન
બની શકે અને પ્રાતો માહોમાડે યાત્રી પર જ ન
પડે, તો આ પ્રશ્ન એવો નથી કે તેને મોડૂક ન રાખી
શકાય. કેમ કે મહત્વ અને તારકાળિકતાની દૃષ્ટિએ
જેતા, ખીજા વવારે અગત્યનું અનેક મુદ્દાઓ અને
કાગે દેશ આગળ પડેવા છે, જેમને પહેલ મળવી

જોઈએ એમ થવાથી આજે જે કેટલાક જામે બંગ
કે તેમ મૂળી જાજે અને બાંધા પ્રાતોના ઉકેલને માટે
યોગ્ય વાતાવરણુ પેદા થવા વધારે સભન છે

ડાગ પ્રદેશ અને દેશના તેના જોવા ખીજા રાત્રી
અને પહાડી આદિવાસી પ્રદેશો હિં સરકારે ૧૯૩૫ના
ના કાયદા માદ પોતાની ખાસ હકમતમા લીધેના
તેમા અંગ્રેજોની એ જગીરી રાજરમત હતી એ ખરુ
પરતુ એક હઠાપણુ પણ હતું આદિવાસીઓની રાત્રી
અને પહાડી પરજો જોડે મેદાની પરજોના વેપારીઓ,
કનાનો, વડીનદારો વગેરે કેવી રીતે નર્તાતા
મોટે ભાગે એનો લાભ છડી લેવાને જ ને ? બહુધા
ખ્રિસ્તી મિશનરી ઘરકે એમની મેવા માટે જતો
જોકે તેના સેવા દ્વધમા પણ વટાળવતિનું ઝેર તો
હતું જ છતાં તે ઘરકે આ આદિવાસી કોમોમા
સેવા કરતો જેમ કે ડાગ પ્રદેશ અંગ્રેજ સરકારે
બીલોને બરકરમા બરતી કરી, તેમની મારફતે ગયા
સૈકાના પાછના બાગમા જગળે લીધો ને ખાનદેશ
જોડે મૂક્યો તેથી તે બાગમા ડામ મરતા મોરા
મરાની મિશનો ડાગમા ગયા ૧૯૦૨ પછી આ
પ્રદેશને મુસ્લિમ એજન્સીમા મૂક્યો ૧૯૩૫ પડી
સરકારે પ્રાતીય દેશીરાજ્ય ખાતા બધા મરી મદ્દરૂપ
એક જ ખાતુ રાખ્યુ ત્યારથી ડાગ તે ખાતા તથે ગયુ
(ડાગ પર હકમત તેની પ્રગતના ૧૦-૧૪ ફિરકાઓના
રાજ્યો કે નેતાઓ છે, તેમની સમગ્રાય છે)

આદિવાસી પ્રજાઓની વસ્તી કરોડો છે તેમનું
ખાસ હિત સચવાય તે માટે ને તેમની સભાળ
રાખવાને મહાને આ મુનકો વડી સરકારે પોતાની
પાસે રાખના આદિવાસીની સેવા એક મોટુ કામ છે
એક નીતિથી તે આવે તે સારુ એ કામ વડી સરકાર
સીધી પોતાની દેખરેખ તથે રાખે, તો એ રોડ
નથી પરદેશી સરકારે એમ કરેલુ તેમા એની કેનીક
બદ્ધાનન હતી પણ તે હવે રહેતી નથી પણ
આ સેવાકાર્ય સારી રીતે કરવાને માટે વડી સરકાર
જો ડાગ જેના પ્રદેશો પોતાને હસ્તક છે તેમ આવે
રાખે, તો તેમા ફાયદો છે આ-ફાયદો એ પણ છે
કે, પ્રાતોની ખોળી લગાવડી ને પડાપડીપણુ
આ પ્રદેશોની આનક પણ કેન્દ્રમા બાય, અને તે

જે હવે 'મહાશુભરાત' ન્યાદિ નામે જે લાવનાઓ આપણા
સાહિત્યમેત્રમા ગવાઈ તે બાબતમા સહવધ થઈ જવુ
જોઈએ (મોટે ભાગે સાહિત્યમેત્રમા જ ડાગ ચળવળ જાગી
એ આ રીતે સચન છે)

આવકવેરા પેઠે વરાડે વહેંચવી હોય તો વડી સરકાર વહેંચી પણ શકે.

પણ કોઈ કહેશે, ત્યાંના લોકની કેળવણી વગેરેનું શું? એક વાર પ્રાંતીય ખેતીખેતીમાંથી ને બચીએ તો આ સવાલ મહેસો બની જશે. હિંદી બંધારણમાં ભાષા અને સંસ્કૃતિના વિકાસને માટે પ્રગ્નજનોનો પ્રાયમિક હક પાયામાં મૂકવામાં આવ્યો છે. તેને કોઈ પ્રાંતની કે તેની સરકારની સુનસદી પર નથી રાખ્યો. એટલે એ પાયા પર આદિવાસી પરજોની કેળવણીનો અને પ્રગતિનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં વાંધો નહિ આવે. ગાંધીજી હંમેશ કહેના કે, રચનાકાર્યનું કોઈ પણ કામ તેના નિર્મળ સેવાના હેતુથી અને

સેવા ખાતર સેવાના ભાવથી જ કરવું જોઈએ; તેમાં સેવ્ય લોકને વાપરી ખર્ચ રાજદારી કે ખીન સ્વાર્થ સાધવા તારું ન જોઈએ. આ સોનેરી શીખ સ્વરાજમાં વધારે સાચી છે. નહિ તો આદિવાસીઓ, હરિજનો વગેરે પછત્ર વર્ગો પર રાજદારી પત્રોનાં ટોળાં તૂટી પડશે ને કોઈ તેનો ટાંગો તો કોઈ તેનો હાથ કે માથું કે નાક કે કાન પકડશે ને તેમના બિચારાના હાલ થઈ રહેશે. પરિણામે તેઓ કહેશે, હે પ્રભુ, સ્વરાજના આ અમારા મિત્રાથી અમને ખ્યાલ! આદિવાસીઓનો મહાન પ્રશ્ન રાજદારી ને પ્રાંતિક કે ભાષાવાર રાષ્ટ્રવાદી રમત ન અને એ સંભાળવાનું છે. નહિ તો પાકિસ્તાન પછી જ્યાનિસ્તાનોનો વારો આવી જશે.

૨૦-૬-૪૯

મગનભાઈ દેસાઈ

દારૂબંધી સફળ થશે?

૧૬મી જૂનથી મુંબઈ સરકારનો મહાન સામાજિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક મુદ્દાનો કાયદો અમલમાં આવ્યો છે. આ કાયદો કરીને એ સરકારે કોંગ્રેસના નીમને શોભાવ્યું છે. એ કાયદો સંપૂર્ણ દારૂબંધીનો છે. કોંગ્રેસ દેશની છે, એટલે કે તેની મોટી ગરીબ વસ્તીની છે, એ આથી સિદ્ધ થાય છે. તે ગરીબની અને તેને માટે ગાંધીજીએ ચારેક પાયાની વસ્તુઓ આ દેશમાં સુધારી જોઈએ, એમ વરસોથી કહ્યાં કર્યું છે અને તેને માટે તે મૂંઝવણ ને મર્ચો છે. તે વસ્તુઓ આ છે —

૧. ખાદી, રેટિયો ને ગ્રામોલોગ.
 ૨. કોમી એકતા — તેનું પ્રતીક જને લિપિમાં લખાતી હિંદુસ્તાની ભાષાનો પ્રચાર.
 ૩. અરપૃથકતાનિવારણ અને હારજન તથા આદિવાસીની સેવા.
 ૪. સંપૂર્ણ દારૂબંધી.
 ૫. કેળવણીમાં ઉલ્લોગ અને જાતમહેનતનું ગૌરવભર્યું સ્થાન.
- ને આ ચીજો સાધવામાં આવે તો હિંદના અબજ કપી કપીને નકામા નિંદાતા ગરીબ ગ્રામજનો તરત સ્વરાજના સમજી અને શક્તિવાન નાગરિકો બની જશે. એ એક ચમત્કાર જ થશે. એ જ સાચું

પ્રૌદશિકાય છે. (તેને હવે સમાજ-શિક્ષણ કહેવું એમ સરકારે મુદ્દારો બહાર પડ્યો છે, એમાં આ જ અર્થ રહેલો છે. પણ એ ખીજ વાત.)

ઉપરનાં પાંચ કામોમાં દારૂબંધી વિશે કશીમતભેદ નથી. જો જૂજજન છે તે મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં વિદ્યાધનને વાંદે ચડી પીવાની પ્રતિષ્ઠા શીખેલા કેટલાક અને આર્થિક સ્વાર્થ ધરાવનારા કેટલાક લોકોનો છે. આ લોકો તેમનાં છાપાં દ્વારા પોતાનો પ્રચાર કર્યો રાખે છે અને એમ કહે છે કે, સ્વરાજ સરકારને લોકોની ખાનગી ટેવોમાં દબ્બલ દેવાનો હક ન હોય! પણ દારૂ પીવો એ જાનની ટેવ નથી. પરંતુ એ ચર્ચા જવા દઈએ. સવાલ તો એ છે કે, શું સરકારે તેને માટે ફકતો — પીણું ને દારૂનાં કારખાનાં ચલાવવાં જોઈએ? સરકાર હવે તેની સાફ ના પાડે છે. તે કહે છે કે, એવું નાપાક કામ ગરીબોની સરકાર નહિ કરે; એ તો દારૂને પ્રતિષ્ઠિત ચીજ બનાવવાપણું થયું. દારૂ એને પાત્ર નથી. સરકારે દારૂબંધીનો કાયદો કર્યો છે તેનો અર્થ — અને મુખ્ય અર્થ આ છે. અને તેમાં તેજી કરોડોની આવકનો ત્યાગ કર્યો છે, એ તેની મહત્તમ શક્તિનું સૂચક છે.

પછી બીજો સવાલ એ આવે છે કે, તો શું જેમ લોકો પોતાની ખાનપાનની ખીજ બીજો પોતાપોતાની

ખાનગી ટેન ને જરૂર પ્રમાણે બનાવી શકે છે, તેમ દારૂ બનાવી લઈ શકે, એવું કરવું જોઈએ? એટલે, શું દારૂ લોક બનાવી લે એમ? આ બાબતમાં તો કોઈનો મન એવો નથી કે, દારૂ એ દાગબાત કે ચા કોફી પેટે છૂટથી બનાવી લેવાની વસ્તુ હોઈ શકે ચોરી પ્રગ્લબો, કે જે તારની બધાણી છે, ત્યાં પણ દારૂ કબજે રાખીને નિયમનથી પ્રગ્લબે વાપરના દેવાની અને આપવાની ચીજ મનાઈ છે અને તે કબજા અને નિયમનનો હક સરકારે જોગવે છે તે સરકારે તેમથી આનંદ પણ ઊભી કરી લે છે આ દગે ચોરા રાજકર્તાઓ આપણા દેશમાં ચાદા અને તેમને વાદે ચડેલા પ્રગ્લબ કેમકાં વજોતે કટબ્યા પણ પ્રગ્લબ હાડ અને ટેકુ સાબૂત રથું આપણા દેશના બધા ધર્મો — ખ્રિસ્તી ધર્મ બાદ કરતા — કબજે વારીથી દારૂનો મદતર ત્યાગી રાખવે છે અને એ નાપાક વસ્તુને કદી સમાજે પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાન આપ્યું નથી એ વસ્તુ છાનીમાની સેવવાનું પાપ મનાય છે આ મોટા જગરા પાસા ઉપર ગાંધીજીએ દારૂબંધીની ઇમારત રચી છે, અને તેમણે દેશની મરકાર પાસેથી એટલું જ માગ્યું કે, પ્રજાને સુધારનામાં તમે આડે ન આવો તમારી તારની દુકાનો બંધ કરો દારૂબંધીનો સરકાર પૂરતો નાથ આ છે સરકાર જો મોટા ધનાન અને તો પછી દારૂબંધીની વાત કરવી એ કેવળ હમણી જ બની જાય મરકારે તે બનનાની ના પાડીને દારૂબંધીના પ્રગ્લબીય સુધારાને સફળ કર્યો એટલે, તેની સફળતા આજે મિલ થઈ છે નહિ કે હવે પછી તે થવાની બાકી છે

છતાં આજે જે તે જાણો એમ જ પૂછે છે ‘તમે શું ધારો છો? દારૂબંધી સફળ થશે?’ કોઈ વળી કહે છે ‘નકામાં પૈસા ખોવા ને ખોવા નવા કરો નાખી સરકાર શું કામ લોકોમાં નિંદાય છે?’

આ વસ્તુ તપાસવી જોઈએ દારૂબંધી સફળ થશે? — એમ પૂછનારા એવી સમજથી પૂછે છે કે, દારૂબંધી એટલે કોઈ દારૂ જ ન પીએ એવું થાય તે ઉપર આપણે જોયું કે દારૂબંધીનો એ અર્થ નથી દારૂબંધી એટલે કે સરકાર પોતે દારૂ પાવે

બંધ કરે અને આવકનો પાપી પ્રગ્લબો લોભ જતાં રહે અને એમ જાહેર કરે કે, દારૂ પીવો એ યુતો છે જેમ સરકાર ચોરીનો કાયદો કરે છે તેમ ચોરીના કાયદોનો એવો અર્થ નથી કે, કોઈ જ ચોરી ન કરે તો એ માયદો મક્કળ થયો ગણાય મરકાર ચોરી પકડવા જાગતી રહે અને કોઈ તે વિરે કામ કરતી રહે તેવી જ રીતે કોઈ દારૂ ન પીએ તો કાયદો મક્કળ થયો એ જોગી સમજ છે મરકાર ચોર પેટે પીનારને પણ પૂછજો, અને તે રીતે સમાજને પોતાથી જાનતી મદદ કરશે એ માર્ગ ઘેર વેર પોલીસ નહિ બેસાડે એવો પોલીસ બેસાડવાનું કામ તો સમાજ તેની લોકનાજની શક્તિ અને શિક્ષણ તથા ધર્મ મારફતે કરી શકે એવો પોલીસ તો દરેકના અંતરનો અને લોકનાજનો હશે

એટલે ખાનગી છૂપો નાર જગારો, એમ કહીને દારૂબંધીનો વિરોધ કરનારા વગર સમજની વાત કરે છે ચોર રાતે છૂપી ચોરી કરે જ છે, તેથી ચોરીનો કાયદો કાઢી નાખો, એમ કહેવા જેવું એ તો થયું મોટા શહેરોમાં દારૂ છુસાડવા ધધાદારી બપદાબગી ટોળાઓ નીકળી પડશે, એવી ધાક પણ અપાય છે આ વાત પણ એવી જ અથહીન છે તેવી ટોળી ન નીકળે એમ સૌ ધરે છે છે બીજા કાળા બજારો પેટે દારૂના કાળા બજાર કરનારા ધોળા લોક નહિ નીપજો, એમ કોઈ કહેવું નથી પરંતુ એવા કેટલા હોય? અને જે સમાજ અને મરકાર જાગ્રત રહી તકેદારી રાખે અને ચાપતા ઇનાજ લે તો આ પણ ઓછું થઈ જાય અહોવા એ જોગી જાન ચાદ રાખવાની છે કે, આ હિંદ દેશ છે, ત્યાં પીનારા જૂજ ટકા લોક છે અમેરિકા ઇંગ્લંડ પેટે ઘણા પીનારા ને જૂજ જ ન પીનારા એવું નથી એટલે એના દેશમાં દારૂબંધી સફળ જ છે માત્ર સરકાર નાકી હતી તે હવે મીધી થઈ છે, અને તેથી ડેવનું સફળતા માટેનું પગલું હવે ભરાય છે

આનંદ જતી કરી નવા કરો નાખનાની ન ગમતી વાત છેવટે જોઈએ દારૂની આવક કયાંથી મળતી હતી? મુખર્ષી ધવાકાની ૧૦ કરોડ લગભગ આવક છે (આખરો જોઈને ખાનગી નથી કરી)

એટલે કે, નહિ નહિ તોયે ૫૦ કરોડ રૂપિયા પ્રખરનો વ્યસની વર્ગ આ એજ પાછળ-ફેકતો. ઉપરાંત ધરભંગ, કલેશ, મારામારી, નૈતિક અધઃપાત વગેરેની વાત તો જવા દો. આ વ્યસની વર્ગનો મોટો ભાગ ગરીબ લોકોનો છે. તેમને આવક તરીકે આપણે શું એવું બધું આપી દઈએ છીએ, એ તો સૌ જાણે છે. તેમની મજૂરી ચૂરી લેવામાંથી જે ચપડીક વળતર આપીએ છીએ તેમાંથી પાણું દારૂ વાટે વળી જાય છે. લઈએ છીએ! અને એ આવક કરીને પાછા કરવેરનો બોલે હલકો કરવા તાકીએ છીએ! એમાંથી જોયા મણાના વર્ગનાં છોકરાંને બજારી ખાઈને પેટી દર પેટી સમાજ અને ગરીબ પર સવાર થવાનું ચાલુ રાખીએ છીએ. કર વધવાની ફરિયાદ કરનારા આનો વિચાર કરશે? એક મિત્ર કહે છે કે, સુરતના એક ગામડામાં અમે તપાસ કરી જોયેલું કે એક દૂધળો વરસે દહાડે નહિ નહિ તોયે રૂ. ૪૦ ઉપર દારૂતોડીમાં ખર્ચતો. સામે તેની આવક જુઓ તો ૪૦થી ક્યાંય ઓછી! આ ખૂટતા રૂપિયા મેળવવા તે શુભાશી કરે છે! સ્વરાજ આવ્યે આ વ્યવસ્થા ચાલુ રહે એમ કોઈ ન કહ્યું. દાણધીના સુધારાની પાછળ આવી આવી અપાર શક્યતાઓ રહેલી છે. ગરીબસેવા તેમાં ભારોભાર ભરેલી છે. કોંગ્રેસી સરકારે એ અંગીકાર કરીને પ્રખરે વરસોથી આપેલી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી છે. દુઃખ એ જ છે કે, કેટલીક પ્રાંતિક સરકારો હજી આવકના પાપી લોભમાંથી નીકળી શકતી નથી. પાપમાંથી ધીરે ધીરે છૂટવાની વાત જ ખોટી છે. નીકળવું હોય તો એક દૃઢ કે જ નીકળી જવાય છે, એ સૌનો અનુભવ છે.

એક બીજી વસ્તુ પણ સરકારોએ જોવાની છે. એવું વાંચવામાં આવ્યું કે, પરદેશીઓને માટે છૂટ રખાશે. હવા ખાવાનાં પહાડી મથકો પર છૂટ રહેશે, જેથી તે પ્રદેશમાં જનારા લોકો જતા બંધ ન થાય. (ઉત્તાકામંડ અંગે આ વાંચેલું યાદ આવે છે.) આ અને એને મળતા ખ્યાલો સેતાનની છૂપી શીખ છે. પરદેશી અહીં કાંઈ દારૂ પીવા નથી આવતો. તે તેના કામે આવે છે. તેની મહેમાનગીરી કરવા માટે કાંઈ આપણે પાપ કરવાની જરૂર હોય નહિ. અને પહાડી પ્રદેશો માટેની વાત તો તેનાથીય જોડાઈ છે. દારૂ ન પાનારા વર્ગો માટે પહાડી પ્રદેશો ખાલી થાય તેજ ઇષ્ટાપતિ જ ને?

સરકારે ભારે કામ ઉપાડ્યું છે. તેમાં તે મક્કમ પગલે આગળ વધે. પ્રભસેવકો અને હિંદમાં સાચું સ્વરાજ ઝંખનારા નાગરિકો કલ્યાણની મોટી ખોણ જોવા આ સુધારામાં સરકારને સાથ આપી પોતાનું બધું કરે, તો જગતમાં ગાંધીના કિદે એક દારૂરહિત રાષ્ટ્રનો નવો નમૂનો આપ્યો મળ્યો. માનવકલ્યાણ માટે આ કાંઈ નાનીસૂતી બેટ ન ગણાય. *યુદ્ધને પણ દારૂ જોડે આડકતરી લેવાદેવા છે. શુના, બદમાશી કલ્યાણિન્ય છે. એ દુઃખોમાં જગત છે, તેને દાણધીના પ્રયોગની બેટ કેવી કીમતી થઈ પડે!

૧૮-૬-૪૯

મગનભાઈ દેસાઈ

* લશ્કરમાં દારૂ ચાલુ રહેશે? ચાલુ રખાય તો એ પણ બરોબર નથી. સરકારે આ બાબતમાં પણ વિચાર કરવો પડે, નહિ તો સિપાઈઓને ખોટા વેપલા કરવા ભારે ભારી મળશે. એમ જાને રીતે ભ્રષ્ટ થશે.

ગિતોનો ત્રિવિધ ધર્મ એ છે કે, પરસ્પર એકે માગેથી પાછા વાળવા, સાથે માગે ચડાવવા, અને દુઃખમાં ભાગ લેવો.

વિવેક વગર બાંધેલી મેત્રી જેવું કંઈ જાનિહારક નથી, કારણ, એક વાર બાંધેલી મેત્રી છોડાતી નથી.

માણસના સદ્ગુણ, કુળ, દેશ અને સંબંધોએ (સગાં અને મિત્રો)ને નવથા પછી મેત્રી બાંધવી.

—કાન્દુપરિચય

ગાંધીજી દિલ્હી આવ્યા

[શ્રી મનુબહેન ગાંધીની હાથરી]

[તા ૬-૧૯૪૭ના રોજ ગાંધીજી દિલ્હી પધાર્યા તે પધાર્યા ૩૦ ૧-૪૮ સુધી ત્યાં જ રહ્યા આ એમના દિલ્હીના અંતિમ નિવાસના પ્રારંભની હાથરી હવે શરૂ થાય છે 'શ્લોકતાનો અમત્તનર' જેને કહેવામાં આવે, તે કાઠ પૂરો કરી, એમના જીવનના ઉત્તરમર્ગનો દિલ્હી ખંડ હવે શરૂ થાય છે]

ખિરલા હાઉસ, નવી દિલ્હી

૬-૮-૪૭, મંગળવાર

૧૯૪૭ની ૯મી મધ્યેબરે બાપુજીએ ખિરલા હાઉસમાં પગ મૂક્યો તે મૂક્યો ત્યાંથી પત્રી નીકળી જ ન શક્યા, અને ત્યાં જ ચિરનિદ્રામાં પોદ્યા વધો જવાની વાત કરતા હતા, નહોં પણ યર્ષ ગયેતુ, પણ ભાવીને કોણ મિથ્યા કરનાર છે' લગભગ ૭ વાગ્યે શાદગ જણ આવ્યુ અમારી ગાડી થોભી એશન પર મરદાર, મહિનહેન તથા રાજકુમારીમહેન આવ્યા હતા બધાના મોઢા સાર ઊતરી ગયેના હતા કારણ, દિલ્હી શહેરમાં કોમી આગ બબૂકતી હતી એટલે બાપુજી માટે તો દયાનંદક સ્થિતિ હતી કે, જ્યાં કશકતાનું પડે ત્યાં ખીચુ તૈયાર જ હતુ બાપુનું માનીતું રહેગણુ ભગી કોમેની તો બગતુ હતુ, આશ્રિતો પડ્યા હતા અને રત્નામાં મુગ્ધા પડ્યા હતા એથી ખિરલા હાઉસ જવાનું નહોં થયુ

અમે જેવો ખિરલા હાઉસમાં પગ મૂક્યો ત્યાં જ પાછળની મોટરમાંથી જવાહરવાનજી બેઠાં આવ સુકાર્ષ ગયા હતા બહુ દુખી અને ગંભીર હતા બંને ૨૪ કલાકનો કફરુ તો લાગી જ ગયો છે, છતાં ગોળીમાર અને લૂટલૂટ ચાલે છે હજારો ગાણુસો કપાર્ષ મૂક્યા

જવાહરવાનજી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જરા ગુસ્સામાં મોહા, “કમનખ્તો”એ (આ જવાહરવાનજી નો ખામ શબ્દ છે) અહીં તોફાન મચાડુ છે, તો આપણે પાકિસ્તાનને શુ કહી શકીએ.”

બાપુએ કહ્યું, “પણ ગુસ્સો કરીને શા કાપદો?” જવાહરવાનજી અત્યંત કરુણતાથી મોહા, “અને મારી ઉપર ગુસ્સો આવે છે કે, આવુ રમખાણુ ફાગી નીકળ્યુ છે અને આપણે મોટા મોટાને ‘ગાડો’

લઈને જવુ પડે છે આ મારા માટે શરમની વાત છે રેસનની દુકાનો લૂટાર્ષ છે ફળ, ચાકલાથ કશુ જ મળતુ નથી ગરીબોના શા હાન થતા હશે એની તો બાપુ, આપ કલ્પના કરો’ ડો બેશી, જે આખા હિંદુસ્તાનના મોટામાં મોટા સરળનોમાના એક હતા, જેને હિંદુ દેવી પણ સરળો હતો અને મુસ્લિમ દર્ગા પણ સમાન હતો, તે એક દેવીને તપાસના જતા હતા, ત્યાં ડો. ટુરેશીના ઘરમાંથી ગોળી મારી, કપાળમાં વાગી અને મરી ગયા આજ જીવનો ચાલે ટ”

બાપુએ બધાને સાતવના આપી અને કહ્યું, “હું દિલ્હીનો મામલો હાથ આવના સુધી દિલ્હી જ રોકાઈશ મારે તો કાલુ છે અથવા માલુ છે” (પરે જ આ ‘સપ્તસ્વર’ માયા કરી આતાવ્યા, — ક્યું અને મર્થો’)

સ્નાનાદિથી ૧૧૧૧ ગાગે પરનાં. સાપુ ધણુ જ ગંભીર બની ગયા હતા પણ જેમ ઘરમાં વડીલ આવે અને દીકરાઓ જાણે પોતાની જવામદારીમાંથી કંઈક મુકિત મેળવ્યાનો આનંદ અનુભવે એ રીતે જવાહરવાનજી અને બધા નેતાઓના મો ઉપર રાહતના આનંદની છાયા તરંગતી હતી

બપોરના બાપુએ બોજનમાં શાક (અમે કનકતાથી થોડુક સાથે લાગ્યા હતા તેમાંથી જ કરી આપવુ પડ્યુ. કેમ કે દિલ્હીમાં તો શાક જ મળતુ ન હતું) દૂધ ૮ ઓસ, અને ખાખરા લીધા.

પત્રી કેટલાક મુસલમાનબર્ડાઓ આવ્યા, અને રડવા લાગ્યા અને જ્યાં સુધી દિલ્હીમાં અમન ન થાય ત્યાં સુધી કશું જ ન જવા બાપુને વીનવ્યા એ લોકોને બાપુએ એક જ વાત મંજૂમાની કે, તમે જહાદુર રહો, હું તો કરીશ અથવા મરીશ દોઢ વાગે આરામ લેના લાખા થયા પણ દિલ્હીની કારમી પરિસ્થિતિએ

બાપુને ઉદ્દેશમાં નાખી દીધા હતા. છતાંયે અમલદાર માણસને ખબર ન પડે કે બાપુજી ઉદ્દેશ થયા છે, એમ પોતાનો રાજનો કાર્યક્રમ બરાબર સાચવતા. “મેં મરોસે અપને રામકે” એમ એક ભાઈને વાતમાં ને વાતમાં કહ્યું પણ.

એવામાં ૩ વાગ્યે ક્ષત્રી હોરિપટલથી ખબર આવી કે ત્યાં ગાંધીમાર ચાલી રહી છે. ૪૦ દહીંઓ છે અને શીખોએ દુમલો કર્યો છે. બાપુએ સુધીલાબહેનને ત્યાં મોકલ્યાં. જવાહરલાલજી પણ ત્યાં ગયા. ખબર આવી કે લોકો કાંઈ બની જશે તે લઈતો સામાન લાવેલા.

જવાહરલાલજીને ગુરસો આવી ગયો એટલે કહ્યું, “મને ખબર ન હતી કે પંજાબીઓ અહીં ચોર અને ડાકુ તરીકે આવ્યા છે. અમારા મહેમાન ઘરને આમ કરે છે! હું તમારી સાથે પ્યાર, મહેમાનની શું વાતો કરું? મારા દિલમાં આગ બેઠકે છે. તમારામાં આટલી બહાદુરી છે, તો આવી જાઓ, સરકારમાં બરતી થઈ જાઓ. હું જાણું છું કે તમે બહુ દુઃખી છો. પણ દુઃખી હોય તે બીજાને દુઃખી કરવામાં મુખ ન માને.”

૪૧ વાગ્યે બાપુજી ગવર્નર જનરલ માઉન્ટબેટનને મળવા ગયા, ૬ વાગ્યે આવ્યાં. ઝાકિર હુસેનસાહેબ જામિયાથી બાપુજીને મળવા આવ્યા. બહુ મુસ્કેલીથી જન અચાંબો હતો. “ત્યાંના મુસલમાનો કોઈ નહિ બચી શકે” એમ બાપુને કહ્યું. બાપુજીને જ્યારે વખત મળે ત્યારે બે ચાર જ મિનિટ માટે જામિયા જવાનું કહ્યું. ત્યાં કેટલીય આશ્રિત સ્ત્રીઓ ને બાળકો પડ્યાં છે.

રાતના દેવદાસકાકા તથા રાજકુમારીબહેન આવેલાં. એ કહેતાં હતાં કે, હોરિપટલમાં દહીંઓ બિખરાયા છે, રેશન ખૂટી ગયું છે. બીચડી કરી હતી તે પણ કાગળમાં પીરસાતી હતી.

રાતે ૧૦ વાગ્યે જૈન મયઈ, જવાહરલાલજી, ડૉ. શ્યામજી મહેતા આવ્યા હતા. એક નિવેદન બહાર પાડ્યું અને બાપુજી ૧૧ વાગ્યે સૂતા.

૧૦-૧-૪૭

૩-૩૦ પ્રાર્થના. પછી વરંડામાંથી ચોરડામાં આવી બાપુજીએ કામ શરૂ કર્યું. સિન્ધુધણ આમળ કોમી રમખાણ વિશે પોતાનું લેખ લખ્યું.

પાંચ વાગ્યે બાપુજી ફરવા ગયા. ફરતી વખતે એક ભાઈ બાપુજીને કહેતા હતા કે, હવાઈ જહાજ બધાં જ બંધ થઈ ગયાં છે. બાપુએ કહ્યું, “હું બહુ જ ખુશ થાઉં, જે કાયમને માટે બધાં હવાઈ જહાજ બંધ થઈ જતાં હોય તો. મેં ૧૯૦૮માં લખ્યું હતું કે, જો બંધી જ ગાડીઓ બંધ થઈ જાય તો હું રોવાનો નથી. પણ હસીશ. એમ જ આ બંધ થઈ જાય તો મને જરાયે દુઃખ નહીં થાય. હવાઈ જહાજ કાપા માટેની એક તૈયારીનું સાધન છે.”

ચોડા આંટા માર્યા બાદ મસાજ રનાવથી ૮-૧૫ વાગ્યે પરવાર્ષા અને મીઠાનાસાહેબ સાથે ખાતાં ખાતાં વાતો કરી. બોજનમાં ૨ ખાખરા, ૮ ઓસ મોસળીના રસ, અને ૮ ઓસ દૂધ લીધું. ૯ વાગ્યે આરામ લેવા બાપુ આડા પડ્યા અને જરાક બેંધ આવી ત્યાં ગાંધીજીસાહેબ, કૃપાલાનીજી આવ્યા. એમની સાથે લગભગ એક કલાક સુધી બાપુએ વાતો કરી. ૧૧-૧૫ વાગ્યે અગે શહેર લેવા ગયાં. અમારી સાથે મુમેતાબહેન પણ હતાં. એ આ બુલ્લડમાં ખૂબ સેવા કરી રહ્યા હતાં. પહેલાં કુમાયુ કિલ્લામાં ગયાં અને ત્યાંથી જામિયા ગયાં. ત્યાં આશ્રિત બહેનો ઘણી હતી. એક તો બે જ મહિલાની બાળકી જેનાં મા અને બાપ બંને આ કોમી રમખાણમાં ખપી ગયેલાં. એવી બાળકીને લેઈને અમારી બધાની આંખમાં ઝગઝગિયાં આવી ગયાં. બાપુ બોલ્યા, “શું માણસો પાગલ બન્યાં છે?” બધાને બાપુએ કહ્યું, “જે મરવું પડે તો અહીં બહાદુરીથી ખુલ્લું નામ લેતાં લેતાં મરજો.” જામિયાના સ્ટાર્ટના માણસોની કેટલીક બેગમે આવેલી, એમને સંબોધીને કહ્યું, “જે સ્ત્રીની પાછળ આટલી બંધી મહેનત કરી, એને આટલી સુંદર બનાવી, એ સંસ્કારમાં જ તમે બધાં બહાદુરીથી દ્વંધાર્થ જશે તો મને દુઃખ નથી થવાનું. માણસને મરવું તો છે જ. તો પછી એનો ડર શો?”

ત્યાંથી કરવરજા બાલિકાશ્રમમાં ગયા. અને ત્યાં પાંચેક મિનિટ રહી દિલ્હી સેન્ટર રેલ્વેજી ક્રેમ્પ લેઈ હરિજન કોલોની થઈ શહેરમાં આનંદ હોલમાં ગયા. ત્યાં પંજાબીઓ બહુ ગિડગિડા હતા. ‘ગાંધી

ન્યારે પોલીસ ઊભી રંખાવે અને કોઈ ઊભી ન રાખે અથવા પાસ ન ખતાવે, તો શટ કરવાની પોલીસને છૂટ છે, વગેરે વાતો મૌલાનાસાહેબે સંભળાવી. ૧૦મી જવાહરલાલજી, રાજજી વગેરે સાથે વાતો. ૧૧ વાગ્યે બાપુજી આરામ લેવા આડા પડ્યા. ૧૨ વાગ્યે ઇસ્વીન હોસ્પિટલ ભેવા ગયા. એકેએક દહીંને ખાટલે ધૂમ્યા. બે વાગ્યે પાછા આવ્યા. આવીને માડી લીધી. એવામાં શીખોનું પ્રતિનિધિમંડળ આવ્યું. કહે કે, 'ફરિપાણુ રાખવાની સરકારે મનાઈ કરી છે, પણ એ તો અમારા ધર્મનું ચિહ્ન છે.'

બાપુએ કહ્યું, 'ધર્મ જેની વસ્તુ રહી છે જ ક્યાં? ધર્મને નામે અધર્મ ચાલી રહ્યો છે. એ જ ફરિપાણુ વડે તમે મા દીકરી બહેનની આપણે લૂટો એને ધર્મનું ચિહ્ન કેમ કહેવાય? છતાંયે સરકારે ૯ ઇંચની રાખવાની તો મંજૂરી આપી છે. ૩ ફૂટની જ ભેઈએ એમ શા માટે?' એમ કહી બાપુએ બધાને શાંત પાડ્યા.

૩મી વાગ્યે પાંકસ્તાન હાઈ કમિશનર ઝહીદસાહેબ બાપુની મુલાકાતે આવ્યા. એણે બાપુને વીનવ્યા, "તમે જે કલકત્તા માટે ક્યું છે એ પછી તો મુસલમાનોએ ફરિયાદ કરવી જ ન જોઈએ કે ગાંધીજી કંઈ જ નથી કરતાં. તમે અમારા માટે ઘણું ઘણું ક્યું છે. શાંતિમાં મારો ઉપયોગ જે કંઈ થઈ શકે તો કરો. હું પોતે પૂર્વ પાશ્વમ પંજાબમાં જવા ઇચ્છું છું." એવું એવું ઘણું ઘણું કહ્યું હતું.

૪ થી ૬ વાગ્યા સુધી ગવર્નર જનરલને મળવા ગયા. ૬ વાગ્યે ફરી શીખ ડેપુટીશન આવ્યું તેને સામે શીખ કેવો હોય તે બાપુએ કહ્યું.

બાજે વરસાદ હોવાથી ઘરમાં જ પ્રાર્થના થઈ. જવાહરલાલજી, રાજકુમારી બહેન વગેરે ઘણાં હતાં. ત્યાર પછી ટેબલમાઈ, શામળદાસકાકા સાથે વાતો કરી. એ લોકોએ ચૂનાગઢ વિષે વાતો કરી. બાપુએ ફરતાં ફરતાં કૃપાસાનીજી સાથે વાતો કરી. અને હાલ વાગ્યે પચાસીમાં પડ્યા.

— ચાહ]

મનુષ્યદેવ માંધી

કાકાસાહેબ કાલેલકરની જીવનરેખા

[ગદ્ય અંકથી આગળ ચાહ]

વિદ્યાપીઠની નવરચના

આ જ અરસામાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની પુનર્રચનાનો વિચાર ચાલતો હતો. વિદ્યાપીઠની સ્થાપના જોકે અસહકારના પાયા પર અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના એક સાધન તરીકે ગાંધીજીની પ્રેરણા અને દોરવણીથી થઈ હતી, તોપણ ગાંધીજીની ક્વિલ્લસીનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ તેમાં પડ્યું ન હતું. તેના ઇતિહાસમાં બે પ્રવાહોનું મિશ્રણ થયું હતું. એક સ્વરાજ્યનો લાગ અને ઉદ્યોગનો ખગતલ માર્ગ અને બીજો સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, સંગીત, કળા ઇત્યાદિની ઉપાસનાનો માર્ગ. આ બે પૈકીનો પહેલો પ્રવાહ મંદ પડ્યો હતો અને બીજો જોશભેર વહેતો હતો અને તેમાં સ્વરાજ્યની સાધના માટે જે તપ, ત્યાગ, ઉપમયુક્ત સંઘર્ષની જીવનની જરૂર હતી તેને અંતરાયરૂપ એવાં કેટલાંક અનિષ્ટો લાખસ થતાં હતાં. જેકે લોકદંષ્ટિને એ જ

માર્ગ મોહક લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. સાથે સાથે જ અસહકારનાં પૂર ઓમરી જવાથી વિદ્યાર્થીઓની અને માન્ય સંસ્થાઓની સંખ્યા પણ ઘટી ગઈ હતી. એટલે સંસ્થાના વિસ્તાર કે ક્ષેત્રના પ્રમાણમાં તેનું ખર્ચ અને તંત્ર માથાભારે પાછડીના જેવું થયું હતું. તેથી એ બધાને ખખેરી નાખી સંસ્થાને સુધટિત અને સુધડસુધરી બનાવવાનું કામ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. એ કામ કરવા માટે સંસ્થાના તંત્રમાં પણ ફેરફાર કરવાનું જરૂરી હતું. આને માટે મહાત્મા ગાંધીની નજર કાકાસાહેબ પર પડી. તે વખતે મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેની નિશાને વશદાર રહીને કાકાસાહેબે એ કામ હાથમાં લીધું અને પોતાના બહુ જ નિકટના બે મિત્રોનો ખોદ વહોરી લીધો. પોતાના મનઃસ્થાવરની દૃષ્ટિથી આ ત્યાગ કાકાસાહેબને બહુ જ જારે પડ્યો છે.

વિદ્યાપીઠની પુનર્રચના વખતે એ વૃક્ષની મારી પેઢે કાપફૂપ ઢાકાસાડેમને મરવી પડી, અને કોઈ નિષ્કૃષ્ટ ભાગીની જેમ જ તેમણે તે કરી પણ ખરી આચાર્ય મુન જેના મસ્તૂતિના ઉપાસકે—એમને મન સ્વતંત્રતા કરતા સમ્પત્તિનું જ મહત્ત્વ વધારે રહ્યા કર્યું હતું—તો કાકાસાડેમના એ કામને લગભગ મસ્તૂતિ પિંધસમ, સક્રિયતપણાનું અનુદાર કાર્ય હતું પણ તેથી કાકાસાડેમે પોતાનું ધ્યાન લક્ષ્યથી જરાય ચલિત થતા દીધું નહિ. કાકાસાડેમની સામે સમ્પત્તિના દુસ્મન હોવાનો આરોપ તો ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે પણ એ સમ્પત્તિ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાવનન સમાનતા, સામાજિક ન્યાય, વગેરેના પાયા પર રચાયેલી હોવી જોઈએ, યુવનનો કેવળ ઉપર ઉપરનો ઓપ હોય તે ન આવે તેમણે જણાવ્યું કે, કેવળ સમ્પત્તિરિકાસની કેળવણી કરે—ખૂટ કરનારી ભોગી હોય છે, જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય ઉદ્યોગવાળી કેળવણી મજબૂત અને ત્યાગી હોય છે એ જોઈને પ્યાનમા રાખી તેમણે બન્નેનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન આ વખતની તેમની વિદ્યાપીઠની કારકિર્દી દરમ્યાન કર્યો તે વખતનો વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ વર્ધાયોજનના બીજરૂપ હતો એમ કહી શકાય.

આ કાળ દરમ્યાન જ બારડોનીનો સત્યાગ્રહ થયો. કાકાસાડેમે વિદ્યાર્થીઓને પરિમિત સપ્તાહમાં તેમાં ભાગ લેવા મોતીને એ વડત્તમાં વિદ્યાપીઠ પતી સક્રિય ફાળો આપ્યો પણ કેવળ લોકોની એ જાગૃત્તાર નીકળે વશ થઈને આખી સરચાને એ લડતમાં હોંબી દીવી નહિ.

વિદ્યાપીઠના આચાર્ય અને કુલપતિ તરીકેની કારકિર્દી દરમ્યાન કાકાસાડેમે બીજી એક મહત્ત્વનું અને દરગામી પરિણામવાળું કાર્ય પાર પાડ્યું અને તે ગુજરાતી ભાષાની જોડણી અંગેનું હતું. ગાંધીજી છ વરસની સગલ લઈને ૧૯૨૨માં જેવમા ગયા સારે ત્યાંથી જ તેમણે ગુજરાતી ભાષાની જોડણીને અંગે પ્રવર્તતા અરજક વિરોધરિત કરી હતી અને વડેડામાં વડેડી તકે તેમાં વ્યવસ્થા અને એકવારપણુ આણવું જોઈએ એવી સૂચના કરી હતી જેનાથી બહાર આવ્યા પછી આશરે ૧૯૨૬ની શરૂઆતમાં તેમણે એ કામ મરના માટે શ્રી કાકાસાડેમ, સ્વ

મહાદેવભાઈ તથા શ્રી નરહરિભાઈની એક મંમિતિ નીમી આ સમિતિએ જોડણીને અંગે અગાઉ થયેલી બધી ચર્ચા ધ્યાનમાં લઈને ચોથી સાહિત્ય પરિષદની જોડણી-સમિતિના કરારને આધારરૂપ ગણી ઠેકાઠા નિર્મો તારવી કાઢ્યા અને ગુજરાતના લખ્યપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યાર્થો પર, ચોકધ્યા, અને તેમાંના ઘણાના આશીર્વાદ પણ મેળવ્યા એ જ અરસામાં વિદ્યાપીઠે પણ એક જોડણી-સમિતિ નીમી અને તેમાં નરહરિ ભાઈની નિમજીક કરી એટલે વિદ્યાપીઠ તરફથી એ કામ આગળ ચાલ્યું અને ગુજરાતી ભાષાને એક સર્વમાન્ય અને વ્યવસ્થિત જોડણીકોશ મળ્યો આગળ જતા તેમાં કોશના બીજા અંગે પણ ઉમેરાતા ગયા છે. વિદ્યાપીઠ તરફથી આ એક ભારે સગીન કામ કાકાસાડેમે પાર પાડ્યું આ કોશનું કામ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સમૃદ્ધ કેવી ગીતે થતું ગયું છે, તેના પ્યાન કોશની નવી મહાર પડનાર આગ્રહિત પરથી જણાઈ આવશે.

આ જ કાળમાં મુમુર્તના જાણીતા ગાંધીભક્ત શ્રી નમીનંદસ અમૂનખરાયે ગુજરાતના ગામડાઓની સેવા અને ઉત્કર્ષ માટે વિશેષ કેળવણીની યોજના કરવા માટે એક વાપ રૂપિયાની રકમ વિદ્યાપીઠને સોંપી તેમાંથી વિદ્યાપીઠમાં ગ્રામસેવા મંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવી અને ગુજરાતના જિલ્લા દીપ્તિ પછાત કોસોની ખાસ સેવા માટે એક એક સરચા સ્થાપના મરનાની યોજના કાકાસાડેમે ઘડી કાઢી તેમાંથી માત્ર બેઝા જિલ્લામાં વલ્લભ વિદ્યાવનના રૂપમાં એ યોજનાએ મૂર્ત સ્વરૂપ પકડ્યું છે. રાજકીય હિંમતવાલ તથા તે તે જિલ્લાની વ્યાપક મહત્ત્વની અને સહકારના અભાવને લીધે તેનો સર્વજન અમલ થઈ શક્યો નહિ.

ગ્રામસેવા મંદિરની જ એક પ્રવર્તિત તરીકે માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસનું કામ આ કાળમાં કરવામાં આવ્યું હતું. રચાનિક લોકોનો વિશ્વાસ અને સહકાર મગે તો જ આવી તપાસોનું કામ સગીન પળે કેવી ગીતે પાર પડી શકે એ માત્ર આ તપાસના હેવાન પરથી સ્પષ્ટ જણાય તેવી છે. આ કામ પાર પાડવાની મુખ્ય જવાબદારી જોકે એ તપાસના,

નિવાસક શ્રી કુમારપાની જ ગણાય, તોપણ કાકાસાહેબનો એ કાર્યમાં મહત્વનો ફાળો હતો.

૧૯૨૯ની મહાસબાની બેઠક ચર્ચા તેમાં પૂર્ણ-સ્વાતંત્ર્યનો દરિયો પસાર થયો અને તે પછી ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ને દિવસે આખા દેશમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ. તે દિવસે વિદ્યાપીઠની પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના પછી કાકાસાહેબે બહુ જ આનંદિત થઈને ભાવભરીના હૃદયથી જણાવ્યું કે, 'જે ઘડીની વરસોથી હું રાહ જોતો આવ્યો છું તે ઘડી અત્યારે આવી છે. કોઈ પણ બાહ્ય નિયંત્રણ વિનાનું સ્વાતંત્ર્ય કે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય એ જ આપણું ધ્યેય હોઈ શકે, એમ હું અંગતગતિ દિવસોથી માનતો આવ્યો છું, તેને માટે ઝંખતો આવ્યો છું. આજની આ ઘડી ધન્ય ઘડી છે. મારે માટે તેમ જ આપણ સૌ કોઈને માટે — આખા દેશને માટે.' અને ત્યારથી ભાવિ લડતની તૈયારી કરવા પાછળ તેઓ મંડી ગયા. મહાત્મા ગાંધી પણ સ્વરાજ્યની આ અંતિમ લડત માટે શું કરવું, કયું પગલું લેવું, તેને અંગે રાતદિવસ ઉઘાટાથી વિચાર કરતા ('ફ્યુરિયસલી થિંકિંગ') હતા. કાકાસાહેબ પણ કોઈ પણ પ્રસંગ મળ્યે આ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની વાત કરવા, ચોતાના મનમાં સળગતી ભાવના વ્યક્ત કરવા, ચૂકતા નહિ.

દાંડીદૂતના દિવસોના પછી આવ્યા. વિદ્યાપીઠનો એકે-એક અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી આ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં જોડાય અને વિદ્યાપીઠના શિબિરમાં જરાસરખી શિબિરજીત જેવો નહિ તે માટે તેઓ અમર જનસત રહેતા. અમારા સંગીતના અધ્યાપક પોતાની અશક્તિનો એકરાર કરીને વખતસર વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા. કળાના અધ્યાપકે જે જાણી અશક્તિને લીધે ગાંધીજીની દૂર સાથે રહીને તેની ફિટ્મ લઈને તે લોકોને જનાવી તે દ્વારા વિદ્યાપીઠના સેવક તરીકે સ્વરાજની લડતમાં ફાળો આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. કળાના રસિયા, બહો પક્ષપાતી, કાકાસાહેબને આ મૂલ્યના ગમશે એવી તેમની ધારણા હતી. પણ

કાકાસાહેબ આવી નિબ્રાણ કળાના ઉપાસક કદી ન હતા. એ વખતે તેમણે કરેલા સ્વતંત્રતા દેવીના આવાહનમાં તેઓ કહે છે કે, 'હો દેવી સ્વતંત્રતા, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઔદિક અર્થ એ બધું તારા વિના ક્યા જેવું છે, નિર્માણની જેમ દેહી દેવા યોગ્ય છે.' એટલે એવી મુક્તિ માટેના સંગ્રામને આડે કળા આવે એ તેઓ કેવી રીતે સાંખી શકે? એટલે ગમે તે જાતની ગેરસમજ વહેરી લઈને પણ પોતાના એક વખતના વિદ્યાર્થી, પ્રિય કળાકાર ને સાથીને વિદ્યાપીઠમાંથી રજા આપી દેવાનો તેમણે વિના સંકોચે નિર્ણય કર્યો, અને વિદ્યાપીઠના શિબિરનું વહાવરણ જીવંત રાખ્યું. એ લડતમાં વિદ્યાપીઠે જે ફાળો આપ્યો તે બહુ ગાંધીજીએ વિદ્યાપીઠનો જાહેર ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું કે, શુનરાતે વિદ્યાપીઠની પાછળ જે કંઈ ખર્ચ કર્યું છે તેનું ચક્રવર્તિ બાજુ સાથે દેશને વળતર મળી ગયું છે. વિદ્યાપીઠ સોચે સો ટકા પાસ થયું છે.

એ જ દાંડીદૂતના દિવસોમાં સાતમી મહારાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કાકાસાહેબ તળેભાગ ગયા. મહારાષ્ટ્રના આઠ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકાર શ્રી વિજયપુરકરે રથાપેલી રાષ્ટ્રીય પાઠશાળામાં (સમર્થ વિદ્યાર્થીઓ) એ પરિષદનું અધિવેશન બરાણું હતું. તે વખતનું કાકાસાહેબનું ભાવણ સૂતિ અને હિસાબનો એક અનોડ નખતો છે. એ જ વખતે પૂતામાં 'વસંતવ્યાખ્યાનમાળા'માં તેમણે એક ભાષણ આપ્યું અને આ અહિંસક લડત અખિત માનવજાતિ માટે કેવી કલ્યાણકારી છે તેનું બહુ જ સચોટ વિવેચન કરીને, નિર્દોષ માણસોના લોહીનું ખાનર ધરતી પર પડશે તો તેમાંથી એક નવી માનવજાતિનો સમૃદ્ધ ફાલ ફુલિયાને મળશે, એમ ત્યાં બેઠી થયેલી મેદનીને લુચ્વદ અવાજે જણાવ્યું. તે વખતના એમના ધીરગંભીર ચમ્પોની જાનાઓ પર બહુ જ ઊંડી અસર થઈ હતી.

— આગળ]

પાંદુરગ દેશપાંદે

જે માણસને વિષે અતુલવધી તમને એમ માલુમ પડે કે, તમે જ્યારે બોલે મારે જાણે તમને હપકો આપવાની અને જરૂર પડે તો ખાંચા વગર પથાપાપ દરવાની તથા તમને સાથે મારે લઈ જવાની એવામાં તાકાત છે તેની શોધીને મેલી દરવી.

—કોન્કણીશાયસ

ગુજરાતના જોડાયેલા પ્રદેશમાં

સને ૧૯૪૮ના જૂન મામથી ગુજરાતના રાધનપુર, પાનનપુર, ઈર માનપુર વિજનનગર, તુણાસાડ, દેનગદમારિયા, મતરોડ, વાડાસિતોર, ખજાન, રાજપીપળા, સચીન, વામદા, ધરમપુર ઇ દેશીરાજ્યો મુમર્દ ઇનાકામા બળ્યા, એ ખમર આપણે છાપામા જોયા પણ તેની અસર જુની જુની દૃષ્ટિએ શી રી થશે તેનો ખ્યાન બદ જોડાને હશે

મામરકામ જિંદનો જે મુખ્યત્વે કરીને ઈર અને બીછ નાની ફરોતોનો બન્યો છે, તેના પ્રેક્ષક જોડે વાન કરના બળ્યુ કે, એ જિંદનાના માન વહીવળી ખર્ચ પેરે મુમર્દ મરકારન દર વર્ષ ગાંઠના ઉપિસ પચીસ નાખ જોડવાના થશે તપામ કરતા બળ્યુવા મળ્યુ કે, રાજ્યમા મોગી મોગી જમીન બગીરદારોના માલિકાની છે, અને તેની જમીનની આબ ઉપર મુમર્દ સરકારનો હક્ક નથી છતાં એ પ્રદેશની બચરથા જ નહિ, પણ તેમા કરવા જોઈતા તમામ મુધારા—શાળા, રસ્તા, કૂવા ઇની જોખમદારી પણ મુખર્દ સરકારને માથે આવવાની છે એમને આ ખર્ચ કેટલો વધી જન એ સમજરા જેવું છે ગુજરાતના થોડા જ માણસોને ખમર હરા કે, આ પ્રદેશો જે મુખર્દ સરકારને મળ્યા છે તેમા મોટા ભાગના પ્રદેશોમા પછાત કેમોની વસ્તીનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે અને જે ગળ્યોએ આજ સુધી પ્રાથમિક શિક્ષણ યા દવાખાના ઇની મુદ્દન દરકાર નહોતી કરી, અને રાજ્યની આબકારીની (કાયદેમર અને ગેરમાયદેસર) આવકો ઉપર જ મદાર બાંહેલો તે બધી જતી ડગીને તે રાજ્યોમા મુધરેલા મણુતા રાજ્યની તમામ મગરડો આપવાનો પ્રવ બેમો થયો છે થોડા વર્ષો પહેલા શ્રી દક્ષરમાપાને પાનજીપુરના (તે નખતના) નનામસાહેબને મગરાનું થયેલુ ત્યારે પાનજીપુરના ૫૫૦ ગામો નમ્ય માત્ર ૨૯ પ્રાથમિક શાળાઓ હોના સળ જે તેમણે તેમનું ધ્યાન દોરેલું

આ પ્રમાણમા છે વા નર્મોમા નવો ફેરકાર થયો હશે પણ આ ગિચિત નગભગ મધો જ જોડાયેના પ્રદેશોમા છે જૂના વહીવળ વખતમા શરૂ થયેલી શાળાઓની બચરથા, દેખાવ અને

શિક્ષણ ઇ પણ વજો જ મુધારો માગી વે છે અને તે આ બધા પ્રદેશોને ગુજરાતના મીન પ્રદેશોની હરોળમા લાવવાના હોય, તો આને માટે મી દીક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ સરકાર તેમના સામાન્ય શિક્ષતા પ્રમાણ પ્રગતિ કરવા પ્રયત્ન કરે તે તો મ જ અધૂરા નીવડે એમા શક નથી આ દિશામા શુ શકય છે તે જોના માટે થી દાડો બીન સેવા મડગરાગા શ્રી ડાહ્યાભાઈ નાયક સાથે સામરકામોના ત્રણ દિવસનો પ્રવાસ મે ખેજો તેને અજે જોયેથી માબજેથી હકીકતમાથી થોડી જણાનું છુ

અમારો પ્રવાસ અમે અમદાવાદથી મેડમલા જતી ગાડીમા ૮૯ માઈન દૂર આવેના મેડમલા ટર્મિનમ રોડનથી શરૂ થ્યો અમદાવાદથી ૯૦ માઈનને અતરે આવેલુ આ રોડન કુમરપુર દિ મનનગર અને દાતાના વિશાળ જગલોમાથી કાચો માન શહેર તરફ લાવના માટેનું મુખ્ય કેદ છે આ તરફના કોનમાના વેગેનો રોજ શહેરમા હલાય છે આ પ્રગતિને લઈને જ મને કેવી બેરકારીથી કપાન છે તે તો આ મામતના અબ્યાસીન જ જણાન એ ત્યામતરીથી કાપેના જગલો સરવાળે દેશની સપનમા ઘણો ધપાડો કરે છે અને વરમાદની હરા તોડે છે

ગાનઓએ પોતાની હૂમન છોડતા આ જગલો પ્રત્યે ઉત્તમીનતા બતાવી છે પણ આ જગલોમાથી ગુદર, ઘોળી મૂમગી અને ઇમારતી લાકડા ઇ મેજવરાનો ધધો વ્યવસ્થિત ચવાતી શકાય તેમ છે

અમારો પ્રવાસનો દિવસ એ માનાડની યાત્રાને દિવસ હતો એટલે આકરા તાપમા રેનવેના છાપરા પર મેમીને પ્રવાસ મરતા જી અને પુરુ સુમદરોને અમે જોયા અને મોટા નોક-અમુાય જોયો પણ મેમામા દડા પીણા ઇ ઉપયોગી અને બિનઉપયોગી ગીન્દેના વેચાણ અને ચમકોળ મિસાય કાર્ષ પ્રમેલના સાધનો જોયા નહીં આખા મેમામા ધ્યાન ખેચે એના તો દેવી બીડીના પ્રચારકો હતા નાપક કરનાર ડામરા ડાકરીઓના વેશમા આ પ્રચારકો દેવી બીડીના વેચાણ માટે ધીવ્તો ધધો જરતા હતા સ્વચ્છતા અમર શાન્તિ જાગવવા માટે આનાથી

દસમા ભાગનો પ્રયત્ન હોત તો ગામની સારી સેવા થત.

થોડા મહિના પહેલાં શ્રી મોરારજીભાઈની આ સ્થળની મુલાકાત વખતે હરિજનોને માતાના પ્રખ્યાત મંદિરમાં દાખલ કરવા પડેલા. પણ ત્યાર પછી મંદિરમાં કોઈ પેસી જ ન શકે એ ઉદ્દેશથી સંચાલકોએ મંદિરના દરવાજા આગળથી જ બંધા દર્શન કરે, કોઈ અંદર ન જ જઈ શકે, એવી વ્યવસ્થા કરીને હરિજન પ્રશ્નોને કામચલાઉ તોડ આપ્યો.

બીજો દિવસે રેલવેથી દૂર ૩૩ માર્મલ જંગલોમાં પોશીના નામે મથકમાં પહોંત કોમોમાં કામ કરવાનાં મથકની પસંદગીની દૃષ્ટિએ ગયા. વચ્ચે સરકાર તરફથી કુખાળની પરિસ્થિતિને કારણે શરૂ થયેલું કામ જોયું. વચ્ચે જગીરદારના એક નાનકડા ગામમાં બેપારા કરવા રોકાયા. જગીરદારની વિધવાઓએ, શ્રી રવિશંકર મહારાજ ભારતે, શ્રી મોરારજીભાઈની આ પ્રદેશની મુલાકાત વખતે, તેમને મળતા દરમાયામાં વધારો કરવાની માગણી કરેલી તે મંજૂર થયેલી. પણ આ વિધવાઓ આધિક હોવા છતાં, મંદિરના ઓઝણની બહાર નીકળી શકે જ નહિ. એટલું જ નહિ, પણ પોતાનું ઘર દુરસ્ત થાય છે તે ઠીક થાય છે કે નહિ તે જોવા પણ તેઓ ફળિયામાં જઈ બેઠાં રહી શકે નહિ !

ગામના અપાસરામાં ધૂડી નિશાળ જેવી સ્થિતિની શાળા જોઈ. તે દિવસે હરિજન બાળકને પ્રથમ શાળાના મકાનમાં દાખલ કરાવ્યો. તે ખીતો ખીતો દાખલ થયો. શાળાના શિક્ષકે મહેમાનોના સ્વાગતમાં શાળામાં નાટકી ગાયન ગાયું અને ગવડાવ્યું. સ્વાગતમાં બીડી, સિગરેટ, સોપારી ઇલાદિ ધર્યાં.

પોશીના પાસે એક સ્થળે જંગલમાં બે ટેકરીઓની સામસામી હારને ૨૨ ફૂટ જેટલી દીવાલથી નેડી ચોમાસાનાં પાણીને બાંધવાની એક યોજનાનું કામ થતું જોયું. આનો અંદાજ માત્ર રૂ. ૩૦,૦૦૦ હતો. આવાં કામના અનુભવી શ્રી ડાહ્યાભાઈએ જણાવ્યું કે, સરકારે આજ સુધીમાં કરેલાં આવાં કામોમાં પ્રમાણમાં ધણું જ સરતું અને છતાં વધારે

વિસ્તારને પહોંચી વળે તેવું આ કામ છે. રાતે ૧૦ વાગ્યે ગામના ચમારો મળવા આવ્યા. તેમણે કહ્યું : 'આ ગમેથી આને દર માસે ૧૫૦ ટોડી કાચાં ચામડાં બહાર ચડાવીએ છીએ. પણ સરકારે ધિરાણનો કાપેલો (શાફ્ટકાર ધારો) અમમમાં મૂક્યો ત્યારથી કોઈ નાણાં ધીરતું નથી. માત્ર રૂપિયા ૪૦૦૦ની મૂડીથી અમારો ધંધો ચાલી શકે એમ છે.' આ ગામે કોઈ હિત્સાહી સાથી મળે તો સહકારી મંડળીની સહાયતા ખરી. પણ આવા ગામમાં કોઈ મેળવવું સુરકેલ, છતાં હરિજનોની સુરક્ષા પણ સાચી છે એ જાણીને નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

રસ્તામાં નાની નાની ખેતી કરતાં બીજ ગરાસિયાઓનાં છૂટાંછવાયાં ઘરો જોયાં. જોડાણ યોજના પહેલાંની અહીંનો ધારો એ હતો કે, પ્રત્યેક બીજ ગરાસિયા ખેડૂત જેટલી જમીન ખેડે તેના દર વીધા દીઠ માત્ર સત્તા રૂપિયા જગીરદારને અગર દરબારને ભરે. જમીનની વ્યવસ્થિત માપણી નહીં, એટલે તેમાં ખાસ ફેરફાર થયો નથી. વળી રાજના વખતનો એક ધારો છે કે, આ ખેડૂત પાસેથી કોઈ બિન-ખેડૂત શાફ્ટકાર જમીન વેચાતી લઈ શકે નહિ. એટલે બીલો પણ પ્રમાણમાં સખી જણાયા.

કુખાળને લઈને તદ્દન દેશી બનાવટના રેંટથી પાણી ખેંચીને લીલોતરી ઉગાડવાના પ્રયત્ન કરતા બીજ ખેડૂતોને જોવાનું દરજ મનને ગમે તેવું હતું. એક રેંટ આખા હઠાડામાં કેટલા આંટા ફર્યો તેની ગણતરી મોટે બે ફરતો લાકડાને દોરી ઉઠેલાતી અને વીંટળાતી ગળ જોવી વ્યવસ્થા હતી. તેને મારા એક સાથીએ રમૂજમાં 'માહલો-મિટર' નામ આપ્યું. વરસાદના દિવસોમાં આ પ્રદેશ મુખ્ય ગામેથી છૂટો પડી ગયો છે. આગળ જો ત્રણ માર્મલો એક સાદો રસ્તો થાય તો તેને આશુરોડ જોડે સાંધી શકાય એમ કોઈએ જણાવ્યું.

ન્યારે આ ગાળામાં કેળવણીનું પ્રમાણ બદલ્યું છે ત્યારે આ ગાળાના ગામડાના પણ મુંબઈની હાઈસ્કૂલમાં નોકરી કરતા એક શિક્ષક ભાઈએ પોતાને જતન કડિયાદરા જઈને પ્રાથમિક શાળા ચલાવવાનું

અને તેનો મિડન સ્કૂન સુધી વિકાસ કરવાનું નિર્ણય ઉત્તરોત્તર તેને દાન મળતું ગયું તેમ તેમણે શાળાનું મકાન, છાત્રાલય, બગીચા માટે થોડી જમીન ધન્યાદિ વસાવ્યા અને રથુમા મીઠી વીરડીની જેમ એક વિદ્યા કેન્દ્ર જમાવ્યું, તે હાલ પ્રાગજી દાકરમી મિડન સ્કૂન તથા શ્રી દામોદર ભદ્રનજી બોર્ડિંગને નામે ઓળખાય છે. આ તકનો લાભ હરિજન વિદ્યાર્થીઓને પણ મળવો જોઈએ પણ તેઓ સાથે આવી શકે નહિ, એટલે તેમણે જુદી હરિજન શાળાથી શરૂઆત કરી પણ પૂર્ણ ગાંધીજીના અવમાન સમયે એ પ્રસંગની યાદગીરીમા હરિજન બાળકોને ગામની પોતે શરૂ કરેલી શાળામા દાખલ કરી દીધા અને એક સાળે આ રથજીની ઓચિંતી મુનાકાન લીધી અને હરિજન બાળકો મકિન બીજા બાળકોને ત્યાં સાર પ્રવર્તનામા એકેના જોઈ આનંદ થયો.

અહીંથી દૂર જંગમમા આગળ વિજયનગરનું નાનું રાજ્ય હતું તે હવે સંયોજિત થયેલું છે અહીં કુદરતી પાણીનો એક ઝરો પણ છે અને ખાર માસ ઝાડના મૂળમાથી પાણી પુષ્કળ વડે છે ગાયોનું રક્ષણ થાય તેલુ બીડ પણ છે એમ અમને કહેવામા આવ્યું.

વર્ષો પહેલાં જંગની જમીનો બાગીને ખેડતો અહીં નસ્યા અને મોટા લાખ વસાવીને હવે મોટા અને સારી ગિથતિના ખેડૂતો બન્યા છે એવો આ પ્રદેશ છે.

અહીંથી વળી પચાસ માઈલ દૂર વૈષ્ણવોનું યાત્રાનું ધામ શામળાજી છે રેનવેથી લગભગ ૩૦ માઈલ દૂર થાય નાના નાના પર્યટોની હારમાળા વચ્ચે આવેલું ૩૫૦ માણસોની સતીનું નાનકડું ગામ પ્રખ્યાત મદિર માટે મગરૂરી ધરાવે છે.

અહીં મદિરમા મોડાસાના વયોવૃદ્ધ કાર્યકર શ્રી મધુરાદાસ ગાંધીના પ્રવરતથી હરિજનો દાખલ થાય છે એમ સાબળ્યું, એટલે અમે મદિર નેચુ રખી અહીં આસપાસના ગામડાના ૪૦ બીન વિદ્યાર્થીઓને

માટે સરકારકેન્દ્ર ચાલતું નેચુ એક ઉત્સાહી કાર્યકર્તા મહાદેવ ગ્રામરૂ દુગ્ધ તરફથી આ ગાળામા બીજોને ઉપયોગી કામ કરી રહ્યા છે તેમની માફક, મામાન્ય દિવસોમા ૮-૧૦ માઈલ પણ ચાલ્યા સિવાય જહાર જવા માટે મોટરનું સાધન ન મળે એવા ગામડામા આપણા વધુ કાર્યકર્તાઓ ક્યારે જોમશે?

આ જ ગાળામા નુમડિયા કર્ગને એક મથક છે. વૌંથી ત્યાં ઈસાઈ—ખ્રિસ્તીઓએ ચાલુ નાખ્યું છે એક આર સી એસ ની ઉપાધિનામા એક મરજત ગરીમ બીનેને સારનાર આપે છે હાન તો તેઓ મોટર રાખે છે પણ એક રખત એવો હતો કે આ લોકો ઘોડા પર જોમીને આસપાસ ફરી વળતા સરકારી નોકરો ફરજિયાત ગણાગણ્યા કનાકો માટે ગામડામા જાય તેનાથી આ ગરીમ લોકોને ખામ લાભ થતો નથી ગામડામા કામ કરવાની જ દૃષ્ટિએ ચતુર સેરકો પનાની ગાળોને જોએ તો જ ગામડાની પુનરુચનાનું કામ થાય.

શામળાજીમા ગરીમ લોકોને માટે સસ્તા અનાજની દુકાન ચાલતી એને નેઈ આ દુકાનનો લાભ લેવા માટે મજમામધ અપુરો પોતાના રેશન કાર્ડ સાથે આવેના તેમા દેખાનમા ખ્રિસ્તી બીન જુદા તરી આનતા હતા વૌંની ત્યજથેના આપણા ભાડું ઓની પરદેશીઓ—પરધર્મીઓ પ્રેમથી સેવા કરે છે અને આપણે માટે લાગે તેમની ઉપેક્ષા કરીએ ઝીએ, એ હમીકન છે.

આપણા સમજી અને શિક્ષિત યુવાન વર્ગને આ દિશામા કામ કરવાનું મન થાય એ જરૂરનું છે સેરાદગતા કેપ્લાક વિદ્યાર્થીઓ રમના દિવસોમા અહીં ફરમાનો વિચાર કરી રહ્યા છે એમ માલબ્ધ છે એ સાગી વાત છે તેથી તેમને જ્ઞાન અને પ્રેરણા મળશે પણ ફરવામાત્રથી નોકોની બીડ લાગતી નથી તે માટે સેવાભાવી યુવકોએ નાવમી થાણા નાખીને રહેવું જોઈએ.

ગુજરાત વિષે જાણવા જેવું

ગુજરાતનો સંબંધ મુંબઈ પ્રાંત સાથે જોડાયેલો હોવાથી ખાસ ગુજરાત વિષે ઘણી માહિતી અલગ મળતી નથી. વળી ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ દેશી રાજ્યોમાં હોવાથી પણ સમસ્ત ગુજરાતની બધી માહિતી મેળવવી લગભગ અશક્ય જેવું છે. આમ છતાં, મુંબઈની ખાવડા કોલેજના પ્રો. એ. બી. ત્રિવેદી એ દિશામાં થોડાં વરસોથી પ્રયત્ન કરે છે અને ગુજરાતને લગતી ઉપયોગી માહિતી બહાર પાડે છે. તેમણે શરૂઆતમાં છૂટક છૂટક તપાસો કરીને અને મળી શકે તેવા સરકારી અને બીજા રિપોર્ટો ઉપરથી પત્રિકાઓના રૂપમાં માહિતી બહાર પાડી હતી અને તે પછી એકત્રિત કરીને પુસ્તકોના રૂપમાં ('કાઠિયાવાડ પ્રકોનોમિક્સ' અને 'વેસ્ટ એન્ડ ગુજરાત') બહાર પાડી હતી. હમણાં તેમાંની કેટલીક માહિતીની સાથે થોડું ધણું નવું ઉમેરીને 'પોસ્ટ-વોર ગુજરાત' ('પુરોત્તર ગુજરાત') નામે નવું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેમાં કેમી સાર્જનનાં ૨૯૦ પાન છે અને તેની કિંમત રૂ. ૧૬-૮-૦ છે. પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવનગરના એક મિત્રમાણિકે મદદ કરી છે. બંધામણી વગેરે જાણીયા પ્રકારનું નથી છતાં તેની આટલી બારે કિંમત રાખવામાં આવી છે, એટલે સામાન્ય વાચકને તે પહોંચી શકે નહિ એ દયામાનવિક છે. તેમાં બેગી કરેલી માહિતી ગુજરાતના આર્થિક સર્વસંગ્રહ જેવી છે. તે ગુજરાતના દરેક અબ્વાસીએ જાણવા સમજવા જેવી છે. લેખકે ગુજરાતની આર્થિક પુનર્ઘટના કરવાની દૃષ્ટિએ કેટલાંક સૂચનો કર્યાં છે તે એટલાં વ્યાપક અને વિગતવાર નથી, પણ તેમણે એકઠી કરીને આપેલી માહિતી જરૂર ઉપયોગી છે. તેમાંથી વાનગી રૂપે થોડી અહીં ઉતારી છે તે વાચકને ઉપયોગી લાગશે એવી આશા છે.

ગુજરાત

ભૌગોલિક સ્થાન — . . . ગુજરાતને પ્રદેશ ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૦.૩ અને ૨૪.૫ વચ્ચે અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૧.૩ અને ૭૪.૪ વચ્ચે આવેલો છે. તેની જમીન ટોળાવવાળા છાપરા જેવી

પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ઢળતી છે, તેથી તેની બધી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે.

વિસ્તાર — ૩૩,૭૯૮ ચો. માઈલ.

દરિયાઈ કો — ૨૦૦ માઈલ

વસ્તી — ૧૮૮૧ ૬૯ લાખ

૧૯૦૧ ૬૧ „

૧૯૨૧ ૬૮ „

૧૯૩૧ ૭૭ „

૧૯૪૧ ૮૮ „

એટલે, સાડા વરસમાં ૨૮ ટકા વધારો થયો, દર ચો. માઈલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૨૨૮

ગામડાં — ૧૨,૭૯૧

શહેરો — ૧૦૩ (એટલે ૫૦૦૦ વસ્તી ઉપરનાં ગામ) (૮૧ ટકા વસ્તી ગામડાંમાં, ૧૯ ટકા શહેરોમાં)

અક્ષરજ્ઞાન

ઉંમર ગુજરાત કાઠિયાવાડ વડોદરા
— (વસ્તીના ટકા) —

૫-૧૦	૭.૨	૮.૦	૧૧.૮
૧૦-૧૫	૧૩.૨	૧૩.૬	૨૨.૧
૧૫-૨૦	૧૬.૮	૧૬.૪	૧૫.૮
૨૦ ઉપર	૧૫.૬	૧૫.૮	૨૦.૮
હોર	(લાખ)		
બગદ, આખલા	૧૫		
ગાયો	૧૦		
બેસો	૧૦		
વાહાન-પાડાં	૧૦		
ધેડાં-જકરાં	૧૨.૧		
ધોડાં, ગધેડાં,			
હિંટ વગેરે	૭.૧		

કુલ ૬૫

એટલે દર સો એકરે ૫૦ ટોર પડે.

રસ્તા — ૧૦ હજાર માઈલ. તેમાંથી ૩૦૦૦ પાકા, ૭૦૦૦ કાચા

રેલવે — ૧૭૨૦ માઈલ

વરસાદ — દક્ષિણ ગુજરાત ૬૦ થી ૧૦૦ ઇંચ

નર્મદા વિભાગ ૪૦ થી ૫૦ "

સાબરમતી અને મહી ૩૫ થી ૪૦ "

ખનાસ વિભાગ ,, ૨૦ સુધી

જમીન — ૨૧,૬૧૦,૭૨૦ એકર તેમાંથી

કૃષિના ટકા

ખેતીમાં વપરાતી ૧૪૦ લાખ ૬૬૦૬

ચાલુ પડતર ૧૦ " ૪૭

ખેડવા લાપક ખીજી ૨૦ " ૬૫

પડતર

ખેડાણ ન થઈ શકે તેવી ૨૫ " ૧૧૬

જંગલો ૧૫ " ૭૧

ખેડૂત ખાતેદાર નીક જમીન ૬ એકર, ખિનખેડૂત

ખાતેદાર નીક ૧૦ એકર.

ઠ — ૮ લાખ

ગણ — ૪ લાખ

વેલું — ખેડૂતોનું ૩૫ કરોડ (૧૯૪૬-૪૭)

પીતની સમૃદ્ધ — (૧૯૩૬-૩૭)

૫ લાખ એકર જમીનમાં એટલે ખેતીમાં વપરાતી જમીનના ૩૫ ટકામાં.

વાવેતર — (૧૯૩૬-૩૭) એકર હજારમાં

અનાજ ૬૦૦૦

ધાસચારો ૨૨૫૦

કપાસ ૩૦૦૦

તેલીબિયાં ૧૦૦૦

તમાકુ ૨૬૦

પરચૂરણ ૭૬૦

કૃષ ૧૩,૨૭૦

પાવડતાર — (એકરે પેદાશ રતલ)

એખા ઘઉં ચણા

૧૯૩૭-૩૮ ૧૨૭૮ ૪૩૫ ૮૪૦

૧૯૪૨-૪૩ ૧૧૪૨ ૪૨૮ ૮૫૦

ધંધા — (૧૯૩૧)

કૃષ, ૭૭ લાખમાંથી કામ કરી શકે તેવી વસ્તી

૫૦ લાખ ગણાય તેમાંથી ૩૬ લાખ નીચે

મુજમ ધંધામાં કામ કરે છે. બાકીના ૧૪ લાખ કામ વગરના છે.

(હજારમાં)

(ક) ખેતી દોરડેદર ૨૬,૨૭

અને ખાણો

(ખ) વેપાર, ઉદ્યોગ, ૫,૭૬

વાહન ચક્રવાર

(ગ) રાજવહીવટ, ૧,૨૭

કેળવણી

(ઘ) ધરનોકરો, ૨,૬૭

પરચૂરણ

૩૬,૩૦

(ખ) વિભાગના લગભગ ૭ લાખમાંથી સાડા ત્રણ લાખ નાના મોટા ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલા છે.

તેમાંથી ૧ લાખ કાપડની મિલોમાં

૧૧ ,, નાનાં કારખાનાંમાં

૧૧ ,, શુદ્ધોદ્યોગોમાં

મજૂરીના દર — (છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પછી)

ખેત-મજૂર રૂ. ૧-૦-૦ દૈનિક

મિલમજૂર ૭૦-૦-૦ માસિક

નાનાં કારખાનાં ૬૦-૦-૦ "

સુથાર-હુદાર ૧૦૦-૦-૦ "

શુદ્ધોદ્યોગો ૩૦-૦-૦ "

ચંદરી વેપાર — (૧૯૩૬-૩૭) — ૩. હજારમાં

ખંખાત સુરત બંચ વલસાડ કૃષ

૧૭,૩૩ ૮૭,૭૭ ૪૦,૫૨ ૧૭,૬૭ ૧૬૫,૨૬

૧૯૩૩-૩૪માં આ વેપાર ૩. ૨૭૮ લાખનો હતો.

સરકારી આવક — (૧૯૩૬-૩૭) ૩. ૩૭૫ લાખ.

આ આંકડા એકસરખી સાધના નથી. કેટલાક

યુદ્ધ પહેલાંના ને અને કેટલાક યુદ્ધ પછીના છે.

કેટલાક તો ૧૯૩૧ની સાધના છે. છેલ્લી વરતી ગણતરી

૧૯૪૧માં થઈ હતી, પણ સરગર તેના પૂરા આંકડા

બહાર પાડ્યા નથી, એટલે કેટલાક આંકડા લગભગ

સીસ વરસ જૂના છે. આમ છતાં જે કંઈ બેગું કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપયોગી છે. તેમાં ખાસ કરીને જુદા જુદા નાના મોટા ઉદ્યોગોની પેદાશ-વેચાણની પરિસ્થિતિનું વર્ણન ખાસ ધ્યાન ખેંચે

તેનું છે. તે લક્ષમાં લઈને ગુજરાતમાં ઉદ્યોગો વધારવાનો અને થોડા સમયની કે લાંબા સમયની એકાદી, અર્ધ-એકાદી ટાળવાનો વિચાર કરવા જોઈએ.

વિ.

સમાજ અને વ્યક્તિ

(૧)

એક યુરોપિયન પ્રોફેસર પોનાનું પુસ્તક, ‘આપધાન વિષે નિબંધ’ પ્રગટ કર્યો પછી થોડાંક અડવાડિયાંમાં પોતે આપધાન કર્યાના સમાચાર સાંપડે છે. સંભવ છે કે, આ પ્રોફેસરે આપધાન કરનારનું માનસ સારી રીતે ચીનકું હશે.

આપણે ત્યાં પણ આપધાનના કિસ્સા ક્યાં ઓછા છે? કોઈ દૂધમાં પડી મરે છે, તો કોઈ ઝેર ખાઈ જીવનનો અન્ન આણે છે; કોઈ ઘાસતેલ છાંડી બળી મરે છે, તો કોઈ ગળે ફાંસો ખાઈ જીવનદોરી કાપી નાખે છે. આપણા સમાજમાં ભ્યાં ભ્યાં આવા કિસ્સાઓ અને તે બધાના મૂળમાં ઊતરવાની સમાજ-સેવકોની ફરજ છે.

થોડાક દિવસ ઉપર એક સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસી ‘ભાઈ’ મળ્યા તે પોતાની ગતિનો ઇતિહાસ તેમ જ મૂળ જોણી કાઢી તે ઉપર લેક્ટરેટ મેળવવા એક નિબંધ લખી રહ્યા હતા. અને ચર્ચું કે, ગતિની ઉત્પત્તિ અને મૂળ શોધવા કરતાં આવા વધુ ઉપયોગી વિષયમાં આ ભાઈ પોતાની જુદી કસતા હોય તો કેવું સારું!

(૨)

તાજેતરમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના સાંમાજિક... દેશવરના ખાતા તરફથી બાળકો અને યુવાનોની હિતસંભાળ વિશે એક રિપોર્ટ જન-યુઆરી માસમાં બહાર પડ્યો છે. બ્રિટીશ રાષ્ટ્રો આ સંઘનાં સભ્ય છે અને તે બધાંએ પોતપોતાની વિગતો મોકલી આપેલી તે આધારે આ રિપોર્ટ વડાયેલો છે. આધુનિક બાલમાનસ અને યુવાનોના દિલમાં શું રમી રહ્યું છે તેનું સચોટ દિગ્દર્શન આ રિપોર્ટમાંથી જરૂર

જે આ પ્રશ્ન એવો જટિલ છે કે, તેનો ઉકેલ કોઈ એકાદ ઉપાયથી આપવાનો સંભવ નથી. બંધીય બાળકોની ભારે પ્રથાઓ કરવામાં આવે તો જ આ પ્રશ્ન કંઈક હળવો બને.

રિપોર્ટમાં એ જાતના ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા છે. એક બાળકો અને યુવાનોને અમુક પ્રવૃત્તિઓમાંથી પરાણે અટકાવવાનો, અને બીજો રચનાત્મક એટલે તેમને એવી રીતે કોઈ પણ કાર્યક્ષેત્રમાં વાળવાનો કે જેથી તેમની અધમ મનોશક્તિ કબજામાં રહે.

આ પ્રશ્ન એકલાં તમનેકાં કે રખડનાં બાળકોનો જ નથી. મહાવિચાર નં. ૨ પાંચી આ પ્રશ્ને ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું છે. એટલે હવે તો આખાં મનવ-સમુદાયને આપરી લે એવા ઉપાયોથી જ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આપવાનો સંભવ છે, એમ રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.

લક્ષ્મણગંની સરકારે જે ટીકા કરી છે તે-ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે:

“સીમી કે આડકતરી રીતે નૈતિક કેળવણી તદ્દન બંધર પ્રકારની હતી. . . . બહુ, ચોરી અને ખૂનને જરૂરી ગણી કેટલીક વાર વખાણવામાં આવતાં. કાળાંજામરની અપ્રામાણિકતાની કોઈ ટીકા કરતું નહિ. આ પ્રકારના વેપારને સાહજિક સમાજવામાં આવતો અને જે પ્રામાણિક આદર્શો આગ વર્તવામાં આનાકાની કરતા કે ના પાડતા તેમને મૂરખ લેખવામાં આવતા.”

આપણા દેશમાં પણ આ પ્રશ્ન એવો ગંભીર નથી. આપણે પ્રજા તરીકે પરલોકની ચિન્તા કર્યો કરીએ છીએ, પણ આ લોક તરફ જરા વધુ ધ્યાન આપીએ તો વધુ સગળ સમાજ અસ્તિત્વમાં લાવી શકીએ.

તાજેતરમાં જ મારે એક કોલેજના પ્રોફેસર સાથે પાન થર્મ ત્યારે સમગ્રયુ કે, આપણા સુરકોએ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવાના કાળમાં કોલેજના રોજનરોજના ઢામઢાજમાંથી પૈસા ડિચાર્જ કરવાની વૃત્તિ મારી પેરે ખીનતી છે, અને અગાઉ જે વૃત્તિ અપરાધરૂપ હતી તે હેઠળ થોડા વરસોમાં નમભમ સાર્વત્રિક બની કે મે એમને કંઈક સમ આપવાની સૂચના કરી પણ તેમનો મન જુદો હતો એ કહે “આના સુરકોના પિતાએ અત્યારે ધૂમ ઢાળુ બગ્ગર કરી રહ્યા છે, એટલે મે આના કિસ્સામાં દરેકને ઘેર કાગળ લખી એમના સુપુત્રોના કરૂદાની ખચર આપી, તે ખાતન કેટલો દડ કયો છે તે પણ જણાવ્યું છે. આમ છતાં એકે તરફથી જનામ મળ્યો નથી પોતાના પુત્રોના રખતોનો તોળા અને જ દાર્શનિક પુરાવો આપી રહ્યા છે આ પરિસ્થિતિમાં આકરી મળતી શા અર્થ સરશે?”

મે એમને કહ્યું “બધાયે ફિરમામાં એક જ પદ્ધતિ મદદ ન નીડે પણ એકાદ એવો મબીર કિસો શીની મદદ મખત હાયે કામ લેવું જોઈએ એમ મારો મન છે તમે જો હાલે હાયે કામ લેજો તો વિદ્યાર્થીજન તદ્દન મડી જશે અને પછી કોઈ ઉપાર કામ નહિ નાજે”

(૩)

એક માનવવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ તાજેતરમાં એક સુન્દર પુસ્તક લખ્યું છે Cooperation Toleration and Prejudice આ પુસ્તકમાં આપણા આધુનિક સમાજને — an age of evil અનિષ્ટ યુગ તરીકે ઓળખાવો છે તેખ જણાવે છે કે, મર્યાદા, ઇર્ષ્યા અને ધિક્કાર એ આજે સાર્વત્રિક બન્યા છે અને નૈતિક મૂલ્યકલ્પનો પારો ઘણો નીચો છે આપણે અગાઉની જેમ અત્યારે અનિષ્ટ તરફ ઘણા મેરના નથી આતો ઉપાન શો? આ પ્રશ્ન પૂછી જનામ આપના આ પુસ્તકના લેખક જગદે આગામદ મેરના નથી એ તો ફરિયાદ કરે કે, અત્રો ઉપાય ૧૯૧૪ની સાન અગાઉ અજમાવતા જેવો હતો ૧૯૧૮ બાદ પણ આપણે કંઈક ઉપાય અજમાવવાની

તદમીગ કરી હોત તો કીક હવે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું છે

લેખક વધુમાં જણાવે છે કે, વ્યક્તિ કરતા મગજ આજની પરિસ્થિતિ માટે વધુ જવાબદાર છે, માટે જે ઉપાય ચોક્કસ છે તે સામાજિક પુનર્નિર્ધાન દષ્ટિ મમજ રાખી ચોજવો જોઈએ હરીશર્મના જમાનામાં ખીનતું ચૂટવી નર્મ પોતાનું કરવાની વૃત્તિએને જ્યાં સુધી નહિ રોકીએ, ત્યાં સુધી આપણે સફળ થવાના નથી સનાર્થી મનોવૃત્તિના વર્ત્યોમાંથી બહાર નીકળી આપણે નિકામ માધવા પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ આથી સામાજિક અભિપ્રાય બદલ્યા મિત્રાપ આપણી પાસે બી ને રખો નથી.

આમ વ્યક્તિ અને વાતાવરણ વચ્ચે સુમેળ સાધવાના પ્રયાસોમાં વાતાવરણનો દોષ કાઢી તે બદલાવાના પ્રયાસ અને અખતર કરવામાં આધુનિક પ્રભાવો કાનક્ષેપ કરતી નથી લગતી? આખરે વાતાવરણ મદનના માટે પણ શું વ્યક્તિએ પોતે જ બદલાવાની જરૂર નથી? અત્યત ત્રિરુદ્ધ વાતાવરણમાં એકનેબાદ ન વ્યક્તિથી કાઈ થઈ શકે નહિ એ મામાન્ય જનનો અનુભવ હોના છતાં, એના દાખલા નથી શું કે, જ્યાં એક જ વ્યક્તિએ સમાજસુધારણા અર્થે પડેન કરી વાતાવરણ ચિશુદ્ધ કરવામાં પોતાનો શ્રીમતી શ્રોતો આપ્યો હોય? વહાણવેરો આપવાની ના પાડનાર પિંગ અને હેમન, ધાર્મિક સુધારણા અર્થે મથતો જ્યુધર, અને આપણા દેશનો તાજો ઇતિહાસ જિરાંગીએ તો હિન્દુ — મુસ્લમાન ગ્રામજનને નિરાસ પોતાના પ્રયત્નોની અનિમ સાધના અને પરાકાષ્ઠા માધનાર મહાત્મા ગાંધીજી — આ બધાયે શું એમ નથી પ્રયોધતા કે, સમાજને સુધારવો હશે તો વ્યક્તિએ સુધરના પ્રયાસ કરવો પડશે?

મજૂર પુસ્તકના લેખકની નિરાશા ટાળવાનો ઉપાય આથી માન મરુદાય કે સમાજના જોખા બ વવામાં નથી, પણ સાથે સાથે વ્યક્તિની સુધારણા અને વિકાસમાં જે આવી સમર્થ વ્યક્તિઓ વધતી જશે પોતાના વિચારોની ચિરાગ મીજને પસાર કરતી થશે, તો જરૂર સમાજનું આરુધ્ય વધુ માધી ચકાશે

વિજયશંકર મ. બંદ

કુદરતનું જાદુ-૨

[ગયા અંકથી સંવાદ આગળ ચાલે]

બા—કેમ રમા, કાર્યન વાયુ અને પાણી જેવી કેવી માદી વસ્તુઓમાંથી જાડ ઝુકોઝ, સાકર, સ્ટાર્ચ અને ચરબી બનાવે છે! તને ગમત પડી કે નહિ?

રમા—બા, બહુ મઝા પડી. આપું જ્ઞાન તો મિષ્ટાન્ન કરતાં પણ વધારે મીઠું લાગે છે. પણ બા, તું આ બધું સમજાવતી હતી ત્યારે મારા મગજમાં એક સવાલ ઊડ્યા કરતો હતો. જાડ પહેલાં ઝુકોઝ બનાવે છે; તેમાંથી સાકર, સ્ટાર્ચ ને છેવટે ચરબી બને છે. પાણ વળી આપણે ખાઈએ એટલે શરીરમાં આ બધાંનો પાછો ઝુકોઝ બનાવવો પડે છે. તો પછી આટલી માયાકૃત કરવાથી શો ફાયદો? જાડ એકલું ઝુકોઝ બનાવે તો જાડની અને માણસની બન્નેની તકલીફ ન મરી જાય?

બા—જીવનમાં તકલીફ તો છે જ. પણ કુદરત કંઈ એ તકલીફ નકામી નથી ઉઠાવતી, એ તકલીફ ઉઠાવી ઉઠાવીને પ્રાણીઓને ઉપયોગી એવી શક્તિ એકઠી કરે છે. કુદરત એટલે અહીં સૂરજ સમજ. સૂરજનું કામ જગતમાં ન હોય ત્યાંથી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. પોતાની ગરમીથી તે સમુદ્રના પાણીને ઊંચું ચઢાવે છે. એ ઊંચા ચઢેલા પાણીમાં કેટલી બધી શક્તિ એકઠી થયેલી હોય છે! પર્વતો પરથી પાણી નીચે પડે છે તેના બળથી વીજળી પેદા થઈ શકે છે, ને તેનાથી કારખાનાં અને રેલગાડીઓ ચાલી શકે છે. પર્વતમાંથી નીકળતી નદીઓના પ્રવાહના બળનો ઉપયોગ કરીને પંજાબમાં લોહ દળવાની ધંદીઓ ચાલે છે.

આપણે ધડિયાળને ચાવી આપીએ છીએ તે તું જાણે છે. પરમ દિવસે તે અધૂરી ચાવી આપી, તેથી ધડિયાળ કેવું વચમાં જ બંધ પડી ગયું હતું? પૂરી ચાવી આપવાથી જ તેનાં ચક્રો પૂરે વખત ચાલે ને તેના કાંડા ફરે. ચાવી આપતી વખતે આપણે શક્તિ ખર્ચ કરીએ છીએ ખરાં, પણ તે શક્તિ નકામી ન જતાં કમાનમાં એકઠી થાય છે ને ધડિયાળને આપો દહાડો ચાલતું રાખે છે.

આવી જ રીતે, સૂરજ કાર્યન વાયુ જેવી નકામી વસ્તુ પર ચાવી ચઢાવે છે ને તેમાં શક્તિ ભરે છે. ઝુકોઝ બનાવીને અટકી જાય તો તેણે અધૂરી ચાવી ચઢાવી કહેવાય. ચરબી બનાવે તો જ પૂરી ચાવી ચઢાવી ગણાય. જો એ શક્તિ એકઠી કરવા બેસે તો વળી થોડી એકઠી કરીને અટકી શું કામ જાય? એટલે જ એ ઝુકોઝ બનાવીને અટકી જતો નથી. ઝુકોઝમાં ચાવી ચઢાવીને એ સાકર બનાવે છે. સાકરમાં ચાવી ચઢાવીને ચરબી બનાવે છે, જેમ જેમ ચાવી ચઢાવતો જાય તેમ તેમ તે શક્તિ એકઠી કરતો જાય છે. જેવી રીતે ધડિયાળની ચાવી ઊતરતી જાય તેમ તેનાં ચક્રો ચઢાવવાની શક્તિ ઊંડતી જાય છે, તેવી જ રીતે ચરબીમાંથી ઝુકોઝ બનવાની ચાવી ઊતરવામાં પણ શરીરમાં પરિવ્રમ કરવાની શક્તિ છૂટતી જાય છે.

રમા—બા, ધડિયાળની ચાવી ચઢાવવામાં કમાન જુદી જાતની નથી બની જતી. પણ ઝુકોઝ પર ચાવી ચઢાવવાથી તો ઘણો ફરક પડી જાય છે.

બા—સૂરજ ચાવી ચઢાવવા બેસે પછી તે કંઈ જેવી તેવી હોય? એની ચાવી ચઢાવવામાં તો ઘણા હેતુઓ સમાયેલા હોય છે. શક્તિ એકઠી કરવાના મુખ્ય હેતુની સાથે સાથે એકઠી થયેલી શક્તિને સુરક્ષિત રીતે સંઘરી શકાય એ હેતુ પણ તે ખ્યાલમાં રાખે છે. ઝુકોઝ પાણીમાં ઓગળી જાય છે એ તું જાણે છે. તેથી તેના પર હવાના બેજ વગેરેની અસર થાય ને તે લાંબો વખત સંઘરી ન શકાય. સ્ટાર્ચ પર એવી અસર બંદુ જ ઓછી થાય છે. એટલે સંઘરવાનો હેતુ પણ તેમાં સારી રીતે સ્પષ્ટ વાય છે. જાડની શી વાન. આપણા શરીરમાં પણ વધારાનો ઝુકોઝની કાં તો ચરબી બનાવી દેવામાં આવે છે, કે કાં તો રનાયુશ્કરના નામની સ્ટાર્ચ બનાવવામાં આવે છે. એ પણ સંઘરવાની અનુકૂળતાની દૃષ્ટિએ જ, કેમ કે ઝુકોઝ વધારે પ્રમાણમાં શરીરમાં રહી શકતો નથી; તે પેશાબ વાટે બહાર નીકળી જાય છે.

રમા — બા, જાડમા એ સગ્રહ કયા કરનામા આનતો હશે?

બા — જમીનમાથી જે દ્રવ્યો જાડ ચૂસે છે તે તથા હવામાથી મેળવે છે તે બધા પ્રથમ પાદક્રમા એકમા થાય છે પાદક્રમા એ જાડનું કારખાનું છે તે બધી જાનનો ખોરાક તૈયાર કરે છે ને જા મા ઠેક ઠેકાણે ચગ્રહ કરના માટે મોકલી દે છે પોતે બનાવનાર અને મોકલનાર છે, તેથી પોતા પાસે તો લગભગ બધા જ દ્રવ્યો થોડાધણુ પ્રમાણુમા રાખે જ. બહુ જ કુમળા પાદક્રમા હોય તેમા તો લવણુ દ્રવ્યો, વિટામિન વગેરે મોટા પ્રમાણુમા રહેવા પામે એ જ કારણુથી કુમળા સાદગમી બાજુ આનતો દાકતર લોકો આટલો બધો આગ્રહ કરે છે ચરમીના સગ્રહ મોટે ભાગે બિયામા થાય છે માકર જુદા જુદા જાડમા જુદે જુદે સ્થાને વડેચાર્જ જાય છે ગેરડીમા તથા શકરિયા, બગટા, વગેરે કદમા એ જાડના ડાડામા એકઠી થાય છે કુમળી, કોમી વગેરેમા એ પાદક્રમા એકઠી થાય છે અને બાકી મોટે ભાગે અનાજમા એકઠી થાય છે

રમા — એટલે બગટા અને અનાજ બને મરખા એમ? અનાજને બદલે બગાડ જ ખાઈએ તો ચાને કે?

બા — મટારની દહિએ બને સરખા, પણ બગાડ કરતા અનાજમા પ્રોતીન વધારે હોય છે

રમા — બા પ્રોતીન શેમાથી બને?

બા — જમીનમાથી જાડ પાણી, લવણુ દ્રવ્યો અને નાઇટ્રોજનવાળા કે નત્રયુક્ત પદાર્થો ચૂસે છે એ આપણે જોઈ ગયા હવાના કાર્બન ડાયુ અને જમીનના પાણીમાથી સાકર ચરખી બને છે એ પણ જોયુ. કાર્બન વાયુ અને પાણીના તરવેમા નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થો તથા ગધક આદિ દ્વારે ભળે એટલે પ્રોતીન તૈયાર થાય બીજી રીતે કહીએ તો સાકર કે ચરખીમા કાર્બન વાયુ, હાઇડ્રોજન અને પ્રાણુવાયુ કે ઓક્સિજન એ ત્રણુ તરવે હોય છે એમા નત્રવાયુ કે નાઇટ્રોજન ઉમેરેા એટલે પ્રોતીન તૈયાર થાય પ્રોતીનના માદા સાદા ડપો ધણુ હોય છે એવા સાદા ડપનું સૂત આ પ્રમાણુ આપી શકાય —

કન્₂ (નર્₂) કે પ્રત્રન

CH₂ (NH₂) COOH

રમા — બા, જે ગુકોઝ કરતા નાઇટ્રોજનનું તત્રન વધારાનું છે તો એ તત્રવ હજુ પડી શકે કે નહિ? પડતું હોય તો તો એમાથી પણ ગુકોઝ બને?

બા — બેચુ થાય તો હજુ થુ કામ ન પડે? મે તને નહેતું કહ્યું કે વધારેપડતું પ્રોતીન ખાવાથી શરીરમા તેના પણ ગુકોઝ બની જાય છે? શરીરમા જેટલુ પ્રોતીન જાય છે તે બધાનો કાર્બ ઉપયોગ થતો નથી શરીર વધવામા કે ધમારે પૂરા કરવામા જેટલુ વપરાય તે સિવાયનું બધુ બહાર ફેંકુ પડે છે એટલે કે વધારાના પ્રોતીનના નાઇટ્રોજનને જુદા પાડી તેને પેશાબ વાટે બહાર કાઢવામા આવે છે ને બાકીના હિસ્સાનો ગુકોઝ બનાવવામા આવે છે વળી ઓછુ ખાનામા આવે તોપણુ કેટલુક પ્રોતીન એવી જાતનું હોય છે કે તે શરીરમા ભગી થઈ નથી તેને તો અનુપયોગી પ્રોતીન તરીકે બહાર કાઢવામા આવે છે

રમા — વનસ્પતિજ પ્રોતીન કરતા પ્રાણિજ પ્રોતીન શરીરને વધારે ઉપયોગી હોય છે એમ તે કહ્યું હતું હવે વનસ્પતિજ પ્રોટીનમા પણ જુદી જુદી જાતો હોય છે કે થુ?

બા — હા એમા ઘણી જાતો હોય છે સાકરનું સાદામા સાદુ ડપ જેમ ગુકોઝ હોય છે, તેમ પ્રોતીનનું સાદામા સાદુ ડપ દિઅમ્બર હોય છે ગુકોઝ એક જ જાતનો હોય છે, પણ દિઅમ્બરકો ઘણી જાતના હોય છે ગુકોઝ સધરવા માટે અનુજા નથી હોતો, પણ દિઅમ્બરકો અનુજા હોય છે છતા પૂરી ચાવી ચડા વડાની દહિએ સૂરજ તેમાથી પ્રોતીન ઉત્પત્ત કરે છે દિઅમ્બરકો ઘણી જાતના હોવાથી પ્રોતીન પણ ઘણી જાતના બને છે

રમા — બા, દિઅમ્બરકો જાત જાતના હોય એટલે કેવા હોય?

બા — બધામા દ્રવ્યો તો એક જ જાતના હોય, એમને કે કાર્બન, જલવાયુ, પ્રાણુવાયુ નત્રવાયુ બધામા જ હોય પણ એ અણુઓનું પ્રમાણુ ઓછુવધુ હોય અને તેમની ગોમવણુ જુગી જુદી હોય એ ગોમવણુ

કારણે દરેકની બનાવટમાં ફરક પડી ગય છે. પરિણામે કેટલાંક દિવ્યમ્બકો શરીરમાં સહેલાઈથી બળી રહે છે, કેટલાંક સુરકેલીથી બળે છે, ને કેટલાંક બળતાં જ નથી.

રમા — બા, ગ્લુકોઝ પર ચાની ચડાવીને સૂરજ છેવટે ચરખી બનાવે છે ને દિવ્યમ્બકો પર ચાની ચડાવીને પ્રોટીન બનાવે છે, તેમ વિટામિન અને લવણ દ્રવ્યો પર ચાની ચડાવીને તેમનું શું બનાવે છે?

બા — તેં ઠીક યાદ કર્યું, રમા. મારી મેળે આ

બે જાતનાં દ્રવ્યો વિષે હું વાત ન કાઢત. કેમ કે, ચાની ચડાવવા માટે આ દ્રવ્યોને સૂરજે પોતાનાં સાધનો નથી બનાવ્યાં. તે પોતાના અસહ રૂપમાં જ ખોરાકમાં બળે છે ને શરીરમાં પણ તે જ રૂપમાં રહે છે ને પોતાનું કામ કરે છે. તેમાં શક્તિ બરાતી નથી, તેથી તેઓ શરીરમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકતાં પણ નથી. શક્તિ માટે તો કેવળ ગ્લુકોઝ તથા દિવ્યમ્બકો જ કામનાં છે.

— ચાલુ

ઝવેરભાઈ પટેલ

દુકાળનો અંત

[ઉત્તરા વીરેક દિવસથી બાલ અને બનાસકાંઠાના દુષ્કાળપીડિત પ્રદેશમાં ત્યાંના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે ફર્યો અને એ કપરથી દુષ્કાળ વિષે ત્યાંની પ્રજા આજે કેવા કેવા ખ્યાલો ધરાવે છે એ બહુવા ગળ્યું. આ સાથે એમના અંદર અંદર થયેલા ચારેક દુઃખ સંવાદો રન્યુ કર્યા છે. એ કપરથી ત્યાંની પ્રજાના મનમાં આજે કેવા વિચારપ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે એનો બરાબર ખ્યાલ આવી જશે, એમ માનું છું.]

૧

આપણી સરકાર તે આપણી સરકાર!

(બનાસકાંઠાના લેકામાં)

પહેલો ખેડૂત — બેયું રેહું વાહજ ઘેરાયું છે તે?

બીજો ખેડૂત — બે તૂટી પડેને તો ટાંક વળે.

લામલામટ ત્રણ દિવસ સુધી વરસ્યા જ કરે તો કેયું સાડું!

ત્રીજો ખેડૂત — હું તો કહું છું કે, મહિના સુધી વરસ્યા કરે તોય ઠાણ ના પાડે છે?

પહેલો ખેડૂત — પણ આપણે સૌ આપણા દુઃખને અને આપણા સ્વાધીને રડીએ છીએ. કુદરતની મરજી હોય ત્યારે જ મેઘરાગ તો પધારે. બે એને આવ્યું જ હોત તો ગયા વર્ષમાં સા માટે ટટળાવત? અને આ વેળા પણ રાત્રી આવત!

બીજો ખેડૂત — પણ આ વખતે મદદ આપનામાં સરકારે કરી મણા રહેવા દીધી છે? ધાસ તો એટલું! ઘાણા તો એટલા! પૈસા તો એટલા! બધું વેર વેર કર્યું છે. પણ તોય કોઈ કુદરતને પહોંચાય છે!

ત્રીજો ખેડૂત — બધું ખડું, પણ સરકારે આ વખતે મદદ પહોંચાડી છે એ ન મળી હોત તો બધા તરફની મરી જવાના હતા. આપણી સરકાર તો માપણી સરકાર!

પહેલો ખેડૂત — ઈ વાત સાવ સાચી છે.

૨

આપે અમને ઉગાર્યા છે!

(ભાતમાં પેદા પ્રવાસ કરતી વખતે)

સંતબ્રાહ્મ — (પોટલું) નીચે મૂકીને પગે પડવા આવતા ખેડૂતને જોઈને) કેમ બાઈ, કોઈ કહેવું છે? કોઈ મુશ્કેલી છે?

ખેડૂત — નારે આપજી, આપે કયાં કયું કહેવા-પણું રહેવા દીધું છે? આપને પરતાપે કોઈ વાતની તાણ નથી રહી.

સંતબ્રાહ્મ — પરતાપ તો પરમેશ્વરનો ગણાય. અને કહેવા હોય તો આપણી સરકારનો અને બધા કાંઈકે બાઈ એને.

ખેડૂત — ના આપજી, એમને તો તમે જ ઉગારી કીધા છે. તમે ન આવ્યા હોત તો અમારું શું થાત?

સંતબ્રાહ્મ — બાઈઓ, ઈશ્વરે આપણી લાજ રાખી તો આપણે ઈશ્વરને જૂઝવે નહિ. અને આપણા બીજા કોઈ બાઈઓ આશ્તમાં હોય એવે વખતે એમને સહાયરૂપ થવામાં આપણે જરાય પાછા ન પાડ્યું, એ હવે આપણી ફરજ થઈ પડે છે.

સ્વાધ્યાય

ગયા અંકમાં આપણે સ્વપ્ન અને નિદ્રા એ બે અવસ્થામાં થતા જ્ઞાન પર આધાર રાખીને અભ્યાસ કરવાથી પણ ચિત્ત ઉપર અમુક કાળ મળી શકે છે, તેની ચર્ચા કરી હતી. તે અંગે થોડુંક વિશેષ બેવા જેવું છે.

નિદ્રા એક વૃત્તિ છે એ અહીં યાદ કરવું જોઈએ. એટલે કે, ચિત્ત સામાન્ય રીતે આ વૃત્તિમાં પણ જાય છે; અને એનો શારીરિક તથા માનસિક કાયદો કેટલો બધો છે, એ તો દરેક જાણે છે. જીંધ ન આવે તો આપણે સાગળતાજ ન રહી શકીએ; જીંધ ન મળતી રહે તો આપણું ચિત્ત સ્વસ્થ રીતે કામ ન કરી શકે; તે વગર લોહી ગાંડા પણ થઈ જાય છે. મતલબ કે, નિદ્રા વૃત્તિમાં આ ગુણ સહેજે રહેશે છે : તે ચિત્તને અમુક સ્વસ્થતા અને તંદુરસ્તી આપે છે.

આ સૂત્રમાં તેથી આગળ જઈને જ્ઞાનપૂર્વક અમુક અભ્યાસ કરવાની વાત છે. તે એ કે, આ નિદ્રા દશામાં ચિત્તને જે અનુભવ થાય છે, જે નિદ્રાકાર રૂપમાં તે એ વખતે હોય છે, તે શું છે એ જોળવા મથવું, તે વખતે ચિત્તમાં બીજી કોઈ વૃત્તિ ન હોવી, એ જ તે નિદ્રા-વૃત્તિનો અર્થ છે. આમ વૃત્તિ વગરનું ચિત્ત બની શકે છે, એ અનુભવ ભારે નિશ્ચિત વસ્તુ છે. એવું ચિત્ત બને એક નિદ્રાકાળમાં, અને બીજું સમાધિકાળમાં કે જ્યારે વૃત્તિનિરોધ થાય છે. આથી ફરીને, વૃત્તિનિરોધનો નકારાત્મક નમૂનો, નિદ્રાનું ચિત્ત તપાસી બેઠાથી, કલ્પનામાં આવી શકે છે. એ જ્ઞાન મનને મારવામાં ખપ લાગે છે.

અને નિદ્રામાં પડ્યા પછી બીજી વૃત્તિઓમાંથી સ્મૃતિ વૃત્તિ એકથી કામ કરે, ત્યારે સ્વપ્નપદ્ધતિ થાય છે. આ વખતે ચિત્ત, સિનેમા જોઈએ એમ, સ્મૃતિમાંથી જિંદગી દર્શો અને ભાવો વ્યુત્પન્ન છે. એ દશામાં આપણે આપણી સ્મૃતિમાં શું શું ભરાઈ રહ્યું છે, તે જાણી શકીએ છીએ. અભ્યાસ કરવાને માટે આ એક ક્ષીમતી તક મળ્યા, કેમ કે બીજી રીતે કેવળ સ્મૃતિ વૃત્તિને આપણે જોઈ શકીએ નહિ.

આ બંને વૃત્તિઓ વખતે આપણું દ્રષ્ટાપણું જરા વધારે નિરાળું પાડવું હોય તો પાડી શકીએ છીએ. જ્યારે દશાના અનુભવો વખતે તેની જોડે આપણું તાદાત્મ્ય વધારે ઝટ અને ઝાઝું હોય છે. પણ સ્વપ્ન અને નિદ્રામાં આપણે આપણું નિરાળાપણું — જન્યન દશાની અપેક્ષાએ જોતાં — સરળતાપૂર્વક અનુભવી શકીએ છીએ. અને ઘેરે યોગનું રહસ્ય, દ્રષ્ટાનું આનું દૃશ્ય — તટસ્થપણું જીવનમાં સુખર ઉતારવું, એ છે.

જન્યનમાં આપણે હોઈએ છીએ તે જ સ્વપ્ન અને નિદ્રામાં છીએ; કોઈ ફરી નથી જતા. એટલે આ ત્રણેનો ભેગો વિચાર કરીને આપણે આપણા જીવનના અનુભવો અને આપણાપણીને કયામ કાલો જોઈએ. તેમાં જન્યન દશાને મરિના અભ્યાસો આગળનાં સૂત્રોમાં કહ્યા. સ્વપ્ન અને નિદ્રાના અનુભવો પણ ખપતા છે. એ કામ પણ અભ્યાસીને રુચે તો કરી શકે છે. કોઈ નહિ તો સ્વપ્ન અને નિદ્રાના દાખલા પરથી જન્યનના અનુભવોને તોડી જોતાં તેમાં રહેલું મિથ્યાત્વ તો સમજમાં આવી જ શકે. આ સમજવવાને માટે પુરાણો વગેરેમાં નિદ્રાવસ્થામાં જન્મના જન્મોના અનુભવ ભરેલી આખ્યાયિકાઓ આપવામાં આવે છે, આ દાખલા, આ સૂત્રમાં જે અભ્યાસ કહ્યો છે, તેનું રહસ્ય બતાવવાનું છે.

સ્વપ્ન અને નિદ્રાના અનુભવો પાશ્ચાત્ય મનસ-શાસ્ત્રીઓએ આ રીતે ઝાઝા વિચારો નથી. પણ પૂર્ણ જ્ઞાન માટે તે આવશ્યક છે. ત્રણે અવસ્થામાં થતા જ્ઞાન દારા સાચું જ્ઞાન પ્રગટ થવું જોઈએ, એ વાત પૂર્વનાં દર્શનો સ્વીકારીને આપ્યાં છે. બંધે જ્ઞાનદશાને તે પરથી ચોથી — તુરિય દશા પણ કહેવામાં આવી છે. મનનો અભ્યાસ ત્રણે દશામાં કરીએ તો તેથી પર એવી જ્ઞાનદશાની કલ્પના આવે, એ અનુભવને આ સૂત્રમાં સંપરેશે છે.

ગડત હિંદુસ્તાની પ્રચારક તાલીમ વર્ગ

[ગુજરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદના મંત્રીએ નીચેના હેવાલ પ્રસિદ્ધિ માટે મોં ની આપણે છે]

ગયા એ વર્ગની માફક આ વર્ગે પણ, સુરત જિલ્લા હિંદુસ્તાની પ્રચાર મંડળના આશ્રયે, હિંદુસ્તાનીના પ્રચારકો માટે એ તાલીમ વર્ગ, ઉનાગાની રમઝોમા તા ૨-૫-૪૯થી ૨૦-૫-૪૯ સુધી, ચલાવવામાં આયોજીત હતો. વર્ગ માટે નવમાસી પાસેના ગણુદેવી તાનુમતા ગળ ગામે ધિ અગિકા હાઈસ્કૂલનું રમઝોમા સ્થાન પમદરવામાં આપ્યું હતું. વર્ગની વ્યવસ્થાની મધી જવામદારી આગતા વૌની જેમ આ વર્ગે પણ નવમાસી હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી ઈશ્વરલાલ નાગરજી નાથકે ઉપાડી લીધી હતી અને ગડત હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી મગનભાઈ રશી તથા ખીજી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના મહામરથી એમણે એ મામ મહાનતાથી પાર પાડ્યું હતું, એ બંને ખરેખર એ બધાનો આભાર માનવો છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં હુમગની પરિસ્થિતિને કારણે આ વર્ગે આખા ગુજરાત માટે આ એક જ વર્ગ હતો એમણે ગુજરાત-મહિલાવાડના બધા વિભાગો માથી જૂનાગઢ અને મનુવાથી માડી વલસાડ સુધીના કેન્દ્રોમાંથી ૪૪ ભાઈજેનેના અભ્યાસાર્થે આપ્યા હતા આમાં મેનેજના પ્રોફેસર તથા હાઈસ્કૂલના આચાર્યથી માડી અગ્રેજી ફક્ત પ્રોફેસર અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ, તેમ જ શિક્ષણ-વ્યવસ્થાની બહાગના ક્ષેત્રોમાંથી પણ ભાઈઓ આપ્યા હતા અભ્યાસાર્થે આવેલા ભાઈજેનેમાંથી ૧૦ સુરત જિલ્લા લોકન બોર્ડની શિક્ષકો, ૧૦ માત્ર હિંદુસ્તાનીના અભ્યાસ કરવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓ તથા ૨૨ કાયમી પ્રચારક ભાઈજેનેના હતા એમનું વર્ગવાર કોટક્ નીચે પ્રમાણે છે

મસિન — ૨૧, ચૌથી — ૧૪, તીમરી — ૯

આ ઉપરાંત, લોકન બોર્ડના એક શિક્ષક ગાયમા રહી અભ્યાસ કરતા હતા ગ્યાનિક વિદ્યાર્થીઓ માટે એમની માળણીથી પહની અને દૂમરીના વર્ગો પણ શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા પરંતુ પાછળથી,

વિદ્યાર્થીઓની અનિચ્છિત હાજરીને કારણે દૂમરીના વર્ગે બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

તાલીમ આપવાનું કાર્ય નીચેના શિક્ષકોએ કર્યું હતું ૧ શ્રી ગિરિરાજ કિશોર (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ), ૨ શ્રી જનક દવે (નવમાસી) ૩ શ્રી નાનુભાઈ બારોટ (અમદાવાદ), ૪ શ્રી ઈશ્વરભાઈ દેસાઈ (વલસાડ), ૫ શ્રી ઈશ્વરલાલ દક્ષર (વલસાડ), ૬ શ્રી રામભાઈ પટેલ (જૂનાગઢ)

હિંદુસ્તાનીના અભ્યાસ ઉપરાંત રોજ અઢધા કલાક કાનજી પણ રાખવામાં આવ્યું હતું પહેલો અને કેનો દિવસ બાદ કરતા ૧૮ દિવસોમાં ૬૩ હપ્તે તાર કતાયા હતા કેટલાક ભાઈજેનેને કાલતા નહોતું આરણ્ય, તેમને તે તીખરવામાં આવ્યું હતું

વર્ગનું માસિક પ્રત્યક્ષ આપણા ઇલાકાના વગ પ્રધાન શ્રી બાગામાડેજ ખેરે કર્યું હતું મહેમૂલી પ્રવાન શ્રી મેરારજીભાઈ પણ સાથે હતા એ સિવાય નીચેના ભાઈઓએ વર્ગની સુવામત લીધી હતી

૧ શ્રી જનતીલાલ મહેતા (વલસાડ)

૨ શ્રી રણુદોડાજી ડી દેસાઈ (આચાર્ય, અમદાવાદ હાઈસ્કૂલ)

૩ શ્રી મગનભાઈ પ્રજ્ઞાત્ય દેસાઈ (મહામાત્ર, જૂનાગઢ વિદ્યાપીઠ)

એમણે જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી રાષ્ટ્રભાગ તરીકે હિંદુસ્તાનીને અપનાવવાની જરૂર સમજાવી હતી. એ દિવસ એ જ વિષય પર શ્રી જનક દવેએ પણ પોતાના મત યો રજૂ કર્યા હતા

પૂણુંદુતિને દિવસે એ નાનપ્રો મેઘવડો મરી, લોખંડ બોર્ડના શિક્ષકોને તાલીમ લીધાના પ્રમાણપત્રો વહેચવામાં આવ્યા હતા ૨૧ દિવસના વખતે અતે પ્રચારક ભાઈજેનેઓ પોતાના કામ અંગે નવી લાક્ષમ્યતા તથા નવા ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કર્યા હતા એમ નિસંકોચ મ્હી સમાન

હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘનું પાંચમું સંમેલન

આ સંમેલન મદ્રાસ પ્રાંતમાં પેરિયનાપકન પાલ-
યમમાં મે મહિનાની તા. ૭, ૮ અને ૯મીએ ત્રણ
દિવસ માટે મળ્યું હતું. એના પ્રમુખ તરીકે ડો.
ઝાફીર હુસેન હતા.

આજ મુધીનાં બધાં સંમેલનોમાં પૂ. ગાંધીજી
હાજર રહેતા, અને એમના તરફથી દરેક વર્ષે
કાંઈક ને કાંઈક નવું દર્શન મળતું હતું. આ વખતે
એમની જોડ બધાને સાક્ષતી હતી.

દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલા સરકારી
અને ગ્રિનસરકારી નવી તાલીમના કાર્યકરોએ પહેલે
દિવસે એમના કાર્યનો હેતુ જણાવ રહ્યા હતા. એ અગાઉ
સ્વામત પ્રમુખ શ્રી અવિનાશચિંતમજી તથા પ્રમુખ
શ્રી ઝાફીરસાહેબનાં આખ્યાનો થયાં હતાં જ.
બધાનું ધ્યાન ખેંચે એવું આખ્યાન આચાર્ય વિનોબા-
એ સંમેલનનું ઉદ્દેશ્ય કહી વખતે કહ્યું હતું.

એમણે કહ્યું કે, આપણી નવી તાલીમનું કામ
સરકારે મારફત વ્યાપક બનતું જાય છે, પણ એનાં
ચોક્કાં એવાં છે કે તમારે ધડપા હોય ગણપતિ અને
બની જાય વાંદર. એટલે સરકાર અને કાર્યકરોએ
હંમેશ જાગ્રત રહેવું જોઈએ. અને કેટલીક સ્વતંત્ર
સંસ્થાઓએ કામ કરી બતાવીને, આદર્શ નમૂના
પૂરા પાડ્યા જોઈએ. એ આદર્શ નમૂનાઓમાં
જાસરખી પણ માંડવાળ ન ચલાવી લેવાય. સાત
વર્ષના સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ માટે પણ આપણે એટલા જ
આગ્રહી રહેવું જોઈએ. અને બાળકને બહુ જ્ઞાન
આપી દીધા કરતાં જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ એનામાં
વધારવી જોઈએ. એ શુદ્ધિપૂર્વક અને જવાબદારી
સમજીને કામ કરવાથી આવે છે. આપણે પશ્ચિમ
પાસેથી કાંઈ પણ લેવા જેવું હોય તો એની ધૈન્યનિક
દૃષ્ટિ છે. આપણા જાતાનોત્થા દરેક કામમાં વિજ્ઞાન
ગિતરતું જોઈએ. બીજું જીવનમાં આનંદને સ્થાન છે.
પણ આનંદ શોધવા માટે ખાસ પ્રવૃત્તિઓ યોજવાની
ન હોય. આપણી પ્રવૃત્તિઓ જ એ દ્રષ્ટિ યોજવી
જોઈએ કે એમાંથી આનંદ આવ્યા જ કરતો હોય.

બધા હેરાલો રહ્યા થયા એમાં ગિદાર પ્રાંતનો
હેરાલ બતાવતો હતો કે, હાંની સરકારે બીજા બધા

કરતાં વધારે વ્યાપક, વ્યવસ્થિત અને મોટા પાયા
ઉપર નવી તાલીમનું કામ કહ્યું છે.

બીજો મુદ્દો એ તરી આવ્યો કે, જ્યાં જ્યાં
સરકારથી સ્વતંત્ર કામ ચાલી રહ્યું છે ત્યાં પૈસાની
તાણ અતુલવાય છે, પણ તંત્રની જડતા ઓછી નહી
હોય છે અને નવી તાલીમનો આત્મા એવી સંસ્થા-
ઓમાં વધારે જોરથી ધમકતો હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક
ઝીણવટભર્યાં સંશોધનો પણ ચાલી રહ્યાં છે.

સવારે અને સાંજે નિયમિત સામુદાયિક પ્રાર્થના
યોજાતી. જપોરના સમહર્તાતણ રહેતું અને રાત્રે
મતોરજનનાં કાર્યક્રમો યોજાતા.

અધિવેશન દરમ્યાન આચાર્ય કૃપાલાની તથા
જે. સી. કુમારપાનાં સ્વતંત્ર આખ્યાનો ગોઠવાયાં
હતાં. મદ્રાસ પ્રાંતના વડા પ્રધાન શ્રી કુમારસ્વામી
રામના હસ્તે એક પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું હતું. જેલે
પ્રમુખસરકારેથી નામેના વિષયો અંગે દરેકો સર્વાનુમતે
મંજૂર થયા હતા :

૧. પાયાની કેળવણીના કામમાં સંતોષ વ્યક્ત કરતો.
૨. પૂર્વ જુનિયાદી શિક્ષણનું કામ હાય ધરવાની
બલામણુ કરતો.
૩. ઉત્તર જુનિયાદીના કાર્ય માટે સંતોષ જાહેર કરતો.
૪. શિક્ષક તેમ જ વિદ્યાર્થી માટે નવી તાલીમ-
નું સાહિત્ય પેદા કરવા ઉપર ભાર મૂકતો.
૫. નવી તાલીમની દૃષ્ટિએ હવે પછી શાળાનાં
મકાનો બનાવવાની ભગ્નામણુ કરતો.
૬. દરેક પ્રાંતમાં બે ટ્રે. કેન્દ્ર સાથે છાત્રાલય
કાઢવા અંગે.
૭. શાળાનાં મકાન અને જમીન માટે પ્રજાશ્રીય
સાથ માગતો.
૮. શાળામાં ઉત્પન્ન થયેલા માત્રના નિકાલમાં
સરકારી સાથ મેળવવા અંગે.
૯. પ્રૌઢશિક્ષણ અંગે.
૧૦. આગામી અધિવેશન માટે ઉત્કલનું આમંત્રણ
સ્વીકારતો.

છેક જેલે પ્રમુખશ્રીને ઉપસંહાર અને
સ્વાગતાખ્યાન આભાર પ્રદર્શન કરતું ભાષણ થયું.

એ પહેલા આચાર્ય વિનોબાને બે સપ્તાહ કડેસની વિનંતિ કરવામાં આવી. એમણે નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર લખામંત્ર એક કલાક સુધી કર્યું

૧. નવી તાલીમનો પ્રયોગ સ્વતંત્ર શુદ્ધિ કરવો

૨. નવી તાલીમ એક પૂર્ણ વસ્તુ છે એમાં સેવાના બધા અંગોનો સમાવેશ થવો જોઈએ

૩. નવી તાલીમના શિક્ષકો એ વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધિ અપ્પાત્ત કરવું જોઈએ અને ગ્રામપ્રશ્ન માર્ગનું રાષ્ટ્રપ્રશ્ન ઉકેલવા મથવું જોઈએ

૪. અભ્યાસના વાતાવરણ જમાવવું એ આજને તમણે અને હમેશ માટે નવી તાલીમ માટે એક બારે મહત્વનો મુદ્દો છે

૧૬-૬-૪૬

અખંડકાર્ય મહેતા

ગૂજરાત કુમાર મંદિર

[ઈ સ ૧૯૪૮ના બીજી ૧૯૪૯ના દેખાડા સુધીના મનન નિવેદનમાંથી]

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ખાયાની કેળવણી ૧૫ હમેશા પોતાનું એક મહત્વનું કામ માન્યું છે અને ૧૯૩૮માં વર્ષા શિક્ષણ ચોળનાના હાથે પછી તેને માટે શિક્ષક તૈયાર કરવાનું અને પ્રાથમિક શાળા ચલાવવાનું મમ વિદ્યાપીઠે થું છે હાથ તેની તરફથી પ્રાથમિક શિક્ષકના તાલીમ વર્ગો ઉપરાંત બે પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવવામાં આવે છે (૧) અમદાવાદમાં વિદ્યાપીઠની સીધી દેખરેખ હેઠળ વિદ્યાપીઠના મનનમાં (૨) ખેડા જિલ્લામાં ગાંધી સંસ્થાની શ્રી વલ્લભવિદ્યાવતી આમાંથી પહેલી શાળાના આચાર્યશ્રીના નિવેદનમાંથી થોડી માહિતી નીચે ઉઠાવી છે

આ કુમાર મંદિર અને ૧૯૪૯માં શરૂ થયેલું તે ૧૯૪૨માં સ્વરાજની લડતના કારણે બંધ પડ્યા પછી ૧૯૪૮ના બીજી ૧૯૪૯થી ફરી શરૂ કરવામાં આવ્યું અને ચોરસ ૧૫૦ સુધીના વર્ગો શરૂ થયાં છે શરૂમાં ત્રણ શાળાઓ સમય સંચારનો સમિતો પછી બધા ઘરોમાં માટે સાજાનો સમય જણાવના ૧૧-૦થી ૫-૩૦નો રાખવામાં આવે છે

ઉદ્યોગકર્મ

ઉપરાંત વ્યવસ્થા પ્રમાણે શરૂ થતા પહેલા ત્રણ ધોરણોને સંચારના સાડા ત્રણ વર્ગ મળતા અને ઉપલા ધોરણોને લગભગ ૫-૫૦ મળતા એકે હવાઈનો સમય બધાને માટે સરખો નહોતો. એમાંથી એકાદ ૧-૧૫ અને વધુમાં વધુ ૨ કલાકનો હતો. વર્ષને અંતે બધા વર્ગોને બે કલાકનો સમય હવે માટે મળવા લાગે છે

આમ છતાં વર્ષ અંતે એટલા જણાય છે કે હવેનામાં બીક રીડ વ્યવસ્થિતતા આવી છે. મમના સંદર્ભ આવી છે, અને તે બધાને તરત અત્યંત એ છે કે, હવેનામાં બાળકોને રસ પડ્યો છે કોઈ બાળક અત્યંત હવેનાથી દેવારે નહોતો શાળામાં હવેના તેમને માટે નવી શીખ હવે તેમ છતાં તેમને મમના રસ પડ્યો અને પોતાની

મેળે ૧૫ મારગતા થયા અને તરત થયા બધાને મળે ૧૩૩ કામના દિવસોમાં ૨૨૪ આવી હતી અને શરૂ થયે માથા થોડા આઠ બાળકો કમાઈ દીધા. જ્યુ વ્યવસ્થિત હવેના કરવાની જે દેવ પછી તેમાંથી બીજા વર્ગે આવી વધારે સાડા પરિણામ આવશે, એવી અમને ખાતરી છે

હાજરી

શરૂની શરૂઆતમાં ૧૫ થયા ૧૨૦૦ હતી અને વર્ષ આખરે ૧૨૬ હતી (ક્યાંએ ૩૭) હાજરી વાતમાં રીને ૮૫ થા રી છે બાળકોને નિયમિત થવાની દેવ થો તે માટે તરત રાખવામાં આવે છે. જે માટે આવેલ બાળક સા ૧૨૫થી મેડુ આવ્યું તે, જે વામાં આવે છે

અનુદાન

હવેનામાં કાળમાં મને દેવદર્શ ૧ ખાતરમાં આવ્યું છે અને મારે થોડું શાંતિમાં જોઈ ૧૫ થાય છે તે ઉપરાંત શાળાના સામુદાય કોમે અને ૧ પ્રવાસ, કાળમાં જીવે હવે પ્રવૃત્તિઓ રાખવામાં આવે છે જે બધું રવા થતા અપરજાનના રિપોર્ટ અત્યંત ઉચ્ચ ન રહે એ રીતે અગાઉ ચલાવવામાં આવે છે. જેમાં પાંચે કોઈ જ્યુ જતા પુસ્તકની નોંધણી રખાઈ ૧ થી — સિવાય કે પોતાના ધોરણનું વાચન જાણુ પુ થકે. બધા સિવાય વિદ્યોમાં શું શોખવતું, કેવી રીતે શોખવતું તે બધું શિક્ષક પુસ્તકની અને સાથીઓની, મદદથી બંધે ન શોખે છે નહોતો કરે છે અને વધારે જાના સિદ્ધાંતોને અનુક્રમીને પોતાનું વર્ષકામ ગ્રાહ્યે કલ્પના કરેલું, સમાજ અને હવેના વિષયોનું શિક્ષણ આપવાની છે, પા વિ ૧૫ રવાનો છે તે ન થાય ત્યાં શિક્ષક બીજા પદ્ધતિએ પણ અપાય હવેના શરૂઆત આપવાનું ગ્રાહ્યે ૮ થી છે, બીજા વિષયો

ધત્તર પ્રવૃત્તિ

બાળક ફક્ત શાળામાં રહેવું નથી. તે સમાજમાં ફરે છે, નાચે છે, ફરે છે, એના મનમાં અનેક તરંગો હોય છે, એ મનમાં અનેક કલ્પનાના ઘોડા દોડાવે છે. એ બધા તરંગોનો વર્ગાંક, કલ્પનાઓનો ઝોક કઈ દિશામાં છે તે ધત્તર પ્રવૃત્તિ અને સામુદાયિક કામો મારફત જણાય છે. નાગરિકત્વ માટે જે શુભો નેઈએ તેની કેળવણીમાં સામુદાયિક જીવન અભ્યાસનો ભાગ ભજવે છે. તેને લક્ષ્યમાં રાખી અમે પર્યાટન, હલ્લણી, રમતગમતો, નાટકો વગેરે વિવિધ કાર્યક્રમો યોજાએ છીએ. રોજની સામુદાયિક પ્રાર્થના પણ તેમાં મહત્વનું અંગ છે. શાળાની શરૂઆત જેમ પ્રાર્થનાથી થાય છે તેમ તેની કેળવણીની શરૂઆત પણ એક રીતે ત્યાં જ થાય છે. ત્યાં હારખંધ સાંતિપૂર્વક વ્યવસ્થિત ટટાર બેસવું અને શુદ્ધ ઉચ્ચારથી નક્કી કરેલા શ્લોકો કે ગીતો બોલવાં, એ પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ અગત્યનું છે.

વિદ્યાર્થી પંચાયત

બાળકોમાં કામ કરવાની જવાબદારી આવે અને નાગરિકત્વની ભાવના કેળવાય તે માટે શાળાપંચાયત સ્થાપવામાં આવી છે. ખાતાવાર એકેક મંત્રી અને એક મહામંત્રી હોય છે અને બધાના ઉપરી એક મહામંત્રી હોય છે. શાળા-પંચાયતની સ્થાપના થયા પછી સામુદાયિક કામોમાં વધારે વેગ અને ઉત્સાહ દેખાશે છે. પાણી ભરવું, વાસણ માંજવાં, વર્ગના ચોરડાઓ વાળવા, ખાજકામ કરવું, ઉદ્યોગનાં સાધનો સંભાળવાં, પુસ્તકોની આપ-લે કરવી, વગેરે કામો પાછળ બાળકો વધારે મન દઈને કામ કરતાં થયાં છે. સૈવિલા કામને વેઠા જેવું ફરે અથવા કંટાળેા ફરે એવા પ્રસંગો બિંદા થયા જ નથી. કેટલીક વાર ભિલ્ટો ઉત્સાહનો અતિરેક થતો જોવા મળે છે. જેમ કે, જમ્યા વગર ઘેરથી સવારે ૧૧ને બદલે ૧૦ વાગ્યે આવીને સફાઈમંત્રી કામ કરવા લાગી જતા ત્યાંજે તેમને સમજાવીને કંડા પાઠવા પડતા.

દર શનિવારે મનોરંજન કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે છે. તેમાં શરૂઆતમાં તો માત્ર પ્રમોત્તરી રાખી હતી. તે વખતે બાળકો મનમગ્નતા પ્રસો પૂજતા. પછી તેમાં નાટક, ગીત, ગરબા વગેરે દાખલ કર્યાં. દર શનિવારે બાળકો કંઈ ને કંઈ તૈયારી કરી લાવે. તેમાંથી નવું નવું બજાવવાની હોંસ જાયી. તે દ્વારા જે તૈયારી થઈ તેના વિવિધ પ્રસંગોને યાજીને તેમાંથી શરદઉત્સવની ભહેર ઉજવણી કરી. અને તે સંતોષકારક રીતે પાર પડી.

આ સમયમાં શરદઉત્સવ ઉપરાંત સ્વાતંત્ર્યદિન અને ગાંધીજીની દિવસોએ ખાસ કાર્યક્રમો રાખ્યા હતા. ગાંધીજીની સ્પર્તાકામ બાળકો અને શિક્ષકો ભેગાં. મળીને કાંતતાં અને સફાઈકામ કરતાં તથા બાળકો સમક્ષ ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગોમાંથી બાધક પ્રસંગો કહેવામાં આવતા. દરોડાને દિવસે રમતગમતની હરીફાઈ યોજાવી હતી.

રવિવારે સામાન્ય રીતે નજીકનાં જણોમાં રથબો નેવાનો અને પટોશમાં ગામડાંમાં જવાનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવતો હતો. તે અંગે આપવા જેવી માહિતી રથજી ઉપર આપતી અને વર્ગમાં તે વિષે વાતો થતી હતી. મોટા વિદ્યાર્થીઓ તે પર લખતા પણ હતા.

વર્ગમાં જે વખત કુલાણી રાખી હતી. આગલી સાંજથી વિદ્યાર્થીઓ આવી જતાં અને કુલાણીને દિવસે સવારના સાત વાગ્યાથી સાંજના સાડા પાંચ વાગ્યા સુધી રોકાયેલાં રહેતાં. શાળાની, ભજરની, મુતરડીની સફાઈ કરવી, ભતે રસોઈ કરવી, નદીએ જઈ સ્નાન કરવું અને રમતો તથા આનંદપ્રમોદ કરવામાં આપો વિષેસ પસાર થઈ જતો.

ખાજકામ

બાળકોએ કચારા કરીને ટામેટી કરી હતી. એનું નીંદમણ, ખાજણાં કરવાં, પાણી પાવું વગેરે ક્રિયાઓ બાળકો હુકમીવાર કરતાં. તેમાંથી સવામણ ટામેટાં ઊતર્યાં હતાં.

રમતો

બહારની શાળાઓ જેટલે રમતોની હરીફાઈ યોજાવવામાં આવતી હતી. તેમાં અહીંની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ખાસ કરીને હુતુતમાં જીતતા હતા. લાંબા જિયા ફૂંદા મારવા, દોડવું જેવી વૈવેકિક રમતોમાં પણ બાળકો રચ લે છે. લંચી, મારફંડી, અને બેબો જેવી રમતો પણ રમે છે, અને બધાને ક્વાયત કરાવવામાં આવે છે.

છાત્રાલય જીવન

વિદ્યાર્થીઓ બધા આજીવજીવી શાળાના સમયમાં જીવવા આવતા હોવાથી તેમને છાત્રાલય જીવનનો લાભ મળે તે માટે ઉપલાં ધોતણોના વિદ્યાર્થીઓને જુદી જુદી હુકમીમાં વહેંચી સાંજે વાણી પછી સ્વા માટે બોલાવાતા રાત્રે પ્રાર્થના, આકાશદર્શન, તથા વાગાં કરતા અને સવારે પ્રાર્થના, સફાઈ તથા ઉસસ કરવા. સ્નાન કરી, શાળાનું જીવનકામ અને વાચન કરી ૬-૩૦ વાગ્યે ઘેર જમવા

જતા તે શાળાના સમયે પાછા આવતા એમ અડવાડિયુ અડવાડિયુ પારાફરતી મોટા વિદ્યાર્થીઓને બોલાવાતા હતા

આરોગ્ય

વિદ્યાર્થીઓની દાક્તરી તપાસ આ શાલમા યઈ સારી નથી, પણ તેમનું વજન દર મારે દેવામા આવતું વજન વેવાનું સારૂં યાં પછી છ માગમા સરેરાશ અઢી ગતવ વજન વ યુ હલ.

પુસ્તકાલય

શાળાનું અલગ પુસ્તકાલય છે તેમા બાળવાર્તા, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, વૈજ્ઞાનિક અને ધાર્મિક વાતોના એન્ડરે ૪૬૬ પુસ્તકો વર્ષ આખરે હતા અડવાડિયે જે વખત પુસ્તકોની લેવડ દેવડ ચાલુ છે અને તેની લેવડ દેવડ વિદ્યાર્થીઓ કરે છે

વાલીસ પર્ક

સારક પૂર્ણિમાના ઉત્સવ વખતે અને વાલીઓની વાર્ષિક સુખામા વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓને મળવાનું બન્યું

હલ તે વખતે શાળાની માહિતી આપણ નાનકડું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું આ સ પર્ક વધારવાનો નવા વરસમા વિશેષ પ્રયત્ન કરવામા આવશે

મરોચન

આ વર્ષા શાળાની પ્રયોગશાળા છે, એટલે નૂતન શિક્ષણની દૃષ્ટિએ તેને અમારે વિસ્તારવો છે તે માટે શિક્ષકો ભેગા મળીને સતત પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને સાધનોની રચના, વર્ગશિક્ષણ ઉદ્યોગશિક્ષણ વગેરે બાબતોમા વિચાર નીને માર્ગ શોધવા મથીએ છીએ એ દૃષ્ટિએ આ વરસમા તકથી થોડી, તમ્બી દૂબડા ઘાડી અને અદિ રજૂના સુધારવા નમૂના નક્કી કરવામા આવ્યા છે અને વર્ગમા ઉદ્યોગવ્યવસ્થા ફેમ કરવી તે ગોઠવવામા આવ્યું છે. આ સ શોધનનું પરિણામ આ દૃષ્ટિએ કામ નથી બીજી શાળાઓને ઉપયોગી હોઈ તેનું વિગતવાર વર્ણન અવધ તૈયાર કરું છે તે હવે પછી આપવામા આવશે

(વૈ)

સાભાર રવીકાર

ગુર્જર ઇચરલ કાર્યોત્સવ, અમદાવાદ, તરતી —

અનુક્રમિક પ્રદક્ષિણા સંમાન, અનુક્ર અને સપાન મુનિરાજ નયતવિનયલ, કિ ૩ ૧-૦-૦, સાહિત્ય અને જીવનનાં ઘોડા અર્થદર્શનો. ૧૦ રતિલાવ મોહનલાવ ત્રિવેદી પિ ૩ ૩-૮-૦, ચાર સુંદર મ'વાદો: ૧૦ ચૂનીનાવ કુમેરદાસ શાહ, પિ ૩ ૦ ૭-૦, ટનેન્ટન-ન્ટન-ન્ટન ૧૦ સૌ અપિચ કાકોર, બી એ પિ ૩ ૦ ૬ ૦

ભારતી સાહિત્ય સમ, અમદાવાદ, તરતી —

આર્યા શમણા: લેન પન્નાલાવ પટેલ, પિ ૩ ૩ ૮ ૦, પારસમણિ લેન ઈશ્વર પેટલીકર, કિ ૩ ૩-૦-૦, વનછાયા, બોધકથાઓ, વડને છાંયડે ત્રણેના ૧૦ ધૂમ'તુ કિ ૩ ૩-૦-૦, ૧-૦-૦, ૧-૦-૦,

કરુણાદેવી લેન સાને શુરુજી, અનુક્ર નયત વરમાર, કિ ૩ ૧-૦-૦

અન્ય પ્રકાશકો તરતી —

કિ ૬ પર્ચેટલ લેન અને પ્રાં રીરજી મ માનર માહેધર, મુલક, મુબઈ ઉપનાર કિ ૩ ૩ ૦-૦, રેતાલિન ચાલ લેન ધિયોડોર ધ્યેવિવર અનુક્ર અને પ્રાં નયતી દવાલ, ગતિ પ્રમશાન વિનિદેડ, અમદાવાદ કિ ૩ ૧-૦-૦, સૂર્યનમસ્કેકાર લેન રાજસાહેબ ઓધ સરયાન, પ્રાં આ રવાચ્યાય મડળ, આનદાશ્વમ, પારડી, કિ ૩ ૦-૧૨-૦, સૂર્યનમસ્કેકારચિત્રપટ પ્રકાશક પ્રમાણે કિ ૩ ૦-૪-૦ આંતરરાષ્ટ્રીય મહાનુભવ લેન પ્રાં મત્રી મહાનુ મહાજન મત્ર, અમદાવાદ પિ ૩ ૦-૪-૦, હાફિતની નાવડી અને હિતબોધ લેન ભક્ત કવિ સિવજી દેવસિંહ મહાવાળા, પ્રાં શિવસહન ગ્રથમાળા કાર્યાલય, મહડા (સૌરાષ્ટ્ર) કિ ૩ ૧-૦-૦

નવું વાચન

પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો (એક ઐતિહાસિક સમા-
લોચના) : લે. શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક; પ્ર.
ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; ક્રિ. ચાર રૂપિયા; પૃ. ૪૦૦.

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા હવે
અભ્યાસ અને સંરેખનને ખીલવવા કેટલાક સમયથી પ્રયત્ન
આદરી હતી. તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને ગ્રંથો લખવાનું
કામ પણ સોંપ્યું હતું. ૧૯૩૬ના માર્ચમાં કેળવણી આપતાં
મુંબઈ સરકારે એક યોજના મંજૂર કરી આપી હતી. એમાં
ભાષા અને સાહિત્ય વિષયક વિભાગમાં 'ગુજરાતી છંદ-
શાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ'નો સમાવેશ થાય છે. એ
કાર્ય શ્રી રામનારાયણભાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું.
એમણે એ વિષય વિશે જરૂરના સારા જાણ કરી
અભ્યાસ કરી ગુજરાતને આ ગ્રંથ સમર્પણ કર્યો છે.
શોભક દિવસ. પરંતુ આ એક મુરખી પ્રાધ્યાપકે
ગને પ્રહાર્યું કે, શ્રી રામનારાયણભાઈની ગુજરાતી ભાષામાં
એમના સર્વોત્તમ કાળા તરીકે ગણી શકાય એવી કંઈ કૃતિઓ
છે હું જરા મંજૂરો અને વિચારવા લાગ્યો, ત્યાં તો
એમણે જ કહ્યું : 'શ્રી રામનારાયણભાઈનું સર્વાંગીન
કાવ્યમાહિત્યને કોળો અને બીજું પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો એ
જે પુસ્તકોને એમના સર્વોત્તમ કાળા તરીકે ગણવી શકાય.
વાત સાચી છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો વિષે લખવું એ કામ કેટલું
અપુરું છે એ વિષે શ્રી રામનારાયણભાઈ કહે છે, 'આ
કામ હાથમાં લીધું ત્યારે પણ એ કેટલું મોટું અને મુશ્કેલ
છે, તેને મને ખ્યાલ હતો.' દેશીઓ અને ગરબીઓને
પિંગલના વિષયમાં લેવાય કે નહિ એ પ્રશ્ન પણ એમની
સામે ખરો હતો. પણ એના ઉકેલ લાવતાં શ્રી રામ-
નારાયણભાઈ નવું જ વિધાન રજૂ કરે છે : 'મારે મન
આ પિંગલની શક્યતા એક શ્રદ્ધાને વિષય હતો.'

આ કામને અંગે એમણે દેશીઓનો ઠીક ઠીક અભ્યાસ
કર્યો, એ રીતે એમના મનમાં સંપૂર્ણ પિંગલનો નકરો
સ્પષ્ટ થયા પછી એમણે આ કાર્ય નિયમિત રીતે કર્યું.
એમણે પિંગલ ઉપરના મુખ્ય મુખ્ય સંદેહ, ઢિંદી, મસાડી
ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. એ પરથી એમને જણાયું કે,
આપણા વિદ્વાનોએ પિંગલ ઉપર છટકે છટકે ચર્ચા જ કરી
છે. એ અનેક દૃષ્ટિએ ચિન્ત્ય તો છે જ, પરંતુ એ છટકે
હોવાથી જ હાલ તે અપૂર્ણ અને ઘણી જગ્યાએ વિચ્છેદન-
વાદી પણ છે. આખા અભ્યાસને અંગે એમને સૌથી
અગત્યનું એ લાગ્યું કે, એક શાસ્ત્રીય સર્વાંગીણ પિંગલની
આપણને ધણી જરૂર છે અને એ વિચારના પરિપાક રૂપે
આ પુસ્તકનું સંપાદન થયું.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં શ્રી રામનારાયણભાઈ
છાપેલા ગ્રંથ રૂપે ઉપલબ્ધ એટલું જણ્યું અપભ્રંશ અને
પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પિંગલદૃષ્ટિએ માપ લેતા લેતા
નોંધ ગયા છે. તેથી આ પુસ્તકમાં એમનો આ ઊંટો અને
શાસ્ત્રીય અભ્યાસ દૃષ્ટિએ પડયા વિના રહેતો નથી.

આ પુસ્તકને 'એક ઐતિહાસિક સમાલોચના' તરીકે
ગણવામાં આવ્યું છે. એ વિષે તેઓ પેાતે જ સ્પષ્ટતા
કરતાં 'પીઠિકા'માં કહે છે : 'હવાની દરેક કૃતિ અપૂર્વ'
હોવાથી, હવાની નિત્ય નવીનતાથી, એક વસ્તુ સુદૃઢ થાય
છે, તે એ કે તેનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવો
નોંધ્યો. એને અંગે સૌથી પ્રથમ, અહીં 'કયા સમયને
પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોનો સમય મનવો છે, આપણા
વિષયની સમયમર્યાદા કઈ, એ સ્પષ્ટ કરવું નોંધ્યો.' તે
મારે તેઓ શ્રી નરસિંહરાવભાઈ, શ્રી કે. હ. મુખ અને
શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી એ ત્રણ વિદ્વાનોના મતમાંથી એક
તારણ કાઢે છે કે, ૧૪મા શતાબ્દી ગુજરાતીની મધ્યમુગિકા
કે ગર્વકલ રાજ થાય છે અને ૧૬મીથી ભાષા વર્તમાન
સ્વરૂપ પામે છે. પણ એ તદ્દાવત આપણા વિષયને
મહાવનો નથી. એટલે અહીં આખા વિષયને માટે એક
'પ્રાચીન' શબ્દ જ રાખ્યો છે. અહીં 'દલપતનગદીથી
પ્રારંભાતો અર્વાચીન અને તે પહેલાંનો પ્રાચીન એવો
માત્ર એક જ લેદર સ્વીકાર્યો છે.

'સંસ્કૃત અક્ષરમેળ હતો' અને 'માત્રામેળ છંદોનું
સ્વરૂપ' એ પ્રશ્નોમાં એમણે અભ્યાસપૂર્ણ વિસ્તૃત
ચર્ચા કરી છે. એમાં લઘુચુરની લેવાવી છટ, વાલ, પ્રાસ,
ચતિ, એ સર્વંતું ઉદાહરણો સહિત વિવેચન કર્યું છે.
વળા અપભ્રંશ પિંગલોએ, સંસ્કૃત પિંગલોની પેઠે,
માત્રાને પણ ઘણાં મોટાંમોટાં કર્યો છે એ તરફ આપણું
ધ્યાન જોડી શ્રી રામનારાયણભાઈ એવો મત પ્રદર્શિત
કરે છે કે, 'આપણા નવા પિંગલે એક બાબતથી એળવું
સ્વરૂપ વધારે શાકસાઈથી નિરૂપવાનું છે અને બીજી
બાબતથી આ નામેનો નિરર્થક ભરવો સાદું કરવાનો છે.'

આખા પુસ્તકમાં તેર પ્રશ્નોમાં એમણે અક્ષરમેળ
હતો, માત્રામેળ છંદો, અપભ્રંશ સાહિત્યના વારસા રૂપ
કડવાંજઞ અને હંતર પ્રબંધોના છંદો, ભત્તિછંદો
દેશીઓનું સ્વરૂપ, એની સ્વરૂપધરનાની. સામાન્ય ચર્ચા,
ચોપાઈ અને વૈજાની દેશીઓ, સર્વેયાની અને : ત્રિકલ,
'પંચકલ, સપ્તકલ દેશીઓ, પ્રકીર્ણ દેશીઓ એ સર્વ પર
જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સમાધેશ્યતા કરી છે, તે ખરેખર
મનનીય છે.

આપણા સાહિત્યમાં આ વિષય પર આવી પહોંતિ-
સરની અને શાસ્ત્રીય સમાલોચના આજ સમી યઈ

સરકાર જનાય આપી શકે કે અમે તો ૫૦ રા૦ ન ચાહીએ છીએ, છતાં મેટ્રિક આવે તો તે તેમની ખુશીમરજની વાત થઈ, અમારે તો ૧૦ ફા૦ની ગરજ છે

આ જનાય કાંઈ તક શુદ્ધ હશે પણ બચ્ચારથી બરોબર ન ગણાય અને હવે જારે મરકાગ પ્રાથમિક શિક્ષણનું ધોરણ મુધારના સારા શિક્ષકો બરતી કરવા હવે છે તારે મેટ્રિકને ઉત્તેજન આપવાને માટે પણ તેની ખામ કદર કરવી એ સારી વાત છે

૨૦ ૬-૪૬

અમિલ જયુ નોર્થ એ

અચેશ હાઈસ્કૂલના ૧, ૨ ૩ પ્રાર્થનામાથી અચેશ મા'સથી કેરા કેરા સનાલો જો છે, એ હવે પ્રજા એની મેળે જાણુના નાગી કે સાચી કાંતિ થના લાગે ત્યારે એમ જ મને માકસે તેની એક જાડી કસોડી બનાવી હતી કે છેવટે માણસનું નિરામક બાળ આર્થિક / તે અહીં તો જણાય જ છે' આર્થિક કારણે લોખ અચેશ ઉપર દોડ્યા હવે હાઈસ્કૂલના પ્રજા શરના વરમોમા અચેશ ન રહ્યું તો નકામી તેની ફી ભગે મરનાનું શુ કામ? એટલે વગર કીના શુજરાતી ૫ ૬, ૭ ધોરણો પર કસારો થાય ૭ આથી કેળવણી ખાતાને માટે જનજનતા માથાદોડિયા સવાનો જિલા થયા છે એ નસાલો અગાઉથી ક પી રાકાય એના છે છતાં તેમ / થયું કે તેમા દીન થઈ સવાનો સાન માદા અને જોડા જેના છે

માધ્યમિક શાળાઓ પહેલાં નજી વરસાની મોગી ફી મોના મેળી, એટલે તેમાની કેટલીક તો નમે કેમ એ સમાન થયો છે' પછી તેના શિક્ષકો નગર થાન તેના પૂર્વે પૂરતા મમ્મો ખાતી રહે રહે

સામા બાળુએ પ્રાથમિક શાળાઓમા બીડ થાય ત્યાં જમા ન મળે તિલકો નોર્થ એના ન હોય વળી, આ શાળાનો ખર્ચ સરકારને માથે પડે કેમ કે પ્રાથમિક શાળામા ભાગે ફી હોય ?

આ બધા મનાગેના નિચાર કરવા સરકારે કમિગી નીમી છે એ કામન પણ જ. દીન થઈ ગણાય પણ એક વાત સરકારે અને આ કમિગીએ સાદ કરવી નોર્થ એ કે કોઈ સભેગમા અચેશ ફરી દાખલ કરવાની વાત નહિ કરનામા આવે એને માદાનું કદમ ઉઠાવ્યું તે ઉઠાવ્યું હવે તો પેલે પાર પડોચામા

જ હિંમત અને સાહસ જુમાઈ છે અચેશને કાદવું નિચાર જરૂર છે નાનગો નથી અને ૧૦ પૂરા નિચાર પડી, કોઈ તે સુધાય મીકા, કેવળ વહીવળ કે ખચગા ખાતોથી બેચાર જઈ ક મુમઈ જેના શહેરોના જોડા પ્રમાનમા પડાં સુખી નિશાનું સુકાન ન ફેરવી શકાય

૧૯ ૬-૪૬

મેટ્રિકના માકની ફી

સરારી એસ એસ સી કે મેટ્રિકની પરીખાનું પરિણામ તો છેરે તેના બોર્ડે બહાર પાડ્યું / એ કરીને એણે પોતાના હમરકા પ્રકમણ પર અત્યારે તો પડો પાડ્યો ગણાન કેટલાક શિક્ષકો કહે છે કે, અમે કની નહિ ધારેના એવા ઠેકરાય પાસ થયા છે એ તો કોણ જાણે / પરતુ પામ થઈ ના નારા જે નાપાસ થાય એવું થાય તો તો અરધિ આવે એવું તો નથી બન્યું ને ?

સરકારે યુનિવર્સિટી પાસેથી આ પરીક્ષા ભઈ લીધી એ તો સાંડ ક્યુ તેથી યુનિવર્સિટીને લાખોની આસ ગઈ, તેનું પ્રકરણ હવે તેની સિનેટમા શર થયું છે આ સારી વાત છે તે વગર યુનિવર્સિટીઓ કોઈ વાતને બહતી જ નકોની તે હવે નસા યુગનો વિચાર કરીને નર્તી થશે

પણ મરકારે લીવેની આ જના તારી તેણે પૂગી પાડવી નોર્થ એ પરીક્ષા લેનામા ન કાવી એ પરથી મરકારે ચેતી ભઈ થતો બહાળત કરી લેવો નોર્થ એ મોર્ડ તથા તેના ચેરમેનમા ફેરફાર કરવો છે તો તે જેથડ જનામા આવે

બોર્ડે એવું ફરાવ્યું છે કે, જે નિવાર્થી પરીક્ષાના પોતાના માકનો આકડો જાણુના માગે તેણે ૩ / ૫ અને જે વિષયવાર માગે તેણે ૩ / ૧૦ ભરવા નોર્થ એ આ વાતનો શુ કામ ? પરિણામ બહાર પાડવાને અથ જ એ નથી કે કુલ માક જ જાણુનામા આસ ? અને જો કોઈને વડેના અને વિગતે માક નોર્થ એ તો થોડીક ફી રાખો પણ ૧૦ રૂપિયા તો જ. જાણુના યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક સામે દરિશાં એ હતી કે તેને તેણે ટકશાળ જ માતી હતી સરકાર એ જૂન ન કરે અથવા જે આ ફી નેવી નોર્થ એ તો તેનું વાજબીપણુ બનાવું નોર્થ એ

૨૦ ૬-૪૬

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સા પાઠકમ કળ

જીગતાશમ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનનભાઈ દેસાઈ (ત્રી)
જીવજી દેસાઈ (બવરયાપક)

વર્ષ ૮

અંક ૭૮

જુલાઈ-ઓગસ્ટ

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૯

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૮-૨૦૧૬

અમદાવાદ

[જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧૯૪૯]

ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિના

બહુમતી-રિપોર્ટની ભલામણોનો સાર

[સરકારે સમિતિને યોગેશી બાબતોને અનુલક્ષીને તેણે જે મુખ્ય ભલામણો કરી છે તેનો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે]

૧. શિક્ષણનું માધ્યમ

યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થાય કે તરત જ તેણે, જેટલા અને તેટલા વિષયો, ગુજરાતી અને/અથવા રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા શીખવવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ; જેથી કરીને, પાંચ વર્ષની મુદત બાદ, ગ્રેજ્યુએટની પદવી માટેના અભ્યાસક્રમોમાં કોઈ વિષય અંગ્રેજી ભાષા મારફત શીખવાતો ન હોય, — સિવાય કે યુનિવર્સિટીએ ખાસ કારણોસર તે માટે પરવાનગી આપી હોય. શક્ય હોય તો, ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટેના કાયદામાં જ તેને લગતી રૂપેટ જોગવાઈ કરવામાં આવે.

સરકારે તુરંતોતુરંત જ ગુજરાતી ભાષામાં પાઠ્ય-પુસ્તકો પૂરાં પાડવાની યોજના હાથ ધરવી જોઈએ. શાળાઓ તેમ જ ગ્રેજ્યુએટની કક્ષા સુધીના કોલેજના અભ્યાસક્રમોમાં જ્યાં જ રાષ્ટ્રભાષા અભ્યાસનો ફરજિયાત વિષય હોય.

કોલેજની કક્ષાએ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી ભાષા રાખવી કે રાષ્ટ્રભાષા રાખવી એ વસ્તુ તે તે સંસ્થા કે અધ્યાપકોની મરજી ઉપર છોડી દેવી. અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમોમાં તો રાષ્ટ્રભાષા જ શિક્ષણનું માધ્યમ રહે.

અંગ્રેજી ભાષાને ફરજિયાત બીજી ભાષા કરતાં વધુ અમત્ય અપાવી ન જોઈએ; અને ગુજરાતી તથા રાષ્ટ્રભાષાના વિકાસને કાળજીથી પોષતા રહેવામાં આવે, જેથી ફેરબદલાનો ગાળો બહુ લાંબો ન થાય.

૨. યુનિવર્સિટીનું સ્વરૂપ

અસારના સંજોગોમાં યુનિવર્સિટીનું સ્વરૂપ પરીક્ષા લેનાર અને માન્યતા અર્પનાર ‘એક્સિયેટિંગ’ સંસ્થા તરીકેનું રહેવું જોઈએ.

અમદાવાદમાં વસવાટની સગવડવાળું તથા શિક્ષણનું કામ કરતું એક મથક ઉમેરવામાં આવે; અને બીજાં કેન્દ્રોને તેમ કરવા ઉત્તેજન આપવામાં આવે. અમદાવાદમાં ઉમેરવાના મથકની તારીખ અને વિગતો યુનિવર્સિટીના સત્તાવાળાઓ નક્કી કરે. બીજાં જે કેન્દ્રો હવે તેમને વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીઓ તરીકે કામ કરવા તૈયારી કરવાની, તથા તૈયારી થઈ રહે ત્યારે તે ચક્ર કરવાની છૂટ રહે.

યુનિવર્સિટીના કાયદામાં એવી રૂપેટ જોગવાઈ હોય કે, પાંચ વર્ષની મુદત બાદ, ગમે ત્યારે, અમદાવાદ સિવાયના કોઈ પણ કેન્દ્રને, સરકાર પાસે જઈ, વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી તરીકે ચાર્ટર આપવાની તથા ફરજિયાત જોગવાઈ અંગેની ક્ષમોમાંથી મુક્તિ આપવાની માગણી કરવાની છૂટ રહે. એ માગણી બાબત નિર્ણય સરકાર આપે.

૩. યુનિવર્સિટીની હકૂમત

યુનિવર્સિટીની પ્રાદેશિક હકૂમતમાં અસારના અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, પંચમહાલ અને સુરતના જિલ્લાઓ, તથા જે ગુજરાતીભાષી દેશી રાજ્યો પ્રાંત બન્યા ગયાં છે કે તેના જિલ્લારૂપ બનેલાં કે

અને વડોદરા, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છનાં દેશી રાજ્યોનો મમાવેશ થાય. એ તો ઉધાણું છે કે, આ પ્રદેશની સરહદ ઉપર ખીજા એવા પ્રદેશો હોવાના કે જ્યાં ગુજરાતી પણ માતૃભાષા હોય. પરંતુ યુનિવર્સિટીની હકૂમતને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, વખતોવખત સરકાર ગુજરાતનો પ્રદેશ જેવો અને જારી નક્કી કરે તેવો જ સ્વીકારી લઈને સંતોષ માનવો જોઈએ.

આમ નક્કી થતા પ્રદેશ જહાગીરી મંરયાઓને ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડવાની પરવાનગી ન આપવામાં આવે.

તે જ પ્રમાણે આ પ્રદેશની અંદરની કોઈ સંસ્થાને ખીજા કોઈ યુનિવર્સિટી સાથે જોડવામાં ન આવે.

૪. યુનિવર્સિટીનું ખાધારણ

પ્રાંતના ગવર્નર યુનિવર્સિટીના કુલપતિ (ચાન્સેલર) થાય

કુલનાયક (વાઈસ-ચાન્સેલર)નું પદ માનદ-ખિનપગારદાર રહે. પરંતુ એવું સંભવિત છે કે, એ માનદ કુલનાયકને પોતાની ફરજો બજાવવામાં એક જગ્યાદાર અધિકારીની મદદની જરૂર રહે. તેથી કુલાધિકારી (ચેટર)ની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. કુલનાયકની ભલામણ પરથી કુલપતિ તેને નીમે. તે યુનિવર્સિટીના બધા વખત ઝામ કરતો પગારદાર અધિકારી હોય મહામાત્ર (રજિસ્ટ્રાર) પણ તેવો જ પગારદાર અધિકારી હોય. તેની નિમણૂક સિન્ડિકેટ કરે.

યુનિવર્સિટીના ઉપવા અધિકારીઓને પસંદ કરવા માટે, મુખર્ષ યુનિવર્સિટીમાં છે તેમ, એક સમિતિ રાખવામાં આવે.

સેનેટની રચના નીચે પ્રમાણે થાય —

(૧) હોદ્દાની રૂએ

૧. કુલપતિ	૧
૨. કુલનાયક	૧
૩. નિયત થતા કુલનાયક	૧
૪. કુલાધિકારી (ચેટર) હોય તો	૧
૫. મહામાત્ર	૧
૬. ડી પી બાઈ.	૧
૭. માન્ય કોલેજોના આચાર્યો (લગભગ) ૩૦	

૮. અનુસ્નાતક સંસ્થાના આચાર્ય (લગભગ) ૩

૯. યુનિવર્સિટી શિક્ષણખાતાના અધ્યક્ષો . .

૧૦. મુલર્ષ, પૂના, ક્ષેટ્રિય યુનિવર્સિટી કુલનાયક ૩

૧૧. ખીજા નિમાય તે (હોદ્દાની, રૂએ) ૫

(II) કુલપતિ નિમણૂક કરે

૧. બીલ સેવામંડળ, હરિદ્વાર, ચરખા સઘ, આંધ્રોદ્યોગ સઘ, ૧-૨ નાલીમ સઘ, વગેરે જેવાં સેવા મંડળોના પ્રતિનિધિ ૬

૨. મનુદ પ્રતિનિધિ ૧

૩. કુલપતિ હસ્તક ૧૦

(III) નીચેના મતદારમંડળોના સભ્યો —

૧. રજિસ્ટર્ડ મેન્યુએલ ૭

૨. રજિસ્ટર્ડ કોલેજોના અધ્યાપકો ૩૫

૩. રજિસ્ટર્ડ માયગિ. શિક્ષક ૧૦

૪. રજિસ્ટર્ડ દાતાઓ ૫

૫. યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો ૪

૬. મુલર્ષ ધારાગ્રહ ૧

૭. શિક્ષા મંડળ બોર્ડો ૧

૮. અમદાવાદ મિત્રમાસિક મંડળ ૧

વિદ્યા સભા (ઓકેડેમિક કાઉન્સિલ)ની રચના નીચે પ્રમાણે થાય —

૧. કુલનાયક ૧

૨. કુલાધિકારી (હોય તો) ૧

૩. મહામાત્ર ૧

૪. વિદ્યાનિધિ ('ગ્રાન') ૭

૫. વિદ્યા સમિતિઓ ('બોર્ડ, બોર્ડ રજિસ્ટ્રાર')ના એક્સેક્યુટીવ (લગભગ) ૨૫

૭. પ્રિન્સિપાલોના પ્રતિનિધિઓ ૩

સિન્ડિકેટની રચના નીચે પ્રમાણે થાય —

૧. કુલનાયક ૧

૨. કુલાધિકારી (હોય તો) ૧

૩. વિદ્યાનિધિઓના પ્રતિનિધિ ૨

૪. શિક્ષણકામ ન કરતા એવા પોતાના સભ્યો માધી સેનેટ ચૂંટ ૮

૫. યુનિવર્સિટીના શિક્ષણખાતાના અધ્યાપકો ૧

૬. કોલેજોના પ્રિન્સિપાલો (વિજ્ઞાનવાર) ચૂંટાય ૫

આ બધા હોદ્દાઓ કે સભ્યોની મુદત સામાન્યપણે

૫ વર્ષની સુવિધામાં આવી છે.

નવી યુનિવર્સિટી કેવી હોય અને તેવી શું કામ .

[ભાષી નોંધ]*

પ્રાસ્તાવિક

૧૮મી ડિસેમ્બર, ૧૯૪૮ ને દિવસે, ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિના મંત્રીએ રજૂ કરેલા અહેવાલના મુસદ્દા ઉપર અમારી કમિટીએ પોતાની ચર્ચા પૂરી કરી, ત્યારે એક વિધિ તરીકે મેં તેના ઉપર મારી સહી કરી હતી, અને જણાવ્યું હતું કે, મારે મારા વિચાર એક જુદી નોંધમાં દર્શાવવા પડશે. તે નોંધ હું આ સાથે રજૂ કરું છું.

જુદી નોંધ શા માટે ?

૧. સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલા જહુમતી-અહેવાલ સાથે સંમત ન થઈ શકવા બદલ મને દુઃખ થાય છે. તેની સાથે મારે મૂળગત મતભેદો છે. જહુમતીના નિર્ણયો સાથે હું શાથી સંમત ન થઈ શક્યો તે સમજાવવા માટે, તથા ગુજરાતની ઉચ્ચ કેળવણી અને ભવિષ્યનો તેનો વિકાસ જ નહિ, પરંતુ; દેશના ગુજરાતી-ભાષી લોકોના જીવન અને સાહિત્યના ભાવિનું વધુ મોટું અને વ્યાપક હિત ખ્યાલમાં રાખીને, મારા અભિપ્રાય મુજબ, સરકારે તપાસ માટે અમને સોંપેલ બાબતમાં શું કરવું ઉચિત ગણાય, એ સૂચવવા માટે પણ, આ નોંધ તે અહેવાલ સાથે જોડવી આવશ્યક છે. કારણ કે, યુનિવર્સિટી એ બધાના હિતમાં એક સમર્થ બળ નીવડે તેમ છે; તથા અત્યારે આપણે જે કાંઈ કરીએ, તેના તેમના ભવિષ્ય ઉપર ભારે અસર પડે, તથા તેનાથી પ્રાંતના જીવન અને શિક્ષણના ભવિષ્યના પ્રવાહોને પણ ચોક્કસ દિશા મળે, એ નિર્વિવાદ છે. આમ, અત્યારે એક નવી યુનિવર્સિટી ઊભી કરવેનો પ્રશ્ન સામાન્ય રીતે સમજવામાં આવે છે તેના કરતાં વધુ મૂળભૂત અને ઊંડો છે; કારણ કે અત્યારે તેના તાગ મેળવવા માટે આપણે અંગ્રેજ કેળવણીનું

આધુનિક વલણ નગર તથા કાઠી જવું પડે, તથા કયા મૂળભૂત ફેરફારો અત્યારે દાખલ કરવાથી તેઓ તેમની આંતરિક તાકાત અને ગુણસ્વભાવ વડે એક એવી પ્રક્રિયા ચાલુ કરે, કે જેમાંથી થોડા દશકામાં જ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું નૂતન કલેવર પ્રગટી રહે, એ શોધી કાઢવું પડે. આમ કહું છું તેની સાથે જ હું એ કબૂલ કરી લઉં છું કે, એમાં એક વચગાળાની ભૂમિકા કે સમય પણ હોઈ શકે; અને એ કારણે એ પ્રક્રિયાનું દૂર્ઘટક-સંભવ-માટેનું તથા દીર્ઘ-સંભવ-માટેનું એમ બે સ્વરૂપ પણ આવશ્યક બને.

તપાસના મુદ્દાઓ

૨. સરકારે તા. ૨૧-૪-૧૯૪૭ના પોતાના ફરાવ નં. ૭૮૫૬થી અમને તપાસ માટે નીચેના મુદ્દાઓ સોંપ્યા હતા :

“(૧) ગુજરાત માટેની યુનિવર્સિટીની કાર્ય-મર્યાદા, સ્વરૂપ, બંધારણ, અને હકમત અંગે ભલામણો કરવા; (૨) મુંબઈ પ્રાંતની હદ બહાર આવેલી સંસ્થાઓને માન્યતા આપવા બાબતનો પ્રશ્ન તેમાં આવી જાય;)

(૨) એ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના તથા તેના ચાલુ અર્જની રકમનો અંદાજ આપવા તથા તે માટે જોઈતું જડોળ બિંદુ કરવા અંગે સૂચનાઓ કરવા; તથા

(૩) આ વિષયને આનુષંગિક એવી ખીટ કાઢ પણ ભલામણો કરવા.”

૪. અને તેની પ્રસ્તાવનામાં સરકારે જણાવ્યું હતું કે—

“પ્રાંતમાં પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાનો સિદ્ધાંત સામાન્યપણે સરકારે સ્વીકાર્યો છે.”

૫. પરંતુ ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, તપાસ માટેના મુદ્દાઓ રજૂ કરતાં સરકારે “ગુજરાત યુનિવર્સિટી (અંગે) . . . ભલામણો કરવા સ્વતંત્રતા અમારે માટે કાયમ રાખી છે; તથા જણાવ્યું છે કે (મુદ્દો નં. ૩) અમે “આ

* ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિના જહુમતી-નિર્ણયોમાં સંમત ન થઈ શકવાથી થો. મગેનવાઈ દેસાઈએ પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય એક વિસ્તૃત નોંધ રૂપે આપ્યો હતો. તેનો અનુવાદ આ છે.

આનુરાગિક એવી બીજી કાંઈ પણ ભવામલો" કરી શકીએ. અમારી કમિગીના ઓરમોને પણ અમને જણાવ્યું હતું કે, પોતાને સોપનામાં આવેના મુદ્દાઓ અંગે નિષ્ક્રિય કરવા માટે સમયો ને કાંઈ પ્રસ્તુત તથા આનંદપ્રક માને તે બધી બાબતોમાં ભિતરવાને આ કમિટી રાતર છે.

શુનરાત : એક ખાસ દાખલો

૬. મે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, કમિટી તરીકે અમારી નિમણૂક ગયા વર્ષના એપ્રિલ માસમાં થઈ હતી. તે તારીખ પછી થોડા મહિના બાદ ને મોટી અગત્યની ઘટનાઓનાળા મહિનાઓ આવ્યા, તેમની પહેલાં એ નિમણૂક થઈ હતી. આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના બધા ક્ષેત્રોમાં એ મહિનાઓ બારે મહત્તર પૂર્ણ નીરજા છે; અને નવી યુનિવર્સિટીની ગ્યનાની બાબતમાં તો જરૂર તેઓ તેથી પણ વધુ મહત્તરના ગણાય. કેટલીક વાર તો મને એમ પણ લાગ્યું છે કે, આપણા દેશના જીવનમાં અને વ્યવહારમાં તેમ જ તેના રાજકીય નકશામાં જે ઝડપી અને અચૂકાચી ફેરફારો ભરિત ક્રમે થયે ગયા છે, તેમની દૃષ્ટિએ અમારી બધી વિચારણાઓ સમય બહારની તો નહીં બની રહે! — તરણ કે, એ બધા ફેરફારો અમારા નિષ્ક્રિયોની પશ્ચાદ્ભૂમિકાને જ ધરમૂળથી બદલી નાખે દાખના તરીકે, (શુનરાતનો) પ્રદેશ પોતે જ બદલાતો ગયો છે, અને એથી પણ વધુ ક્રાંતિકારી ફેરફારો થવાની તૈયારીમાં છે વળી, પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીનો ખ્યાલ પોતે જ, કે જે પહેલેથી અસ્પષ્ટ હતો, તે હવે, આઝાદીની પ્રાપ્તિ બાદ છૂટા મુકાયેલા મારા તેમ જ નરસા બેઉ પ્રકારના નવા બળોને કારણે, વળી વધુ અસ્પષ્ટ બની ગયો છે શરૂઆતમાં જ આ બધી બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીને હું માત્ર એ સૂચવવા માગું છું કે, સરકારે અમારી કમિટીને તપાસ માટે સોંપેલો પ્રશ્ન, અમે નિમણા તો વપતના કરતા તદ્દન જુદા જ અનુમધ અને નવી પરિસ્થિતિમાં તપાસનાનો થાય છે, — ખાસ કરીને થોડા વર્ષો ઉપર આ બાબતના પ્રશ્ન ઉપર જરૂર કમિટી વિચારણા ચલાવી રહી હતી તે કસ્તા તો તે ઘણા જ જુદા છે.

૭ મહારાષ્ટ્ર અને કલ્યાટકની સરખામણીમાં શુનરાતની બાબતમાં એક વિશિષ્ટ તફાવત એ છે પણ હું નોંધતો જાઉં. બધા જાણે છે તેમ, એ ગાંધીજીનો પ્રાણ છે. કેટલાય વર્ષો મુધી તેમની પ્રવૃત્તિનું એ મુખ્ય કેન્દ્ર હતો, તથા તે પ્રવૃત્તિ ને માધ્યમ દ્વારા ચલાવવામાં આવી હતી, તે શુનરાતી હતું આ એક ધીનાએ પણ શુનરાત પ્રાનના જીવનમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર કરી દીધો છે સદમન કે આનંદશરક ક્રિયે (મને યાદ છે તે મુજબ ઈ સ ૧૯૨૯માં) લખ્યું છે કે, "(શુનરાતનો) આધુનિક યુગ એ ગાંધીજીનું સર્જન છે એ વિકાસ અને વધે એ બેનાનું નામ તેમનું છે" તેમણે આ લખ્યું ત્યારે તે ખાસ કરીને શુનરાત માટે નવી યુનિવર્સિટીના પ્રશ્નો ઉલ્લેખ કરી રહ્યા હતા

મારી વિચારણાનું મામાન્ય દિગ્દર્શન

૮. શરૂઆતમાં જ હું એ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવાની રજા લઉં છું, કે જે આ પ્રશ્ન જાગેતી મારી વિચારણાનું ટૂંકમાં મામાન્ય દિગ્દર્શન કરાવે તેમ છે. અમારી નિમણૂક પછી એક મહિના બાદ, ઈ. સ. ૧૯૪૭ના મે માસમાં, અમારી કમિટીના મંત્રીએ પ્રજાવલિનો એક ખરડો, જરૂર કમિટીની પ્રજાવલિની નકલ સાથે, સમયોને મોકલી આપ્યો, અને એ ખરડામાં અમારે જે કાંઈ વધુ સામેન કરાવતું હોત તે મોડલી આપના અમને જણાવ્યું. તેના જવાબમાં મે, અમારી તપાસની વિચારણા અંગે મને જરૂરી તથા અગત્યની સામગ્રી કેટલીક બાબતો અને મુદ્દાઓને ઉપર તારવી આપવાની દૃષ્ટિથી, અમુક અગત્યના મથાળા હેઠળ, કેટલાક સૂચનો પ્રસન્ન રૂપમાં લખી નાખ્યા.

૯. બધા સારી રીતે જાણે છે તેમ, આ ખરડા માં કલ્યાટક યુનિવર્સિટી કમિટી (૩૦ પુઝ કમિઝ) પણ કામકાજ કરી રહી હતી, અને તેણે પણ તે સમયે પોતાની પ્રજાવલિ બહાર પાડી હતી અમારી કમિટીના મંત્રીએ ૩૦ પુઝ કમિઝની પ્રજાવલિ પણ અમને મોકલી આપી, તથા જણાવ્યું કે, મરજી હોય તો અમે તેના જવાબ આપી શકીએ છીએ,

અને તે જવાબો સીધા કં ૦ યુ ૦ કમિન્ટે અથવા તેમની (અમારા મંત્રીની) મારફત તેને મોકલવાની શક્તિએ છીએ. પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાના વિષયને લગતા મારા પોતાના વિચારો સંગ્રહિત કરવામાં આ તક ઉપયોગી ગણાય એ ધારણાથી, કં ૦ યુ ૦ કમિન્ટી પ્રશ્નાવલિના મારા જવાબો ધડી મેં મોકલી આપ્યા. તથા અમારી કમિટીના મારા સાથીદારો પણ મારે કહેવાનું જણી શકે તે માટે મંત્રીને મેં વિનંતી કરી કે, તે એ જવાબોની નકલ તેમને મોકલી આપે. તેમણે તેમ કયું તે અદ્ય તેમને આભારી છું.

૨

એ વિભિન્ન પ્રવાહો

૧૧. બહુમતી-અકેરાકને જે પદ્ધતિમિત્તના પાયા ઉપર ખડા કરવાની ધારણા રાખવામાં આવી છે, તે વિષેના પ્રકરણથી તે શરૂ થાય છે. તેમાં ગુજરાતમાં છેલ્લાં પચીસ કે ત્રીસ વર્ષ દરમિયાન થયેલા ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રસારનું સિંહાવલોકન કરી ગયા બાદ, જે બોલે ‘ગુજરાત માટે અગ્રમ યુનિવર્સિટીની માગ’ બોલી કરવામાં કારણભૂત બન્યાં, તેમનું વર્ણન આપતાં તે જણાવે છે કે (અકે ૦ કકેરા ૬), “એ વસ્તુ એ વિભિન્ન પ્રવાહોમાંથી નિષ્પન્ન થતી બતાતી શકાય તેમ છે.” પ્રથમ : — ગુજરાતમાં ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠની (અને અહીં હું ઉમેરું કે નવજીવન ટ્રસ્ટની) સ્થાપના દ્વારા રાષ્ટ્રીય કેળવણી બોલી કરવાના માંધીજના પ્રયત્નો. અને બીજા : — સનંદી યુનિવર્સિટીઓના આશરો હેઠળ ચાલતો અંગ્રેજ કેળવણીની સુધારણાનો ચાલુ જૂનો પ્રવાહ.

૧૨. આજને પ્રવાહો બિન્ન તથા અલગ હતા, તેમ જ આ પ્રશ્ન બાબતની તેમની વિચારણામાં ધરમળથી તફાવત હતો, એ તો ઉધાકું છે. પરંતુ અહેવાલમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે બંને પ્રવાહોનું મૂળ એક જ છે, તે વાતની સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી. કારણ કે, તેમનાં લક્ષ્યની બાબતમાં, તેમ જ લોકોના જીવનમાં તેમને જે ભાગ ભજવવો હોતો તે વિશેના તેમના ખ્યાલની બાબતમાં, તેઓ એકબીજાથી

૧૦. અમારી કમિટીની પ્રશ્નાવલિમાં ઉમેરી લેવા માટેનાં મારાં સૂચનો (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) તથા કં ૦ યુ ૦ કમિન્ટી પ્રશ્નાવલિના મારા જવાબો (જુઓ પરિશિષ્ટ ૨) મારા વિચારો અને દષ્ટિબિંદુનો સામાન્યપણે ખ્યાલ આપવામાં મદદગાર નીવડે તેવાં હોવાથી, હું તેમને આ નોંધના પરિશિષ્ટ ૧ તથા ૨* તરીકે જોડું તેા તે કામ્ય ગણાશે.

* જવાબો ઉપરથી જ પ્રશ્નો રાહેવાઈથી કલ્પી શકાય તેમ હોવાથી, તેમને સાથે ઉતારવામાં આવ્યા નથી. ગ્રાહ્યાર્થથી અવગણ કરવા માગનારને કં ૦ યુ ૦ કમિન્ટી પ્રશ્નાવલિ તેના અહેવાલમાં જોઈ લેવા વિનંતી છે.

એક જ જુદા પડતા હતા. પહેલા પ્રવાહનું લક્ષ્ય તો સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને કેળવણી-વિષયક મૂલ્યોમાં ધરમળથી ફેરફાર કરવાનું હતું; ત્યારે બીજો પ્રવાહ એજિવતે અંશે અસરગ્રાસ્તની એક સુધારણા-પ્રવૃત્તિ જ હતી, તથા સનંદી યુનિવર્સિટીઓના ચોક્કામાં રહીને જ ચાલવા માટે એ કલ્પાઈ તથા યોગ્ય હતી. માંધીજવાળો પ્રવાહ સ્વતંત્રતાની તરફેણ કરતો હતો. તે એવું જાનતો હતો કે, સ્વતંત્રતાને અભાવે લોકોને રાજકીય દષ્ટિએ જ નહિ પણ સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ પણ હાનિ પડેાંચતી હતી; અને તેથી, કેળવણી જે પોતાનું નામ સાર્થક કરવા માગતી હોય તો, તેણે પોતાની બાબતે આઝાદીની જ તરફેણ જાહેર કરીને, તેના પક્ષમાં જ ખડા રહી તેને અર્થે કાર્ય કરવું જોઈએ. તેથી કરીને તે પ્રવાહનું આયોજન પરદેશી રાજકર્તાઓએ સ્થાપેલી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં બળવાપૂર્ણ થયું હતું. ત્યારે બીજો પ્રવાહ તો પોતાને જન્મ આપનાર તંત્ર માટે જ કામ કરતો હોઈ, તેને પડકારી શકે નહિ કે પડકારવા ઇચ્છે પણ નહિ. તેથી કરીને, બંન્નાં સુધી તે અર્વાચીન જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓનું શિક્ષણ આપતો હતો તથા તે તંત્ર ટકાવી રાખવા માટે જોઈતા જરૂરી વધીવટકર્તાઓ જ થોડા ચંત્રવિદ્યાના નિષ્ણુતો અને ધંધાદાર પૂરા પાડતો હતો, ત્યાં સુધી આપણા જ

રાજ્યકર્તાઓએ મુખ્યત્વે પોતાના હિતની દૃષ્ટિએ રૂપરૂપણે ગ્રામીણોના તેના મૂળ પાયાઓમાથી તે અચળ સહે તેમ નહોતું

૧૨ તેથી કરીને, તે મે પ્રવાહો વચ્ચેનો ભેદ અહેવાનમાં (કેકેરો ૬) રજૂ કરીને આ યોગે તેવો જ, એમને કે, 'એક પ્રવાહ સાચી કેળવણીના વસ્તુ અને ભાવના સાથે વધુ નિમગ્ન ધરાવતો હતો, ત્યારે બીજો પ્રવાહ તેના તનની સુધારણા માટે નિમગ્ન ધરાવતો હતો.'— એવો ન હતો, એ તો ઉઘાડુ છે, તે ભેદ તે કરતા કંઈક વધુ જોડો તેમ જ જુદા પ્રકારનો હતો તેથી પહેલા પ્રવાહો બ્યારે લોકોની સાચી કેળવણીની જાનના વફાદાર રહીને પોતાનું જુદું જ તન જાણુ મ્હું, કે જેની મુખ્ય ખામિયન સરકારી નિનત્રણમાથી મનના (અર્થાત્ સરકાર પાસેથી મનન લેવી) તથા નિર્ગોવપણે તેમ જ દેશની સ્વતંત્રતાના હિતમા વિમસ માધવો અને પ્રયોગ કરવા — એ હતી ત્યારે બીજા પ્રવાહો મુજબ કરતા મધ્યા ઉપર વધુ લક્ષ આપ્યું, અને પરિણામે તે એવી રીતે વિકસિતો ગયો કે, તે યુનિવર્સિટીના લક્ષણો જ બાંધે કે ખોઈ બેઠો, અને નામાનિક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ તેનો અર્થ એટલો જ થઈ રહ્યો કે ઉચ્ચ કેળવણીની ઉપાધિએ આપનારુ વત્ર અત્તમત, એ વસ્તુ અમતોનું ઘરણું મની રહી છે, પરંતુ આજના જમા નામા વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ તેની કંઈક ઉપયોગિતા બની કિમત હોવાથી, લોકોને એ વસ્તુ એટલી તીવ્રપણે ડખતી નથી કે જેથી તેઓ તેની સામે બગવો પોઝાની મેસે એમ ન ડખવાનું મારણુ બચેજ કેળવણીમાથી અત્યાર સુધી લાભ ખાતી જનારા વર્ગોની એક નિશિષ્ટ પ્રકારની ગિયતિયુક્તતા તથા મહીસવામતીની વૃત્તિ છે તેથી કરીને જ, આ લોકો રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ગુણો અને મૂલ્ય છૂટકી તથા ઉઘાડી રીતે સ્વીકારતા હોવા છતાં, પોતાના બાળકોને એની મરથાઓમા મોકલતા ન હતા તે ઉપરાંત આ વર્ગોના મનમા એવી પણ આસક્તિ હતી કે, રાષ્ટ્રીય કેળવણી જેના અગ્રભૂત હતી તે આઝાદીની ચળવળ સૂક્ષ્ણ નીવડશે કે કેમ ભય અને ગિયતિ યુક્તતાની આ જ મનોવૃત્તિ આજે પણ એટલી

જ દેખાઈ રહી છે એમ જ માનવું પડે કે આ વર્ગો કોઈ પણ અગત્યનો ફેરફાર હોવાના સાહમ ત્યા સુધી ન જ કરે કે જ્યાં સુધી તેમને ખાતરી ન થાય કે, એ ફેરફાર ક્રાંતિકારી નહિ નીવડે તથા તેમને પોતાને મૂળભૂત રીતે કાઈ અસર પહોંચાણ વિના જ આનંદારા નવા યુગમા બધેમેમતો થઈ જશે અને તેઓ નવા યુગનું ચિત્ર આની ન સનતા હોવાથી — અને એ કાઈ તેમનો વાક નથી, કેમ કે આજે આપણે એ અતિગિયાગ તથા ઘડાની જતી ગિયતિમા છીએ, એમને જેવો જઈને બધું કેવું જની રહેતે તે ખાતરીપૂર્વક કહવું મુશ્કેલ છે, — આ ભય તેમને જે રિયલિ છે તેને જ વગગી રહેના જેટલા જડી ને છે તેમ છતાં આગળ ખસવાની તથા કંઈક નવું મનનાની અગ્રપદ ધનગ પણ રહેતી હોય છે, અને હવે આપણે મનન થમા હોવાથી તો એ વધારે જ રહે પરિણામે, આઝાદીની પ્રેરણાથી પરિગિયતિ આપણને ઉચ્ચ કેળવણી સહિત આપણી આખી શિક્ષણવ્યવસ્થાને નવેસર રચવાના કામમા ધકેલી રહી છે

અત્યંત, હું અહેવાનની એ વાત સાથે (કેકેરો ૬) સમત થાઉં છું કે, "આપણા દેશની આઝાદી હાસન થતાની માથે, આ બંને પ્રવાહો (એમને કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન દ્વારા રાષ્ટ્રીય કેળવણીના સ્ત્રેષ્ઠમા આધીજીએ કરેલું કાર્ય, અને આપણી કોને ને અને યુનિવર્સિટીઓમા ચાલતી અજેજ કેળવણી) પહેલી વખત બેગા થવાની તથા સ્વતંત્ર હિંદ માટેની રાષ્ટ્રીય કેળવણી સર્જવાની તક પામ્યા છે"

૧૪ ઉપરાંત, અહેવાને છઠ્ઠા ક્રમાંમા નીચે નોંધ્યું છે કે, "(રાષ્ટ્રીય કેળવણીની) આ પરપરા પોતાની જાનને વધુ અગ્રપૂર્વક તથા દૃઢતાથી રચીપત કરવા ધનગે એમા નસર્ત પામવા જેવું નથી" એમ જ નહિ, અહેવાન એથી પણ આગળ જઈને યથાર્થ પણે કબૂલ કરે છે કે, "ઘણા લોકો ગાંધીજીએ જતાવેને માટે જ એ આગમના અને આવસ્યક પગલાં તરીકે ગૂજરાત માં જુગી યુનિવર્સિટીની તારફેણ કરતા હતા એમ અમને જણાય છે એ લોકો આપણેની ચાતુ — કેળવણીના વસ્તુ અને ભાવનાને

એટલાં ધરમૂળથી પત્રદારી નાખવા માગના હતા કે જેથી તેના પેખી (રાષ્ટ્રીય) પરંપરા સાથે મેળ બેસી જાય.” (૩૬૨૦ ૬)

૧૫. પરંતુ મારે ખેદ સાથે જણાવવું પડે છે કે, અકેવાલમાં ત્યાર પછીથી જે બધું આવે છે, તે મને ઉપરના વિચારમાંથી ગુપ્તરૂપ સરકી ગયા જેવું લાગે છે, અને તેમાં ગુજરાતના સાહિત્યિક તથા

શૈક્ષણિક જગતમાં જે જુદી જુદી વિચારધારાઓ નજરે પડે છે, તેમનો સંગમ સાધવા માટેનાં મુખ્ય મિત્રોએ જોગવાતો કશો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. તેમ કરવા માટે તે વિચારધારાઓને ટૂંકમાં નજર નજીક કાઢી જવી જરૂરી છે. હું પ્રથમ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વાત હાથ ધરું છું.

૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

૧૬. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ઈ. સ. ૧૯૨૦માં ઉપારોલી અસહકારની ચળવળના એક અંગ તરીકે આંધીછએ તે વર્ષે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી.^૧ તેનાં હેતુઓ અને ધ્યેયો સાથે સંમત થનારી બધા પ્રકારની સંસ્થાઓ — પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને મહાવિદ્યાલયની કક્ષાની — તે ચળવળમાં જાળી. વિદ્યાપીઠે રાષ્ટ્રીય કેળવણીને એક સળંગ સમગ્ર વસ્તુ ગણીને પોતાનો પ્રયોગ ચલાવ્યો હતો.

૧૭. એ ચળવળ પાછળનો આશય તમામ કેળવણીને સંપૂર્ણપણે લોકોની સ્વતંત્ર કામગીરીની વસ્તુ, અર્થાત્ પરદેશી સરકારના અ-રાષ્ટ્રીય નિયંત્રણમાંથી મુક્ત વસ્તુ બનાવવાનો હતો. પરંતુ તેમ થઈ શક્યું નહિ, અને પાંચ વર્ષમાં લોકોની મનોરુત્તિમાં પત્રોટો આવ્યો. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ અને સંસ્થાઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થવા લાગ્યો. મહાસભાએ શાળાઓમાં અસહકારની વાત પડતી સૂઝી. આમ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ માટે એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ રહી કે જેમાં તેને પોતાનાં હેતુઓ અને ધ્યેયો નવેસર જણાવવાં પડે તથા નવી પરિસ્થિતિમાં પોતે શું કામ કરવા માગે છે તે નક્કી કરવું પડે. આંધીછએ એ આખા પ્રશ્નની તપાસ કરી જેવા તથા તે સ્થિતિમાં શું કરવું ઉચિત ગણાય તે આખા

જવાબજુ કરવા સ્વ. શ્રી. આનંદજીંકર મુવના પ્રમુખપદે એક કમિટી નીમી.

૧૮. અહીં આગળ એક વાતનો ઉલ્લેખ કરી લેવો પ્રસ્તુત ગણાશે. તે વખતે એક મન એવો હતો કે, એ બદલાયેલા સંજોગોમાં વિદ્યાપીઠે સરકાર પાસેથી સર્વદ (ચાર્ટર) મેળવી લઈને ગુજરાત માટેની યુનિવર્સિટી તરીકે કામ કરવા માંડવું. જે એમ કરવામાં આવ્યું હોત તો, મને લાગે છે કે, અમારી કમિટી સમક્ષ મુશ્કેલી આવેલો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થયો ન હોત, અને વીસેક વર્ષ પહેલાં જ ગુજરાત પોતાની યુનિવર્સિટી પામી ચૂક્યું હોત.

૧૯. પરંતુ એ વાત નોંધપાત્ર ગણાય કે કુલ-કમિટીએ સર્વોત્તમતિથી એવી જવાબજુ કરી કે, વિદ્યાપીઠે સરકાર સાથે હાથ મિલાવવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ, પરંતુ અત્યાર સુધી આપતું આવ્યું હતું તેમ તેજો સ્વતંત્ર જ રહેવું જોઈએ; તથા સામાન્યપણે હિંદુસ્તાનના અને વિશેષપણે ગુજરાતના મોટા અને વ્યાપક દિનની દૃષ્ટિએ પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે એ સંસ્થા ધડવાની મહાત્માજીને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. ઉપરાંત કમિટીએ જણાવ્યું કે, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નહિ, પણ સાચી કેળવણીનું તરવ એ વધુ અગત્યની વસ્તુ છે, તથા વિદ્યાપીઠના પાળાના મુખ્ય આધાર જેવો જે સરકારી નિયંત્રણમાંથી મુક્તિનો મિલકાત છે, તેને દબણે વળગી રહેવું જોઈએ, અને પોતાનાં હેતુઓ અને

૧. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં હેતુઓ અને ધ્યેયો, કે એમને પછીથી ઈ. સ. ૧૯૨૮માં વિસ્તારવામાં આવ્યાં હતાં, તથા એમને વિશેષ આ પછી મારે ઘોંઘેલું વધુ કહેવાનું છે, તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૩.

ધ્યેયને* (શુદ્ધો પરિશિષ્ટ ૩, ભાગ ૨) અમનમા મૂકીને વિદ્યાપીઠે પોતાની એ સ્વતંત્રતાને સાર્થક કરી આપવી જોઈએ. કમિગીએ એ શુદ્ધો અને ધ્યેયને મક્ષેપમા આ પ્રમાણે નિષ્પી બનાવ્યા -

૧ રાષ્ટ્રીય માળે લોકોની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણીનો પ્રસાર

૨ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનું પોષાક પાલન થઈ શકે એટલી હદે શુદ્ધરની ભાવાની ખિનરણી

૨૦ તદ્દતુમાર, વિદ્યાપીઠે એક નવું બધારણુ વિચારી કાઢ્યું અને પોતાનું બધું કામ એક મહાને સોંપ્યું, કે જે આજ સુધી તેનું કામકાજ સંભાળે છે

૨૧ આ નિર્ણય એ ચળવળના મધ્યામગમા ઘડો ભારે ઘડો કરનાર નીડપો પડેનેથી માન્ય હવે તેમ, ત્યાર સુધી વિદ્યાપીઠની માથે રહેનારાઓમા એક પ્રકારનો પ્રત્યાધાન આ પો, કારણ કે રાષ્ટ્રીય કેળવણીમા વિદ્યાર્થીઓની સમ્યા વડરાને પરિણામે જે પરિસ્થિતિ જોવા થઈ, તે દરમિયાન વિદ્યાપી સાથે જોડાયેલી બીજી મંથાઓએ તેના જેવો નિર્ણય ન લીધો, અને તેઓએ સરકારી યુનિવર્સિટીની કેળવણીના જૂના વાડામા પાછા ફરવા માંડ્યું. એ રીતે તેમના પાછા ફરવાનું બીજું કારણ પણ નહોતું. માથે સાથે ઠકેનો જાહેર તે દારણ એ હતું કે વિદ્યાપીઠે પોતાના નીચેના જે મિદ્ધાતો બામન પ્રત્યે વનણુ અપત્યાગ કરવા માંડ્યું -

(૧) અપ્રત્યક્ષતાનો અમીકાર,

(૨) કેળવણીમા હનિહોગ અને જાનમહેનતનો સ્વીકાર

૨૨ ઈ. સ. ૧૯૩૦મા દેને જારે આઝાદીની વડત ઉપાડવાનો નિર્ણય થયો, ત્યારે વિદ્યાપીઠ માટે મહત્ત્વનો નિર્ણય લેવાની એક વળી નવી પરિસ્થિતિ જોવા થઈ જોકે, તદ્દન અણધારી એક અર્થમા એ પરિસ્થિતિને ઠક જ નવી ન કહી શકાય, ઠારણ કે આઝાદીની હાલ એ તો તેના અસ્તિત્વના પાયામા જ રડેલી વગ્ન હતી પ્રથમ એ હતો કે,

આઝાદીની એ લડત અગે વિદ્યાપીઠે શ કરવું? તેજે આઝાદીના અહિસક મેનમા ભગતી થઈ જવું? ચૌ જાણે છે તેમ, વિદ્યાપીઠે તેમા ભરતી થઈ ગયું, અને તે પણ અતિ વ્યાભાવિક રીતે અને આપમેળે પગિણામે મરકારે એ મંથાને ગેર નાથે જાણે પ્રી તથા તેની માનમિનકન જમ કરી લીધી આ નામતનો એ અહો ઉદ્દેશ્ય કયો છે તે એ બનાવવા માટે કે, દિલ્હીની જામિયા મીરિયાની પેઠે વિદ્યાપીઠ નૂતન કેળવણીના પ્રમમા પડ્યું જોત અને આઝાદીની લડતમાથી અલગ રહ્યું હોત, તો જુની જ મહાણી નહેવાની થાત પરતુ વિદ્યાપીઠે જે નિર્ણય લીધો તેવાથી તેનું પેતાલુ કર્તવ્ય પૂરેપૂરું અદા થયું તેમ જ તેનું પોતાનું કેળવણીનું કામ પ્રાણુવાન મન્યું, એટલું જ નહોતું પણ તેની અસર મહા દૂર દૂર સુધી પડી એ નિર્ણય શુદ્ધરના તથા તેની મહારની વિદ્યાર્થી-આવમતી વનણુને મજબૂત કરવામા ભારે અમરકાર નીડપો, તથા પોતાના દેશ પ્રત્યે તેમની સી ફરજ છે તેનું તેમને દર્શન પ્રાપ્તમા મદદગાર બન્યો. વિદ્યાપીઠના છનિહામના એ અણીને પ્રસંગે કરનામા આવેના તે નિર્ણયને ગાંધીજીએ પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા તથા જણાવ્યું કે, વિદ્યાપીઠે શુદ્ધરના પાસેથી જે લીધું છે તેનું પૂરું વગતર પાછું આપ્યું છે, તથા મારી મોગમા મોગી અપેક્ષાએને પણ તેણે પૂરી કરી છે

૨૩ વિદ્યાપીઠ પોતાનું કામકાજ ફરીથી ચાલુ કરાને ઈ. સ. ૧૯૩૫મા સ્વતંત્ર થયું તે પછી સાત વર માદ તેને ફરીથી નવનાસી બનણું પડ્યું ત્રણ વર્ષ અગાઉ તે તેમાથી બહાર નીકળીને પાછું પોતાને કામે લાગી શક્યું કે

૨૪ તેની કેવળ વિદ્યોપાસનાની પ્રવૃત્તિઓમા આ બવા વિચ્છેદા પડતા હતા, એ સંથાનું કામ ચાલતું જ રહ્યું છે, અને વિદ્યોપાસનાની બામતમા પણ તેણે કરેલું પ્રમ ગણનાપાત્ર છે એ યહુ હું અહો વર્ણવવા નહિ બેસું પરતુ પરિશિષ્ટ ૪ તરીકે એક નોંધ છેવટે જોડું છું, જેમા એ મંથા અભારે શુ કામ કરી રહી છે તેનું વર્ણન છે એ નોંધ

* વિદ્યાપીઠના બધારણુમા વળી લેવામા આવેલા એ ધ્યેયના વિગતે નિષ્પણ માટે શુદ્ધો પરિશિષ્ટ ૩

તૈયાર કરી આપવા બદલ હું વિદ્યાપીઠના મારા સાથીઓનો આભારી છું.

૨૫. મારે અહીં કેટલીક સંસ્થાઓનાં નામ ઉમેરનાં જોઈએ, કે જે સંસ્થાઓ આ યજ્ઞવળમાં ચડતીપડતીના સમય દરમ્યાન પણ, ચાલુ રહી છે, તથા અત્યારે ખાસ કરીને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અને તે હાલ સામાન્યપણે ગામડાંની પુનર્ઘટનાના કામમાં સારા સરખા ફાળો આપી રહી છે. તેમાંની મુખ્ય આ પ્રમાણે છે :

૧. વલ્લભ વિદ્યાલય—ભોવાસણ (ખેડા જિલ્લો)
૨. વેડછી વિદ્યાલય—સુરત જિલ્લો
૩. વિદ્યુત કન્યા વિદ્યાલય—નડિયાદ
૪. ગ્રામદક્ષિણમૂર્તિ—આંબલા (સોરાષ્ટ્ર)

પરિશિષ્ટ ૪ તરીકે ઉમેરેલી ટૂંકી નોંધમાં આ ચાર વિશે પણ સંક્ષિપ્ત માહિતી આપી છે.

૨૬. આ પ્રકરણ હું પૂરું કરું ત્યાર પહેલાં એક બે મુદ્દાઓ નોંધતો જાઉં. હવે પરદેશી રાજ્ય મથું છે એટલે અસહકારનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. તથા અરેબાલમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, પહેલી જ વાર, રાષ્ટ્રીય કેળવણીના અને ચાલુ યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો એમ બંને પ્રવાહોને ભેગા થવાની તક સાંપડી છે. ગુજરાતના લોકો ઇચ્છે છે કે, વિદ્યાપીઠના પ્રયોગની પરંપરા ચાલુ રહેવી જોઈએ. એટલે મુખી કે કેટલાક સાક્ષીઓએ તો એવું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. હતું કે, ગુજરાત માટેની યુનિવર્સિટી તરીકે કામ કરવા વિદ્યાપીઠની જ હવે પુનરુત્થાન કેમ કરવામાં આવતી નથી ?

ગ. બીજી રીતે પણ એ પ્રશ્ન અગત્યનો બને છે. હિંદી સરકારે તાજેતરમાં નીમેલા રાષ્ટ્રાધિપત્ય કમિશને પણ આ બાબતની નોંધ પોતાની પ્રતિપક્ષિમાં આ પ્રમાણે લીધી છે :—

વિભાગ ૨૩

સન'૬ વિનાની યુનિવર્સિટીઓ અને તેમની પદ્ધતિઓ

૧. સન'૬ વિનાની સ્થાપિત મંડલો 'યુનિવર્સિટી' શબ્દ વાપરે, તથા 'ડિગ્રીઓ' અને 'ડિપ્લોમાઓ' આપે તેની બંધી કરવાની તરફેણમાં તમે છા ?

૨. એ બધાં મંડલોમાંના મોટા ભાગને તમે ગણિત મીલિયા અને વિવાપીએ જેવી સંસ્થાઓ કે જે સાદું શિક્ષણ આપી રહી છે, જેકે સન'૬ યુનિવર્સિટીઓ કરતાં જુદા માગેએ — તેમનાથી શી રીતે જુદા પાડો ?

૩. એ સંસ્થાઓનો યુનિવર્સિટીઓ સાથે સંબંધ તમે શી રીતે ગોઠવો ?

૨૮. બીજો એક મુદ્દો કે જેનો ઉદ્દેશ્ય કરવો જરૂરી છે, તે આ છે : કેટલાક લોકો એવી ટીકા કરે છે કે, વિદ્યાપીઠપ્રવૃત્તિ એકાંગી હતી; કારણ કે તે અનેક વિદ્યારાખાઓનું શિક્ષણ નહોતી આપતી, પરંતુ માત્ર માનવવિદ્યાઓ ('યુમેનિટીઝ')ને જ સ્પર્શતી હતી. હકીકત તરીકે એ વાત સાચી છે. પરંતુ તે ઉપરથી બે એવો અણેષ કરવાનો ઇરાદો હોય કે, એ પ્રવૃત્તિ કેળવણીના આખા ક્ષેત્રને અનુલક્ષીતી નહોતી અને તેથી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું તેનું દર્શન મર્યાદિત અને અધૂરું હતું, તો મારે કહેવું જોઈએ કે, એ ખોટી વાત છે. તેને જે અનુબંધ અને સંબંધોમાં કામ કરવાનું હતું તેની અંદર માત્ર રાષ્ટ્રીય કરકસરના ખ્યાલથી પણ મુખ્ય જરૂરિયાતોને જ મુખ્ય સ્થાન આપવું પડ્યું હતું. તે વખતે એક નવા જ પ્રકારના ગ્રેજ્યુએટની જરૂર જોખી યઈ હતી, તથા જૂની યુનિવર્સિટીઓ એવો ગ્રેજ્યુએટ આપી શકે તેમ ન હતું, એ વાત કોણ નાકબૂલ કરશે ? ચાલુ પ્રકારની બીજી જરૂરિયાતો તો સરકારી સંસ્થાઓ પૂરી પાડતી જ હતી. તેથી એ જ પ્રક્રિયાને બેવડાવવી એ તો વિદ્યાપીઠ માટે નિષ્પ્રયોજન અને બર્થ વસ્તુ કહેવાય. અને અને તો હાથે છે કે, આજે પણ આપણને તાત્કાલિક તો એક એવા નવા પ્રકારના યુનિવર્સિટી-ગ્રેજ્યુએટની જરૂર છે, કે જે સંયુક્ત હિંદની નેતાગીરી સંભાળી શકે, — તે હિંદ કે જેને ખૂં કરવા આપણે હવે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. નવી યુનિવર્સિટી પાસે પણ આ વસ્તુ તેના મુખ્ય ધ્યેય તરીકે હોવી જોઈએ. મેં ઉપર કહેલું ટૂંક નિષ્પણ દર્શાવી આપે છે તેમ, વિદ્યાપીઠ એવા જ પ્રકારના ગ્રેજ્યુએટ માટે તેની સ્થાપનાના દિવસથી માંડીને જ કામ કરતી આવી છે, અને આજના સંબંધોમાં યોગ્ય ફેરફારો

સાથે એ જ જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનું ચાલુ રાખવા પારે છે.

હવે હું સન'દી યુનિવર્સિટીઓની ચળવળના બીજા પ્રવાહનું વર્ણન હાથ ધરીશ.

૪

બીજો પ્રવાહ

૨૧. બહુમતી-અડેવાસના છટ્ટા ફકરામાંથી મેં જે બે પ્રવાહોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે બેમાંથી બીજા પ્રવાહને સન'દી યુનિવર્સિટીઓનાથી ચળવળ તરીકે 'ઓળખાવવો' ઠીક થશે બહુમતી-અડેવાસ તેનું વર્ણન બીજા પ્રકરણમાં સાતગા અને આઠમા ફકરાઓમાં કરે છે. વસ્તુતાએ એની જ પશ્ચાદ્દશમિકા ઉપર તેઓએ તેમના નિર્ણયો રચ્યા છે. હું એગ કહેવાની રમ્મ લઉં છું કે, એ પ્રવાહ આખા પ્રશ્નની જે બાજુ રમ્મ કરે છે, તે આપણા પ્રદેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીના આજના આખા પ્રશ્નના માયા દષ્ટિકોણથી બહારની છે, તથા આઝાદીની પ્રાપ્તિની આખી જીનાનું રહસ્ય જ તે સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ થકતી નથી; કે જે આઝાદીની પ્રાપ્તિએ ધરમૂળથી એવી નવી જરૂરિયાતો અને દષ્ટિબિંદુઓ ઊભાં કર્યાં છે, કે જેમના તરફ દુર્લક્ષ કરવું એ આઝાદી પહેલાં જ પાડવે તેમ હતું.

૨૦. પ્રથમ તો, આ પ્રવાહ મેં આગલા પ્રકરણમાં વર્ણવેલ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળ જેવી એકરમ કે એકધક્કી ચળવળ નહોતી એ તો પૃથક્ પૃથક્ હેતુઓના મિશ્રણરૂપ તથા જુદાં જુદાં જટિલ બળોના પરિણામરૂપ હતી; જેવાં કે, દેશીભાષાના ઉદ્ધારની વનીકયુલર-ચળવળ, સાહિત્ય પરિષદોની ચળવળ, અને બાપા તથા પ્રદેશને અનુધક્ષી યુનિવર્સિટી-સુધારાની ચળવળ. આ બધી ચળવળોના હેતુઓ વિવિધ અને કેટલીક વાર વિભિન્ન હતા. એ બધીમાં જે કાંઈ એકતા દેખાય છે, તે સન'દી યુનિવર્સિટીના તેમના સર્વસામાન્ય આશરામાંથી જ-જેલી છે, કે જે આશરા હેઠળ આ બધા જુદાં જુદાં તરતો કામ કરી રહ્યાં હતાં અને જેને પોતાની સેવા અર્પી રહ્યાં હતાં. તેથી કરીને, પ્રસંગવશાત્ હું અહીં પેલા બે મુખ્ય પ્રવાહો વચ્ચેનો બીજો ભેદ બતાવતો જાઉં; અને તે એ કે, અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રવાહ સન'દી યુનિવર્સિટી તરીકે કામ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે રાષ્ટ્રીય

કેળવણીનો બીજો પ્રવાહ સુક્રા અને સ્વતંત્ર માગોએ હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પુનરુચ્ચનાના અણ-અકાચેલા માગો ખેડી રહ્યો હતો. હવે, અડેવાસ કહે છે તે પ્રમાણે, આ પ્રવાહોને એકત્રિત થવાની તક ઊભી થઈ હોય, તો તેનો અર્થ એ થશે જ નોર્થએ કે, આ અગત્યના ભેદની બાજનમાં પણ ફેરફાર થશે નોર્થએ.

૨૧. આ સન'દી યુનિવર્સિટીઓનાથી ચળવળ જે મુખ્ય વસ્તુમાંથી શરૂ થઈ હતી, તે તો સૌ જાણે છે. તે છે ઈન્ટર ઈન્ડિયા કંપનીએ સરકારી રાજતંત્રના એક નિભાગ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ કેળવણી શરૂ કરવાનો લીધેલો નિર્ણય. અને બીજા જે બે મુખ્ય સરકારી નિર્ણયોએ, તે કેળવણીને આ દેશમાં એક બળરૂપ બનાવી, તે આ હતા:—(૧) અંગ્રેજી બાપા શિક્ષણનું માધ્યમ બને, અને (૨) રાજભાષા પણ અંગ્રેજી રહે. ઇતિહાસે બતાવી આપ્યું છે કે, આ વસ્તુ જ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ કેળવણીના પાયા સ્તંભ બની રહી હતી; અને હિંદુસ્તાનમાં આ બાબતી કેળવણીના પ્રચાર રીધો એને જ આભારી છે. તેનો ઇતિહાસકાર જેમ્સ પોતાના પુસ્તક “એન્સુકેશન એન્ડ એડુકેશનશિપ ઇન ઈન્ડિયા—૧૭૮૭-૧૮૧૦” (પા. ૩૮)માં કહે છે તેમ:—

“અંગ્રેજ કેળવણી ફક્ત પોતાની જ આંતરિક ક્ષમતાને કારણે પ્રસાર પામી નથી. નહીં બાજતોએ તેમાં લાજ ભળ્યો છે: ૧. ૧૮૩૫ના નિર્ણય વડે નક્કી થયેલું કેળવણીનું તંત્ર; ૨. છેલ્લી કક્ષાએ જ બાદ કરીને બાકીની બધી સરકારી નોકરીઓમાં બરત્તી કરવાની શરત તરીકે અંગ્રેજી બાષાના જ્ઞાનને વધુ ને વધુ આવરયક બનાવતા જવાની નીતિ; ૩. સરકારી હાઈમાસ્ટર બાપા તરીકે અંગ્રેજોના વધુ ને વધુ સંખ્યા રીકાર. ઉપરાંત, આ ત્રણે કારણો અસપરસ સંકળાયેલા હોઈ, તેમની એકબીજા ઉપર અસર અને પ્રતિઅસર થવા કરતી હોય છે.”

૩૨. ૧૮૫૭ સુધીમાં અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ સહેલાઈથી નેઈ શક્યા કે, ૧૮૩૫માં નક્કી કરવામાં આવેલી કાર્યનીતિ કામિયાબ નીવડી હતી; કારણ કે તેઓને માલૂમ પડ્યું કે, મુખ્ય ઇલાકાઓમાં આવેલા લોકો તરફથી અંગ્રેજ બાબાના વર્ગો અને એંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાખાઓ શરૂ કરવા સારું મરજિયાત પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા હતા. એ વખતે વ્યવસ્થિત કરવા તથા વધુ સારી રીતે સંગઠિત કરવા માટે પરીક્ષા લેનાર મંડળો તરીકે યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવામાં આવી, અને એ ચળવળને ઉત્તેજન આપવા મદદ તરીકે ગ્રાન્ટ આપવાની પદ્ધતિ યોજવામાં આવી. વખત જતાં આ નાની શરૂઆતો કદમાં વધતી ગઈ, અને આપણે આગળ જતા જઈએ છીએ તેમ માલૂમ પડ્યું જાય છે કે, લોકો હાઈફરેન્ડો સ્થાપવા લાગ્યા; અને પ્રગતિના એ ક્રમમાં આપણે આગળ નેઈએ છીએ કે, લોકોનાં મંડળોએ કોલેજોની સ્થાપના પણ શરૂ કરી. અને અહીં આગળ એટલું સહેજે ઉમેરતા જવાય કે, એ ચળવળ એ દિશામાં હવે સ્થાનિક યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવા તરફ આગળ વધતી જણાય છે.

૩૩. ઉચ્ચ કેળવણી માટેનું આ જનનું વલણ આવું જ થતું જાય એ નક્કી હતું; કારણ કે, ખ્રિસ્તી હકૂમત હેઠળના નવા યુગમાં રાજવીલીવરી તેમ જ ધંધાદારી કારકિર્દીઓ હાંસલ કરવા માટે એ એક જ દાર ખુલ્લું હોવાથી, એ કેળવણી સ્વીકારનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો જતો હતો. પરિણામે, યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીનો અર્થ એ બધી કારકિર્દીઓ માટેનો પરવાનો, — એવો જ થવા લાગ્યો; અને ઉપર જોના ઉતારો આપ્યો છે તે જેમ્સ પોતાના પુસ્તકમાં યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ બાબત એવી નોંધ કરે છે કે,

“—વત્સાવ ધંધાદારી પેદી તરીકે પણ યુનિવર્સિટી સમૂળ નીવડી હશેવાય. સંખ્યામાં વધારો અને નાણાંકીય સ્વાધીપણું એ જને બાબતોમાં યુનિવર્સિટીએ સેવાના અંત સુધીમાં મોહકપણે પોતાના સંસ્થાપકોની જબુલરીઓને સાચી પુરવાર કરી હતી.”

અને એક પદવીદાનસમારંભના સર હેન્રી મેઈનના બાળકમાંથી તે આ પ્રમાણે ઉતારો ટાંકે છે:

“આ વસ્તુ નજરે નેઈ હોય, તો જ સાચી માની શકાય. એ વસ્તુઓમાંથી હવે વધુ આશ્ચર્ય-કારક હશેવી તે નું જણતો નથી — વિદ્યાર્થીઓની નોટી સંખ્યા . . . કે તેઓએ ક્ષત્રિયો તત્પરતા અને હિંદુકા ? . . . હિંદુસ્તાનની ખ્રિસ્તી હકૂમતે સ્થાપેલી કે તેની સાથે સંકળાયેલી કોઈ પણ બાબતે આ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ જેટલો સક્રિય રસ કલકત્તાથી લાહોર સુધીનાં કેપતા વર્ગોનાં હિંદી ધરોમાં જમળ્યો હશે કે કેમ, તેની મને સંદેહ છે.” (સદર, પાન ૪૫)

અને આ તો ઈ. સ. ૧૮૬૬ જેટલું પહેલાં કહેવામાં આવ્યું હતું. આજે વધુ પ્રમાણમાં તે સ્થિતિ છે, એ આપણે જાણીએ છીએ.

૩૪. અને આ રીતે કેવા પ્રકારની યુનિવર્સિટી બની ચૂકી હતી તે જાનાવવા તે જ લેખક ‘એન્કુક્શન ઓન ખ્રિસ્તી ઇડિયા’ નામના પુસ્તકમાં આર્થર હોવેલે ઈ. સ. ૧૮૭૧માં ખ્રિસ્તી હિંદમાં અંગ્રેજ કેળવણીના કરેલા સિંહાવલોકનમાંથી નીચેનો ફકરો ટાંકે છે કે—

“ . . . યુનિવર્સિટીની પદવીઓ મેળવનાર મોટા સમુદાયની અલ્પ તથા ઉપરશોધિયા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ, તથા એ બધી પદવીઓ તેમને પોતાને સારું નહિ પણ માત્ર નોકરી અથવા બઝરી મેળવવાના સાધન તરીકે જ મેળવવામાં આવી હોય છે, એ ખીના તરફ નજર કરીએ, તો પુરોષના રોશમાં એ અર્થ સમજવામાં આવે છે તે અર્થમાં યુનિવર્સિટીની હજી સુધી ખરેખર કમી પ્રતિષ્ઠા જ નથી.”

૩૫. જેમ્સ પોતાની તપાસમાં જણાવેલા વર્ગની બેકારીની ખીના તેમ જ ખીન પણ જે અનિષ્ટો આ જાતની કેળવણીમાંથી બીજાં થાય, એવું હવે આપણે બોલો સૌ સારી રીતે જાણીએ છીએ, તે નોંધતા જાય છે.

૩૬. જહુમતી-અરેવાસ આફ્રમા ફકરામાં આ કેળવણીના ગુજરાતમાં કેટલી હદે પ્રસાર થયો છે તે જણવે છે; અને “ઉચ્ચ કેળવણી સમેત વર્તમાન કેળવણી પ્રત્યેનું પ્રચલિત દર્શિનું અને તેની વર્તમાન સ્થિતિ પ્રત્યે અસંતોષ” બાબત જે ઉલ્લેખ તે છઠ્ઠા ફકરામાં કરે છે, તે ઈ. સ. ૧૮૫૭ની સનંદી યુનિવર્સિટીની ચળવળમાંથી જન્મેલ ઉચ્ચ કેળવણીની આ સ્થિતિ સામે છે, એ સૌ કણ્ઠ કરશે. તે વખતથી

માડીને વિવિધ માર્ગે તેનો ઉપાન કરવાના પ્રયત્નો પણ થતા આવ્યા છે તેમાના મે મુખ્ય આ છે —
(૧) જે અંગ્રેજી ભાષા જ મુખ્ય ભાષા બની રહેવાની હોય, તો તેમાથી હિન્દી ભાષાઓના તો વિનાશ જ થાય, આમાથી બચવા દેશીભાષાઓ (સ્પીકિંગ)ની માહિતિક ચળવળ ઊભી થઈ અને (૨) ઈ સ ૧૯૧૭ સુધીમા સરકારને પણ યુનિવર્સિટીઓના આખા પ્રશ્નની તપાસ હાથ ધરવાની જરૂર સમજાઈ, સેકન્ડ કમિશન નિમાણુ, અને મોગી યુનિવર્સિટી

ઓના વિકેન્દ્રીકરણની ચળવળ શરૂ થઈ, કે જે આજ સુધી કંટાળ યુનિવર્સિટી સુધારની બાબતમા આખરી વસ્તુ રહી છે

અમારી કમિટીને સોપવામા આવેલા પ્રશ્નના સબધમા આ જે માર્ગોની વિશેષ મમજ અગત્યની હોવાથી, હું તેમનું અનગ અનગ પ્રકરણોમા નિરૂપણ કરું છું, જેથી આપણી તપાસના સબધમા જે મુખ્ય મુદ્દાઓ આપણે વક્ષમા લેતા જવા જોઈએ, તે ઉપર તારવી અપાન

૫

દેશીભાષાઓની ચળવળ

૧૭ ૧૯મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા પણ એવા અંગ્રેજો હતા કે જેઓ હિન્દી ભાષાઓને ઉત્તેજન આપવાના, અને તેમને શિક્ષણનું માધ્યમ ગનારાના મતા હતા તે બાબતમા તેઓએ જે કહ્યું છે, તે આપણે આજે પણ ફરીથી કહી શકીએ

૧૮ ગંડીતા પોર્વાત્યવિહ એચ એચ વિલ્સને ઈ સ ૧૮૫૪મા આ પ્રમાણે કહ્યું હતું

“ ઉપયોગી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામા જો તેટલા સી સાધનો આપણે કામમા લેવા જોઈએ અવગત તે જ્ઞાન યુરોપમાથી મેળવવાનું છે પરંતુ જે આપણે તે જ્ઞાનના પ્રચાર અંગ્રેજી ભાષા બરાબર શીખવાની વૃત્તિ કે તક તેમને હોય તેટલા લોકો દરેક જ મર્યાદિત મરી મૂકો હોય, તો આપણે તેને બહુ નોના વર્ગ પૂરેલા જ મર્યાદિત કરી દીધો કહેવાય વસ્તુતાએ પણ આપણે અંગ્રેજી બહુ નારાઓની એક તુલની નાત જ ઊભી મરી મૂકી છે, કે જેઓને પોતાના ફેશનબુએ પ્રવેશ કરી જ સહાનુભૂતિ રહી નથી અથવા બહુ જ થોડી રહી છે અવગત, અંગ્રેજી ભાષાની ખિલવણી એ નિર્વિવાદ અતિ અગત્યની વસ્તુ છે છતાં બહોળા જન સમુદાયને સુશિક્ષિત કરવાનો એ માગ ન હોઈ શકે, વસ્તુતાએ કોઈ પણ પ્રબળ માણસોને કહી પણ તેમની સ્વભાષા સિવાય શિક્ષણ ન આપી શકાય કે તેમને શિક્ષિત બનાવી ન શકાય તેમની પોતાની ભાષા દ્વારા જ તમારે તેમને સંબોધવા જોઈએ તથા તેઓમા ઉપયોગી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા જોઈએ તેમની પોતાની ભાષાના પ્રયોગો સરખામણીમા

વળખાડેલી દશમ હોય એ બનવા જોગ છે, પરંતુ ખિલવણી તે સુધરી શકે અને સુધરશે ન”

૧૯ આ વિચારસરણીનો જવાબ તેના વિરોધી એએ, ‘ઉપરના થરોમાથી જ્ઞાન આપોઆપ નીચેના થરોમા જતરતું જશે’, એ જાતની ‘ફિલ્ટ્રેશન થિયરી’ તરીકે જાણીતી થયેન દલીલથી આપ્યો એવી દલીલ કરવામા આવી કે, અંગ્રેજી મારફત આધુનિક જ્ઞાન મેળવનાર લોકો પોતપોતાની માતૃભાષા દ્વારા તે જ્ઞાનનો ફેલાવો કરશે, અને એ પ્રમાણે એ જ્ઞાન લોકો સુધી નીચે પહોંચતું જશે આપણે જાણીએ છીએ કે આ સિદ્ધાંત પૂરેપૂરો સાચો ન નીકળ્યો, પરંતુ અમનદારી ઉપક્રમથી જુદા જુદા ભાષા પ્રદેશોમા તે તે પ્રદેશોની દેશી ભાષાઓમા આધુનિક જ્ઞાન તરજીમાઓ વડે ઉતારવાના હેતુથી મળેલા અપાયા દાખવા તરીકે ગુજરાતમા ઈ સ ૧૮૪૮મા ‘ગુજરાત વનોક્યુવર સોસાયટી’ની સ્થાપના થઈ

૪૦ આ દેશીભાષાની ઉન્નતિની ચળવળની પાછળ પાછળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદવાળી બીજી ચળવળ આવી દષ્ટિબિંદુ તથા મહરરાકાશાની બામતમા તે પહેલી કરતા વધુ વિશાળ હતી આ બંને ચળવળો જોડિયા ચળવળો જ હતી અને તેમનો હેતુ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાનો તથા પુસ્તકોના પ્રકાશન વડે આધુનિક જ્ઞાનનો ગુજરાતી-ભાષી લોકોમા પ્રચાર કરવાનો હતો તેમના આ પ્રયોજનને આગળ ધપાવવાના

એક પગલા તરીકે તેઓએ યુનિવર્સિટી પાસે એવી માગણી કરી કે, ગુજરાતી ભાષાને યુનિવર્સિટી પદવી માટેના અભ્યાસક્રમનો વિષય જતાવવી જોઈએ; અને મુંબઈ યુનિવર્સિટી પાસે તેમ કરાવવામાં તેમને સફળતા મળી. મને યાદ છે ત્યાં સુધી, ૧૯૧૭-૮ના રાજકીય સુધારાની યોજનાનો આ અરસો હતો: એ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો સમય હતો; અને આ અરસામાં જ ગાંધીજીએ પણ ગુજરાતમાં કામ કરવાની શરૂઆત કરી હતી. ૧૯૧૭ની ભરૂચ કેળવણી પરિષદમાં તેમણે આ દિશામાં એક પગલું આગળ ભરાયું અને ‘મહેર કયું’ કે, આદિથી અંત સુધી તમામ કેળવણીનું માધ્યમ ગુજરાતી ભાષા જ હોવી જોઈએ. સાહિત્ય પરિષદે કબૂલ કર્યું કે, યુનિવર્સિટીમાં પદવી માટેના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીનો સ્તરીકાર એ પૂરતી વસ્તુ નથી; અને જો સાચી પ્રગતિ સાધવી હોય, તો શિક્ષણનું માધ્યમ જ બદલીને ગુજરાતી કરવું જોઈએ.

૪૧. આ બધી માગણીઓ ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળમાં ચરિતાર્થ યથા, અને શિક્ષણનું માધ્યમ બદલીને ગુજરાતી કરવું જોઈએ એ વાત ધીમે ધીમે આપણા કેળવણી-સુધારાના કાર્યક્રમમાં એક ધ્રુવ વસ્તુ તરીકે ગણાવા લાગી.

૪૨. શ્રી. મુનશીની આગેવાની હેઠળની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’ના ધ્યેયવાદ હેઠળ, આના કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારનો સૂર કાઢવા માંડ્યો. તેમાં ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસની, તથા ‘મહાગુજરાત’ના પૌકાર-સૂત્ર હેઠળ ગુજરાતી-ભાષી લોકોની અમુક પ્રકારની

સર્વોપરિતા ઊભી કરવાની વાત હતી. તેમાં આર્થ-પણાની ભાવનાના પુનરુદ્ધારનો અંશ પણ હતો, અને સ્થાનિક ગુજરાતી અસ્મિતા ઊભી કરવાના પણ કોડ હતા. ગાંધીજીના અહિંસક અને માનવતાવાદી રાષ્ટ્રવાદને પ્રતાપે, ગુજરાતના રાષ્ટ્રવાદી વર્ગોમાં આ સંકુચિત ભાષાશાહીનો તેવો પડથો પડથો નહિ. આ વિચારસરણીનું એક કેળવણીકેન્દ્ર થોડા વખત થયાં મુંબઈમાં ઊભું કરવામાં આવ્યું છે: અર્થાત્ અધેરીમાં ભારતીય વિદ્યાભવનની તવગુજરાત સંસ્થાઓ, કે જે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ચળવળનું પણ કેન્દ્ર છે.

૪૩. મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ, આ ચળવળ ઘણા લોકો ઉપર અસર કરી રાખી નાહ, કારણ કે જતે દહાડે એ વસ્તુ, આજે આપણે ‘ભાષાશાહી’ તરીકે જોનારી ડરતા થયા છીએ, તેની જ નાની શરૂઆતપ નીવડે, એવો ડર હતો. આજે થી. મુનશી પોતે જ ભાષાશાહીનાં જોખમો બુઝે છે અને તેના પ્રતીકાર કરે છે, એથી મને આનંદ થાય છે. પરંતુ બ્યારે તે કહે છે કે, તેના ઉપાય શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી નહિ પણ રાષ્ટ્રભાષા રાખવામાં રહેલો છે, ત્યારે તેમનું કહેવું સમજવું મુશ્કેલ જતી જાય છે. એ વસ્તુ તો આખી સાહિત્ય-પરિષદની ચળવળના જીવન-કાયને, અરે તેના પ્રયોજનને પોતાને જ નકારવા જેવી થાય. પરંતુ માધ્યમનો આ મુદ્દો અહીં હું વધુ નહિ ચર્ચું; કારણ કે આગળ હું તેને હાથ ધરવાનો છું. હવે હું યુનિવર્સિટી-સુધારાના સરકારી કાર્યક્રમ ઉપર આવું.

૬

યુનિવર્સિટીનું વિકેન્દ્રીકરણ

૪૪. મેં શરૂઆતમાં નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે, અમારી કમિટીને તપાસ માટે સોંપવામાં આવેલા મુદ્દાઓની પ્રસ્તાવનામાં પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાના સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ વિચારનું મૂળ ચોક્કસપણે પકડવા માટે, હિંદમાં બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા ઉપરિચિત કરવામાં આવેલી યુનિવર્સિટી-સુધારણાના ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરી જવું આવશ્યક છે. કારણ કે

એ વિચાર મુખ્યત્વે એ ચળવળમાંથી જાતરી આવેલો છે.

૪૫. ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રસાર કેવી રીતે થયો અને કયા મુખ્ય હેતુથી આપણા લોકો તેને અપનાવવા પ્રેરાયા, એ વિષે આગળના એક પ્રકરણમાં હું કહી આવ્યો છું. એ વસ્તુને તેની આંતરિક બાજુ કહી શકાય. તેની બાહ્ય બાજુ તે એ પરીક્ષા લેનાર

સરથાઓના ત્રણ અને ચારી હતા આ બાલ બાળનું અરૂપ પણ હિંદુસ્તાનમાં જ તેના મળતું એક વિશિષ્ટ અરૂપ હતું.

૪૬ એક માનવ પ્રથમથી વક્ષમાં લેવી જોઈએ કે, યુનિવર્સિટીની કેળવણીની શરૂઆત મરકારી રાજત નના એક વિભાગ તરીકે થઈ હતી, અને તેથી તેનું ત્રણ સરકારી ખાતા તરીકે અને મધ્યમ સરકાર હસ્તકના કામ તરીકે ગોપનમાં આવ્યું હતું અને ચોરી પોતાના પુસ્તક “રાષ્ટ્ર એન્ડ કોન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ યુનિવર્સિટીઝ” (પા ૧૯૪)માં મૂકે છે તે પ્રમાણે “લોકોએ પાનમાં રાખ્યું જોઈએ કે ‘સરકારી ખાતું’ (મલે પડી તે યુનિવર્સિટી માટેનું હોય) રાજકીય હથિયારનું બીજું નામ જ ન” આપણા દેશમાં તો એ તરતથી એમ જ હતું અને તેથી કરીને તેના ત્રણ દાગ સરકાર પૂરેપૂરી ગીતે નહિ તો અમર કારક રીતે ઉચ્ચ કેળવણી ઉપર ગળું રાખતી હતી, એ વસ્તુ આજ સુધી આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેના જ એક પ્રતીક તરીકે આજ સુધી તેના ચાન્સેનર જનરલ કે ગવર્નર જનરલ હોય છે, અને આપણા યુનિવર્સિટી-સુવારના ઇનિહામમાં હમેશા લોકો અને પરદેશી મરકાર નચ્ચે મચાની સોપણી અંગે રક્તક ચાનતી આવેતી જોવા મળે છે અને આ કારણે જ સરકારના ગળામાંથી સુખિતે રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મુખ્ય લક્ષણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે યુનિવર્સિટીઓના ત્રણ આ લક્ષણ એનું જરૂર ધારી બેઠેલું છે કે તેની પારપરિસ્તાની નિશાનીઓ આપણા બહુમતી અકેડેમમાં પણ જોવા મળે છે. જોકે હવે આપણે આપણી પોતાની મરકારની હકૂમત હેઠળ છીએ.

૪૭ શરૂઆતમાં તો આપણે ત્યાં માત્ર પરીક્ષા લેનારી યુનિવર્સિટીઓ હતી અને જેમ જેમ કોને તે સંખ્યામાં વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેમને માન્યતા અર્પવાની તરકીબથી યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા તથા મંદ તરીકે ગ્રાન્ટ આપવાના નિયમોના સાધનથી, તેમના ઉપર આસ્પષ્ય કાળુ ગમવામાં આવતો આ સૈકાની શરૂઆત સુધી માન્યતા અર્પનારી અને પરીક્ષા લેનારી યુનિવર્સિટી એ જ સામાન્ય પ્રકાર

મણીતો હતો, અને એની માથે અમુક નિયમ પ્રદેશનો ખ્યાન જોડવામાં આવ્યો હતો, કે જે પ્રદેશની જરૂરિયાત તેમ બાળે એ વસ્તુ નક્કીની પ્રાતોની સાથોસાથ યુનિવર્સિટી પ્રાતો જોવા કરવા જેવી હતી, અને તે મનેનો વડો એક જ, એટલે કે, ગવર્નર હોતો.

૪૮ યુનિવર્સિટી એ અમુક હકૂમતી નિસ્તાર અથવા પ્રદેશમાં આવેલી કોનેજની કક્ષાની સરથાઓ માટે માન્યતા અર્પનાર અને પરીક્ષા લેનાર સરથા છે, એવા ખ્યાન આ પ્રમાણે જોવા થયો ઉચ્ચ કેળવણીના આયોજનમાં ઓતપ્રોત વણાઈ ગયેલ તેની પ્રાદેશિક હકૂમતનો ખ્યાન આ પ્રમાણે ઉદ્ભવ્યો, અને તે આજે પણ કાનમ છે.

૪૯ ઉચ્ચ કેળવણીના આયોજનના આ પ્રકારમાં ફેરફાર કરવાની નીન આસ્પષ્યતા નીચે ૥ કારણોથી જણાવા લાગી —

(૧) વિદ્યાર્થીઓના વધારો, જેથી યુનિવર્સિટી ઉપર ભારે વમતો થયો,

(૨) પરીક્ષા લેનાર અને માન્યતા અર્પનાર પ્રકારમાંથી નોખતો અનિયમોના ઉપાય શોધવાની જરૂર પડી થયી

(૩) લોકોની નવી અકાક્ષાઓમાંથી જોની વધવી ગાળીઓ અને ઓલોગિક વિકાસની આવશ્યકતા

૫૦ આલોગિક કમિશન, એન્ડર કમિશન, અને મોન્ડેયુ-ચેમ્બર્ડ સુધારાઓની અળવળ એ ત્રણે જામતો આ મેકાના મીન દશકામાં લગભગ એક સાથે જ કામ કરતી જોવા મળે છે એ ધટના અર્થપૂર્ણ છે પરંતુ હું આ રસિક ધાનામાં વધુ જોડો નથી જાનરતો, અને કેળવણીની બાબત ઉપર જ આવું છે.

૫૧ સેડનર કમિશન એ આખા પ્રશ્નમાં જોડે જીત્યું અને સુધારણાના પાનારૂપ જે એક બે દિશાઓ તેણે પ્રસ્થાપિત કરી, તે આ હતી —

(૧) એ અનિષ્ટો દૂર કરવાના ઉપાયોમાંથી એક અશરયનો અને સોથી વધુ અસરારૂપ એ છે નવા પ્રકારની યુનિવર્સિટીઓ જોવી જરૂર,

જેમાં શિક્ષણના કામને તેનું યોગ્ય મહત્ત્વ ચોક્કસપણે આપવામાં આવ્યું હોય.”

(૨) આ હેતુ પાર પાડવા સારુ તેઓએ, ‘વસવાટના આયોજનવાળી, અને જ્યાં શિક્ષણ પણ અપાતું હોય એવા પ્રકારની યુનિવર્સિટીના આદર્શ’ની ભલામણ કરી.

૫૨. આ ભલામણો વિશેષે કરીને આપણા યુનિવર્સિટીનાં ત્રણ પાયારૂપ અનેક અનિષ્ટની સુધારણાને અતુલ્યરીતે હતી. અને એ અનિષ્ટ કમિશને પોતે જ આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું :—

“સરકારી નોકરીમાં કોઈ રથાને નિયુક્ત થવા માટેની લાયકાત તરીકે ફિઝીની એવી તો કિંમત છે કે . . . વિદ્યાર્થીઓને મોટો ભાગ યુનિવર્સિટીની તાલીમનું વ્યાપક પ્રયોજન બંધી નય છે. . . યુનિવર્સિટીની જેનવાળી . . . પ્રયોજનની આ સંકુચિતતાને કારણે મુખ્યત્વે દૂષિત થયેલી છે.

“ . . . બીજા દરેક દેશમાં વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટીમાં લાવનાર એક કારણ, તેમને તેમની જીવન-કારકિર્દીમાં મદદગાર નીવડે તેવી લાયકાત મેળવવાની ઇચ્છા પણ હોય છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં ખાસ ધ્યાન એવું તેવી નીના એ છે કે, આ પ્રયોજન મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર, તેમના આખા યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ દરમ્યાન, વધારેપડતા મોટા પ્રમાણમાં અસર કરતું હોય છે. તે પ્રયોજન બીજા બંધી વિચારણાઓ ઉપર છવાઈ રહેલું અને યુનિવર્સિટી જીવનના બીજા અનેક વ્યાપક રસો પ્રત્યે અંતરના દ્વાર બંધ કરી દેતું જણાય છે. . . ”

(પ્રકરણ ૬૦, ફકરા ૨૪-૫.)

૫૩. યુનિવર્સિટીનું સ્વરૂપ બદલીને હવેથી તેને શિક્ષણ આપતી અને વસવાટના આયોજનવાળી સંસ્થા બનાવવાનું સૂચવીને આ ભલામણો માત્ર તેની તંત્રવ્યવસ્થાને લગતા બાજુ ડેટલાને જ સ્પર્શ કરે છે. પરંતુ એ ભલામણો, આપણી ઉચ્ચ કેળવણીને શાપરૂપ નીવડેલી અને તેના મૂળમાં રહેલી પેલી નોકરી પૂરતા જ ઉપયોગની ભાવનાને બદલતા, કશું જ કરતી નથી. લોકોની આંતરિક પ્રેરણામાંથી ઉદ્ભવેલો નવો જીવનનો કે નવી કાર્યભાવના જ એ

ફેરફાર કરી શકે. પરંતુ પરદેશી અમલ હેઠળ એ વસ્તુ ગંધીજીએ કરેલા પ્રયત્નની રીત સિવાય બીજી કોઈ રીતે શક્ય જ ન હતી; અને એ કારણે જ તેમના એ પ્રયત્નને તેની મર્યાદાઓ હતી. પરંતુ હવે સ્વરાજ્ય આવતાં આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે, યુનિવર્સિટી-સુધારણા પ્રથમ ધરમૂળથી બદલાઈ ગયો છે; એ કંઈ માત્ર બાહ્ય તંત્રવ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાની વાત નથી; હવે તો યુનિવર્સિટીનાં મૂલ્યોમાં પોતામાં જ સૌથી પ્રથમ ક્રાંતિ કરવાની વાત છે. મને યાદ છે કે, સરકારના ધ્યાનમાં આ વાત આવી છે, અને તેને જ પરિણામે રાધાકૃષ્ણન યુનિવર્સિટી કમિશન નિમણું છે. કેળવણી ખાતાના પ્રધાન, મોલાના આગ્રહે કમિશનની જાહેરાત કરતાં કીક જણાવ્યું છે કે,

“હવે આપણા દેશના ઇતિહાસમાં નવું પ્રવેશ લેવાનું હોવાથી, ઉચ્ચ કેળવણીની તપાસ તથા યુનિવર્સિટીના પવાની જરૂર છે. કેળવણીના કેન્દ્રોમાંની કાળજીપૂર્વક તપાસ થવી જોઈએ, અને યુનિવર્સિટીનાં કર્તવ્યો યથાવેગ્ય નિશ્ચિત થવાં જોઈએ.”

૫૪. પ્રાંતમાં વધારાની યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાની મુંબઈ સરકારે ઉપાડેલી ચળવળ મુખ્યત્વે અને તત્ત્વેયઃ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વિકેન્દ્રીકરણ માટેની ચળવળ છે. ઉપરાંત તે આપણી યુનિવર્સિટીઓની પુનર્વિઠનાની સાચી બાબતને સ્પર્શતી નથી; અને અમારી કમિટીના બહુમતી-અહેવાલની કદવના મુજબની તેણે સૂચવેલી નવી યુનિવર્સિટી સંસ્કર કમિશનની મુખ્ય ભલામણોના પણ અમલ નથી કરતી. પરંતુ પરીક્ષા લેનાર અને માન્યતા અર્થનાર પ્રકારની પરંપરા જ ચાલુ રાખે છે. સંસ્કર કમિશનની ભલામણો પછી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સુધારણાનો વિચાર કરવા નીમવામાં આવેલી ઈ. સ. ૧૯૨૩ની સેન્ટ્રલ કમિટીએ આગળ આણેલું એક નવું દર્શનિંદુ બાદ કરતાં, આ વસ્તુ છેક જ પરીત્યાગી નહોતો તો બિન-પ્રાગતિક જ કહેવાય, એ ઉઘાડું છે. એ નવા દર્શનિંદુની ચર્ચા હું જીવ પ્રકરણમાં હાથ ધરીશ.

પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીના ખ્યાલ

૫૫ આગળના પ્રકરણમાં મેં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે જૂની યુનિવર્સિટીઓનું વિકેન્દ્રીકરણ આસરકારક બન્યું અને એકતર કમિશને એવી સૂચના કરી કે શિષ્ય અને વસતીના આયોજનમાં નવા પ્રકારની યુનિવર્સિટી આપવી કે જેથી જૂની યુનિવર્સિટી ઉપરનો મોજો ઝોડો થાય અને માત્ર માન્યતા અર્પનાર પ્રકારમાં જે અતર્ગત અનિષ્ટો રહેતા હોય છે તે પણ દૂર થાય એ વસ્તુ દેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીના સર્વતોમુખી સુધાર માટે લગભગ એક આદર્શનરૂપ હતી મુખ્યમાં સેતનવક કમિટીએ બીજા પ્રશ્નો સાથે એ પ્રશ્નની તપાસ હાથ ધરી કે —

(૪) મુખર્ષ યુનિવર્સિટીનું બધારણ વિસ્તૃત તથા મોંઘું નરનાના ઇલાકાથી તથા શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટીમાં તેનું પરિવર્તન કરવા સાડુ તેના બધારણ અને માર્ગદર્શનની તપાસ કરવી

(૧) વિભાગીય કેન્દ્રોમાં બીજા યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપતી હજ તેમ જ શ ય છે કે કેમ તે વિચારવું

(તે કમિટીને તપાસ માટે ઓપવામાં આવેલા મુદ્દાઓમાંથી)

૫૬ એ રાત પાનમાં રાખી ભેઈએ કે, એ કમિટીનું મુખ્ય કામ ઉપરના પ્રશ્ન (અ) ની તપાસ હાથ ધરવાનું હતું પ્રશ્ન (બ) તો તેના આનુરૂપિક હતો પ્રશ્ન (ક) ના નિરાકરણ માટે કમિટીને મૂળ યુનિવર્સિટીનું વિકેન્દ્રીકરણ શી રીતે માધી શકાય તે બાબતમાં ભીતરવું પડ્યું અને તેણે સૂચવ્યું કે

સ્થાનિક સરકાર સાહિત્ય ઇલિહાસ અને જીવનસંજોગોના અભ્યાસમાં રસ ઠેસો કરવાની આવરવકતા અભાવ મન ઉપર ઠસી છે અને અમને લાગે છે કે આ વસ્તુ સ્થાનિક યુનિવર્સિટીઓ વડે જ સારામાં સારી રીતે પાર પડી શકે

(તેનો અહેવાલ, પૃષ્ઠ ૫ થી)

અને આ સ્થાનિક યુનિવર્સિટીઓનો અર્થ શો હતો તે બતાવતા તેણે જણાવ્યું છે કે —

(આ પ્રાંતના મહારાષ્ટ્ર ગુજરાત હર્ષાટક,

૦ સિધ જવા મુખ્ય અને કુદરતી વિભાગોમાં) વિભાગીય

યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના, એ મુખર્ષ યુનિવર્સિટીના બંધિધના વિષય માટેની અગતી યોજનાનો મુખ્ય બને અગમ્યત દ્વિતરો છે (સદર)

૫૭ જે અગાઉના પ્રકરણમાં જેને દેશીભાવાની વર્તીકરણ-ચક્રાણ તરીકે ઓળખાવી છે, તેનો જ આમાં એક રીતે સ્વીકાર કરવાપણું હતું પરંતુ એની અદર વિગેય પણ હતું, અને જે આપણે ચાલવીએ કે એ દિવસો એક બાબત નરા રાજ્યીય સુધારામાં આવેલી દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિના તથા પ્રાંતિક સ્વરાજના, અને બીજા બાબત હિંદી રાષ્ટ્રીય મહામતએ બાબાને ધોરણે સ્વાયત્તી પ્રાપ્તચનાની શરૂઆતના હતા, તો એ વિશતે સંઘવાઈથી કંઈપણ શરૂએ જેને તે વખતે વિભાગીય યુનિવર્સિટી કહેવામાં આવતી હતી, તેનો ખ્યાલ પ્રાંતિક અસ્મિતાના આ ભગમને સંતોષી લેવા માટે હતો, એમ આપણે પછીની ઘટનાઓ જોયા બાદ સંઘનાઈથી આજે કહી શકીએ

૫૮ અહીં એ પણ નોંધવા જઈએ કે, સુધારણાની જે શૈક્ષણિક બાબત હતી, અર્થાત્ માન્યતા અર્પનારી જૂની મૂજ સરસ્થા ઉપરનો મોજો હજીવો કરવા નરા પ્રકારની યુનિવર્સિટી સર્જવાની જે વાત હતી, તેને અહીં જાકારો મળતો હતો અને ‘વિભાગીય’ (કે જેને આજે ‘પ્રાદેશિક’ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રકારની) યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા વિકેન્દ્રીકરણનો નવો સિદ્ધાંત જ પ્રતિપાત્ન કરવામાં આવ્યો હતો

૫૯ ઈ સ ૧૯૦૭ (૧૦મી મરે)માં ડો મહાજનીએ મુખર્ષ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં એવો ઠરાવ રજૂ કર્યો કે, “પ્રાંતમાં વધારાની યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવા તુરતમાં જ પગના લેવામાં આવે એ વિશેની ચર્ચાનો જનાય આપતા તે વખતના (અને આજના પણ) કેળવણી પ્રધાન શ્રી ખેરે કહ્યું —

‘આ વિષય એવો છે કે જેની બાબતમાં ચોક્કસ નિર્ણયો ઉપર આવતા પહેલાં આપણે સીમે ચિરો કાળજી રાખવાની છે આ દષ્ટિએ આ ઠરાવ ઉપર હું એટલું કહેવા ઇચ્છું કે મહાસભાએ બાબાના

ધારણે પ્રાંતનો સિદ્ધાંત અત્યાર આગમ્ય સ્વીકારેલો છે. જરૂરી બાંધધરીઓ અને ચરતો, કે જેમાંની કેટલીકનો મેં અત્યાર અગાઉ ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે મોન્ટ્રેલ હોય તો સ્થાપનાની યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવા સામે, સિદ્ધાંતની રીતે, અમારે કશો વિરોધ નથી. આ ખાસ બાબતમાં સરકાર આ તબક્કે વિશેષ કંઈ જવાબદારી વહોરી બેસવા માગતી નથી . . .”

૬૦. કમિટી તરીકે અમારી નિમંત્રણ કરતા સરકારી હાવમાં જણાવ્યું છે કે, “પ્રાંતમાં પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાનો સિદ્ધાંત સામાન્યપણે સરકારે સ્વીકાર્યો છે;” તે ઉપરથી મેં અમારી કમિટીમાં પડપૂછ કરી જોઈ હતી કે, આ સિદ્ધાંતની વધુ કાંઈ પ્રમાણભૂત સમજૂતી સરકાર તરફથી આપવામાં આવી છે, કે પછી તેના સખ્દો ઉપરથી જે અનુમાની શકાય તે જ તેનો અર્થ છે? જવાબમાં મને કહેવામાં આવ્યું કે, ખીજ કાંઈ સમજૂતી તેમને મળી નથી, અને એ સિદ્ધાંતનો અર્થ પૂના

યુનિવર્સિટી માટેના કાયદામાંથી પણ તારવી શકાશે. ૬૧. પૂના યુનિવર્સિટી માટેના કાયદો યુનિવર્સિટીની હકૂમતના પ્રદેશની વ્યાખ્યા કરી આપે છે, તથા તે પ્રદેશમાં આવેલી કોલેજો માટે 'એ નવી યુનિવર્સિટી સાથે જોડાવું ફરજિયાત બનાવે છે. અમારી કમિટીનો બહુમતી-અફેવાસ પણ સંપૂર્ણપણે એ વ્યાખ્યાને અનુસરે છે અને ગુજરાત માટે માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટીની ભલામણ કરે છે તથા જણાવે છે કે, “અમે જે બંધારણની ભલામણ કરીએ છીએ તેની સામાન્ય સરણિ . . . ખીજ માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટીઓ મુજબની છે.” સવાલ એ છે કે, પ્રાદેશિક કહેવાતી આ જાતની યુનિવર્સિટી કાંઈ પણ રીતે આજે આપણી પાસેની માન્યતા અર્પતી યુનિવર્સિટીઓમાં કશા સુધારાકર્મ છે કે કેમ. આ પ્રશ્ન બહુમતી-અફેવાસના મુખ્ય નિર્ણયને લાગતો હોઈ, હું તેને જુદા પ્રકરણમાં ચર્ચીશ.

૮

ફરજિયાત પ્રદેશીકરણ

૬૨. વિકેન્દ્રીકરણનો પ્રશ્ન, છેવટે તેને અમલમાં મૂકવા માટે જે બે માર્ગો ઉપર આપણે જોયા, તેમાંથી કયો માર્ગ લેવો, એમ સારાંશે ચર્ચા રહે છે. તે બે માર્ગો નીચે પ્રમાણે છે:—

(અ) બંધાણમાં સેડલર કમિશને એવી સૂચના કરી કે, યુનિવર્સિટીનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવાનો સાચો ઉપાય એ છે કે, શિક્ષણ અને વસવાટના આયોજનવાળા યુનિવર્સિટી સ્થાપવી. પરિણામે દાકા યુનિવર્સિટી જાણી થઈ. આ રીતે તેઓએ માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટીનાં નીચેનાં લક્ષણો દૂર કરવા સુખ્યત્વે ઇચ્છ્યું હતું:—

(૧) યુનિવર્સિટી માટે પ્રાદેશિક હકૂમતનો સવાલ.

(૨) માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટીને ખાસ વળગતો વહીવટી બોલો.

(૩) સેતલવડ કમિટીએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વિકેન્દ્રીકરણ માટે, વિમાનીય યુનિવર્સિટીઓ જાણી

કરવાનું સૂચવ્યું, જે તેનો અર્થ એ થતો હોય — અને પૂના યુનિવર્સિટીના કાયદામાં એવો જ અર્થ થયેલો છે — કે, અમુક પ્રદેશ કે વિભાગ માટે માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટી જાણી કરવી, તો તો તે મુંબઈ જેવા જ પ્રકારની નવી પ્રાંતિક યુનિવર્સિટી જ થઈ; — માત્ર મોટા વિભાગમાંથી “પ્રદેશનો એક નવો વિભાગ” કયો એટલું જ. આમ, એક પ્રકાર તરીકે જોઈએ તો જૂના કરતાં એમાં કશું ખાસ નવું પ્રસ્થાન નથી. નવું હોય તો એટલું જ કે, હકૂમતનો પ્રદેશ પ્રાદેશિક બાબાના ધોરણે નક્કી કરવાનો હતો. આમ આ નવી યુનિવર્સિટીનું લક્ષ બાબાના ધોરણે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી જાણી કરવી એ હતું. પરંતુ એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, એવી યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણનું માધ્યમ તે પ્રદેશની ભાષા જ હોવી જોઈએ, એવું સૂચવવામાં આવ્યું હોય એમ દેખાતું નથી. કાંઈ નહીં તો, પ્રદેશની ભાષાને તેના પ્રદેશની હદ જેટલું મહત્ત્વ તો નથી જ આપાયું. ટૂંકમાં કહું

તો, માધ્યમનો ફેરવદલો કરવો એ કંઈ આ પુનર્ધર્ટનાનું મૂળતત્ત્વ નથી

૬૨ આમ, એ તો ઉઘાડુ છે કે, આ નવો પ્રકાર કોઈ ભાષાનો પ્રદેશ આકવાના, અર્થાત્ ભાષા વાર પ્રાપ્ત રચનાના કાર્યક્રમનો ભાગ વિશેષ છે, અને નહીં કે યુનિવર્સિટીની સંઘનનાનો કોઈ નવો સિદ્ધાંત જોનો કરવાના કાર્યક્રમનો એની સંકલનનાનું મધ્યબિંદુ દૈશિક નહિ પણ રાજકીય અને વહીવટી છે મહારાષ્ટ્ર માટેની જયકર કમિટીના રિપોર્ટમાંથી નીચેનો ઉલ્લેખ અહીં ટાકવા જેવો છે

“ ઘણા જીભાની આપનારાઓએ એવો ભાર મૂક્યો છે કે, પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી માટેની માગણી એ તો વધુ મોટા પ્રમાણની રાષ્ટ્રીય પુનર્વ્યવસ્થા માટેની, એટલે કે એક્સરખા પ્રદેશોને ચોરણે — અને આ ખાસ બાબતમાં એક્સમાન બાધાવાળા પ્રદેશને ધોરણે — પ્રાંતોની રચના માટેની માગણીનો જ એક ભાગ છે ” (તેનો હેવાલ-ફેબ્રુઆરી ૨૯)

૬૪ તેથી કરીને મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે, યુનિવર્સિટીની પુનર્ધર્ટનાને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી, શું આ સિદ્ધાંત સાચો છે? અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, પૂના યુનિવર્સિટી માટેના કાયદાની પ્રસ્તાવનામાં, પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટીની કેળવણીના વિકેન્દ્રીકરણની જ નહિ, પરંતુ નવસંગઠનની આવશ્યકતાનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે એ બતાવી આપે છે કે, એક પેઢી અને તેથી પણ વધુ પહેલાની માન વિકેન્દ્રીકરણની સાગી જરૂર માથી આજે આપણે નવસંગઠનને પણ વિચારણામાં લેવા સુધી આવી ગયા છીએ એટલું જ નહિ, તેથી આગળ ગયા છીએ આપણે છઠ્ઠા પ્રશ્નમાં જોયું તેમ, આજે ખરેખર ઉચ્ચ કેળવણીને નવી દિશા આપવાની અને તેની પુનર્ધર્ટના કરવાની જરૂર આપણને લાગે છે ભાષાવાર પ્રાંતોના સિદ્ધાંત આમાં મદદગાર થઈ શકે તેમ છે? એને આ બાબત સાથે વિશેષ કોઈ લેવાદેવા છે? ને જવાબ ‘હા’ હોય, તો એ પૂછવું જરૂરી બની જાય છે કે, આપણો નકશો એ પ્રમાણે ફરી વાર ગોઠવાઈ જાય તેની રાહ જોઈને પછી જ ભાષાના ધોરણે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીની વાત ઉપાડવી એ જ ઠીક કહેવાય છે નહિ?

૬૫ આ પ્રશ્ન એથી પણ વધુ જટિલ છે ભાષાવાર પ્રદેશો એ ખરેખર કોઈ જુદા માર્કટિક એકમો છે, એ વાત શું સાચી છે? એ પ્રદેશોનો પોતાનો એવો કોઈ ઇતિહાસ છે કે જે આપણા દેશના વ્યાપક અને સામાન્ય ઇતિહાસનો એક ભાગ ન હોય? — ભલે પછી તે ભાગ ગમે તેટલો અગત્યનો હોય દૂકામાં કહીએ તો, રાષ્ટ્રની પુનર્ધર્ટનાનો આવો સિદ્ધાંત, જાણેઅજાણે પણ, આપણને જુદી જુદી ભાષાવાર અસ્મિતાઓમાં ઊતારી દે, અને એ રીતે એક રાષ્ટ્રની ભાનનાના મૂલ્યુધર્મ ન બની રહે ૨ બીજા એક સમ્બંધમાં જે અગાઉ (જુઓ પ્રકરણ ૫) ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રમાણે, એમ કરતા આપણે ભાષાશાહી તરફ નથી દોડી જતા? પ્રશ્ન તરીકેના આપણા ભાવિને જ સડોવતો આ એક મહાપ્રશ્ન છે અત્યારે તે બધારણુસભા અને મહાસભા સમક્ષ પડેલો છે એમના નિર્ણયની રાહ જોવી એ હઠાપણુભરેલું, અરે, વધુ કાર્યસાધક પણ ન કહેવાય?

૬૬ બીજી પણ એક બાબત વિચારણામાં લેવા જેવી છે આપણી યુનિવર્સિટીઓ પાસેથી આપણે એવી અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે, તેઓ આપણી મૂળગત એકતા અને એકમમાન સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રીયતાની ખ્યાલોને ફેલાવવાના ધામ બનશે તો આ તેમના મુખ્ય કતબનું હવે શું થશે? સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસને પ્રદેશવાર વિભાગવાને પ્રેરતા ખ્યાલો એ કામમાં મદદગાર નીવડે ખરા? તેઓ તો વિચ્છેદ અને વિભેદના જ સમજા કરેલો બને, એવો પૂરેપૂરો ભય છે

૬૭ દૂકામાં, આપણે સધિકાળની એવી અંધધરિયાગ સ્થિતિમાં છીએ કે, યુનિવર્સિટી માટે, માન્યતા આપવાના ક્ષેત્ર તરીકે અમુક પ્રદેશ તેને નિયત કરી આપવાના અર્થમાં, યુનિવર્સિટીનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવું એ હિતકર છે, એમ ભારપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે એમ કરવું આવશ્યક નથી એ તો ચોક્કસ છે વિભાગીય યુનિવર્સિટીનો અર્થ પણ કોઈ પ્રાદેશિક વિભાગ એવો કરવાની જરૂર નથી કારણ કે, યુનિવર્સિટીના સંગઠનની એવી કોઈ સ્વભાવગત આવશ્યકતા

નથી કે, તેને અમુક પ્રદેશ કે વિસ્તાર આંકી આપવો જ નોઈએ. કોઈ સ્થાનિક એકરૂચ અને વિદ્યાર્થી-ઓના વસવાટના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટી પણ અમુક આખા વિસ્તારને પોતાના સેવાક્ષેત્રમાં આવરી શકે. કોઈ સમગ્ર વિસ્તારને કે દૂર પડેલી કોલેજને પોતાના સેવાક્ષેત્રમાં લેવા માટે તેને માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટી બનવાની પણ જરૂર નથી. જરૂર પડે તો તેનો એક બહિરંગ વિભાગ ગોઠવી લેવાથી પણ એટલું જ કામ સરી શકે; ઉપરાંત તે કામ માન્યતા અર્પનાર યુનિવર્સિટીની વહીવટી જવાબદારીઓને વહોરો વિના સધાઈ જાય, તે જુદું.

૬૮. અમે મૌખિક તપાસ માટે જેઓની જુથાની લીધી, તેમણે મોટો ભાગ સ્પષ્ટપણે એવા અભિપ્રાયનો હતો કે, નવી યુનિવર્સિટી હરગિજ મુંબઈની નકલ ન બનવી નોઈએ; કારણ કે તેઓને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટીના પ્રકાર સમય બહારનો તથા ખરાબ હતો. દાખલા તરીકે અમે પ્રો. પી. એ. વાડિયાને પૂછ્યું :—

“પ્ર૦ ગુજરાત માટે કયા પ્રકારની યુનિવર્સિટીની બલામણુ અમે કરીએ એવું તમે ધ્યાન ?

૬૯ અંગત રીતે હું વિદ્યાર્થીઓના વસવાટના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટી પસંદ કરું; અમદાવાદની કોલેજો તેની ધક્ક કોલેજો હોય. ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલી બીજી કોલેજોને માન્યતા અર્પવાનો સિદ્ધાંત મને એટલો બધો પસંદ નથી.

પ્ર૦ કેળવણીની આખી વ્યવસ્થાની પુનર્ગઠના થવાની જરૂર બાબત તમે સંમત છો ?

૭૦ હા.

પ્ર૦ એ બાબત લક્ષમાં રાખીને તમે એમ માને ખરા કે, એક જગ્યાએ એક આદર્શ કેન્દ્ર ઘણું કરવાનું વિચારવાને બદલે, અનેકને માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટી આપણે ચોટ રાખીએ, તો તે વધુ સાડું કહેવાયઃ જેથી ગુજરાતમાં વીખરાયેલાં પડેલાં બીજાં કેન્દ્રો પણ આપણને મદદગાર બને અને એકત્રિત પ્રવલનમાં આપણી સાથે કામ કરે ?

૭૦ ગુજરાતમાં અનેક કોલેજો વીખરાયેલી પડી છે. એ બધી કોલેજોનું ભવિષ્ય શું થશે એ કદપણું મુશ્કેલ છે. વખત જતાં તે બધી હાઈસ્કૂલો જેવી બની રહેશે. પરંતુ બીજી બાજુ, આપણે જે માન્યતા અર્પવાવાળી

યુનિવર્સિટી બનાવી કરીએ, તો આપણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઊણપોમાં જ બરાઈ પડીશું. માન્યતા અર્પવાવાળી યુનિવર્સિટી હેઠળની કેળવણી-પદ્ધતિ વિષયોને તથા શિક્ષણના માળોને જરૂરિયાતો બનાવવાના વલણવાળી બની જાય છે; તથા નિયમે અને ધારાઓને ઝૂલુસરવા ઉપર ભાર વધુ મૂકવામાં આવે છે, કે જે બધામાંથી એકરૂચ યુનિવર્સિટી સરખામણીમાં મુજા રહી શકે

પ્ર૦ ત્યાં સુધી આપણે આ કોલેજોનું શું કરીએ ? અત્યારનું મુંબઈ સાથેનું તેમનું જોડાણ ચાલવા દઈએ, કે તેમને આપણી સાથે લઈ લઈએ ?

૭૦ બંને બાબતો સરખી જ છે.

પ્ર૦ ને એમ જ હોય, તો પ્રાંતો અને તેની ભાષાના વિકાસ તથા માતૃભાષામાં શિક્ષણનું માધ્યમ ખ્યાલમાં રાખતાં, તે બધીને ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડવી, એ વધુ સાડું ન કહેવાય ?

૭૦ એ માર્ગ પ્રાંતીયતા તરફની વૃત્તિઓ જુદે પ્રકારે ચોખારો.

પ્ર૦ પ્રદી પ્રદી વીખરાયેલી કોલેજોને મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફ જવા દેવા કરતાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફ તમે જવા ન દો ?

૭૦ ને માન્યતા અર્પવાની વાત રહેવાની જ હોય, તો તે આ કે તે યુનિવર્સિટી પાસે હોય એમાં કરો ફર આપણે માટે પડતો નથી. તેને તેના ગેરફાયદા વળગેલા રહે છે જ. તમે જે કોલેજો ઉપર નિર્ધારણ ચલાવતા હોશો તે તમારી સાથે જેમ વધુ ગાઢ રીતે જોડાયેલી હશે, તેમ નિર્ધારણ ખોટી રીતે ચલાવવાનું પ્રલોભન વધારે રહેશે. નિર્ધારણ હદ બહારનું થઈ જાય છે. . . .”

૬૯. બહુમતી-અહેવાલ ગુજરાતની કોલેજો ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડાય એ વાતની તરફેણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તે તો એ જોડાયું ફરજિયાત ‘હોયું’ નોઈએ એવી પણ બલામણુ કરે છે; જોકે, અમારી આગળ જુથાની આપનારાઓનો મોટો ભાગ એવા પગલાની તરફેણ કરતો નહોતો. વસ્તુતઃપે તો, કમિટીમાંના મારા સાથીઓમાંના એક મને કહ્યું તેમ, જોડાયું ફરજિયાત કે મરજિયાત એ જ બાજુ અમારી તપાસનું ચિરોચિંદુ હતું. બહુમતી-અહેવાલમાં માધ્યમતા પ્રશ્નની વાજતમાં એટલી

ઉત્કૃષ્ટ દેખાતી નથી અમારી વિચારણાઓના પ્રારબ્ધના ભાગમાં અમારા કામચલાઉ નિર્ણયોમાંના એક તર્કે નોંધવામાં આવ્યું હતું કે, “ચોગ શિક્ષણ માટે માન્યતા ન એકમાત્ર સાચું માધ્યમ હોવાથી, કમિગી નોંધ મેરે છે કે, ગુજરાત માટેની યુનિવર્સિટીએ તે માધ્યમ દ્વારા જ કામ કરવું જોઈએ” પરંતુ ડેવે બહુમતીની બવામણોમાં આપણને જોના મને છે કે, મધ્ય કોનેજ કેન્દ્રોને જોડાવું મહેનું બને એવી સગવડ ઊભી કરવા ખાતર એ નિર્ણયને દીનો કરી દેવામાં આ પો છે જોકે, અજેવાનના થડિયામાં તો એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે, અગ્રેજના માધ્યમને ગુજરાતીમાં બદલાવાના પ્રયોગ માટે પણ ગુજરાતના બધા કેન્દ્રોએ આ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાવું આનરયક છે. (અહીં પણ હું સાથે સાથે જણાવતો જાઉં કે, મુબર્ક શહેર કે જેમાં ભારતીય વિદ્યાભવન જેવું કેન્દ્રવર્ણીતું કેન્દ્ર આવેતું છે, તથા જે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું વડે મથક છે, તેને તેઓએ અદર ગણી લીધું નથી.)

૭૦ માધ્યમને બદલવાના પ્રયોગની આ દલીલ જરા વધુ તપાસના જેવી છે બધા કબૂલ કરશે કે, કોઈ પણ અખતરો સદગ થવા માટે તેવી એક-એ શરતો પાર પડી હોવી જોઈએ તે અખતરો ચવાવનારા રાજ્યપુરીથી તેમ કરના હોના જોઈએ તેમાં બહુ એકધાગપણ કે અછડતા ન હોવા જોઈએ ૭૦ ફરજિયાતપણ આ બવાને મારી નામે છે આ બાબતમાં હું અમારી મામે આવેલી જીવાન-માથી જ ઉતારા દાઉ એ ઠીક ધરી

‘ પ્ર૦ જે આખો ગુજરાત અમારી યુનિવર્સિટીમાં આવી નય તો શિક્ષણના મા યમ તરીકે ગુજરાતીને દાખલ કરવામાં વધુ સારો અને વધુ સમિલિત પ્રયત્ન થાય એમ તમને નથી લાગતું ?

૮૦ સરકાર શું રવાની છે તે હું જાણતો નથી તેમ જ તમે કમિટી તરીકે પણ શી બલામણ કરો તો હું જાણતો નથી આપણે આપણી માન્યતા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો અખતરો શરૂ કરવા માગીએ છીએ તેમાં શક્ય હોય તેટલી બધી સમયાંતરે ભેજવડાવુ વિચારતું એ ખોટા ખ્યાલ છે અને લાગે છે કે, આપણે એ નાની યુનિવર્સિટી શરૂ કરવા વડે જ

ગાખતરો કરવા જોઈએ, અને પછી એવું મામ મરી બતાવવું જેથી બીજી સરચાઓને આપણી સાથે જોડાવાનું આપણુ થાય મુબર્ક યુનિવર્સિટીનું મામ હઈ જાહેરનું બારે યઈ ગયું છે તેથી પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીની વાત ઊભી થઈ છે, અને તેથી વિદેન્દ્રી કરણની આવશ્ય તા લાગી છે ખાસ પ્રાદેશિક ભાષાનું મા વમ તરીકે જોડાણ કરવા માટે જ પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી તેમજ વિચારી ન હતી એ વસાહો તો આપણે છે તેથી કરીને તમે જ્યારે કોઈ નવા અખતરો શરૂ રતો હો, અને તેમાં તમારી સાથે જોડાનારાઓના રાજ્યપુરીથી મળેલા સહકારની જરૂર હોય, ત્યારે બીજાને આપણી સાથે જોડાવાની ફરજ પાડવી એ તો પોતાના પત્ર હાથે જતે કુહાડો મારવા જેવું થાય ફરજિયાતપણના દબાણ વડે તમારી હેઠળ લાવવામાં આવેલા નાખુશ સાથીદારો તો એવી જ પેરવી નરવાના કે, તમારો હેતુ ભાગી પડે અને તમારો વિનાશ થાય !

૭૧ તે જ જીવાન-મા આપનારે પોતાનો મુદ્દો આગળ વધુ રપટ કરતા જણાવ્યું હતું કે, બધી કોનેજ નવી યુનિવર્સિટી સાથે જાય એમ મુબર્ક યુનિવર્સિટી મુઝતી નથી તમે કાપદાથી તેમ કરવા માગો છો તમારે એ માથાકૂટમાં પડવાની જરૂર નથી મુબર્ક પાસે અત્યારે જે વહીવટ છે તે બહે તે મુબાબ્બા કરે તમે ફરજિયાત જોડાણનો આગ્રહ રાખો તો તે એ નહીવતી કે હકૂમતી ખાખત થઈ, તેને શિક્ષણવિદ્ય કોઈ આનરયકતા સાથે કે કેળવણીના વિકાસ કે માધ્યમ સાથે કરી લેવાદેવા નથી આપણે જે આ શિક્ષણ અને માધ્યમની બાબતો જોઈતી હોય, તો તેમાં ફરજિયાતપણ જરા પણ મદદગાર નહિ નીરડે પણ તમારો ખ્યાલ કોઈ વહીવતી એવી પ્રાદેશિક હકૂમત અગે હોય તો તે જીવો વાત છે

૭૨ મુબર્કની રૂઠ અોદ સોશિયોલોજીવાળા પ્રો ફી એન વડોને ફરજિયાત સમગ્ર ગુજરાત-વ્યાપી અખતરો કરવાની વાત સાથી ઠીક સવાહબરેલી, કે શક્ય નથી, તે માટે અમને બીજી એક કારણ આપ્યું હતું તે ઝોક્સપણે એના મનના હતા કે, શિક્ષણ અને વસાહતના આયોજનનાની યુનિવર્સિટી જ સ્થાપતી, કે જે ગુજરાતીના માધ્યમ દ્વારા પોતાનું કામ ચવાવતી હોય પરંતુ એમાંની માધ્યમવાળી

વાત તો વિદ્વાનો અને તજ્ઞોના એક જૂથના જ્ઞાનનાપૂર્ણ ઉત્સાહ અને પ્રયાસો વડે વિકસવાની વાત હોઈ, એકાગ્ર પ્રયત્નપૂર્વક કેટલાંક વર્ષો દરમ્યાન જ સિદ્ધ થઈ શકે; સારે શિક્ષણ અને વસવાટનું આયોજન તો આધુનિક યુનિવર્સિટીના સંગઠન અને પદ્ધતિ અંગે સ્વીકારાયેલો સિદ્ધાંત છે. તેથી જ્યારે તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછવામાં આવ્યું કે:—

“ચેરમેન:— જો એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે કે, માતૃભાષા શિક્ષણનું માધ્યમ હોવી જોઈએ, તો તે માટેનો પ્રયત્ન વધારે સારી રીતે થવાની યજ્ઞી શક્યતા, તે કેન્દ્ર ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલું હોય તો સંભવે કે સુંઝઈ યુનિવર્સિટી સાથે ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો:—

તમે માધ્યમ ઉપર વધુ ભાર મૂકો છો, હું શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટીના પ્રકાર ઉપર ભાર મૂકું છું. માધ્યમનો ફેરફાર યોગ્ય ક્રમે આવી રહેશે.

ચેરમેન:— તેથી હું તમને પૂછું છું કે, શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી હોવું જોઈએ એ તમે કબૂલ રાખતા હો, તો તે ક્યાં વધારે સારી રીતે કરી શકાય ? વાત એમ બની રહે છે કે, તેની શરૂઆત એક ટેકાણે કરવામાં આવે, અને ગમે તેટલાં વર્ષ યાવ ત્યાં સુધી હોયને સુંઝઈ સાથે જોડાણ ચાલુ રાખે.

હું જો તેઓ સ્વતંત્ર કેન્દ્રો તરીકે વિકસતાં હોય તો તેઓ પાંચ વર્ષ એમ ચલાવે.

પ્ર૦ ચેરમેન:— ધારો કે પાંચ વર્ષમાં છઠ્ઠું ન થયું, તો પછી જોડાણનું શું ?

હું તો પછી નવી દમિટી નીમતી પડે.

પ્ર૦ ચેરમેન:— જ્યારે કેળવણીની આખી બાજુને જ તમે નવો દિશિકોણ આપવા માગતા હો, ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે, તમે એક સ્થળે પ્રયોગશાળા શરૂ કરો છો અને તેને વિકસવા દો છો; તે વસ્તુ તમે આખા પ્રાંતને હમણાં જ લાગુ કરો કે પછીને કોઈ સમયે ?

હું ગુજરાતીને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારતી એ કંઈ માત્ર પાઠ્યપુસ્તકોનો અનુવાદ કરવાનો જ પ્રશ્ન નથી, પણ યોગ્ય માણસો મળવા

વગેરેનો પણ પ્રશ્ન છે. ગુજરાતની બધી કોલેજોમાં અધ્યાપક-વર્ગમાં આજે બિન-ગુજરાતીઓની સંખ્યા વધારે છે. કેળવણીના ક્ષેત્રના અનુભવી તરીકે મારે તમારું ધ્યાન એવું જોઈએ કે, ગુજરાતી દોશ શીખવવા જતાં તમને જે મુશ્કેલીઓ પડવાની છે, કે જે મુશ્કેલીઓ બીજા પ્રતિભામાં નથી, જે પાંચથી દસ વર્ષમાં અમદાવાદ પોતાની બધી કોલેજોને ગુજરાતી-ભાષી પ્રોફેસરો વડે ચલાવવાની કરી દે, તો હું તેને અશ્વિનકન આપીશ. હું એમ છઠ્ઠું છું કે, અમદાવાદ ગુજરાતનું મોઢામાં મોઢું કેન્દ્ર હોઈ, તેને શિક્ષણ અને વસવાટના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટીમાં ફેરવી નાખીને, તેને ગુજરાતી અધ્યાપકોવાળા અને તેમના વડે જ ચલાવવાતા નમૂનારૂપ બનાવવામાં આવે, એથી બીજાઓ પછી તેને અનુસરી શકે.”

૭૩. પ્રો. વજીરુને કમિટીએ જરા ગુડી બાજુએથી એ જ મુદ્દા વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તે પણ અહીં છિતારવા જોવા છે, કારણ કે તે એ પ્રશ્નની બીજી બાજુને વધુ સારી રીતે તારવી આપે છે:—

“પ્ર૦ માન્યતા અર્પતી યુનિવર્સિટીના પ્રકાર સામે તમારો વિરોધ શો છે ?

હું એ પ્રકાર તો ક્યારનો મોઢું છે જ અને તેને બદલવાની જરૂર છે. માતૃભાષાને માધ્યમ બનાવવાના આદર્શ સામે મારો વિરોધ વિરોધ નથી. તેને સિદ્ધ કરવા જતાં માત્ર થોડો વધુ વખત જરો.

પ્ર૦ (એમ કહેવાય છે કે) ગુજરાતી ભાષાને પ્રાચીન આખી સંસ્કૃતિથી બિત એવી પોતાની પાસ સંસ્કૃતિ છે. એ વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખીને અમે ગુજરાતમાં નવી યુનિવર્સિટી બિના કરી રહ્યા છીએ. પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીની પાછળ બે-ત્રણ ખ્યાલો રહેલા છે: (૧) સુંઝઈ યુનિવર્સિટીનો બાલો હવે બદલાવો વધી ગયો છે; (૨) અનુક નિશ્ચિત પ્રદેશવાર જુદી યુનિવર્સિટી હોય; (૩) ગુજરાત પાસે તેની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ છે. તમારી પાસે ગુજરાતની યુનિવર્સિટી માટે બીજો કોઈ ખ્યાલ છે ?

હું જુદા જુદા પ્રાંતોવાર જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ જેવા વર્ગભેદોમાં હું માનતો નથી.”

૭૪. આ પ્રશ્નની વિચારણાનો એક નવો દિશિકોણ ન્યાયચૂંતિ બગવતીએ તેમની માખિક જુગાની દરમ્યાન તેમને પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નના જવાબમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો હતો:—

૦ હું અહીં જણાવતો બંક કે, મેં અગાઉ જુદા અનુસંધાનમાં પ્રસંગવસ્તુતઃ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, બદુમતી-અહેવાલ માતૃભાષા અને/અથવા રાષ્ટ્રભાષાને આપ્યો તરીકે સ્વીકારે છે, અને માતૃભાષાને જ એકમાત્ર સાચા માધ્યમ તરીકે સ્વીકારતો નથી.

“૩૦ એમ મ્હં જાતની બનામજ કરીએ રતેઓ (ગુજરાતની બધી જોલેને) બહારની મીઠા સરથાઓ સાથે જોડાઈ શકે એમ એમ કહીએ કે નહીં ?

૭૦ હું એમ કહું કે આપણી યુનિવર્સિટી જે ખ્યાલ અને પાયાના સિદ્ધાંતો ઉપર ઊભી થઈ હોય, તેમની સાથે જે સરથાઓ મળતી થઈ શકતી હોય, તેઓને આપણી યુનિવર્સિટી સાથે જોડાવાની સગવડ હોય, પરંતુ એવી સરથાઓ હોય કે જેમને બહાર જવું હોય, તો તેઓને તેમ કરવાની સખૂઈ છૂટ હોય, કારણ કે આપણા આદર્શોની શ્રદ્ધતા વડે જ આપણે સદ્ગતી બંધવું જોઈએ

૩૦ તો પછી, હવે આપણે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી માગીએ અને ગુજરાતની કોલેજોને તેમની મરજી પ્રમાણે આગવત્વ કે મરજી પ્રમાણે જવાનું કહીએ, તો આપણી યુનિવર્સિટીમાં કોણ ગાશે? તો પછી તે શરૂ કેમ કરીને થાય? અને આપણે શરૂઆત કયા રીતે?

૭૦ સરકાર ધારે તેની પોતાની જોલેને છે તે બધી તો ચોક્કસ તમારી થાય જ તે સરમરી સરથાઓ છે શરૂઆત માટે તે પૂરતું થાય, કારણ કે તેટલા વડે સરમર એક પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી શરૂ કરી શકે તે કહેરો કે, આ પાયા ઉપર તમે યુનિવર્સિટી શરૂ કરો જે કોઈ ખાનગી સરથાઓ હોય, તેઓને તેની સાથે જોડાવાની કે ન જોડાવાની છૂટ રહે, બંને પછી તે અમદાવાદ શહેરમાં પણ આવેલી હોય સરમર આ યુનિવર્સિટી શરૂ કરે છે તથા તે માટે કાયદો પસાર કરે છે અને સરમર જરૂર એમ કહી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે કે, આ સરથાઓ છે, અને એ સરથાઓ સાથે ગુજરાત યુનિવર્સિટી શરૂ થાય.”

૫૫ એ નવી યુનિવર્સિટી સાથે ફરજિયાત જોડાણના આ વિચાર બામન મીજો પણ એક મુદ્દો છે એ ફરજિયાતપણાનો અર્થ એ થાય કે અન્યારની કોલેજોને મુખર્ષ યુનિવર્સિટીમાંથી છૂટી પાડવી પરંતુ જ્યાં સુધી મુખર્ષ પ્રાત અખંડ છે અને ગુજરાતનો જુદો વહીવટી પ્રાંત થયો નથી, ત્યાં સુધી તે કોનેજો મુખર્ષ યુનિવર્સિટી સાથે હકથી જોડાયેલી છે જોકે ગુજરાતનો જુદો પ્રાંત થાય તોપણ હું પોતે તો એમ માનું છું કે, વહીવટી સીમાઓને યુનિવર્સિટીના સબ્જ સાથે કરી લેવાદેવા હોઈ શકે નહિ એમ

તે રીતે વિચારીએ તોપણ, તે કોલેજોને મુખર્ષ યુનિવર્સિટીમાંથી છૂટી પાડાનો મતન તો ગુજરાતનો જુદો પ્રાંત થાય ત્યારે જ કદાચ ઉપાડી શકાન આજે તો, કોનેજો મુખર્ષે તો હકથી મુખર્ષ સાથે ચાલુ રહી શકે છે, તેમને માટે આપણે જોડાણનો મતન જ ઉપસ્થિત થતો નથી એ તો સામૂહિક અને મૂળમૂલ હક છે, તેને કુમારી ન શકાય

૭૬ ફરજિયાતપણું આવરણ ન હોવાનું બીજું પણ એક કારણ છે સવાન તો મુખર્ષનો બોલો એક કારણ એમ છે પરંતુ તેનું નિરાકરણ ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટી કેળવણીના હિતને સુસંગત રીતે જ લાગવું જોઈએ હવે, ફરજિયાતપણું પોતાના પ્રદેશની યુનિવર્સિટી સાથે જોડાવાની આ વાતનો અર્થ એ તે એ થઈ રહે છે કે, આપણે ગુજરાત માટે મુખર્ષ જેવો જ પ્રશ્ન ઊભો કરીએ છીએ અને એથી પણ આગળ જઈને, આપણે ઉપર જોડે તેમ, આપણે તેના ઉપર એવી યુનિવર્સિટી ટોચ બેસાડીએ છીએ (અર્થાત્ માનતા અર્પનાની અને પરીક્ષા લેનારી યુનિવર્સિટી), કે જે વધુ વહીવટી બોલવાળા, તથા સામા અભ્યાસ અને શિક્ષણ કરતા કેળવણીના રાજકારણથી વધુ લદાયેલી હશે આ વાન ઉપાડી છે પરંતુ મહારાષ્ટ્ર મુખર્ષમાંથી નીચળા ગયું છે, અને કુલોટક જરૂર નીકળવાનું છે, તો પછી વિકેન્દ્રીકરણનો મુખ્ય પ્રશ્ન જ હવે મળી જતો નથી? હવે, જો રહેતો હોય તો કેવળ એ જ પ્રશ્ન રહે છે કે, આપણી કેળવણીની પુનર્ધરના અને પુનરાયોજન તરફના સામા પગના તરીકે આપણે ગુજરાતમાં કયા પ્રકારની આ-શ યુનિવર્સિટી જોઈએ છે? વિકેન્દ્રીકરણ કે જે વધારાની પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ ઊભી કરવા માટેનું મુખ્ય કારણ હતું, તે તો, મહારાષ્ટ્ર અને કુલોટક મળી અર્થે કે તેથી વધુ બોલો ચાલ્યો જતા, ઠીક પ્રમાણમાં સધાઈ ચૂક્યું કહેવાનું (અત્યારે મારી પાસે આખા પ્રાંતના ચોક્કસ આકાશ નથી) અને દલીલ ખાનર આપણે એમ કહીએ કે, ધારા કે અમદાવાદ વડોદરા, અને આણંદના કેન્દ્રો શિક્ષણ અને વસવાટના આયોજનવાળા યુનિવર્સિટીઓ તરીકે નજીકના બંધિયમાં અવગ થઈ જાય તો પછી

મુંબઈનો ભાર તો એથી વધુ ઓછો થઈ જશે. આ અંગે બહુમતી-અધેશના પરિશિષ્ટ ૬ અને ૮માં આપેલા આંકડાઓ ઉપર નજર નાખી જવા જેવી છે :

વિભાગનું નામ	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	કોલેજની કક્ષાની સંખ્યા	સંસ્થાઓની સંખ્યા
સૌરાષ્ટ્ર	૧૫૦૨	૩	
અમદાવાદ	૩૭૬૪૪ . . .	૮	
વડોદરા રાજ્ય	૨૮૪૭	૬	
આણંદ	૧૧૦૭	૩	
સુરત	૧૪૩૩	૩	
પરચૂરણ	૧૦૩	૧	

૭૭. ગુજરાતમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસનારાઓની કુલ સંખ્યા મોટા આંકડામાં લગભગ ૧૨,૦૦૦ છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ લગભગ એટલી જ છે, અને તેમાંથી ત્રીજો ભાગ અમદાવાદમાં બસે છે.

૭૮. કેટલીક બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અહીં નાણા નેવી છે :—

યુનિવર્સિટી નામ	વિદ્યાર્થી-સંખ્યા	૧૯૪૧-૪૭	કુલ
પ્રિન્સિપાલ	ઓએ		
બર્મિંગહામ	૧૭૦૫	૭૮૧	૨૪૮૬
બ્રિસ્ટલ	૧૦૬૫	૬૩૫	૧૭૦૦
કેમ્બ્રિજ	૫૨૭૧	૫૬૪	૫૮૩૫
ડરહામ	૨૨૯૫	૭૫૦	૩૦૪૫
લીડ્ઝ	૧૮૩૮	૬૪૪	૨૪૮૨
લિવરપુલ	૧૮૨૧	૭૮૧	૨૬૧૨
લંડન	૯૮૪૪	૪૮૯૨	૧૪૭૩૬
માન્ચેસ્ટર	૨૧૭૦	૧૧૬૦	૩૩૩૦
ઓક્સફર્ડ	૫૦૩૬	૧૧૪૫	૬૧૮૧
રિડિંગ	૪૫૫	૪૬૩	૯૧૮
શેફિલ્ડ	૯૯૭	૨૭૫	૧૨૭૨
સેન્ટ એન્ડ્ર્યુઝ	૯૨૫	૫૯૮	૧૫૧૮

(‘યુનિવર્સિટીઝ ઍન્ડ ધિ ફ્યુચર’—ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭, પા. ૩૦ ઉપરથી ઉતારેલું.)

૭૯. આ ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય છે કે, ગુજરાતના બધા વિભાગોને શિક્ષણ આપતાં પોતા-પોતાનાં સ્થાનિક યુનિવર્સિટીકેન્દ્રો રાખવા પડે છે, તો

તેમની પાસે સંભાળવા માટે વિદ્યાર્થીઓની પૂરતી સંખ્યા છે.

૮૦. ઉપર હું દલીલ કરી આવ્યો કે, વિકેન્દ્રીકરણની વસ્તુ એક પ્રશ્ન તરીકે હવે રહેતી નથી. ઉપરાંત, ‘સેકન્ડરી સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ એકઝામિનેશન બોર્ડ’ હવે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષાને સૌથી મોટા અને સૌથી વધુ મારક બોલે લઈ લે છે, એટલે તો એ પ્રશ્ન વિશેષ ભીડી જાય છે. તેથી કરીને, ગુજરાતની બાળનમાં હવે એવી દલીલ કરવી કે, પ્રાંતમાં પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીની સ્થાપના દ્વારા વિકેન્દ્રીકરણની નીતિના એક પગલા તરીકે તેનું પ્રદેશીકરણ પણ આવશ્યક છે, તો તે સમય બહારની દલીલ કહેવાય, એટલું જ નહીં પણ ઓટી તથા કશા પાયા વિનાની કહેવાય. એટલે ગુજરાતના દાખલામાં લેવાનો માર્ગ નવેસર તેની ખાસ જરૂરિયાતો અને પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખી વિચારી કાઢવો જોઈએ.

૮૧. આના અનુસંધાનમાં, હું અહીં આણંદની બિરજા એન્જિનિયરિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ જી.નર-કર પોતાની મૌખિક જુઘાનીમાં કમિટીને આપેલા કેટલાક ઉત્તરો ટાંકું છું :—

“પ્ર. આ યુનિવર્સિટી અમદાવાદ શહેર પૂરતી મર્યાદિત રહે એમ તમે ઇચ્છો કે પછી તેની હકમત હેઠળના બધા ગુજરાતી-આથી નિવસતાઓને તે આપવી એ એમ તમે ઇચ્છો ?

જ. ને શક્ય હોય તો વિવિધ પ્રકારની યુનિવર્સિટીઓ હોવી એ વધુ સારું થશે; અને ને ફર્થ કેન્દ્રી ફર્થ અખતરો કરી જોવાની સ્થિતિમાં હોય, તો તેમને તેમ કરવા દેવું જોઈએ.

પ્ર. તમે બધાં કેન્દ્રોને જુદી યુનિવર્સિટીઓ રાજ કરવાની પરવાનગી આપો ?

જ. ને તેઓ નજીબાં થોડાં વર્ષોમાં તૈયાર થાય, તો તેમને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી શકાય. મને રજા આપો તો સામેથી હું એક પ્રશ્ન પૂછું : હવે પૂનાને તેની પોતાની યુનિવર્સિટી છે, સિંધ જુદો પડી ગયો છે, અને ક્લ્યાટક તેની પોતાની યુનિવર્સિટી કરવાનો છે; તો પછી ગુજરાતને તેની પોતાની જુદી યુનિવર્સિટી હોવાની જરૂર છે ? બાકી રહેલી મુંબઈ યુનિવર્સિટી ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરીકે કામ ન કરી શકે ?

૩૦ તમે પોતે તેનો રો જવાબ આપો ?

૬૦ ને સવિધ્યમા કેટલો વખત માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજી બાપા સાથે રહેવાની હોય, તો અત્યારની મુળર્થ યુનિવર્સિટી ગુજરાતનો યુનિવર્સિટી વરીકે કામ કરે એમા મને કસો વાધો દેખાતો નથી”

૮૨ આ બાબતમા બીજા એક જુવાની આપનારે પણ આવી જ સનાહ આપી હતી અને ગુજરાતના જુદા જુદા કેન્દ્રોના કોયેજ મડલોની સામાન્ય પરિસ્થિતિ તરફ જોતા, માધ્યમ બાબતનો તેઓનો અભિપ્રાય એ છે કે, અંગ્રેજી નાનું રહેશે, અને તે બધાને એ દર્શાવે બાપ અજ પો કોય તેમ પણ નથી. અમારી આ કેન્દ્રોની મુનાકાત દરમિયાન મને એમ લાગ્યું કે, તેઓને મુખ્ય પ્રશ્ન માત્ર એક નવું માન્યતા અર્પનાર કેન્દ્ર હોયુ કરના પૂરતો જ દેખાતે હતો, અને તેઓ માનતા હતા (અને કેટલાકને તે વિશે બધ હતો, એમ પણ કહી શકાય) કે, એ કેન્દ્ર અમદાવાદમા ચલાવું છે. તેથી તેમને મન મુખ્ય ફિકર એટલું જ જોવા સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાની હતી કે, પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીના ખ્યાલને અનુસરીને જન્મનારી મુમર્થ યુનિ. ની નકલ હાથ તેમની દશા કેવી હશે

૮૩ પ્રશ્નની આ બાબત ઘણી અગત્યની હોવાથી હું વડોદરાના ડૉ. અનમારેની મૌખિક જુવાની માથી ઉતારા આપુ છું (મારા માનવા મુજમ તે વડોદરા યુનિવર્સિટી કમિનીના મત્રી હતા) -

“૩૦ શુ ત્વાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ સહેરમા જ કેન્દ્રિત થઈ શિક્ષણ અને વસવાટના આયોજન વાળી યુનિવર્સિટી બને એ વગને ગમે, કે તે પોતાની મર્યામદા ગુજરાતની બની પોતેને સુધી વિગતાર એ તમને ગમે ?

૬૦ તે કેવળ શિક્ષણ અને વસવાટના આયોજન વાળી યુનિવર્સિટી થવી જોઈએ તે માત્ર ફી લેનાર અને જદવામા સર્વિસિંગે તથા િત્રીઓ આપનાર વેપારી વેટી ન બની ગહેવી જોઈએ

૦ અને જહમતી-અહેવાવમા શિક્ષણના માધ્યમ વિષેના ત્રીજા પ્રશ્નજી ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, જહમતી-અભિપ્રાય કોઈ એ માધ્યમ હોવાની બાબતમા બાર મૂલો નથી તથા તે પાય વરે બાદ પણ યુનિવર્સિટીમા ન અંગ્રેજી સાથે રાખવાની પરવાનગી આપે છે

૩૦ એ યુનિવર્સિટીની મર્યાદાસર હકૂમત કેટલી હોય ?

૬૦ અમદાવાદ સહેરની સીમાઓની અદર ૩૦ ગુજરાતની બીજા પોતેને અંગે વગે મે શું કરવા ઇચ્છા ?

૬૦ તેઓને તેમની પસંદગી મુજબ ગુજરાત અથવા મુમર્થ સાથે જોડાવાની છૂટ આપવામા આવે, અને હાવપૂરતી મુળર્થ સાથે જોડવાની”

૮૪ તમારી ધાગણીની યુનિવર્સિટીને, તેની સાથે જોડાવા ઇચ્છનાર કોઈ સરકારને માન્યતા અર્પવાની છૂટ હોય કે કેમ, એવું પૂછવામા આવતા ડૉ. અન સારેએ જવાબમા કહ્યું —

“૬૦ અમદાવાદમા વસવાટના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમા આવે, ત્યારે પ્રાતમા માધ્ય માન્યતા અર્પનાર એ યુનિવર્સિટી હોય

૩૦ એવી માન્યતા અર્પનારી યુનિવર્સિટી માટેનો સમય માધ્યો છે કે કેમ ?

૬૦ મુળર્થ યુનિવર્સિટી પાસેની માન્યતા અર્પવાની સત્તા લઈ લેવામા આવે તો એવો સમય પાશ્વો હેવાય. પણ તે સમય હજી આવ્યો નથી

૩૦ ગુજરાતની બીજા પોતેને માટે બીજા જુદી યુનિવર્સિટી હોય એમ વગે ઇચ્છા છે ?

૬૦ ન્યારે પ્રાતની સીમાઓ બધારો ત્યારે એ પ્રશ્ન બહારો ત્યાં નુધી તો તેઓ મુળર્થ યુનિવર્સિટી સાથે રહેવી જોઈએ

૩૦ તમે એવું માનતા લાગે છે કે વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટીએ મધ્ય હોય તેટલા બધા કેન્દ્રોમા ડાહી થાય, અને ઉપરાતમા એ યુનિવર્સિટી એવી હોય કે જે છંદાજવાયા સ્થળોમા વીજાસંચેવી પડેલી પોતેનેની આવશ્યકતાને સતોધે અને તેમને માન્યતા અર્પે દવે એ બાબતમા તો મુળર્થ યુનિવર્સિટી તે બનીની આવશ્યકતા સતોધવા માટે મોલ્દ છે જ અને મુળર્થને જુદા જુદા પ્રાતોમા વહેચી નહીં નાખવામા આવે એમ માની લઈએ, તો તો એવી માન્યતા અર્પનારી બીજી યુનિવર્સિટીની જરૂર જ નથી એટલે આ ગુજરાત પ્રાતે તો વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળા કેન્દ્રો ડાહા કરવા પાડળ જ લાગતુ જોઈએ

૬૦ હા, એ મારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે”

૮૫. તેમને જ્યારે આગળ પૂછવામાં આવ્યું કે, ગુજરાત માટે માન્યતા અર્પનાર અને શિક્ષણ આપનાર યુનિવર્સિટી જ ઊભી કરવામાં આવે, અને જુદાં જુદાં કેન્દ્રોના પાંચ વર્ષ બાદ સ્થાનિક યુનિવર્સિટીઓ તરીકે અગ્રગ પડવાનો હક કાયમ રાખવામાં આવે, તો એ વાત તમને કબૂલ છે કે કેમ, તથા “હજી સમય પાક્યો નથી, અને પ્રાંતની સીમાઓ નક્કી થાય ત્યાં સુધી રાહ લેવી, એના કરતાં આ વધુ સારી ભલામણ કહેવાય કે નહીં?” ત્યારે તેના જવાબમાં ડૉ. અવસારેએ કહ્યું:—

“એનો અર્થ એ થયો કે, અમદાવાદ માટે પણ વસવાટના આયોજનવાળી (અર્થાત્ શિક્ષણ આપતી) અને માન્યતા અર્પતી યુનિવર્સિટી ઊભી કરવી. આથી ઘણું ઓછું યુનિવર્સિટીઓ શા માટે વધારવી? મુંબઈ યુનિવર્સિટી જ બધે ને આ બધી કોલેજોને આજ સુધી સંભાળતી આવી છે તેમ સંભાળે.”

૮૬. અને, ગુજરાતમાં આધુનિક અને રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીનું કેન્દ્ર ઊભું કરવું એ જ વિચારવા યોગ્ય મુખ્ય મુદ્દો છે, તથા નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની જરૂર હોય તોપણ તે એ માટે જ છે,

એવું માનનાર દરેક જણ કબૂલ કરશે કે, આ સૂચના કાર્યસાધક તેમ જ વ્યવહારુ બને છે; તથા બાબાનાર પ્રાંતોના ખ્યાલો, કે જે કેળવણીને લગતા અને વિદ્યાપાસનાને લગતા આપણા સાચા પ્રયોજનની બહારના છે, તથા જેમાં મહારાષ્ટ્રની અને કર્ણાટકની રીતે તથા ત્યાં જેવા મળતીઉત્કટતાથી ગુજરાત ઊતરવા તૈયાર નથી, — એ ખ્યાલો આ ક્ષેત્રમાં અપ્રસ્તુત હોઈ, તેમને ઉપર આવવા દેવા જોઈ એ નહીં, તથા આપણા પ્રશ્ન ઉપર કશી અસર પાડીતે તેના સાચા ઉકેલને બગાડી નાળે તેવું થવા દેવું જોઈ એ નહીં. પરંતુ મારે ખેદની સાથે કહેવું પડે છે કે, બહુમતીએ આ બધા ભારે પુરાવાઓને તથા લોકોના વ્યવહારુ ખ્યાલને બાજુએ હડસેલી કાઢી, ગુજરાત માટે માન્યતા અર્પનાર નવા કેન્દ્રની ભલામણ કરી છે, અને અમદાવાદને શિક્ષણ આપતા કેન્દ્ર તરીકે પણ વિકસાવવામાં આવશે એમ ‘કઠીને બીજા મતને છાવરી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ ડૉ. અવસારેએ યથાર્થ કહ્યું છે તેમ, તે વડે વિશેષ કાંઈ સુધારો થતો નથી. પરંતુ આ દલીલ હું નવા પ્રકરણમાં હાથ ધરીશ, કારણ કે તે બહુમતી-અહેવાલની એ મુખ્ય ભલામણોને સ્પર્શે છે.

૯

બહુમતીની ભલામણો

૮૭. અમારી કમિટીની મંત્રણાઓના પ્રારંભિક ભાગમાં અમે, અત્યારે મોઘૂદ એવાં ગુજરાતનાં ચાર કે પાંચ અગત્યનાં કોલેજ-કેન્દ્રોના સમવાય કરવો શક્ય છે કે નહીં, જેથી માન્યતા અર્પનારી અને પ્રીક્ષા લેનારી એવી એક પ્રકારની સમવાયી (‘ફેડરલ’) યુનિવર્સિટી ઊભી કરી શકાય, એ તપાસવામાં ઘણો વખત કાઢ્યો હતો.

૮૮. વળી, ઉપરના વિચાર સાથે જ એક બીજો પણ નવો વિચાર સાથે સાથે વણાયા કરતો હતો; અને તે, બધી ભૂમિકાઓ અને પ્રકારો સમેત આખી કેળવણીનું આયોજન યુનિવર્સિટી હેઠળ કરવાનો. (જુઓ બહુમતી-અહેવાલ ફરો ૨૭.).

૮૯. ત્રીજો જે મુખ્ય વિચાર અમારી મંત્રણાઓમાં આવતો હતો તે ગુજરાત માટે વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટી જ સ્થાપવાનો. અમારી પાસે જીબાની આપી જનારાઓમાંના મોટા ભાગે અમને આ છેવટના વિચારની જ મુખ્યત્વે સલાહ આપી હતી.

૯૦. બહુમતી-અહેવાલ પૂના યુનિવર્સિટીના કાયદામાં નિષ્પેક્ષી દિશાને જ અતુસરીને, માન્યતા અર્પનાર પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીનો પ્રકાર ઊભો કરવાની વાતને જ. મુખ્યત્વે વળગી રહે છે; પરંતુ તેની સાથે તે શિક્ષણ અને વસવાટના આયોજનવાળી બાજુને પણ. તેની સાથે વિસંજત હોવા છતાં, ઉપરથી વળગાડે છે. એક

બાળુથી બહુમતી-અહેવાલ કબૂલ કરે છે કે, આ હેઠળના પ્રકાર જ રપ૪૫એ સાચો પ્રકાર છે, છતાં તે વિના કારણ પ્રથમ પ્રકારની તરફેણ કરે છે, અને ભવિષ્યમાં શિક્ષણ અને વસવાટના આયોજનમાંથી યુનિવર્સિટીઓ બનનારા ગુજરાતના કોલેજ મહોને પોતે ઊભા કરેલા માન્યતા અર્પનારા કેન્દ્ર સાથે જોડાવાની ફરજ પાડવા ધરે છે, જોકે, તે કેન્દ્ર પોતેજ પાછું નજીના ભવિષ્યમાં તેણે શિક્ષણ અને વસવાટના આયોજનમાં એકમ થવાનો પણ પ્રયત્ન કરવાનું છે. આ વસ્તુ જુદા જુદા જીભાની આપનારાઓએ રપ૪૫એ અમારી આગળ જાહેર કરેલા અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ છે, તથા તે અભિપ્રાયને શાથી પડતો ખૂંકામાં આવ્યો તેનું કશું કારણ અહેવાલમાં આપનારા આવ્યું નથી ઉપરાંત આ વસ્તુ યુનિવર્સિટીની સઘટનાના આધુનિક વિચારોના વનજુથી પણ વિરુદ્ધ જાય છે એ આપણે યાદ કરીએ, ત્યારે તો એ માન્ય રાખી વધુ આશ્ચર્યકારક બની જાય છે

૧૧. બહુમતી-અહેવાલની આ બનામણનો સાર દ્રુકમાં એ છે કે, ફરજિયાતપણે જેની સાથે જોડાવું પડે એવી માન્યતા અર્પનારી પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી સ્થાપવી, અને તેની સાથે સાથે તેના એક ભાગ તરીકે રસવાટના અને શિક્ષણના આયોજનમાંથી વિભાગ પણ ત્યાં રાખવો આવી અગાઉના પ્રકરણમાં આવી યોજનાની કેટલીક બાબતોની વિરુદ્ધ મેં સિત્તારથી ચર્ચા કરી છે બીજા કેટલા તેટલી જ અગત્યના સુદ્ધાઓ નોંધવા બાકી રહે છે —

પ્રથમ તો, એક સૈદ્ધાંતિક તથા વ્યાવહારિક વાદો એ છે કે, (સેતનવડ કમિટી કહે છે તેમ) “એકીસાથે માન્યતા અર્પતી તેમ જ વસવાટના અને શિક્ષણના આયોજનમાંથી યુનિવર્સિટી” તો આવો પ્રકાર એ કઈ હિંદુસ્તાનમાં અમલપણે કે તદ્દન નવો પ્રશ્ન નથી વસ્તુતાએ, સેતનવડ કમિટીએ એના વિશે વિચારણા કરીને તેને નિરુપયોગી અને જોખમ ભરેલા પ્રકાર તરીકે વર્ણવીને નીચેના શબ્દોમાં નકારી કાઢ્યો હતો. —

“આવી યોજનામાં યુનિવર્સિટીના અવાવેના લક્ષ્ય અને શક્તિ તે યુનિવર્સિટીની વધુ મજબૂતી

અને તેની સાથે વધુ નિકટતાથી સંબંધિત સંસ્થાઓ ઉપર કેન્દ્રિત થવાનો સંભવ છે, ત્યારે બહારની કોલેજો તરફ દુર્લ્ભ રહેવાનો અર્થવા તેમના હિતો યોગ્ય રીતે ન જળવાવાનો દરેક ભવ્ય રહે છે અહલાબાદ યુનિવર્સિટીની તાજેતરની યુનિવર્સિટીના પછી ને દાર્ઢ બનાવું તે યુનિવર્સિટીના મામ અવાડ વાર્ઢસ આન્સેલરના અમારી ઉપરના કાગળ ઉપરથી* દેખાય છે, તેનાથી જોવું સચિત યાય છે કે, આ બંધ દાર્ઢનિક નથી”

૧૨ આપણે જો બહુમતી-અહેવાલમાં કરનામાં આવેલી બનામણોની કુન તારીજ તરફ નજર કરીએ, તો આપણને આ બનના મિશ્ર પ્રકારમાં લપાઈ રહેલા આતરિક જોખમનો રપ૪૫ પુરાવો નજરે પડશે એ જોખમને હળવું કરવા, તે બનામણ કરનારાઓએ પોતાની પાસે માત્ર બધારણ પૂરતી જોખવાઈ કરી લેવાનો જે રપ્તો પુરનો હતો તે લઈને, અત્યુક હિતોને સમૃદ્ધ અથવા વિભાગ વાર પ્રતિનિધિત્વ આપ્યું છે અત્યારે માન્યતા અર્પનાર પ્રકાર હેઠળ મત ઉઠરાવનાના અને વગદાર સમૂહો ઊભા કરનાના

* અહલાબાદ યુનિવર્સિટીના વાર્ઢસ આન્સેલર 'ડો
ગમાનાથ ઝાનો ૫૧ —

વડાલા સાહેબ,

અમારા સુધારેલા બધારણમાં જે નબળામાં નબળી કહી અમને દેખાઈ છે તે અમારી યુનિવર્સિટીના મિશ્ર પ્રકારમાં રહેલી છે અમારી યુનિવર્સિટીને જે બાબતો છે એક આતરિક બાબત અર્થાત શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટી પોતે, અને બીજી બાબત અર્થાત અમારા જ્ઞાન બધારણ હેઠળ અમારી સાથે જોડાવામાં આવેલી બધી દેલેલે આ જે બાબતોમાં મારે અમારા મલદારમાં જે જુદા જુદા મહોના સ્થાપવામાં આવેલા છે, પણ તે બંને ઉપર ઉપર એક જ એકેડેમિક મહનિસલ એકિન્સપ્લિવ મહનિસલ, અને કોર્ટ છે મારો એકમર્યો અનુસર એવો છે કે, આ બંને બાબતો વચ્ચે અનિવાર્ય અદેખાઈ આવવા કરે છે, જેનાથી દરેક પછડે પ્રગતિમાં રૂઢવર થાય છે વિચિત્રતાની બાબતમાં, અમારી મુરફેલી મિત્રીઓ અને કાઉન્સિલોની અતિરાધવાની છે તેનાથી મ જ જલદી ડોકવાને બદલે, તે લઈને ચૂચવણી અને ટીલવું મરણ બને છે

૧૮મી ઓગસ્ટ, ૧૯૨૪

(મહી) ગમાનાથ ઝા

જે ખાસ અનિષ્ટો ચાત્રી રહ્યાં છે, તે વળી આ પેટા-પ્રદેશીકરણના, અર્થાત્ કંડો કે, યુનિવર્સિટીના પ્રદેશના વળી પેટાવિભાગો ઊભા કરવાના વધુ ઉમેરા પડી કેવાં બની રહેશે, તે હું બાજુતો નથી. જેઓ મુખર્જી યુનિવર્સિટીના કારભારના અંદરથી જાણકાર હોય, તેઓ કદાચ તેની કલ્પના કરી શકે. પરંતુ આપણે બુદ્ધમતી-અહેવાલ તરફ નજર કરીએ, તો સેતજવાડ કમિટીએ જેની સામે ભારપૂર્વક ચેતવણી આપી હતી, તેવાં જોખમો ઊભાં કરે એવાં સમજા કરાણો, આપણે પ્રાકૃત માણસો તરીકે, સહેલાઈથી બનાવી શકીએ.

૧૩. બુદ્ધમતી-અહેવાલ (શિક્ષણ આપતી અને) વસવાટના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટીની તરફેણમાં પોતાનું વલણ બનાવીને, તેની 'નેગચાર્જ' નથી સૂચવેલી યુનિવર્સિટીના કારોબારમાં નીચેની રીતે કરી લે છે :—

(જ) અમદાવાદમાં વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળું કેન્દ્ર ઉમેરવું; તે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીનું મુખ્ય મથક પણ સાથે સાથે હોય. એવા કેન્દ્રની રચાપનાની જુએવારી પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીની હોય એમ વિચારવું છે.

(ઝા) આ શિક્ષણ-વિભાગ માટે સરકાર પાસે કરવામાં આવેલી નાણાકીય માગણીમાં નેગચાર્જ કરેલી છે; આ વિભાગ માટે અંદાજેલી કુલ રકમ અહેવાલમાં (ફકરા ૪૨, ૪૩) જણાવી છે તે પ્રમાણે પાંચ વર્ષમાં થઈને ૫૬,૦૫,૦૦૦ જેટલી થશે.

(દ) ગુજરાતનાં જે બીજાં કેન્દ્રોને વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીઓ બનીને છૂટા પડવાની મરજી હશે, તેઓને, સરકાર મંજૂરી આપે તો, પાંચ વર્ષ આદ તેમ કરવા તૈયારી કરવાની છૂટ રહેશે. આ બહારનાં કેન્દ્રો કે

૦ તે ઉપરાંત બીજા, એટલે કે માન્યતા અર્પણ વિભાગ માટે અંદાજેલા આંકડો બુદ્ધમતી હેવાલમાં ૪૦-૪૧ ફકરામાં જણાવેલા છે તે પ્રમાણે કુલ રૂ. ૨૦,૭૭,૦૦૦ જે નીચે મુજબ :—

છાપખાનું અને પ્રકાશન	૫,૦૦,૦૦૦
માન્યતા અર્પણ વિભાગ-દર વર્ષે	૩,૨૨,૦૦૦
-પહેલી ફરિયાદ	૧૨,૫૫,૦૦૦

એકઠો તે માટેના પોતાના ખર્ચની નેગચાર્જ થી રીતે કરે, તેની કશી કલ્પના આપવામાં આવી નથી. અર્થાત્ તેઓ પોતાપોતાનું ફાવે તેમ ફોડી લે એવું માની લેવામાં આવ્યું છે !

૧૪. એ તો ઉદ્ધાતુ છે કે, માન્યતા અર્પણાર યુનિવર્સિટીમાં જોડાનારી બધી સંસ્થાઓના તેની સાથે એકસરખો સંબંધ રહેવો જોઈએ; નહિ તો, માન્યતા અર્પણાર યુનિવર્સિટી સાથે મૂળથી જ વળગેલા હોના જઘડા-અખેડાઓમાં, પક્ષપાતી વર્તણૂકને કારણે અચૂક ઊભા થતા જઘડા-અખેડાઓ વધવાના. આ બે દર કરવામાં ન આવે, તો બુદ્ધમતી-અહેવાલે સૂચવેલી યુનિવર્સિટી તો માન્યતા અર્પણાર બૂતી યુનિવર્સિટી કરતાં પણ વધુ ખરાબ દશામાં મુકાશે. એ માટે કાં તો માન્યતા અર્પણાર અને અનુસ્નાતક શિક્ષણના આયોજનવાળી મુખર્જી જેવી યુનિવર્સિટી (કે જેની કહ્યુંડકવાળી કમિટીએ ભલામણ કરી છે) સ્વીકારવી જોઈએ, અથવા કલકત્તાથી છૂટા પડતાં ઢાકાએ ક્યું તેમ વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટી સ્વીકારવી જોઈએ. અમદાવાદના શિક્ષણ-કેન્દ્ર માટે કરવામાં આવેલી ખર્ચની નેગચાર્જને ભલામણમાં સ્થાન ન હોવું જોઈએ; અને સ્પષ્ટપણે એ જાહેર કરી દેવું જોઈએ કે, અર્થાત્ કેન્દ્રોએ પોતાના પગ ઉપર જ ઊભા રહેવાનું છે, અને શિક્ષણ-વિભાગના ખર્ચની બાજનમાં અમદાવાદ તરફ કોઈ જાતનો પક્ષપાત બતાવવામાં નહિ આવે.

૧૫. પણ આ ભલામણ વળી વધુ અસ્વીકાર્ય બનવાનું બીજું એક કારણ છે. તે દર્શાવવા માટે મારે જિવિજમાં સ્થાનિક યુનિવર્સિટીઓ થાય એવાં જે કેન્દ્રો અહેવાલમાં કલ્પવામાં આવ્યાં છે, તેમની વિચારણામાં ઈતરવું પડશે.

૧૬. અહેવાલ જણાવે છે કે, “ગુજરાતમાં આજે ઉચ્ચ કેળવણી અમદાવાદ, આણંદ, સુરત, અને વડોદરા એ ચાર કોલેજ-કેન્દ્રોની આસપાસ મુખ્યત્વે ગૂંથાઈ છે.” (ફકરા ૨૨, તથા જુઓ ફકરા ૮). આ કેન્દ્રોની બાજનમાં જે પ્રસ્તુત મુદ્દો બાજનમાં લેવા જેવો છે તે એ છે કે, તેઓમાંથી

આજુદ અને વડોદરાના કેન્દ્રો ડસનાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટીઓ થવા માગે છે અને પોતાનું ચાને તો કોઈ માન્યતા અર્પીતી પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીના ભાગરૂપ બનવા માગતા નથી એ બેમાથી વડોદરા તો, હમણા ખહાર પડેના મુનશી કમિગીના અડેરાય ઉપરથી જણાય છે તેમ, યુનિવર્સિટી શરૂ કરવા તૈયાર છે આજુદને એની સિદ્ધિ માટે પાંચ વર્ષ જોઈએ છે અને દરમ્યાન નવા ઘરમા વસવા જનામા રહેની અનાસરણક ઝઝટ અને ફિકર ચિંતામાંથી મુક્ત રહેના માગે છે વડોદરા અત્યારે એક જુદું રાજ્ય હોવાથી આપણને તેના વતીની જીતી ચિંતા ન હોય પરંતુ, છાપાઓમાંથી જણાય છે તે પ્રમાણે, જો તે ગુજરાત પ્રાંતમા જોડાઈ જાય, તો એક નવી પરિસ્થિતિ જરૂર બની થાય, કે જેની વિચારણા માટે એક નવી કમિગી નીમવાની જરૂર પડે આજુદ તો આપણા પ્રાંતમા છે, અને તેણે મરકાર તથા મુબઈ યુનિવર્સિટીને ઉપર જણાવેલી પોતાની ધૃષ્ટા દર્શાવતી વિનુષિત મોકની હતી સરકારે એ વિનુષિત અમારી કમિગી ઉપર મોકની આપી હતી,* અને બહુમતીઅડેરાયે એ જામન એવો નિર્ણય લીધો છે કે, ખહાર રહેવાની એવી કોઈ પરવાનગી આપી શકાય નહિ (જુઓ ફકરો ૨૧)

૧૦ આ મોઢમા મે અગાઉ કરેલી ચર્ચા ઉપરથી જણાય છે તેમ, હ આના ફરજિયાતપણાની વિરુદ્ધ હુ કારણ કે હુ માનું છું કે, એનાથી ગુજરાતમા ઉચ્ચ કેળવણીના વિકાસ અને વૃદ્ધિમા રુકાવટ થશે હુ એ રસ્તુ આ કેન્દ્રોના દાવાની વિચારણા વડે પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કરીશ

૧૮. વડોદરા એ ગુજરાતનું જૂનામા જૂનું કેન્દ્ર છે કે જના જુગી યુનિવર્સિટીને ખ્યાન સૌથી પ્રથમ ઉદ્ભવ પામ્યો હતો મુનશી-રિપોર્ટમા જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, 'વડોદરાની નગર યુનિવર્સિટીની સ્થાપના વિરે નિવેદન કરવા ઈ સ ૧૯૧૬મા એક કમિગી નીમવામા આવી ત્યારથી તે માટેના વિચાર પ્રકાશમા

આબોધ કહેવાય" જેને મે અગાઉના 'પ્રકરણમા વર્નાક્યુલર-અગ્રગ તરીકે વર્ણવી છે, તેના મત્રો આ વડોદરા-અગ્રગ સાથે જોડાયેલા હતા સદ્ગત શ્રી સમાચારના ગાયકવાડ જેવા પ્રગતિશીલ રાજવી હેઠળનું વડોદરા રાજ્ય આ ચળવળની મદદમા હતું તે માટેની હવે ઠેરઠીની બનામજો વડોદરા મરકાર પામે આવી મર્ઠ છે, તે બનામજોમા વડોદરાની નગર યુનિવર્સિટી સ્થાપના માટે સૂચના કરેલી છે, તથા જણાવવામા આવ્યું છે કે, ગુજરાતને નો પાનમતુ હોય અને ખર્ચની જોગવાઈ કરી શકાતી હોય તો મુઠ પીઠ (મિયુન પ્રાંત)ની પોટે તેમા પણ શિક્ષણના આયોજનવાળી એક ડરતા વધારે યુનિવર્સિટીઓ કોઈ શકે છે વડોદરાના અડેરાનમા ખર્ચની યાજુતી ગણતરી કાઢવામા આવી ડ અને જણાવવામા આવ્યું છે કે, અત્યારે તે રાજ્ય વસ્તુતાએ ઉચ્ચ કેળવણી પાછળ નો ખર્ચ કરી રહ્યું છે, તેમા મરખામણીએ બહુ થોડો ઉમેરો કરવાની જરૂર પડશે પરંતુ એ રાજ્ય જો મુબઈ પ્રાંતમા બની જાય, તો અત્યારના ખર્ચની રકમનો ભોળો, અનમત, તે પ્રાંત ઉપર આવી પડ, અને મે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, (વડોદરાને પોતામા ભેળવતા) ગુજરાત માટેની યુનિવર્સિટીને આખો પ્રશ્ન નવેસર જુગી જ રીતે વિચારવાની જરૂર બની થાય

૧૯. આજુદ અને અમદાવાદ એ બે કેન્દ્રો સનદી યુનિવર્સિટી ધરાવવાના માનમા મરખામણીમા નસ દાવેદાર કહેવાય જોડે, તેમના ખ્યાનો અને આકાશાઓ મૂળજૂત રીતે બિન બિન છે આજુદ એ તો ગ્રામ પરિસ્થિતિમા વિરુદ્ધ ગ્રામ કેન્દ્ર છે તે કષ્ટિ જુદે જ માર્ગે આખી રચના કરના માગે છે * (દાખલા તરીકે, જમીન મેળવવાની પદ્ધતિ) શિક્ષણ વિષયક મરચાઓની સાથેમાથ તે કેન્દ્ર કારખાના બોલા કરતુ જાય છે, કે જે વત્રોહોર્ગવધાના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રયોગશાળાની ગરજ સારવાની સાથે સાથે, આજુમાજુના ગ્રામવિસ્તારને તેમની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૂરી પાડી શકે આ પદ્ધતિમા

* સમિતિના પ્રમુખ સભ્યોને એ મોન્લાવી હતી એ કામગીરીમાંથી પ્રસ્તુત ભાગો પરિશિષ્ટ ૫ તરીકે મે ઉતાર્યા છે

* જુઓ પરિશિષ્ટ ૫, તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ આવી ગયો છે

ગાંધીજીએ દંપ્તેલી પાયાની કેળવણીને માર્ગે અખતરાઓ કરવાની મોટી શક્યતાઓ રહેલી છે.*

હું જે સચવવા માગું છું તે એ છે કે, એ મંડળ અમુક ખાસ ખ્યાલ સાથે જન્મ્યું છે, અને તેને તે પોતાની સ્થાનિક યુનિવર્સિટીની વિશિષ્ટતા તરીકે ખીલવવા માગે છે. પોતાના ખ્યે પહેલવામાં તે મંડળને જો એમ લાગે કે, તેને નવી યુનિવર્સિટી સાથે જોડાવું કે ન જોડાવું તે પસંદ કરવાનો વિકલ્પ મળવો જોઈએ, તો તે તેને આપવો જોઈએ. અને પોતાની જરૂરિયાતોનું તે પોતે જ સાચું કાઢી બની શકે, એ ઉઘાડું છે. તે મંડળની સાથે એ જાળનમાં તકરાર કરવી એ શોભાબરેહું નહિ દેખાય, - ખાસ કરીને તો જ્યારે સિદ્ધાંત તરીકે તેઓ માન્યતા અર્પનાર યુનિવર્સિટીની આવશ્યકતા કે કિંમતમાં માનવા નથી ત્યારે

૧૦૦. અમદાવાદ એક યંત્રોદ્યોગપ્રધાન શહેર છે. તેની સ્વાભાવિક ધમધમ મુખ્યત્વે યંત્રોદ્યોગવિદ્યા માટે નગર-યુનિવર્સિટી ખીલવવાની હોય, અને હોવી જોઈએ. શહેરની યંત્રોદ્યોગી આવશ્યકતાઓ એ જાનની ખિલવણી માટે અનુકૂળ છે. પૈસા તો છે જ, તેમ જ શહેરના ઉદ્યોગોને યંત્રોદ્યોગવિદ્યાના નિષ્ણુઓની જરૂર રહેવાની, તથા તે અર્થે જરૂરી સંસ્થાઓ માટે તેઓ સહેલાઈથી સંભાવતો આપી શકે. એમ જો ખરેખર થાય, તો તે સામાન્યપણે આખા દેશને માટે અને ખાસ કરીને ગુજરાત માટે અનોખી તેમ જ આવકારપાત્ર વસ્તુ બને. તેનાથી પ્રાંતને યંત્રોદ્યોગવિદ્યા માટેની એક સારી યુનિવર્સિટી મળે, અને આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં તે એક સુંદર ઉમેરો ગણાય. અમદાવાદ શહેરને વહીવટી તેમ જ ઔદ્યોગિક પાટનગર હોવાનું નિર્વિવાદ ગૌરવ મળેલું છે જ; તેમાં તે નગર-યુનિવર્સિટી ધરાવવાનું ગૌરવ પણ સહેલાઈથી ઉમેરી શકે. તેણે આખા પ્રદેશ માટેની યુનિવર્સિટીનું મથક બનવાની આકાંક્ષા રાખવાની જરૂર નથી; અને તે પણ કાયદામાં રજીબતાપણાની કલમ દાખલ કરાવીને! હું એવી

આશા રાખું છું, અને એવી પ્રાર્થના કરું છું કે, સરકાર એ વસ્તુ કબૂલ નહિ રાખે; કારણ કે, ખાસ કરીને તો યુનિવર્સિટીઓના વિકાસ અંગે નવા અને તળપદ્મ ખ્યાલો ઉત્પન્ન કરવા માટે અખતરા તરીકે આપણાં ભવિષ્યનાં કેન્દ્રોમાં વિશેષતાઓ ખીલવવાની આપણા ઇતિહાસમાં જે કાળે આપણે ખાસ જરૂર છે, તે જ વખતે આ વસ્તુ તો તે બીજીને માન્યતા અર્પવાના રીતિમનોકર વડે અપદ્ત કરી નાખનાર નીવડશે. જો આપણે આઝાદ થયા હોઈએ અને આઝાદ રહેવા માગતા હોઈએ, તો જોતે હું ટૂંકમાં કેળવણીવિષયક સાર્વભૌમતા તરીકે વર્ણવું, તે પણ, બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ હસ્તક રહેલી તેની બેડેન રાજકીય સાર્વભૌમતાની પેઠે, બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓ પાસેથી આપણા હસ્તક આવી જવી જોઈએ. માન્યતા અર્પવા માટેની યુનિવર્સિટી આ દૃષ્ટિબિંદુથી સૌથી વધુ વાંધાભરેલી છે. પ્રો. વાડિયાએ મુંબઈ વિજેના પોતાના વિપુલ અને જીવનભરના અનુભવ પરથી કહ્યું છે તેમ, 'નિયમો અને ધારાઓને અનુસરવા ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે; અને આ વસ્તુ માન્યતા અર્પવા માટેની યુનિવર્સિટીની મુખ્ય ખાસિયત હોય છે.

૧૦૧. પ્રસંગવશાત્ હું અહીં કહેતો જાઉં કે, આપણી અભ્યારની પરિસ્થિતિમાં, માન્યતા અર્પવાના ખ્યાલને બદલે યુનિવર્સિટીનો બાહ્ય વિભાગ રાખવો એ રાથી વધુ સલાહભરેલું છે. એક બાબતથી તે વસ્તુ યુનિવર્સિટીઓને માન્યતા અર્પવાની સત્તાનાં અનિયોગાંથી મુક્ત કરશે, ત્યારે બીજી બાબત તે વસ્તુ કોણેને ઉપરથી તેની યીજવી દેનારી હાથા દૂર કરી, તેમને સ્વતંત્ર વાનાવરણમાં વિકસવાની જવાબદારી અને સ્વાધીનતા પાછી આપશે. પછી તો તેઓ પોતાની કાયકાને જોરે આગળ વધશે કે પાછી પાડશે, અને સાથે સાથે જ તેમને એક સારી અને શિક્ષણ આપતી સાચી યુનિવર્સિટીના બાહ્ય વિભાગ વડે લેવાની ઉમ્મી માટેની પરીક્ષાઓ વડે એક ધોરણ પણ મળી રહેશે. જ્યાં કેટલાકે દલીલ કરી છે તેમ, જ્યારે જુદા જુદા સમૂહો સ્થાનિક યુનિવર્સિટીઓ તરીકે છૂટા થાય, ત્યારે તે પ્રદેશમાં

* આ જાણત અંગે ગાંધીજીના અભિપ્રાયો માટે જુઓ પરિચિદ ૧.

બાપીની વીખરાયેલી પડેલી કોલેજને જેની સાથે જોડાય એવી એક યુનિવર્સિટી હોવાની જરૂર પણ આવ્યા બાદ વિભાગ ત્રે સંતોષારો.

૧૦૨ હવે યુનિવર્સિટી-કેન્દ્રોની ચર્ચા ઉપર આપણે પાછા આવીએ, તો નવી વ્યવસ્થામાં એક અગત્યના યુનિવર્સિટી-કેન્દ્ર તરીકે લક્ષમાં લેવા જેવું કેન્દ્ર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ છે. હવે આપણે જૂના પ્રકારની યુનિવર્સિટીને જ વિચાર નથી કરતાં; આપણે તો આપણી કેળવણીની આખી પ્રમાણતની પુનર્રચના કરવા માગીએ છીએ. એ બાબતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠને પોતાનું ખાસ સ્થાન છે. વિદ્યાપીઠના કામકાજનું બધાન આપના ચોથા પરિશિષ્ટમાં જોઈ શકાશે તેમ, તે આ પુનર્રચનાનું કામ વસ્તુતાએ કરી જ રહ્યું છે, અને હવે નવી વ્યવસ્થામાં તેણે પોતાનું સ્થાન જરૂર લેવું જોઈએ.

૧૦૩. પણ કોઈ કહેશે, આ બધી ચર્ચા આ કામની છે? સરકારે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની યોજનાનું કામ પૂનાથી શરૂ કરી દીધું છે, તે આનું રાખીને ગુજરાત આગળ પૂરું ક્યાં વિના રહેશે ખરી? બહુમતી-અહેવાદ એ ધારણા ઉપર જ રચાયો નથી શું? હું એ વિશે નથી જાણતો. પણ હું એવી આશા રાખું છું અને માનું છું કે, સરકાર ગુજરાતની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ પિતાનશે અને તેની ઉચ્ચ કેળવણી વધોચિત રાષ્ટ્રીય તથા સુવિકસિત રીતે ગોઠાવ એ જોશે અને છતાં તેને ગુજરાત માટે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી ઊભા કરવી જ હોય, તોપણ તે ગાંધીજીએ સરકાર તેમ જ યુનિવર્સિટીઓને આપેલી ડીક્રી મુજબ લક્ષમાં લેશે એવી હું આશા રાખું છું અને પ્રાર્થના કરું છું.

પુરવણી

૧૦૪. બહુમતી-અહેવાદની કેટલીક બનામણો અંગે હું થોડીક સૂચનાઓ કરવા માગું છું તે હવે ટૂંકમાં નીચે જણાવું છું

૧ નામ

જ્યકર કમિટીએ પોતાના અહેવાદમાં (ફક્ટો ૪૬, પૃ ૧૭) જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, “યુનિવર્સિટીઓના નામ પ્રદેશો કરતાં શહેરો ઉપરથી પાડવાનું વધુ

પ્રચલિત છે.” દાખવા તરીકે, ઇંગ્લિશ યુનિવર્સિટીઓ તેથી જ્યકર કમિટીએ મહારાષ્ટ્ર માટેની યુનિવર્સિટીનું નામ ‘યુનિવર્સિટી ઓફ પૂના’ પાડવાની બધામથ્ય કરી છે. મરકારે તે વાત કબૂલ રાખીને તેનું નામ પૂના-યુનિવર્સિટી રાખ્યું છે તે જ સિદ્ધાંત ગુજરાત માટે પણ સ્વીકારાવો જોઈએ.

૨. બધારણ

બહુમતી-અહેવાદ, પરિશિષ્ટ ૮માં સૂચવેના બધારણમાં હું નીચે પ્રમાણે થોડાક ફેરફારો સૂચવું છું—

(૧) કલમ ૩૦ (ગ) નોંધાયેના ગ્રેજ્યુએટો એક અગત્યનું તત્ત્વ છે. તેઓને ઓછામાં ઓછી ૧૪થી ૨૧ બેઠકો મળવી જોઈએ નીચેનાઓમાંથી થોડી બેઠકો ઓછી કરી શકાય—

(૨) કલમ ૩૦ (છ) બંધી મળીને વધારેમાં વધારે દસ બેઠકોની નિમણૂક આ-સેનર કરે એ પૂરતું ગણાવું જોઈએ.

(૩) કલમ ૩૦ (ગ) નોંધાયેના માધ્યમિક શિક્ષકોની બેઠકો ઘટાડીને પાંચ કરી શકાય.

(૪) કલમ ૩૦ (ગ) દાતાઓની બેઠકો ઘટાડીને બે અથવા ત્રણ જેટલી કરવી જોઈએ.

અને તેમની (દાતાઓની) ચૂંટણી અંગે હું એમ સૂચવું છું કે, કલમ ૩૩ (લી ૨)માં ‘વખતોરખન’ શબ્દ રદ કરવામાં આવે અને તે જ પ્રમાણે કલમ ૨૫ (લી ૨)માં “અથવા બીજાઓમાંથી” એ શબ્દો રદ કરવામાં આવે મતલબ એ છે કે, બીજા મતદાર મંડળોની પેઠે, દાતાઓએ પણ, તેમનું પ્રતિનિધિત્વ જરૂરી હોય તો, પોતામાંથી જ ચૂંટણી કરવી જોઈએ, અને નહિ કે ‘અથવા બીજાઓમાંથી’. ઉપરાંત તેમને પોતાના પ્રતિનિધિઓ વખતોરખન નીમવાનો અધિકાર ન હોવો જોઈએ. દાતાઓની યાદીમાં જે દાખલ થાત તે, કલમ ૨૪ મુજબ, ત્યાં જીવન પર્ષત જ રહે

૩. વાર્ષિક-આ-સેનર અને રેક્ટર

હું એમ સૂચવું છું કે, રેક્ટરની નિમણૂક સિનિડેટની બનામણ ઉપરથી સેન્ટે કરવી જોઈએ. તેને માટે આ-સેનરની મંજૂરી જરૂરી રાખી શકાય

ગાંધીજીની સલાહ

૧૦૬. ગયા પ્રકરણના અંતિમ ભાગમાં ગાંધીજીની સલાહનો જે ઉલ્લેખ મેં કર્યો છે, તે તેમણે તા. ૨-૧૧-૪૭ને રોજ 'હરિજન'માં લખેલા લેખ પરત્વે છે. તેના પ્રકાશકે અમારી પ્રશ્નાવલિના પોતાના જવાબ તરીકે એ લેખ અમારી કમિટીને મોકલી આપ્યો હતો; અને અમારી કમિટીના પ્રસુખે એ લેખને અંગે ગાંધીજી સાથે તેમને થયેલી વાતચીતનો સાર આપતાં પોતાને ગાંધીજી પાસેથી જવાબમાં મળેલ કાગળની નકલ અમને આપી હતી. (તેને આ નોંધમાં અંતે પરિશિષ્ટ ૭ ગ તરીકે ઉતારી છે.)

૧૦૬. ગુજરાત માટે યુનિવર્સિટીનો સલાહ વિચારતી વખતે એ લેખ એક અગત્યનો દસ્તાવેજ થઈ પડે તેમ હોવાથી, મેં તેને અંતે પરિશિષ્ટ ૭ થ તરીકે ઉતાર્યો છે. વસ્તુતાએ, તે લેખ લખવાનું કારણ અમારી કમિટીના કામકાજ પરત્વે જ ઊભું થયું હતું, એ હવે જાહેર કરી શકાય. કમિટીના એક સભ્ય તરીકે મને લાગ્યું કે, આ અગત્યના પ્રશ્ન પરત્વે ગાંધીજીના વિચારો જાણી લેવા જોઈએ; ઉપરાંત મને એ પણ વિચાર આવ્યો કે, સ્વતંત્ર હિંદ માટે નવી યુનિવર્સિટીઓનો પ્રશ્ન, ખાસ કરીને તેના મુખ્ય મુદ્દાઓની બાબતમાં, સમગ્ર હિંદની ભૂમિકાએ હથેલી જોઈએ. તેથી કરીને મેં કણીક યુનિવર્સિટી કમિટીને આપેલા જવાબો (જુઓ આ નોંધમાં પરિશિષ્ટ ૨.) ગાંધીજીને મોકલી આપ્યા અને તેમનાં કીકાન્ટિપ્સ સાથે તેને 'હરિજન'માં પ્રસિદ્ધ કરવા વિનંતિ કરી. તેમણે મને જવાબમાં (તા. ૬-૧૦-૪૭) જણાવ્યું કે, તે પોતે એ બહુ વાંચી ગયા છે, પણ આ આખો પ્રશ્ન કસમચનો હોઈ તે તેમાં જોતરવા તૈયાર ન હોવાથી એ બહુ 'હરિજન'ની કટારોમાં તે છાપશે નહિ; અને ઉપરાંતમાં ધમ્મું કે, નવી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાના મુખ્ય સલાહ પ્રાંતો છૂટા પડે ત્યાં સુધી થોભવું જોઈએ. તથા જવાબના અંતમાં તેમણે મને જણાવ્યું કે, (તે કાગળની નકલ પરિશિષ્ટ ૭ કમાં આપેલી છે),

આ અંગે "હવે વધારે વિચાર મારી પાસે કરાવવો હોય તો કરાવજો." મેં તેમને લખી જણાવ્યું કે, આપણા સ્વતંત્ર બનેલા મુલકની હસ્તીને જ લગતા મોટા પ્રશ્નોમાં આપ રોકાયેલા હોઈ, 'હરિજન'ની કટારો આપ યુનિવર્સિટીના પ્રશ્ન અંગે રોકવાનું હીક ન માંતો, એ વાત સાથે હું સંમત થાઉં છું. પરંતુ મેં તેમને જણાવ્યું કે, તેમણે પોતાના પત્રમાં મને ટૂંકમાં જે લખી જણાવ્યું હતું. તેવાની જ તેમની પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી. તેમણે એ વાત કબૂલ કરી, અને ઉપર જણાવેલો લેખ લખ્યો.

૧૦૭. ટૂંકાણમાં અને પોતાની અનોખી મતોદ્દાના અને દરદર્શિતા સાથે ગાંધીજીએ પોતાના લેખમાં પુનર્વંદનાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નિરૂપ્યા છે; અને ઈ પ્રથમ વસ્તુએ પ્રથમ કરવી જોઈએ તેની સૂચના કરી છે, તે આપણને જણાવે છે કે, પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી આવવાની હોય, તોપણ તે પ્રદેશની સ્થાપના થયા પછી આવી શકે; અને આપણે જાણીએ છીએ કે, પ્રદેશના મુદ્દાએ કોમી પ્રશ્ન જેવા જ કસોટીબર્ધા અને ખતરનાક કોયડાઓ ઊભા થયાં છે. યુનિવર્સિટીએ એ બધામાંથી બચીને નીકળી જવું જોઈએ, અને એમ કરવાનો એકમાત્ર રસ્તો યુનિવર્સિટીની હકૂમતને ધિન-પ્રાદેશિક કરી મૂકવી એ છે. દુનિયામાં સર્વત્ર એ કબૂલ કરવામાં આવે છે કે, "યુનિવર્સિટીઓ જે સ્થળે વસેલી હોય તે સ્થળ માટે જ હોતી નથી;" જે કોઈ તેમાં દાખલ થયા આવે તેમને માટે તેમનાં દાર મુદ્દાં હોય છે.

આપણે આગળ જોઈ આવ્યા તેમ, પ્રાદેશિક હકૂમતની વસ્તુ તો યુનિવર્સિટીઓના કામને રાજ-કારોબારની એક વહીવટી શાખા તરીકે ખાતું બનાવી મૂક્યા ઇચ્છનાર પ્રદેશી હકૂમતનો જૂડો વારસો છે. એ વારસો હવે દૂર થવો જોઈએ. તો પછી સલાહ એ જોડો થાય છે કે, આઝાદ હિંદુસ્તાનમાં યુનિવર્સિટીની પુનર્વંદનાનું મૂળતત્ત્વ શું હોઈ શકે? બાપાશાહી તથા ફરજિયાત પ્રાદેશિકતાના શંકામાં

કાર્ડ રીતે યુનિવર્સિટીઓને પણ દીધા સિવાય
આપણે એકતા અને સરકૃતિને હત્તબત કરી
શકીએ ?

૧૦૮ એ પ્રશ્ન આપણને શિક્ષણના માધ્યમના
તથા રાષ્ટ્રભાષાના તથા સામાન્યપણે મીઠા ભાષાઓના
અભ્યાસના પ્રશ્ન ઉપર નર્મ ભય છે

૧૧

માધ્યમ - યુનિવર્સિટીની પુનર્ધટનાનું મૂળતત્ત્વ

૧૦૯ એ વસ્તુ નોંધપાત્ર છે કે, શિક્ષણના
માધ્યમનો પ્રશ્ન હિંદુસ્તાનમાં આધુનિક કેળવણીના
પ્રશ્નની મુખ્ય ગૂચડપ બની રહેતો છે, તથા
૧૮૩૫માં એ કેળવણી શરૂ થઈ ત્યારથી માડીને તે
પ્રશ્ન સરકારી તેપ જ મિનસરકારી મંડળોમાં સમર્થ
અને મોટા વિચારકોના મનને મળતો રહ્યો છે. આથી
એ આપણે જોઈએ છીએ કે એ પ્રશ્ન
પહેલા ધી નહોતો તેવો આગળ આવ્યો છે
કલા ૧૮૩૫નો ગાંધી એમાં અપરાધરૂપ ગણાય
તદાનત એટલી છે કે, ૧૮૩૫માં આ પ્રશ્નના મુદ્દાઓ
વિષે નિર્ણય લેવાની જવાબદારી પરદેશીઓ
ઉપર હતી, ત્યારે આજે સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે આપણે
પોતાને નિર્ણય કરવાનો છે આજે આપણે જે
નિર્ણય નર્મથી તે વિશે નહિ તો તે વખત એટલો
જ અગત્યનો અને યુગપ્રવર્તક નીવડશે

૧૧૦ ગાંધીયુગ દરમિયાન પ્રવર્તી રહેલા રાષ્ટ્રીય
અસ્મિતા અને સ્વાતંત્ર્યના જોગોને કારણે એક
વસ્તુ તો નિશ્ચિત તથા સત્યસમત થયેલી છે કે,
અંગ્રેજી તો જુલુ ભેદી એ તથા આઝાદીની પ્રાપ્તિ
થઈ ત્યાં મુખીમાં નીચેની સાતો પણ સામાન્યપણે
સ્વીકારાયેલી ગણાતી હતી છે કે —

(અ) શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજીનું સ્થાન
માતૃભાષાએ લેવું જોઈએ

(બ) રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી કીક ન મહેસાણ
તેવી રીતે ગોઠવવામાં આવેલા પ્રાંતોને આસાવાર
નવેસર ગોઠવવા જોઈએ

(૩) આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર તથા મંચરથ રાજ
કારોબાર માટે હિંદુસ્તાની રાષ્ટ્રભાષા બનવી જોઈએ

૧૧૧ પરંતુ આઝાદીનો તથા આપણા દેશનો
વકીવટ સંભાળવાની જવાબદારીનો સ્પર્શ થતા
વેત બંધી વસ્તુઓ પુનર્વિચારણા માગતી દેખાય છે

ઉપર જણાવેલી ત્રણે નહિ, તો ભાતાર પ્રાંતોને
લગતી મીઠા તો ખસ

૧૧૨ પહેલો મુદ્દો, કે ભાતારનું સાચું માધ્યમ
ભાષાકતી ભાષા જ હોઈ શકે, એ સિદ્ધાંતનો સર્વત્ર
સ્વીકાર થયેલો છે, અને એ વિષે તો પ્રશ્ન જ જોવા
થવાની જરૂર થી પરંતુ જેની વાત છે કે, તે
મુદ્દાને ભાતાર પ્રાંતો જોમા કરવાને લગતા બીજા
મુદ્દા સાથે ગૂચવી દેવામાં આવે છે, અને એક
જેવી વિચારસરણિ જોમા થઈ છે કે જે કેળવણીના
આ નક્કર મિદાંતને દૂર ખસેડી ઉચ્ચ કેળવણીનું
માધ્યમ રાષ્ટ્રભાષા અથવા સમવાય-ભાષા થવી જોઈએ
એવી હિમાયત કરે છે પરિણામે ૧૮૩૫માં દેશ સમક્ષ
જેવી સ્થિતિ જોમા થઈ હતી (અંગ્રેજી વિનંદી
ભાષાઓ), વગભગ તેના જેવી જ પરિસ્થિતિ હવે
જોમા થઈ છે અને હિંદુસ્તાની વિનંદી પ્રાંતભાષાઓની
વચ્ચે પસંદગી કરવાની વાત આપણી સમક્ષ ખડી
જરામાં આવી છે આખા હિંદુસ્તાનમાં ઉપવા
વગેરે માટે સાવનિક રાજમાન્ય માધ્યમ તરીકે કામ
દેનાર અંગ્રેજી ભાષાની શકારપદ સરખામણીને આધારે,
આ વિચારસરણિમાં મુખ્યત્વે હિંદી એકતાના નામે
હીન કરે છે અને તેમની આ હિમાયતની તરફેણમાં
મીઠા પણ કેટલાક ગોણુ સવડોના કારણે રમૂ
કરે છે જેના કે વિવાદીઓ અને શિક્ષકોની એક
પ્રાંતમાથી બીજા પ્રાંતમાં અવર-અવર, સારા કુશળ
શિક્ષકો મળવાની સગવડ, વગેરે વગેરે અર્થાત
અત્યારના યુનિવર્સિટીત્ર હેઠળ સહેનાઈથી મળી
શકતી હોવાને કારણે આપણે જે કેટલીક સગવડોથી
દેવાઈ ગયા છીએ તે બધી

૧૧૩ પરંતુ આપણે આ રશ્નને મૂળરૂપે તપાસી,
તેનો વત્તત વિચાર કરીએ તો કંઈ શકીએ કે ઉપરની

સમવડો પૂરી પાડતી એ કાંઈ માધ્યમ હોવા માટેનું આવશ્યક ક્ષણુ ન કહેવાય. એમ હોય તો તો એ વસ્તુ આપણને એવી અસંગત દલીલ ઉપર લઈ જાય કે, ગંધી યુનિવર્સિટીઓ માટે એક વિશ્વભાષા જ હોવી જોઈએ ! પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે, એમ હોવું આવશ્યક નથી, તેમ જ શક્ય પણ નથી. અને એ બંધી સમવડો તો નવી ખાસ આવશ્યકતાઓ અનુસાર બંધુ નવેસર ગોઠવાનું જવાને લગતી બાજતો છે. કેળવણીની ઉપલી કક્ષાઓએ વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકો, બ્યારે જરૂર પડે સારે, બીજા ભાષા સંદેશાકર્તા શીખી લઈ શકે છે. ઉપરાંત સર્વસામાન્ય રાષ્ટ્રભાષા બધા પ્રાંતોમાં બીજા ભાષા તરીકે ફરજિયાત સ્વીકારવાની છે. અને વળી, પ્રાદેશિક ભાષાઓ આપણી બંધી યુનિવર્સિટીઓમાં હવે પછી વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં શિખાતી જવાની છે.

૧૧૪. રાષ્ટ્રભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાની તરફેણમાં બીજા જે દલીલ આપવામાં આવે છે તે હિંદુસ્તાનની એકતાને નામે આપવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે,

“પ્રાંતીયવાદ કમનસીબે વધતો ચાલ્યો છે. દેશને ભાષાવાર પ્રાંતોમાં વિભાજી નાખવાની ભાવના બ્યાપક બનેલી છે. હવે તે વધારામાં, પ્રાંતિક ભાષાને ઉચ્ચ કેળવણીના માધ્યમ તરીકે દાખલ કરવામાં આવે, તો તે પ્રાંતિક અલગતાવાદને ધોળાવ, વિદેશી બોલોને કોતરવાર, અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને અવરોધનર વસ્તુ બીવશે.”

૧૧૫. પ્રાંતીયવાદ ખરાબ છે એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. પરંતુ તે વાદ પ્રાંતિક ભાષાને કારણે જીઓ થાય છે એવી દલીલ કરી શકાય? હરગિજ નહિ. આજે પણ આપણી પાસે અંગ્રેજ સામાન્ય માધ્યમ હોવા છતાં એ મોજૂદ નથી શું કે તેને બદલે કોઈ જો એમ કહે કે, વિમાળીય કે પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી જીબી કરવામાં પ્રાંતીયવાદની ગંધ રહેલી છે, અને તે વસ્તુ પ્રાંતીયવાદને જીબી કરનાર તથા ઉત્તેજનાર નીવડશે, તો તે કદાચ સાચું કોઈ શકે. પરંતુ આજે શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં જોઈ આવ્યા કે, ધણા લોકો એ વસ્તુને ભાષાવાર પ્રાંતરચનાના એક પ્રારંભિક પગલા તરીકે સ્વીકારે

છે. તેથી કરીને, પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી, અને કહેવાતી ‘પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિ’ના અભ્યાસ માટેના કેન્દ્ર તરીકે તથા પ્રાંતિક અસ્મિતાના નિધિ અને ધામ તરીકે (કેટલાકના ખ્યાલ મુજબની) તેની રચાપના એ ખરેખર અનિચ્છનીય છે, અને તેના વિચાર જ ન કરવો જોઈએ. આમ કહેવાનો અર્થ એ જ થાય છે કે, યુનિવર્સિટી એ કાંઈ પ્રાદેશિક કે વાડા જેવી મર્યાદિત કલ્પનાની વસ્તુ નથી. પરંતુ તે તો માનવ સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનને લગતી વિશાળ કલ્પનાની વસ્તુ છે; બન્ને પછી તે ગમે તે માધ્યમ દ્વારા કામ કરતી હોય. પરંતુ આજે આ તોંધમાં મારે કહેવાના મુખ્ય મુદ્દાઓમાંના એ એક છે. યુનિવર્સિટી પાસે કોઈ માધ્યમ તો હોવું જ જોઈએ, એ નક્કી છે; અને જો તે માધ્યમ માતૃભાષા જ હોવું જોઈએ એ ચોક્કસ સિદ્ધાંત હોય, તો પછી પ્રમાણિકતાની ધોડે એ જ સૌથી ઉત્તમ નીતિ અને સૌથી વધુ ખાતરીબરો માર્ગ કહી શકાય. પ્રજા અથવા જનતાને લગતી બાજતોમાં તેનું ભવિષ્ય સ્થપના હાથમાં સોંપવું, અને નહિ કે તેનાં વ્યવહારુ દેખાનાં ખોટાં ખોટાં હાથમાં, — એ જ હંમેશાં ઉત્તમ નીતિ અને સાચું ઠહાપણ છે.

૧૧૬. અને એ કંઈ ખાલી આદર્શ વાદ કે કેવળ સૈદ્ધાંતિક બાબત નથી; માધ્યમ તરીકે હિંદુસ્તાની નહિ, પણ માતૃભાષાને આપણે શા માટે દાખલ કરતી જોઈએ, તેનાં ધણાં વાસ્તવિક નક્કર કારણો છે. તે બધાં, આપણા રાષ્ટ્રચત્રનાં યુનિવર્સિટીએ જે કામ કરવાનું છે, તેને નરી દિશા આપી પુનર્ધટના કરવાને લગતાં છે, અને એ જ બાબત અત્યારે આપણે વિચારી રહ્યા છીએ.

૧૧૭. પ્રથમ તો, ઉચ્ચ કેળવણી માટે માધ્યમ નક્કી કરવાનો સવાલ એ કંઈ માત્ર અંગ્રેજોને માટે જોઈ અવેજ શોધી કાઢવાનો સવાલ નથી, કે જે અવેજ, અંગ્રેજ અત્યાર સુધી કરતી આવી છે તેમ, વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓ પર છાઈ બેસે. એ નરી છાઈ બેસનાર ભાષા અખિલ-હિંદની સર્વસામાન્ય ભાષા હોય, તેથી કંઈ તેના સ્વભાવ અદ્યાર્થ જાય નહીં; તેમ જ મુજરાતી, કે જેનો દુલ્લો બંધી બાળુ-અથવા સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, તેનું સ્થાન પચાતી

પાડવાના અખિલ હિંદની સર્વસામાન્ય ભાષાના મૂળ જૂત રીતે ખોટા દાવામાં કંઈ તદાવન પડે નહિ.

૧૧૮. વળી, આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે, હવે પછી યુનિવર્સિટીઓનું રાષ્ટ્રીયનત્વમાં ગ્ધાન બદલાવાનું છે. અસાર સુધી આપણે બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓનું અતુકરણ કર્યું કરવું પડતું હતું હવે તો એક આઝાદ પ્રજાના જીવન અને મસ્તુતિમાં યુનિવર્સિટીને જે સાચું સ્થાન હોવાનું હોય છે, તે તેઓએ મેળવવું પડ્યું હવે તેમનું જામ અચેત્ત જાણનારા સરકારી નોકરો અને થોડા નિષ્ણુતો પૂરા પાડવાનું માત્ર નથી. તેમણે “સમાજની અદ્યના ત્રણ વિભાગો — ઉપરની ટોચ, નિષ્ણુતો, અને બાકીની આમજનતા, — એ ત્રણેને તાલીમ આપવાનું કામે વળગવું પડશે.” અને આ ત્રણ વિભાગો એક મેઢથી અનગ રહી જ ન શકે, તેઓએ હિંદી પ્રજાએ એક અખડ એકમરૂપે ઓતપ્રોત થઈ જવું જોઈએ અને આ ત્રિવિધ તાલીમ જે લોકશાહીની ઢમે ચલાવવાની હોય, તો તે બધા વિભાગોની જાગૃતતા, સામાન્ય માણસની ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો વિના ન થઈ શકે ત્યારે જ યુનિવર્સિટી લોકોની યુનિવર્સિટી બની શકે, અને તે તરીકે તથા તેમની મસ્તુતિના રખેવળ અને પ્રચારક તરીકે કામ કરી શકે.

૧૧૯ બીજો એક વિચાર પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવો છે કેમકે પ્રજામાં લોકશાહી અને મસ્તુતિના વિકાસના ઇતિહાસ તરફ આપણે નજર કરીશું તો આપણને જણાશે કે, ઉપના વર્ગોની, અર્થાત્ ઉપરની ટોચમાં લોકોની ભાષા, કે જે પ્રાદેશિક દેશી ભાષાઓ ઉપર પ્રભુત્વ ચલાવી રહી હતી, તેને સ્થાને પ્રાદેશિક દેશી ભાષાઓ આવે છે; અને એ ભાષાઓએ વખત જતા, એટલી જ પ્રતિષ્ઠા મેળવી હોય છે યુરોપમાં, પુનરુત્થાન અને સુધારણાના યુગે પછીના સદાયમાં લેટિનની જગા યુરોપીય ભાષાઓએ લીધી, અને તેઓ આજે તે તે પ્રદેશની યુનિવર્સિટીઓમાં માધ્યમ બની છે. સામાન્ય માણસને જે ભાગ સમાજ જીવનમાં ભળવાનો છે તે જાણવાની, અને ઉપના વર્ગો સાથે જ તે ભાગ ભળવાની તેની આસરવકતા

જ એ ક્રાંતિકારી બનાવમાં કારણબૂત થઈ છે. સસ્કૃત સામેની પાલિ, પ્રાકૃત અને ‘ભાષા’ની ચળવળે પણ જુઓ છેલ્લા છ કે સાત સદાય દરમ્યાન વિસ્તેરી બાર કે પદર મુખ્ય હિંદી ભાષાઓ, કે જેમનો વ્યવહાર થોડાક હજાર નહિ પણ કરોડો લોકો કરે છે, તે બધી પણ એવી જ ઐતિહાસિક પ્રક્રિયામાંથી જન્મેલી છે. ફારસી અને અચેત્ત ભાષાની શિરનેરીના ખરાગમાં ખમર દલાડાઓમાં તે બધી ટકી રહી છે. વસ્તુતાએ તો તેઓએ એ બંને ભાષાઓની શિરનેરી છતાં તેમનામાંથી પોતાને જોઈવું પોષણ મેળવી લઈને સમૃદ્ધ બનવા વડે પોતાની જીવનશક્તિ પુરાર કરી આપી છે.

૧૨૦. પરંતુ કેટલાક લોકો એવા પણ છે, કે જેઓ માધ્યમ તરીકે રાષ્ટ્રભાષા માટેના તેમના ઉત્સાહમાં તણાઈ જઈ, એવું પણ કહેવાની હદે જાય છે કે, તેને વારણે પ્રાંતિક ભાષાઓ ઇન્દે કુલ થઈ જાય તોપણ તેમને કરો વાધો નથી! પરંતુ આપણી પ્રશંસકમતી છે કે, આવી રાષ્ટ્રીયતા આપણી પાસે તે ભોગ માગતી જ નથી આપણે ઉપર જોઈ આખ્યા તેમ, આ ભાષાઓનો વિકાસ કંધી શકાય તેમ જ નથી, તથા હિંદુસ્તાનીની સાથે સાથે જ તેઓ સૌ પોતાની જાનને એક રાષ્ટ્રીય વણાટમાં ઓતપ્રોત કરી લે, તે માત્ર શક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ હિતકર અને આસરવક છે. આપણા ખોટા નિર્ણયને કારણે આપણી ભાષાઓ વચ્ચે કુટુંબ-વિગ્રહ જાગે રહેવા ન જોઈએ. છતાં જો, રાષ્ટ્રભાષાને કુરુપયોગ કરી, તેને અચેત્તના અવેનદનના સ્થાપનમાં આવે, તો ચોક્કસ એવું જ બનવાનું કે, પ્રાદેશિક ભાષાઓ નણ્વિકસી ચાલુ રહેવાની, અને યુનિવર્સિટીની કક્ષાએ નહિ પહોંચી શકવાની, કે જે કક્ષાએ પહોંચવાનો તેમનો ન્યાયી દાવો તેમ જ જન્મસિદ્ધ હક છે કારણ કે, આપણા બધા બજાર, શિક્ષણ અને મશાબનકાર્યના માધ્યમ તરીકે તેમને ઉપયોગમાં ન લઈએ, તો તેઓ તેટલા પૂરતી અણ્વિકસી જ રહે, એ નક્કી છે. મેં ઉપર બતાવી આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે મુજબ, એમ જો અરેખ્ય બને, તો તે એક આદરપ નીવડે અને લોકશાહી તથા કેળવણીના વિકાસ જરૂર અસરોધાય.

૧૨૧. અને વળી, તેનાથી હિંદુસ્તાની અને આ ભાષાઓ વચ્ચે એક એવી ખેંચાતાણી જોવી થાય કે જે ખરેખર ભારે ખતરનાક નીવડે. વસ્તુતાએ જો

ખેંચાતાણી સંક્રુચિત પ્રાંતીયવાદને ઉત્તેજવાનું કામ કરે, કે જે વાતનો માધ્યમ તરીકે રાષ્ટ્રભાષાની હિંમાયત કરનારાઓને પોતાને જ આપણો બધો ડર છે.

૧૨

હિંદુસ્તાની વિનં પ્રાંતિક ભાષાઓ

૧૨૨. સ્વીકારી લેવા માટે સર્વમાન્ય એવી કોઈ એક રાષ્ટ્રભાષા તૈયાર જ હોત, તો તો હિંદુસ્તાનીને માધ્યમ બનાવનારાઓનો પક્ષ સમગ્ર શકાય તેવા પંજી રહેત. પરંતુ હકીકતે પરિસ્થિતિ એવી છે કે, આપણા રાષ્ટ્રીયપણાની સાથે સાથે આપણી રાષ્ટ્ર-ભાષાને પણ હજી વિકસવાનું છે. રાષ્ટ્રભાષા તો આપણી રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક, અરે ખુદ તેનો આર્ગિષ્ઠ્યકાર જ બની રહેવાની છે. પરંતુ આ બાબતમાં પણ હિંદીના તથા સંસ્કૃતભાષા અને હિંદુપણાની ભાવનાના પુનરુદ્ધારના સાંકડા ખ્યાલો પોતાનાં સંક્રુચિત મૂલ્યો સ્થાપિત કરવા, અને સાચી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની આગે-કૂચને વેરવિખેર કરી નાખવા પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. એવું દેખાય છે કે, આ આનંદ ખુદ આપણા રાષ્ટ્ર-માનસના પેટાણને તળિયેથી જ નળે જોડે આવવા લાગ્યું છે. ગાંધીજીએ તેની સામે આપણને નીચેના શબ્દોમાં ચેતવ્યા હતા :

“અસંગપણાની ભાવના આપણામાં હંમેશાં આગળપડતી રહી છે. દરેક જણ પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો જ વિચાર કરે છે. કોઈ આખા દેશનો વિચાર કરતું જ નથી. એકત્રિતપણાની ભાવના પણ મોજૂદ છે એમાં શંકા નથી, પરંતુ તે કદી અવાજ ઉઠાવે તથા હિલચાલ કરી મૂકે તેવી નથી હોતી; પરંતુ અસંગ પડી જવાની ભાવના હંમેશ ઉપર રહેતી હોય છે અને સ્વભાવથી જ તે વધુમાં વધુ ભુમરાણ કરી સૌનું ધ્યાન ખેંચતી રહે છે. કોમી બાબતોમાં તે સૌથી વધુ દેખા દે છે. એનાથી બીજાં શ્રેણીમાં પણ બચ-સંકાતું વાતાવરણ જીવું થયું છે. . . .”

દાખલા તરીકે, કેળવણી અને તેના માધ્યમનાં શ્રેણીમાં, કે જેમની આપણે અહીં ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ.

૧૨૩. પ્રાંતિક ભાષાઓ આવા ખ્યાલોથી મુક્ત છે. તેઓ પૂરતી વિકસેલી નથી એ વાત અસંખ્ય સાચી છે. પરંતુ તે સ્થિતિ તો હિંદીની પણ છે. પરંતુ આ બંધી ભાષાઓનું એક લક્ષણ એ છે કે, તેઓને કોઈ એકની સામે કશો હરીફ-દાવો કરવાપણું નથી, અને સૌના જોડિયા તથા બેગા પ્રયત્નથી તે દરેક પોતાપોતાની રીતે યુનિવર્સિટીનું માધ્યમ બની શકે તેવી કક્ષાએ વિકસવા તત્પર છે. રાષ્ટ્રભાષાએ કશું કરવું જ હોય તો તેણે આ એકત્રિત પ્રયત્નમાં પુરવણીરૂપ થવું જોઈએ, પરંતુ તેની સાથે કદી અથડામણમાં આવવું ન જોઈએ, કે પ્રાંતિક ભાષાઓના હરીફ થઈને જીભા રહેવું ન જોઈએ.

૧૨૪. આ સ્થળે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે, રાષ્ટ્રભાષાની ચળવળનો પાયો આખા દેશના લોકોને આપવામાં આવેલી એ ખાતરીમાં રહેલો છે કે, હિંદુસ્તાની ભાષા “પ્રાંતિક ભાષાઓનું સ્થાન લે એની ધારણા રાખવામાં આવી નથી, પણ તે તેમને પૂર્તિકેપ અને તથા આંતર-પ્રાંતીય સંબંધ માટે વપરાય એવો ધરાહો રાખવામાં આવ્યો છે.” (ગાંધીજી). હવે જો આપણે આપણા આ નિરધારથી સ્થિત થઈ, પ્રાંતિક ભાષાઓને તેમના સંમાન અને આદરને સ્થાનેથી ખસેડીએ, અર્થાત્ તમામ પ્રકારના શિક્ષણનું માધ્યમ બનવાના તેમના ઉઘાડા હકમાંથી તેમને દૂર કરીએ, અને તે સ્થાને રાષ્ટ્રભાષાને લાવીએ, તો રાષ્ટ્રભાષાની ચળવળની આખી ધમારત કડબસ તૂટી પડશે, તથા એક પેઢીથી પણ વધારેનો પ્રયત્ન ધૂળ મેળવ્યા જેવું થશે. તથા તેનું પરિણામ માત્ર અંગ્રેજી આણું રહેવામાં જ આવશે. અને હિંદી-નાગરીવાળા જો તેમ કરવા જશે, તો તેનો તો તેથી પણ વિશેષ વિરોધ થશે, કારણ કે

એને તો હિંદી ભાષા, કે જે ઉત્તરની પ્રાચીન ભાષાઓમાની માત્ર એક છે, તેની સામાન્યચાલી જ ગણી લેવામાં આવશે રાષ્ટ્રભાષાને માધ્યમ તરીકે કદીક આપણે સ્વીકારીએ તો ન પશુ તે સ્થિતિ ફક્ત ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે તેને આપણે આપણી સમગ્ર પ્રજાના એકત્રિત પ્રયત્નો વડે નિકામની હોમ આના અનુસંધાનમાં પડિત જવાહરલાલજીના નીચેના શબ્દો ટાકવા જેવા છે —

‘દરેક સમજતું જોઈએ કે, ઈર્ષ ખરી ભાષા કાયદાથી બની ન શકે સચય ભાષા વિકસીને બને છે તે અસુક દિશામાં પણ વિકસે પડેવાના કિસ્સામાં ભાસાનો સાહિત્યિક વિજ્ઞાન માત્ર પ્રવેશના કુપવા વર્ગમાં જ થતો આજે હવે તેમ નથી બનતું આજે હવે ભાષાઓનો પ્રાગતિ-વિકાસ થતો જાય છે એવો વિકાસ ભાષાના સાહિત્યિક અવરોધમાં પણ પરિણમે, પરંતુ તેઓ વધુ સક્ષિપ્તશી અને અને વધુ પ્રાણુવાન બની જાય છે’ (હેન્ડબાઉન્ડ એન્ડ સાયલમાપી ‘ઈર્ષ એન્ડ ગડિયા’, ૧૨-૪૮)

૧૨૫ પરંતુ માધ્યમની દેરમદગી તો શરૂ થવી જ જોઈએ અને તારાવદ કમિગીએ આ બાનનમાં સ્પષ્ટ દોરવણી આપી છે તથા યુનિવર્સિટીઓને પોતાની સનાહ જેમ અને તેમ જલદી અમનમાં મૂકવા તાકીદ કરી છે તે આ પ્રમાણે છે —

“(૧) યુનિવર્સિટીની સ્થાએ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજીને વ્યવસ્થા હવે પછીના પાંચ વર્ષમાં દસી નાણાઓ આવી જવી જોઈએ

(૨) આ ગળા દરમિયાન યુનિવર્સિટીઓએ રાજ્ય પ્રાંત કે પ્રદેશની ભાષાને શિક્ષણ તથા પરીક્ષાના માધ્યમ તરીકે અપનાવવા જોઈએ (૧૯૪૮થી માંડીને) પાંચ વર્ષના સમય બાદ સિવાય અને પરીક્ષાના માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજી બંધ થાય’

૧૨૬ ઉપરાંત, કમિગીએ એમ પણ કહ્યું છે કે, “યુનિવર્સિટીની પહેલપ્રથમ ડિગ્રી માટેના અભ્યાસ ક્રમમાં હિંદીની સમવાય-ભાષાની ફરજિયાત પરીક્ષા હોય” પરંતુ આ નિયમ નવો છે તેથી સાચા માર્ગ એ હોઈ શકે કે, હિંદુસ્તાનીનો પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ તરત જ થોડા કાંદો જોઈએ અને તેને કોનેજના બધા વર્ગમાં બધા વિદ્યાર્થીઓ માટે તરત જ શરૂ કરી દેવો જોઈએ પછી જેમ જેમ

આગળ જઈએ તેમ વરસો વરસ આ અભ્યાસક્રમને આગળ વધારવામાં આવે, અને એમ અતે તે યુનિ વર્સિટીની પદવીના અભ્યાસક્રમની કક્ષાએ પડેએ

૧૨૭ એ એટલી વાત છે કે, બહુમતી અફેવાન માધ્યમ માન્યતાની તારાવદ કમિગીની ભવામણને મજૂર રાખતો નથી, પણ કહે છે કે,

‘આમાર અભિપ્રાય મુજબ ગુજરાતી અને અથવા રાષ્ટ્રભાષાને દાખલ કરવી એ એક જ કરવા જેવી સાચી વસ્તુ છે’ (૧૨૫૯)

અને પછી માધ્યમ અંગેના પ્રકરણને ૭૬ (ફક્ટો ૩૪) કહે છે કે,

‘એ તો હવાઈ છે કે, આ વિષયો અને અભ્યાસક્રમોમાં જ્યાં નુકી ગુજરાતી અને અથવા રાષ્ટ્રભાષાને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અપનાવવામાં ન આવે, ત્યાં મુખી નિશ્ચિતના માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજી સાધુ રહેશે

તથા પછી આમ જલ્દી પૂરું કરે છે કે,

“અમે જે ફેરફારોની બહુ મજૂ કરીએ છીએ તેમની સામાન્ય ફેરફારો જ અમે ઉપર દિશ્વર્શન શબ્દો છે તેમનો સમયના વહેણ મુજબ વિચિત્ર અર્થ કરવાનું અને અમલમાં મૂકવાનું તો અમે યુનિવર્સિટી ઉપર છોડીએ છીએ.”

૧૨૮ સરકારે અમારી આગળ માધ્યમના મુદ્દાને ખામ ઉલ્લેખ કર્યો નથી (જુઓ ફક્ટો ૩માં ઉલ્લેખેના તપાસના મુદ્દાઓ) પૂતા યુનિવર્સિટીનો કાયદો માધ્યમ બાનન કશું કહેતો નથી અને અમારી કમિગીએ જે ભવામણ કરી છે તે ઉપરથી મને બીક છે કે, સરકાર એ રૂઝ યુનિવર્સિટી ઉપર ડોડવાનું જ પસંદ કરશે પરંતુ, મે બનાવના પ્રયત્ન કર્યો છે તે મુજબ, ઉચ્ચ કેળવણી માટેના માધ્યમોના પ્રશ્ન યુનિવર્સિટીઓની સુધારણાનું અગત્યનું મધ્યમિદુ છે એ પ્રશ્ન એટલો અગત્યનો છે કે અત્યારે નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટેનું તે સપૂર્ણ નહિ તો મુખ્ય પ્રયોજન તો હોતું જ જોઈએ તથા મે એવી સૂચના કરી હતી કે, આ મુદ્દો નવી યુનિવર્સિટી માટેના કાયદાની પ્રસ્તાવનાનો એક ભાગ મનવો જોઈએ હું અમારી સમક્ષ જુમાની આપનારા

ઓમાંના એક અગત્યના સાક્ષી શ્રી. કે. મો. કંબેરીના
જવાબ ટાંકું છું :—

“પ્રમુદ શિશુલુ” માધ્યમ ગુજરાતી હોવું જોઈએ.
એવો યુનિવર્સિટી માટેના કાયદામાં જ ઉલ્લેખ હોય
એવું તમે ઇચ્છો ખરા ? કે પછી, માધ્યમ ગુજરાતી
હોવું જોઈએ કે નહિ, એવું નક્કી કરવાનો વિકલ્પ
ગોરેટ પાસે રહેવા દઈને તમે તેને બિનસલાહભરત
ગણવા છડો ?

હું માધ્યમ ગુજરાતી હોવું જોઈએ એવું કાયદામાં
કહી દેવામાં આવે, એવું હું ઇચ્છું.”

અસંમત, આમ કહેનારાઓ એટલું સ્વીકારતા જ
નથી છે કે, જે શિક્ષકો ગુજરાતી ન ગણતા હોય તેઓ
વચગાળામાં હિંદુસ્તાની વાપરી શકે.

૧૨૧. અંગ્રેજીના સ્થાન વિષે છેવટે નોંધ લેવી
બાકી રહે છે. મિસલ સ્કૂલમાંથી અંગ્રેજ કાઢી નાખ-
વામાં આવે છે. પરિણામે, ‘પાંચ વર્ષ’ બાદ, કોલેજમાં
દાખલ થતા વિદ્યાર્થી આજના વિદ્યાર્થી જેટલો
અંગ્રેજીમાં સારો નહીં હોય. માધ્યમની ફેરબદલી માટેની
ચળવળ ઉપર આ વાતની અનુકૂળ અસર જ પડવાની
તથા તેને લીધે તેને વેગ મળવાનો. પછી તો, ત્યાં સુધી
આપણને જોઈતી ચોપડીઓ ગુજરાતીમાં તૈયાર મળે
નહિ, ત્યાં સુધી અંગ્રેજ ભાષાની ચોપડીઓનો ઉપયોગ
કરવા પૂરતી તે ભાષા ઉપયોગી રહેવાની.

૧૨૦. અંગ્રેજ ભાષા ફરજિયાત રહેવી જોઈ એ
ખરી ? મને લાગે છે, કે એ પ્રશ્નની ચર્ચામાં બિનરવું
એ નાહક કાલસેષ છે, કારણ કે અત્યારે એ
ફરજિયાત જ છે અને લક્ષણ તો એવાં છે કે,
આવતાં થોડાં વર્ષો સુધી તે તેવી જ રહેવાની. મારે
મન સુદાનો સવાલ જુદો છે. ધારો કે, એક
વિદ્યાર્થી એવો છે કે જે અંગ્રેજ વિના ચલાવવા
માગે છે, અને તેને બદલે કોઈ પણ આધુનિક દેશી
ભાષા લેવા રાજ છે. એવા વિદ્યાર્થીને મરાઠી, તામિલ
તેલુગુ કે બીજી ભાષા નહિ પણ અંગ્રેજ લેવાની
ફેરજ પાડવામાં આવે ખરી ? આ પ્રશ્ન પ્રસ્તુત
એટલા માટે છે કે, પ્રેમચુએટ થવા માટેના અભ્યાસ-
ક્રમમાં એ જાતની અતિ ઇચ્છવા જેવું પરિપાટી
ચર ચાય એ સાદું છે, એમ બતાવે છે. મને લાગે
છે કે, એવા વિદ્યાર્થીને એ વિકલ્પ મળવો જોઈએ.
અને તે આજ હું કે આપણે આપણી આજના

યુનિવર્સિટીઓના વિકાસમાં જેમ જેમ આગળ વધીશું,
તેમ તેમ એ પ્રવાહ વધતો જશે. આ વસ્તુ
આંતરપ્રાંતીય એખલાસ અને પિછાન, તથા મુદ્દ
નિર્દોષ રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના ઊભી કરવામાં
ઘણી મદદગાર બનશે, એવો મારો અભિપ્રાય છે.
તેનાથી વૃજનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને પણ
પ્રેરણા મળશે અને પરિણામે પ્રાંતભાષાઓ એકબીજાના
વિકાસ અને સમૃદ્ધિમાં હેતુશૂન્ય બનશે.

૧૨૧. પરંતુ હું આમ કહીને અંગ્રેજીનું મૂલ્ય
કોઈ પ્રકારે ઓછું કરતો નથી. હું તો તેને તેના
યોગ્ય સ્થાને મૂકું છું, અને તે સ્થાન એટલે તેનો
આંતરરાષ્ટ્રીય ઉપયોગ. આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં
એશિયાની અને યુરોપની ભાષાઓના અભ્યાસક્રમ
હોવા જોઈએ; અને તેઓમાં અંગ્રેજીનું સ્થાન
ઔથી મોખરે હશે. હાઈસ્કૂલમાં પણ તે એક વિષય
તરીકે હોય. હું જે કલ્પું છું અને જેની ઇચ્છા
રાખું છું તે તો એ વાતની કે, જેઓને અંગ્રેજીને
બદલે પોતાની માતૃભાષા સિવાયની બીજી કોઈ
આધુનિક પ્રાંતભાષા લેવાની ઇચ્છા હોય, તેમને તેની
જૂટ મળવી જોઈએ. બહુ થોડા વિદ્યાર્થીઓ તેમ
કરશે, અથવા કોઈ તેમ નહીં કરે, એ વાત અપ્રત્યુત
છે. એનાથી તો મારી હિમાયને જ બળ મળે છે કે,
એ વિકલ્પ આપવામાં કશું જ નુકસાન નથી.

૧૨૨. માધ્યમની ફેરબદલી અંગે હવે એક વધુ
મુદ્દો કહેવાનો રહે છે; અને તેનો અમલ કરવો એ
આપણી સરકારોના હાથની વાત છે. આગળના
એક પ્રકરણમાં મેં જણાવ્યું છે કે, અંગ્રેજ ભાષાને
સ્વીકાર રાજકારણ, શિક્ષણ અને વેપારધંધા મારે
થવાથી તેના ફેલાવાને કેવી રીતે ઉત્તેજન મળ્યું હતું.
નવા માધ્યમો તથા રાષ્ટ્રભાષાનો પણ હવે એ જ
પ્રમાણે સ્વીકાર થવો જોઈએ. સરકારે જાહેર કરી
દેવું જોઈએ કે, પ્રાંતિક વહીવટ તે પ્રાંત કે પ્રદેશની
ભાષામાં ચલાવવામાં આવશે અને મધ્યસ્થ વહીવટ
રાષ્ટ્રભાષામાં. જે લોકો અસુક પ્રદેશમાં રહેના હોય
પણ તેની ભાષા ન ગણતા હોય, તેઓ રાષ્ટ્રભાષા
વાપરી શકે, એ તો અસંમત ઉધાકું છે. મને આશા
છે કે અત્યારે ઘડાઈ રહેલું આપણું નવું બંધારણ
એ અમલ કરી તેને

ઉપસહાર

૧૩૩ આત્મર સુધી મેં જે બતાવના પ્રયત્ન કર્યો કે, હું સાચી મનમતી-અધ્યાત્મ સાથે સમત થઈ શક્યો નથી હવે મારી દીન પૂરી કરતા હું એટલું જ પૂછું છું કે, દેશમાં આપણે શું કરના માગીએ છીએ? શું આપણે મુમર્શુ યુનિવર્સિટીનું નિરીક્ષકરણ કરના માગીએ છીએ? તેના જવાબમાં મેં જણાવ્યું છે કે, જો એમ કરવું જ હોય તોપણ ગુજરાતની ઉચ્ચ કેળવણીને વિમગ્ન નહીં એવી રીતે કરવું જોઈએ અને નહીં કે માત્ર તે કરવા ખાતર જ પ્રાતઃમાથી અમુક પ્રાદેશિક હુકમો યુનિવર્સિટીની હામત ગાંધી માત્ર જુદો પાડી આપવાથી આ કે તે અંકે ગતિ આપણે રેતું નહીં સરે તથા મેં એ પણ બતાવ્યું છે કે, મુમર્શુના નિરીક્ષકરણનો સમાન પાત્ર વડે અગાઉ ગમે તેવા હશે પણ, મેં દર્શાવેલા કારણોને લઈને (જુઓ ૨૪૨૭ ૮, ૨૪૨૭ ૭૧-૮૦) હવે તે એટલો ખવો જોએ થવો બાકી રહેતો નથી.

૧૩૪ તો પછી આપણે શું જોઈએ છે? જો આપણે ગુજરાતના સામાન્ય વાની ૧૨૬ નજર કરીશું, તો તેની એકમાત્ર ચિંતા તો યોગના બાગ્ધર માટે ધૈર્યજગા જ ના અને પરીક્ષામાં સારું પરિણામ મેળવના પૂરતી જ હોય છે એને એથી વિશેષ કશાની પડી હોતી નથી ચાનુ ધરેડની વાસ્તવિકતા જ શ્રદ્ધા તેની કાન વધારે ચઢી બેઠેલી હોય છે તેથી કરીને એ પ્રશ્ન તો જોએ સામાજિક હિતની દૃષ્ટિમાં સમજપૂર્વક વિચાર કરે છે તેઓને માટે — એટલે કે લોકોના આયોજનો અને સરખાર માટે છે સમાજના એવા તરફ જ નથી વસ્તુ માગી રહ્યાં તેઓને એવી યુનિવર્સિટી જોઈએ છે કે જે હમણા જન્મેના નવા યુગની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓ પૂરી પાડે અત્યારની યુનિવર્સિટીઓને તે દૃષ્ટિબિંદુ અનુસાર ધરમૂળથી સુધારવાની તથા નવેસર રચનાની જરૂર છે તેથી કરીને આપણે અરેખર નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવા બહાર પડીએ

તોપણ તેમાં ચોખ્ખા દેખી શકાય તે પ્રમાણે પુનર્નિર્ધારના આ લક્ષણો તો આપના જ જોઈએ

૧૩૫ આ બામતમાં ગુજરાતનો દાખલો ખાસ જુદો જ છે શરૂઆતના એક પ્રકરણમાં મેં સદગત ડો. કુનના એ અર્થના શબ્દો મકથા હતા કે, આધુનિક ગુજરાત એ ગાંધીજીનું મર્જન છે, અને સાથે સાથે તેમણે એ પણ કહ્યું હતું કે, પ્રાતને અતુરપ નવી યુનિવર્સિટી આપની એ તેમનું (ગાંધીજીનું) કામ છે મધ્યાહને જે છે આધુનિક ગુજરાતને સજવામાં તેમણે ઉપયોગમાં લીધેલા મુખ્ય હથિયારો મા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એક હતું આ મીના આપણને આપણા નિર્ણય ઉપર અમર કરનારી મુખ્ય બામતોમાંની એક હોતી જોઈએ એ ઉલ્લેખ છે

૧૩૬ યુનિવર્સિટી, હવે પછી તે ગમે તે જાત અથવા પ્રકારની હોય, પણ તે સમાજનું અગત્યનું અંગ છે, અને સમાજના વિશ્વસ પર તે પોતાની મારી કે માળી પણ જીવત અસર અચૂક પડાચાડે છે તેના મત્તજપ્રદેશની આ અગત્ય અને ગભીરતાને કારણે જ તે એક ગણુનરીમાં લેવા યોગ્ય બની રહે છે એ કારણે જ તેની પુનર્નિર્ધારના એ તાર્કિક અમનને લગતો પ્રશ્ન બની રહે છે માત્ર મોગી મોગી વાતો કરવી એ આ જૂમિગાએ આપણને કશા ઉપયોગની નહીં નીરડે આપણે એ મોગી વાતોને પુનર્નિર્ધારના આપણા અત્યારના વ્યક્તિમાં ઉતારવી જોઈએ આ કાર્યક્રમ આપણે ધરમૂળથી તેવો મોગા કે મહત્વાકાંક્ષી ન હોય કે તેવો દેખાતો ન હોય, એમ બને કલ્પ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં તેમ બની શકે તેમ ન હોય પરંતુ જૂની ધરેડમાંથી સ્પષ્ટપણે નવું પ્રવાણ કરવાપણ તો તેમાં હોવું જ જોઈએ તથા લવિષ્યના વિકાસ તરફ નજર રાખીને નવી દિશામાં એક પગલું સ્પષ્ટપણે ચાલવું તથા ભરાવું જોઈએ

૧૩૭ તો સી એન વકીલે તેમની મૌખિક જુબાનીમાં (જુઓ ૨૪૨૭ ૮ ૨૪૨૭ ૭૨) કહ્યું હતું તે પ્રમાણે એ નવા પ્રવાણની મુખ્ય દિશાઓ ત્રીણેની બે હોય —

(અ) શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજીને બદલીને ગુજરાતી કરવું;

(બા) યુનિવર્સિટીના પ્રકારમાં ફેરફાર કે તેની પુનર્ગઠનાનું સ્વરૂપ: અર્થાત્ તે વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી તથા સ્થાનિક હોય.

પ્રથમ ફેરફાર તો કાર્યકર્તાઓના જૂથના સાચા દિશના પ્રયાસોથી સાધવાના વિકાસની વસ્તુ છે. તેને માટે એક મિશન માટે હોય તેમાં ખત અને પ્રયત્નની જરૂર, પડે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે આ દિશામાં પ્રારંભ-કાર્ય કરેલું છે, અને શ્રી કિશોરજ્ઞાન મહાસ્વામીજીએ જુલાઈ ૪, ૧૯૪૮ના 'હરિજન'ના અંકમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે:—

“... શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે કેઈ દેશ ભાષાને કોઈ પણ બમિશ્ન એ શાખલ કરવી એ કોઈ ન ઓળંગી શકાય એવી મુશ્કેલીવાળું કામ નથી, એમ હું અમુક પ્રમાણમાં વિશ્વાસ સાથે કહું છું.”

૧૩૮. માધ્યમની ફેરફાર સામે કેટલાક લોક ને એ વાંધાઓ ઉઠાવે છે તેનો જવાબ પણ વિદ્યાપીઠનો ભક્તભરો આપી દે છે. પ્રથમ તો એમ કહેવામાં આવે છે કે, પ્રાદેશિક ભાષાથી પ્રાંતિક અંકુચિતતા ઊભી થશે. વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રવાદી નીવડ્યા છે; અખિલ ભારતીય દર્શિર્ણદુ અને દર્શિકાણુ એ એમનાં મુખ્ય લક્ષણોમાંનું એક છે. બીજું, એમ કહેવામાં આવે છે કે, ગુજરાતી મારફતે બૌદ્ધિક તૈયારીનું જે ધોરણ શક્ય છે તે, અંગ્રેજી મારફતે જે સારી શકાય તેની મરખામણીમાં, જરૂર જિતરવું નીવડશે. હું માનું છું કે, આ બહુ અસ્પષ્ટ આક્ષેપ છે અને ગંભીરતાપૂર્વક કરવામાં આવેલો નથી. વિદ્યાપીઠે એ બતાવી આપ્યું છે કે, એ જરા પણ ટકી શકે તેમ નથી.

૧૩૯. હવે નવા પ્રવાણની બીજી દિશા તરફ આવીએ: અર્થાત્ યુનિવર્સિટીના પ્રકાર ઉપર. આ વસ્તુ તો ન્યાયમૂર્તિ ભગવતીએ પોતાની મૌખિક જુઘાનીમાં (જુઓ પ્રકરણ ૮, ક્રક્રે ૭૪) દર્શાવ્યું

છે તેમ, માત્ર કાયદા વડે સારી શકાય તેમ છે. પરંતુ યાદ એ રાખવાનું છે કે, આ નવા પ્રકારનું યુનિવર્સિટી-તંત્ર એ માત્ર બંધારણનું જ નહીં માગણું ન બની રહેવું જોઈએ; પણ કામકાજના નવા સિદ્ધાંતરૂપે તથા આપણને જેની જરૂર છે તથા આપણે જે મેળવવા ઝંખીએ છીએ તેવી કાંઈક નિશ્ચિત વસ્તુ સિદ્ધ કરવાના મિશનરૂપે તેમાં આત્મા અથવા પ્રાણ હોવો જોઈએ. આ દર્શિર્ણદુથી જ માધ્યમના પ્રશ્નને મેં આપણી યુનિવર્સિટીઓની પુનર્ગઠનાના મધ્યર્ગિદુ તરીકે વર્ણવ્યો હતો. તેવી યુનિવર્સિટી જે ઊભી કરવામાં જ આવે, તો આ વસ્તુ જ તેના મિશન અને પ્રયોજનરૂપ બનવી જોઈએ. તેણે ગુજરાતી મારફતે જે કોઈ અવ્યાસક્રમે શીખવી શકાય તે વડે જ શરૂઆત કરવી જોઈએ અને યોજનાબદ્ધ કામકાજ અને અશીધન દ્વારા થીજ વધુ અવ્યાસક્રમે અપનાવતા જવું જોઈએ. કણીટક યુનિવર્સિટી કમિશનની પ્રશ્નાવલી (જુઓ આ નોંધમાં પરિશિષ્ટ ૨)ના મારા જવાબોમાં આ બતની કાર્યદિશા વિશેના મારા વિચારો જણાવ્યા છે, તેથી હું તેમનું પુનરાવર્તન કરતો નથી. અંગ્રેજીએ છેલ્લા સૈકાના ત્રીજા અને પાંચમા દશકામાં હિંદની યુનિવર્સિટીઓમાં માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજીને ઉત્તેજન આપવામાં અને આગળ કરી આપવામાં કટિબદ્ધ થતી વેળાએ જે કાંઈ ક્યું હતું, તે બધું કરીને સરકાર આ પ્રક્રિયાને સહેલાઈથી ગદદ કરી શકે. મરદાર અત્યારથી જ એવી જાહેરાત કરી શકે કે, આ નવી યુનિવર્સિટીના સ્નાતકો અને અનુસ્નાતકો નોકરી માટે પહેલા પસંદ કરવામાં આવશે, કારણ કે નવી વ્યવસ્થામાં વહીવટ સંભાળવા તેઓ વધારે સારી રીતે તૈયાર થયેલા ગણાય. સ્વરાજની સરકારોને પણ કોઈ પણ પ્રદેશનો વહીવટ તે પ્રદેશની ભાષા મારફતે ચલાવવાની જાખતમાં શરૂઆત કરવાની હશે, એટલે તેઓને તે માટે લાયકતાવાળા માણસો જોઈશે. એ તો તેમને ઉપર મૂકવેલી નવી યુનિવર્સિટી પાસેથી જ મળી શકે. ત્યાં મુખીની સંધિકાળની વચગાળાની જરૂરિયાતો જૂની યુનિવર્સિટીઓ વડે સંતોષાશે. આમ એ સંક્રાંતિ સંકેતો અને સ્વાભાવિક બની રહેશે, પરંતુ

* તેમના આ લેખનું નામ “નોટ સીરિયસલી મેન્ટ?”

છ. એ લેખમાં શ્રી મહાસ્વામીએ પ્રસંગવશાનુ જૂજરાત વિદ્યાપીઠે આ દિશામાં કરેલા કામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આ બધા ઉપર મારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પણ હું એમ કહું ખરે કે, જે સરકાર આમાન્યપણે આ સૂચનાના (અર્થાત્ પરિશિષ્ટ રમા આપેન) બાબ સાથે સમત થતી હોય, તો તેને આ પ્રશ્ન નવેસર એક નવી કમિટીને સોંપવાની જરૂર પડશે તે જ પ્રમાણે મધ્યસ્થ યુનિવર્સિટી કમિશનના નિષ્ણદોની પણ રાહ જોવી ફીક ગણાય.

૧૪૦ ના પ્રયાણની એ ત્રીજી નિશા પણ છે, કે જે આપણે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ, કારણ કે તે નિશા નરક આપણી યુનિવર્સિટીઓના કામકાજમાં અને આયોજનમાં સૌથી વધુ દુનઃસહ કરામાં આવે છે તથા તેના મદતર અભાવ હોય, એ વસ્તુ તે આપણી પ્રજાના આમસ્થાનની કેળવણી ના સુધી યુનિવર્સિટીઓ લોકોની આરામના રીત્તે કે કામખજ ન કરે ત્યાં સુધી જ્ઞાન તેમના સુધી શી રીતે એની મેજે નીચે પડે અથવા પહોંચે એ સમજવું મુશ્કેલ છે પરંતુનારો આ જ દિશા આપણને એ નિર્ણય ઉપર બંધી જાય છે કે, માધ્યમની ખિનરણી એ તો યુનિવર્સિટીની પુનર્ગઠનાનું અનુપેક્ષણીય મૂળસ્તંભ છે.

૧૪૧ વળી અત્યાર સુધી આપણી યુનિવર્સિટીઓ પરદેશી રાજકર્તાઓનું જ ગાઢાવેલું ગાંધા કરતી હતી. પરંતુ આપણી આઝાદી આપણને પાછી મળ્યા બાદ, યુનિવર્સિટી જેના એક અગત્યના લોક-સાધન દ્વારા આર્થિક, મામાનિક રાજકીય અને બીજા બજો જરૂર પ્રગટવાના છે જે કોઈ નરનર હોય તેણે તેમ જ લોકોએ લક્ષ્યમાં રાખવું પડશે કે આ સાધનને દુરુપયોગ ન થાય, તથા તે હંમેશા લોકસાક્ષી, સ્વાતંત્ર્ય, પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિના બજોના હાથમાં રહે પણ હું આ પશ્ચાત્ત આગળ પડતી મૂડ, અને અમારી કમિટીની મતજાણો અને તેની સમક્ષ આવેલી જીવનનીઓમાથી જોવા થતા એક અથવા એ બીજા મુદ્દાઓને સ્પર્શી લઉં એ મુદ્દા જોડે સામાન્ય સ્વરૂપના છે, છતાં આધુનિક જમાનાની જ ખામિયત રૂપ હોઈ, આખી દુનિયાની તમામ અગ્રીયીન યુનિવર્સિટીઓને લાગુ પડે છે તે આ પ્રમાણે —

(૪) આધુનિક સંજોગો હેઠળ યુનિવર્સિટીઓ

પણ બીજા સામાનિક સંસ્કારોની જેમ ખાસ કરીને અને ખાસ કરીને વધુ સ્વચાળી બની જાય છે

(૫) માનવ સંસ્કાર વિદ્યાઓના અભ્યાસ વિષયોનો વૈવિધ્ય અને પ્રયોગ વિજ્ઞાન તરફ વધતો જતો વધતો

૧૪૨ મારે આ મુદ્દાઓનું વિશેષ વિવરણ કરવું નથી, પરંતુ ક્રમત એમ્લ સૂચવતો જાઉં કે, ખામ વર્ગોના સ્વર્ગવતે લીધે તથા વત્રાલોગવિદ્યાના અભ્યાસોના ધસારાને લીધે યુનિવર્સિટીના મુખ્ય કર્તવ્યો અર્થાત્ લોકોમાં સમૃદ્ધિના દેનાવતે* હાનિ પડે છે અથવા તેના પાસ બેસી જાય છે એ મે બાગતો મળીને આ યુગની એક એવી દિનસૂઝી જોવા કરે છે કે જે સમૃદ્ધિને નહીં જાડા અને શરો મોટી હરીદારમાં ઉતારી દે છે જેણે આપણા જમાનાની આ ગિથિતે 'આધુનિક જમનિયન' તરીકે વણવી છે યુનિવર્સિટીઓ એ મિમે શુ કરવા માટે છે? તેઓ મુખ્યત્વે નોકનેતાઓ, શિક્ષકો અને વહીવટકર્તાઓ દ્વારા પાડે છે તે બધા મળીને એક પેઢી અર્થાત્ તેના વિચારો અને સમૃદ્ધિ ઘડે છે તેથી કરીને, પોતાના માયા કર્તવ્ય સાથે દેકારેના ઉપર જણાવના પડકારને તામે થવું કે તેને ઝીનવે એ યુનિવર્સિટીઓએ નહીં કરવાનું છે આપણે અત્યારે જારી નવી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપનાનું વિચારો, રહ્યા ગ્રીએ, ત્યારે આપણા પ્રશ્નની આ બાગુ ખામ કરીને વિશેષ અગત્યની બને છે આપણે યુનિવર્સિટીઓ આપણા જમાનામાં કયા વિચારો માટે ખડી રહે અને કામ કરે એમ આપણે ધૃઢ ગ્રીએ છીએ? અને લાગે છે કે

૦ એટલે, કે જનો પૂ અહીં ઉતારો આપુ છું તે સમૃદ્ધિની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે બારે છે — ('મિશન ઓફ એ યુનિવર્સિટી', પા ૪૪) — 'માણસ પોતાના જમાનાની રેદાશ હોય છે તે બનેતુ ઘડતર સમાન વાતે થી થવું હોય છે તથા દરેક પેઢી અસ્પષ્ટતાની પ્રમે તે રથ ને મુકાઈ નથી જતી પરંતુ પોતાની અગાડી પેઢી સાથે નીધી અને સમજાડે જે ચિરી હોય છે આને અથ એ થાય છે કે, માણસ પોતાના મમવતી મામકાળ જ ફરજિયાત જીવતો હોય છે અને ખાસ કરીને પોતાના સમયના વિચારોની બમિયએ

સમૃદ્ધિ એ દરેક જમાનાની પ્રાગમૂત વિચારસરણિ છે સમૃદ્ધિ એ વિજ્ઞાન નથી "

આનાં અનુસંધાનમાં જ ગાંધીજીએ ચેરમેન શ્રી. માવત્ર કરતે લખ્યું હતું (જુઓ પરિશિષ્ટ ૭ ગ) કે, —

“મારો હોમ કહો કે મોઢ રહે છે કે, ઉદ્ધી (એટલે કે ગુજરાત માટેની) વિદ્યાપીઠ હિંદુસ્તાનની સભ્યતાને એટલે તેનાં આમંત્રની સમ્યક્તાને આગળ વધારે.”

મને આશા છે કે, સરકાર પ્રશ્નની આ બાબતને પણ લક્ષમાં રાખશે. આ અને આવી બીજી વિચારણાઓને કારણે જ ગાંધીજીએ એવી સ્ફુર્તિ થઈ હશે કે, નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટેના સમય હજી પાક્યો નથી. આપણાં સૌનાં દીર્ઘદષ્ટિ, હૃદયપણ, આખા દેશ માટેનો પ્રેમ — સ્વદેશાભિમાન, રાષ્ટ્રીય ઐક્ય અને પ્રગતિનાં એકત્રિત બળો વડે આપણે બાબાવાર પ્રાંતોના પ્રશ્નો અને હિંદુસ્તાનીના પ્રશ્નો ઉકેલ લાવી દઈએ, — કે જે પ્રશ્નો વસ્તુનાં પ્રાંતીયવાદ અને કોમવાદનાં જ અનુક્રમે છૂપાં વેશાંતરો છે — અર્થાત્ એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ જો આપણે આપણા સામુદાયિક હૃદયપણથી લાવી શક્યા હોઈએ, તો પછી નવી યુનિવર્સિટીઓનો પ્રારંભ કરાવવા માટે ભૂમિકા તૈયાર થઈ કહેવાય. આપણે એ કપૂલ કરવું જોઈએ કે, આજે જેવી છે તેવી આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં એ પ્રશ્નો હલ કરવાનું સામર્થ્ય નથી.

૧૯૩૬. પરંતુ કેટલાક દલીલ કરે છે કે, ગાંધીજીની સલાહ સાચી અને સારી છે, તથા તેમના જેવા પાસેથી તે આવેલી હોઈ તેનું વજન પણ ચોક્કસ પડે જ. વળી નવું બંધારણ પણ ધડાઈ રહ્યું છે, અને હવે પછીના થોડા મહિનાઓમાં તે અમલમાં આવી જશે. રાધાકૃષ્ણન કમિશને પણ તે અરસામાં યુનિવર્સિટી-સુધારણા અંગેની પોતાની તપાસનાં પરિણામો સરકારને નિવેદન કરી દીધાં હશે. આ બધાથી કદાચ સરકારને પણ એમ લાગે કે, પોતે આ બાબતમાં આગળ વધતાં થોડો વખત થોભી જવું જોઈએ. પણ તેથી કંઈ વાત પતી જતી નથી. આપણે બાણીએ હીએ કે, મુંબઈની મિથ્ર સરકાર, એક નીતિ તરીકે, પોતાની હેઠળના ત્રણ પ્રદેશોમાં, નાણાં-કીય બાબતની સમતુલ્ય બળતરી રાખે છે. પૂના યુનિવર્સિટી ક્યારની સ્થપાઈ ચૂકી છે; કર્ણાટક

માટેની હવે આવી રહી છે. તો પછી એ તો નક્કી છે કે, એવા જ કારણસર સરકારે ગુજરાતમાં ખર્ચ કરવું જ જોઈએ. તો સરકાર તે કરે કે નહીં?

૧૯૪૪. સામાન્ય રીતે આપવામાં આવતી લાંબી દલીલો આ સુક્ષેપ છે. મેં તેનો થોડોક જવાબ અગાઉ આપ્યો છે. (જુઓ પ્રકરણ ૯, ફરો ૧૦૩). અહીં તેને જરા વિસ્તારથી ચર્ચા હું. મેં એવી દલીલ નથી કરી કે, ગુજરાતમાં કોઈ જ ન કરવું જોઈએ. મારી દલીલ ઉચિત અને સાચા પગલા માટે છે. તેથી કરીને, મેં અગાઉ જણાવ્યું હતું તેમ, ગુજરાત માટે ખર્ચવાના એ પૈસાનો ઉપયોગ, આપણી મરજી મુજબની યુનિવર્સિટી બોલી કરવામાં મદદરૂપ અને તેવી પ્રજ્ઞાઓને પોષવાના હેતુથી કોનેજ-કેન્દ્રો અને સંસ્થાઓને મદદ આપવામાં થવો જોઈએ. બહુમતી-અકેવાલ થોડાં વર્ષો દરમિયાન સ્થાનિક યુનિવર્સિટી-કેન્દ્રોનો વિકાસ થવાની ધારણા રાખે છે. એ વસ્તુને આપણી ધારણા મુજબની સાચી દિશાઓએ મદદ કરવામાં એ પૈસા બરાબર ખર્ચી શકાય અને ખર્ચવા જોઈએ. સરકારને જો આ વાત મંજૂર હોય, તો કેવી રીતે અને ક્યાં ગદ્દ કરવી, તે તેણે નક્કી કરવું પડશે. એ પ્રશ્નની પછી નવેસર જ તપાસ કરવી પડે

૧૯૪૫. બહુમતીની બક્ષામણ આપણે અગાઉ જોઈ આપ્યા. તે અમુક આંકેલી સીમાની અંદર આવેલી સંસ્થાઓના ફરજિયાત જોડણીની વાત કરે છે (જુઓ બહુમતી-અકેવાલ પ્રકરણ ૪). એમાંથી તે મુંબઈ શહેરને બાદ કરે છે. એ વસ્તુ યોગ્ય છે એમ હું નથી માનતો. આ કહેતી વખતે હું એ પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ કરી દેવા માગું છું કે, દેશના નવા વહીવટી નકશામાં મુંબઈને કેવી રીતે ગોઠવવામાં આવનાર છે, તેની વાત મારા લક્ષમાં નથી. હું એમ માનું છું કે, કેળવણીના નકશાને આવી કોઈ સીમાઓ ન હોઈ શકે. એ બંને જુદા જ પ્રકારની વસ્તુઓ છે. એટલું અવશ્ય લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, ગુજરાત પોતાની નવી યુનિવર્સિટી બાબાવાર પ્રાંતની સીમાઓ તરફ દષ્ટિ રાખીને શરૂ થાય એમ ઇચ્છતું નથી. ઉદ્યોગ, વેપાર, ધંધો, કેળવણી અને સંસ્કૃતિના જે

સખધો તેને મુખર્ષ સાથે જોડ છે, તે ગેરનાજની પછે તથા કાયદાથી તોડી ન નખાવા જોઈએ.

૧૪૬ પણ એવી દલીલ કરવામા આવે છે કે, મુખર્ષ યુનિવર્સિટી બહુ ધીમેથી ગતિ કરે છે, તે ઝટ બદલાય તેવી નથી એ બાબતમા દુ છેક આશા જોઈ બેઠો નથી તથા આશાવાદી રહેના માટે આપણે બહુ પ્રયત્ન કરવો પડે તેમ પણ નથી, કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે, વાઇસ ચાન્સેલરોની જે પરિપક્વને પરિણામે તારાયદ બનામણો નીપજ, તેમા મુખર્ષ પણ ભાગીદાર હવું પરંતુ સૌથી મોગી વસ્તુ તો આપણી સમગ્ર પ્રગ્મએ ગુવામીમાથી સ્વ તત્તામા કરેલી સક્રિયતાની બીના છે નવી વ્યવસ્થામા પોતાના અગ્નિત્વનુ સમય ન કરવા ખાતર પણ, મોટામા મોગી સ્થિતિયુક્ત વસ્તુને પણ કા તો મુધરતુ પડશે અથવા સમય મહારની ફરી વિતીન થયું પડશે

૧૪૭ વળી ગુજરાત માં જે સુચનવામા આવ્યું

છે, તેમા મુખર્ષથી મૂળભૂત રીતે કશું નવીન નથી અને કશું નવીન હોય પણ, તો તે સધિક્ષણ દરમ્યાનના અખતર તરીકેનું છે તેમા જોડાવાનું ફરજિયાત કરવા કાયદાની મદદ લેવી એ ડાહી નીતિ પણ ન કહેવાય જોડાણ ફરજિયાત ન હોયું જોઈ એ યુનિવર્સિટીની સઘટનાના ઉપાય તરીકે તેને રદ કરવું, તથા આઝાદ હિંદને છાજે તેવી નવી જાનની યુનિવર્સિટીની યોજના કરી તેનો અખતર કરવો, એ જ વધુ સાડું કહેવાય

૧૪૮ અતે હું મારા મિત્રો અને સાથીઓ (ટાઈપ કરનારાઓ સુધ્ધા) નો આભાર માનું છું તેમની તત્પરતાભરી મદદ અને સહકાર વિના હું આ નોંધ મને મળેલા થોડા દિનસોમા, તૈયાર ન કરી કંડી શક્યો હોત

અમદાવાદ

મગનભાઈ દેસાઈ

૭-૧-૪૬

પરિશિષ્ટો

[હપરની શ્રી મગનભાઈ દેસાઈની નોંધ સાથે સાત પરિશિષ્ટો જોડવામા આવ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે]

૧ નોંધના પૃષ્ઠ ૧૦મા ઉલ્લેખ છે તે — ગુ. યુનિ. કમિટીની પ્રસ્તાવવિમા સામેલ કરવા માટેના સૂચનો

૨ નોંધના પૃષ્ઠ ૧૦મા ઉલ્લેખ છે તે — ઇણ્ટર યુનિ. સમિતિની પ્રસ્તાવવિના જવાબ

૩ નોંધના પૃષ્ઠ ૧૬ તથા ૧૬મા ઉલ્લેખ છે તે — ગુજરાત વિદ્યાપીઠના હેતુ તથા ઉદ્દેશો

૪ નોંધના પૃષ્ઠ ૨૪, ૨૫મા ઉલ્લેખ છે તે — ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું અત્યંત રે ચાલતું કામમજ — ૧, ૨

૫ પૃષ્ઠ ૬૬, ૬ મા ઉલ્લેખ છે તે — ચારુવર વિના મ.જ., વલ્લભનગર ૧, ૨

૬ પૃષ્ઠ ૬૦મા ઉલ્લેખ છે તે — પાયાની કેળવણી તથા કેળવણીની પુનર્રચના અંગે ગાંધીજીના વિચારો ('હરિજન', ૩૧-૭-૩૭)

૭ પૃષ્ઠ ૧૦૩ અને ૧૦૫ ૧૦૬મા ઉલ્લેખ છે તે — ગાંધીજીની સલાહ

ક. શ્રી મ. પ્ર. દેસાઈને પત્ર તા ૬-૧૦-૪૭

૪ 'નવી વિદ્યાપીઠ' ('હરિજન', ૨-૧૧-૪૭)

૫ શ્રી માવલત કરને પત્ર (તા ૨૬-૧૨-૪૭)

આ પરિશિષ્ટો પૈકીના જે અગાઉ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય મા આવી ગયા છે, તેમના રચન નીચે દર્શાવીને એ લાખને ફરી અહીં ઉતારવામા આવેલા નથી ઉલ્લેખ વાચક તે ત્યાંથી જોઈ લે એવી આશા રાખી છે

૧ પરિશિષ્ટ ૧ જુઓ 'શિ. સાં. ૧' વર્ષ ૬, પા. ૨૮૫, અ.ક ૧૦, ૧૬૪૭

૨ પરિશિષ્ટ ૨ જુઓ 'શિ. સાં. ૧', પા. ૩૦૩, અ.ક ૧૦, ૧૬૪૭

૩ પરિશિષ્ટ ૭ જુ (ગાંધીજીનો લેખ) જુઓ 'શિ. સાં. ૧' પા. ૩૧૪, અ.ક ૧૧, ૧૬૪૭

ગાંધીના પરિશિષ્ટો ન ૩, ૪, ૫, ૬, તથા ૭ ક, ગ ક્રમવાર નીચે આપવામા આવે છે

પરિશિષ્ટ-૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો

(૧)

(૧૮૨૦-૧ના પ્રથમ બંધારણમાં ક્ષમ ૩ તરીકે મૂકેલા.)

૩. આ વિદ્યાપીઠના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) આપણા દેશની સંસ્કૃતિને પોષનારી અને દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ, તેમ જ દેશની પ્રજાને ધાર્મિક, સ્વદેશપ્રેમી, સ્વાઘ્રથી, ચારિત્રવાન અને બળવાન બનાવવાની તાલીમ આપવાને, તથા એ હેતુ માટે અધ્યાપકો તૈયાર કરવાને, સરકારથી સર્વપ્રકારે સ્વતંત્ર રહીને, ગુજરાતમાં તેમ જ ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓમાં કેળવણી આપવાને મંદિરો સ્થાપવાં, સ્થપાવવાં અને નિભાવવાં;

(ખ) કેળવણીના વિષયમાં નવીન દિશામાં નવીન માર્ગો પ્રયોગો કરવા અને કરાવવા;

(ગ) મંદિરોનાં* નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ કરવાં;

(ઘ) યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને તથા વિદ્યાભ્યાસગીઓને પદવીદાન દેવાં;

(ચ) વિદ્યાનો ઉત્કર્ષ કરનાર અથવા પ્રાણીમાત્રની આદર્શરૂપ સેવા બળવાનાર ચારિત્રવાન જનોને માનની પદવી આપવી;

(છ) અધ્યાપકો તથા નિરીક્ષકો નીમવા કે નોતરવા;

(જ) વિદ્યાના ઉત્કર્ષ માટે અપાયેલાં દાન સ્વીકારવાં તથા તેનો વહીવટ કરવો;

(ઝ) ઇનામો, ચારો, તથા છાત્રવૃત્તિઓ આપવાં;

(ન) છાત્રાલયો, ગ્રંથાલયો, પ્રયોગશાળાઓ, નેધ-શાળાઓ, સંપ્રદરશાળાં, ઇત્યાદિ સ્થાપવાં, સ્થપાવવાં અને નિભાવવાં;

(ટ) બેઠક, હુન્નરધોધાવાળા, તથા બીજા અમલગી લોકો, તથા સામાન્ય પ્રજાની ઉન્નતિ માટે વિભાગવિષયક આપણો અપાવવાં, તથા લેખો, પુસ્તકો ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ કરવાં;

(ઠ) વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો, ગૃહપતિઓ ઇત્યાદિના ઉપયોગ માટે તથા વિદ્યાપીઠના અન્ય હેતુઓ પાર પાડવા માટે પાઠ્યપુસ્તકો, નિબંધો, નિયતકાલિકાઓ (સામયિકો) પ્રસિદ્ધ કરવાં;

* "મંદિરો એટલે વિદ્યાપીઠ માન્ય કરેલી કોઈ શાળા કે ઇતર ભટની સંસ્થા." (ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું બંધારણ, ભાગ પહેલો, ૨, અ.)

(ડ) કેળવણીને અંગે જરૂરી માહિતીઓ અને આંકડાઓ ભેગાં કરવાં તથા પ્રસિદ્ધ કરવાં;

(દ) વિદ્યાપીઠના વિનીતો તથા સ્નાતકોને સેવાના તથા આજીવિકાના સ્વ-માર્ગો શોધવામાં મદદ કરવી; અને

(ધ) સારાંશમાં, પુસ્તકોમાં દર્શાવેલા સિદ્ધાન્તોને અનુસાર ગુજરાત તથા ગુજરાતી બોલનારાઓમાં વિદ્યાનો પ્રચાર, શોધણા, તથા ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસ થાય તેને માટે જે જે યોગ્ય લાગે તે ઉપાયો લેવા.

[ઉપર 'ધ'માં ઉલ્લેખેલી પુસ્તકોનો ભાગ નીચે મુજબ છે:—]

સિદ્ધાન્તો

વિદ્યાપીઠના સિદ્ધાન્તો નીચે મુજબ છે. એ સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જ વિદ્યાપીઠ પોતાનું કાર્ય કરે.

રાજ્યસત્તાનો અંકુશ

(૧) શિક્ષણ વિષે ધોરણ કરાવવામાં તેમ જ મંદિરોની વ્યવસ્થામાં વિદ્યાપીઠ સરકારથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર રહે.

થે ટેકાને માન્યતા ન હોય

(૨) સરકાર સાથેનો પણ પોતાનો સંબંધ કાયમ રાખે અને વિદ્યાપીઠ સાથે પણ બેઠાવા ઇચ્છે, તેવા કોઈ મંદિરને વિદ્યાપીઠ માન્ય કરે નહીં. પરંતુ કોઈ પણ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય શરતે પરીક્ષા માટે ખાનગી વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરવાને હરકત નથી.

વિવિધતા

(૩) વિદ્યાપીઠના દરેક મંદિરમાં શિક્ષણની એક જ પદ્ધતિ રખાવવાનો આગ્રહ ન હોય.

પરીક્ષાની મર્યાદા

(૪) પરીક્ષાની સગવડ માટે જ શિક્ષણક્રમમાં ફેરફાર કરાવવો, નહિ.

કેન્ડવળીનું ધ્યેય

(૫) ધાર્મિક વૃત્તિને પોષવી એ કેળવણીનું ધ્યેય છે.

જનહિત

(૬) સર્વશામાન્ય જનતાને ઈચ્છે અડાવવી છે, એ બધા શિક્ષણનું દર્શિર્બિંદુ હોવું જોઈએ.

અમેદ

(૭) કોઈ પણ વ્યક્તિનાં ધર્મ, ભતિ, કે મત એના શિક્ષણમાં બાધારૂપ ન ગણાય.

કેન્ડવળીનું વાહન

(૮) શરૂથી આખર સુધી કેળવણીનું વાહન ગુજરાતી જ હોવું જોઈએ.

ખુવાસો — આ સિદ્ધાન્ત ૧૪મા સિદ્ધાન્તને બાધક ગણવામાં ન આવે.

અપવાદ: — ભાષાશિક્ષણ તે ભાષામાં આપવાને હેતુકંત નથી.

શારીરિક ધમ

(૬) વિદ્યારીઠના દરેક મંદિરમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી અથવા શારીરિક મહેનત કરાજિયાત ગણવામાં આવે
પ્રતિષ્ઠાક્રમ

(૧૦) વિદ્યારીઠમાં કામ કરતા અન્યાયકો વગેરે કામગીરીની પ્રતિષ્ઠા કે હદર કામવામાં તેમના પગાર ઉપર ધ્યાન ન આપાય.

પ્રતિનિધિત્વ

(૧૧) વિદ્યારીઠના દરેક મંદિરને વિદ્યારીઠના કામમાં પોતાનો મત દર્શાવવાની યોગ્ય રીતે તક મળે

લોકમત

(૧૨) વિદ્યારીઠના કાર્યો વિશે વિદ્યારીઠના મંદિરમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓના વહીવટના અભિપ્રાય જાણવાને યોગ્ય અવરથા હોય

ગુજરાત મહારાજા ગુજરાતીઓ

(૧૩) ગુજરાત બહાર જઈ વસેલા ગુજરાતીઓના હિત તરફ પણ વિદ્યારીઠ યોગ્ય ધ્યાન આવે.

ગુજરાતમાં ચોક્કસી અન્ય ભાષાઓ

(૧૪) ગુજરાતમાં રહેતા મરાઠી, હિંદી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષા બોલનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે, જો તે તે ભાષામાં કેળવણી આપવાની સરવાઓ રચાય, તો વિદ્યારીઠ તેમને પણ માન્યતા કે આશ્રય આપી શકે, પણ તેવા મંદિરમાં ગુજરાતી ભાષા ફરજિયાત ગણાવવામાં આવે

દાન સ્વીકાર

(૧૫) આ સિદ્ધાન્તોને બાધ આવે એવી કોઈ ચરતે અથવા સ્થિતિમાં વિદ્યારીઠ કોઈના દાન કે સેવા સ્વીકારે નહિ

(૨)

કચેરો

(સ. ૧૯૮૪ના મહા સુદ ૭ને રવિવારના રોજની નિયામક સભામાં મંજૂર થયેલા)

૧ વિદ્યારીઠનું મુખ્ય કામ સ્વરાજપ્રાપ્તિને સાધવાની પ્રવૃત્તિઓને અર્થે ચારિત્ર્યવાન, શક્તિસમ, સંસ્કારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કાર્યદર્શીના લેવાર કરવાનું છે

૨ વિદ્યારીઠ તરફથી ચલતી તથા તેણે માન્ય કરેલી પ્રત્યેક સરકારી સંસ્થા સંપૂર્ણતાએ અસહકારી હોવી જોઈએ અને તેથી સરકારનો કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય ન લઈ શકે.

૩. વિદ્યારીઠ સરકાર અને સ્વરાજપ્રાપ્તિના સાધન આદિ સામગ્ર્ય અસહકારને અંગે ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી શિક્ષકો અને સંચાલકો સ્વરાજપ્રાપ્તિ માટે આદિ સાધન અને સત્વને અવિરોધી એવા જ સાધનો સંકલનનારા અને તેમને અમલમાં મૂકવા પ્રયત્નશીલ હોવા જોઈએ

૪. વિદ્યારીઠ તરફથી ચાલતી તથા તેણે માન્ય કરેલી સંસ્થાઓના સંચાલકો અને શિક્ષકો અસ્પૃશ્યતાને કલંકરૂપ માનનારા અને તેનું નિવારણ કરવા પ્રયત્નશીલ હોવા જોઈએ, અને કોઈ પણ બાળક કે બાળને અસ્પૃશ્ય હોવાને કારણે બહાર રાખવામાં કે તેને કાબલ કહ્યા પછી તેની તરફ નોખી વર્તણૂક રાખવામાં ન આવવી જોઈએ.

૫. વિદ્યારીઠને અંગે કામ કરનારો શિક્ષકવર્ગ, સચાલકો તથા માન્ય કરેલી સંસ્થાઓ વગેરે રાજીનામી પ્રવૃત્તિમાં માનનારા અને અનિવાર્ય કારણ સિવાય નિયમિત રીતે કામનારા અને નિરંતર ખાદી પહેરનારા હોવા જોઈએ.

૬. વિદ્યારીઠમાં સ્વભાષાને પ્રધાનપદ દેવામાં આવશે અને બધું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા આપવામાં આવશે. સમજૂતી: — બીજા ભાષાઓ સ્વીકૃતિમાં તે જ ભાષાને વાપરવામાં બાધ નહિ ગણાય.

૭ વિદ્યારીઠમાં રાષ્ટ્રભાષા હિંદી-હિંદુસ્તાનીને આવરણક સ્થાન હશે.

નોંધ: — હિંદી હિંદુસ્તાની એ ભાષા કે જે ઉત્તરના સામાન્ય હિંદુસત્તમમાં મોટે છે અને દેવનાગરી અથવા ફારસી લિપિમાં લખે છે

૮. વિદ્યારીઠના ઔદ્યોગિક શિક્ષણને ભૌતિક શિક્ષણના જેટલું જ મહત્ત્વ આપવામાં આવશે અને રાષ્ટ્રના પૌષક જે જે હવેલો છે તેમને રચાન આપવામાં આવશે, ખીમને નહિ.

૯. ભારતવર્ષનો ઉત્કર્ષ સહેરો ઉપર નહિ પણ ગ્રામદાઓ ઉપર અવલભે છે, તેથી વિદ્યારીઠના મોટા ભાગના દ્રવ્યોને અને વિદ્યારીઠના શિક્ષકોને મુખ્ય ઉપયોગ આમકામાં રાષ્ટ્રપૌષક કેમરણીનો પ્રચાર કરવામાં થશે

૧૦ કેળવણીનો કામ ધડવામાં ગ્રામવાનીઓની હાલતોને પ્રધાનપદ આપવામાં આવશે.

૧૧. વિદ્યારીઠની નીચે ચલતી સંસ્થાઓમાં બધા પ્રચલિત ધરોને વિશે સંપૂર્ણ આદર હોવા જોઈએ, અને વિદ્યારીઠના આત્મવિકાસને અર્થે ધર્મનું જ્ઞાન અહિંસા અને સત્યને કહિયા રાખીને આપવામાં આવશે.

૧૨ પ્રજાના શારીરિક વિકાસને અર્થે વ્યાયામ અને અગ્રહનતની લાગીમ વિદ્યારીઠમાં આવરણક ગણાશે.

પરિશિષ્ટ - ૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની અત્યારની પ્રવૃત્તિઓ ૧-૨

[ઉલ્લેખ : ફેબ્રુ ૧૬, ૧૯૮૦]

(૧)

આ નોંધ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની અત્યારની પ્રવૃત્તિઓનો અ્યાસ ફક્તમાં આપવા અર્થે છે.

૧. શિક્ષણ

(૧) પાયાની તાલીમ માટેની પ્રાથમિક શાળા.

વિદ્યાપીઠ મનુષ્યની કેળવણીને એક સમગ્ર સંપૂર્ણ વસ્તુ ગણી હોવાથી, પાયાની તાલીમ માટેની પ્રાથમિક શાળા ચલાવે છે, જેનો પાયાનો હલોખ કાંતણું છે. એ શાળાને પાયાની તાલીમની સંપૂર્ણ કક્ષા સુધી એટલે કે અત્યારનો હાઈસ્કૂલનો અથવા વિનિતનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થાય ત્યાં સુધી આગળ વધારતા જવાની છે.

(૨) મહાદેવ સમાજસેવક મહાવિદ્યાલય.

વિદ્યાપીઠ મહાદેવ સમાજ સેવક મહાવિદ્યાલય નામથી ઓળખાતી કોલેજ ચલાવે છે. તેમાં શૈક્ષણિક યથા માટેનો અભ્યાસક્રમ વિનિત પરીક્ષા પછી ત્રણ વર્ષનો છે. તેના અભ્યાસક્રમની ફેરફારોની નકલ આ નોંધને અંતે મોકલી છે.

વિદ્યાર્થીઓની તાલીમમાં હાજીવણનું જીવન એક અમલનો ભાગ છે. ત્યાં તેઓ પોતાનાં કામકાજ એક અનુભવી અધ્યાપકની દોષ્ટિએ દેખી પોતે જ સંભાળે છે. આમ, તેઓને પોતાને તેમ જ સામાન્યપણે બધા લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું જીવન ગુજરવામાં પછીથી મદદગાર બને એવું જીવન વિધેવું દરિયાઈ કેળવવાની તકે મળે છે.

(૩) પાયાની તાલીમના શિક્ષકોની તાલીમ-સંસ્થા.

ઈ. સ. ૧૯૩૮માં પાયાની તાલીમ માટે શિક્ષકોને તૈયાર કરવાનું કામ પ્રાંતમાં વિદ્યાપીઠે જ પહેલપ્રથમ હાથમાં લીધું હતું; અને ત્યારથી માંડીને તે જિલ્લાના તેમ જ સ્થાનિક સ્કૂલોમાંના શિક્ષકોને તાલીમ આપી રહી છે. પાયાની તાલીમ માટેની ટ્રેઈનિંગ-કોલેજ રાજ કરવાનું જરૂરી થાય તો તે પણ વિદ્યાપીઠ રાજ કરવા માગે છે.

૨. વિનિત પરીક્ષા

કુવાનોને મહાદેવ સમાજસેવક મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવવાનું સગવડભર્યું બને તે માટે, તેમ જ પ્રોફેસર પણ સાર્વજનિક વિષયોમાં પોતાને રસ યાદ રાખી રહે તથા મનુષ્યો અને પદાર્થો બાબતનું સાદું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવે તેવું થઈ રહે તે માટે વિદ્યાપીઠે અનેક વૈકલ્પિક અભ્યાસક્રમોવાળી વિનિત પરીક્ષા લેવાનું રાજ કર્યું છે.

૩. ગ્રાન્ટગ્રાપ્સ પ્રચાર

ગુજરાતમાં હિંદુસ્તાની-પ્રચારનું કામ વિદ્યાપીઠ ચલાવી રહી છે, અને તે હેતુથી કાર્યક્રમો તૈયાર કરવા માટેના તાલીમર્થી તે ચલાવે છે અને ગુજરાત તથા સોશાયલમાં વાર્ષિક પરીક્ષાઓ લે છે.

૪. સંશોધન કાર્ય

રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીના કામમાં મદદગાર થવાના હિતરથી વિદ્યાપીઠે એક સંસ્થાતરી જ પ્રાચીન હિંદી ઇતિહાસ, અભિવ્યક્તિ, સંસ્કૃતિ અને ફિલસૂફીના વિષયોમાં સંશોધનકાર્ય ચલાવી રહી છે; અને એ સંશોધનકાર્યના ફળરૂપે તેણે વિદ્યાપીઠના નેટમાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

૫. પ્રકાશનો

(૧) કોશો.

સંશોધનકાર્ય ઉપરાંત વિદ્યાપીઠે ગુજરાતી ભાષાની નેટમાં પોતાના નેટમાં-કોશ વડે સ્થિર કરી આપી છે. એ કોશની ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ છે તે દરેક આવૃત્તિમાં નવાં નવાં ઉપયોગી અંગો વધારતા જવામાં આવ્યાં છે, અને અત્યારે ચારી પેઠે વિસ્તારેલી સંશોધિત શ્રીધી આવૃત્તિ છપાય છે.

રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની શીખવામાં લોકોને મદદ થાય તે માટે ઈ. સ. ૧૯૩૮માં હિંદુસ્તાની-ગુજરાતી કોશ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા; તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે.

(૨) બીજાં પ્રકાશનો.

સ્વાતંત્ર્યની આવનાને અનુરૂપ થાય તે પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય, આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નો સમજાવામાં લોકોને મદદ થાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થાય તે માટે ઘણાં ભૌતિક ગુજરાતી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે, તથા ઘણાં બાબતોનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં આવ્યાં છે. "પાઠ્યપુસ્તકમાળા" અને "વિદ્યાપીઠ અધ્યવસિ" નામની અધ્યયનગ્રંથોમાં પાંચ નેટમાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. "વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા" નામની સાળનાં સાતે ઘોરણો માટેની સંપૂર્ણ શ્રેણી પ્રાંતમાં બધે પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે ચાલે છે.

૬. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા

ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ આપવાના કામને સગવડ થાય તે માટે વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર અને અણુશાસ્ત્ર વિષયોની પરિભાષા ત્રણ ભુદી ચોપડીઓમાં

પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તથા બીજા વિદ્યાઓ માટેનું તે કામ અત્યારે થાણી રહ્યું છે

૭. અંશાલય

પોતાના અર્થાપેક્ષા અને વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે સરોધનના કામ માટે વિદ્યાપીઠ ખુલ્લી થોડીઓ વખત ચાલેલું આ વખત ચલાવે છે બહેર બનતા પણ તેને ઉપયોગ કરી શકે છે દેશ-પરદેશની બારણી પણ વધુ ભાષાઓના, અને અનેક વિષયોને લગતા લગભગ ૩૨૦૦ પુસ્તકો તેમાં છે

આ ઉપરાંત વિદ્યાપીઠ અયાલય હવે ગુજરાત માટેના પ્રાદેશિક પુસ્તકાલય તરીકે પણ કામ કરી રહ્યું છે, અને ગુજરાતની પુસ્તકલય પ્રવૃત્તિ કેન્દ્ર બન્યું છે સરકારે પોતાના મેપી રાઈટ સમઢમાંથી ગુજરાતી વિભાગને વિદ્યાપીઠ અયાલયમાં ખસેડ્યો છે આ સમઢમાં અત્યારે ૨૫૦૦૦થી વધુ પુસ્તકો છે, અને વરસોવરમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં થતી વૃદ્ધિ સાથે તે વધતો જવાનો છે

અધ્યાપના વિષયો —

૧ વસ્તુવિદ્યા — ખાદીવિદ્યાની પ્રવેશપરીક્ષાના અભ્યાસક્રમ નેટનું

૨ સુધારી — વર્ધા શિક્ષણ યોજનાના પહેલાં ભાગ વરસ નેટનું

૩ ખેતી — " "

ઉપના ઉદ્યોગો વારાફરતી દુકાની પ્રમાણે બંને વરસ ચાલશે તેમની પરીક્ષા અલગ અલગ હોવામાં આવશે

૪ ગુજરાતી — વિદ્યાર્થીની બાબાસાક્તિ અને નિબંધ શક્તિ ખીલવવાની દૃષ્ટિએ

૫ હિન્દુસ્તાની — ગુજરાત હિન્દુસ્તાની પ્રચાર-સમિતિની આર પરીક્ષાઓ નેટનું.

૬ ઇતિહાસ — અર્વાચીન ત્રિપાત્ર સમજવાની દૃષ્ટિએ જગતના ઇતિહાસની સામાન્ય ભૂમિકા, હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની ભૂમિકા, તે ભૂમિકામાં હિંદને અર્વાચીન યુગ અને સર્વાસ્પષ્ટસમજાવ તથા સાપ્તરશ્યપનના યુગનો ઉદય — તે વર્ગ જગતને લઈ જનારા પ્રવાહો તથા બગાડ સામાન્ય વિવેચન ('હુનો' સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મંડળના સામાન્ય પરિચય)

૭ રાજ્ય ધારણ અને રથાનિક સ્વરાજ — હિંદનું, તેના વિમલના ઇતિહાસની રૂપરેખા સાથે સ્વતંત્ર દેશોની કંઠિ અને તેમના રાજ્ય ધારણોના સામાન્ય પરિચય — જ્ઞાપ કે, રસિયા, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા ચીન, આયર્લેન્ડ, ઇન્ડિયા વગેરે

૮. સમાજવિદ્યા અને સમાજસેવાના માર્ગો અને પદ્ધતિ. સ્વતંત્ર હિંદની પુનર્બંધના અને સંસ્થાપનાના માર્ગો તરીકે રચનાત્મક કાર્યક્રમ, તેની ભૂમિકા, તે તે કાર્ય અંગે ઇતિહાસ ને સમાજસંસ્થિતિ તેની જરૂર વગેરે. આમાં આહારશાસ્ત્ર, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા, ખેતર અને મનુષ્યના સંબંધન ઇન્દ્રિયનાત્મક કાર્યક્રમની બધી બાબતો, દેશ દેશાવરની સહકાર પ્રવૃત્તિનો પરિચય, સુત્યાસંઘની ખીમાસા અને બીજા સામાજિક વાદોનો પરિચય, મુખ્ય ધર્મોનો પરિચય પણ આવી જશે.

૯. અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્ય રાજ્યના મૂળતરંગો

૧૦ હિંદનું અર્થશાસ્ત્ર અને ગ્રામપ્રશ્નો

૧૧ હિંદની વેપારી ભૂગોળ

૧૨ દેશીનામુ

૧૩ આહારશાસ્ત્ર અને નાણાશાસ્ત્ર

આ ઉપરાંત માનુસંસ્કૃત, મંસરત કલાવત, રમતો અને વિવિધ ભતમકેનડના કામોને વિદ્યાવતના કાર્યક્રમમાં ધ્યાન રહેશે

(૨)

રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રનીના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી ચાર સંસ્થાઓ

૧ વસ્તુઅભિધાલય, યોગ્યાસણ

વિદ્યાપીઠ સ્થાપેલું આ એક મામસેવાનું કેન્દ્ર છે ત્યાં એક પાયાની તાલીમવાળી શાળા ચાલે છે આ કેન્દ્ર ઉપરાંતમાં ખાસ કરીને પગલ વર્ગમાં કામ કરવા માટે અભિસેવકો તૈયાર કરે છે તે સેવકોને ખાદીગમ, ખેતી, અને કૂધ-ઉદ્યોગની પ્રત્યક્ષ તાલીમ સાથે સામાન્યજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે જિલ્લા સ્તરેના શિક્ષકોને પાયાની તાલીમનું શિક્ષણ આપવાનું કામ પણ તે કરે છે, તથા ગાલુબાલુના મામડા માટે એક દવાખાનું ચલાવે છે

૨. વેડછી વિદ્યાલય

આ સંસ્થા 'વારડોલી સત્યામહ' નાથી જન્મેલી છે, અને ઉપરની સંસ્થાની જેટલે જ ખાસ કરીને આહિવાસી-ઓમાં અને પગલ કોષમાં કામ કરવા માટે મામસેવો તૈયાર કરવા માટેનું કેન્દ્ર છે આ સંસ્થા પણ પાયાની તાલીમવાળી શાળા, તથા ખાદીકેન્દ્ર ચલાવે છે અને જિલ્લાના મામડાની રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક આવર્યકતાઓ પૂરી પાડવા પ્રયત્ન કરે છે

૩ વિહલકન્યાવિદ્યાલય, તડિયાદ

આ વિદ્યાર્થીનીઓ માટેની શાળા છે અને પોતાના એલિટના ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ આપે છે તે પોતાનું કામ

પાયાની તાલીમના સિદ્ધાંતો અનુસાર ચલાવે છે, અને કન્યાકેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેણે પોતાનો નવો યોગો પાડ્યો છે.

૪. આમદક્ષિણમૂર્તિ, આંખલા

ગાંધીજીએ દેશ સમક્ષ પાયાની કેળવણીનો કાર્યક્રમ પૂરવો ત્યારથી ભાવનગરની પ્રસિદ્ધ દક્ષિણમૂર્તિ સંસ્થાને

ખસેડીને આંખલામાં લઈ જવામાં આવી છે. ગામમાં માટે તે એક મોટું શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક કેન્દ્ર બની છે. તે પાયાની તાલીમવાળી શાળા ચલાવે છે, તથા શ્રી. નાનાભાઈ બટ્ટની દોરવણી હેઠળ પ્રૌઢ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ કામ કરે છે.

પરિશિષ્ટ-૫

ચારુતર વિદ્યામંડળ ૧-૨

[ઉલ્લેખ કરેલા: ૨૪, ૨૫]

(૧)

(મુંબઈ યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રારના નં. ૮૬૧૭ તા. ૮, એપ્રિલ ૧૯૮૧ના કાયદાની નકલમાંથી)

ખાખત: આણંદમાં નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવા વિષે

“સેનેટની તા. ૩ એપ્રિલ, ૧૯૮૧ના રોજ મળેલી બેઠકમાં, ડૉ. ને. એમ. મહેતાએ રજૂ કરેલા અને મિ. બાબુભાઈ ને. પટેલે ટેકો આપેલા ઠરાવ અંગે સેનેટ ને ઠરાવ પસાર કર્યો તે આપને જણાવવા રજા લઈ છું. ‘નીચે દર્શાવેલા પત્ર (ચારુતર વિદ્યામંડળ, આણંદના માનદ મંત્રી તરફથી આવેલો) સેનેટના નીચે પ્રમાણેના અભિપ્રાય સાથે સરકાર તરફ મોકલી આપવો.’

“એ દરખાસ્ત ઉપર સિન્ડિકેટ પોતાની ૧૩મી માર્ચ, ૧૯૪૪ની બેઠકમાં વિચાર કર્યો હતો, અને એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે પોતે એની તરફેણમાં છે એનું સેનેટને જણાવવું.

સેનેટનો અભિપ્રાય

“‘મુંબઈ સરકારની પ્રાંતના જુદા જુદા પ્રદેશો માટે યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાની નીતિની કદર કરવા સાથે, સેનેટ એવા અભિપ્રાયની છે કે, કેવળ વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી અને એકરૂચ એવી યુનિવર્સિટીઓ એક સાથે એક અથવા વધુ સ્થાપાય, તેને ઉત્તેજન આપવું એ ઉચ્ચ કેળવણીના હિતમાં ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

“‘ચારુતર વિદ્યામંડળ એવી બાંધધરી આપવા તૈયાર છે કે પાંચ વર્ષની મુદતની અંદર અંદર તે પોતાની જ ભેગવાઈથી આ નીતિની બાંધમાં બાંધ એક હલ્ત રહેવાસી વિદ્યાર્થીઓને રહેવાસી અધ્યાપકો દ્વારા શિક્ષણ આપતી અને સંશોધનની ભેગવાઈવાળી યુનિવર્સિટી બની કરે અને ચલાવે, તથા કાયદાથી તે યુનિવર્સિટીને સ્થાપિત કરવા જરૂરી ધારો પસાર કરવા સરકાર પાસે

પહોંચે; તેથી સેનેટ બસામણ કરે છે કે, એ મંડળને તેની ધારણા મુજબની વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી એકરૂચ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના આણંદમાં થાય ત્યાં સુધી પોતાની કોલેજનું નેદાણ, ફરિયાનમાં મુજરાત માટે યુનિવર્સિટી સ્થાપાય તોપણ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે ચાલુ રાખવા પરવાનગી આપવી.”

(૨)

(ચારુતર વિદ્યામંડળ, આણંદના મંત્રીનો પત્ર)

૨૬મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૮

બાઈસ ચાન્સેલર,

યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બે, મુંબઈ

‘ચારુતર વિદ્યામંડળે વલ્લભનગર, આણંદ મુકામે વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટી માટે કરેલી યોજના તરફ હું આપનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું.

‘મંડળે આદર્શ ગ્રામ-પરિચિતિની મંથનમાં, આણંદ સ્ટેશનથી જુદા દૂર નહિ એવે સ્થળે એક વિશાળ ભૂમિ સંપાદી છે; તેના ઉપર તે એક આદર્શ યુનિવર્સિટી-નગરની સાથે સાથે વસવાટના આયોજનવાળી એક યુનિવર્સિટી બાંધે છે. અત્યારે તેની પાસે સાતસો એકર જમીન છે, યુનિવર્સિટી માટેનો ૩૦૦ એકરનો વિસ્તાર આને આસરે ૨૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતનો થાય. બાકીની ૪૦૦ એકર જમીન કે જેની કિંમત ૩૫ લાખ રૂપિયા આંકારવામાં આવી છે, તેની ઉપર આજે વલ્લભનગર શહેરની શરૂઆત થતી જોઈ સમજાય છે. વસ્તુતઃએ એ શહેર તેના તમામ અર્થમાં એક યુનિવર્સિટી-નગર થાય એવી ધારણા રાખવામાં આવી છે.

‘તે યુનિવર્સિટી-વિસ્તારમાં આજે આદર્શ અને સાચાંસ માટેની ‘વિકલ્પભાઈ પટેલ કોલેજ’ બની છે. તેના

અસ્તિત્વના પહેલા ૯૯ વર્ષગા તેના મગકે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૦૦ ઉપર થઈ છે, તથા તેમના આશરે ૪૫૦ ત્યાં ૯૯ વસનારા વિદ્યાર્થીઓ છે એ જિનિયરિંગ કોલેજ એ અમારું બીજું પગલું છે (એ પણ હવે જૂન, ૧૯૪૮થી કામ કરતી થઈ ગઈ છે) ત્યાર બાદ, હવે પછીના પાંચ વર્ષોમાં મેટ્રિકલ કોલેજ, કોમર્સ કોલેજ અને બી ટી કોલેજ શરૂ કરવાનું યોજનામાં વિચારેલું છે એ બધી કોલેજો એક મંચરય નિયંત્રણ હેઠળ, યુનિવર્સિટી માટેના મંચરય વિસ્તારમાં આવશે.

‘આ યોજના બ્રમી મરનારાઓએ શરૂઆતથી જ પોતાની બધી કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિઓને એમ્પ્રે, અને વસવાટના આયોજનવાળી એ સંપૂર્ણ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાના પાયા ઉપર જ યોગ્ય છે આજુદમાં જેની માટેની કોલેજ ક્યારેનીય આવે છે વરતુત એ આજુદમાં અત્યારની ભૂમિપતે પણ યુનિવર્સિટીની સારી સરખી શરૂઆત આર્ટ્સ સાયન્સ, એજિનિયરિંગ ઓ એમિક વરની શાખાઓથી થઈ શકે તેમ છે, પછીના વર્ષોમાં તેમાં મેટ્રિકલ કોમર્સ, ટીચિંગ વગેરેની શાખાઓ ઉમેરાય

* * *

સામાન્યપણે બધા કમ્યુન કરશે કે, કેળવણીકારોમાં મોટા પ્રમાણમાં બહેર મૂત એવો પ્રવર્તે છે કે મુળે પ્રાતમાં માન્યતા અર્પનાર યુનિવર્સિટીઓની સાથે સાથે વસવાટ

અને શિક્ષણના આયોજનવાળા પ્રમાણે એમક યુનિવર્સિટી પણ હોય એ ધણું ઇચ્છવાયોગ્ય છે એવી યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાની સામે અર્ચની જોગવાઈનો પ્રશ્ન જ આડખી નીરૂપ હતો આ મુદ્દે નીચાથી ગાગર કાઢવા અને આજુદ મુકામે વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનું અમારું કામ સડેલું થઈ શકે તે માટે પૂરતી નાણાકીય જોગવાઈની વ્યવસ્થા કરવા અમે સદ્બાગે શક્તિમાન થયા છીએ આજુદમાં આગલા દેશ સમયમાં કમ્યુન કેળવણી માટેની સમવડો ઊભી કરવી, એ વરતુ આ બાબતમાં અમારી વાંચરતા અને ટાકાતવા પુરાવારૂ છે પરંતુ એ અમારી મર્યાદાને નવી સ્થાપવા ધારની ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોવાની અમને ફરજ પાડવામાં આવે, તે આ અમારા બધા પ્રયત્નો બધ નથ તેથી મુળે યુનિવર્સિટી સાથેના અમારી જોડેલોતા જોડાણને દબાવ ન કરવામાં આવે અને અમને યોગ્ય સમય આપવામાં આવે, કે જે દરમ્યાન આજુદમાં વરવત નમર મુકામ વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિવર્સિટીની ચોક્કસ મૂર્ત યોજના અમે સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવાની બાબતરી આપીએ, કે જે ઉપરથી સરકાર જરૂરી ધારો તૈયાર મરેને તે યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાને કાનૂની પાયા ઉપર મૂકી શકે—આવી વિનંતિ કરવી અમારે માટે અનુચિત નહિ જ ગણાય, એવું અમે નમ્રપણે જણાવીએ છીએ’

પરિશિષ્ટ-૬

પાયાની કેળવણી અને કેળવણીની પુનર્ઘટના અંગે ગાંધીજીનો ખ્યાલ

કેળવણી

પણ આ રહે પ્રશ્ન તરીકે કેળવણીમાં એટલા પગલ ઊંચે કે એ વિષયના કાયકમને આધાર જે પૈન્ટ પર રહેવાનો હોય તે આજુએ બાબતમાં પ્રભુ પ્રત્યેના આપણા તત્વનું પાલન કરવાની આરા કહી ન રાખી રાષ્ટ્રીએ એટલે મે મારી રચનામાંય કરવાની રાક્તિ વિષેની સઘળી પ્રવિષ્ટા ડુમાવી બેસવાનું જોખમ વહોરીને પણ કહેવાની હામ કરી છે કે કેળવણી સ્વાવલંબી હોવી જોઈએ કેળવણી એટલે બાળ કે મનુષ્યના શરીર, મન અને આત્મામાં જે ઉત્તમ અશો હોય તેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધીને તેને બહાર આજુવા અક્ષરજ્ઞાન એ કેળવણીનું અંતિમ ધ્યેય

નથી તેમ તેમ આરબ પણ નથી એ તો સ્ત્રી અને પુરુષને કેળવણી આપવાના અનેમાનું મેક સાધનમાત્ર છે અક્ષરજ્ઞાન એ રવત ત્રપણે કઈ કેળવણી નથી એટલે હું તો બાળકની કેળવણીને આરબ તેને કઈ કપધોગી હાથકામોગ શીખવી અને તેની કેળવણીનો આરબ થાય તે ક્ષણથી એને કઈક નવું મર્જન વરવાનું શીખવીને / કંડુ આ રીતે દરેક નિરાળ સ્વાવલંબી થઈ શકે માત્ર સરત એ છે કે એ નિરાળોએ તૈયાર કરેલી યોગ્ય રાખે ખરીદી લેવી જોઈએ હું માનું છું કે આ શિશુપૂજકતમાં મન અને આત્માનો બી આમાં બી એ વિકાસ સાધવો શક્ય

છે. માત્ર દરેક હાથકામોગ આને શીખવાય છે તેમ જ યંત્રવત્ નહિ, પણ સામ્રીય રીતે શીખવાનો ભેદજો, એટલે કે બાળકને દરેક ક્રિયા સા માટે કરવામાં આવે છે તે સમબલનું ભેદજો. આ હું કંઈક આત્મવિશ્વાસપૂર્વક લખું છું કેમ કે એની પાછળ મારો અનુભવ પડેલો છે. જ્યાં જ્યાં મળેલોને રેડિયા પર કાંતતાં શીખવવામાં આવે ત્યાં બધે આ પદ્ધતિ ઓછીવત્તી દાખત કરવામાં આવી છે. મેં જાતે એ પદ્ધતિએ અંધ સ્ત્રીવત્તા અને કાંતતાં પણ શીખવ્યું છે, ને તેનાં સારાં પરિણામ મેળવ્યાં છે આ પદ્ધતિમાં ઇતિહાસ-ભૂગોળના જ્ઞાનનો બહિષ્કાર નથી. પણ હું જોડું છું કે એ વિષયો મોટામોટ સામાન્ય માહિતી આપવાથી જ સારી રીતે શીખવી શકાય છે. વાચન-શ્રેષ્ઠના કરતાં આ શ્રૌતપદ્ધતિથી દસગણું જ્ઞાન આપી શકાય છે. બાળક કે બાળા જ્યારે સારાસારનો ભેદ પડતાં શીખે ને તેની અભિરુચિના કંઈક વિકાસ થાય પણ તેને કદો શીખવવા ભેદજો આ સૂચના આજની શિક્ષણપદ્ધતિમાં કાંતી કરવાનું સૂચવતી છે, પણ એથી પાર વિનાની મહેનત થતી નથી, અને વિદ્યાર્થીને જે વસ્તુ શીખતાં થયો વધારે જખત વાગે તે આ રીતે એક વસ્તુમાં શીખી શકે છે. આને પરિણામે બધી રીતની ખર્ચ થાય છે. બેશક વિદ્યાર્થી હાથકામોગ શીખતો નથી તેની સાથે સાથે અણિતનું જ્ઞાન તો મેળવે જ.

પ્રાથમિક શિક્ષણને હું સૌથી વધારે મહત્ત્વ આપુ છું. મારી કલ્પના પ્રમાણે એ શિક્ષણ અત્યારના મૈટ્રિકમાથી અંગ્રેજી બાદ કરીએ એના ભેટકું હોવું ભેદજો. બધા કોલેજિયનો એકાએક એમનું ભણતર બંધી નથી તો થોડાક લાખ કોલેજિયનોની રમુતિ એકાએક બ્રૂસાઈ જવાને લીધે જે નુકસાન થાય તે એક બાબત મૂકો, ને બીજી બાબત પાંત્રીસ કરોડ માણસોની આસપાસ જે અંધકારનો સાગર ઘેરાઈ વળેલો છે તેને લીધે રાષ્ટ્રને જે નુકસાન થયું છે ને હજી ઘઈ રહ્યું છે તે મૂકો; તો પહેલું નુકસાન બીજીની આજીવ કશી વિસાતમાં નથી. દેશમાં જે નિરક્ષરતા વર્તે છે તેના આંકડા પરથી લાખે જામડાંમાં

પ્રતી' રહેલા પૌર અજ્ઞાનનો પૂરનો ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી.

હું તો કોલેજની કેળવણીમાં ધરમૂળથી પડેલો છું ને એનો દેશની નિરિક્ષતા સાથે મેળ સાધું. યંત્રસાધના ને બીજા ઇન્જનેરીને માટે પદવીઓ રખાય. એમને જુદા જુદા ઉદ્યોગોની ભેટ ભેટી દીધેલા હોય. ને એ ઉદ્યોગોને ઐન્યુએટ ભેદજો તેમને તાલીમ આપવાનું ખર્ચ એ સ્વાભાવિક જ આપે. દાખલા તરીકે ટાટા કંપનીની પાસે એવી અપેક્ષા રખાય કે તેમને જે ઇન્જનેરી ભેદજો તેમને કેળવવાને માટે તે રાજ્યની દેખરેખ નીચે એક કોલેજ ચલાવે. તે જ પ્રમાણે મિલમાલિકોનાં મંડળ મળીને પોતાને ભેદજો ઐન્યુએટ કેળવવાની કોલેજ ચલાવે. એવું જ બીજા અનેક ઉદ્યોગોને વિષે. વેપારને માટે પણ કોલેજ હોય. પછી 'આર્ટ્સ', ટેકનિકી ને બેનીવાડી શ્લાં, આને કેટલીયે ખાનગી 'આર્ટ્સ' કોલેજે સ્વાવલંબનપૂર્વક ચાલી રહેલી છે. એટલે રાજ્ય પોતાની 'આર્ટ્સ' કોલેજે ચલાવવી બંધ કરે. ટેકનિકી કોલેજે પ્રમાણપત્રવાળી ઇસ્પતાલોની સાથે ભેદજો હોય. એ કોલેજે ધનિકોમાં લોકપ્રિય છે એટલે તેઓ એ કોલેજોને નક્કીવા માટે સ્વેચ્છાએ પૈસા આપે એવી અપેક્ષા રખાય. અને બેનીવાડીની કોલેજે સ્વલંબી હોય તો જ એવું નામ સાર્થક થાય. મને કેટલાક બેનીવાડીના ઐન્યુએટોનો કહેવો અનુભવ થયેલો છે. એમનું જ્ઞાન છીછરું હોય છે. એમને વહેવારુ અનુભવ હોતો નથી, પણ જો તેમને સ્વાવલંબી ને દેશની નિરિક્ષતા પરી પાડનારી વાડીઓમાં ઉમેદવારી કરવી પડી હોય તો તેમને પદવી મેળવ્યા પછી ને જેની નોકરી કરતા હોય તેને ખર્ચે અનુભવ મેળવવાની જરૂર ન રહે.

આ કાલ્પનિક ચિત્ર નથી, ગગનવિહાર નથી. આપણે જો ફળ આપણા મનનું એવીપણું કાઢી નાખીએ તો કેળવણીના જે સવાલ મહાસમાવાદી પ્રવાનોની અને તેથી મહાસમાજની સામે આવી ભેલેલા છે તેનો આ બધું જ વાજબી અને વહેવારુ ઉકેલ છે એમ જણાઈ આવશે.

('હરિજનજીવ', ૧-૮-૩૬)

પરિશિષ્ટ ૭

ગાંધીજીની સલાહ

[કલ્પેષ: ફેબ્રુ ૧૯૩, ૧૦૫-૭]

[ક.]

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈને પત્ર

તા. ૬-૧૦-૨૭

નવી દિલ્હી

શ્રી મગનભાઈ,

તમારો કાગળ આજે વાચવા પામું છું. સવારના ૫-૧૫ થયા છે ત્યારે આ કથું છું તે પહેલાં વાચવામાં લીધું વખત ગયો.

તમારો જવાબ 'હરિજન' માં ન હોવાય, એ છાપીએ તો એ વિષય 'હરિજન' માં ચર્ચા કરે. તેને સાડુ હું તૈયાર નથી. વિચાર કદાચે ગણું છું, વળી જ્યાં લખી પ્રાત્ર મોખા નથી પડ્યા ત્યાં લખી જુદી વિદ્યાપીઠની પાત્ર ન જી કરવી આપણા અથવા કહો મારા એકલાના વિચાર પ્રમાણે કેળવણીમાત્ર સ્વાગ્રથી થવી જોઈએ. જેવડ જ્યાં હિંદુસ્તાનની હાલતી ન જોખમમાં પડી છે તે જાઈએમાં બહુવાસ્થ્યના મહાઈ છે ત્યાં આવા વિચારો થઈ શકે.

હવે વધારે વિચાર મારી પાસે કરાવવો હોય તો કરાવજો.

(સહી) બાપુના આશીર્વાદ

[ગ]

શ્રી. ભાવલંકર ઉપરનો પત્ર

નવી દિલ્હી

તા. ૨૩-૧૨-૨૭

ભાઈ ભાવલંકર,

તમારો કાગળ અને આપણી વચ્ચે થયેલી વાતચીતનો અહેવાલ હમણાં સાંભળી ગયો. (સવારે સવા પાંચ વાગ્યે.)

એ ઉપર તમે બહુ મહેનત લીધી છે એટલી મહેનત લેવા જેવું ન હતું એમ મને લાગે છે. મારા વિચારો સારી રીતે મૂક્યા છે, એમાં વધવડ કરવાનું મને જરાયે મન નથી થતું.

એક નવી હકીકત તમારી પાસેથી મેં જાણી લીધી તે એ કે હવે સાપાવાર વિદ્યાપીઠ એકમાત્ર ગુજરાતની ન જાણી છે. આ હકીકત મારી જીજ્ઞાસને નળણી કરે છે એમ મારે કમલ કરવું જોઈએ. છતાં મારો લોક કહો કે મોહ રહે છે કે છાલી વિદ્યાપીઠ હિંદુસ્તાનની સભ્યતા એટલે તેના ગામડાંની સભ્યતાને આગળ વધારે.

હું હજી માનું છું કે સાપાવાર પ્રતિ રચવાને સાડુ એ લોકોમાં પ્રાતીય મમતાને બદલે હિંદુસ્તાનને રચેની મગતા હોય તો આપણે તે જોડા માસમાં ન સિદ્ધ કરી શકીએ એટલે તમારે અને મારે ઇચ્છવું જોઈએ કે તમારો ભય ખોટો પડે અને મારું સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય; તેને સાડુ ખનતો પ્રયત્ન કરી શકવું મારું કુળ એ છે કે એ પ્રયત્નમાં હું આપારે બાગ લઈ શકું એવી સ્થિતિમાં નથી રહ્યો, એટલે 'હરિજન' માં કોઈ કોઈ વાર લેખ લખીને કે તમારી ઉપર આવો કાગળ મોકલ્યોને સતોષ માનું. તમારી વખિયત સારી હશે.

(સહી) બાપુના આશીર્વાદ

બહુમતી-રિપોર્ટ અને સંકલ્પના

વિરોધી મતની નોંધ

[યુનિયન સમિતિના ૧૨ સભ્યોમાંથી ૭ સભ્યોએ અમુક તમુક બાબતોમાં પોતાનો વિરોધ કે બુદ્ધિ મત જતાવ્યો છે આ બાબતો બકરી જ, એરેબને અર્થે છતાં, ક્લાસિકલ અને મહત્વની છે. તેમાં શ્રી. મગનભાઈએ રબ્બ કરેલો સ્વતંત્ર રિપોર્ટ જોઈ મયા બાદ બીજા ૬ સભ્યોએ જે રબ્બ કયું છે તેનો સારસામ (તે કહેતા હોય એ ઢબે) નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

૧

ડૉ. મગનભાઈ પટેલ (આયુર્વેદ) ની નોંધ

૧. શિક્ષણનું માધ્યમ

માધ્યમ બાબતમાં રિપોર્ટની ભલામણો છે તે સાથે મારી સાધારણ સંમતિ છે; પણ એક બાબતમાં હું તેની સામે છું કે, આ ભલામણોને યુનિયનના કાયદામાં મૂકવામાં ન આવે. ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમ અંગે આખા હિંદ માટેની નીતિ હજી નક્કી થવાની છે; તેથી પૂના યુનિવર્સિટી અંગે કરેલું તેમ, આ બાબત નવી યુનિવર્સિટી પર છોડવામાં આવે એ સલાહભર્યું છે.

૨. યુનિયનું સ્વરૂપ અને હક્કમત

યુનિયનના પ્રકાર કે સ્વરૂપ વિષે જે ભલામણો કમિટીએ કરી છે તે, ગુજરાતના ઉચ્ચ શિક્ષણનું નવસંઘન કરી નવી દિશા આપવામાં મદદરૂપ નહિ થાય. યુનિયન સુધારણા અંગે આજનો ઝોક વસનાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિયન સ્થાપવા તરફનો છે; તે ઉપરાંત તેની સાથે માન્યતા આપતી 'એકિલિયેટિંગ' ભાવનું મિશ્રણ કરવાનો નહિ. છતાં એવા મિશ્રણની ભલામણ સમિતિએ કરી છે. જે તેણે મિશ્રણ થશે તો તેની 'એકિલિયેટિંગ' બાજુને ખમણું પડશે, કેમ કે નાણાં વિશેષપણે તેની વસનાટ-શિક્ષણ બાજુએ ખેંચાઈ જશે. કમિટી આગળ જુઓની આપનારા મોટા ભાગના લોકોએ પણ આવી ભીતિ વ્યક્ત કરી હતી.

આ ભીતિ ખોટી તથા, તે સમિતિએ નાણાં બાબતમાં કરેલી ભલામણોના આંકડા જોતાંય જણાશે:-

પ્રકાર	પાંચ વર્ષમાં આશુર્થ	જમીન-મકાન ૬૦ મૂલીખર્ચ
એકિલિયેટિંગ બાજુ	૧૧,૬૪,૦૦૦	૧૧,૫૫,૦૦૦
વસનાટ-શિક્ષણ બાજુ	૧૦,૫૦,૦૦૦	૩૨,૫૦,૦૦૦

અને આનો અર્થ એ થશે કે, પાંચ વર્ષના માળા દરમિયાન, ગુજરાતના બીજા કોલેજ-કેન્દ્રોને (એટલે કે, સુરત, આયુર્વેદ ઇ.) નવી યુનિવર્સિટીની કશી નાણાંમદદ વગર વિકાસ કરવા - ઉત્તેજન આપવામાં આવશે!

આથી તો એવું થશે કે, બીજા કેન્દ્રો ખુશીથી સહકાર નહિ આપે. પણ તેમના સહકારની જો ગરજ હોય, અને કેન્દ્રોના સ્થાનિક વિકાસને ઉત્તેજન આપવું હોય, તો સૌને સરખી તક મળવી જોઈએ. જો એક જ યુનિયન તંત્ર તળે આ સાધવું હોય તો તેનું સ્વરૂપ બીજી ભાવનું કરવું પડે.

નવી યુનિયન એકિલિયેટિંગ હોય; અને શિક્ષણ-કામ કરે તે અનુસ્નાતક વર્ગોનું; અને તેય એક જ અમદાવાદ કેન્દ્રમાં નહિ, પણ બધાં કેન્દ્રોમાં. તેમ જ સંશોધન કામનું પણ હોય. સારાંશ એ કે, અનુસ્નાતક

શિક્ષણ અને સંશોધનનું કામ કરવાનો છંદરો
અમદાવાદ ખાતે જ ન રહે

૩ યુનિ૦ નુ મથક

યુનિ૦ની ચોખ્ખ જગા વિચારીએ તો, બધી રીતે
જોતા વડોદરા અમદાવાદ કરતા ચડિયાતું છે મકાન,
નાણાની જોગવાઈ, જમીન, રિઘાની પરપરા,
પરિસ્થિતિ—મધુ લા વધારે અનુકૂળ છે તેથી
જો નવી યુનિ૦ રચાના પડે તો વડોદરા રાજ્ય મુખર્જી
પ્રાનમાં જોડાઈ જાય, તો ગુજરાતની યુનિ૦નું મથક
વડોદરા કરેલું

૪ યુનિ૦ નુ બંધારણ

૧ કેનનાયમનું પદ બિનપગારદાર માનદ જ
રાખવું

૨ કુલાધિકારી (રેક્ટર)ની જરૂર નથી, તે ન
રાખવો

૩ રજિસ્ટર્ડ ગ્રેજ્યુએટને ૭ જ જગા સેનેટમાં
છે તે ઓછામાં ઓછી ૧૪ કરવી જોઈએ અને,

૪ મુખર્જી ધાગમખાને સિનેટમાં એક જ જગા
આપી છે, તે ધારામખા ને કાઉન્સિલને અનુક્રમે ૨+૧
કરીને કુલ ત્રણ આપવી

૨

પ્રિ૦ એન. એમ માલ (મુરત) ની નોંધ

કેટલીક મુખ્ય બનામજોને વિષ કુ મારા મારીએ
સાથે મમત ન થઈ શકવાથી, મારો બિન્ન મત
નીચેના ત્રણ મથાળા તળે દર્શાવું છું

૧ યુનિ૦નું કાર્યદેવ, ૨૧૨૫ ને હકૂમત

હીક હીક અનુભવ પછી, આધુનિક વનણ
'એક્ઝિચિયેન્ટિંગ' પ્રકારની યુનિ૦ને અમાન્ય કરે છે,
અને વમવાટ તથા શિક્ષણના આયોજનવાળી યુનિ૦ના
પ્રધારને પસંદ કરે, અને સમિતિના રિપોર્ટ
પણ આ આદર્શને મને જે છતાં તેમાં 'એક્ઝિચિ
યેટિંગ' પ્રકારને જોવા જે વળી તેમાં એમ પણ
કહું છે કે યુનિવર્સિટી અમદાવાદી કાર્પ પણ
સરથા લઈને તેને પોતાની કોન્સ્ટિટ્યુશનલ' પેનેજ
બનાવી શકે

જો આ ઉદ્દેશો હોય તો હું તો એવી બનામણ
કરું કે, સ્થાનિક યુનિવર્સિટી સ્થાપવી તે વસવાટ
અને શિક્ષણના આયોજનના પ્રધારની હોય, અને
તેની સાથે કાર્પ જોડાવા છંદ તો તે તેના બાજુ
અમ તરીકે મરજિયાત જોડાય

પરતુ રિપોર્ટ તો ફરજિયાત જોડાણ કહે છે અને
અમદાવાદનું સ્થાનિક શિક્ષણ કેન્દ્ર યુનિવર્સિટીને ખરચે

ખીલવવું જ જોઈએ એમ કહે છે, અને બીજા
કેન્દ્રોને તે દિશામાં ભવે ઉત્તેજન અપાવ, એમ
જણાવે છે. આથી તો અસતોય અને હૈયાબળાપો
જ જમશે

છતાં જો એવી યુનિ૦ કાઢવી હોય તો પછી
ગુજરાતના સુગ વડોદરા વગેરે કેન્દ્રોમાં પણ
'ડીવિંગ' યુનિ૦ને બાજુ મળે તેવી તજવીજ
રાખવી જોઈએ પરંતુ મુખર્જી યુનિ૦ને અનુભવ
એવો છે કે, 'એક્ઝિચિયેન્ટિંગ' યુનિ૦ તેના શિક્ષણ
ખાતા પોતાના મુખ્ય મથાન છોડીને બીજા સ્થાનોએ
રાખવા જાય, તો તેમાં બહુ કુસ્તેલીઓ નડે છે
અહીં તો તે કરવાનું એકદમ જ થશે, કેમ કે એમ
જેવામાં આવશે કે અમદાવાદ બહારના કેન્દ્રો તો
પાંચ વર્ષ પછી યુનિ૦માંથી નીચળી જશે, પછી તો
આ કામો ચલાવવો તો અર્થ શો? (રિપોર્ટમાં કહ્યું
છે કે, અમદાવાદ બિનાવના કેન્દ્રો ૫ વર્ષ માટે
અવગ સ્થાનિક યુનિ૦ બની શકશે)

આ બામનમાં પૂના યુનિ૦ના કાયદાને અનુસરવું
પણ બરોબર નથી કેમ કે મહારાષ્ટ્રમાં એવી દશા
છે કે, પૂનાની બરાબરી કરી શકે એવું બીજું કાર્પ

કેન્દ્ર નથી. અહીંયાં વડોદરા, સુરત, આણંદ છે, જે કેટલીક બાબતોમાં અગ્રદાવણી ચડે એમ છે.

આથી કરીને, યુનિને ખરચે અમદાવાદનું સ્થાનિક શિક્ષણકેન્દ્ર ખીંચવું, એ બરોબર ને ન્યાયી પણ નહિ ગણાય. ને સ્થાનિક ટીચિંગ યુનિ. સંવપાય ને સાથે મરજિયાત જોડાવા ધ્વજનાર માટે બાલ અંગની જોગવાઈ રખાય, તો ઉપરની સુરક્ષી-ઓ ન નડે.

વળી શિક્ષણના માધ્યમતા કારણે ફરજિયાત જોડાણ કરવામાં આવે, એમ રિપોર્ટ દલીલ કરે છે. તો તે દલીલ પણ લૂંટી છે, કેમ કે પાંચ વર્ષ બાદ તો બીજા કેન્દ્રો છૂટાં થઈ શકે છે; અને માધ્યમનો ફેરબદલો કરવા માટે પાંચ વર્ષનો સમય આપ્યો છે! એટલે તે ફરે તોય પાંચ વર્ષ બાદ.

મહારાષ્ટ્ર યુનિ. કમિટીએ પણ ફક્ત મરજિયાત જોડાણની ભજામણ કરેલી. અને તેનાં કારણો પોતાના રિપોર્ટમાં આપેલાં. (જુઓ તે રિપોર્ટ પૃષ્ઠ ૧૪૨)

ભાષાવાર પ્રદેશની 'સંસ્કૃતિ'ને પોષવાને પ્રાદેશિક યુનિ. જોઈએ, એમ દલીલ પણ કરાય છે. કાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ માટે કદાચ આ સાચું હોય; પણ મરાઠી, ગુજરાતી કે હિંદી સંસ્કૃતિઓની વાત કરવી એ બરોબર નહિ ગણાય. તેમાં કાંઈક મેદો હશે તો તે ઉપરછલા જ; અને તેથી જ એક હિંદુસ્તાની સંસ્કૃતિના પાયા પર રાષ્ટ્રની રચના આપણે કરવા ચાહીએ છીએ.

પ્રાંતની છૂટી છૂટી કોલેજો માટે ઓછામાં ઓછી એક 'એકિલિયેટિંગ' યુનિ. જોઈએ એ ખરું, પણ વસવાટ અને શિક્ષણના આયોજનવાળી મુદ્દ સ્થાનિક યુનિ.ઓ માટે પણ પૂરા અવકાશ હોવો જોઈએ. ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજ પેઠે, તે બધી પ્રાદેશિક નહિ પણ રાષ્ટ્રીય લક્ષણવાળી હોય.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પદ્મજીશાહી સમાનતા ન હોવી ઘટે. તેથી હું તો કહું કે, વડોદરામાં યુનિ. કાઢવાની ભજામણ છે તે સુચારક છે. આણંદ કેન્દ્રવાળા પણ ધ્રુવે છે, તેમને કહું, 'તમે સુખે આગળ વધો ને

પાંચ વરસમાં સ્થાનિક શિક્ષણી ને વસાહતી યુનિ. કરવા ચાહો છો તે જરૂર કરો. બોગલેજો તેમાં ન ફાવે, તોય તમારે માટે પાંચ વર્ષ પછી જોડાવાનાં દાર ખુટ્યાં જ હશે. અને જરૂર પાંચ વર્ષ રાહ જોઈ શકીએ છીએ!'

રિપોર્ટમાં આણંદને એવું આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું છે કે, તમારી રીતે વિકાસ કરવામાં તમને પૂરા સહકાર ને છૂટ અપાશે. આનો કશો ઝાઝો અર્થ નથી. ન્યાયમૂર્તિ ભગવતીએ ગોતાની જુબાનીમાં કહ્યું હતું તેમ, અત્યારે કહેવું કે આમ કરવા દર્શન ને તેમ, એ સફળ છે, પણ વખત આવે ત્યારે તેનો અમલ અધરા બની જાય છે. નવી 'એકિલિયેટિંગ' યુનિ. માધ્યમ છત્વાદિના મૌલિક ફેરફારો કરીને રચાય, તેમાંથી પાંચે વરસે છૂટવાની વાત કાપદામાં, લખાય તોય કાંઈ વળી ન શકે. આણંદને એમાં ભળે તો એ નવી યુનિ.ને ગોઠે તેમ તેણે તેમાં એસવું જોઈએ; તેથી તેણે પોતાની યોજનામાં તદ્દતુરૂપ ફેરફાર કરવો પડે; પછી તે જોવી "રાષ્ટ્રીય" યુનિ. પોતાની સરચાઓમાંથી રચવા ચાહે છે, તેવી આણંદ નહિ કરી શકે.

અહીંયાં એક વાત નોંધું: અમારી કમિટીએ ૪૮ જાણીની જુબાની લીધી ને તે નોંધવામાં આવી છે. તેમાંના ૨૮ જાણી ફરજિયાત જોડાણ સામે હતા; ૬ જાણી એ વિષે સ્પષ્ટ કરો મત આપ્યો નથી; બાકી રહેતા ૧૪ માં કેટલાકે જ ફરજિયાત જોડાણનો મત કહ્યો; પણ તે તેમની બિચર-તપાસ દરમિયાન જ્યારે એમને એમ કહીને આંતરવામાં આવ્યા ત્યારે કે, ગુજરાતીના માધ્યમને માટે આ જરૂરી છે. અને એક જ ગુજરાતી માધ્યમની આ દલીલ તો હવે રડી પણ નથી, કેમ કે સમિતિએ છવે ગુજરાતી અને રાષ્ટ્રભાષા બેઉની ભજામણ કરી છે. એટલે પેલા ૧૪ જાણીના મતનું વજૂદ રહેતું નથી.

૨. માધ્યમ

માધ્યમના સવાલમાં પારાવાર સુરક્ષીઓ છે, અને તે કદમને ગોઠે સહેલાઈથી બેઠકની બધ એવી નથી.

ધાર કામશને અસારે તો ભાષાવાર પ્રાંતરચનાની વાતને બોંધ બેળી કરી દીધી છે. અને તેણે તે સામે જે દ્રષ્ટીવો કરી છે તે, ઘટતા ફેરફારોની સાથે, ભાષાવાર વિદ્યાર્થીઓ રચના સામે વધારે લાજ પડે છે.

તારાચંદ સમિતિની ભલામણો અને વડી સરકારે તે અનુસાર કાઢેલી સૂચનાને પ્રાદેશિક ભાષાના માધ્યમની તરફેણમાં ટાંકવામાં આવ્યાં છે. સાર બાદ વડી સરકારે યુનિ. કમિશન નીમ્યું છે અને તેને માધ્યમનો પ્રશ્ન પણ સોંપ્યો છે, આથી વડી સરકારની સૂચના મને ઉતાવળી અને ભ્રામક લાગે છે. હજી સરકારી ભાષા બધે અંગ્રેજી ચાલે છે. મુંબઈ જેવી યુનિ.ને પોતાની પ્રાદેશિક ભાષા જેવું નથી. હિંદની 'ફેરફાર' ભાષા ને તેની લિપિ કઈ, એ હજી નક્કી થવાનું બાકી છે. કોઈ ભાષા માધ્યમ અને તે અગાઉ તેનાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ બનવાં જોઈએ. વિજ્ઞાન અને યંત્રોદ્યોગના વિષયોમાં એ મહેલું નથી. અને આ કામ બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ૫ વર્ષમાં પતરી ચકાશે એની ખાતરી નથી.

હા, એક વાત ખરી કે, જેઓ એમ માગે છે કે ગુજરાતીને માધ્યમ તરીકે લઈને શીખવતી યુનિ. વસિરી કાઢવી અને તેમાં બહારની કોલેજોને જોડવાનું, ફરજિયાત ન હોય, તેમની વાત હું સમજી શકું છું અને તેની કદર કરું છું. તેઓ પ્રયોગ કરવા માગે છે અને ગુજરાતી લોકો તેની સફળ-અસફળતા જોઈને પોતાનો એ વિષે ફેસલો આપે એવી તેમને તક આપે છે.

પણ. તો પછી ફરજિયાત જોડાણની વાત શું કામ? અનેક કારણોને લઈને, આ પ્રયોગ કદાચ ન ફળે, એવા ભય ઊંડે ઊંડે સંતાયેલો ન હોય તો ફરજિયાત ન કરાય. આ બધને લીધે તેઓ બધા ગુજરાતી લોકોને સાથે લેતા પડવા માગે છે. જો ગુજરાતી યુનિ.વસિરી આ પ્રયોગની પહેલ કરે, અને આ મૌલિક ફેરફારને લઈને બીજી યુનિ.ઓ તેની પદ્ધતિને માન્ય ન કરે (જેમ કે ઓરમાનિવા યુનિ.ની),

તો તેની હકૂમત તળે ફરજિયાત આણેલી બધી સંસ્થાઓની હવાતી અને તેના વિદ્યાર્થીઓનું ભવિષ્ય બારે જોખમમાં આવી પડે.

મારા પોતાનો મત એ છે કે, ભાષાવાર પ્રાંતરચના થાય તે પહેલાં નહિ જ નહિ, તે થાય પછી જ ભાષાવાર યુનિ.ઓએ. (પોતાના પ્રદેશની ભાષાના માધ્યમથી) નીકળવું હોય તો નીકળે.

છેવટે નક્કી થયેલી ભલામણોમાં કમિટીએ રાષ્ટ્રભાષાને વૈકલ્પિક માધ્યમ તરીકે લીધું છે એ ખરું. પણ આ વિકલ્પ બધા વિષયોમાં જો રહે તો યુનિ.ની વહીવટી સુરક્ષાઓ કેવી બારે વધી જાય? તેના કરતાં વધારે સમજાવ્યો રસ્તો એ કે, દરેક પ્રદેશમાં જે યુનિ. હોય -- એક પ્રાદેશિક ભાષાવાર કામ કરતી અને બીજી રાષ્ટ્રભાષાના માધ્યમવાળી રાષ્ટ્રીય. પહેલીને પ્રાંતિક સરકાર ને બીજીને વડી સરકાર ચલાવે. પણ આજની નાણાંકીય દશામાં કેટલાંક વર્ષો સુધી તો એ સ્વપ્ન જ રહેશે.

પ્રાદેશિક ભાષાઓને માધ્યમ બનાવવા સામે વળતર કારણો છે. આ ભાષાઓ પૂરતી ખીસેલી નથી, અને આવતાં થોડાં વરસ તેમ રહેવાનું.

પાઠ્યપુસ્તકો પાંચ વર્ષમાં તૈયાર કરવાની ભલામણ રિપોર્ટમાં છે. તેને માટે ગ્રેસ અને પ્રકાશન ખાતાની ભલામણ પણ ચર્ચા છે. આ બાબતમાં ઓરમાનિવા યુનિ.ની નિષ્ફળતાને દાખલો યાદ કરવો ઘટે. વળી, દરેક પ્રાંત પોતાપોતાની ભાષા માટે આમ કામ ઉપાડે, તો કેટલો બધો કાલમી ને ચાતુ અર્થ વેઠવાનો થાય? વળી, આવા કામને શોભાવે તેવી શક્તિવાળા અને ગુજરાતી પર જોઈતા કાળુ ધરાવતા, એવા અનેક વિષયોના વિદ્વાનોની સખ્યા મર્યાદિત છે. અને ચોપડીઓ ઝટ વેચાય નહિ તો એની. એ ચલાવવી પડે, જેમાંથી વિદ્યાર્થી ધોરણ નીચું પડ્યા વગર રહે નહિ. વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો એકથી બીજી યુનિ.માં જઈ ન શકે. વળી અખંડ ભારતીય

ક્ષેત્રમાં વિદ્યાર્થીઓ પાછા પડે. આમાંથી 'દૂધમ'કુકતા' પણ આવી જાય.

રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ હું આવી બાબાવાર યુનિવર્સિટી સામે છું તે એ માટે કે, તે દેશની એકતા સામે જાય. ગયા સેકા દરમિયાન, દેશમાં એક માધ્યમ ચાલ્યું તેને લઈને જે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા આવી છે — કાંઈ નહિ તો બહુલા વર્ગોમાં — તે પૂરેપૂરી ખોરાવાઈ જાય.

અંગ્રેજીનું માધ્યમ બદલવું જ હોય તો તેની જગ્યાએ હિન્દી સરકારી બાબા જ હોવી જોઈએ, અને આ ફેરફાર ધારાસભાઓ અને સેક્રેટરિયેટોથી શરૂ થવો જોઈએ; અને એ જ માધ્યમ આખા દેશની બધી કોલેજોમાં રખાવું જોઈએ. કહેવાની મતલબ કે, વડી તથા પ્રાંતિક સરકારો અને યુનિવર્સિટી નીતિ આ અંગે સરખી હોવી જોઈએ. માધ્યમનો ફેરફાર ધીમેથી થવો જોઈએ; તેમાં ભલે પાંચથી વધારે વર્ષ લાગે. નહિ તો નવી પેઢીને તે દેશને બારે ત્રણસાન થઈ બેસશે.

૩. અધિકારણ

રેક્ટરની નિમણૂક વાઇસ ચાન્સેલર કરે એમ રિપોર્ટ કહે છે; અને વાઇસ ચાન્સેલર પણ નિમણૂક અધિકારી હશે. આ બંને બંધન નથી. મારો એ મત છે કે, રેક્ટરની ચૂંટણી સિનેટ કરવી.

રજિસ્ટર્ડ ઍન્ડુઓટને સિનેટમાં જ જગ્યા આપી છે તે ઝોણી છે. અને તેમની ચૂંટણી વિદ્યારાખાઓ

— ફેકલ્ટી—વાર બામલા પાડીને કરવાની વાત છે, તેની જરૂર માનતો નથી.

જિલ્લા લોકલ બોર્ડને બદલે જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડને પ્રતિનિધિત્વ અપાયું છે, તેમ યુનિવર્સિટીઓમાં તેમનાં સ્કૂલ બોર્ડોને હોવું જોઈએ; યુનિવર્સિટી નહિ. કુલપતિને નિમણૂક-હક અપાયો છે તો તેમાં પછી અમુક તમુકને નીમે એવી મર્યાદા ન આંકવી ઘટે. જે હરિજનસેવક સંઘ, ચરખા સંઘ ઇત્યાદિ મંડળોને પ્રતિનિધિત્વ અપાય, તો સાહિત્ય પરિષદ, સુરત એમ્બર ઓફ ફોર્મર્સ તથા ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચાર મંડળ જેવી સેવાસંસ્થાઓ — આ બધાનો હક કેમ ભૂલી શકાય?

યુનિવર્સિટીને દાન કરનારાઓને પ્રતિનિધિત્વની વાત તો જાણીતી છે; પણ માન્ય કોલેજો ને સંસ્થાઓને દાન કરનારાને પ્રતિનિધિત્વ કેવું? એમને એ હક કેવી રીતે હોઈ શકે?

સિનેટને કોલેજો કાઢવાની ને નબાવવાની સત્તા રિપોર્ટમાં આપી છે; સિન્ડિકેટને તેની બ્યવસ્થા કરવાનું કામ અપાયું છે. આ બંને બંધન નથી. તેમ થાય તો યુનિવર્સિટીના કામને બદલે આમાં જ પોતાનાં ધન અને શક્તિ વેચી નાખે. વળી લેવાની સત્તા પણ સિનેટને આપી છે! આમાં મને મોટા બધ દેખાય છે.

અનુસ્નાતક શિક્ષણને માટે એક ખાસ બોર્ડ રચાવું જોઈએ, તે જાત રિપોર્ટમાં નથી એ બારે જણી છે. આણું બોર્ડ કાયદાથી રચાવું જોઈએ.

૩

શ્રી. જે. એ. તારાપોરવાળાની નોંધ

હોદ્દાની રૂએ લેવાતા સિનેટના સભ્યોમાં સરકારી ખાતાના ઉપરી-અમલદારોને બાકાત રાખવાની જે નીતિ બહુમતી-હેવાલમાં છે, તે સાથે હું સંમત નથી થતો. તો તો પછી ડી. પી. આર્ચ. ને પણ શું કામ લેવાનું રાખ્યું છે?

બૂતકાળમાં આ અમલદારો સામાન્યતઃ પરદેશી હતા; હવે એમ રહ્યું નથી. આ અધિકારીઓ પાસે કેટલીય ધંધાદારી કોલેજોના વહીવટનું કામ હોય છે, અને તેથી તેઓ યુનિવર્સિટી મદદરૂપ થઈ શકે છે.

યુનિ૦એ સરકારથી તદ્દન સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ એવી એક ખીટી વાત કરનામા આવી છે છતાં તેણે સરકારી ગ્રાન્ટ પર ઘણો આધાર તો રાખવો જ પડે છે ખાતાના અધિકારીઓ સરકારના આખ કાન જેવા ગણાય, તેઓ સિનેટમા હોય તો યુનિ૦ને લાભ જ છે

ગમે તેમ જોતા, ૧૩૦થી વધુ સંખ્યાના મંજૂ મા આરંભ મળ્યો વધારે લેવાય તો તેથી યુનિ૦ની આગ્રાહીને આચ નહીં આવે

તેથી મારો દર મન છે કે, મરમરી ખાતાના અધ્યક્ષોને, હોદ્દાની રૂએ, સિનેટમા જગા આપવી જોઈએ

૪

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરની નોંધ

આ રિપોર્ટમા થયેલી બનામજોમા હું પૂર્ણ હૃદયથી સાથે છું અને તેમને ઘડવામા મેં પૂરો સહકાર આપ્યો છે કારણ કે, આ બનામજો ગુજરાતના લોકને — ખાસ કરીને તેના બુદ્ધિશી વચ્ચે કે જે યુનિ૦ને ચત્તાવશે — તેમને માન્ય થશે, એમ મને ખમર છે

પરંતુ કેટલીક બાબતોમા મારો તીવ્ર મતબેદ છે, તે અહીં નોંધવા માગુ છું માત્ર તેને રિપોર્ટના વિરોધની નોંધ લેખવામા ન આવે

૧ શિક્ષણક્ષેત્રમા આખા દેશ માટે એક 'એઈન ટ્રસ્ટ' (પ્રત્યામ ડળ) હોવું જોઈએ તેમા જાણીતા કેળવણીમારો, સમાજસેવકો, સંસ્કાર-નેતાઓ અને રાજકારણીઓ હોય આની તમે બધી યુનિ૦ઓ મુકાવી જોઈએ

૨. તેવા જ 'એઈન ટ્રસ્ટ' બાબાવાર વિચારપીઠો માટે તે તે પ્રદેશના હોય, જે પ્રાર્થેશિક ક્ષેત્રો મબાજે

૩ શિક્ષણની યોજના કરતી વખતે પ્રાથમિક, માધ્યમિક, હુન્નરકળાનું અને ઉચ્ચ એવા ભેદો દર દરવા જોઈએ શિક્ષણ એક સમગ્ર વસ્તુ તરીકે વિચારાવું જોઈએ અને ઉપરના મડળો તેની દોર વણી કરે

પૂર્વપ્રાથમિક, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક એ ભેદો દર કરી, કોલેજ પૂર્વર્તુ બધું શિક્ષણ પાપાના શિક્ષણ તરીકે ગોમવું જોઈએ

૪ આ પાપાના શિક્ષણ બાદનું શિક્ષણ — મેનેજન્ટ કે બીજું બધું — યુનિવર્સિટી ચનાવે કેળવણીની બધી સરચાઓમા ચૂટણીનો સિદ્ધાંત ઓછામા ઓછો કરી દેનામા આવે

૫ કોલેજના બધા વર્ગોમા પ્રાતભાસાઓ જ માધ્યમ હોય, એવો મારો મન છે

હિંદુસ્તાનીને યુનિ૦ના આખા અભ્યાસમા દર જિયાત વિષય તરીકે રાખવામા આવે કદાચ વિજ્ઞાન. હિંદુસ્તાની મારસ્ત શીખવવું રીક પડે પરંતુ ઓછામા ઓછી એક જે પેટી સુધી જીજ્ઞા વિષયો તો પ્રાત ભાષામા જ શીખવવા જોઈએ

૬ વિજ્ઞાનની પરિભાષા અગે ૭ એમ માનું છું કે, નીચેથી દેક ઉપર સુધી ઉત્તરોત્તર આપણી ભાષાઓના શબ્દો વપરાવા જોઈએ ઉચ્ચ વિજ્ઞાન માટે પશ્ચિમની પરિભાષા કેટલાક વર્ગો સુધી તો આપણે વાપરવી પડશે પરંતુ લોકોમા જ્ઞાનપ્રસારને માટે તો આપણી જ તમગની પરિભાષા વાપરવી જોઈશે આપણી બધી ભાષાઓ એકમીજ સાથે એટલી બધી મળતી આવે છે કે એકસમાન પરિભાષા સહેલાઈથી ચોછ શકારો

૫

શ્રી. કે. મા. મુનંશીની નોંધ

રિપોર્ટમાં આપેલા ધણાખરા નિર્ણયોદ્ધાર્ય છે સામાન્ય સંમતિ ધરાવું છું. પરંતુ માધ્યમની ખામતમાં જુદો પડું છું. અંગ્રેજીને તરત દૂર કરવામાં આવે એ મને માન્ય નથી; અથવા તો ગુજરાતી વિકાસે એક માધ્યમ રહે એ પણ હું સ્વીકારતો નથી.

હું એ મતનો છું કે, નવી યુનિવર્સિટીમાં હિંદીને મુખ્ય માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવું, અને પાંચ વર્ષને માટે વિકાસ તરીકે અંગ્રેજી માધ્યમ રહે. પાંચ વર્ષ પછી હિંદી મુખ્ય માધ્યમ બને, અને જે

વિષયોમાં જરૂરી પુસ્તકો ન હોય ત્યાં અંગ્રેજી ચાલુ રહે.

બીજો એકમાત્ર મુદ્દો જે મારે ભારપૂર્વક કહેવો છે તે એ છે કે, ગુજરાતની યુનિ.એ ઉચ્ચ ધંત્રોત્તમોગ-વિદ્યાઓ માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવાથી પ્રારંભ કરવો જોઈએ. અમદાવાદ એને માટે એક અખિલ ભારતીય જગા છે. ધંત્રોત્તમોગવિદ્યાઓની બધી શાખાઓ શાખતવા પૂરી પૂરી જોગવાઈ શરૂથી કરવા માંડવી. આમાં વડી સરકાર પણ મદદ કરે, કેમ કે તે આ દિશામાં અનેક યોજનાઓ વિચારે છે.

૬

ડૉ. કે. જી. નાયક (અમદાવાદ)ની નોંધ

૧. સ્વરૂપ, કાર્યક્ષેત્ર અને હક્કમત

૨. બંધારણ

રિપોર્ટમાં એવી ભલામણ છે કે, પાંચ વર્ષ બાદ કોઈ કોલેજ-કેન્દ્ર સરકાર પાસે માગી શકશે કે, વસવાટ ને શિક્ષણના આયોજનવાળી અમારી જુદી યુનિ. કરી આપો. અને તેમાં કહ્યું છે કે, અમદાવાદ કેન્દ્ર એમાં અપવાદ છે; તે એમ ન માગી શકે.

અમદાવાદની આજે એવી સ્થિતિ છે કે તે પોતાનું સ્થાનિક યુનિ. કેન્દ્ર આજે સરસ જમાવી શકે; સૌથી પહેલું તે કરી શકે એવી તેની પાસે સવડ છે. તેથી, બીજાં ચાર કેન્દ્રો છૂટાં પડે પછી જ અમદાવાદ પોતે પોતાનું કેન્દ્ર બનવાનો લાભ પામી શકે, એ તો તેને અન્યાય થાય. કાયદાથી આમ થાય, તેથી તો અમદાવાદ કેન્દ્રનો વિકાસ રોકાઈ જાય. તેથી મારી જોરદાર સિદ્ધારસ એ છે કે, અમદાવાદને પણ છૂટા પડવાનો હક આપવો; અને ભલામણમાં તેને માટે અપવાદનો ઉલ્લેખ છે તેમાં એ ખામણ સુધારી લેવું.

રિપોર્ટ જણાવે છે કે, યુનિ.ના સંચાલનની જવાબદારી શિક્ષણમાં કામ કરનારા ઉપર મુખ્યત્વે રહેશે. પણ જે બંધારણની ભલામણ કરી છે તે ત્રીજીવટથી જોતાં આ વાત પુરવાર થતી નથી સિનેટ લગભગ ૧૩૦ની કહી છે. એમાં કુલ ૬૮ જગા કોલેજના અધ્યાપકો વગેરેની છે; એટલે કે ૫૦ ટકાથી કાંઈક વધારે. આ ટકા ઉપરના સિદ્ધાંતના પાલનનો દાવો સિદ્ધ કરે છે એમ ન ગણાય.

વળા કોલેજ-અધ્યાપકો ૩૫ હશે એમ કહ્યું છે, પણ વસ્તુનાએ જોતાં, આજે ૧૭થી. ૨૦ જગા જ ભરાશે, કેમ કે, દરેક કેન્દ્રમાં બધી 'ફેકલ્ટી' આવતી નથી, તેથી કેટલીક જગ્યાઓ ખાલી રહેવાની.

આથી જે દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે, શિક્ષણ કાર્યકર્તાઓને યુનિ.નું સંચાલન સોંપાયું છે, એ ટકા શકતો નથી.

વળી, મૂલ્યવાચકોના બંધારણ પ્રમાણે જોતાં, આજે જે સ્થિતિ છે તે એવી છે કે, 'આર્ટ્સ' અને વિજ્ઞાનના શિક્ષકોને, એમની સંખ્યા જોતાં, ઓછું પ્રતિનિધિત્વ મળશે; ખીજી 'ફેકલ્ટી'ને વધારે

ઉપરાંત, 'આર્ટ્સ'નો અનુસ્તાનક અભ્યાસ વધારવા સારી જોગવાઈ વિચારી છે; પણ યત્રોદ્યોગ-વિદ્યાઓના શિક્ષણ તથા સંશોધન બણી તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી.

બંધારણમાં બહુમતી-રિપોર્ટ પાંચ જગા હાર્ડ-સ્કૂલના હેડમાસ્ટરોને અને ૫ તેના શિક્ષકોને — કુલ ૧૦ જગા આપી છે. કેવળ ૫ જગા હેડમાસ્ટરની જ રાખવી તે ખીજી કમી કરવી જોઈએ. હવે મેટ્રિક પરીક્ષા તે અભ્યાસક્રમ જુદા જોડને સોંપવાનો કાનૂન થયો છે, એ હક્કમાં લેવું જોઈએ.

બહુમતી રિપોર્ટ છ જગાઓ ખાસ સેવાસંધાને (હરિજનસેવક સંઘ ઇં) આપી છે. બહુ તો એક જગા રાખવી હોય તો રાખવી.

વિદ્યાસભામાં પ્રિન્સિપાલોની જગા ૩ રાખી છે તે વધારીને ૧૦ કરવી જોઈએ.

મિનિસ્ટ્રેટમાં ૮ જગા શિક્ષણમાં નહિ એવા સિનેટરોની છે, તે ૭ કરવી; ૨ જગા વિદ્યાનિધિ ઓ — 'ડીન'ની છે તે બરરની નથી; અને ૧ જગા યુનિવર્સિટી શિક્ષણખાતાના અધ્યક્ષની છે તે ન રાખવી. આમ બચતી ૪ જગાઓ કોલેજોના આચાર્યોને વધારે (કુલ નવ થાય) આપવી.

વિદ્યાશાખાઓ (ફેકલ્ટી) હેવાલમાં ૭ ગણી છે તે ૫ કરવી — 'આર્ટ્સ', વિજ્ઞાન, 'ટેકનોલોજી' (તેમાં આવે ઇજનેરી, ખેતી, રસાયણી ઉદ્યોગવિદ્યા), કાયદો, અને શિક્ષણ.

માસિક વિવેચન

વ્યવસ્થાપકનું નિવેદન

થોડા દિવસ ઉપર ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે. આ રિપોર્ટમાં શું છે, તે ગુજરાતનાં સૌ બાઈબલેનો જાણે એ જાણે નું છે. એટલું જ નહિ, તેઓ આ મહત્વના પુનર્ચંદનાના મુદ્દા વિષે પોતાનો મત પણ જણાવે. જેથી સરકારને કાયદો કરવામાં મદદ થાય.

આ હેતુથી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માસિકનો આ અંક ખાસ તેને માટે કાઢવાનું નક્કી કર્યું અને એ અંકમાં બધી સામગ્રી સમાર્પિત થાય તેટલા માટે બે માસનો બેગો અંક કાઢવામાં આવ્યો છે. એટલે આ અંક જુલાઈ, ઓગસ્ટનો બેવડા ફળનો નીકળ્યો છે.

તે પ્રસિદ્ધ કરવાની તારીખ ૭-૮-૪૬ને સ્વિચાર જાહેર કરવામાં આવી હતી. એટલે ગ્રાહકોને ૩૧-૭-૪૬ રોજ આ વખતે 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'નો અંક મળ્યો નથી.

આ સંધિનો લાભ લઈને 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' બહાર પાડવાની તારીખ પણ ફેરવી લેવામાં આવી છે. હવેથી તે દર માસની છેલ્લી તારીખે નહિ, પણ દર માસની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

એટલે તા. ૭-૮-૪૬ના રોજ ખાસ યુનિવર્સિટી અંક બહાર પડ્યા પછીનો સપ્ટેમ્બર માસનો અંક ૧-૯-૪૬ના રોજ બહાર પડશે. એટલે કે, વાચકોને આવા તારીખદેરે છનાં, વચ્ચે તૂટક પડ્યા વગર, ખીજે મહિને નવો અંક મળી જશે.

છેવટે જણાવવાનું કે, તા. ૭-૮ના રોજ બહાર પડતો આ ખાસ યુનિવર્સિટી અંક જેમને છૂટક ખરીદવા હોય તેઓ એક રૂપિયાની કિંમતે મેળવી શકશે.

૨૯-૭-૪૯

જીવણજી દેસાઈ

ખાસ અંક

ગુજરાતનાં કેટલાંક મંડળોમાં જેની મહિનાઓથી વાટ જોવાની હતી, તે રિપોર્ટ હવે સરકારે બહાર પાડ્યો છે. આથી કરીને, નવી રચનારી યુનિવર્સિટીનાં રૂપ, અધિકાર પ્રત્યાદિ વિષે જે તર્કવિતર્કો થયા કરતા

હતા, તે પણ હવે દૂર થશે. ઉપર શ્રી જીવણજી દેસાઈએ જણાવ્યું છે તેમ, આ અંક ખાસ એ રિપોર્ટ અર્થે કાઢવામાં એ કારણ છે કે, આ પ્રશ્નમાં રસ લેનાં સૌ કોઈ સહેલાઈથી એ વિષે જાણી શકે.

વાચકો જોશે કે, રિપોર્ટ સર્વસંમતિથી નથી થયો. તેમાં સારી થેરે મનભેદો છે, અને તે ભારે વખૂદવાળાને મહત્વના. બદકે, સામાન્ય રીતે જોતાં તો એમ કહેવાય કે, બારમાંથી પાંચ સભ્યોની ભૂમતી જ વગર કશા વિરોધે રિપોર્ટ પર સહી કરે છે. શ્રી. કાકાસાહેબ પોતાના વિરોધને વિરોધ ન ગણવાનું લખે છે; પણ તે કેવો તીવ્ર મતભેદ છે એ તો સ્પષ્ટ છે. એને વિરોધ ગણ્યા વગર કેમ આલે? શ્રી. નાયકની નોંધ પર 'ઉમેરણી' લખાયું છે; પરંતુ તેમની વાતોમાં પણ કેટલાંક મહત્વનાં વિરોધ-બિંદુઓ છે. જેમ કે, બંધારણ અંગે જ જુઓ. તે કહે છે કે, અમદાવાદ કેન્દ્રને પણ છૂંદે પડવાનો હક હોવો જોઈએ. આ તેમનો મુદ્દો એ રીતે મહત્વનો છે કે, તે અમદાવાદની રચનાય નગરવિદ્યાપીઠ કાઢવી એ જ સાચું પગલું છે, તેને સમર્થન આપે છે. અમદાવાદ-ક્ષેત્રના મુખ્ય સંચાલકનો આ મત છે, તે પણ એણે અચક ન ગણાય. બીજા મતભેદોમાં શ્રી. મુનશી પણ સહેજસાજ મતભેદ છે એવા ભાવથી વાત કરતા લાગે છે. પરંતુ મુખ્ય એવી માધ્યમની બાબતમાં તો તે વિરોધી છે જ. પણ નવી વિદ્યાપીઠ અમદાવાદની વિશેષતા ખીલવે એમ ખાસ નોંધે છે. આ ભાવ પણ ઉપરના મતને જ પોષક ગણાય; કે, અમદાવાદમાં પોતાની ખાસ વિશેષતાવાળી યુનિવર્સિટી થવી જોઈએ, નહિ તો જન જાતની મુશ્કેલીઓ આવશે.

પણ હું દરેક વિરોધમંતી અર્થાં કરવા ન બેસું. મારે તો એટલું જ ધ્યાન પર લાવવાનું છે કે, રિપોર્ટની બહામણો પર તીવ્ર મતભેદ છે.

આમ છતાં, આ રિપોર્ટના સારરૂપે છાપાં જોગી જે, થોડી બહાર પાડવામાં આવી, તે એવી હતી કે જાણે સમિતિએ સર્વસંમતિથી બહામણો કરી છે! આ જામક ખ્યાલ આપવામાં કોણ જવાબદાર છે,

એ મને ખબર નથી પરંતુ એ ખોટો કે અને દૂર કરવો જોઈએ આ અંક એ કામ કરશે એવી આશા છે

ફરજિયાત જોડાણ

રિપોર્ટમાંથી ઉપગ્રિયત થતા મુદ્દાઓનો મુલો એક જ છે, અને તે પ્રાત્નિકાર જુદી યુનિવર્સિટી ફરજિયાત રૂપે કરનારો મુકુમની રિપોર્ટ માં માધ્યમના મુદ્દાને મુખ્ય અને અગ્રગ્રહાન આપવાનું કલ્પ છે, પણ તે અપાયું નથી, એ સહેજે એ રિપોર્ટ વાચનારને જણાવો એક જ વાત તે ચાહે છે અને તે એ કે, ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ ગુજરાતની બધી જેનેને ફરજિયાત અમદાવાદ યુનિવર્સિટી જોડે બાંધી આપો આ આમતમા સમિતિ પાસે જે જુલાની પડી તે મોટે ભાગે તેની સામે છે તેના સાર પ્રિં શાહ તેમની વિરોધ નોંધમાં આજ્ઞા સાથે આપે છે, તે તરફ વાચકનું ધ્યાન દોરવા જેવું છે (જુઓ તેમની નોંધ પા ૨૪૫)

ફરજિયાત જોડાણની વાત પૂના યુનિવર્સિટી રિપોર્ટ તેની સામે છતાં, તેના કારણમાં ન પાર્ક છે એ શા ઉદ્દેશથી કે ક્યા દષ્ટિબિંદુથી તે જણાવું નથી એક જ અનુમાન જાય છે અને તે એ કે ૧૮૪૭ સુધી મનાવું હતું તેમ, ભાષાનાર પ્રાતરચના કરનાની આવે જે, તો યુનિવર્સિટી તે હમે કરના માહીએ આજે એ માન્યતા વશુસી ગઈ કે છતાં સરકાર એ મીતિ કેવી રીતે રાખી શકે? આ વસ્તુ થી માન્યકરે ગાંધીજી જોડે જે ચર્ચા કરી તેમાં તથા ગાંધીજીએ તેમને આપેના જનામમાંથી પણ રપષ્ટ દેખાય છે જયકર કમિગીના હેનાનમાં તો આ ચાનતો

રપષ્ટ ઓકરાર છે, જે 'મારી નોંધ'માં મે દાકયા છે (જુઓ આ અંકના પા ૨૧૦, પેરા ૬૩)

આ વિશે ગાંધીજીની ચેતવણી ફરી ખ્યાન ઉપર વાનવી ઘટે તે એ કે, ભાષાનાર પ્રાત માહોમાહે સમજ શાંતિથી રચ્યા પડી યુનિં રચવા જશે.

ફરજિયાત જોડાણમાં વહીવટ નવારે ને મોટે ભાગે હોય છે પરંતુ એમ વહીવટ અને શિક્ષણને મેળા ન કરવામાં આવે નહિ તો અપ્યુધારી મૂચવા. બિલા થશે ને શિક્ષણને મૂળગાવશે શિક્ષણની જરૂર બેતા જે કરના જેવું છે તે મે વસ્તુ —

૧ યુનિંનો પ્રકાર બદલવો

૨ માધ્યમ બદલવું

આ કરના માટે ફરજિયાતપણું ધાનક છે એટલું જ નહિ, સુધારકોતો મમ અશકય અને નાહક કષ્ટ કરી મૂકે છે ફરજિયાતપણાની જરૂર કેનગ પ્રાદેશિક યુનિંના અસૌકશણિક અને અજાણ ખ્યાનથી દેખાય છે ફરજિયાતપણાથી નવી યુનિં મુમકતો નમગો નમતો જ બની રહેશે અને એ તો કોઈ જ ચાહતું નથી આ વિશે પ્રજામત સાદ અને એકવાકય છે

પ્રગતકીય સરકારને અને ગુજરાતના ધારાસભ્યોને મારી મિનતી કે કે, જરા ખામેશીથી આ વિચારજો પૂના, જર્ણીટકમાં થકુ તેવું જ ગુજરાતમાં કરવું, એ કોઈ ન્યાય નથી કે દત્તીન નથી ગુજરાતની વિશેષતા જુવીને માયદો કુવામાં તેનો દોહ રહેતો છે સ્વભાગાનું માધ્યમ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ જોઈએ, એ વિચાર ગુજરાતે જન્માવ્યો છે એને જાકારો ન મળી શક આમ, પ્રાદેશિક યુનિં અને માધ્યમ એ બને આમતમા ગાંધીજીની સનાહતો પણ કારક ખ્યાન રાખશે

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સુપ્રાદક્ષમંદળ

જીગતરામ કવે
ગોપાલકાસ પટેલ
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તંત્રી)
શવજી દેસાઈ (અવસ્થાપક)

વર્ષ ૮

અંક ૯

સપ્ટેમ્બર

નવચંપન, અમદાવાદ

૧૯૪૯

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૯

વર્ષ ૮

અંક ૯

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
સર્વોદય વિનં પૂર્વોદય	મનમોહન દેસાઈ	૨૫૩
શ્રી. મહાદેવભાઈ	હાલીવહેન રામભાઈ પટેલ	૨૫૫
ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિનો અહેવાલ પાંદરેમ ૫૦ દેશપાંદે	હાકોરભાઈ મં. દેસાઈ	૨૫૮
દિલ્હીની ચાહવારયુગી	મનુષ્યદેવ ગાંધી	૨૬૩
ગુજરાતના આદિવાસીઓ	'વિદ્યાથી'	૨૬૭
ગુજરાત પુસ્તકલય પ્રવૃત્તિ માટે સલાહકાર સમિતિ પાં.		૨૬૯
અમલદારથી ભરેલો માનવદેહ	વજલભાઈ મહેતા	૨૭૦
સ્વાધ્યાય	મનમોહન દેસાઈ	૨૭૨
મીનાભાઈ	ચિત્રરાજ પ્રા. શુક્લ	૨૭૩
૭ નવી વિદ્યાપીઠો	વનલાલ પૂજારી	૨૭૫
ખરદેશના લેણાનો હપથોગ	વિ.	૨૭૭
આ તે અનુવંધ કહેવાય?	મં.	૨૭૮
સાબાર રવીધર		૨૭૮
નવ વાચન		
સાહિત્ય અને જીવનનાં ચોક્કસ અર્થદર્શનો	'અવધાસી'	૨૭૯
મણિલાલની વિચારધારા	ચૂ.	૨૮૦
ત્રિવિધ લાપ	ચૂ.	૨૮૦
ધરપરનો વૈદ	સિં. શુ.	૨૮૦
ગોશાદમાં એર	સિં. શુ.	૨૮૧
માસિક વિવેચન		
સ્વતંત્રતાનું ત્રીજું વર્ષ	મં.	૨૮૧
મીઠું અને દારૂ	મં.	૨૮૨
ગાંધીજીના આદર્શ-દેહમાં પહેલો પા	મં.	૨૮૩
હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરીણામો	મં.	૨૮૩
'પ્રિલિમિનરી પરીણા' શું કામ?	મં.	૨૮૪
માધ્યમિક શાળાનું અર્થ અને ફી	મં.	૨૮૪
ગીતા અને બાઈબલ	મં.	૨૮૪ અ
નેશનલિસ્ટ બહાર પડે છે	મં.	૨૮૪ અ

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે છે.

એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો આદર્શ પોતાનો આદર્શનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અમેને દ્વારા જાણવશે કે નથી નવા અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આદર્શને પત્રવહેવાર કરી વખતે પોતાનો આદર્શનંબર અવશ્ય જાણવવા વિનંતી છે.

આદર્શ પોતાનું લવાજમનવજીવન કાર્યાલયની સાખાઓમાં મુંબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ); મુરત (દિલ્હી બજાર); રાજકોટ (સર લાખાજીરાજ રોડ); પૂના (૨૬૬, સદાચિત્ રોડ); દિલ્હી (યુ.એસ. હોમ્યુનિટેશન ધિયોર બિલ્ડિંગ, ક્યારડી નં. ૧, કોનેક્ટ સરકસ, નવી દિલ્હી); ઉદેશ (ગાંધી-ભવન યથાર્થ રોડ) કરી શકશે.

લવાજમના દર

દેશમાં રૂ. ૪; પરદેશમાં રૂ. ૬)

અથવા શિ. દર; ૬૨૬-૬૬૬ આદર્શના

અવશ્યપદ,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

નવજીવન કાર્યાલય,

ચા. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

આચીન સાહિત્ય : લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર; અનુ. નરહરિ પરીખ, મહાદેવ દેસાઈ; કિ. રૂ. ૧-૦-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૨-૦.

ધરમાખી : લે. વંસીધર હીરાલાલ ગાંધી; કિ. રૂ. ૦-૭-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૨-૦.

મોતેલા : લે. ગાંધીજી, દુસરી માસિ, કી. રૂ. ૧-૮-૦; હાલુલે ૦-૨-૦.

હમારી ઘા : લે. વનમાળા પરીખ દુસરી માસિ, કી. રૂ. ૨-૦-૦; હાલુલે ૦-૪-૦.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૮-અંક ૯]

અમદાવાદ

[સપ્ટેમ્બર

સર્વોદય વિઠ પૂર્વોદય

‘પૂર્વોદય’ નવો શબ્દ છે. પ્રથમ તેનો અર્થ કહ્યું. અંગ્રેજી ‘રિવાઇવલિઝમ’ શબ્દ માટે તે વાપર્યો છે. તેનો અર્થ થાય છે: ‘વાપરમાંથી નીકળી જઈ જુનવાણી થઈ ગયેલાને કે પૂર્વકાળને પાછો લાવવા માટેની ઇચ્છા કે વલણ.’ આજે પાકિસ્તાન થયા પછીથી આ જાતની ભાવના અને તેનો વાદ જાત જાતનાં અવનવાં રૂપો ધરીને જાગ્રત થયાં છે. એ વસ્તુઓ જો ફાવે તો તે સર્વોદયની ભાવનાને ઘાતક નીવડે એમાં શંકા નથી. અને તેના કેટલાક અંશો એવા છે કે તે લોકશાહીને પણ મારક છે. વળી આજે દેશ આગળ જે બિનમજદૂબી રાષ્ટ્ર બનવાનો આદર્શ રજૂ થયો છે, તે પણ ભયમાં આવે. તેથી પ્રાચીનતાના પૂર્વોદયવાદ કે ‘રિવાઇવલિઝમ’થી આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. અને વિશેષ કરીને એટલા માટે કે, તે વાદ જૂની પરંપરા અને ઇતિહાસના સાંપ્રદાયિક અને કોમી ખ્યાલોને લોકલાગણીના ઊંડાણમાંથી ઉસ્કેરીને છુદ્ધિને મોઢમાં નાંખી શકે એવો છે.

‘જૂનું તે સોનું’ એવી એક કહેવત છે. પરંપરા બધું સાટું હવું અને હવે તે ઊનરી જવા લાગ્યું છે, એમ માનવા લોકોમાં સહજ વલણ હોય છે. પૂર્વોદયવાદ લોકમાનસના આ સામાન્ય લક્ષણોનો આગ્રહ ઉપયોગ કરી લે છે. અને જૂનાને માટે આવા પ્રકારની જે સ્વાભાવિક લોકશ્રદ્ધા હોય છે, તે જ્યારે સંસ્કૃત જેવી ભાષા અને ઉપનિષદ-ગીતા જેવું જ્ઞાન પૂર્વમાં જુઓ, ત્યારે તો આવા પૂર્વોદયવાદને વળી જોર મળે છે.

આ પરથી, ‘જૂનું એટલું જોનું’ એમ કહેવાનો પણ આશય નથી. જૂનામાં જે સારા અંશો હોય અને આજે કામ દે એમ હોય, તેમને જતા કરી જ ન શકાય. પણ પ્રાચીન પૂર્વોદયવાદ એ નથી. એ તો જૂના પૂર્વગ્રંથોને અને તેની સાથેસાથ-જનપ્રયેઅનપ્રયે-તેનાં સ્થાપિત હિતોને તથા તેને મળતા કેટલાક ખીમ ભાવોને પણ જોડે લઈ આવે છે, અને તેમને પાછા તાજ કરવા માટે છે, અને પેલાં સારા અંશોનાં કારણોનો જાણતો ઉપયોગ કરી લે છે. સામાન્ય જુદિ જે મોઢમાં પડી જાય છે તે આને લીધે.

શરૂમાં જોયેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે, પૂર્વોદયની ભાવના તેની સાથે જુનવાણીપણ્યને અને પૂર્વગ્રંથોને પણ લેતી આવે આવે છે. બદકે, પૂર્વોદય ધણી વાર રજિયામણા લામના કેટલાક આચારવિચારો અને ખ્યાલોના પૂર્વગ્રંથોનો જ ખનેલો હોય છે. અને તેને જાગ્રત કરવા માટે જૂની રૂઢિ તથા, વિધિનો આશરો લે છે. એકાદ દાખલો લઈએ—આર. એસ. એસ., આજે આર. એસ. એસ.વાળા કહે છે કે, હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પુનરુદય કરવો, એ અમારો ઉદ્દેશ છે. આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ એટલે શું? આનો ઉત્તર આપશે ભલભલાને ભારે પડે એવો છે. પરંતુ લોકમાનસ આજે સ્વતંત્ર જનતાં જે લક્ષણો! બહન કરે છે, તે જોઈએ, તો એનો વર્ણવાતુ અર્થ લોકોમાં શો સમજાય છે તે કાંઈક મળે એમ છે.

આ દેશમાં મોટા ભાગના લોક હિંદુઓ છે, તથા અહીંયાં હિંદુ વર્ચસ્વ હોવું જોઈએ: કેટલાય લોક

આવો એક મુઝ ખ્યાન સેવે છે એમા વિચારનાનું છે જ શુ? હુઘાડુ છે, એમ તેમને લાગે છે અને છતાં આ જ લોકો કહેશે ખરા કે, બિનમજદૂબી રાજ્યનો આદર્શ સારો કે? અરે, તેઓ એમ બિનટા કહે છે કે, એમા જ લોકશાહી છે.

રાષ્ટ્રભાષાનો સવાન લો સરકૃત પ્રચુર હિન્દી ભાષા અને નાગરી લિપિ જ હોવી જોઈએ, એમા શકા રી? 'પામિસ્તાન' થયા પછી એમા પૂછનાનું શુ છે?—આમ સહજભાવે તાતો મ્ત્રાય છે

આવા બીજા અનેક દાખના આપી શકાય પરદેશોમા આપણા દેશને હિંદુ રાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાનાનું કાગ કેટલાક દેશોમા મુતસદ્દીઓએ શરૂ કર્યું છે, તે સામે ફરિયા કરવાનું આપી લૂડ બની નથી જતું!

એક પત્રે તો એટલે સુધી લખ્યું કે, ઉર્દૂ એ પરદેશી લિપિ છે, અને તેથી આગળ વધીને તેણે તેની હિમાયત કરનારા લોકના દેશાભિમાન વિષે પણ પ્રશ્ન કર્યો! કેવળ પૂર્વોદ્ધવાદી પૂર્વગ્રંથ (કે જે એક પ્રકારનું ઝનન બની જાય છે, તે) સિવાય આમા કાઈ બીજી રહેલું લાગતું નથી એને જરા વધારે બેડે જર્ન તપાસીએ ઉર્દૂ લિપિ હિંદુમા જ જન્મી અને હિંદુમા જ એનો રાપર છે અને હિંદુની જ એમા વખતને માટે તે જન્મી ને વપરાય છે છતાં તે પરદેશી કેવી રીતે?

આના જવાબમા કહેનાર એક વાત કહે—તે મૂળે અરબી ફારસી લિપિમાથી છે અને તે લિપિઓ પરદેશી છે તેમ જ નાગરી લિપિનું મૂળ જોઈએ તો? પણ એ પુરાતત્ત્વ અહીં જવા દઈએ, અને સરળ વહેવારની વાત કરીએ તે અર્થમા તો અંગ્રેજી લિપિ પણ પરદેશી છે, પણ તેને વિશે કેમ એવો વિચાર સૂરતોય નથી? આપણુ તરજૂય, જનાહિર નકીટ, કોટ, પાવનમો, ખમીસ છં

પણ તો તો પરદેશી જ હશે ને? કેમ કે એમા મૂળ હિંદુ બહાર છે

આ જાતની વિચારપ્રક્રિયામા વધારે દોષમય અને ગંભીર વાત તો બીજી છે સમૃદ્ધિના વિકાસમા આવવી અને લોકોમા અપનાવે જતી ચીજોની ઓનાદ જોવી એ હિંદુત્વના આર્થજાતિવાદ અને જર્મન 'કલ્ટર' જેવી જ દ્વિત દષ્ટિ છે આખરે જર્મને જોતા શુ પરદેશી અને શુ દેશી, એ કહેવું અવશ્ય છે હિંદુના પ્રવિડો અને આદિવાસીઓ પોતાને આર્થ માનનાર લોકને પરદેશી કહે તો? અંગ્રેજો સરકાર સાહેબ તથા બીજા સેનાકોને બારડોનીની વડત વખતે 'પરદેશી' કહેતા હતા! સમૃદ્ધિના વિકાસમા પરદેશી દેશોના ઝંખડો જાગે તો છારે બેદ કનહ અને મિથ્યાભિમાન પર તે પડોચાડે છે જે કલ્યાણ મય નથી, સમાજશ્રોહી છે, માનવતાનું શ્રોહી છે તે પરદેશી છે, પછી તે ભણેને દેશમા જ જન્મેની અસ્પૃશ્યતા હોય કે પ્રાચીન યુગને વિષેનું અધ અભિમાન કે ગૌરવ હોય અને જે એથી બિનહુ છે, એટલે કે કલ્યાણમય છે, માનવતાનું ચોપક છે તે દેશી છે, પછી ભણેને તે પરદેશથી આવેલું હોય માનવ સમૃદ્ધિ એક અખડ વસ્તુ છે, તેમા દેશીપરદેશી ના બેદો છે નહિ પ્રાચીન પૂર્વોદ્ધવાદ આ રથાને જ બચકર છે તે હિંદુત્વવાદી જાતિઅભિમાનને મળતી અસર ઉત્પન્ન કરે છે હિંદુસ્તાને જો બિન મજદૂબી રાજ્ય બનવું હોય સર્વોદય સેવવો હોય, તો પ્રાચીન પૂર્વગ્રંથ પર જોર કરતા પૂર્વોદ્ધવાદથી ખૂબ સામ્યેત રહેવાની જરૂર છે ત્યતત્રાના ત્રીજા વર્ષમા પ્રવેશ કરતી વખતે, આ મોટામા મોટી એક સામધાની રાખવાની જરૂર જાણી થઈ છે તેમા પાર પડીશુ તો જ હિંદુ સમૃદ્ધિ જેવી વસ્તુની જે ત્રિશેષતા મનાય છે તેય પણ છાતી રહેશે જે જૂમા છે—વિચાળ છે તે સુખ છે, અસ્પૃશ્ય નહિ, એ આ દેશનો સનાતનવાદ છે તેને પૂર્વો વ નાદ જેવો સાકડો ન કરવો જોઈએ

શ્રી. મહાદેવભાઈ*

પંદરમી ઓગસ્ટના દિવસને ક્યા નામે સંબોધવો? એક તરફ આઝાદીની ઉજવણી અને બીજી તરફ મહાદેવભાઈની પુણ્યતિથિ. ધૃથિરતી પણ ગતિ અકળ છે. આઝાદીના ઉત્તરમાં આપણે અસંયત ન થઈ જઈએ એ અર્થે મંગળમય, શુચિમય પરમાત્માએ એ . . . મંગળ દિવસ સાથે મહાદેવભાઈની પુણ્યતિથિને સંકલિત કરી છે. તેથી આપણા જીવનમાં સ્વાભાવિક રીતે આજના દિવસે મંગળમયતા અને સંયમિતતા બળી જઈ એમાંથી સ્વર્ગીય આનંદ જ સ્ફુરે. જ્યારે મહાદેવભાઈનું અવસાન થયું ત્યારે આપણ તાર કષ્ટાવવા બેઠા. આપણ દુઃખદ કંઈ બોલ્યા: ‘દિલ્હીર છું.’ પછી બાપુજી એકદમ થોભી ગયા અને બોલ્યા: “આવા ઉમદા મૃત્યુના ખજર આપતાં મારે દિલ્હીર થવું શાને? ના ‘દિલ્હીર છું.’ છેકી નાખો અને લખો કે, ‘મહાદેવ એકએક મરણ પામ્યા.’ તેથી આ ભવ્ય પ્રસંગે વિપાદથી હિંદિઅ ખનવાને બદલે એમના ઉચ્ચ અને સેવાભાવી જીવનમાંથી કંઈક બોધપાઠ અને પ્રેરણા લઈ આપણા જીવનને એ માર્ગે સ્પર્દિત કરીએ એમાં જ આજના પવિત્ર દિવસની સાચકતા રહેલી છે.

રાષ્ટ્રઆત્મનું જીવન

મહાદેવભાઈનો જન્મ ૧૮૯૨ના મન્યુઆરીની પહેલી તારીખે સુરત જિલ્લાના ઓઝપાઠ તાલુકાના દિલ્હી ગામમાં થયો હતો. અભ્યાસ-કળથી જ તેજસ્વી બુદ્ધિ દાખવીને એમણે છેક કોલેજના છેલ્લા વર્ષ સુધી સ્કૉલરશિપે મેળવી હતી. અને ઉત્તમ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ઉપરાંત બંગાળી તેમ જ મરાઠી ભાષાનું પણ જ્ઞાન ધરાવતા હોવાથી બી. એ. થયા બાદ તરત જ એમને સેક્રેટરિયેટમાં એડિટર-એન્ટલ ટ્રાન્સલેટરની ઓફિસમાં જગ્યા મળી હતી એ કામગીરીની સાથેસાથ કાયદાનો અભ્યાસ કરીને તે એલ.એલ. બી. થયા અને પછી નોકરી છોડી એમદાવાદમાં એ એક વર્ષ વકીલાત કરીને સરકારના કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીઓના ખાતામાં ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નોકરાયા, જ્યાં ગ્રામજનના પ્રશ્નનું સાચું

જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું. એવામાં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં બાપુજી આફ્રિકાથી આવ્યા. તેમના સિદ્ધાંતોથી આકર્ષીત તે પોતાની ઉત્સાહ વૃદ્ધ આશાએ આપતી નોકરી છોડી તેમના આશ્રમમાં નોકરાયા અને તેમના અતેવાસી બનીને રહ્યા. ત્યાર પછીનું તેમનું જીવન બાપુના જીવનની સાથેસાથ જ વહેતું રહ્યું.

ગુણનિધાન આત્મા

મહાદેવભાઈ બાપુ સાથે નોકરાયા. ત્યારે તે એટલા બધા ખૂબસૂરત હતા, અને તેમનામાં એટલી પ્રકૃષ્ટતા હતી કે, બાપુ તેમને વિશે કહેતા કે “મહાદેવ ગુલામનું કૂધ છે.” એ વખતે શ્રીમતી નાયડુએ તેમનું ‘સુદે ગુજરાન’ (ગુજરાતનું ગુલામ) એવું નામ પાડ્યું હતું.

છેક તરુણ વયથી સાહિત્યના રસિયા હતા. દેશપરદેશના સાહિત્યનું તેમનું વાચન પણ વિશાળ હતું. અને જગત-સાહિત્યની અદ્યતન કૃતિઓ તથા વિચારોથી તેઓ મુપરિચિત રહેતા.

ગાંધીજી પ્રત્યે મીરાંની ભક્તિ જેવી અનન્ય ભક્તિથી એમણે પોતાનું જીવન સર્વસ્વ એમને ધરી દીધું હતું. ને પોતે એમનામાં જ બાળે સમાઈ ગયા હતા. જીવિતની સંબંધિત સ્વરાજસાધનાના તપમાં વિલીન કરીને દેશકાર્યના ચોરસિયા ઉપર મુખડની માફક લસારી ગયેલા એમના જીવનની માત્ર મહેક જ હવે રહી છે.

ઉમદા દેખાવ, ઉમદા વર્તન અને એથીયે વિશેષ ઉમદા શીલ, એ કશાંયે શશુગાર વિનાની મહાદેવભાઈ વિશેની સાચી હકીકત છે. તે ભાવના-પ્રધાન પ્રકૃતિના અને અજગ્ય પ્રકારની સ્વભાવની ગીદાર ધરાવનારા પુરુષ હતા. રનેહનો પડથો તેમના અંતરમાં તરત જ પડતો. સમભાવ અને સમજ-શક્તિ તેમનામાં ભરેલાં હતાં અને તેમની ઉદારતા

* ટા. ૧૫-૮-૪૬ ને રોજ ૨૬૦ મહાદેવભાઈની સાતમી જન્મજયંતિ નિમિત્તે શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિભાગવર્ગે વાંચેલો નિબંધ.

અપાર હતી પરંતુ તેમના પ્રેમાગ્રસાભાવ અને તેમની વિગ્ધ કાર્યદક્ષતા કરનારે તેમની અપાર નમ્રતા લોકોને તેમના તરફ વધારે આકર્ષીતી હતી તથા તેઓની પ્રશંસા વર્ધનમાંની હતી આવા સંક્રિતચાતુર્ય પુરુષ, ડેન્ટ સુધી અગ્રણ્ય નિષ્ણાથી જેની મેત્રા કરી તેના ચરણમાં ઇન્નના આરભમાં જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને પ્રેરાય એમાં કશું આશ્ચર્ય કે ખરું? બાપુજીએ પણ ચોખ્ખા જ મ્યુ કે કે, 'મને કોઈ પૂછે કે મહાદેવના ચારિત્ર્યનું સૌથી ઉમદા લક્ષણ કયું, તો હું કહું કે પ્રસંગ પામે ઇન્નત યર્ષ જવાની તેની શક્તિ'

બાપુની જીવનપ્રણાલીની ઊંડી સમજ તથા તેનું અણીશુદ્ધ નિરૂપણ એ મહાદેવભાઈની અમૂલ્ય ઝૂંડી હતી.

મહાદેવભાઈ ધણી ચાર કહેતા 'જીવનમાં મારી એકમાત્ર પ્રાથના છે કે, બાપુની સેવા કરતો કરતો મરું' મહાદેવભાઈ સારી પેઢે જાણતા હતા કે, બાપુની સાથે રહેવું એ કંઈ નાનીમૂની વાત નથી એ તો ઊંડી તપસ્યા માગી લે છે તેથી જ મહાદેવભાઈ જોતા "બાપુની સાથે રહેવું એ જ્વાળામુખીની ટોચ પર રહેવા જેવું છે જ્વાળામુખી ક્યારે ફાટે અને આપણા કુરચા ઊડાવી દે, એ કોઈ કહી શકે એમ નથી"

વરસોથી આપણામાંના ધણીખરાને મન 'હરિજન' બાપુની કતમ જેટલું જ મહાદેવભાઈની કનમ માથે ચકળાયેલું હતું આ સબધમાં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે મહાદેવભાઈના ચપલ બાપુની ડગી પામે પડ્યા હતા એ ચપલો પર 'એમ ડી' મેરા મહાદેવભાઈના નામસૂચક અંગ્રેજી અક્ષરો કોનરેલા હતા 'હરિજન' મા આવતા પોતાના લેખોની નીચે પણ મહાદેવભાઈ એ જ અક્ષરો મૂકતા હતા અને જે લખાણની નીચે M D એવા અક્ષરો આવે એ મહાદેવભાઈનું જ હોય એમ 'હરિજન'ના બધા વાચનારા સારી પેઢે જાણતા હતા આવા અક્ષરવાળા ચપલો જોઈને મરદારે પોતાની લાક્ષણિક રીતે વિનોા કરતા જણાવ્યું, 'મહાદેવ

મહેરજાની કરીને તમારા ચપલ અહીં ન રાખો નહીં તો અહીં આવનાર કોઈ થાપ ખાઈ જશે ને માનશે કે આ વળી કંઈક નવીન પ્રકારનું 'હરિજન' નીકળ્યું કે શું!'

બાપુની કલ્પનામાં મહાદેવભાઈ આદર્શ મત્રી હતા એક વખત તેમનું રજીન કરતા મહાદેવભાઈને પોતાના પુત્ર, મત્રી અને આશક ત્રણ જાણે એકમાં મમર્ષ મયા હોય એવી રીતે બાપુએ ઓળખાડા હતા બીજે પ્રસંગે પોતાની વચ્ચેનો સબધ હિન્દુ પતિપત્નીના જેવો, એટલે એકબીજાનો પૂરક અને અનૂદ એવો વર્ણવ્યો હતો એ "આત્માઓનું લગ્ન" હતું

મહાદેવભાઈ બાપુજીને હાથે કપડા ધોવા દેતા નહિ બાપુજી જ્યારે ખરનચડી ખાળેતા દેટા બાંધતા, જાડી ખાદીનું ધોતિયું, અગરખું પહેરતા હતા, ત્યારે મહાદેવભાઈ બાપુના કપડા ધોતા હતા એ ઉપરાંત રસોઈ કરતા, બાપુને બદલે લોકોને મળતા, પત્ર સ્વહારનું કામ સંભાળતા અને 'યમ ઇન્ડિયા' મટિ લેખો પણ લખતા મહાદેવભાઈનો એક મેટો ગુણ એ હતો કે, તેમને જે કાંઈ કામ સોંપવામાં આવે તે કરવાને તે તૈયાર રહેતા અને તે ઉમંગથી કરતા તેથી બાપુના શબ્દોમાં કહીએ તો, 'આ રીતે તે એક સારા લેખક, મારા રસોડાયા અને મારા મજૂર બન્યા'

મોદર્ભિશિલ સાહર્, અવગતા અને સુધક પણ મટિ લેખો ખૂબ આગ્રહ સંખ્યા ઉપરછડી ટાપનીપતે નદયે હમ્તકળાને વધારે પસંદગી આપતા જુમરાણુ અને ધાંધન વચ્ચે પણ એકાગ્ર થતાની શક્તિ એમનામાં અજબ હતી

બાપુમય જીવન

મહાદેવભાઈનું આજી શરીર જાણે હલકું જ મનેનું હતું એમની આખોમાં, એમના સ્પર્શમાં એમની વાણીમાં, એમની જુદિમાં, એમની ચીડમાં તેમ જ વહાનમાં, અને એમની દરેક ક્રિયામાં એમના હૃદયનો જ સીરો સ્પર્શ થતો પણ એ હૃદય પણ એમનું પોતાનું રહ્યું નહોતું એ તો બાપુ સાથે

જોડાઈ મથેલું હતું. આક્રિતઓ તેમ જ વિચારોને તે બાપુની જ નજરે જોઈ શકતા. જેમને બાપુએ અપનાવ્યા, રાખા ગણ્યા, આદર આપ્યો, તે મહાદેવભાઈનાં પ્રેમ, આતિથ્ય અને કીર્તિમાનનો વિષય બન્યા જ સમજવા — પછી તે વ્યક્તિના ગમે તે વિચારો હોય. ઉપર કહ્યું તેમ, બાપુ મહાદેવભાઈનો પ્રાણુવાયુ હતા. અને તેથી જ મહાદેવભાઈના ચિત્તના સંચાલક અને નિરોધક, એમની સર્વે શક્તિઓ, સર્વ સાધન-ગુણ-વચન-ચાતુરી બાપુને અર્પણ હતાં.

આજે મહાદેવભાઈનું સ્મરણ કરનાં કરનાં કેટલાયે વિચારો દષ્ટિ સ્પર્શી આવીને ખડા થાય છે. એમનું આણું જીવન જ સેવાભાવ અને ત્યાગ-વૃત્તિથી એટલું રૂપદિન હતું કે એમાંના કયા પ્રસંગને જતા કરવા એ જ સમજતું નથી. બાપુ પ્રાયે એમણે જે સેવા અને રોહ દાખવ્યાં, એ તો ખરેખર અનોકા છે. આજે આપણી વચ્ચે બાપુ પણ નથી. જો મહાદેવભાઈ હોત તો બાપુ વિષે એક મહાભારત જ એમનાથી લખાત. બાપુ અને મહાદેવભાઈનો સંબંધ તો હૃદયનો. હૃદયને તો રોહી હૃદય જ સમજી શકે. બાપુનું જીવનચરિત્ર જો મહાદેવભાઈ લખત તો આખા વિશ્વમાં વિખ્યાત થાત અને બાપુના જીવનને સમજવા આપણને એ સહાયરૂપ બનત. એનો સગળ પુરાવો આપણને એમની ડાહરી પરથી જો છે. પણ બાપુના ચરિત્ર-કાર તો બાપુ પહેલાં જ ચાલ્યા ગયા. મહાદેવભાઈના અવસાનથી વ્યથિત થયેલા બાપુજીએ જ કહ્યું હતું, “મહાદેવ મારું જીવનચરિત્ર લખવાને બદલે મારે ભાગે જ એનું જીવનચરિત્ર લખવાનું છોડી ચાલ્યા ગયા!”

મહાદેવભાઈના અવસાન પછી થોડા વખત બાદ સુશીલાબહેને એક દિવસ બાપુજીને પૂછ્યું : “આજ સુધીમાં જેમના જેમના મરણના ઘા આપને મહેવાના આવ્યા, તેમાં મહાદેવભાઈના મરણની આપના પર સૌથી વિશેષ અસર નથી થઈ?” બાપુજીએ કહ્યું : “જમનાલાલ, મગનલાલ અને મહાદેવ,

એ ત્રણે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અનન્ય હતા. એ ત્રણમાંથી એકેની જગ્યા પુરાવ એમ નથી. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, એ ત્રણમાંથી મહાદેવે મારામાં સંપૂર્ણપણે સમાઈ જવાનું પસંદ કર્યું હતું. હું એમ કહી શકું કે, મારાથી અલગ એવું પોતાનું નિરાણું વ્યક્તિત્વ ધરાવના તે મરી ગયા હતા.” ખરેખર મહાદેવભાઈ બાપુમય બની ગયા હતા.

મહાદેવભાઈ ખરેખર મહાદેવભાઈ જ હતા. એમના ઉદાત્ત, ત્યાગપરાયણ, સેવાભાવી, રોહાળ અને ઉમદા જીવને જ ‘મહાદેવભાઈ’ એ નામને ઉચ્ચ આદર્શના પ્રતીક સમુ બનાવી મૂક્યું છે. એમના જીવનના પ્રસંગોનું સ્મરણ કરતાં આપણું જીવન દિવ્ય આનંદથી તળભોળ બની જાય છે, અને એમના જીવનની સુવાસ સર્વત્ર પ્રસરી જાય છે.

અંતે ગુરુદેવના એક ગીતનો મહાદેવભાઈએ જતે અનુવાદ કર્યો હતો, એને આપણા હૃદયમાં ગુંજતું કરીએ :

તારાં સ્વર્ગન તને જાય મૂકી તો
તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.
તારી આશાક્ષતા પડશે તૂટી
ફૂલ ફળે એ ફાલશે ના,
તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.
માર્ગે તિમિર ધોર ધેરાશે
એટલે તું શું અટકી જશે!
વારંવાર ચેતવે દોવો
ખેર જે દોવો ચેતશે ના... તેથી.
હાહીખહેત રામભાઈ પટેલ

મહાદેવભાઈની ડાયરી

[પુસ્તક પહેલું] :

ક્રો ૩. ૪-૮-૦

રૂપાલરવાનગી ૦-૧૧-૦

મહાદેવભાઈની ડાયરી

[પુસ્તક બીજું]

ક્રો ૩. ૫-૮-૦

રૂપાલરવાનગી ૦-૧૨-૦

ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિનો અહેવાલ

યુગર્ધ સરકારે તા. ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૪૭ને રોજ નીચેલી ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિએ તેનો અહેવાલ સરકારને ૧૯૪૮ની આખરે મોકલી આપેલો, તે આ મહિનામાં સરકાર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. તે જોઈને જે થોડા વિચારો તરત સૂઝે છે, તે જાહેરમાં જણાવવા જરૂરી લાગે છે.

છાપાઓમાં એ રિપોર્ટને અંગે જે અહેવાલો બોલા મળ્યા હતા તે પરથી રિપોર્ટ સર્વસંમત દસ્તાવેજ છે એવો ખ્યાલ સામાન્યપણે આવે; પણ પ્રત્યક્ષ રિપોર્ટ બેતાં એ વાત પાયા વગરની જણાઈ છે. આવી બ્રમ સાં મોટે જોશ કરવામાં આવ્યો હશે, એ એક દૃઢ પ્રશ્ન છે.

અહેવાલ બોલા પછી પહેલો પ્રશ્ન એ જાહે છે કે, સરકાર આવી સમિતિઓ નીમે છે તેનો આ ઉદ્દેશ હોય છે અથવા હોવો જોઈએ? એના અનેક હેતુઓ હોઈ શકે. બ્રિટિશ હકુમતમાં સરકારની નીતિનું સમર્થન કરવાને માટે અથવા લોકોની માગણીને ઉડાવી દેવા માટે આવી સમિતિઓ નિમાતી, એ જણાવી વાત છે. પણ પ્રસ્તુત બાબતમાં નીચેના ઉદ્દેશ હોવા જોઈએ અને તે નગર આગળ રાખીએ તો પૂરવું છે. પ્રશ્નમાં કોઈ સલાહને અંગે ચળવળ ચાલતી હોય અને તેની કોઈ માગણી હોય, તો તે માગણી કેવી સ્વરૂપની છે, તે બોલા ને તેની જણાવટ કરવા, તે વિષયના ફેટલાક ખાસ જણાકારો અને તે સલાહનો વધારે વ્યાપક દૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકે એવા થોડા માણસોની એક સમિતિ નીમીને, તેમની મારફતે, શું કરવું ઘટે તેનું સૂચન મેળવવું આમાં લોકોની માગણીમાં અનિષ્ટ તરફ લઈ જનાર કોઈ તત્ત્વ હોય તો તેની પશ્ચુ જણાવટ કરી, તે બાબતમાં લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિ જમનાનાં છે, એવા માણસો મારફત, એ પ્રશ્નના ઉકેલને અંગે સચ્ચતા મેળવવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. સમિતિને અમુક પ્રશ્ન ચોક્કસ સ્વરૂપમાં સોંપાયા પછી તેની ફરજ ચર્ચ પડે છે કે, એ પ્રશ્નને અંગે જે માણસો વિશેષ અનુભવ કે જ્ઞાન ધરાવતા હોય અને તેના વ્યાપક દૃષ્ટિથી વિચાર

કરી શકના હોય, એવા બધા કે મુખ્ય લોકો સાથે વિચારવિનિમય કરવો, તેમની પાસેથી એ પ્રશ્નનાં વિવિધ પાસાં વિષે માહિતી વગેરે મેળવવી, અને એવી રીતે પ્રજ્ઞમાનસ શું માગે છે, કેવા સ્વરૂપમાં માગે છે, વગેરે જાણવું. આ પદ્ધતિ લોકશાહી સાથે પૂર્ણપણે સંગત છે એમાં શંકા નથી.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીને અંગેનો માવજાકર સમિતિનો રિપોર્ટ બેતાં સૌથી પહેલાં તેમાં ઉપરના સિદ્ધાન્ત સાથે મેળ ન ખાય તેવી અનેક વસ્તુઓ બોલા મળે છે.

સમિતિએ ૩૮ પ્રશ્નોની એક પ્રશ્નપત્રિકા ૧૯૦૦ સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓને જવાબ મેળવવા માટે મોકલી હતી, એમાંથી ૧૨૮ વ્યક્તિઓએ કે સંસ્થાઓએ લેખિત જવાબો મોકલી આપ્યા. સમિતિને એ બધા જવાબો એટલા કીમતી અને ઉપયોગી જણાયા કે તે બધા જરૂર પડે ત્યારે તરત જોઈ શકાય તેટલા માટે જે ભાગમાં છપાવ્યા છે.

ત્યાર બાદ એ જવાબો આપનારાઓમાંથી ૬૪ જણને સમિતિએ પોતાની સાથે રમૂઝ ચર્ચા કરવા ખોલાવ્યા.

પ્રશ્નાવલિના જવાબો આપનારાઓમાં તેમ જ સમિતિ પાસે આવીને ચર્ચા કરનારાઓમાં બધી કોટિના માણસોના સમાવેશ થાય છે. એ બધાને લેખિત જવાબો આપવા માટે કે ચર્ચા કરવા માટે સમિતિએ એક સમિતિ તરીકે જ આમંત્રણ આપેલું. તેમ છતાં ૪૮ માણસોને સમિતિના એક સભ્ય થી મગનભાઈ દેસાઈની મુખ્યનાથી પ્રશ્નપત્રિકા મોકલવામાં આવ્યાનું અહેવાલમાં ખાસ જણાવવામાં આવ્યું છે તે શા માટે હશે, તે સમજાવવું નથી. બે સમિતિના પ્રમુખ, મંત્રી તેમ જ બીજા સભ્યોએ ફેટલાનું અને કોનું કોનું આવાહન કર્યું, એ પણ જનાવવામાં આવ્યું હોય, તો આપણને મનોવિશ્લેષણના આ જમાનામાં અભ્યાસને માટે એક રસપ્રદ વિષય મળત. પણ એકંદરે એક સભ્યને વિષેનો આવો નિર્દેશ અસિદ્ધ લાગે છે.

રિપોર્ટ પરથી જણાય છે કે, પ્રશ્નાવલિના લેખન જવાબો તરફ સમિતિએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું હોય તેમ જ નથી. કારણ, કેળવણીનું માધ્યમ અને ફરજિયાત માન્યતા કે જોડાણ અંગે જે અભિપ્રાયો વ્યક્ત થયા છે, તેનાથી સમિતિની બહુમતી (?)નો અભિપ્રાય જુદો જ રજૂ થયો છે, તો પછી એ જવાબો સમિતિને હાથવા નેટલા કીમતી અને ઉપયોગી કઈ રીતે જણાયા હશે?

જે ૬૪ વ્યક્તિઓને સમિતિએ વિચારણા ને ચર્ચા માટે બોલાવી તેમના અભિપ્રાયોને પણ જોઈતું વજન આપવામાં આવ્યું હોય તેમ જ નથી. આનો એક જ દાખલો સમિતિના જ એક સભ્ય શ્રી નગીનદાસ શાહ પોતાની અલગ નોંધમાં આપ્યો છે તે લખ્યો છે. શ્રી શાહ કહે છે કે, સમિતિએ ફેર ૪૮ જણની જુગ્યાની લીધી તેમાં ૨૮ જણ ફરજિયાત જોડાણ કે માન્યતાની સામે હતા; ૬ જણાએ એને અંગે કુશોરપદ મન આપ્યો નથી; અને બાકીના ૧૪માંથી કેટલાક જણ, ઉચ્ચ કેળવણીમાં ગુજરાતીને માધ્યમ બનાવવાને માટે ફરજિયાત જોડાણ અગત્યનું છે એ દલીલથી બિચટપાસમાં આંતરવામાં આવ્યા સારે, અનુકૂળ થયા! શ્રી શાહ આગળ કહે છે કે, બિચટપાસ વખતે ફરજિયાત જોડાણને જરૂરી મનાવવાને જે દલીલ આગળ કરવામાં આવી, તે હેતુક્રમમાં ફાટી દેવામાં આવી છે. એટલે બિચટપાસમાં કદાચેલી સમિતિ આપોઆપ ૨૯ થાય છે. આનો અર્થ એ કે, ફરજિયાત જોડાણને અંગે જવાબ આપનારોઓનો મોટો ભાગ એવા જોડાણને પ્રતિકૂળ હોવા છતાં સમિતિ એ જ વસ્તુની સરકારને બહામણ કરે છે! એ શા માટે કરવામાં આવી છે અને કેના હિતમાં તે સમજાવું નથી.

* * *

વસવાટ અને શિક્ષણની સમગ્રવાળી એકેડેમી યુનિવર્સિટીએ પરીક્ષા લેનાર અને માન્યતા આપનાર યુનિવર્સિટી કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, બીજો પ્રકાર હવે નકામો પુરવાર થયો છે, વગેરે સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરતાં કરતાં છતાં સમિતિ બહામણ તો એ સિદ્ધાંતથી સાવ અવળી કરે છે! કોઈ પણ સર્વમાન્ય સાચા સિદ્ધાંતનું

પ્રતિપાદન કરવું, તે એટલે સુધી કે તેનો વિરોધ કરતાંય સામાને શરમ આવે, અને પાછળથી એ સિદ્ધાંતને એવો મરડવો કે તેનું સત્ત્વ જ હણાઈ જાય, એવી જાણ ચોક્કસ નીતિ આ હેતુક્રમ ધરવામાં સ્વીકારવામાં આવી હોય એમ દેખાય છે. આને અંગે જ બીજો એક, માધ્યમનો દાખલો લઈએ.

ગુજરાતી માધ્યમ બધે દાખલ કરવાનું નામ દર્મને આપ્યા ગુજરાતની ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થાઓને એક દોરે જોતરવી અને પછી હળવે રહીને એ ગુજરાતી માધ્યમની વસ્તુને જ ઉડાવી દેવી, એ ગુજરાતી માધ્યમ વિષે સમિતિને કશી પડી નથી એટલું જ સાબિત કરે છે. અંગ્રેજી માધ્યમ જવું જોઈએ એ માન્ય; પાંચ વરસ સુધી તે રહે; પછી તેમાં શીખવવાનું આવે તો ખાસ રજા લેવી પડે; — આવી ભલામણ સમિતિ કરે છે, પણ તે માટે મહાન ગુજરાતી અને/અથવા હિન્દી ભાષા દ્વારા શીખવવાની ગોઠવણ! વળી અનુરૂપતાક વર્ગોમાં હિન્દી માધ્યમ ફરજિયાત! આને હિન્દીની ગુજરાતી (કે મરાઠી અને બંગાળી) સાથે તુલના કરીએ તો બેધડક કહી શકાય કે, હિન્દી કરતાં એ ભાષા અમુક વિષયોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પણ વધારે કેળવાઈ છે અને ચોક્કસ બનતી જાય છે. આ વાત કોઈ શિષ્ટ અંગ્રેજી ગ્રંથના એ બે ભાષાનાં ભાષાંતરો સરખાવતાં જણાઈ આવશે. હિન્દીમાં ભાષા અને અર્થની ચોક્કસાઈનો હજી આગ્રહ દેખાતો નથી. ગુજરાત પાસે ગાંધીજીએ છેલ્લાં ત્રીસ વરસ ગુજરાતી ભાષાની તેમ જ ભાષાંતરની કસરત કરાવી છે અને તેને વ્યવસ્થિત ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું છે એ સૌ કોઈ જાણે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણનું કામ, આખરે તો આને જે લોકો ગુજરાતની જુદી જુદી કોમેન્સમાં કામ કરી રહ્યા છે, એ જ કરવાના છે ને? તો અને પછીએ છીએ કે, તેઓ પોતપોતાના વિષયો શીખવવાને ગુજરાતી જાણી વાપરી શકશે કે હિન્દી? ગુજરાતીમાં ભાષણ લેખન કરવાની તેમને સહેલાઈથી ફરજ પાડી શકાય, હિન્દીમાં નહિ. હિન્દી શીખવા સમજવાની ફરજ જરૂર પાડી શકાય, પણ તેમાં બોલવા-

લખનાની ફરજ પાડતા જાઓ તો તે સકચ બનશે ખરું? આ વહેવારુ પ્રશ્ન મનિતિને કેમ સૂઝ્યો નથી? આ મધ્ય અધ્યાપકા, અમદાવાદના શૈક્ષિકાઓ પોતાના બેચા, માગી કે ગાડીવાળા બેઠે જે હિન્દી બોલતા હશે, તેવું જ બોલના માનશે શિષ્ટ હિન્દી બોલતા તેમને કેવો વખત જશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી જરાને ગંગાજલનાના પાણી મળે પરમ પાઈ વાવો તો જુની વાત! આમા કેળવણીની મોગી દુર્દશા થાય કે આમાથી થાય એવું કે, અગ્રેજીનું માધ્યમ તરીકે આજે જે રથાન છે તે જ કાયમ રહેશે, ખીજું પરિણામ કમી શ હતું નથી.

આ વિષય હવે એવો મહારનો બન્યો છે કે તેની વ્યવસ્થા અને બહેણી અર્થો થરાની જરૂર છે તે કરનાનું આગતા અક પર રાખી અહીં આટલેથી પતાવીશું.

આના અનુસંધાનમા યુનિવર્સિટી સમિતિના એક સભ્ય શ્રી કોલેનકરની તોષમાથી એક ઉતારો ટાકી લઈએ તેઓ કહે છે કે, કોલેજના મધ્ય વર્ષોમા પ્રાન્તની ભાષાઓ જ માધ્યમ હોવી જોઈએ એવો મારો મત છે તેનું કારણ આપતા તેઓ જણાવે છે કે, “એમ થાય તો જ વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાનનો ત્રિવેદ સામાન્ય જનતા સુધી પહોંચી શકશે” એટલે કે એમ થાય તો જ યુનિવર્સિટીની હમ્તી આગમનને અને તેના હિન્દને ગાય છે એમ કહી શકાર યુનિવર્સિટીની સમ્યા કોઈ એક વર્ગને કે હિતને પોતાના સાદુ તો નથી ને? લોન્માન્ય દિગ્ગજની માધ્યમની જાળતમા કેવી તીવ્ર લાગણી હતી તે તેમના નીચેના વાક્ય પરથી જણાશે. તેઓ ચોખ્ખું કહે છે, “કોઈ પણ પ્રજાને પોરકો ભાષામા કેળવણી આપવી એ તેની ખસી કરવા જેવું છે.”

અહેવાલના ૩૨મા પેરેગ્રાફમા સમિતિ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો આગમ એક નવું (૨) દલિખિન્દુ રજૂ કરવા માગે છે અત્યાર સુધી કોઈ પણ નિયમનું શિક્ષણ યુરોપ કે ઇંગ્લેન્ડમા તે અગ્રે કેળવાયેલી દલિથી શરૂ થતું પછી હિન્દને તે નિયમને અગ્રે કહી કહેવાનું છે કે નહિ તે, અને હોય તો તે

પરિશિષ્ટ રૂપે કહેવામા આવતું — હજી આવે છે એ સ્થિતિ બદલીને, તે નિયમમા હિન્દ શો ફાળો આપ્યો છે તેનાથી શરૂઆત કરી આગમ નધવું, એ ચોગમનર પદ્ધતિની સમિતિ બનામણુ કરે છે આ સાગી બનામણુ છે તેનો અમન એક પેઠી પડીયે આપણા અધ્યાપકો કરતા યાર એવું આપણે ઇંગ્લીએ પણ તેમ કરી શકાર તે મઠિ ગુજરાતીને કેળવણી! માધ્યમ મનાવું એ જ પડેવો અને સહેવો ઉપાર છે, એ જ તેની સાથે સુસંગત છે, એટલું જણાવી લઈએ.

એશિયાની ભાષાઓના અભ્યાસની બનામણમા પણ એવી જ ખાલી મોગી વાત અમને વાગે છે હિન્દની બાજીની સમૃદ્ધ એવી મારથીયે મધારે પ્રાતિક ભાષા ઓના અભ્યાસની મુખ્ય વહેવારુ અને જરૂરી બનામણુ કરનાને બદલે એશિયાનું નામ લેવામા પણ ખાલી મોગી વાત રચનો સમિતિનો આઠવર ઉધાડો થાય છે.

* * *

અગ્રેજ ભાષાના હાન આપણે ત્યાં દિવસે દિવસે કેના ઘઈ રહ્યા છે તે નિશાળો તે કોવેજો સાથે સજધમ આવનાર સૌ કોઈ જાણે છે આમ છતાં આપણે તેને વળગી રહેવાનો કેવો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તે જોવા જેવું છે પાયાની કેળવણીમા (પહેના સાત આઠ વરસના બાળનરમા) અગ્રેજ ન જોઈએ ને વળતુ માધીતની હવાતીમા માન્ય કરવામા આવેલી છે અને તદનુસાર મુમુર્ષુ સરગરે — ખીજી મરકારોએ પણ તેમ ક્યું જ હશે એમ માનીએ — માધ્યમિક શાળાના પહેના ત્રણ વોરણુમાથી અગ્રેજ કમલ કાઢી નાખવાનું શરૂ પણ ક્યું છે, અને આવતે વરસે બાળનરના પહેના માત વોરણુ અગ્રેજ વગરના થશે એ નીતિને સરકાર વળગી રહેશે — અને આપણે આશા રાખીએ કે એ વળગી રહેશે જ રહેશે, — તો પછી માધ્યમિક શાળાના ઉપના ચાર વોરણુમા અગ્રેજ વિકલ્પે રાખે કે ફરજિયાત કરે તોય પાચમે વરસે વિદ્યાર્થી અગ્રેજ દ્વારા પોતાના વિષયો પ્રૌઢ કક્ષાએ સમગ્ર શકશે એમ માનવું, એ નરી ખેરફૂરી છે આજે માધ્યમિક શાળામાથી

અંગ્રેજીનું માધ્યમ તરીકેનું સ્થાન કમી થયું છે એટલે મહાવિદ્યાલયોમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિષયો અંગ્રેજીમાં સમજી શકતા નથી અને તેથી અધ્યાપકોને દેશગુજરાતીમાં કે દેશઅંગ્રેજીમાં બોલવું પડે છે. ત્યારે બહુતરનાં ચાર જ વર્ષ અંગ્રેજી જેમને કાને પડ્યું હશે તે વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી મારફતે ઉચ્ચ બહુતર આપવામાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના તેમ જ ગરીબ ખીચારી અંગ્રેજીના કેવા હાલ થશે તેની કલ્પના જ કરવી રહી!

સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો પ્રસ્તુત અહેવાલ પણ અંગ્રેજીની આપણે ત્યાં યવા મોડેલી વલેની સાક્ષી પૂરે છે. સરકાર પાસે જે દસ્તાવેજ પહોંચ્યો હોય તે ખરો, પણ છાપેલા અહેવાલમાં કેટલીયે ભૂલની ભૂલો થયેલી છે. બધી જ ભૂલો મુદ્રા-રાક્ષસમાં ખપે તેવી નથી અને ખપાવવા માગીએ તો એ રાક્ષસ કેવળો મોટો ને બસાદગ્ય થતો જાય છે તે જોઈને અકળામણ થાય છે. આ પરથી અંગ્રેજીને વળગી રહેવાની મમત રાખીશું તો હિંદુસ્તાનની ખાસ અંગ્રેજી કેળવવાનો વડી સરકારે દરાવ કરવો રહેશે!

* * *

હવે આપણે રિપોર્ટ જે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તે તપાસીએ.

સમિતિના મુખ્ય હેવાલ — એને આપણે જાહેરમાં હેવાલ કહીશું? — પહેલાં ૩૮ પાનાંમાં પૂરો થાય છે. ૩૮મે પાને સંખ્યોની સહીઓ છે. ૧૨ સહીઓમાંથી ૭ ઉપર ફદ્દી છે, કારણ એટલા સંખ્યોએ અમુક વિષયોની બાબતમાં સમિતિથી જુદો મત વ્યક્ત કર્યો છે. પછી ૩૯થી ૭૪ પરિશિષ્ટો ખાતે જાય છે. તે પછી પાન ૭૫થી ૧૭૮ સુધી બિન મત ધરાવનારા સંખ્યોની નોંધો છે.

કુલ ૧૨ સંખ્યોમાંથી ૭ સંખ્યો કોર્પ ને કોર્પ મુદ્દા પર બિન મત વ્યક્ત કરે એવા અહેવાલને સર્વસંમત અહેવાલ તો ન જ કહેવાય; બહુમતી અહેવાલ પણ કહી શકાય નહિ. તેમ છતાં છાપાંઓમાં જનતાની જાણ માટે જે સમાચાર અપાયેલા તેમાં

સર્વસંમત અહેવાલ હોય એવો ભ્રમ પેદા કરવામાં આવેલો.

આ મુખ્ય રિપોર્ટ પણ જે રીતે ઘડાયો છે અને તેણે જે બધામણો કરી છે તે, સમિતિ આગળ જે દસ્તાવેજ પુરાવો આવ્યો અને ગુજરાતમાંથી તેમણે બોલાવેલા માણસોએ જે કંઈ કહ્યું, તે બધાની અવગણના કરનારો જ દેખાય છે. સમિતિ — કહો કે તેનો અમુક ભાગ — આગળથી જ દર્ધક વસ્તુની મન સાથે માંડે વાળાને બેઠો હોય, શું કરવાનું છે તે નક્કી કરી બેઠો હોય; તો જ આ બધા પુરાવાની અવગણના ઘઈ શકે; ખીજું અનુમાન નીકળતું નથી. એવું જો હોય તો ગુજરાતમાં કેકેકેલાણે પ્રવાસ કરીને તે તે રચના લોકોની મુલાકાત લેવાનો કશો અર્થ ન ગણાય.

આ અહેવાલને માર્ગદર્શક માનીને સરકાર શું કરશે એ પ્રશ્ન થાય છે. કેળવણીની બાબતમાં પાયાની કેળવણી માંધીજીની દેશને મોટામાં મોટી ભેટ છે એમ ચારંચાર કલા કરવાથી આ વાતનો નિકાલ ન થઈ શકે. માતાના ગર્ભમાં બાળક હોય છે ત્યાંથી તે મરણ પામે છે ત્યાં સુધી તેની કેળવણી ચાલુ હોય છે, તે માટે પ્રબંધ જોઈએ એમ માંધીજીએ કહેલું. એ બધી વસ્તુની પાછળનો આશય ખ્યાલમાં રાખીને આપણી સરકાર વર્તેશ ખરી? સરકાર ૩૬ વીને આલે અને આ રિપોર્ટને આધારે એક યુનિવર્સિટી બિન ઘડી કાઢે તો તેથી ગુજરાતની જનતાને શો લાભ થશે? દરેક ગુજરાતીની જિંદગીમાં એ યુનિવર્સિટીને કારણે એક દશાંશ ઇંચ જેટલો પણ ઉમેરો થશે? અને જો ન થવાનો હોય તો એવા ઘોળા હાથીને પોવવાનો ભાર તેના પર નાખવામાં કયું ઔચિત્ય સંધારો?

* * *

હવે આપણે રિપોર્ટ અંગે બારમાંથી સાત સંખ્યોએ જે નોંધો લખી છે તે તપાસીએ. આ બધી નોંધો વસ્તુતઃ બિન મત દર્શાવનારી નોંધો છે. તેમ છતાં રિપોર્ટમાં કોર્પને ‘નોટ’ તો કોર્પને ‘નોટ ઓફ ડિસેન્ટ’ તો ત્રણ કોર્પને ‘એગેન્ડમ’ અને કોર્પને ‘માર્ગ નોટ’ એવાં મથાળાં અપાવાની મમત (કે ચાલાકી)

જેવા મળે કે મધી તોડો રિરે કહેવા જતા આ લેખનો ચિત્તાગ બહુ વધી જશે, એને મહત્વની બે તોડો વિ. જ લખીશું.

ડો કુવરજીસાઈ નાયબની તોષ ચોખ્ખોચોખ્ખો બિન મન દર્શાવતારી છે યુનિવર્સિટીનું સરકાર વાણિ, હકમત, બધારણ પગારનું ધોરણ વગેરે અનેક મામલોને અંગે ડા નારકે વધુમતીના કેસના મુદ્દાઓ પ્રતિ તદ્દન બિન્ન અને મૂનમામી મૂચનાઓ પ્રતિ છે રીત કેન્દ્રીની માફક અમલવા ને વસાઈ અને શિક્ષણની વ્યવસ્થાના વિદ્યાર્થી ગનરાની છટ આપવી જોઈએ એમ ડો નાયક કહે છે તેમનો આ વિચાર મમિતિને ખગ્ગનો હશે તેથી તેમની તોષને 'એડેડમ (પુરણી) નામ આપ્યું હશે એમ લાગે છે ડો નાયક નેકચરર, રીડર, અને પ્રોફેસર માટે ૩ ૪૦૦થી ૬૦૦, ૬૦૦થી ૮૦૦ અને ૮૦૦થી ૧૦૦૦ના ગ્રેડોની બનામણ કરે. આજે સ્થાનિક કોનેન્સેમા નામ કરતા અધ્યાપકો માથી જ મોગા ભાગના યુનિવર્સિટીમાં આવવાના (નરા પણ આવી જ) તો યુનિવર્સિટી પ્રોફેસર થતા તેમનામાં એવો કયો યુજી ભાગશે કે તેમને આજના કરતા બમણા કે અડી ગણા પગાર આપવાની જરૂર કદપામાં આવે છે? એ પગારપોરણ ચોગ્ગ છે ખરું? ધરવડે એવું છે ખરું?

શ્રી કાલેન્દર પોતાની તોષને બિન્ન તોષ કહી નથી તેમણે પોતે પોતાની તોષની પ્રસ્તાવનામાં ખાસ બાર દર્શાવે કહ્યું છે કે, 'આ એડેડમમાં કરેલી બનામણો સાથે હું પૂરેપૂરા સમત છું અને તે ઘડવામાં મેં પૂરેપૂરો સહકાર આપ્યો છે કારણ કે આ બનામણો અને મૂચનાઓ યુજરાતની યુનિવર્સિટી જે લોકો અનામત છે તેમણેના વગેરે માન્ય થશે' ઇત્યાદિ પછી તેના ઉપર મુદ્દાને અંગે વધુમતી હેવાન સાથે તીન અધ્યાપકો રહે તે તેઓ જણાવે છે આને બિન્ન કરેલા માંગે છે ચતા એમ શ્રી કાલેન્દર ગમે તેમજણણ યુરોપ કે ઇંગ્લેન્ડ તે બિન્ન મતની જ દૃષ્ટિથી શરૂ થતું પછી નિ મુખ્ય અહેવાનમાં કહ્યું કહેવાડું કે નહિ તે તેઓ ચોક્કસ પૂરેપૂરા

વિરોધ છે માધ્યમને અંગે તેમની તોષમાથી ઉતારો ઉપર આપ્યો જ છે માધ્યમને અંગે રિપોર્ટમાં કરાયેલી બનામણનો આ નિવધારે જોગદાર વિરોધ મીત્રે કેવોક હોઈ શકે?

વિદ્યાર્થી સરકારથી અનામ હોવી જોઈએ એ સત કબૂલ રાખીને પણ યુનિવર્સિટી પાતે જ એક મરકાર બની જાય અને રાજનો કાંદો જેમ મધાને રિપવાદપણે નાચ પડે જ છે, તેવી રીતે યુનિવર્સિટીમાં કાંદો પણ તે તે પ્રદેશની મરી શિક્ષણ સરચાઓને લાગુ પડેલા નેઈંગે જેમ કહીએ એને કેન્દ્રીની ગણેગમા પ્રાતઃને કે ત્રયોગને સ્થાન રહે છે ખરું?

વિદ્યાના તન પર સરકારી કે તેના જેવા અડધા અને માનુષીય માધ્યમ એ મેં મુદ્દાઓ પર શ્રી કાલેન્દરના વિચારો મેં પેટીથી યુજરાતને બાણીતા કે એ મામલોમાં તેમનો મન મંદાપો નથી એમ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે તો પછી તેમણે આ મેં બાંતોને અંગે મમિતિમાં જગ માડેલા જોડિતો હતો પ્રગ્ગદવાણું સનન ચિતન કરવાનો દાવો રાખનાર પીડ સેઈક અને કેન્દ્રીકારનું એ કર્તવ્ય હતું પણ તેમણે આ બામતમાં લડત કરી હેલ એમ દેખાતું નથી તોષમાં પોતાની બાનના બનક કરવાનો મોગો સતો તેમણે મેંદાપો વાગે છે અને તેઓ પોતે જ કહે કે આને બિન્ન મન. ગણના ત્યારે તેમને વિરોધ આદર રાખનાર નોકો તેમની ઇચ્છાને માન આપવામાં જ પણ અહીં અમારી આગળ એ વૈકલ્પિક ભાવના નથી શું એમ હશે કે શ્રી કાલેન્દર જોયુ કે આ ગણેગણમાં આપણું મૂલ્ય ચાનવાતું નથી માટે આગ્રહ પડતો મૂકો? શું એમને પોતાના સિદ્ધાંતોમાં આગ્રહ રાખવાથી કામ બગડી જશે એવી નાસીપાસીની લાગણી થઈ હશે? શું જોને ધર્મ માન્યા તેમાં તડોડ કરવાની હારી મેંદાની નાગણી તેમને થવા માડી હશે? શું એ લાગણીને તથા ધર્મ યુદ્ધ ટાળવાની મેંળી વૃત્તિ તેમનામાં જાગી હશે?

પાકુર મ ગ૦ દેશપાંડે
કાંકોરબાઈ મ૦ દેશપાંડે

દિલ્હીની યાદવાસ્થળી

[શ્રી મનુજહેન ગાંધીની ડાયરી]

[નવું સાસના અંકમાં, ગાંધીજી તા. ૯-૬-૧૯૪૭ના રોજ દિલ્હી પહોંચ્યા અને દિલ્હીની જે સરત જોઈ, તે બાજુ આવ્યો હતો. તા. ૧૧-૬-૪૭ સુધીની ડાયરી તેમાં આવી હતી. પછીની ડાયરી આ હપતામાં આવી છે. ૧૯૪૭ના સપ્ટેમ્બરની દિલ્હીની એ 'બાઈ માર્ક વચ્ચેની ખુનામરી' અને ગાંધીજીએ તે વચ્ચે રહીને કરેલા કામને આગળના ચિતાર દ્વે આવે છે.]

ખિસ્સા ઠાકસ, નથી દિલ્હી

તા. ૧૨-૬-૪૭, શુક્રવાર

૩-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના, પ્રાર્થના પછી 'હરિજન-બંધુ'નું કામ કહ્યું. પાંચ વાગ્યે ફરવા બિડ્યા. ફરવાં કૃપાકાનીજ સાથે વાતો કરી. પડી સરદાર આવ્યા. સરદાર સાથે આખા માલિકના વખત દરમિયાન વાતો કરી. આજના દુષ્કાલ વિશે, શીખો વિશે, કિરપાણુ વિશે, નિરાશિતો વિશે, વગેરે ઘણી વાતો થઈ. ૭ વાગ્યે બાપુજી નાહવા ગયા. નાહીને ૮ વાગ્યે મૌકાના સાહેબ, જવાહરલાલજી આવ્યા હતા. આશિતો માટેની એક થોળના બતાવી કે, જમના નદીના કિનારા ઉપર ખૂપડાં બાંધી દેવાં. લોકો કામ કરે અને રહે. હવે શહેરનો મામલો કાબૂમાં આવ્યો છે. પણ બધું મિલિટરીને લીધે.

૧૦ વાગ્યે જીવલુજીબાઈ વગેરે નવજીવન કમી-લેખના બાઈઓ આવ્યા. બાપુએ 'હરિજન' બંધ કરના (પહેંની નહોતું શકતું માટે) કહ્યું. પણ લોકોએ અને નવજીવને ના પાડી.

૧૦ વાગ્યે બાપુજી આરામ લેવા આડા પડ્યા. ૧૦ વાગ્યે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના નેતા આવ્યા અને થોડી વારમાં ગયા. બાપુએ એને સંજગ્યાયું કે, મારી પાસે વાન આવી છે કે R. S. S.ના માણસો જ બહુ દંગાદિસાદ કરે છે અને તોફાન કરે છે.

R. S. S.ના યુરુએ કહ્યું, "એ વાત ખોટી છે. હું પોતે અત્યારે સાંતિ આહું છું. ફક્ત જેટજેટલા આમાં ફસાયા હોય તેટલા તેટલાને બચાવવા એ જ અમારું કર્તવ્ય છે. અને એ જ અમારી નીતિ છે."

બાપુએ કહ્યું, "ને એ જ નીતિ હોય તો તમારે એક નિવેદન કાઢવું જોઈએ કે, અમારી આ નીતિ છે, અને અમારી ઉપર આ આરોપ તદ્દન ખોટો છે."

પણુ યુરુજી કહે, "તમે જ કહેા કે મને R. S. S. ના નેતા મળવા આવ્યાં હતા અને એની આ નીતિ રહી છે."

બાપુ કહે, "હું તો કહીશ જ, પણ તમે ને સાચા હો તો તમારું નિવેદન નીકળવું જ જોઈએ."

એ ગયા પછી બીજા એક એ મુલાકાતીઓ આવ્યા. બાપુજી સવારના ૩૫ વાગ્યાના બિડ્યા છે, પણ હજુ સુધી આરામ નથી લઈ શક્યા.

૧૧ વાગ્યે અમે બધાં મુસ્લિમ આશિતોના કોષે જોવા ગયાં. પહેલાં જુમામસ્જિદ જોવા ગયા. ત્યાં આજે શુક્રવાર હોવાથી ઘણા મુસ્લિમ બાઈઓ હતા. જુમામસ્જિદમાં જતાં જ માણસોના ટોળાએ બાપુને ઘેરી લીધા. બહુ ગંદકી હતી. તડકો પણ અસહ્ય હતો. એમાં ચંપક કાઢી તડકામાં બાપુજી દ્યો. પગ ખૂબ જ દાઝવા હતા. છતાં એની પરવા બાપુને ન હતી. ૫૦૦૦ આશિતો હતા. આખી જુમામસ્જિદ દ્યો. બાપુજી તો જુમામસ્જિદમાં એમની જિંદગીમાં પહેલી જ વાર આવ્યા હતા. આખું મકાન પથ્થરનું બનેલું છે. લગભગ ૨૯૦ વર્ષનું જૂનું છે, છતાં એવું ને એવું છે. ક્યાંયથી તૂટ્યું નથી.

ત્યાંથી નિજામ પેલેસમાં ગયા. એની અંદર સારા કુટુંબનાં માણસો હતાં. પણ ત્યાં ચોખ્ખું નરક જ હતું એમ કહીએ તો ચાલે. બહેનોને બાલુ આગળથી તૈયાર કરી હોય એમ એક પછી એક બહેનો આવી જતી. બધીના મોઢા ઉપર 'વિપરિતક' (હોલ-રંગી) હતી. અને બાલુ કોઈના ઉપર દુઃખ ન પડ્યું હોય એવું કૃત્રિમ વાતાવરણ લાગતું હતું.

૩ વાગ્યે આ બધું જોઈ પાછા દ્યો. આવનાંની સાથે જ બાપુની મુલાકાતો રાત્ર થઈ મઈ. પણ બાપુ બહુ જ થાકી ગયા હતા, તેથી અધીરું મુલાકાતે

સર્જ ગયા. ૩-૩૦ વાગ્યે સિવાકતઅલીના બાઈ તથા-સર સુલતાન નિકામના મંત્રી આવેલા. એમણે કહ્યું, “તમને અમારી જે મદદ જોઈએ તે લો. આ શહેરને બચાવનારા તમે જ છો. અમે આવા પાકિસ્તાનમાં નથી ગાનતા.”

૪૧ વાગ્યે ફરી શીખો તથા અહીંના વેપારીઓનું ડેપુટેશન આવ્યું. એ લોકો બહુ ગરમાગરમ મગજથી કહેતા હતા કે, સુસલમાનોએ જે ત્રાસ અમારી ઉપર વર્તાવ્યો છે તેને અમે કરી બૂકી નથી શકવાના.

બાપુએ બધાને દંડા પાડ્યા અને કહ્યું, “પણ ખરાબ માણસની સાથે આપણે પણ ખરાબ થવું કે એને આપણે બિલ્લાટાના સારા શુભો આપણમાં હોય તે આપી સુધારવા જોલો, આપણે બૂબાશામા રહેલું છે?” બધા એકદમ દંડા પડી ગયા.

પછી પ્રાર્થના થઈ આજે રોજ કરતાં વધુ મંજૂર હતી. મિસ્ત્રીપુરીનો સરહદ પ્રાંતથી તાર હતો કે, ‘અમે તેમ કરી બાદશાહખાનના મુલકને બચાવો.’

બાપુએ એના ઉપર કહ્યું કે, “દેશમાં ફરતા એક નાના બાળકનેય ડર નહોતો તો આજે એવું શુ થઈ રહ્યું છે કે આટલો બધો ડર છે? હું શુરસો ઠોના ઉપર કડું મારા જ બાઈઓ ઉપર ને? શુ મારો બાઈ ગોડો થઈ આવે તો મારે પણ ગાંડા થવું? મારો પોતાનો સર્ગો બાઈ ગોડો થઈ ગયો, માં ગાપને મારતો-હતો, છતાંયે ડોઈએ એને માર્યો નહીં; પરંતુ એના ઉપર દયા રાખતા હતા. આપણે તો દીક, પણ આપણી બાવિ પ્રજા કહેશે, ‘અમારા દાદાને આઝાદીની મોડી રેડી મળી હતી પણ હજારે ન કરી શક્યા, અને એકબીજાના ગળાં કાપતા હતા.’ એવું મહેલું આપણે માટે આપણે ન રાખીએ. હિંદુ શીખ ધર્મને બચવું હોય તો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે, ભલમનસાઈ ન છોડવી. આ તો કુદરતી કાયદો છે; મારો, તમારો કે ડોઈ મેજિસ્ટ્રેટનો નથી. એક ૭૮-૭૯ વર્ષનો છુટ્ટો, જેણે દુનિયા જોઈ છે, ઘણો અનુભવ લીધો છે, ૨૦ વર્ષ જંગલી દેશમાં રહ્યો, રામનામને નથી બૂલ્યો, એ માણસ બોલે છે કે,

બુરહાનો બદલો બલાઈથી લો; તો એમાં કંઈક વચૂદ હશે ને?”

પછી જુમામસ્જિદ, નિકામ પેલેસનું વર્ણન આપ્યું. અને ઝાહીદસાહેબ તથા સિવાકતઅલીના નાના બાઈ જે સતારે મુઝાકાત માટે આવેલા અને એમણે બાપુને જે કહ્યું હતું (ઉપર આવી ગયું) તે બાપુએ પ્રાર્થનામાં જાહેર કર્યું.

પછી સુસલમાનોને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “મેં સાંભળ્યું છે કે સુસલમાનોના ઘરમાં બહુ હથિયારો છે. તો હું એમને વિનંતી કરીશ કે, જો તમારે મોખલ વખતની ધમારતો (જુમામસ્જિદ છ.) ગરાબર રાખવી હોય તો તમારે વફાદાર રહેવું પડશે. તમારું રક્ષણ ગરાબર થાય તે જોવાનું સરકારનું કામ છે, ધર્મ છે. પણ જો તમારે હિંદુસ્તાનમાં જ રહેવું હોય તો હિંદને વફાદાર થઈને રહેવું જોઈએ, જેમ કલકત્તામાં ગધાએ મને હથિયાર, સોંપ્યા એમ અહીં મને હથિયાર સોંપી ગયો, હકૂમત તમને સજા નહીં કરે. અને જેને રાખતાં હોય તેણે પરવાનો લઈને જ રાખવાનો ધર્મ છે. એટલે સુસલમાન બાઈએને કહીશ કે પોતાનું દિલ સાફ કરે, નહિતર આવું ‘ખૂબસૂરત રાજધાનીનું’ દિલ્લી શહેર નાશ પામી જશે.”

અને છેલ્લે R. S. S ના શુરુછએ જે વાત કહી તેને પણ જાહેર કરી. (ઉપર આપેલો બાપુ અને શુરુછનો સંવાદ છે તે જ જાહેર કર્યો હતો.)

પ્રાર્થના પછી સીધા ફરવા ગયા. આજે બાપુ ૬૧ વાગ્યામાં પથારીમાં પડ્યા. લોડ ઈંડને કરાવી ગયા એમ બાપુને સાંજના ખબર આવી. બાપુ ૭ રાજ થયા.

બિરસા હાઉસ, નવી દિલ્લી
તા. ૧૪-૯-૧૯૪૭, શનિવાર

૩-૩૦ પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી બાપુજી તો રોજ પ્રમાણે પોતાને કામે લાગ્યા હતા. ૫ વાગ્યે ફરવા બિડ્યા. અત્યારના વાતાવરણની જ વાતો થાલી.

બાદ મસાજ રનાન. ૮૧ વાગ્યે ખાના ખાતાં મૌલાનાસાહેબ સાથે ખાનગીમાં વાતો કરી. તેમા લગભગ ૧૦ થયા. પછી દીવાન ચમનનાથ આવ્યા.

ત્રીણાસાહેબે આજે - નિવેદન જાહેર પાડ્યું છે. બધું હિંદી સરકાર કરાવી રહી છે; એવી બબડું છે. એથી બાપુજી અકળાયા. બળદેસિંગજી અને સી. એચ. ભાભા મળવા આવ્યા. એમને બાપુએ કહ્યું, “તમારે એને પૂછવું જોઈએ કે આતું નિવેદન કેમ કાઢો છો? તમારે શાંતિ કરવા ન જ દેવી હોય તો એમ કહી દો.” વગેરે.

૧૧મી વાગ્યે અમે પુરાણા કિસ્લામાં આગ્રિનોતો કેમ્પ હતો તે જોવા ગયાં. પરમ દૈહાડે અહીંથી જ ગોળાઓ ચાલી હતી. જેવી અમારી મોટર અંદર ગઈ કે ‘ગો બેક’ કહેવા લાગ્યા. કોઈ તોફાનીએ દરવાજો ખોલી નાખ્યો, તો બ્રિગેડિસનજીએ જલ્દી બંધ કરી દીધો અને દીવાન ચમનલાલજીએ મોટર પાછી લઈ જવા કહ્યું. બાપુજી નારાજ થયા કે, “હું એમ કોઈથી ડરતો નથી, બસે મને મારવો હોય તો મારી નાખે, પણ મારે અહીં જીતવું જ છે.” વળી પાછી મોટર અંદર લીધી. બાપુએ મોટરના પગથવા ઉપર જીભને લોકોને કહ્યું, ‘મારી પાસે સર્વ ધર્મ સમાન છે.’ એકોએ કહ્યું, ‘મોટી વાત છે. એમાંના કેટલાક શાળા ભાઈઓ માણસોને શાંત રાખતા હતા. છેવટે બાપુએ કહ્યું, “હું તો કરવા અથવા મરવા આવ્યો છું. અને ‘કરવા અથવા મરવા’ આવ્યો છું, એ નમારે માનવું હોય તો માનો.” (મુસ્લિમ અશ્રિતો હતા.)

૨મી વાગ્યે ઘેરે આવ્યા. બાપુજી માટી લઈને આરામ કરવા પડ્યા. એટલામાં મૌલાના ઈબ્રાહિમ રહમાન, જમિયતના સેક્રેટરી આવ્યા. એમણે બાપુને વાત કરી કે, “પાકિસ્તાનમાં જે મુસલમાનો આમ હિંદુને હરાન કર્યા હોય તોપણ એનો બદલો અહીં શા માટે?” બાપુએ કહ્યું, “તમે બધા જે રાષ્ટ્રીય મુસલમાનો છો, અથવા હિંદુને વધારા છીએ એમ માનનારા કે વાતો કરનારા મુસલમાનોએ નિવેદન જાહેર પાડી, આજનું ત્રીણાસાહેબનું બાપુજી જોઈ, એમને પૂછવું જોઈએ કે, તમે ત્યાં હિંદુને સુરક્ષિત રાખો છો? જે તમારે ત્યાં હિંદુઓને માટે જગ્યા ન હોય તો કહી દો કે પાકિસ્તાનમાં હિંદુ નહિ રહી

શકે. જે તમે ત્યાં હિંદુઓને સુરક્ષિત રાખો તો અમે અહીં આપોઆપ સુરક્ષિત થઈ જઈશું.”

ત્યાર પછી એક પછી એક મુલાકાતો પ્રાર્થનાના વખત સુધી ચાલુ રહી.

પ્રાર્થનામાં હકીમસાહેબ, અનસારીસાહેબ ઉપર બોલતાં કહ્યું, “૧૯૧૫માં હું દિલ્હી આવ્યો ત્યારે આચાર્ય રમચંદ પ્રિન્સિપાલ હતા. હું તો નહોતો એળખતો, પણ અમારી એળખાણ એન્ડ્રૂઝ અને શ્રદ્ધાનંદજી મારફતે થઈ. અને એના દ્વારા હકીમસાહેબ સાથે થઈ. અને તે વખતે એ દિલ્હીના બાદશાહ કહેવાતા. કોઈ પણ હિંદુ-મુસ્લિમની દવા કરતા, એમની પાસે મળતિભેદ ન હતો. અને ગરીબ આઈઓની તો મફત દવા કરતા. એમની દીકરી જોહરબેન આજે બચવા માટે ઘર છોડી હોટલનો આશરો લેવા પડે છે, એ આપણા હિંદુ ધર્મ માટે તો શરમની વાત કહેવાય.

“હું આજે પુરાણા કિસ્લામાં પણ ગયો હતો. અને બીજા પણ હિંદુ કેમ્પો જોયા. ઘણાના મોં ઉપર રોષ હતો, અને ઘણાના ચહેરા ઉપર ગ્રેમ હતો. પણ મારા હૃદયમાં બધા એક જ છે. એક ઝાડની બધી ડાળી સમાન છે. એમાં કઈ ડાળી વધુ વહાલી અને કઈ વધુ દયવી હોય? આપણે આજે કેનાથી હરીએ છીએ? એક માણસનથી? મારા હૃદયમાં આવાન પડોએ છે. આપણી દિલ્હી મોટી નગરી છે, ઈંદરજ છે. જે દિલ્હીમાં પાંડવઘોરત રહ્યા, મોગલ બાદશાહો થઈ ગયા, એવી ઐતિહાસિક દિલ્હી! હા, કોઈ ક્રાંતિએ શ્રદ્ધાનંદજીનું ખૂન કર્યું હતું; નામોશી થયેલી. પણ એમને જ જુમામસ્જિદમાં મુસલમાનો ધર્મ મથા હતા. એ દિલ્હીને આજે નામોશી મળે છે.

(ઉપજા સપ્તો પોતાને માટે પણ ખરા પડ્યા. બાપુને પણ મુસ્લિમો જ જુમામસ્જિદ જોવા લઈ ગયા હતા. અને કાનિલે જ ખૂન કર્યું ને નામોશી થયાની.)

“આજે જવાહરલાલ-સરદારને લાચાર બનાવી દીધા છે. જે જવાહરલાલ અને સરદાર આઝાદની જીવંતમાં મોખરે જીભતા અને હસતે મોઢે વીરની જેમ જડ્યા, ત્યારે મેં કહીયે એમનાં મોં ઉપર આવી

વાચારી નથી જોઈ, જે હમણા હમણાં નેઈ રહ્યો છું. હું મારી આજોથી વસ્તીયની જોડા નથી છૂટતો તેડું જ ધ્રુવરને કરવું હોય તો હું તો એની પાસે માથું છું કે એ થતા પહેલાં મને નઈ જાણે

“એને હદમતને વડવા દો. પણ જો દરેક જણ પોતાના હાથમા કાયદો લેશે તો હદમત કઈ જ નહિ કરી શકે”

કાયદેઆજમે કથું કે, “યુનિયનના હોદ્દાએ તમને તારાજ કર્યા છે, એટલે તમને અહીં લાવવા છે, તો ફડ એકડું કરી મને ચોકવો”

બાપુએ કથું, “૧૬ માટે મારે કથું નથી કહેવું પણ પંજમમા શું થયું? હા, બિહાર કલકત્તામા થયું એનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કથું અને ગુનો કબૂલ કર્યો હું તો ગ્રીષ્માકેગને દોરના નાતે કડીય કે, પશ્ચિમ પંજમમા આજ એક ઝાકરી સુરહિત છે ખરી? અને આવા નિવેદનો કાઢી તમારે શાંતિ નથી થવા દેવી? જો લડવું હોય તો ખુદના મેદાનમા વડો જો હિંદુ ગુનો કરે અને મે મલી દીધી છે તે પ્રમાણે હું ન જાઉં તો હિંદુનો એવશ નીચડું એમ જ જો મુસનમાનને એની બૂન ન બતાવું તો એવશ નીચડું કારણ મારી પાસે કોઈ જાનના હિંદુ યુનિયન બેદખાન નથી હું કોઈ ધર્મને એવશ નથી બનવા માગતો”

ત્યાર પછી અસહઅની સાહેમ વિરોધ કોર્મ ‘રિપબ્લિક’ નામના છાપાએ છાપ્યું કે, પાકિસ્તાનની સેના કરે છે અને હિંદુસ્તાનને એવશ છે, તે પછી બાપુએ કથું, “આમ લખવું એ જેરમા વધારો કર્યો બરાબર છે અસહઅતી જેણે કોંગ્રેસની આટલા વર્ષો સેના કરી અને કદાચ એવશદાર થાય એમ સાબિત થાય તો એને શરૂ કરો, પણ આમ બોલી અશ્વના દેલાવની એ બધકરે ગુનો છે”

પ્રાર્થના પછી બાપુ ૭ કર્યા દો જીવાજ મહેના આપ્યા બાપુને તપાચા ૯ નાચે જવાહરનાનજ આપ્યા એ બહુ દુખી હતા કે, આજની પછી આખી હેવાનિયન કેવાશે એની કલ્પના ન હતી

૧૦ વાગ્યે બાપુજી સૂતા

બિરજા લાઉચ, નવી દિલ્હી
તા ૧૪-૮-૪૭, રવિવાર

૭-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના માટે બિહાર પ્રાર્થના પછી બાપુ ૭ ગોનાના રોજના કામે વાગ્યા પા વાગ્યે ફરવા બિહાર ફરનામા ખામ કોર્મ નકોતું આપ્યું ફરો પછી ૧૧૧ વાગ્યે સરદાર વલ્લભભાઈ આપ્યા એમણે બાપુજીને વાન કરી કે, “આખી રાત પોન ઓફિસ માંથી ગોળીઓ છૂટી રહી હતી મિલિટરીએ ચાર વખત અદર જૂના પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ કોર્મની હિંમત નકોતી આનતી આખરે મહામહેનતે અદર ગયા, તો માણસો તો છત ઉપરથી ફૂગને ભાગી ગયા હતા પણ અદરથી ઘણા દારૂગોળો નીચળ્યા બાકી પુરાણા કિંદનામા જેટજેટના ભરાયા છે તેઓને પાકિસ્તાન જવડું કે, સગરડે મોકલી આપીય” ગર્ કાવના ગ્રીષ્માકેમના નિવેદનની પણ સાતો વર્ષ

મસાજ આન બા આના ખાના મોનાના સાહેમ સથે ખાનગીમા વાતો ચાલી

થોડો આરામ કરી ૧૦ વાગ્યે ઇન્જા તથા કડામેદાન જોરા જતા હતા ત્યાં ફરી મરદાર વલ્લભભાઈ આપ્યા એમણે થોડી રમૂજ કરી એટલે બાપુ બોલ્યા, “આપ્યા દર્મમા પણ સરદાર રમૂજ કરી શકે છે એથી એ ટકી રહ્યા છે”

આ બંને જગા બહુ જ ગંગી હતી બધકર દુર્ગંધ આવતી હતી કાદમાન પડ્યો હતો મે અને આભામહેને ચપલ નકોતા પડેલી, એથી કેનાક મોનવીઓએ બાપુજીને અદર જતા ના પાડી એથી કેટલાક સુરિયમભાઈઓ અડમડતા હતા કે “બંનેને અદર તઈ જાઓ, ખમર પડશે” બાપુ તો એમની રીત પ્રમાણે જેવી બાપુની મોટર બેલી કે બધાએ પોક ચૂકી ઇદમાથી પાઠા આવવા ૧૧ વાગ્યે

આસતા જ થોડાક સુરિયમભાઈઓ મળ્યા આપ્યા એમને બાપુજીએ બહુ વડક સંદોષા કથું, “તમે નેશનાલિસ્ટ મુસનમાતો છો તો ગ્રીષ્માકેમની સામે નિવેદન કેમ બહાર નથી પાડતા?”

એ પછી બીજા મુસનમ નભાઈઓ આપ્યા એમને પણ એ જ વાત કહી, “મારા મોદાથી તમે એ નથી સાબગમાના કે, હિંદુસ્તાનના સુરિયમો

પાકિસ્તાનમાં પરાણે મૃત્યુ, પણ એ જ સાંભળશે કે તમને મારે તો અહીં જ મરો."

મુસલમાનભાઈઓએ કથકતાની જેમ એક મુસલમાનના ઘરમાં રહેવાનું બાપુને આમંત્રણ આપ્યું, કહે કે, "અસફસાહેબનું મકાન છે, જે તમે આવો તો એ મકાન ખતરામાંથી બચે." બાપુએ ત્યાં જવા હા પાડી. હું બિજ્જિસનજી સાથે અસફસાહેબનું મકાન સાફસફ કરવા ગઈ, આભાળદેન લઈ જવાનો સામાન પેક કરવાના કામમાં રોકાઈ ગયાં. પણ અસફસાહેબનું મકાન દરિયાગંજમાં હતું. જ્યાં સતત ગોળીઓ ચાકતી હતી. વળી કથકતામાં અને દિલ્હીમાં ધણો ફરક હતો. એ બધી વિચારણા અગે રચાનિક મુરિદમો જોડે કરી, અને મેં તો છેવટે કહ્યું કે, આ ડોનની ઓફિસમાંથી ગોળી આવશે અને ગાંધીજીને કંઈ. પણ થશે, તો હિંદુસ્તાનમાં તો એકેય મુરિદમ નથી બચવાનો. તેના કરતાં-તમને એ ગેરંદી મળે કે આ કથામાં મિલિટરી ગોળી કે પછી શું ઘણી વાતો પછી એ ભાઈઓને એમ લાગ્યું કે વાન ઠીક છે, "બહે ગાંધીજી મિરજા હાકિસમાં રહે. અહીં નથી ફેરવવા."

મનુબહેન માંધી

ગુજરાતના આદિવાસીઓ

[આદિવાસીની સેવાને માંધીજીએ સ્વતંત્ર કાર્યક્રમનું એક અંગ ગણ્યું છે અને શ્રી મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાપિધાલયમાં તે પ્રક્રિયા અવધાસને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તે અંગે પછાત ભાગના ખાતાના એક અમલદાર ડૉ. ખાનાપુરકરને વ્યાખ્યાનો આપવા મ. વિદ્યાપીઠમાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમનાં વ્યાખ્યાનો ઉપરથી આ નોંધ તૈયાર કરી છે.]

ઈ. સ. ૧૯૪૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે અખિલ હિંદની ૩૮૯૦ લાખની જનસંખ્યામાંથી ૨૫૪ લાખ (એટલે ૬૫૩ ટકા) આદિવાસીઓ તરીકે નોંધાયેલા છે. તેમની વસ્તી દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાં ઓછીવતી છે. મુંબઈ હિલાકાતની ૨૦૮ લાખની વસ્તીમાં ૧૧.૧૪ લાખની વસ્તી (૭૭૫ ટકા) આદિવાસીઓની હતી. હરિજનોની સરખામણીમાં આમાં લગભગ ૨ લાખનો ફેર છે. એટલે એક ટકા જ ઓછી છે. આ પ્રથમ વસ્તીની દૃષ્ટિએ હરિજનોના જેટલો જ મહત્વનો છે. આદિવાસીઓની પછાત દયા લગભગ હરિજનોના જેવી જ છે.

પાંચ વાગ્યે આવીને મેં બાપુને ઉપલી બધી હમીકન કહી. બાપુએ જવાનું માંડી વાળ્યું. પાંચ વાગ્યે બાપુ મહિન્દગેટનને મળવા ગયા. ફા વાગ્યે બાપુજી પાછા આવ્યા. ફા દૂધ પીને પ્રાર્થનામાં ગયા. પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ ઇદગા અને ઝંડાના મેદાનના કેમ્પનું વર્ણન આપતાં કહ્યું, "હું હિંદુઓના કેમ્પમાં ગયો છું. પણ આપણી જૂની કુટેવ પ્રમાણે ખૂબ જાણો આવતી હતી અને ખૂબ જ મંદગી હતી. મને તો નાકે વાસ નથી આવતી, પણ મારી સાથે આ છોકરીઓ હતી એમણે મને કહ્યું આને આપણી મિલિટરી બંદુક લઈને જીભી છે, પણ મારું આવે તો હું એને કોલાણી આપું. મેં ઘણા કેમ્પો ચલાવ્યા છે. આપણે કુખમાંથી સુખ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. રોજ વારાફરતી ઝાડ મારવું, કામચલાઉ સંડાસ જીભાં કરી લેવાં, ખાતાનું એક જ જગ્યાએ ફેંકવું, નાહવા ધોવાનું પણ એક જ જગ્યાએ ફેંકવું જોઈએ, અંગેએ પાસેથી કેમ્પ સેનિટરશન કેવું હોય તે હું શીખ્યો છું. અને બધાપ હાથોહાથ કામ કરે તો કામ જ નથી દેખાતું." પછી હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે રોજ પ્રમાણે કહ્યું.

પ્રાંતવાર આદિવાસીઓ

આદિવાસીઓ (લાખમાં)	કુલ વસ્તીમાં આદિવાસીઓના ટકા
----------------------	-----------------------------------

અખિલ હિંદ (દેશી)	
રાજ્યો સાથે	૨૫૪
૨૨મી રાજ્યો	૮૭-૨૮
	૬-૩૬

પ્રાંતો	૧૬૭	૫૬૪	પેટા નાતો			
મદાસ પ્રાંત	૫૦ ૬	૧૦૩	પેટા નાતનું અમદાવાદ ભરૂચ-પંચમહાત્મ પ્રાંત	સુરત	મુંબઈ પ્રાંત	
મુંબઈ	૧૬૦૪	૭૭૫	બાવળા	૫૮૦	૮૦	— ૧,૪૬૩
બંગાળા	૧૮૦૮૯	૩૦ ૧	બીલ	૬૦૪૪	૧,૮૮,૫૬૧	૨,૬૭૪ ૨,૨૫૦ ૬,૦૭,૪૫૮
મ. પ્રાંત	૨૦૮૯	૦.૫૨	ચોધરા	૧૦૭	૨૮૫	— ૪૮,૦૬૧ ૪૯,૫૬૪
પંજાબ	—	—	ધાનકા	૧૫	૫૬	૩૬ — ૧,૭૨૬
બિહાર	૫૦ ૫	૧૫.૫૬	ચોડિયા	૧૮	૧૨૮	૨૨૭ ૬૩,૫૭૬ ૧,૦૭,૬૫૫
મધ્ય પ્રાંત	૨૬૦૩૭	૧૭ ૬	ફળગા	૩૮	૧૫,૦૭૮	૪૧૨ ૧,૨૧,૮૧૩ ૧,૫૮,૧૩૬
આસામ	૨૪૦૮૫	૨૪ ૩	ચામિત	—	૧	— ૯,૮૬૪ ૧૦,૮૦૮
સરહદ પ્રાંત	—	—	આમલા	—	૧	— ૮૪૬ ૮૪૭
ઓરિસ્સા	૧૭૦૨૧	૧૯૦૯૯	ગોંડ	૧૩	૧૦	— ૩૫૬ ૧,૩૩૪
મિઠ	૦૦૩૭	૦૦૮૨	હરિ	—	૭૮	— — ૬૬,૧૬૬
વડોદરા રાજ્ય	૩૦૭૩	૧૩૦૦૬	કોંકણ	૫	૧૫	— ૪,૩૬૧ ૬૦,૧૦૧

આ આકાશ બતાવે છે કે, મુંબઈ પ્રાંત કરતાં બિહાર, મધ્ય પ્રાંત, આસામ અને ઓરિસ્સામાં આદિવાસીઓનું પ્રમાણ વધુ છે. ગુજરાતના નિહતાઓમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે વહેંચાયેલા છે :

ગુજરાતના નિહતાઓમાં

આદિવાસી-સંખ્યા	વસ્તીના હેતુ
અમદાવાદ	૮,૭૩૦ ૦.૫૬
ભરૂચ-પંચમહાત્મ	૨,૬૮,૬૧૭ ૨૯ ૦
ખેડા	૫,૧૬૧ ૦.૫૪
સુરત	૩,૨૦,૫૭૫ ૩૬ ૩
ગુજરાત કુલ	૬,૦૨,૦૮૩ ૧૪ ૭

આ રીતે ગુજરાતમાં પંચમહાત્મ અને સુરત નિહતામાં આદિવાસીઓનું પ્રમાણ વધુ છે અને પાસેના વડોદરા રાજ્યની હદમાં પણ તેઓ ઘીક પ્રમાણમાં છે.

આ આદિવાસીઓ બધા એક જ નાનકા હોતા નથી. તેમનામાં પણ ઘણી પેટા નાતો હોય છે. અને બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રાંતોમાં કેટલીક ખાસ કેમો વસેલી છે તેમના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પડે છે : (૧) બીલ (૨) કાળી (૩) મુડા પેટા કેમો ઘણી મળાય છે. તેમાંથી ગુજરાતમાં ૨૩ છે. તેમની વસ્તી ગુજરાતના નિહતાઓમાં નીચે પ્રમાણે છે :

પેટા નાતો	સુરત	મુંબઈ પ્રાંત
બાવળા	૫૮૦	૮૦ — ૧,૪૬૩
બીલ	૬૦૪૪	૧,૮૮,૫૬૧ ૨,૬૭૪ ૨,૨૫૦ ૬,૦૭,૪૫૮
ચોધરા	૧૦૭	૨૮૫ — ૪૮,૦૬૧ ૪૯,૫૬૪
ધાનકા	૧૫	૫૬ ૩૬ — ૧,૭૨૬
ચોડિયા	૧૮	૧૨૮ ૨૨૭ ૬૩,૫૭૬ ૧,૦૭,૬૫૫
ફળગા	૩૮	૧૫,૦૭૮ ૪૧૨ ૧,૨૧,૮૧૩ ૧,૫૮,૧૩૬
ચામિત	—	૧ — ૯,૮૬૪ ૧૦,૮૦૮
આમલા	—	૧ — ૮૪૬ ૮૪૭
ગોંડ	૧૩	૧૦ — ૩૫૬ ૧,૩૩૪
હરિ	—	૭૮ — — ૬૬,૧૬૬
કોંકણ	૫	૧૫ — ૪,૩૬૧ ૬૦,૧૦૧
નાયકા	૨૯	૧૫૧ ૧૦૨ ૧૦,૧૨૮ ૧૦,૪૩૪
નાયક	૧૦૭૩	૩૧,૮૧૭ ૫૮૨ ૮૧,૭૮૬ ૬૯,૧૦૩
પારવી	૧૦	— — ૮૮ ૧૧,૬૪૬
પટેલિયા	૨૫	૨૨,૪૮૬ ૭૨૪ — ૨૩,૨૧૮
ચોમલા	૩૮	૫૬ — ૫૨ ૧૪૧
ચોલરા	૮	— — ૩ ૮,૬૧૫
રથવા	—	૩,૩૬૮ — — ૩,૫૬૦
તદવી વીલ	૯	૪૭૦ ૧૨ ૧ ૩,૫૭૧
કાંડર	૪૭૪	૪૬ — ૧૧ ૬૬,૩૩૬
વલ્લી	—	— — ૨૭ ૭,૭૮૭
વારલી	—	— — ૧૧૬ ૧,૪૨,૭૪૦
વટાવા	૨૨૦	૪,૮૦૧ ૭૨ ૫,૬૬૨ ૧૬,૫૬૭
કોંકણી	—	— — — ૧૮,૫૪૨
કોળી-		
મહાદેવ	—	— — — ૬૬,૭૩૮
માવચી	—	— — — ૪૦,૮૭૦
મુલો	—	— — — ૧,૮૭૦
પારથી	—	— — — ૧,૮૭૦

આ પેટા નાતોની આર્થિક સ્થિતિમાં બહુ ઓછો ફેર નથી, પણ સામાજિક રીતરિવાજોમાં થોડાંધોડાં ફેર હોય છે, જોકે રિવાજોમાં પણ અમુક તર્સો સમાન હોય છે તે દરેકનું વિગતવાર વર્ણન ન કરતાં તેમની સામાન્ય આર્થિક, સામાજિક સ્થિતિનો અહીં નિર્દેશ કરીશું તે હવે પછી

— આશુ]

ગુજરાત પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ માટે સલાહકાર સમિતિ

૧૯૩૯-૪૦માં મુંબઈ સરકારે જે પુસ્તકાલય વિકાસ સમિતિ નીમી હતી, તેણે પોતાના અહેવાલમાં કરેલી ભલામણો અનુસાર, અત્યાર ધર્મીમાં પ્રાન્નના એ અંગે નીચેલા અમલદાર કચુરેટર આર્ ક્લાયબેરીજ મારફત, ઇલાકાના ત્રણ વિભાગો મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને ક્ષણિકમાં ત્રણ પ્રાદેશિક અધ્યાક્ષયો અને મુંબઈમાં મધ્યવર્તી અધ્યાક્ષય પ્રથમ રથપાયાં; અને બાદ એ વિભાગોના નિદ્ધાઓમાં તથા મેટ્રા ભાગના તાલુકાઓમાં પણ કેટલાંક સરકારમાન્ય અધ્યાક્ષયો શરૂ થઈ ચૂક્યા છે. માર્ચ ૧૯૪૬ આખર સુધીમાં, આખા ઇલાકામાં ૧ મધ્યરથ, ૩ પ્રાદેશિક, ૧૬ નિદ્ધા અને ૧૧૨ તાલુકા અધ્યાક્ષયો રથપાયાં છે. ગુજરાતમાં ઘોઘા અને વાગરા એ એ પેલા સિવાય બધા તાલુકાઓમાં તાલુકા-અધ્યાક્ષયો શરૂ થઈ ચૂક્યા છે. હવે પછી વડોદરા રાજ્ય તથા ખીળા દેશી રાજ્યો વિલીન થવાથી તેમાંથી પડેલા પાંચ નવા નિદ્ધાઓમાં આ કામ શરૂ થશે. વડોદરામાં મોટે ભાગે આ પ્રકારનાં પુસ્તકાલયો કચારનાં ચાલુ જ છે.

અત્યાર સુધીનું કામ મુખ્યત્વે કરીને કચુરેટર આર્ ક્લાયબેરીજ અને તેના ત્રણ વિભાગીય મદદનીસો મારફતે થયું છે. એટલે પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ સરકારે કરી આપ્યો છે. પણ આ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનું કામ બિનસરકારી માણસો તેમાં રસ લેતા યાવ તે જ બને. એ ઉદ્દેશથી સમિતિએ મધ્યરથ અને પ્રાદેશિક અધ્યાક્ષય પ્રવૃત્તિ માટે સલાહકાર સમિતિઓ સ્થાપવાની ભલામણ કરેલી, તે અનુસાર હવે પ્રાદેશિક સલાહકાર સમિતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. તે સમિતિઓની રચના, કામે વગેરે નીચે મુજબ છે :

રચના

- ૩ પ્રાદેશિક અધ્યાક્ષયના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ
- ૧ મધ્યરથ સલાહકાર સમિતિનો એક પ્રતિનિધિ
- ૪ સરકાર તરફથી નિમાયેલા ૪ સભ્યો
- ૩ પ્રાદેશિક અને ખીળા પુસ્તકાલય મંડળોના

ત્રણ પ્રતિનિધિઓ

- પ્રાદેશિક અધ્યાક્ષયને દર વરસે ૧૦૦૦ કે તેથી વધુ રૂપિયાનું દાન આપનાર દરેક દાતાનો એક પ્રતિનિધિ

૧ પ્રાદેશિક પ્રૌદશિકશુ બોડનો એક પ્રતિનિધિ

૨ સરકારની મંજૂરીથી પ્રાદેશિક મંડળે કોઓપરેટીવના એ પ્રતિનિધિઓ.

તેનું કામકાજ

સલાહકાર મંડળે નીચેનાં કામ કરવાનાં છે :
પ્રદેશમાં આવેલાં બધાં પુસ્તકાલયોનો અવસર-પરસ સહકાર અને વિકાસ સાધવો.

પ્રદેશમાં આવેલાં પુસ્તકાલય મંડળોને માન્યતા આપવા અંગે મધ્યરથ સલાહકાર મંડળને ભલામણ કરવી.

પુસ્તકાલયોના કાર્ય પર દેખરેખ રાખવી.

આ યોજનામાં જોડાયેલાં અધ્યાક્ષયોનું નિરીક્ષણ કરવું—આમાં તેમના હિસાબ તપાસવાનું, પૂરતા માણસો કામને અંગે રોકવામાં આવ્યા છે કે નહીં તે જોવાનું, નવી ચોપડીઓની ખરીદી તેમ જ અવસર-પરસ સહકાર તે પુસ્તકાલયો આપશેને અંગે વખતો-વખત રિપોર્ટ કરવાનું, વગેરે આવે છે.

અધ્યાક્ષય વિકાસ સમિતિની યોજનામાં આવેલાં અધ્યાક્ષયોનું કામકાજ વધારે વ્યવસ્થિત કેમ યાવ તે અંગે ભલામણ કરવી.

નિદ્ધા અને તાલુકા પુસ્તકાલયોના કામનું એકીકરણ કરવા અંગે સલાહસૂચન આપવાં.

પુસ્તકાલય મંડળોને કે એ જાતનું કામ કરનાર ખીણ સંસ્થાઓને મદદ આપવા અંગે સરકારને ભલામણ કરવી.

પ્રાદેશિક, નિદ્ધા તેમ જ તાલુકા પુસ્તકાલયોના હિસાબની નપાસ કરાવવી. તે ઉપરાંત, મધ્યરથ સલાહકાર સમિતિ સોંપે તે કામ કરવું.

ગુજરાતની પ્રાદેશિક સલાહકાર સમિતિમાં ફાલ નીચેના સભ્યો છે :

તેના સહયોગ

૧. શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ
૨. શ્રી દાકોરભાઈ ગ. દેસાઈ
૩. શ્રી પાંકુરંગ ગ. દેસાઈ
૪. શ્રી બળસભાઈ મહેતા
૫. શ્રી નાનુભાઈ દેસાઈ
૬. શ્રીમતી જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ
૭. શ્રીમતી હેમવતાબહેન દેસાઈ
૮. શ્રી રમણલાલ સોની

પુસ્તકાલય મંડળે માન્ય થતાં તેમના તથા બીજા પ્રતિનિધિઓ અગ્યે કુલ સંખ્યા ૧૪ થશે.

પહેલી સભા

સલાહકાર મંડળની પહેલી સભા શ્રી નાનુભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે ૬ ફી ઓગસ્ટને રોજ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઘડી હતી. તેમાં નીચેનાં પ્રારંભિક કામ થયાં :

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈને મંડળના પ્રમુખ અને શ્રીમતી જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લને ઉપપ્રમુખ ચૂંટવામાં

આવ્યાં. મંડળના મંત્રીનું કામ ગુજરાત વિભાગના આસિસ્ટન્ટ કમિશનર ઓફ હાઇશ્ચેરીઝ કરશે.

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈને મધ્યસ્થ સલાહકાર મંડળ પર પ્રાદેશિક મંડળ તરફથી પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા.

મંડળના કામકાજને અંગે કમિશનર ઓફ હાઇશ્ચેરીઝ તરફથી સૂચનામાં આવેલાં ધારાધારણા છૂટાછવાયા ફેરફાર સાથે માન્ય કરવામાં આવ્યાં.

મંડળનું બધું કામકાજ ગુજરાતીમાં ચાલે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું.

ગુજરાતમાં કમ્પીકેશન કરતાં પુસ્તકાલય મંડળોને અંગે કમિશનર ઓફ હાઇશ્ચેરીઝ પાસે જે કંઈ સાહિત્ય ભેગું થયેલું હોય તે, તેમ જ પુસ્તકાલય મંડળોને માન્યતા આપવાને અંગે તેમણે કોઈ નિયમો વગેરે ઘડી રાખ્યા હોય તે તો, મંડળના પ્રમુખને તેઓ મોકલે એવી તેમને વિનંતિ કરવામાં આવી. આ સાહિત્ય આવતાં તેને અંગે આગળ શું કરવું તે વિચારીને પ્રમુખને જણાવવા માટે એક પેટાસમિતિ નીમવામાં આવી છે.

પાં

ચમત્કારથી બરેલો માનવદેહ

વિશ્વમાં ઈશ્વરે અતેક કરામતો કરી છે. પણ આપણા નાના માનવદેહમાં એણે જે કરામત કરી છે એનો જોડો બીજા કયાંય નેવા. મજે એમ નથી. થોડાં હાડકાં અને માંસના લોચાના બનેલા આ નાના શરીરમાં કેવી વિવિધ, મહત્ત્વ, અને આશ્ચર્ય પમાડે એવી ક્રિયાઓ ચાલી રહી છે, એ વિષે આપણામાંથી બહુ ઓછા જાણતા હોય છે. પણ ખરેખર ચમત્કારથી બરેલા આ દેહમાં ચાલતી ક્રિયાઓ વિષે જાણવામાં બહુ રસ પડે એવું છે.

પાંચ ફૂટ ને ઉપર થોડા ઈંચ ઊંચાઈવાળા આ મનુષ્યદેહમાં પોલીસ, લશ્કર, ન્યાય, સુધરાર્થ, તાર, ટ્રેલિકેશન, રેડિયો અને ટેલિવિઝન જેવી ઘણી યોજનાઓ અમલમાં આવેલી નેવા મજે છે. એમાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ ચાલી રહ્યાં છે, એમાં હજી હજી લાખો ચીજો બને છે અને લાખોનો સંહાર

થાય છે. જગતમાં આપણે જેમ વિવિધ પ્રકારના વ્યાપારો થતા જોઈએ છીએ એમ આ દેહમાં પણ એના કરતાંય વિવિધતાભર્યા અને છતાં શાસ્ત્રીય તેમ જ મોજાનાપ્રદરસરના વ્યાપારો ચાલી રહેલાં આપણને નેવા મજે છે. એ બધા વ્યાપારો ચાલે છે ત્યાં સુધી જ આ માનવદેહ જીવતો રહે છે. એ વ્યાપારો બંધ થાય છે એની સાથે એ સુડકું બની જાય છે અને એનો નાશ કરવામાં આવે છે.

હૃદય અને રુધિરભિસરણ

આ ચેતનવાળા દેહની ચેતના ચાલુ રાખવા માટે આપણા શરીરના મધ્ય ભાગમાં મૂકી નેવું નાનું લોહીથી ધબકતું હૃદય આવેલું છે. અને એમાંથી શુદ્ધ બનીતે વહેતું લોહી શરીરના દરેક ભાગમાં ફરી શકે એ મટિ, આખા શરીરમાં ઝાડની ડાળીઓ, પાંખડીઓ અને ફાંડલીઓ જેવી રક્તવાહિનીઓની

એક બળ ગોઠવવામાં આવી છે. કોઈ પણ સારા શરેરમાં પાણીના નળની વ્યવસ્થા હોય છે એના કરતાં પણ વધારે વ્યવસ્થિત અને કાર્પેક્ષમ આ યોજના છે. એમાં આપમેળે બિધક્તા અને બંધ થતા વાહન, આપમેળે ચાલતા નળ અને આપમેળે આયાતનિકાસ કરવાની સગવડો ગોઠવવામાં આવી આવી હોય છે. લોહીનું આ જાતનું વહન શરીરનું ઘડતર કરે છે, શરીરની ગરમી ટકાવી રાખે છે, શરીરમાં ચેતના ભરે છે, અને કચરાને બહાર હટાવીને શરીરની શુદ્ધિ સાચવે છે. શરીરમાં કોઈ પણ જાતનો બહારનો કચરો દાખલ થાય કે તરત પોનાના જનના જોખમે પણ એને મારી હડાવે એવા આ લોહીમાં ટેલકા સેનિટો હોય છે. એમને સફેદ રક્તકણો કહેવામાં આવે છે. જરૂર પડ્યે લાખોની સંખ્યામાં એ જમા થઈ જાય છે અને લોહીને શુદ્ધ રાખીને એ શરીરને બચાવી લે છે. બીજા એથી પણ વધુ મોટી સંખ્યામાં - અખજોની સંખ્યામાં આપણા લોહીમાં લાલ રક્તકણો હોય છે, એ નિરંતર શરીરરચનાનું કાર્ય કરતા હોય છે. દર ચોવીસ કલાકે આ કણોમાંથી દસમા ભાગના નવા પેઢા થાય છે અને જૂના નાશ પામે છે.

આ ઉપરાંત લોહીમાં બીજા પણ બે મહત્ત્વના ગુણ છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં જખમ થાય છે ત્યારે ત્યાંથી લોહી બહાર વહેવા લાગે છે. એ લોહીમાં જ જખમ ઉપર પડે એ બંધાર્ધને જખમ બંધ કરવાની શક્તિ પણ હોય છે. એથી જ આપણે નાના જખમોમાંથી વહેતું લોહી આપોઆપ થોડા વખતમાં બંધ થતું જોઈ શકીએ છીએ.

લોહીમાં બીજો એક એવો પણ ગુણ છે કે, શરીર ઉપર એક વખત આક્રમણ કરી ગયેલા રોગ સામાન્ય રીતે ફરી આક્રમણ નથી કરી શકતા. કેમ કે પહેલા આક્રમણ વખતે જ લોહી એનાં વિરોધી તત્ત્વોને ફરમાન કરી આવે તો એનો સામનો કરવા માટે શરીરમાં સંધરી લે છે.

શરીરમાં તાજા લોહીને વહેવા માટેના એક માર્ગ હોય છે અને વપરાઈને મેલા થયેલા લોહીને

વહેવા માટેના બીજો માર્ગ હોય છે. એક માર્ગને શિરા કહે છે, બીજા માર્ગને ધમની કહે છે. વપરાઈને મેલું થયેલું લોહી દેહમાં મારફત શુદ્ધ થાય છે અને પાછું હૃદયમાં જઈને મૂળ માર્ગે ફરવા લાગે છે. આ ક્રમ અવિરતપણે ચાલ્યા જ કરે છે. અને એમ લોહીની ફરતારની ગતિ પણ કોઈ ઓછી ઝડપી નથી હોતી. ૨૪ કલાકમાં હૃદય ૪૦૦૦ એકલ લોહીને આગળ ધકેલે છે. એ લોહી રક્તવાહિનીઓમાં અને ત્યાંથી શિરાઓમાં ધકેલે છે. ૨૦થી ૩૦ સેકન્ડમાં લોહીનું એક ટીપું આખા શરીરમાં ફરીને પાછું હૃદયમાં આવી જાય છે. આ રક્તવાહિનીઓ અને શિરાઓનાં ગૂંચળાં એટલાં મોટાં હોય છે કે, એ બંધીને એક ધડી એક જોડીને લંબાવવામાં આવે તો એની લંબાઈ એક સાખ માર્કિની થવા જાય!

ચમત્કાર તો એ છે કે, આ લોહીના વહેવાનું અને શુદ્ધ થવાનું ગૂંચળાબધું કાર્ય એક ટાણે પણ ચોખવું નથી. નથી હોતો એમાં વિરામ કે આરામ. ૬૦ વર્ષ, ૭૦ વર્ષ કે ૧૦૦ વર્ષ, જ્યાં સુધી મનુષ્યદેહ ટકે છે ત્યાં સુધી, દિવસ અને રાત, આ ક્રિયા ચાલ્યા કરે છે ને દિવસે એ કાર્ય અટક્યું તે દિવસે શરીર અટક્યું સમજો.

સાજ તથા મજબૂતી કહેવાતી આપણી કાયામાં ક્રાંત ૮ થી ૧૦ રતલ લોહી હોય છે; પણ શરીરમાં એવો એક પણ ભાગ નથી હોતો કે જ્યાં લોહી નથી ફરતું. આ બધા જોજા ચમત્કારો છે? પણ સૌથી મોટો ચમત્કાર તો એ છે કે, હૃદયનું આ ડુધિરાગિસરણુ ચલાવવા માટે નથી રોકવામાં આવ્યો હોતો કોઈ ઇજનેર કે નથી રોકવામાં આવ્યો કોઈ શીટર. બધું જ કાર્ય આપમેળે અને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલ્યા કરે છે. આવી આ માનવદેહની ચમત્કારિક રચના છે.

આ દેહમાં આવી તો બીજી ઘણી ચમત્કારિક યોજનાઓ ચાલી રહી છે. એને પણ આપણે ક્રમે ક્રમે જોઈશું.

-ચાલુ]

બળતબાઈ મહેતા

સ્વાધ્યાય

[ઇષ્ટદેવનુ ધ્યાન]

મનની ચચાગતને દમ્યાનના મારે, કેવી કેવી જાતના અભ્યાસ કરી શકાય, તેનું વર્ણન આપતા સૂત્રો આપણે જોતા હતા આ બધા અભ્યાસનું મુખ્ય પ્રયોજન સ્પષ્ટ સમજવું જોઈએ — તે કે મનની એકાગ્રતા મેળવવાનું અને તેનું કૃણ પશુ સ્પષ્ટ થવું જોઈએ — તે છે આગળ સૂત્ર, ૩૦-૩૧મા વર્ણવેલા ચિત્તના અતરાયો વગેરેને દૂર કરવાનું, યોગસૂત્રનો શબ્દ વાપરીને કહીએ તો, અનરાયાભાવ (જુઓ સૂત્ર ૨૬) અથવા તો અતરાયોના પ્રતિરોધ માધ્યાન (જુઓ સૂત્ર ૩૦)

આ અભ્યાસના વિવિધ પ્રકારોના પ્રકરણનો સમારોપ કરતું છેવટનું સૂત્ર હવે આવે છે —

યથાભિમતધ્યાનાદા ॥૩૧॥

અથવા તો પોતાને ગમતા કોઈ પણ જાન કે વસ્તુ માં પદાર્થના ધ્યાનમાથી પશુ મનની સ્થિતિને નિયંધન કરે એવું કૃણ મેળવી શકાય છે

આગળના પ્રકારોમા આપણે જોયું કે, તે તે પ્રકાર તેના અનુગામી અસુક તમુક અતરાયને વિશેષે લક્ષમા લઈને, તેના પર સીવો હલ્લો કરી, તેને દૂર કરવાની દૃષ્ટિએ, હોય છે (તે બધું આગળના વિવેચનોમા કહ્યું છે, એટલે અહીં તે બધું ફરી ગણાવતો નથી વાચકે તે યાદ કરવું હોય તો ત્યાં જોઈ લે એવી વિનંતી છે)

અતરાય અને અભ્યાસપ્રકાર વચ્ચેનો આવો સબધ આ સૂત્રમા સૂચવેલા પ્રકાર અંગે પશુ છે, જેનો કેવળ ઉત્તેજ આગળ કરી ગયો છું ‘અનબ્ધ ભૂમિકત્વ’ અતરાય છે, તેને અનુનક્ષીને આ અભ્યાસ ખાસ છે, એમ કહી શકાય અનબ્ધભૂમિકત્વ એટલે અભ્યાસ કરીએ છતાં તેમા કોઈ કે આસ્વાસન મળે એવી સંજ્ઞાના ન લાગતાથી ચિત્તને જે અજપો અને ઉચાટ જેવી અશ્રદ્ધા રહ્યા કરે તે અભ્યાસમા આગળ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી ચાલવા માટે કોઈકે ભૂમિકા ન મળે તેવી કરીને ચિત્ત પાણુ પડ્યા કરે

એવી ચિત્તના પ્રાતધાનની — ‘કુરુદ્રેશન’ — ની દશા અથવા કહો કે ચિત્તપ્રમાદ ન હોવો તે

તો શુ કરવું સૂત્રકાર કહે છે કે, જે તમારા ચિત્તને ગમે તે ઇષ્ટનું ધ્યાન કરી ચિત્તને તેમા વાગો તેમા અનન્ય અને એકાગ્ર મનશી તોય અતરાયો ઉપર જ્યાં મગી શકશે અને મનને વશ કરાનો માર્ગ મોકળો થશે

આપણી ૩૬ પરિભાષામા કહેવું હોય તો, આ અભ્યાસ ભક્તિમાર્ગનો — ઇષ્ટદેવની આરાધના કરવા દ્વારા કામ લેનાનો જ ઇશ્વરપ્રશિધાન પશુ એક ચિત્તનિરાધનો માર્ગ છે વૈરાગ્ય પશુ એક માર્ગ છે તેમા ઇશ્વરપ્રશિધાન માર્ગના સબધનો આ અભિમત કે ઇષ્ટના ધ્યાનનો અભ્યાસ છે હિંદુ ધર્મની ઇષ્ટદેવની કલ્પના અહીં આવી જાય છે, એ ઉધાકું છે તેનું રહસ્ય એ નથી કે, તમે અમુક કે તમુક દેવ માં સરવે પૂજે કોઈ પશુ અભિમત દેવ કે સત્ત્વ, જેને વિષે તમારી સહજ રસિક કે ભક્તિ માં પ્રેમ હોય તેને લઈ શકો છો તેથી પહેલી વાત તો એ કે, અનબ્ધ ભૂમિકત્વનો અતરાય કેટલોક આપોઆપ ટળશે એ કરવામા રહસ્ય કે એકાગ્રતા કે અનન્યતાનું રહસ્ય છે, મનને મારવાનો અભ્યાસ કરવાનું વૈરાગ્યના જ્ઞાનથી, કે આરિચ્ચની ઉદાત્તતાથી, કે મન-વાદરૂ કેવી રીતે કામ કરે છે તેનું પરીક્ષણ કરી કરીને તેને પટાવી લેવાના ધ્યાનથી, કે પત્રી (હવે આ સૂત્રમા કહે છે તેમ) ઇષ્ટદેવની ભક્તિ કે પૂજામાં વગેરેથી — ગમે તે રીતે કામ કરવાની છૂટ છે કામ છે કામ સાથે, કોઈ નામ કે છુત સાથે નથી

હિંદુ ધર્મે માનેની મૂર્તિપૂજાનું રહસ્ય પશુ, યોગ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, અહીં સ્પષ્ટ થાય છે મૂર્તિપૂજાનું સત્ય પૂજકના કે ભક્તના ચિત્તમા કે તેની ભાવના અને સાધનામા છે, કેની શાની મૂર્તિ છે તેમા નથી તેથી જ પુરાણી આખ્યાયિકાઓમા સાબળીએ છીએ કે, એક જ મૂર્તિ એક ભક્તને રામની દેખાય ને બીજાને કૃષ્ણની. એમા જે છુત-ભાવ પેસે તો તે

અસત્ય અને કેવળ સંસારી જન્મજ થઈ જાય છે. જેમ કે, મંદિરના દેવોના જવડા : રામકૃષ્ણ કરતાં શ્રીય મહારાજ મોટા, અને શૈવ કહેશે સૌમાં મહાદેવ મહા દેવ જ છે, વગેરે વગેરે. આ બધામાં જે યોગમૂલનું આ અભિમતધ્યાનનું રહસ્ય છે એ સમજીએ, તો જ અસંખ્ય એવી અભિમત વસ્તુઓ હોવા છતાં, તે બધામાં જવડો નથી એમ જણાય. કેમ કે, આ ઇષ્ટધ્યાનમાં કે મૂર્તિપૂજામાં કે ભક્તિમાં રહસ્ય કોઈ દેવ-વિશેષ, અમુક સત્ત્વ-વિશેષ, કે અમુક પદાર્થ-વિશેષ નથી; રહસ્ય છે ગમે તેમ કરીને મન-રિપુને કબજે કરવામાં. મુંડે મુંડે મતિ ભિન્ન છે તેમ જ હૃદયે હૃદયે સચિ બાવ પણ ભિન્ન હોય છે.

એથી જ કળા વિશે પણ જ્ઞાનસ્રોતની પેઠે વિવેક કરવાનું જાગે છે. આ રુચિ જે નિર્દોષ હોય, સમાજસેવી ન હોય. તો તેને ભેદનું જે અભિમત આદર્શન હોય, તે લઈને આત્મનું ભેદનું. તેમાં રહસ્ય છે ચિત્તને વાળવાનું, તે ઉપર જય મેળવવાનું. આ જય મેળવવાને માટે ઇષ્ટારાધના પણ કામ દે છે. આમ વ્યક્તિવિશેષને આરાધનારો પણ છેવટે ઈશ્વરને આરાધનો થશે; માત્ર તેણે યોગરત રહેતું ભેદનું — નિત્યકૃત બનતું ભેદનું; — આત્મ કથન ગીતા-કારે જે વારંવાર કહ્યું છે, તે પણ આ યુગને જ સ્પષ્ટીકરણ કરનારું છે.

૨૩-૮-૪૬

મગનભાઈ દેસાઈ

મી ના તા ઈ

આંખેમાં જોડ્યા પછી મોટર પૂરજોસમાં મહારાષ્ટ્રની જમીને વીંધતી દોડ્યા લાગી. દર દર સુધી પથરાયેલાં ભવ્ય પીળાં મેદાનોમાં થઈને ધોતિયાની પાટલી પેઠે આંખી જતી સડક બન્ને ક્ષિતિએને સાંધી રહી હતી. જીવનમાં પહેલી જ વાર આ પ્રદેશનાં દર્શન થતાં હતાં. મારા હૃદયમાંથી નીચેના મરાઠી કાવ્યના બાવો ઊભરાઈ જતા હતા :

“મંગલ દેશા! પવિત્ર દેશા! મહારાષ્ટ્ર દેશા!
પ્રણામ ધ્યાવા માત્રા હા શ્રીમહારાષ્ટ્ર દેશા!
રાકટ દેશા, કણ્થપર દેશા, દમ્યાંચ્યા દેશા;
નાતુક દેશા, કોમલ દેશા, કુલાંચ્યાહિ દેશા.

x x x x

અપર સિન્ધુચ્યા ભવ્ય બાન્ધવા! મહારાષ્ટ્રદેશા!
સહ્યાદ્રિચ્યા સખ્યા! જિવલગા! મહારાષ્ટ્રદેશા!
પાપાણ્યાચ્યા દેહી ચિરિસી૩ ત્ હિરવ્યાં વેષા,
ગોદા, કૃષ્ણા, ભીમા તુઝિયા લલાટિચ્યા રેષા.
આ જ ભાવના આજે પણ કામ ટપી રહી છે.

હું એકલો હતો. અને તેથી મારી મુસાફરી પણ ખૂબ વેગીલી જતી હતી. તેથી જ કોઈ કે કહું છે :
“He travels the fastest who travels alone.” એકાકી જ સૌથી જલ્દી મુસાફરી કરે છે.

પર્વતમાળા તો પાછળ વધુ ને વધુ ઢીકી પડતી જતી હતી, અને ક્ષિતિજ ઉપર માત્ર એક આંખી મેઘાવળી હોય એવી દેખાતી હતી. . . રસ્તામાં એકબે વાર ફરી ધોડાનાં દર્શન થયાં. તે પહેલી હતી, “હું તમારી સાથે જ આવું છું.” પણ મંચરથી અમારે ધોડાને સાથ હોડવો પડ્યો. મોટરમાં અમારી સાથે જુનરના એક ગુજરાતી ભાઈ બેઠા હતા તેમણે જુનર ને શિવનેરીની વાતો કરી આગ્રહ પણ કર્યો, એટલે જો મંચરથી સીધા પૂના જવાને અહીં મોટર ગટલી અને નારાયણગામની મોટર પકડી.

એક છટાસિયન કહેવન છે : “એક પર્વત, એક સમુદ્ર અને એક નદી જુઓ એટલે બધું જોવાનું આવી ગયું.”

ત્રણ ચાર દિવસમાં તો મેં માથેરાન પરથી મુંબઈનો દરિયો જોયો, હિન્દો એક કુલપર્વત સહ્યોગંગે, ઉદ્યાસ, ભીમા, ને ધોડ એમ ત્રણ નદીઓ ભેદી, અને બાકી હતું તે મેદાનો ને ગામ પણ જોયાં. એમ સૌંદર્ય, ભવ્યતા ને અગાધતાની ત્રિવેણીનું એક ભવ્ય ચિત્ર મારી આંખ સામે દોરાઈ ગયું હતું. એ બધામાં સજીવતા લોકો ને પશુપક્ષીઓને લીધે જ હતી.

મેટરમા બેઠા પછી ખબર પડી કે નારાયણગામમા તો મેળો છે, એટલે વળી અમને વધુ હિસાહ ને આનંદ થયો નારાયણગામમા આવી અમે એક યુજરાની ભાઈને ત્યાં બિતર્યા અને ગામ બહાર ફરવા નીકળ્યા મેળાની તૈયારીઓ ચાની રહી હતી તે જોઈ નગિનારે નાહવા માટે ગયા જતા જ મેં પૂછ્યું 'આ નદીનું નામ શું?' ઉત્તર મળ્યો 'મીના'

કેવું સુંદર નામ! મીનાના કાચ જોડા પારદર્શક પાણીમા નાના નાના મીન રચરચદ જનકીડા કરી રહ્યા હતા અને તેની સાથે સાથે નાના નાના કકરેનો ધ્વનિ એ મીનમૃત્યમા તાલ પૂરતો હતો અને એ બધા પ્રત્યે રિમત વેરતા હસમુખી મીનાના પાણી તો રચે જ જતા હતા એ ક્યાંથી આનંદા હતા ને ક્યાં જતા હતા તેની મને ખબર નહોતી ું તો આમપાસ પથરાયેલું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય જોડામા જ મશગૂલ થઈ ગયો હતો પણ એ અનુમાન તો મેં તુરત જ કરી લીધા કે એ મજા દ્રિમાથી નીકળી આવે છે અને ગમે ત્યાં પણ એ ઘોડને જ મળવાની આજ્ઞા એ મીનાનું રમરથ કરું છું ત્યારે એને "તાર્ક" જ કહેવાનું મન થઈ આવે છે તાર્ક એટલે બહેન ગોઠો, કૃષ્ણાને માર્ક મહેરાય પણ મીનાને બહેન જ કહેવી ગમે અને સરવેદમા વિશ્વામિત્રે વિપાટ ને શુદ્રદ્રીને બહેન ને દીકરી કહી જ છે ને અધારુ ચયુ અને તારા પણ ગાઠન સાથે પાણીમા રમવા લાગ્યા ત્યારે અમે બેઠ્યા

પછી અમે મેળામા ઘૂમવા માડ્યું મહારાષ્ટ્રના મેળાની એ વિશેષતાઓ એક તો પોવાડા લાવણી,

* એ પુ સ્વર ક ર લ ણ ત ય વૌ ચો દૂતનસા રવેન
નિ પૂ નમધ મવના સુપાન મધ અશુ સિવક સો વામિ ।
[હે બહેનો બિને જરા સામગ્રી રથી તમારી પાસે ગાડા ને રથ સાથે આવ્યો છું નીચા નમો સહેલાઈથી ઓળગાય એવા યાઓ સોતો બેઠે વહેણે ધરીની નીચે જ ઓ]

અને ગોધળ (શરણાર્થ દોનકરું વાળુ) ને ખીજી કુમ્તીનું દગન, અને જો સત્તુ હોય તો ત્રીજી વિશેષતા પણ સમજાવી શેરડીનો રસ મહારાષ્ટ્રના લોકજન ઉપર સંગીત અને વ્યાયામની જબરજબ્ત અસર પડેલી જ છે એ બધું જોડા ને સાબળવામા તો પ્રભાવનો ફકડો ખોલ્યો અને પછી સૌ વેરાવા માડ્યા અમે એક કોનુની દુગતમા રાત વિનારી દીધી અને પૂર્વમા ઉપા દૂટે એ પડેના તો નગિનારે જઈ પહોંચ્યા નગી તો અમારા પડેના કપારનીયે બેઠી ગઈ હતી નાહીવોઈને પરારી ગઈ હતી અને વેણીએ તાગ ફૂન ખોસી દીધા હતા

આમેની ઘાગા મચેન્દ્રગઢ અને જીવધન વચ્ચે ઢાક નામે ગામ આગળથી બિગમ પામી આ નાનકડી બાલિકા પર્વતોની સુદર ખીજીમાથી હમતી હસતી ચાની આવે છે એ બધો પ્રદેશ મીનનેર કહેવાય છે એને જોઈ ડાગરના ખેતરા લગી પડે છે અનેક વનરપતિ લીલીછમ થઈ જાય છે આસપાસના પ્રદેશને શાતા વળે છે રરતામા એ નાનકડા બધ પણ બાધવા દે છે અને એમ જળદાન કરતી કરતી નારાયણગામ પાસે આવી પડેયે છે એ ગામ પણ મીનાને લીરે મુખી છે આમ મોજથી રમતી ખેનતી જાતી ચાની આવતી મીનાતાર્ક નારાયણગામને પાવન ક્યાં પછી જુનર તાનુકામા ને તાનુકામા જ આમળ રવે છે એને જનુ તો તેથીયે આગળ છે પણ ઘોડનો સથવારો મળી જતા તે એની સાથે જ જળી ભીમા ને તેમાથી કૃષ્ણાને મળી સમુદ્રને ઘેર પહોંચી જવા ચાની જાય છે

મધુર કંઠે ગાતી મીનાતાર્કના રણકાર તો હવુયે મારા કાનમા સબળાયા જ કરે છે ને હું એને મનની વાણીથી કહું છું "તાર્ક" તને હમેશા યાદ કરીશ

શિવરા કર પ્રાણુશ કર શુકલ

ગાણુસ ને તકા તેવું જ ધ્યાન ધર્મ કરે તો કોઈ પણ અભિવાયા હી કરી રાકાય

તક જવલે જ આવે છે તમારે ને મહાન કામ મરુ હોય તો તક આવતા જ રૂપી લો

— કોન્ક્રૂશિયસ

નવી વિદ્યાપીઠો

પ્રાંતના જુદા જુદા વિભાગોમાં વિદ્યાપીઠો રચવાનો એક જાતનો વાપરો અત્યારે ચાલી રહ્યો છે, ત્યારે એક બયરયાન તરફ આંગળી ચીંધવી અસ્થાને નહિ જણાય.

અલ્પજ્ઞ, આપણા પ્રાંત જેવડા મોટા પ્રદેશમાં પાંચ છ વિદ્યાપીઠો હોય એ કંઈ બહુ નવાઈભરી વસ્તુ ન ગણાય. પણ એકને રચાતે ચારપાંચ યુનિવર્સિટીઓ ખડી કરવાથી જ આપણું ધ્યેય—જિગતી પ્રગમમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રસાર—સરશે નહિ, એ વાત જાણવી ન ધટે. આપણી ધ્યેય-સિદ્ધિ તો આ નવી વિદ્યાપીઠોની કાર્યદક્ષતા અને કાર્યપદ્ધતિ પર અધિકારી આધાર રાખશે. એટલે તો આ નવી વિદ્યાપીઠો કયું કામ હાથ ધરશે તેનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

સૌથી મોટો બધ એ છે કે, જલ્પચેતનપણે પણ નવી વિદ્યાપીઠો મુંબઈ યુનિવર્સિટીની નાની આદૃત્તિકૃપ બની રહેશે. અને કુબીએ આર્થું જે ખરેખર બનવા પામશે તો આ બધી નવી વિદ્યાપીઠો નાના 'ઘોળા' હાથી'ની ગરજ સારશે. એથી વધારે તેમની કશી ઉપયોગિતા રહે તેમ લાગતું નથી.

આપણે શિક્ષણના અંતિમ ધ્યેય વિશે અને તેટલી મોટી અને જ્ઞાનદાર વાતો કરીએ, પણ એટલું તો નહીં છે કે, કોઈ પણ વિદ્યાપીઠોમાંથી દર વર્ષે બહાર નીકળતા મોટા ભાગના સ્નાતકોએ તો તરત જ બહારની મોકળા દુનિયામાં પોતાનું સ્થાન શોધવું રહેશે. આટલું ઉચ્ચ શિક્ષણ સંપાદન કર્યા પછી કુદરતી રીતે જ પોતે જેમ બને તેમ જલ્દી સ્વાવલંબી થાય અને પોતાના કુટુંબ પરથી વ્યાસક્તિ આર્થિક બોલે ઘટાડે, એવી ભાવના દેરકના મનમાં ઉદ્ભવે. આ ભાવનેતો ઉપહાસ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે લોકસમૂહના મોટા વર્ગને તેમ કયો વગર છૂટકો નથી.

આવી જો પરિસ્થિતિ હોય, તો વિદ્યાર્થી કંઈ વિદ્યાપીઠો સ્નાતક છે તે વસ્તુ ઘણું અગત્યનું રૂપ ધારણ કરે છે; કારણ કે જુદી જુદી યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિઓનું મૂલ્યાંકન લોકમાનસ જુદી જુદી રીતે કરે

છે. દા.ત. પંજાબ યુનિવર્સિટીના સ્નાતક કરતાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો સ્નાતક, પ્રજામાં આવી અધુક ૩૬ થયેલ માન્યતાને કારણે, વધારે લાભદાયી સ્થિતિમાં મુકાય છે. કોઈ વ્યક્તિગત કિસ્સામાં આર્થું ન પણ બને, પરંતુ સામાન્યતઃ આવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. હવે જો આપણી નવી વિદ્યાપીઠો મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું એક યા બહુ રીતે આધિષ્ઠ અતુકરણ કરવામાં મશગુલ બને તો, મને લાગે છે કે, આ બધી બાલ-વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકોની દશા કીક કીક કફોડી થઈ પડશે. એ વાત તો નહીં જ છે કે, આજુદમાં કે વડોદરામાં નવી વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના થાય તો શરૂ થકમાં તો આ વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકો, મુંબઈ વિદ્યા પીઠોના સ્નાતકોની સરખામણીમાં, પોતાના કોઈ વાંક વગર, મુંબઈજામીની પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ જાય. પંજાબ યુનિવર્સિટી અને મુંબઈ યુનિવર્સિટી વચ્ચે પ્રગમન જે ભેદભાવ રાખે છે, તે વાત બહુ ગંભીર દ્વંદ્વ ધારણ કરતી નથી, કારણ કે બન્ને જુદા જુદા પ્રાંતમાં છે. પંજાબ વિદ્યાપીઠોમાંથી પ્રતિવર્ષ બહાર નીકળતા સ્નાતકોનો મોટો ભાગ પંજાબમાં સમાઈ જાય અને તેની જ રીતે મુંબઈ વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકોનું. પણ આ તો એક જ પ્રાંતમાં પાંચ છ વિદ્યાપીઠો થશે એટલે આ અત્ર કદાચ ગંભીર રૂપ પકડે તેવો પૂરો સંભવ છે. આનો કંઈગી પરિસ્થિતિનો અંત આણવા માટે સરકાર એટલું જરૂર કરે કે, સરકારી તંત્રમાં ભરતી કરતી વેળા જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકોને સરખી દરોજીમાં મૂકે; જેમ હિંદી સરકારે હિંદની દરેક વિદ્યાપીઠોની પદ્ધતિઓને એક દરોજીમાં મૂકેલી છે. પણ સ્નાતકોના મોટા સમૂહને તો જિનસરકારી નોકરીઓ જ શોધવી પડે છે; અને તેમને માટે તો પ્રજામાં ફેલાયેલી જુદી જુદી વિદ્યાપીઠો ભગોની માન્યતા હસી કાઢવા જેવી રહેતી નથી. ઘણાએ ઉત્સાહી અને આશાપૂર્ણ યુવાનોને, પોતે અધુક વિદ્યાપીઠોના સ્નાતક છે તે કારણે જ, પોતાના પગ કિચર કરતાં પડેલાં કીક કીક મુરેલીઓનો સામનો કરવો પડે એ અસંભવિત નથી.

આપણે આપણે પ્રાંતમાં બિન બિન રચને નવી વિદ્યાપીઠો પ્રસ્થાપિત કરવાની તૈયારીમાં છીએ ત્યારે આ પ્રશ્ન તરફ લાગનાવળગનાતું ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક બને છે. જે આખી આમણાં કર્યા કરીશું તો કમસઃ આપણે એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ જઈશું કે, જે વિદ્યાપીઠની પદ્ધતિઓનું 'બજારમાં' વધારે મહત્ત્વ યતું હશે તેના તરફ વિદ્યાર્થીઓનો ધસારો કાયમ રહેશે.

ઉપર જે બયરથાન તરફ ધ્યાન ખેંચેલ છે, તેનો રખે કોઈ એમ અર્થ કરે કે, પ્રાંતમાં નવી વિદ્યાપીઠોની આવશ્યકતા જ નથી. કહેવાની મતલબ કમ એટલી છે કે, જે આ નવી વિદ્યાપીઠો મુખર્ધ મુનિ-વર્સિટીનું ગારરિયા પ્રવાહની માફક આંધળું અનુકરણ કરશે તો, પ્રાંતમાં પાંચ છ વિદ્યાપીઠો હોવા છતાં, આપણી શિક્ષણવિષયક પ્રગતિ ખાસ નોંધપાત્ર નહિ હોય એમ માત્ર માનવું છે.

નવી વિદ્યાપીઠો જોઈ કરવામાં તથા તેમને નિભાવવામાં પ્રજાનાં નાણાંનો જે વ્યય થશે તેનું યોગ્ય વળતર મળી રહે અને તે નાણાં નવા 'ધોખા હાથીઓ'ના નિભાવણે વેકાઈ ન જાય તે આપણે જોવાનું છે. નવી વિદ્યાપીઠોની દશા આવી દશાજનક ન બને તથા તે પ્રજાને બારરૂપ ન બને તે માટે શું કરવું ઘટે તેનો વિચાર કરીએ.

પ્રત્યેક વિદ્યાપીઠની કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા હોય તો તેનું મહત્ત્વ સર્વથા જળવાઈ રહે, એ નિર્વિવાદ છે. આ વિશિષ્ટતા કઈ હોઈ શકે તે તે વિદ્યાપીઠનું જન્મસ્થાન કયો પ્રદેશ છે, તેના પર મહદંશે અવલબે છે. દરેક વિદ્યાપીઠ પોતાનું જ્ઞાન-વૈશિષ્ટ્ય શું છે તેનો પૂરો ખ્યાલ કરી પોતાની એ શાખા પર પોતાનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરે, કે જેને ચેતરકવું વાતાવરણ સપૂર્ણ ન સાનુકૂળ હોય અને જે આવા સાનુકૂળ વાતાવરણને લીધે નિશ્ચિત ફૂલીકાલી રહે.

ઉપરનો મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ થાય તે માટે ઉદાહરણ લઈએ. આજુબંદમાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા માટે વાતો ચાલે છે. આજુબંદ મોટા ગ્રામ વિસ્તારની કેન્દ્રસમુ મણાય

બંધિયાની આ આજુબંદ વિદ્યાપીઠ જે ગ્રામ-અર્થશાસ્ત્ર, ગ્રામોદ્યોગો, ખેતીવાડી તથા ગ્રામજીવનને સીધા સ્પર્શતા બીજા વિષયોને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને વિવિધ અભ્યાસ-ક્રમની રચના કરે, તો સ્થાપના પછી ટૂંક સમયમાં જ એક ખાસ જરૂરિયાતને સંતોષી શકે તેવા સ્નાતકો આ વિદ્યાપીઠ તૈયાર કરી શકે; અને આ સ્નાતકો પોતાના ખાસ વિષયો એવા વાતાવરણમાં શીખેલા હશે કે કોલેજની ચાર દીવારો વચ્ચે લેવાતું શિક્ષણ અને બહારની દુનિયાની પરિસ્થિતિની સાચી સમજણ એ બંનેનો સુમેળ આપમેળે સધાઈ જાય. તેવી જ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ તથા અર્થ-કારણ, આધુનિક વ્યાપાર વાણિજ્ય, મોટા ઉદ્યોગો, વગેરે વિષયોમાં પારંગત થવા પચ્છતાર વિદ્યાર્થી મુખર્ધ વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થામાં જોડાય; કારણ કે તે વિદ્યાપીઠની સ્થાનવિશિષ્ટતા આવા વિષયોના અભ્યાસ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ જરૂર સર્જી શકે. આજુબંદ વિદ્યાપીઠ પણ જરૂર પૂરતા આ વિષયો અવસ્ય શીખવે; પરંતુ આ વિષયોના ખાસ સ્નાતકો તૈયાર કરવા માટે જમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોયે તેના તૈયાર કરેલા સ્નાતકો સામાન્ય રીતે મુખર્ધ વિદ્યાપીઠના તે વિષયોના ખાસ સ્નાતકોની તોલે નહિ અછી શકે. તેવી જ રીતે મુખર્ધ વિદ્યાપીઠ ગ્રામ અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોના ખાસ સ્નાતકો તૈયાર કરવાનો આગ્રહ સેવે, તો તે સ્નાતકો આજુબંદ વિદ્યાપીઠના તે વિષયોના ખાસ સ્નાતકો જેટલા દરદર્શી તેમ જ જી રી સમજણવાળા નહિ હોય.

આમ દરેક વિદ્યાપીઠ જે પોતાના સ્થાનવૈશિષ્ટ્ય અનુસાર પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર તથા કાર્યપદ્ધતિની રૂપરેખા દોરીને કારકિર્દીની શરૂઆત કરશે, તો તેને પોતાનું અપનાવેલું એક નિશ્ચિત ધ્યેય હશે — જેને પહોંચવા તે સતત કાર્યશીલ રહેશે. તદુપરાંત પ્રજામાં પણ પ્રત્યેક વિદ્યાપીઠનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહેશે. જુદી જુદી વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને પોતે અમુક વિદ્યાપીઠ જેડે સંકળાયેલા છે માટે જ કંઈ જોવાનું કે મેળવવાનું નહિ રહે એટલે કોઈ એકાદ સ્વચ્છપ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાપીઠ પર ધસારો કરવાનું વિદ્યાર્થીઓને પણ કોઈ કારણ રહેશે નહિ.

જો આવી કોઈ યોજના અનુસાર નવી વિદ્યાપીઠો અસ્તિત્વમાં આવે તો જ, હું માનું છું કે, તેમનો જન્મ સાચો જાણાય. બાકી નવી વિદ્યાપીઠો જો જૂને ચીને આશ્રવામાં જ પોતાનો સઘળો સમય, શક્તિ અને નાણાં ખર્ચી નાખશે, તો તે પ્રજાની

સાચી સેવા જનની શકે તેમ લાગતું નથી. રશિયા માણની પેઠે તે કદાચ મંદગતિએ કેમકે પ્રગતિ કરે; પણ યોજનાર પ્રકાશ રેલવેની નાનીથી સર્જક ચિનમણી-રૂપ જની રહેશે નહિ તે નિઃશંક છે.

મગલાય પૂતરા

પરદેશના લેણાનો ઉપયોગ

આપણી મધ્યસ્થ સરકારના નાણાપ્રધાન હમણાં વિદ્યાવત જર્મિ આવ્યા અને બ્રિટન પાસેનું હિંદનું લેણું વસૂલ કરવા બાબતમાં તમા કરાર કરી આવ્યા. તે કરારની મુખ્ય બાબતો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ૧૯૪૮-૪૯ની સાલ માટે અગાઉના કરાર મુજબ કંઈ રકમ આપવાની નહોતી, તેને બદલે હવે બ્રિટન ૮૧૦ લાખ પાઉંડ (રૂ. ૧૦૮૦૦ લાખ) આપશે.

૨. પછીનાં બે વરસ માટે દર વરસે ૪૦૦ લાખ પાઉંડ આપવાના હતા, તેને બદલે ૫૦૦ લાખ પાઉંડ (રૂ. ૬૬૬૬ લાખ) આપશે.

૩. હિંદને હવે સ્ટર્લિંગ વિસ્તારના દેશોમાંના એક ગણવામાં આવશે. એટલે પહેલાં ૬૦૦ લાખ ડોલરની દ્રીઓ મળતી હતી તેને બદલે હવે હિંદને ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦ લાખ ડોલરની (રૂ. ૫૦૦૦ લાખ) મળી શકશે.

૪. ડોલર વિસ્તારના દેશોમાંથી હિંદ ૨૫ ટકા આયાન ઓછી કરશે. એટલે અમેરિકાથી વધુ આવતા હશે તો તેને બદલે ઓસ્ટ્રેલિયાથી મંગાવશે.

૫. ૧૯૪૮-૪૯માં ડોલર વિસ્તારના દેશોમાંથી ૬૦૦ લાખ ડોલરનો માત્ર લેવાનો હક હતો તેને બદલે ૨૧૭૦ લાખ ડોલરનો માત્ર લીધો. તે રકમ ઉપરની રકમમાંથી ન કાપતાં બીજી રીતે ભરપાઈ કરવામાં આવશે.

આ રીતે હાલ તુરંત સંતોષકારક કરાર થયા છે. પણ તેમાંથી આપણા દેશે લાભમાં લેવા જેવું એ છે કે, પરદેશની ગમે તેવી મીઠી ગંભીરે આપણે

પરદેશનું લેણું વેચી મારીયું તો દેશની શી સ્થિતિ થશે? આજે તો બધાં મુઠ્ઠી પરદેશ પાસે લેણું છે ત્યાં મુઠ્ઠી એમાંથી રકમ મળશે, પણ દરેક વરસે એ રકમ ખત્રાસ થશે પછી પરદેશના માણના પૈસા શી રીતે આપીયું?

તે આપવા માટે આપણે પરદેશ વધુ માણની નિકાસ કરવી પડે, અગર તો એટલું પરદેશનું હેતું કરવું પડે.

એવો દેવાળિયાનો ધંધો ન કરવો પડે તે માટે આપણા લોકોએ આજથી ચેતી જવાની જરૂર છે. પરદેશ પાસેના લેણાની રકમ ગમે તેમ વેચી મારવાને બદલે તે રકમને બદલે એવો માત્ર લાવવો જોઈએ, જેમાંથી ઉલ્લોમધંધો ચાલે અને ભવિષ્યમાં આયાન ઓછી કરવી પડે. તેમ કરવાને બદલે જૂની મૂડીને ગમે તેમ ખાતી કરના જર્મિયું તો આપણાની મૂડી ઉપર જીવનાર દીકરાને મૂડી ખત્રાસ થતાં જેમ દેવાદાર થયું પડે છે તેમ આપણા દેશને લેણદાર મટીને દરી દેવાદાર થયું પડશે.

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં હિંદ પરદેશનું દેવાદાર હતું. લગભગ દરમિયાન અજાણે રૂપિયાનો મહામૂલો માત્ર ઓછોને તે દેવું ભરપાઈ થયું અને તે ઉપરાંત આજે રૂ. ૧૬૦૦ કરોડનું લેણું પડ્યું. લોકોને જુએ મારીને એ લેણું ઊઠું કરવામાં આવ્યું છે. તેને પેટે કુટકળ ગમે તેવો માત્ર આયાન ન થાય તે જેવું જોઈએ. સરકારે, વેપારીઓએ અને માત્ર ખરીદનાર બધાએ તે કાશમાં રાખવું જોઈએ

અત્યારે આપણે પ્રાંતમાં ભિન્ન ભિન્ન રચે નવી વિદ્યાપીઠો પ્રસ્થાપિત કરવાની તૈયારીમાં છીએ ત્યારે આ પ્રશ્ન તરફ લાગતાવળગતાનું ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક બને છે. જે આંખમાં આમણું ક્યાં કરીશું તો કમઃ આપણે એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ જઈશું કે, જે વિદ્યાપીઠની પદ્ધતિઓનું 'બજારમાં' વધારે મૂલ્યાંકન થતું હશે તેના તરફ વિદ્યાર્થીઓને ધસારો કાયમ રહેશે.

ઉપર જે બજરયાન તરફ ધ્યાન ખેંચેલ છે, તેના રખે કોઈ એમ અર્થ કરે કે, પ્રાંતમાં નવી વિદ્યાપીઠોની આવશ્યકતા જ નથી. કહેવાની મતઃકથા ફક્ત એટલી છે કે, જે આ નવી વિદ્યાપીઠો મુખર્ધ મુનિ-વર્સિટીનું ગાઝરિયા પ્રવાહની માફક આંધળું અનુકરણ કરશે તો, પ્રાંતમાં પાંચ છ વિદ્યાપીઠો હોવા છતાં, આપણી શિક્ષણવિષયક પ્રગતિ ખાસ તોંધવાત નહિ હોય એમ મારું માનવું છે.

નવી વિદ્યાપીઠો જીવી કરવામાં તથા તેમને નિભાવવામાં પ્રગતનાં નાણાંનો જે બ્યય થશે તેનું યોગ્ય વળતર મળી રહે અને તે નાણા નવા 'ઘોળા હાથીઓ'ના નિભાવાર્થે વેડફાઈ ન જાય તે આપણે જેવાનું છે. નવી વિદ્યાપીઠોની દશા આવી દયાબળક ન બને તથા તે પ્રગતને બારરૂપ ન બને તે માટે શું કરવું ઘટે તેનો વિચાર કરીએ.

પ્રત્યેક વિદ્યાપીઠની કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા હોય તો તેનું મહત્ત્વ સર્વથા જળવાઈ રહે, એ નિર્વિવાદ છે. આ વિશિષ્ટતા કઈ હોઈ શકે તે તે વિદ્યાપીઠનું જન્મસ્થાન કયા પ્રદેશ છે, તેના પર મહદંશે અવલબે છે. દરેક વિદ્યાપીઠ પોતાનું સ્થાન-વૈશિષ્ટ્ય શું છે તેના પૂરો ખ્યાલ કરી, જ્ઞાનની એ શાખા પર પોતાનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરે, કે જેને ચોતરફનું વાતાવરણ સપૂર્ણતઃ સાનુકૂળ હોય અને જે આવા માનુકૂળ વાતાવરણને લીધે નિશ્ચિત ફૂલીશક્તિ રહે.

ઉપરનો મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ થાય તે માટે ઉદાહરણ લઈએ. આણંદમાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા માટે વાતો ચાલે છે આણંદ મોટા ગ્રામ-વિસ્તારના કેન્દ્રસમુ ગણાય.

અવિધ્યની આ આણંદ વિદ્યાપીઠ જે ગ્રામ-અર્થશાસ્ત્ર, ગ્રામોદ્યોગો, ખેતીવાડી તથા ગ્રામજીવનને સીધા સ્પર્શતા બીજા વિષયોને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને વિવિધ અભ્યાસ-ક્રમની રચના કરે, તો સ્થાપના પછી ટૂંક સમયમાં જ એક ખાસ જરૂરિયાતને સંતોષી શકે તેવા સ્નાતકો આ વિદ્યાપીઠ તૈયાર કરી શકે; અને આ સ્નાતકો પોતાના ખાસ વિષયો એવા વાતાવરણમાં શીખેલા હશે કે કોલેજની ચાર દીવાત્રો વચ્ચે લેવાનું શિક્ષણ અને બહારની દુનિયાની પરિસ્થિતિની સામી સમજણ એ બન્નેનો મુમેળ આપમેળે સધાઈ જાય. તેવી જ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ તથા અર્થ-કારણ, આધુનિક વ્યાપાર-વાણિજ્ય, મોટા ઉદ્યોગો, વગેરે વિષયોમાં પારંગત થવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થી મુખર્ધ વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થામાં જોડાય; કારણ કે તે વિદ્યાપીઠની સ્થાનવિશિષ્ટતા આવા વિષયોના અભ્યાસ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ જરૂર સર્જી શકે. આણંદ વિદ્યાપીઠ પણ જરૂર પૂરતા આ વિષયો અવસ્ય શીખવે; પરંતુ આ વિષયોના ખાસ સ્નાતકો તૈયાર કરવા માટે ગમે તેટલો પ્રયાત કરે તોયે તેના તૈયાર કરેલા સ્નાતકો સામાન્ય રીતે મુખર્ધ વિદ્યાપીઠના તે વિષયોના ખાસ સ્નાતકોની તોલે નહિ આવી શકે. તેવી જ રીતે મુખર્ધ વિદ્યાપીઠ ગ્રામ અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોના ખાસ સ્નાતકો તૈયાર કરવાનો આગ્રહ-સેવે, તો તે સ્નાતકો આણંદ વિદ્યાપીઠના તે વિષયોના ખાસ સ્નાતકો જેટલા દરદર્શી તેમ જ જીંડી સમજણવાળા નહિ હોય.

આમ દરેક વિદ્યાપીઠ જે પોતાના સ્થાન-વૈશિષ્ટ્ય અનુસાર પોતાનું કાયદેસર તથા કાયદેસરની રૂપરેખા દોરીને કારકિર્દીની શરૂઆત કરશે, તો તેને પોતાનું અપનાવણું એક નિશ્ચિત ધ્યેય હશે — જેને પહોંચવા તે સતત કોષ્ઠશીલ રહેશે. તદુપરાંત પ્રગતમાં પણ પ્રત્યેક વિદ્યાપીઠનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહેશે; જુદી જુદી વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને પોતે અમુક વિદ્યાપીઠ જોડે સંકળાયેલા છે માટે જ કંઈ ખોવાનું કે મેળવવાનું નહિ રહે એટલે કોઈ એકાદ સ્વઅધ્યપ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાપીઠ પર ધસારો કરવાનું વિદ્યાર્થીઓને પણ કોઈ કારણ રહેશે નહિ.

નવું વાચન

સાહિત્ય અને જીવનનાં ઘોડાંક અર્થદર્શકતા :
લેખ રતિલાલ મોહનજીવિ વિવેચી; પ્રકાશક, ગુજરાત ગ્રંથરત્ન
કાર્યાલય, અમદાવાદ; પૃ. ૨૫૦; દિ. ૩. ૩૮-૦.

લેખકે આરેલાં વ્યાખ્યાનો અને લખેલા લેખોના આ
સંગ્રહમાં કંઈક સાહિત્યવિવેચન અને જેને તે શોડુંક
'જીવનદર્શન' કહે છે તે રત્ન દરવામાં આપ્યું છે. લેખક
સાહ્યતામાં ફરિયાદ કરે છે કે, "જ્ઞાન એ દર્શન—
'વિજ્ઞન' છે, એ ભાવ હજી આપણામાં ઝેઈએ તેવા ભરૂંથા
નથી." અને પછી એ 'દર્શન' વસ્તુને સમજાવતાં કહે
છે કે, "પ્રચુની સૃષ્ટિને આંખ જરીને ભેળી. . . તેમાં
પણ અર્થઘટ્ટી ભેળા કરતાં કલ્પનાની આંખે ભેળામાં . . .
વિરોધ જ્ઞાન છે." કલ્પનાની આંખે સૃષ્ટિ ભેળી એટલે શું? તે
કહે છે, "કવિની સૃષ્ટિ—સાહિત્યની સૃષ્ટિ ભેળી, એમાં
કુપાયેલાં નિગૂઢ સત્યો તારવવાં અને એનો ઉપભોગ
કરવો." અને સાહિત્ય વિષે વિધાન કરતાં તે જણાવે
છે: "અખિય જગત જ્ઞાનમાંથી—સાહિત્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય
છે... ધર્મ, શુદ્ધ, રાજ્ય, સમાજ આદિ સર્વ સંસ્થાઓ
એમનો વિકાસ સાહિત્ય દ્વારા સાધી શકી છે... એ
જગતમાં સાહિત્યનો વિકાસ ન થયો હોત, તો મનુષ્ય-
જીવન પણ સમાન પ્રાપ્ત રહી હોત." પછી સાહિત્ય એટલે
શું એ જણાવતાં તે કહે છે: "શબ્દ અને અર્થ એકબીજામાં
સાથે મળીને રસમય સાહિત્ય સર્જી રહ્યા છે... શબ્દ
અને અર્થનું વિસિદ્ધ સોન્દર્ય તેમ જ સંગ્રહિત સોન્દર્ય
જેમાં હોય તે સાહિત્ય... સાહિત્ય એ વસ્તુનું સાચું
મૂલ્ય આંકે છે અને તદ્વાત્ મૂલ્યોમાં પરિવર્તન કરે છે...
જીવનનાં મૂલ્યો સાહિત્યમાંથી આપણને મળ્યાં છે." પછી
તે કહે છે: "વર્તમાન સમાયમાં પુસ્તકો પ્રતિ પ્રેમ વધારેલા
અને સાહિત્યની અભિરુચિ ખીલવતી એ સુરઘર્મ છે."

આખા ગ્રંથની રમતગમતમાં આનું આનું કંઈક સમજ
રાકાય તેવું, કંઈક સમજાવવા યોગ્ય, અને ધણું નર્મી ફીજ
જેવું—એવું આવ્યા કરે છે. ફાખલા તરીકે 'સત્ય'ની
ખાખતમાં તેમનું વિધાન જુઓ:

"સત્યનો વિજય શામાં? રમૂજ બળના નિતાન્ત નાશમાં
કે એને અંકુશમાં લઈ ભતે એવું રચાન લેવામાં? સત્ય
પોતાનું જ ક્ષેત્ર સિદ્ધ કરવામાં રમૂજ બળનો ઉપયોગ
કરે તો કેમ? રમૂજ બળ વગરનું સત્ય અથવા અધ્યાત્મબળ
એ કેવળ એક અમૂર્ત સાવ છે; જેમ સત્ય અથવા
અધ્યાત્મબળ વગરનું રમૂજ બળ એ કેવળ પશુબળ છે."
પછી સત્યની આખ્યા પૂછતાં તે કહે છે, "સત્ય એટલે
શું?... સત્યનો અનુભવ સહેલો નથી. સત્ય એ જી ઉછા
વચ્ચેનું મધ્યજિંદુ છે. એ મધ્યજિંદુ શોધવું બિરાદ બહુ

સુરેવ છે." પણ કયા જી ઉછા વચ્ચેનું? કલ્પી શકાતા
દરેક પ્રકારના જી ઉછાની વચ્ચે એ હોય તે
સત્ય, એમ લેખકને કહેવું છે? જેમ કે તે કહે છે:
"સત્યનિષ્ઠા એ અખંડ સત્યનું અર્થ" અર્થ છે, તે આમલ
અને દંડતાના પ્રસંગો ઉપરિચિત કરી યુદ્ધ અને કલહ
ઉત્પન્ન કરે છે. દંડિદાસમાં પણ સત્યને માટે આમલ
વતવાર દાખલ કરાવે છે. ત્યાર પછી પ્રેમનું બળ આવે
છે અને સમાધાન થાય છે "આવાં વિધાનમાંથી સત્યનું
અને ઉછાનું શું તત્ત્વ સમાવ્ય તેવું છે વાડુ?"

જ્ઞાન વિષે વિધાન કરતાં તે જણાવે છે: "જે દાણે
આ જગતની મનુષ્યને અંતરમાંથી જ્ઞાન આવે છે, તે જ
દાણે એ પ્રકૃતિ ઉપર—સ્વભાવ ઉપર—વિજય મેળવવા
માટે છે, હાજુ કે જ્ઞાન એ પ્રકૃતિને અધીન નથી, પરંતુ
પ્રકૃતિની બદારના કોઈ પરમ તત્ત્વમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય
છે. જ્ઞાન એ જ પ્રત્યેક પદાર્થનું સાચું સ્વરૂપ છે." આનો
શો અર્થ સમજાયો? જ્ઞાન એ પ્રકૃતિની બદારના તત્ત્વમાંથી
આવતી વસ્તુ છે, અને પાછું જ્ઞાન જ પ્રત્યેક પદાર્થનું
સાચું સ્વરૂપ છે! સાંખ્ય, વેદાંત, શ્રીકે તત્ત્વજ્ઞાન, એ
બધાની પરિભાષા વાપરીને એક મોટો ધડાટોપ બોલો
કરાય છે; પણ તે વાંચતાં તેમાંથી કશું સ્પષ્ટ મત્તમ
લાધું નથી.

તે જ પ્રમાણે નીતિનિયમ—સંસ્કૃતિ અને તેના
પાલનમાંથી નીપજનું સુખ સમજાવતાં તે કહે છે: "આ
નીતિનિયમ એ 'કાંમધેનું' છે. કદાચ આ જગતે નહિ
તો જગતોંવરે પણ એની સાથે સુખ અવરજ નેડાયેલું છે.
આ અજ્ઞાને લીધે જ મનુષ્ય આ જગતમાં આમળ ચડી
શકે છે." અર્થાત્ નીતિનિયમ પાળતાં આ જગતે 'સુખ'
ન મળવું દેખાય તોપણ 'જગતોંવરે' તો અવરજ એ સુખ
તેની સાથે નેડાયવાતું જ છે. અને પછી લેખકે એકમ
શબ્દોનો મોટો બોલો કરતાં જણાવે છે: "આ સંસ્કૃતિ એ
જગતવડું તારક તત્ત્વ છે. એમાં રહેલું મુલ્ય એ જગતની
અવરજમાં અનુભવવાતું" માદ ઉદિયેવાતું સુખ નથી,
પરંતુ જુદીની અનંત લીલાનો એ સુદમ જાનક છે અને
હંડવની બીજી રસજિંદોનો પરમ સંતોષ છે આ
આનંદ તત્ત્વ એ જગતવડું પ્રેરક તત્ત્વ પણ છે... આ
ઉદિયેવાતું અને ઉપયોગિતાના જગતની પાછળ જ
વિચારો અને લાગણીઓનું નવીન જગત રહેલું છે,
તેનું દર્શન દરાવવાર આ આનંદ તત્ત્વ છે. એ અનંત
જગતોનો મનુષ્યને પરિચય કરાવે છે." આમ, આ સુખ
અને આનંદ તે શી ભવા છે, એ સમજાવવા વિના જ
વાચક જિયારો અટકાવા કરે છે!

સરવત્ર સાહિત્યની કેટલીક કૃતિઓનું રસદર્શન પણ પછીના ભાગમાં લેખક કરાવે છે, તે અર્થશ અને એપ્સ બો રાજદશ સ્વિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના 'પ્રાચીન સાહિત્ય' નામનું નિબંધોનું અનુવાદન કે છાયાદર્શન જેવું લાગે છે.

જેઠાણીની બાબતમાં અન્યત્ર ટેકાણે ટેકાણે રહી અર્થ દેખાય છે અને પા. ૫૬ ઉપર સીતાજીને "દારોડનારોત્તિ" એ શ્લોક દાકયો છે, તેનું જે ભાષાતર આપ્યું છે, તે શી રીતે બધામેસલ થાય? સીતાજી રામચંદ્રજીને એમ મહેવા માગે છે કે, મારી અને તમારી વચ્ચે શોફ પછ અતર રહી નય એ બીકે તો હું કઠમા હાર પણ ધારણ નહોતી મની, તેને બદલે અત્યારે તો મારી અને તમારી વચ્ચે નહીંઓ, સાગર અને પર્વતો આવી પડેલા છે "

તેને બદલે એમ કહેવું કે, "રજે આપનો વિશ્લેષ થાય એ બધથી મે કઠમા હાર ધારણ મોં નથી (નહિતર) સરિતા અને સાગર વચ્ચે પહોંત આવે છે તેમ આપણા બનેની વચ્ચે એ અત્યારે આવત." — એમાં કેટલો ફરક પડી ગયો? 'અભ્યાસી'

મહિલાલની વિચારધારા સપાક અંધીરુભાઈ પ્રેમશર ઠાકર એમ એ; પ્રાં ગુજરાત વિવાસમાં, અમદાવાદ, પૃ ૪૪૮, કિ રા ૪-૮-૦

લાલા સમયથી અપ્રાપ્ય થઈ પડેલી 'સુદર્શન' મના વલી નો આ સંગ્રહ પ્રગટ કરીને અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ગુજર સાહિત્યના અભ્યાસીઓની સારી સેવા કરી છે.

આ આવૃત્તિમાં શ્રી ધીરુભાઈએ મૂળના વિભાગો કાયમ રાખ્યા છે અને એમણી ચૂંટી કાઢેલા અને પોતાને શ્રી મહિલાલના લખાણોના પ્રતિનિધિરૂપ જણાવેલા લેખોનો જ સંગ્રહ થોડો છે આનો અર્થ એવો નથી કે, બધા જ પ્રતિનિધિરૂપ લેખો આમાં સમાઈ નય છે પોતાના અથવા કદની મર્યાદા સાચવવા ખાતર પણ બીજી રીતે સારા વા અમુક દૃષ્ટિએ પ્રતિનિધિરૂપ પણ ગણાય એવા લેખો પણ અન્યત્ર એમને હેડવા પડ્યા છે અમુકને બદલે અમુક લેખ સધરવો જોઈતા હોતા એવા મતબદેને, 'મુકે મુક મતિર્મિના' ન્યાયે આવા અથવા અવગમર રહે એ સ્વાભાવિક છે છતાં એટલે શ્રી ધીરુભાઈની પસંદગી એમની મર્યાદાઓ અને દૃષ્ટિને ન્યાય આપનારી અને એટલે જારો પ્રશંસ્ય છે.

આમ છતાં અજે એમ મહેતુ જોઈએ કે, જરા મોટું કદ કરીને, અથવા તો 'ધર્મ'ના કે પછી 'ગૃહ'ના વિભાગમાં જરા ફરકસર મીને, વા કેટલાક લેખોને રદ કરીને પણ નારીપ્રતિષ્ઠા પરનું શ્રી મહિલાલનું વાર્તિક ગૃહવિભાગમાં

સમાવડતુ જોઈતું હવું એવી જ રીતે 'જ્ઞાતિબંધનનીલિને પુષ્ટ કરનારુ છે?' એ મયાળાવાળો એમનો લેખ પણ એમની વિચારશ્રેણીઓના પ્રતિનિધિરૂપ હોઈ ગૃહવિભાગમાં સમાવવા જેવો છે.

આ આવૃત્તિને અંગે 'પ્રિય વંદા' અને 'સુદર્શન'ના મૂળ અંગે જોઈ જતા શ્રી ધીરુભાઈને શ્રી મહિલાલના ડાંગે એવા લેખો મળ્યા છે કે જેનો સમાવેશ શ્રી આનંદશ કર્તાઈએ સપાકિન કરેલી અપ્રાપ્ય આવૃત્તિમાં નથી થયો.

છવેટ એ અગત વાત — ૨૫૦ મહિલાઈના લેખો માથી દોહન કરી તે પુસ્તકાગારે પ્રગટ કરવાનું મમ વિવાદોરે ૧૯૪૨ પહેરેથી મારી પાસે કરાવીને રાખેલું છે એ વાત અમુક દિને જાહેર પણ થઈ છે અને માન્યું કે, ગુ. ૫૦ સોનાથ તેની બજાર અપાઈ હતી તે પ્રશ્નિય કરવાનું મમ ડિયુ છે, ત્યાં આ એ બીજું દોહન જાહેર પડે છે તોય પણ બીજું દોહન જાહેર પાડવું કે કેમ એ પ્રશ્ન થાય છે એ વળી બીજી વાત દરમિયાન ગુજરાતીના અભ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને એક જાણી લેખક મદ, જે મળતો નહોતો, તે આ પ્રગટાવની મળતો થયો છે, એ મદ છે.

ત્રિવિધ તાપઃ છે. શ્રી ગોવિંદભાઈ રા અમીન, પૃ ૧૨૦, કિ રા ૨-૦-૦

'ગાદી નયો' 'નર્તુ' અને નવુ 'અને 'ત્રિવિધ તાપ' એ ત્રણેય એક અગત વાર્તાના વિભાગો છે મુરખી શ્રી રા વિ પાઠકે આ ત્રણે વાર્તાઓ વાંચી જોઈને જે એમ લખેલું છે કે, 'શ્રી અમીન વાર્તા લખનાર નથી' છતાં એમને વાર્તામાં કઈક કહેવાનું હોય છે એમની કહેવાની રીત સાદી છે લાપા સાદી છે, અને અત્યારના વાર્તાગરો ને જે અનેક જાગીઓ, યુક્તિઓ, તરંગોમાં હરવગત થઈ છે તેઓ તેઓ કુશળ કરતા નથી.

શ્રી પાઠકશાહેલ જેવા નાગર અને સંજાન વિવેચનના આ વાક્યોનો પૂરો અર્થ સમજવામાં આવે તો વિશેષ મીઠાની જરૂર નથી — ચૂં

ધરધરનો વૈદ્ય પ્રતોજક વિજયશર કર ધનશર કર મુનશી, પ્રવચક સંગ્રહ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય (અમદાવાદ), કિ રા ૧-૮-૦

આપણા સાહિત્યમાં લોહાપયોગી ધરધરુ ઉપયોગ વિશે બહુ ઓછા અથવા છે તેમાં આ પુસ્તકથી એક ઉપયોગી ઉમેરો જરૂર થશે આયુર્વેદ પાસે લોકોને આપવા જેવું થયું છે છતાં હું એટલું તો બહુ ચાકસ માનું છું કે, બીજી ચિકિત્સાપદ્ધતિઓના દોષો જતાવવાથી

અથવા તો અણુધર્મી નિંદા કરવાથી આયુર્વેદની મહત્તા ન જતાવી શકાય. આયુર્વેદની મહત્તા તો તેના સવાતન સિદ્ધિથી તથા સર્વમાદિતાને લીધે છે. . . . આપણાં શાસ્ત્રો પ્રાચીન છે માટે નહીં પણ સજીવ છે તે જ દૃષ્ટિએ તેમનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. . . આ પુસ્તક વેધને હાથે ન લખાયું હોવા છતાં તે સમાજને જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે.

ખોરાકમાં ઝેર : મૂળ લેખક : મોઝેસ ઈન્કિલિચ; અનુ. ગુણવંતરાય મ. જોશી; પ્રકાશક : સં. સા. વર્ધક ધાર્યાલય; ફિ. રા. ૦-૪-૦.

આ ગ્રાન્થ ૮૦ જ પાનની પુસ્તિકા હપર સાથે જ હતું મુખ્ય થઈ ગયો હતું. લેખકે શુદ્ધ ખોરાક વિષે વૈજ્ઞાનિક ને વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ સમાજની આંખ ખોલી દે એ રીતે સાહિત્ય પીરર્યું છે. શુદ્ધ ખોરાક માણસના સમગ્ર જીવનના યદતર હપર દેવી અસર કરે છે અને અશુદ્ધ ખોરાક ઝેર રૂપ જ નીવડે છે એનું પ્રતિપાદન આ નાના નિબંધ સચોટ રીતે કરાવી દીધું છે. સારી રીતે જીવવાની ઇચ્છા રાખનાર સૌ નાનાં મોટાંએ આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ.

શિ. શુ.

માસિક વિવેચન

સ્વતંત્રતાનું ત્રીજું વર્ષ

૧૫મી ઓગસ્ટે આપણી આઝાદીના ત્રીજા વર્ષનો પ્રારંભ થયો, તે પ્રસંગે એ વર્ષની અંદર થયેલા કામની સમીક્ષા કરતાં, અનેક લોકોએ બારોબાર તેની નિંદા સાથે બારોબાર તેની સ્તુતિ પણ કરી. 'આના કરતાં તો અંગ્રેજોનું રાજ સાડું હતું', 'દેશ હહાડે હહાડે ખરાબીમાં કળા જતો જાય છે', અને એવા પ્રકારનાં વિધાનોથી માંડીને 'અહો, એ વર્ષમાં કેટલું કામ થયું!' 'કોન્ગ્રેસે કમાવ કરી'—એ ભાવનાં વિધાનો થયાં. આ બેઉ ખરાં તો ન જ હોઈ શકે; અને તે કહેનારા નથી ખોટા ન હોઈ શકે, એટલે સાર એ થયો કે, આ વિધાનો ખરાં-ખોટાં છે, એ ઉઘાડું દેખાઈ આવે એવું છે. પોરોગાની પેલી એક વાત આપણા લોકોએ અત્યારે જરોજર યાદ રાખવાની છે કે, જેવા છીએ તેનાથી ચડિયાતી સરકાર નીહ પામી શકાએ.

આ બાબતમાં વિચાર કરવા જરા જુદો રસ્તો લેવો જોઈએ. કોઈ રાષ્ટ્ર નવો જન્મે તે વખતે બે તરફથી એને પડેલું કામ કરવાનું હોય છે:—સરહદો પોતાની સામ્યૂત કરી લેવી જોઈએ, અને પોતાની અંદરની વ્યવસ્થા સલામત રાખવી જોઈએ. આ બે વાતોએ જોતાં એ વર્ષમાં જે કામ થયું છે, તે કોઈ સરકારને શોભાવે એવું નથી, એમ કહેનારના મત વિષે સુમ-માનસ-વિદ્યા દ્વારા વિચાર કરવો પડે. આપણા દેશમાં તો ૧૯૪૭માં એવું હતું કે, સરહદો જ સગલમ નહોતી! કેમ કે ત્યાં ત્યાં વચ્ચે પાકિસ્તાની

ટાપુઓ અને સાર્વભૌમત્વધારી દેશી રાજઓ પડ્યા હતા. તેઓ દેશના શત્રુઓ જોડે થું કરે કે ન કરે, એ કહેવાય તેમ નહોતું. તેમાંથી હિંદની સરહદો સામ્યૂત થતી ગઈ અને આંતરિક સંક્રામતી રહી, એ નાનીસની કમાણી નથી.

જૂમાજૂમ બે વાતની છે: અન્ન અને વસ્ત્ર. અને વેપારી તથા ઉદ્યોગપતિની સ્વાર્થવૃત્તિ સળીસંચા કરે છે તે.

અન્ન અને વસ્ત્ર બાબતમાં ગાંધીજીની શિખામણ જ છેવટે કામિયાબ થઈ શકે એમ હવે રપટ થયું જોઈએ. વસ્ત્ર બાબતમાં વેપારી ને મિત્રવાળા પર અવજબન ખોટું છે. દગા પેડે જ સ્વાર્થ કોઈનો સંગો નથી, એ સમજીને ચાલવું જોઈએ. વસ્ત્રનો ઉકેલ ખાતી જ છે. અને ખેડૂતને ખાતી તથા ટોર-પાત્ર (એટલે કે દૂધ ઘી અને બળદની મગ્ગરી) જ માનખર કરશે. સરકારી 'આ મોર કૂડ' પ્રચાર એની રીતે જ જે કરે તે કરે. પણ તેમાંથી સીધું અન્ન ઓછું જ થવાનું હતું! ખેડૂત વાટે જ એ તો થઈ શકે. અને એમ વેપારી ઉદ્યોગપતિને સરકાર સાચવે સંભાળે છે, તેમ ખેડૂતનું લેખું છે કે? તે બોલકા નથી, સરકારનું તંત્ર ને અર્થજનન સમજતો નથી; તે એનો વાંક!

એક દાખલો લઉં. સરકાર મોટર દોડાવતી થઈ, એટલે રેલવે જોડે મેળ ખવડાવીને મોટર દોડાવશે, જેથી બેઉ જીવે. ખેડૂતનો બળદ પણ એક માતખર સાધન છે. તેનો મેળ શો ખવડાવ્યો? અરે, વિચારેય કોઈ

કરે છે કે? એમ કેમ ન થયું જોઈએ કે, ત્રીસ કે ચાળીસ માઈનિતી અંદર માંડની અવગત્વર કરવામાં મોટરધારી નહિ વાપરી શકાય; જગદ કે થોડા, પોઠ ૪૦ સામે તે હરીકાઈ નહિ કરી શકે.

આ તો એક દાખલો છે. એમ જ ખેડૂતનો વિચાર કરાવો જોઈએ. ખેતી એ જીવન છે; મિથ કે કારખાના પેઠે ધંધો નથી. ગાંધીજી કહેતા કે, હિંદ ગામડાંમાં વસે છે, એનો એક અર્થ આ પણ થઈ શકે. તેના જીવનને ભયુ'ભાદયુ' કરે એવાં કામો દ્વારા જ, સરકાર સાચી 'અનાજ વધુ પેદા કરો' - અળવળ ચલાવી શકે.

પણ અહીંયાં જ ચાલુ સરકારી તંત્રની મોટી મર્યાદા આવે છે. થી કિશોરલાલ મશરવાળાએ એક ખીન સંબંધમાં કહેલું નીચેનું વાક્ય આપણી સરકારીએ આ 'ત્રીજા વર્ગ'માં પ્રવેશ કરતી વખતે હેતુ લેવા જેવું છે. —

“સત્તાનાં શરૂ હાથમાં લીધા પછી, રેતાઓએ ગાંધીય' અને જવાહરલાની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો, અને ત્હની પ્રથા (બ્રિટીશ રાજ અને તેની નોકર-સાહીની) જેમની તેમ બાહુ રાખવાને નિષ્ણં કર્યો. . . . કોંગ્રેસના મોટરાઓએ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિકારક એવી ગાંધીજીની કે તેની હરીફ એવી ગાંડર્સની વિચારસરણીમાંથી એકેને પૂરા હૃદયથી કદી સ્વીકાર કર્યો નહોતો. . . . પછી માત્ર એક જ વિચારસરણી બાકી રહી અને તે સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં પુરાણા હિંદુત્વ કે ઇસ્લામના પુનરુત્થાનની, અને આર્થિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રમાં પરંપરાથી ચાલી આવતી પદ્ધતિઓના બહુ ફેરફાર કર્યા વિનાય 'ઔદ્યોગિક પ્રગતિ' અને 'ધીરે ધીરે સામાજિક હત્કર્ષ'ની. બ્રિટિશ સંસ્થાએને આદર્શ તરીકે રીકાર-વામાં આવી.”

('હરિજનબંધુ', તા. ૨૧-૮-૪૬ પા. ૨૨૦)

કેળવણી, રાષ્ટ્રભાષા, માતૃભાષાની સેવા, દાંડળખી, ખાત્રી, ત્રામોલોગ, ગોપાલન ૪૦ જ્યાં જુઓ ત્યાં બધે આજે પણ આપણે મક્કમ પગલે આગેફૂલને માર્ગે નથી. મૂળ દોષ શ્રદ્ધાનો છે. કોંગ્રેસે રચનાત્મક કાર્યક્રમને ગાંધીજીની લડતની નેતાગીરીના મૂલ્ય પેટ માન્ય રાખ્યો હતો, એમ હવે તો સાક જોઈ શકાય છે. ત્રીજા વર્ગે આ વસ્તુને પ્રગળ્યે પણ સમજી લેવી

ધટે અને તે પ્રમાણે પોતાનું કામ ગોઠવવું જોઈએ. રચનાત્મક કામો ખરેખર અપનાવીને તેમને આગળ લેવાનો યુગ હવે શરૂ થાય છે. સરકારે એમાં કેટલા સાથ આપશે? તેના ઉપર આંતરિક સુવ્યવસ્થાનો આધાર છે. સરહદો પરાયુદ્ધનાં નગારાં વાગે તોય આ ક્યાં વગર નહિ ચાલે. કેવળ યુદ્ધના નિનાદથી લોકશાહી સ્વરાજ નહિ ચાલે.

૨૩-૮-૪૬

મીડું અને દારૂ

છેલ્લા મહિનામાં આ બે પદાર્થો વિશે દિલ્હીમાં જે જિહાપોહ થયેલો તેવા મળ્યો તે નોંધપાત્ર છે. બંધારણ-સભા આગળ મૂકવામાં આવેલા ખરડામાં એક એવી વસ્તુ હતી કે સરકાર મીઠા ઉપર કર નહિ નાખી શકે. આવી કલમની શી જરૂર? પંડિત જવાહરલાલજીએ કહ્યું તેમ, હિંદની મીઠા સરકાર એ કર નાખે એ કલ્પવૃં અશક્ય છે. પરંતુ એવું કાનૂની બંધન નાખવાની જરૂર નથી. સભાના પ્રમુખ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે ગળગળા થુકને અપીલ કરી કે, આ કલમ કાઢતી વખતે ગાંધીજીનો અને આપણી લડતનો ખ્યાલ કરો અને ફરી વિચાર કરો. છતાં છેવટે કલમ તો નીકળી ગઈ.

મીઠા પેઠે જ દારૂ અને તેની આવક આપણા રાષ્ટ્રીય લડતની વાણીતાણામાં વણાયેલી વસ્તુઓ છે. દારૂની આવક સ્વરાજ-સરકારને હરામ હશે, અને સ્વરાજ આવનાં અસ્પૃશ્યતાની પેઠે દારૂ ને તેની આવક હિંદ રાષ્ટ્રમાં રથાન નહિ ધરાવે. અને એ પ્રમાણે ૧૯૩૭માં પ્રથમ કોંગ્રેસ સરકારે આવતાં-વેંત પગલાં લેવામાં આવ્યાં. આજની દારૂબંધીની વાનને તે વખતથી આદરણેથી માનવી જોઈએ. તે આવક જ નાથી મિત્રકત-વેરોં ત્યારે શરૂ થયો અને આ વેળા વેચાણવેરો શરૂ થયો. કહેવાની મનઘમ કે, દારૂબંધીનું કામ ૧૯૩૭ થી શરૂ થયું હતું.

હવે હમણાં પ્રાંતો તથા દેશીરાજ્યોના વડા પ્રધાનોની પરિપદ મળી તેમાં ૫૦ જવાહરવાપજીએ કહ્યું કે, દારૂબંધીનું કામ રક્તે રક્તે ઉકેલવામાં આવે! તે પહેલાં અર્થશાસ્ત્રીઓને વડી સરકારે બોલાવેલા, તેમણે આમ કહેલું: નાણા-પ્રધાનેને પણ આમ થાય તો રાહત રહે એ તો ઉધાડું છે. પણ તે સલાહ

‘હિંદી’ કેવી રીતે આપી શકે? જેમ સીકા પર
ર નોખવો એ કદપના બહાર છે, એમ જ દાર-
‘ધીના’ સવાલ ઉપર લગામ મૂકવી તે અકદપનીય
વું નથી. ગવર્નર-જનરલ શ્રી. રામજી એક
હિંદી નિષેધક છે; તેમને આ કેમ મનૂર હોઈ
જે? મી. વિરો કેવળ આર્થિક વાત છે; દારવેરો
તે કોઈ ક્ષમને સ્થાન હોય તો એ વાતનું કોણું
રેઈએ કે, આ બંધારણમાં દરૂની આવક હરામ
૧૯૩૦માં મી. ગુવેરને પ્રભાવે દરૂની લગતનું
તીકે બનાવ્યું; દારૂધીને તે ક્ષેત્ર બહારની
તાનવતાની લગતનું પ્રતીક બનાવી, ગાંધીજીએ એ
મ બહેનેને સોંપ્યું હતું. આનંદની વાન એ છે
, મુંબઈ સરકારે પોતાની દારૂધીની નીતિમાં
રશર ન કરવાનું હરાવ્યું છે. બીજા પ્રાંતો પર
જી જે ગંદાની અસર થાય તો તે સારું નથી જ.
રીણોનું સ્વરાજ તે વગર કેમ બને? તેમાં શીલ
હોઈ શકે; અને તેની અગત્ય પહેલી-પછી કે કેવી,
એ પણ કેમ જોવાય?

૨૨-૮-૪૬

ગાંધીજીના આદર્શ-દેહમાં પહેલો ધા

આ જ અરસામાં દિલ્હીમાં બીને પણ એક
પંથપાત જીહાપોહ આવ્યો તે રાષ્ટ્રભાષા અને પ્રાંત-
ભાષાઓને શિક્ષણ તથા રાજ્યલીવટમાં કયું સ્થાન
માપવું તે વિષે. આ આખો સવાલ અત્યારે બરોજર
સક ઉપર ચડ્યો છે, એ તો ઉણકું છે. સ્વતંત્રતાએ
ખેલી કરેલી એ રિથિત છે. કેમ કે, નહિ તો આજના
શિક્ષણ અને પહીવટના નેતાઓ — એટલે કે શાળા
હોશાળા, અને યુનિવર્સિટીઓના ચાલુ બધા
રયાઓ તથા સરકારના મોટા નોકરો — પોતે થઈને
ત્યું ફેરવવા ચાહે છે એવું નથી. સ્વરાજ આવવા
રાજી જે ક્રાંતિકારી સુધારક જેર ગાંધીજીએ તેમના
અનાતમક કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રજામાનસમાં ફેળવ્યું છે,
જે જ ફેરફાર કર્યો પડે એવી આ રિથિત પેદા
રી છે. એની સંધે જે ઉપરનાં બે ખાનાંના લોકનું
મન તથા બળ હેમ, તો કેવું સાડું થાત! પણ એ
આપણી લોકશાહી એક અદ્દસોસજનક જીલુપ છે.

આ બે પ્રતિગામી બળો ઉપરાંત ત્રીજું બળ
પણ એવું જ છે તે પૂર્વોદ્યવવાદી હિંદી-નાગરીવાળા
લોકનું છે. તેઓ પણ અમુક નાહક ગૂંચવોડો
જોડો કરે છે. તે વળે ગયે મહિને દિલ્હીમાં એક
પરિષદ યોજાવી, જેમાં દેશના રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારકો,
પ્રાંતભાષાઓના સેષકો તથા વિદ્વાનોને યોજાવ્યા
હતા આ યોજાવનારાએ એકપક્ષી વિજ્યામણી કરીને,
તેમના જ મતના લોકને એકડા કરી દેખાવ કરીને
બંધારણસભા પર પ્રભાવ પાડવા ધાડું હોય એમ
જાણે છે. આ એ ‘પરથી કંઈ’ છું કે, ગુજરાતની
હિંદુસ્તાની પ્રચારસભાને, ગુજરાત વિદ્યાપીઠને, કે
મને યા મારા સાથીમાંથી કોઈને ત્યાં આમંત્રણ નહોતું.

આ પરિષદનું ફળ પણ એવું જ આવ્યું. એણે
કોઈ નિષ્પક્ષ કે સ્વતંત્ર ફરી વિચારણા કરી, એવી
એની છાપ ન પડી.

આ જ અરસામાં બંધારણસભાને કોંગ્રેસપક્ષ
પણ મળ્યો. તેમાં હિંદી-નાગરીને વધુ મત મળ્યા.
કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ મળી, તેણે પણ રાષ્ટ્ર-
ભાષા વિષે હરાવ ક્યો, તે આ જ અરસામાં.
પરંતુ તે બાપાનું નામ તેના બંધારણમાં ‘હિંદુસ્તા-
ની’ છે; છતાં તેનું નામ લઈ કે દર્દને હરાવ ન
ક્યો! બાપાનું નામ હિંદુસ્તાની રહેશે, એ કહેવાના
ધર્મમાંથી તે કરી ગઈ કે યજ્ઞી ગઈ!

પં ૦ જવાહરલાલજીએ સભાને ગાંધીજીની યાદ
આપી, કેમ કે ગાંધીજીએ આપેલા આદર્શ-દેહમાં
જે હિંદ પહેલો ધા કરતું હોય તો તે આ હિંદી-
નાગરીનો થાય છે. પણ હુન્નની વાત છે કે, જેઓ
પાસે આ વિષે ખજરદારીની આશા રખાય તેઓ
આ ખરે ટાણે ખૂટ્યા છે. આપણામાં હિંદુસ્તાની
વિષેની ગાંધીજીની શ્રદ્ધા નહોતી, એ જ એનો અર્થ
સર્થ રહે છે. પછી જેવા હોઈએ તેવા દેખાવું,
અને લોકશાહીને વરા થવા છતાં કામ આગળ
જવાવવું, એ જ બાકી રહે છે.

૨૨-૮-૪૬

હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરીક્ષાઓ

ગુજરાત હિંદુસ્તાની પ્રચાર સમિતિના પરીક્ષા-
મંત્રીએ આવતા ગઈનામાં થનારી તેમની

પરીક્ષાઓમાં એસનારાના આકાશ મોકલ્યા છે, તે
જોવા જોવા છે :

વર્ષ	મપ્ટેમ્બર પરીક્ષાની સંખ્યા
૧૯૪૬	૩૭૪૮
૧૯૪૭	૪૬૫૪
૧૯૪૮	૫૭૫૫
૧૯૪૯	૬૫૬૧

એટલે કે, આ વર્ષ પશુ સંખ્યા મારી પેઠે વધી છે.
એટલે, હિંદી-નાગરી-અચાર જોડો લુદ્ધિદેશ ન કરે
તો આનાથી ન સારું કામ ચાલે, એમ થયું.

૨૩-૮-૪૮

‘પ્રિલિમિનરી પરીક્ષા’ શું કામ?

એમ. એસ. ગી. બોર્ડ સંસ્થાપિતે મરકારે માધ્યમિક
શિક્ષણની સુધારણા કરવાના જટિલ સવાલમાં પણ
મૂક્યો છે. એમ કરના જતા એ બોર્ડ પોતે જ અત્યારે
તો એક જટિલ મતન બની ગયું છે, ને તે ઉકેલવા
સરકારે ખાસ મમિતિ નીખી છે આશા છે કે, આ
સમિતિ એસ. એમ. સી. બોર્ડના પરીક્ષા લેવાના
પ્રથમ કામને રાગે આણી આપશે, કે જેથી તે પોતાના
પછીના શિક્ષણ-સુધારણાના કામમાં આગળ વધી શકે.

માધ્યમિક શિક્ષણના મવાય પાર મિનાના છે
તેના અધ્યાસક્રમ અને સચાવનથી માંડીને તેની ફી
અને ઉપયોગિના સુધીની બધી વાતો સુવારતાની છે.
વળી તે શિક્ષણ ધીમે ધીમે એક ધીકતો ધવો
આજે તો બની ગયું છે. મરકાર ગ્રાન્ટ મારફતે કામ
લે છે, પોતે સીધું આ શિક્ષણ ચનાસ્વામાંથી મુક્ત થઈ
છે, આ ગ્રાન્ટ-ખાતુ પશુ એક મોટા ચકરાવો બની
ગયું છે અને એ એક મામાનિક પચાતતો સમાન
બન્યો છે.

એક ભાઈ શાળામાં લેવાતી મેટ્રીની પ્રારંભિક
પરીક્ષા, કે જેને આધારે વિદ્યાર્થીને પરીક્ષામાં એમવા
મો ફોર્મ મળે છે, તે પ્રવાની માગે લખે છે તે
કહે છે,

‘આ પ્રવાની નાની માટે સરારે વહેલી લે
પ્રબધ મરવા અત્યંત આવશ્યક છે કારણ કે તે પ્રવા
તદન અર્થદીન અને વિદ્યાર્થીઓના અતિમ પરીક્ષા
(શાળાત પરીક્ષા) આપવાના હક પર તરત આગળની
છે એ પ્રવાનો મૂળભૂત હેતુ, બમની નીતિ અનુસાર,

વિદ્યાર્થીની યોગ્ય ચકાસણી કરી તેને પરીક્ષાના
ઉમેદવાર તરીકે લાયક ઠરાવવાનો છે પરંતુ તત્કાલ
અસંગત છે જે વિદ્યાર્થી સાતમા વોરખનો અવશ્યક
કરવાને લાયક હોય તે, તે ધોરણની અતિમ પરીક્ષા
(શાળાત પરીક્ષા) આપવાને લાયક અને નિર્દેશને
અધ્યાપક સર દકદાર હોઈ જ શકે, એ નિર્ણય અને
નિર્વિવાદ છે જે વિદ્યાર્થીને એ ધોરણની ફી આપવી
લાયક છે, એ ફી મરવાની ની ? મોટું મિશ્ન
લેવાને લાયક છે તે વારણની અતિમ પરીક્ષા
(પ્રાઈવેટ પરીક્ષા) આપવાને લાયક હોઈ જ શકે
એના જે એકાદમી શકે નહિ

“આ તો આજે સિદ્ધાંત દરિયે પ્રશ્નની
છણાવટ કરી પરંતુ, આ ખાલતમાં સાળાઓનો ઉદ્દેશ
માત્ર આગળપડતા દમવાર પરિણામનો જ હોય છે
જે દમવાર આગળપડતા આવા પરિણામ મળેની
આ અન્યાયકર્તા પ્રવાના ખીજ હ વર્ષ સુધીની વાર્ષિક
પરીક્ષાઓમાં પ્રવર્તી ગેરનીતિ અને ખાનગી શિક્ષણ
[Private Tuition]ની બી સિવાય અન્ય શું
હોઈ શકે ? એને પણ સાળાના સ્વધાપીશો સાળાત
પરીક્ષામાં — પરીક્ષાના પરિણામમાં પોતાની સાળા-
ઓને આગળ લાવવા આવા અન્યાયકર્તા, દોષિત અને
સકુચિત ભાવનાવાળા પ્રવાસ કરે એ સ્વાભાવિક છે”

માધ્યમિક શાળાના સચાવકો આ પરીક્ષા લે
છે. હું માનું છું, તેની પરીક્ષા યેરી જોઈએ, એની
ફરજ એમના ઉપર નથી. પશુ જૂનેથી ચાલતી
આવેલી પ્રવા છે, તે ચાલે ?

લેખક નીચેના છ વોરજોના શિક્ષણ તથા
પ્રગોલતો વખેરે રિખે લખે છે, એ માન્ય હોય, તો
તેના ઉપાય ‘પ્રિલિમિનરી’ લર્થ ફોર્મ ન આપવા
એ નથી પરીક્ષા આપવાનો હક વિદ્યાર્થીનો છે, એ
તો ઉધાડું છે. સચાવકોએ અને સરકારના માધ્યમિક
શિક્ષણ બોર્ડ વિચારવા જેવો સવાલ આ છે

૨૦-૮-૪૮

માધ્યમિક શાળાનું ખર્ચ અને ફી

માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના પગાર અને
નોકરોના નિયમે તથા વિદ્યાર્થી શાસેથી લેવાતી ફી
એ પણ એક મોટો સવાલ થઈ ગયો છે એવેલે
જુની કે, સરકારને એ સમાનને માટે એક સમિતિ
નીમીને તેમાંથી ઉકેલ કાઢવો પડ્યો છે છતાં એથી

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

૧૯૩૭

મણિભાઈ દેસાઈ

મગનભાઈ દેસાઈ (વંત્રી)

જીવજીત દેસાઈ (અવરજાપક)

અંક ૧૦

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૯

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ઓક્ટોબર, ૧૯૪૯

અંક ૧૦

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ફરનિયાત લેણાણ અને શિક્ષણનું માધ્યમ	મ૦	૨૮૫
૧. ફરનિયાત લેણાણનું સચરચાન	મનસાઈ દેસાઈ	૨૮૬
૨. માધ્યમ ફરનિયાત માટે વિદ્યાર્થી	મનસાઈ દેસાઈ	૨૮૭
ગાંધીજીને અર્જાનિર્વાહ	હાન્તિલાલ બાસ	૨૮૮
આ રીતે હાથગણિત શાસ્ત્રો ૧	નિલમુસાબે દીવાનજી	૨૮૯
દિલ્હીની યાદગારચળી	મનુષ્યજી આંધી	૨૯૦
સ્વાધ્યાય	મનસાઈ દેસાઈ	૨૯૧
અમલારોધી ભરેલા માનવદેહ-૨	બળસાઈ મહેતા	૩૦૦
બ્રહ્મચરિ આત્મનિરીક્ષણ માટે આદવાન	જીવિયન હંફરે	૩૦૨
ગુજરાતના આદિવાસીઓ	વિદ્યાર્થી	૩૦૪
શિવાજીની બાળસખી હકી	શિવસંકર શુક્લ	૩૦૭
અશીચની આપણી પ્રાચીન કુટુંબો	મ૦	૩૦૮
મનરૂપતિશાસ્ત્રની પરિભાષા	મંડીલાલ આંધી	૩૧૦
માસિક વિવેચન		
૨૫મી સપ્ટેમ્બર	મ૦	૩૧૧
હિંદુ સમાજની પ્રતિષ્ઠા	મ૦	૩૧૨
ફૂલો પા	મ૦	૩૧૨
દિલ્હી-રાષ્ટ્રીય અને પ્રાંતીય	મ૦	૩૧૨
શ્રી. રામજીનો મત	મ૦	૩૧૩
પૂર્વોદય નદિ, જ્યોત્સિય	મ૦	૩૧૪
આભાર	મ૦	૩૧૪
નવું વાચન		
૧. વચ્ચેચીચરિત	-મ૦	૩૧૪
બુલેટની તપાસ	વિ.	૩૧૫
ખેતીનાં મૂળતરંગો	બં. માં	૩૧૬
આભાર સ્વીકાર		૩૧૬અ

સૂચના

આ માસિક ફરનિયાતની મિલેનિયા તારીખે બહાર પડશે. એક અઠવાડિયામાં એક નવાસ દો. આઠકો પોતાનો આઠકનંબર પરીક્ષા બજાર આપવાથી તે અંક ૧૦૦માં આપવામાં આવશે. એ પહેલે ખાતામાં પરી તપાસ કરે એક આપ વિનંતી કરે તે અમેને ઉતરવે પોતાની નવા અંક નવા આઠકો પોતાનો આઠકનંબર અવરજ નવાવવા વિનંતી છે. આઠકો પોતાનો લવાનમાનવજીવન કાચલેવની આખાઓમાં મુબઈ (૧૩૦, પ્રિન્સેસ રોડ) મુરત (હાથપીઠ બજાર); હાન્તિલાલ (સર લાખાજીરાન રોડ) પૂના (૨૬૬, સદાચિવ પો); દિલ્હી (સુ. એસ. હોમ્યુનિકેશન વિષેસર નિલિંમ, કોરડી નં. ૧, કોનોટ સરકસ, નવી દિલ્હી), ઇલોર (ગાંધી સવન યશવંત રોડ) ભરી ચકશે.

લવાનમાના ફર

દેશમાં રા. ૪; પરદેશમાં રા. ૬)

અથવા સિ. ફર; ફર નકલ આઠ આના

વ્યવસ્થાપક,

શિક્ષણ અને હાન્તિલાલ

નવજીવન હાન્તિલાલ,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

સાથે જૂનારાતી લેણાણકોશ : મુબઈની વધા- રેલી ચોથી આવૃત્તિ; ફિ. રૂ. ૧૨-૦-૦ ટપાલરવાનગી અને વેચાણવેરો ૧-૮-૦૦
મહારાજભાઈની હાથરી પુસ્તક ત્રીજું : સંપા- નરહરિ કાં. પરીખ; ફિ. રૂ. ૫-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૧૨-૦ (૧૦મી ઓક્ટોબરે બહાર પડશે)
રામનામ : લે. ગાંધીજી; ફિ. રૂ. ૦-૧૦-૦; ટપાલ રવાનગી ૦-૩-૦

આપુની ઝોખી : લે. હાલ કાલેલકર; ફિ. રૂ. ૧-૦-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૩-૦
ગાંધીજી સાથે ગોળમેજીમાં : લે. ધનરાયભાઈ જિરવા; ફિ. રૂ. ૧-૦-૦; ટપાલરવાનગી ૦-૩-૦
સુમનામ : લે. ગાંધીજી; ફિ. ૦-૧૦-૦; હાલકલે ૦-૩-૦
કુચના આ's Letters to Mira : By Gandhiji.
Price રૂ. 4-0-0 Postage રૂ. 0-10-0
નવજીવન પ્રકાશન અલિ. અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૮૨-૨૫-૬-૧૦૧

અમદાવાદ

[ઓક્ટોબર

ફરજિયાત જોડાણ અને ગુજરાતી માધ્યમ

નવી યુનિવર્સિટી રચના અંગે મુખ્ય વાત શી છે, તેના વિષે કંઈક તમારે લખવું જોઈએ, એવી કેટલાક મિત્રો તથા અન્યની સૂચના પરથી મેં બે લેખો લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યાં તે બંને લેખો 'શિં સાં'ના વાંચકોને માટે નીચે ઉતાર્યા છે.

આ બે લેખો લખાયા પછી છાત્રામાંથી ખજાર મળે છે કે, ૧૦મી સપ્ટેમ્બરે સરકારે યુનિં માટે જે કાયદો રચવા માટે વિચાર્યો છે તેનો ખરડો પ્રકટ કર્યો છે. એ ખરડો આ લખવા તારીખે જેવા મળ્યો નથી. પરંતુ તીએના બંને લેખો યુનિં ની રચના અંગે મૂળભૂત પ્રશ્નોનો વિચાર કરતા હોઈને, તે ખરડાની કલમો વિષે વિચાર કરવામાં મદદરૂપ થશે એમ માનું છું.

મુદ્દાનો મુદ્દો એક છે. ગુજરાતની ગંધી કોલેજોને, પૂના - મહારાષ્ટ્ર માટે ક્યું એમ, ફરજિયાત જોડાણની કલમ કાયદામાં નાહીને તે કારા બેગી કરીને પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટી બિલી કરવી?

કે પછી માધ્યમનું મુખ્ય કામ લઈને શિક્ષણ આપતી નગર-યુનિં બિલી કરવી અને બીજી કોલેજોને તેમાં જોડાવાનું મરજિયાત રાખવું?

માવળંકર સમિતિ પહેલી વસ્તુને મુખ્ય મને છે, એટલે એમ ક્યાં બાદ માધ્યમના સંવાદને જેમ હાથમાં લેતાં હાવે તે રીતે લેવાનું કહે છે. પણ આ રીતે કેમ શું કાવશે એ મોટો સવાલ છે.

પણ વિશેષ દુઃખની વાત તો એ છે કે, માધ્યમની આગતમાં, તે સમિતિ ગુજરાતી અને / અથવા રાષ્ટ્રભાષા

કહે છે; અને અંગ્રેજીનેય લાખો ગાળો આપવા તત્પર છે.

ગાંધીજીની સલાહ એવી હતી કે, પ્રાદેશિક યુનિં ત્યારે કરવી જ્યારે ભાષાવાર વહીવટી પ્રદેશો પહેલા પડે. ત્યાં સુધી જે જે નાના મોટા મુદ્દાઓ ચાલુ યુનિંના કામમાં કરવા જેવા હોય તે કરવા.

માવળંકર સમિતિ કે બીજા આ સલાહ શું કામ નથી સ્વીકારતા, એનું કશું સંતોષપ્રદ કારણ મળતું નથી.

બીજી રીત છે તેમાં મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે, જે મુદ્દાઓ કરવાનો છે તે મુખ્ય વાતને જ હાથ પર લઈને, તેને સીધો નજર સામે રાખીને કામ કરે તેવી યુનિં રચવી. આવા પ્રકારની યુનિં અર્વાચીન પ્રગતિશીલ વિચારો મુજબ ઉત્તમ પથ ગણાય છે. જ્યારે પ્રાદેશિક કહેવાતી યુનિં તો જૂની પુરાણી મુંબઈ નમૂનાની 'એક્સિયુએટિંગ' જ છે.

આથી કરીને ભીતિ રહે છે કે, મુંબઈના નમૂનામાંથી જયવાને માટે નવી યુનિં કરવા જતાં જોડામાંથી ચૂકામાં તો નહિ પડીએ? આ ભીતિ અકારણ નથી. દાખલો જુઓ પૂના પ્રાદેશિક યુનિં ચર્ચ છે. તે, તેને બે વર્ષ હવે થશે; છતાં પુનામાં લક્ષણ પાણીમાંથી જળાય એ જ્યારે કાંઈક કહી શકાય એટલું તો ખરું.

આ ભીતિ જોડી પડે અને જે મુખ્ય ધરાદો છે તે સરે, તો એ તો છટ્ટાપત્તિ જ હોય. પણ એમ થશે એવું કાંઈ કહે છે કે? સૌ કાંઈ કહે છે તો

એ જ કે, એક વાર તો ચાલે છે એવું જ થશે; પણ આગળ આગળ ગોરખ જાગે, 'હો થશે.' — એ પ્રકારની વાતો પ્રવાહપાતિત 'ડિક્ટ'ની જ અણખ.

નીચે અપાતા બે લેખો છપાયા પછી તે પર જે થોડુંક જાહેરમાં વિવેચન થયું, તેને પણ અપાત્રમાં લઈને આ પ્રસ્તાવના કરી છે. બે લેખો હવે જોઈએ
૧૨-૬-૪૯

૧

ફરજિયાત જોડાણનું ભયસ્થાન

ગુજરાતમાં નવી યુનિવર્સિટી કાઢવા બાબતનું કામ હવે મુંબઈ સરકાર આગળ આવે છે. તે બાબતમાં વિચાર કરવાને માટે તેણે નીમોક્ષી સમિતિ-એ તેનું નિવેદન સરકારને આપી દીધું છે; સરકારે તે બહાર પણ પાડ્યું છે. તેનો પરિચય આપવા માટે નવજીવન કાર્યાલયે 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના ખાસ અંક બહાર પાડ્યો છે. (જેમને એ જોઈએ તે શ. ૧ ની કિંમતે મેળવી શકે છે.) એટલે હવે સૌએ આ વિષે એક બે ને મોટા અને ખાસ મહત્વના મુદ્દા છે તે સ્પષ્ટ વિચારી લેવા જોઈએ. ખાસ કરીને ગુજરાતના ધારાસભ્યોએ અને કોંગ્રેસે કે જેમણે આ વિષે છેવટનો નિર્ણય લેવાનો હશે. એ મુદ્દા નીચેના છે :—

૧. જો સરકાર નવી યુનિવર્સિટી રચાવે તો તે કેવી જાતની કરવી? મુંબઈ જેવી?

૨. પૂના યુનિવર્સિટીમાં કયું છે તેમ, આમાં પણ ગુજરાતનો અમુક ભાગ ભાગવાર નક્કી કરવો? અને એમ કહેવું કે, એ ભાગની બધી કોલેજો નવી યુનિવર્સિટીમાં ફરજિયાત આવવી જોઈએ? કે તેમની મરજી પર એ રાખવું?

૩. આ નવી યુનિવર્સિટીના શિક્ષણનું માધ્યમ શું હોય? એ ગુજરાતી હોય એમાં ગાંધીજીના ગુજરાતે આજે બીજો વિચાર કરવાનો છે?

આ બધામાં પણ સારરૂપે મોટા મુદ્દો એક જ છે અને તે યુનિવર્સિટી કેવી જાતની હોય, અને તે શું કામ કરવા માટે? મુંબઈ યુનિવર્સિટી છે તેવી એ ન હોવી જોઈએ, એ સૌ કોઈ કબજ કરે છે. કેમ કે એમાં તો શો મુદ્દારો કર્યો? એમાં મુદ્દારો કરવા તો નવી વિદ્યાપીઠ કાઢવી છે. પણ બીજી તો એ છે કે મુંબઈ જેવું જ થઈ રહેવાનું છે. કારણ

ઉપરું છે : માવળ-કર્મચીની લઘુમતીએ એ મત આપ્યો છે. પણ એ, જોણ માનીએ તો પણ, નવું કાંઈ કરવાનો તેમજી કે જવાબદારી લેવાની તત્પરતા અમદાવાદ કેન્દ્રમાં દેખાતી નથી. તેઓ તો મુંબઈ જેવું ગુજરાતનું એક કોલેજ-જૂથ ફરજિયાત કાયદાને ઝોટ કરાવી લેવા ચાહે છે. આથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં દ્વિતીય સદેશ એમાં આવી જવાનાં. વળી યુનિ. કેમ અધાવતી એ વિષે મુંબઈ સેનેટ વગેરે મારફત ને કેળવણી આજે મેલેથી છે, તે આપોઆપ અહીં ફરો અને કામ કરશે.

બીજું અને સૌથી મુશ્કેલ તો એ થશે કે, આથી મુદ્દારાનું કામ ખોટવાઈ જશે. આ અંગે મોટું ને કરવાનું છે તે માધ્યમ અને અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર. આનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સૌ કોઈ કહે છે કે, ગુજરાતી મારફત શીખવનારા અધ્યાપકો ક્યાં છે? વાત સાચી છે; એમની સંખ્યા હોય તોય ઓછી છે. વળી બધા વિષયો માટે શક્તિશાળી યોગ્ય શિક્ષક મળી શકે એમ નથી.

તો પછી વહેવાર સવાલ તો એ બે છે કે, ત્યારે એકમાથે બધી કોલેજો ફરજિયાત શું કામ નવી યુનિવર્સિટીમાં લેવા ચાહે છે? માણસો ન હોય તો ગળા ઉપરનું કામ શું કામ લેવું? એનાથી તો મુદ્દારાનું કામ જ બેઠકું કાણ અને અસમ્પત્ત થઈ જાય. કહેવામાં આવે છે કે, નવા કામમાં 'એક સે દો બધા,' સૌ સાથે હોય તો ફાવે; નવી ચોપડીઓ કરવામાં ફીક જગર મળી રહે. આ વાતો અવળા પાટા બધાવે છે. ચોપડીઓ થશે તો તેની દોઢ બે હજાર નક્કો તો કોઈ પણ યુનિવર્સિટી-કેન્દ્ર ખપવી શકશે. આજે તો હવે વડોદરા તરફ કેન્દ્ર પણ સાથે છે. ઉપરાંત બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ

અંગ્રેજ નથી સમજી શકતા તેઓ પણ એ ચોપડીઓ* લેશે. સામાન્ય પ્રોટ વાંચકો પણ જાગરો. પુસ્તકાલયો પણ લેનારાં હશે જ. મતલબ કે, ચોપડીઓનું કારણ નકાસું બહાનું છે. વાત મુદ્દાની એ છે કે, નવી યુનિવર્સિટી યાપ તો તેણે જે મુધારો હાથની ચાકુ યુનિવર્સિટીના પ્રકારમાં કરવાનો છે, તે જો એ માથે લે, તો જ તેને સરકારે રચવી જોઈએ. બહેક, તે સારું જ સરકારે એ રચવાને માટે ધારાસભાને તરફી આપવી ધટે. નહિ તો પ્રાંતે પ્રાંતે મુંબઈની નાની આવૃત્તિ કાઢી શું કરશે? ખરેખર વધારશે, કાંઈ પણ પ્રાયોગિક કે મુધારાનું કામ અશક્યવત્ત કરી મૂકશે, અને નાહકનું નવું કયોનું મિથ્યાભિમાન કે હરીફાઈ જગવશે, જેનું પરિણામ ખરાબ આવશે.

આથી કરીને યુજરાત જો આમાં સંમત હોય તો તેણે ૨૫૪ કહેવું જોઈએ કે, અમારે ફરજિયાત જોડાણવાળી યુનિવર્સિટી નથી જોઈતી. અને યુનિવર્સિટી માટે માવજત સમિતિ આગળ જે વિદ્વાનો તથા શિક્ષણ-પ્રેમીઓએ જીજ્ઞાસી આપી હતી, તેમાંના લગભગ બધાએ કહ્યું કે, મુંબઈ જેવી એન્ક્રિલિયેટિંગ યુનિવર્સિટી ન જોઈએ, પણ સીધું શિક્ષણકામ કરવી

* દાખલો આપું તો માર્બેનું 'On Compromise' ચાલવું તેથી ૨૫૦ મહાદેવનાઈનો તેનો અનુવાદ સપાટા-બંધ બધી ગયો હતો.

અને પરીક્ષાના તૃતીયાંથી બચી શકે તેવી જે બહુધા વસાહતી અને શિક્ષણી નગર-વિદ્યાપીઠો નમૂનો છે, તેવી યુનિવર્સિટી રચવી જોઈએ.

આમ જો નહિ યાપ તો મુંબઈ પેઠે જ યુજરાતની અમદાવાદ યુનિવર્સિટી પણ પરીક્ષા, માધ્યમ વગેરે બધી બાબતોમાં ચાલશે. દાખલો જોવો હોય તો જુઓ પૂના યુનિવર્સિટી. સૌ સાથે જ્યારે ફરે ત્યારે ફરશે. આ ફેરફાર કરવા વિષે, માવજત રિપોર્ટમાં પણ કોઈ પ્રક્રિયા કે ક્રમિક પગથિયાં વિચારાયાં નથી, વચગાળામાં શી રીતે આગળ વધવું કે જેથી પાંચ દસ વર્ષે પણ માધ્યમ વિષે મુખ્ય જે ફેરફાર કરવાનો છે તે થઈ શકે, એનો વિચાર એમાં નથી. એ વિચાર કરવાનો એનો ધર્મ હતો. પરંતુ ત્યાં તો મુખ્ય વાત જ એક અને ફરી ફરીને એક જ કરેલી છે અને તે એ કે, કાંઈ નહિ તો પાંચ વર્ષે પણ સૌને ફરજિયાત અમદાવાદ જોડે બાંધી આપો. પાંચ વર્ષે શું થઈ શકશે તે આજથી જાણ કહી શકે? ત્યારની વાત ત્યારે! આમાં મુખ્યત્વે વહીવટી અને શિક્ષણ-સત્તાનો જ વિચાર મુખ્ય દેખાય છે. અને કેવળ એક નવી યુનિવર્સિટી તંત્ર ઊભું કરાવવા પૂરતી જ વાત રહેલી લાગે છે. જો યુજરાતને આ ગમે તો તેમ; નહિ તો તેણે પોતાનો મત વેળાસર ૨૫૪ કરવો જોઈએ.

૩૦-૮-૪૯

૨

માધ્યમ ફેરવવા માટે વિદ્યાપીઠ

યુનિવર્સિટી કામચનનો રિપોર્ટ વહી સરકારને મળી ગયો; અને તેમાં શું છે તેની થોડીક છટક વાતો છાપાંમાં આવી છે. સત્તાવાર સારને અબાવે, આ છટક વાતોથી એ કમિશનનું શું કહેવું છે તે વિષે સાદા ખ્યાલ આવી શકતા નથી.

એક વાત થી રાધાકૃષ્ણને પોતે છાપાંવાળાની પરિષદમાં કહી કે, શિક્ષણને હવે પછી 'હિંદુસ્તાની' કરવું જોઈએ. અત્યાર સુધી યુનિવર્સિટીનું અને તેની તળેનું બીજું બધું કામ અંગ્રેજી દબનું અને તેના

વજીજાયામાં થતું હતું. હવે તે મટીને 'હિંદુસ્તાની' થવું જોઈએ, એ ઉઘાડી વાત છે. સવાલ એ છે કે, આ કરવાને માટે કરવું શું?

આ અંગે વિચાર કરવામાં એ ચાર વસ્તુઓ ૨૫૪ છે :—

જેમ જેમ આપણું સ્વતંત્ર પ્રગળન અને સોકરાન્ય ખીલતું જશે, તેમ તેમ તેની માગ જાત જાનની માગતી જશે. આની અસર શિક્ષણ પર

આપોઆપ થવાની. તે મુજબ અભ્યાસક્રમો, શિક્ષણ સંસ્થાઓ ૪૦ પછી ૩૫ લેતાં જશે.

તેની જ સાથે ખીજી વાત પણ એટલી જ પાકી માનવી જોઈએ કે, અંગ્રેજ કેળવણીના જે પધારો આજે દેશની શિક્ષણપ્રથાને વશ કરીને પડેલા છે, તે પણ આજે લોકોને જોઈએ તો છે જ, કેમ કે ચાલુ બધું એની સાથે વણાયેલું છે.

તો પછી શિક્ષણને ‘હિંદુસ્તાની’ કેવી રીતે કરવાના? તેનો રસ્તો કયો? ટૂંકમાં, ચાલુ છે તેમાંથી નવા ઉપર પહોંચવાને માટે જે અચૂક વ્યગ્રાણો રહેશે છે, તેમાં શું કરવું? તે વ્યગ્રાણના વખતનો કાર્યક્રમ શો? કામને હિસાબે જે કામ કરવા લાગવું હોય તો મુખ્ય પ્રશ્ન આ છે.

દુઃખની વાત એ છે કે, આનો વિચાર એછો થાય છે. એક જ વાત લઈએ, હિંદુસ્તાનની કેળવણી રચવી હોય તો હવે તેની બાધાઓને માધ્યમનું માન મળવું જોઈએ, એ હીવા જેવી વાત છે. તો જ હિંદુના માણસ તેમાં તેનો આત્મા ઉતારી શકે. અને તે વગર એ ‘હિંદુસ્તાની’ પણ કેવી રીતે થવાની? આ સિદ્ધાંતી વાતની હા કહેવામાં આવે છે. પણ સાથે સાથે કહેવામાં આવે છે કે, બાધાઓ પાસે પુસ્તકો નથી, જરૂરી સપ્લાઈડાળ નથી, તે એટલી બધી ખીલી નથી; વગેરે.

આમાંથી રસ્તો શો? કોકે શરૂઆત કરવી જોઈએ. તે કેવી રીતે કરવી, કેમ આગળ વધવું, અને એમ કરતાં કેવી રીતે આપણે માધ્યમનો ફેરફાર કરી લઈશું? — આ વિચાર થતો બાળે જ નેવા મળે છે. મને લાગે છે કે, માધ્યમની ચર્ચા હવે કામના ક્ષેત્રમાં વળવી જોઈએ. આમાં પહેલ સરકાર કરી શકે. તેણે આ ઉદ્દેશથી અને તેની અનન્ય સેવાયે નવી યુનિવર્સિટીઓ કાઢવી જોઈએ. પ્રાંતવાર વિદ્યાપીઠોને જો કશો અર્થ કે પ્રયોજન હોય તો આ છે. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે, આ જાતની પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી.

આવી વિદ્યાપીઠ કાઢવી હોય તો તેણે ચાલુ અંગ્રેજ વિદ્યાપીઠો સાથે સ્પર્ધામાં જિતવાનું નથી,

એ ઉવાડું છે. તે પોતાનું કામ પ્રાદેશિક ભાષાના માધ્યમથી જ શરૂ કરશે. જેટલું થશે તેટલું જ શરૂમાં ઉપાડશે, અને ખીજું વધારે કામ લેવાને માટે તૈયારી કરશે. એમ તે આગળ વધશે.

ખીજી બાબતથી, જે ચાલુ વિદ્યાપીઠો છે તે ચાલતા અંગ્રેજ પ્રવાહમાં કામ દેવા છતાં, પોતાની મુજબ પ્રમાણે, ફરતી જશે. જે કામો પેલી નવી વિદ્યાપીઠો કરી બતાવ્યાં હશે, તેને જૂની વિદ્યાપીઠો લેતી જશે. એમ ધીમે ધીમે અંગ્રેજ માધ્યમ અને પરદેશીપણું એની મેળે મુકાઈ જશે, ને નવું માધ્યમ અને નવી શિક્ષણપ્રથા તેનું સ્થાન લેતાં જશે.

આ સહજ પ્રક્રિયા ગણાય. તેને માટે મોટી શરત એ છે કે, નવી વિદ્યાપીઠો પોતાનો નવો પંથ શરૂ કરવો જોઈએ. એ કામ પ્રબળીય સરકારનું છે. તેઓ પોતાનો વહીવટ પ્રજાની ભાષામાં કરવા માગે છે. તેને માટે તેમણે આગેવાની લઈ કામ ઉપાડવું જોઈએ, તેને બદલે આજે શું નેવા મળે છે? નવી વિદ્યાપીઠો જૂનાના જ નમૂનારૂપ કે બીજાં જેવી કદાચ છે. આથી ફરતે થાય છે શું કે, અપાએ ધર્મતંત્ર માટે કહેલું — ‘ધન હરે, ધોખો નવ હરે’ તેના નેવા ઘાટ થાય છે. ખરચ વધે છે, દેખાવ વધે છે, પણ કરવાનું કામ બાજુએ રહી જાય છે, કારણ કે નવી વિદ્યાપીઠો જૂનાની ધરેડની જ હોઈને તેની સ્પર્ધામાં કે તેના અનુસરણમાં જ સરી પડી ગૂંચાઈ રહે છે.

અત્યારે સુજરાતને માટે નવી વિદ્યાપીઠો કાઢવાનો વિચાર આવે છે. તેથી ઉપરનો સર્વોચ્ચ પ્રવૃત્ત અને છે. સુજરાતની નવી વિદ્યાપીઠો માધ્યમ બદલી લેવાના સંકલ્પથી થશે? તો તેની પહેલી શરત એ છે કે, તેણે તરત ‘પ્રાદેશિક’ થવાનું મિથ્યાભિમાન છોડવું જોઈએ. તેનું કામ તેને કમે કમે એની મેળે પ્રાદેશિક બનાવશે. તેટલી ધીરજ અને થકા તેણે જતાવવાં જોઈએ. તેને બદલે જો તે ફરજિયાત કાષ્ટકથી આજે જ પ્રાદેશિક બનવા તાકશે, તો પૂરે સમય છે કે, બાવાનાં જેઉ બગે.

ગાંધીજીને શ્રદ્ધાંજલિ*

લોકોત્તર મહાત્માઓની જીવનકલા વિશ્વની એક અદ્ભુત ઘટના છે. એને યથાર્થ રીતે સમજવી, એનું મૂલ્યાંકન કરવું સરળ નથી. ગાંધીજી વિશે આટલાટકું લખાયું છે, એમણે પોતે જ એમના જીવનની કિનામ આપણી સમક્ષ ખુલ્લી મૂકી છે, છતાં આપણે હજી એમના વિશે કેટલું જાણું જાણીએ છીએ, અને જાણીએ છીએ તેમાંથી કેટલું જાણું સમજીએ છીએ! એમના જીવનના આંતરતમ પ્રદેશો ઉપર, એમની ગહનતમ મનઃપ્રક્રિયા ઉપર પ્રકાશ તો એમના પરમ અન્તેવાસી પાસેથી જ મળે ને! આજે મહાદેવભાઈની ડાયરી મળ્યા પછી ગાંધીજીના મનનાં કેટલાંક જિંડાં જિંડાં પડેા ઉઠેલા છે.

ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનું ઘડનર એક રસપ્રદ વિષય છે. ચીપટ, ચોક્કસાઈ, આગ્રહ, બાહ્યાન્તર સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, બહાર્થ એમને વારસામાં મળ્યાં હતાં. યુજ્જરાતની સંસ્કૃતિના ક્ષાણિક યુગો — જિંડી વ્યવહારશુદ્ધિ (Common-Sense), સમાધાનવૃત્તિ, અહિંસાવૃત્તિ, કર્મશીલતા — એમનામાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા. જાણે યુજ્જરાતની હજાર વર્ષની સંસ્કૃતિએ ગાંધીરૂપે માનવદેહ ધારણ કર્યો! યુજ્જરાતના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની ભક્તિ, નિરંબિમાન, નમ્રતા, કોમળતા તો એમને ગળથૂંથીમાંથી મળ્યાં હતાં. એમાં શ્રીમદ્ રાજવંશજીના સંસર્ગ દ્વારા જૈન ધર્મના, વિશેષતઃ અહિંસાના, સંસ્કારો મળ્યા. મુસ્લિમ મિત્રોના સંપર્ક દ્વારા એમણે ઇસ્લામની ઈમાનદારી અપનાવી. ખ્રિસ્તી મિત્રો દ્વારા અને જાણજવાના મતત અભ્યાસે ખ્રિસ્તી ધર્મચિંતનની ગાઢ છાયા એમના જીવન પર પડી. ખ્રિસ્તી ધર્મનાં અહિંસા, જાણપ્રેમ અને સેવાભાવ એમના અંતરમાં વસી ગયાં અને જીવનમાં મૂર્ત થયાં — એટલે સુધી કે દીનબંધુ એન્ડ્રૂ અને અમેરિકાના હોમ્સ જેવા પરમ બાલિક ખ્રિસ્તીઓએ એમને ખ્રિસ્તના આધુનિક અવતાર સમા ગણ્યા. પણ વસ્તુતઃ તો એમનામાં હિંદુ ધર્મ

જ અતીવ સંસ્કાર પામીને, અન્ય ધર્મના સંપર્કે પરિશુદ્ધ બનીને, એક માનવધર્મ કે વિશ્વધર્મ રૂપે આવિષ્કાર પામ્યો હતો. આ સર્વ ક્ષણકાગત, ધર્મ-પ્રાપ્ત, સહવાસજન્ય સંસ્કારોનું અપૂર્વ મિલન, અદ્ભુત સુમેળ એમના આત્મામાં સંધાયો હતો.

આટલી બધી આધ્યાત્મિક સંપત્તિનો વિનિયોગ એમણે આપણા રાષ્ટ્રના રાજકીય અને સામાજિક પુનરુત્થાનમાં કર્યો. એનાં પ્રથમ પગરણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મંડાયાં. ત્યાં હિંદી કોમના હિતાર્થે શું સહન કર્યું છે એમણે! પછી એ તપશ્ચર્યાનો ઇશારો સરખોય એમની આત્મકથામાં નથી. આત્મસ્ત્રાધાનો આજો પડછાયો પણ એમના સત્યપ્રિય આત્માને ન અપે. આફ્રિકામાં એમણે હિંદી કોમને સંગઠિત કરી, એનામાં સ્વાભિમાન પ્રેર્યું, અને એના ઉત્થાન માટેના પ્રયાસો કરતાં પોતાના ઐતિહાસિક સત્યાગ્રહ શસ્ત્રને બરાબર ધડકું.

ભારતવર્ષમાં આવીને એમણે ભારતના આત્માને બરાબર જાણ્યો, અને એની સાથે તદ્દપ થઈને રહ્યા. ભારતવર્ષ એટલે કોટચવધિ દરિદ્રનારાયણો. ગાંધીજીનાં બોજન, વસ્ત્ર, પરિગ્રહ વગેરે જુઓ; એમની બાદી, શામોલોગ, અસ્પૃશ્યનાનિવારણ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ તપાસો. એ મુદ્દામાં દરિદ્રનારાયણ સાથે એકરૂપ થવાનો, એમનામાંના એક બનીને રહેવાનો પ્રયત્ન નથી શું? પ્રોસદ્દ હિંદી કવિ મૈથિલીશરણ મુક્ષ એક કાવ્યમાં રામનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે, સસ્વસ્થમથા ધરિત્રી જાણે રામરૂપે નરદેહ ધારણ કરીને પ્રગટ થઈ. આપણે કહી શકીએ કે, અફિઝન પણ ગૌરવવંત, પદ્મચિત છતાં સંસ્કારશોભન, પુરાતન ભારત જાણે ગાંધીરૂપે મૂર્તિમંત થયો.

ગાંધીજીની ક્ષાણિકતા આપણા રાષ્ટ્રજીવનનાં મૂલ્યોનાં સર્વોચ્ચ જીર્ણોદ્ધરણમાં છે. બધા પયર્ગ-બરોમાં હોય છે તેમ માટીમાંથી માનવી સરળપવાની, કચીરમાંથી કંચન બનાવવાની અદ્ભુત શક્તિ એમને

* તા. ૨-૧૦-૪૯ને દિવસે ગાંધીજીની નિમિત્તે એહિન્દ્રન્ટલ કોલેજ સમક્ષ આપેલું વ્યાખ્યાન.

૧. જુઓ ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ પુસ્તક પહેલું, પૃ. ૧૮-૯.

વરી હતી. એ જિંદી મનુષ્યપરીક્ષા કરી શકતા, અને સામાન્ય માણસમાં પણ જીડે જીડે ગૂઢ રહેલાં ઉચ્ચ તત્ત્વોને પારખી શકતા. પ્રેમથી માણસોને વશ કરીને, એમની પ્રાકૃતતા ગાળી નાખી, એમનાં પાર્શ્વ મૂલ્યો વિસરાવી, એમને જીવનનાં ઉન્નત મૂલ્યો આપતા. આ રીતે એમના રપર્ષમાત્રે માણસની આધ્યાત્મિક કાષાપક્ષ ધર્ષ જતી અને એનામાં અપૂર્વ સામર્થ્ય પ્રગટતું. સામાન્ય મનુષ્યોએ પણ એમની રાહબરી નીચે અકલ્પ્ય બક્ષિદાને આપ્યાં છે અને અપૂર્વ નૈતિક બળ દર્શાવ્યું છે. આ રીતે ગાંધીજીએ આમજનતામાં સ્વાભિમાન, આત્મવિશ્વાસ પ્રગટાવ્યાં, કિસાનોને જીવંત કર્યાં, અને સદીઓ થયાં અજ્ઞાન અને હીનદશામાં રહેલી નારીશક્તિની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી. આમજનતાને ઉત્થાન પંથે લાવવાને ગાંધીજી એમની કક્ષા સુધી નીચે જનરી એમના હૃદયને, આત્માને રપર્ષતા. ગાંધીજીના જીવનની પરગ ઝગ્નતા અને સાદાઈ એમને સરળતાથી દરિદ્ર-નારાયણોના આત્મા સાથે તન્મયતા સધાવી આપતી.

આમજનતાને દોરવાને માટે, એમની પ્રવૃત્તિઓમાં સર્વગમ્યતા આજુબા માટે સ્વદેશપ્રેમી, ત્યાગરૂઢિવાળા સમર્થ નેતાઓની જરૂર હતી. એ માટે ગાંધીજીએ ન્યાં ન્યાં સ્વર જોયું ત્યાં ત્યાં, પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે, પોતાના પ્રેમના બળે તેને આકર્ષ્યું અને રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞમાં નિયોજ્યું. વ્યક્તિની શક્તિ અને મર્યાદાની એ અચૂક પરીક્ષા કરતા, અને સૌને બરાબર ઘટવું — સાહિત્યપ્રેમીને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય-નિર્માણવું, બ્યવસ્થાનિષ્ઠને જિન્ન બિન્ન રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના સંચાલનવું, સેવાપ્રેમીને અસ્પૃશ્યાદિ જાતિઓના સમુદ્ધારવું — કામ સોંપતા. ન્યાં ગૂંચવણ પડે, વિસંવાદ કે ધર્મણ થાય, ત્યાં એમની અગોચ પ્રેમશક્તિ બધું બરાબર કરી દેતી. આથી જ ભારતનાં નરરત્નોના એ સૂતરયાને હતા.

એમની કાન્તદષ્ટિએ જોયું કે, રાષ્ટ્રના સર્વતોભદ્ર ઉત્કર્ષ માટે સ્વાતંત્ર્યની સૌથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે, એથી એમણે પ્રથમ રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રયત્ન જુએશ ઉપાડી. એમની પહેલાં પણ સ્વદેશપ્રેમી નેતાઓએ દેશની સ્વાધીનતા માટે ચળવળ શરૂ કરી

હતી, પણ એ બધું મન્દ અને વિનીત — કોન્ફરન્સો, બાજણો અને દરારોમાં જ સમાપ્ત થઈ જતારી — હતી. ગાંધીજીના હાથમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળની કાષાપક્ષ ધર્ષ ગર્ભ. એમણે કોંગ્રેસને થોડા સુશિક્ષિતોનું જ વાહન ન રહેવા દેતાં સમસ્ત આમજનતાની પ્રતિનિધિ બનાવીને એમાં નવા પ્રાણ રેડ્યા, અને સમસ્ત જનતાને જીવંત કરીને સમગ્ર લોકશક્તિનો મોરચો વિદેશી સત્તા સામે ખડો કરી દીધો. ૧૯૨૦, ૧૯૩૦, ૧૯૪૨ — ચંપારણ, બારડોલી, દાંડીકૂચ ઇત્યાદિ એ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સીમાચિહ્નો બની રહ્યાં. ધીમે ધીમે વિદેશી સત્તાના પાયા હ્યમચતા ગયા. અને છેવટે તે એને પોતાનું રથાન ટકાવી રાખવું અશક્ય ધર્ષ પડ્યું, અને દેશને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થઈ. ગાંધીજીની રાહબરી વિના આ સુક્તિયાત્રા સંકળ ધર્ષ હોત એમ કોણ કહી શકે ?

ગાંધીજીનું જીવનદર્શન સર્વતોમુખ હતું. રાજકીય સાથે સમાજસુધારણાનું, ઔદ્યોગિકનું, ધર્મશોધનનું એમણે થોડું કામ કર્યું નથી. રાજકીય પ્રવૃત્તિની સાથે સાથે આ પ્રકારના રચનાત્મક કાર્યમાં એમણે સમસ્ત જીવન રેડી દીધું, અને ન્યાં ન્યાં એમનો વરદ હસ્ત રૂપે ત્યાં ત્યાં અપૂર્વ નવનિર્માણ થયું. ગાંધીજીએ મૂલ્યવેલો રચનાત્મક કાર્યક્રમ રાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ-પણે અપનાવ્યો હોત તો રાષ્ટ્રની સૂરત ફરી જત. તોપણ ગાંધીજી પૂર્વેનું હિંદ અને હાલનું હિંદ સરખાવતાં, સમાજજીવનમાં સ્ત્રીઓનું, દલિતોનું, પીડિતોનું રથાન ત્યારનું અને હાલનું સરખાવતાં, સમાજશોધનમાં સારી પેઢે પ્રગતિ થઈ છે, એમ પ્રતીત થવા વિના રહેશે નહીં. ભારતવર્ષમાં છેલ્લી પચીસમાં સામાન્ય માનવીનું જે આશ્ચર્યજનક ઉત્થાન થયું છે એનું શ્રેય ગાંધીજીને છે.

ગાંધીજીએ ભારતનો આત્મા જીવંત કર્યો એનું એક શુભ પરિણામ એ થયું કે, હિંદુ ધર્મ માટે આદરભાવ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ માટે સ્વાભિમાનની શ્રાવનાને વેગ મળ્યો. એગણીસમી સદીના અંત-શ્રામથી હિંદુ સંસ્કૃતિના પુનર્જીવનનો પ્રારંભ તે થયો જ હતો. યુરોપીય સંસ્કૃતિના પ્રથમ આઘાતે જેમાં કેવળ હીન તત્ત્વો જ જણાતાં હતાં તે હિંદુ

ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે શાળામહા-
શાળાઓમાં સંસ્કૃતનો વ્યાપક અભ્યાસ થવાથી,
યુરોપીય વિદ્વાનોના સંસ્કૃત સાહિત્ય અને હિંદુ
તત્ત્વજ્ઞાન માટેના આદરનું આપણને જ્ઞાન થવાથી,
અને વિશેષતઃ હિંદુ સંસ્કૃતિપ્રેમી વિદ્વાનોના
હૃદ્યોદયથી, સનાતન તત્ત્વોથી સભર, ગૌરવવંત
લાગતા મોંઝ્યાં હતાં. ગાંધીજીએ રાજકીય પ્રવૃત્તિની
સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ અને પુનરુજ્જીવન
જેડી દીધું, ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉપાસનાને રાજકીય
ઉત્થાનનું પ્રતીક બનાવી દીધી. એથી હિંદુ સંસ્કૃતિ
સત્તર પુનઃપ્રતિષ્ઠા પામી. ગાંધીજીએ આપણું
રાષ્ટ્રીય સ્વમાન જાગ્રત કરીને આપણું પ્રાચીન
સંસ્કારધન કેટલું મૂલ્યવાન છે એ જાણી પશ્ચિમના
અંધ સંસ્કારદાસત્વમાંથી દેશને મુક્ત કર્યો. એ રીતે
ભારતીય ભાષાઓ, ભારતીય પોશાક, ભારતીય
જીવનપ્રણાલી એ સર્વ ફરી અદિરણીય મનાયાં. પણ
સાથે સાથે જ હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ જીવનનાં ઘણાં
અંગોને ગાંધીજીએ સંસ્કારી લીધાં. હિંદુ ધર્મમાં
રહેલાં સત્ય, માનવપ્રેમ, અહિંસા, સેવા, અપરિગ્રહ,
સ્વાશ્રય વગેરે તત્ત્વોને એમણે વિકસાવ્યાં, અને
સાંપ્રદાયિકતા, અસ્પૃશ્યતા આદિ અનિષ્ટોને એમણે
દૂર કર્યાં. એમણે આપેલાં સત્ય અને અહિંસાનાં
નવાં મૂલ્યો ભારતે જેટલે અંશે પચાવ્યાં, તેટલે અંશે
રાષ્ટ્રનું આધ્યાત્મિક સત્ત્વ વધ્યું. એમનું સત્ય એ
માત્ર વાણીનું જ સત્ય નહોતું, પણ સમસ્ત
આચરણનું સત્ય, જીવનનું સત્ત્વ હતું. એમાં રક્ષતા
નહોતી, પણ હૃદયની વિશાળતા હતી, માનવપ્રેમની
કોમળતા હતી. ખરું જોતાં આ પ્રેમ અને કોમળતા
એમને ભારતીય સંસ્કૃતિ પાસેથી મળ્યાં હતાં —
આપણા મધ્યકાલીન ભક્તજનોમાં એ વિપુલ પ્રમાણ-
માં હતાં. આ રીતે એમની અહિંસા પણ વ્યાપક
સ્વરૂપની હતી. અહિંસા અને પ્રેમ, અહિંસા અને
બ્રહ્મચર્ય એમને મન સમાનાર્થ છે. અહિંસા એટલે
જીવનના વિનાશસામનો ત્યાગ, માનવ માટે ઉત્કટ
પ્રેમ અને હૃદયની ઉદારતા. આ અહિંસાને એમણે
પોતાના જીવનમાં વણી લીધી અને પોતાની સમસ્ત
પ્રવૃત્તિઓમાં આચરી બનાવી.

રાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાનના એક અંગ રૂપે
‘ગાંધીજી’એ ભારતીય ભાષાઓનું પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું.
એમણે આપણા દૈનિક વ્યવહારમાં અંગ્રેજીના
ઉપયોગની શરમજનક વિચિત્રતા દર્શાવીને એને રથને
રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદી-હિંદુસ્તાનીની અને અન્ય
વ્યવહારમાં પ્રાન્તિક ભાષાઓની મજબૂત હિમાયત
કરી. એમણે પોતે જ કોંગ્રેસના મંચ ઉપરથી, શિષ્ટ
સમારંભોમાં, વાઘસરોવરી સભામાં રાષ્ટ્રની ભાષા
હિંદીમાં જ બોલવાનો આગ્રહ રાખી આ દિશામાં
પ્રથમ પ્રયાન કર્યું. એમાંથી કેવું શુભ પરિણામ
આવ્યું! આજે હિંદી-હિંદુસ્તાની ત્વરિત ગતિએ
રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરતી જાય છે, અને
પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં વિપુલ પ્રમાણમાં સત્ત્વશાસ્ત્રી
સાહિત્ય નિર્માણ થતું જાય છે.

ભારતની સર્વ ભાષાઓમાં ગુજરાતી સૌથી
જડબાગી છે કે એને ગાંધીજી સમા ધડપૈયા મળ્યા.
પાંડિત્યના ભાર તથા કચરાતી ગુજરાતી ભાષાને
આંધરમાંથી મુક્ત કરી સરળ અને ખૂબ સામર્થ્ય-
વાળી એમણે બનાવી. પ્રથમ ‘નવજીવન’ અને
પછી ‘હરિજનનંદુ’ દ્વારા એમને હાથે ગુજરાતી
ઘડાઈ. અને એમની ‘આત્મકથા’ એ તો એમણે
પોતાની માતૃભાષાને ચરણે ધરેલું અણુપ્રોત્સાહ રત્ન છે.

એમના અનુયાયીગણ — સદ્. મહાદેવભાઈ,
કાકાસાહેબ, નરહરિ પરીખ, કિશોરલાલ મશરૂવાળા
અને અન્ય વિદ્વાનોએ, અને વિશ્વાપીઠની અંતર તથા
આવેલી આખી નવલોહિયા યુવાન લેખકોની પેઢીએ
આ દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં
મણા રાખી નથી. આ લેખકોના ગંભીર વાસ્તવ્ય-
સર્જને લલિત સાહિત્યસર્જનની સમગ્રતા જળવડી છે.
પરિણામે આજે હિંદી ભાષાઓમાં ગદ્ય પરત્વે
ગુજરાતીનું સ્થાન જે મોખરે હોય તો તેનો યશ મહદંશે
ગાંધીજીને છે.

ગાંધીજીની શૈલીમાં સૌન્દર્ય કરતાં સરળતા અને
સામર્થ્ય વધારે છે. એમાં ઉદ્ધાનનાં મૂલોની પરિમિત
નહિ હોય, પણ નયવર્ણોએ મહેક મહેક થતી ધરતીની
મીઠી મુલાસ ફેરી રહે છે. છનાંય ઘણી વાર વિના
પ્રથમે અનિચ્છાએ પણ એમના જીવનનું મહાકાવ્ય,

એમના આત્માનું કથગાન એમના લખાણોમા પ્રગટ થયા વિના રહેતું નથી

એમના તપસ્વી જીવને ધણુને એમ માનવાને પ્રેર્યો છે કે, એમને સાહિત્યમા રસ નહોતો, એમના જીવનમા લલિત કલાઓને સ્થાન નહોતું, પણ એ વાત સાચી નથી એ પોતે પણ એમની વ્યભાવમિદ્ધ વિનીતતાથી — નમ્રતાથી કહેતા કે, પોતે સાહિત્યકાર નથી, કથાપ્રેમી નથી એનું તાત્પર્ય એટલું જ કે, સાહિત્ય અને કથાના આનંદો કરતા એમને માનવતાની સેવા કરવી વધુ ગમતી હતી, રાષ્ટ્ર-ચરત્ર ન થાય ત્યાં સુધી સાહિત્યસર્જન કરતા રાષ્ટ્રના નવરિધાનના પ્રયાસો એમને મન વધારે મહત્વના હતા. આથી તો જ્ઞેનનિરાસ દરમિયાન દરજિયાત વિશ્રાન્તિના મમયમા એમની સાહિત્યરસિકતા મુક્તપણે પ્રકાશતી 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' માથી થોડાક પ્રસંગો જ જુઓ એટલે એમની સાહિત્યપ્રિયતાની પ્રતીતિ થશે

એમણે જેલમા નરારો વાચવાને મગાવેલા પુસ્તકોની યાદી^૨ જુઓ

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન લેખક અપ્પન સિન્કલેર વિશે એ અભિપ્રાય આપે છે “આ માણસ તો અદ્ભુત સેવા કરી રહ્યો હાજે છે સમાજને એક એક સડો લઈને ખેંઠા છે અને એને આગાદ રીતે ઉઘાડો પાડે છે”^૩

ગોવર્ધનરામની કનાનું એમનું મુદ્દાગ્ન મિત્રાક્ષરી છતાં કેવુ સગીન છે! “(સરસ્વતીય દ્રવ્ય) પહેલા ભાગમા એમણે પોતાની શક્તિ હાનત્રી નવનકવાનો રસ પહેલામા ભરેલો છે ચરિત્રચિત્રણ એના જેવુ કથાવ નથી બીજામા હિંદુ સસાર સગ્સ ચીતરાયો છે, ત્રીજામા એમની કળા બીડી ગઈ અને ચોથામા એમને થયું કે, હવે મારે જગતને જેટલુ આપવુ છે તે આ પુસ્તક દ્વારા જ આપી દઉં તો કેવુ સારું”^૪

હિંદી સાહિત્યનો પણ એમને સારો શોખ હતો મૈથિલીશરણ ગુપ્તનું ‘સાકેત’ એમણે જ વાંચીને

મહાદેવભાઈને એ વાચી જવાતી ભનામણુ કરી હતી^૫ પણ મૈથિલીમાણુનું ‘અનપ’ નામનું મધ વિનું એક મુંદર કાગર એક દિવસમા પૂરું કર્યું, અને મહાદેવભાઈને પણ એ વાંચી જવાને આમંત્ર્ય કર્યો^૬

ગાંધીજી જે રાગતા એ આરંભ સાહિત્યરસિકના રસથી વાચતા એમના સાહિત્યના રસ અને અધ્યયનનું ફલક કેટલુ વિશાળ હતું! હવે આપણે ગાંધીજીને અરસિક કહી શકીએ ખરા? સારા માહિત્યાબ્યામીને શરમાવે એવું તો ઘણું સાહિત્ય એમણે વાંચ્યું છે, અને જે વાંચ્યું છે તે સર્વ આત્મસાત્ કર્યું છે ‘ગીતા’ કે ‘Unto This Last’ વાંચીને એમણે જેમ જીવનમા ઉતાર્યો તેમ બીજા કોણે એવા મહા મથોને જીવનમા ઉતાર્યા છે?

ખરું જોતા એમનો આત્મા આજન્મ સાહિત્ય કારનો, સર્જકનો હતો, પણ એમનું ‘મિશન’ — જીવનકર્તવ્ય સાહિત્યરચના કરતા ઘણું વધારે વિશાળ અને ઉન્નત હતું નીચેના એમના લખાણોમાથી ઉપાડેલા થોડા અનુવર્તણો જુઓ

એફિનને લખેલા એક પત્રમા એ કહે છે

“Your church is in your heart Your pulpit is the whole earth The blue sky is the roof of your church And what is this Catholicism? It is surely of the heart But my testimony is worth no

thing if when you are alone with your Maker you do not hear the Voice saying

Thou art on the right path That is the unfailing test and no other”^૭

અહીં તમને સામ (psalm)ના સૂર નથી સંભળાતા? આના જ મંત્રનુ ધ્વનિ મિસ રેરિંગને લખેલા નાના પત્રમા જાણે પડે છે

If we simply make ourselves instruments of His will we should never have an adverbs moment

૫ એન, પૂ ૨૬

૬ એન, પૂ ૩૦

૭ એન, પૂ ૧૧૬

૨ ‘મહાદેવભાઈની ડાયરી’ પુસ્તક પહેલુ પૂ ૧૦

૩ એન, પૂ ૧૧

૪ એન, પૂ ૩૭

"Yes, there is no calm without a storm. There is no peace without strife. Strife is inherent in peace. Life is a perpetual struggle against strife whether within or without. Hence the necessity of realizing peace in the midst of strife"^c

જિજ્ઞાસુઓને એ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સમજાવે છે :

"ઈશ્વરનું સંપૂર્ણ વિશેષણ તો સત્ય જ છે, આકાશનાં બધાં વિશેષણ અપૂર્ણ છે. ઈશ્વર શબ્દ પણ વિશેષણ છે, અને અનિર્વાચનીય મહાન તત્ત્વને ઓળખાવનારું એક વિશેષણ છે. . . . ઈશ્વર સત્ય છે એમ કહેવું એ પણ અધૂરું વાક્ય છે. સત્ય એ જ ઈશ્વર છે, એ માણસની વાચા પરોંચી શકે ત્યાં લગીનું પૂર્ણ વાક્ય છે. . . ."^d

"... આત્મા એ પોતે જ ભુદિથી પર છે . . . જેણે આત્માને અને ઈશ્વરને ભુદિથી જ જાણ્યો છે તેણે કંઈ જ જાણ્યું નથી. . . . આત્મા કે ઈશ્વર જાણવાની વસ્તુ નથી. તે પોતે જાણનાર છે. અને તેથી જ તે ભુદિથી પર છે . . . ઈશ્વરને ઓળખવો એ ઈશ્વરોત્તર કે ભુદિનો વિષય નથી. અને સાડુ તોપી શક્તિ જોઈએ અને તે અચળ શ્રદ્ધા છે . . ."^e

આમ એમની વાણી સૌન્દર્ય શોધતી ન હોવા છતાં ઘણી વાર અનાયાસ સહજ ભાવે એમાં મધુર સૌન્દર્ય પ્રવેશે છે. પણ સૌન્દર્યનું દર્શન અને નિરૂપણ એમનું ખોવ નથી. એ તો વાંચે છે પરમ સસ, 'જેમ મંત્રકરૂપમાં' સમસ્ત સૌન્દર્ય ક્ષય પામે છે.

ગાંધીજીના અતિ સમૃદ્ધ જીવનનાં વિવિધ પાસાં આપણે જોયાં અને એમના જીવનકાર્ય ઉપર બેસી તજજ્ઞ નાખી. જે જે ક્ષેત્રમાં એમણે પ્રવૃત્તિ કરી તે

તે ક્ષેત્રને એમણે દીપાબ્ધું. પણ એમણે આપણા સામાજિક અને રાજકીય જીવનનાં મૂલ્યોમાં જે પરિવર્તન આણ્યું, અને પરંપરાગત મૂલ્યોનું જે શોધન અને બિખીંડરણ કર્યું, એ જ એમનું સૌથી મૂલ્યવાન પ્રદાન ગણાશે એમાં શંકા નથી. સસ અને આંહંસા, પ્રેમ અને સેવા, સ્વાત્મ્ય અને અપરિગ્રહ — એ નવાં મૂલ્યો એમણે સ્તીકાર્યાં, જીવનમાં ઉતાર્યાં, અને રાષ્ટ્રની રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રયોજ્યાં. એમની પ્રજા ઘણી સતેજ હતી. જીવનની ઘણી બાબતોમાં એમનું જ્ઞાનનું બિંદાણ અને વ્યાપકતા આશ્ચર્ય પમાડે તેવાં હતાં. પણ એમના નૈતિક જીવનની ભવ્યતા અને મહત્તા તો વર્ણનાતીત હતી. એ નૈતિક પ્રજે એમને સર્વવ વિજય અપાળ્યો, અને એમના આદર્શોને એમના જીવનકાળમાં સિદ્ધ કર્યા. રાષ્ટ્રને એમણે આપેલાં નવાં મૂલ્યોની પાછળ કેટલી બધી કાન્તદષ્ટિ હતી, એમણે રાજકીય જીવનમાં સ્થાપેલી અહિંસાની મહત્તા કેટલી વાસ્તવિક હતી, એ આજે ચીન અને જાપાનના હાલ જોનાં સ્વયંસ્પષ્ટ જણાય છે. અહિંસા અને પ્રેમ જેવી સાત્ત્વિક વૃત્તિઓનાં ફળ મોટાં, પણ ચિરસ્થાયી અને કલ્યાણકર; બંધ અને હિંસાનું પરિણામ તાત્કાલિક પણ ક્ષણજીવી અને અંતે વિનાશકર. એ આજે હવે પ્રતીત નથી થતું શું?

ગાંધીજી તો હવે ગયા, ભયને હિંસાને મૃત્યુને જીતીને જન્મને પેલે પાર, જ્યાં સત્ રૂપે પરમ વસ્તુ સદૈવ વિદ્યમે છે. પણ એમની બાવનાઓ, આદર્શો, અને જીવનમૂલ્યોનો અમૂલ્ય વારસો આપણને આપના ગયા છે.

એમણે આપેલા એ મહામૂલ્યવાન વારસાને આપણે કાવચ નીચડીએ, એથી અન્ય કઈ વધારે સુયોગ અંજલિ આપણે એમને અર્પી શકીએ?

કાન્તિલાલ બ્યાસ

^c એનન, પૃ. ૧૬૮-૯.

^d એનન, પૃ. ૧૦૬-૭.

^e એનન, પૃ. ૧૩૭.

લાચળીની અભિલેખાગાંધી તૈત્તી જન્મે છે; વારે વારે મળવાની કે લાંબો સમય ભેગા રહેવાની કંઈ જરૂર નથી

આ રીતે ઉદ્યોગશિક્ષણ ચાલશે ?

આપણી મુંબઈ સરકારે જે વર્ષથી પ્રાથમિક શાળાઓમાં મુખ્યતઃ કાંતણીચણાટ ઉદ્યોગ દાખલ કર્યો છે. આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, ઉદ્યોગ-શિક્ષણની શરૂઆત નવી તાલીમની પ્રાથમિક તૈયારી રૂપ છે. નવી તાલીમને પુરતક્રિયા કેળવણી સાથે બંડ પોકાયું છે, અને જીવન સાથે શરૂઆતથી કેળવણીને સાંકળી લેવા માટે ઉદ્યોગ અને જીવનની પ્રવૃત્તિઓને શિક્ષણનું મુખ્ય વાહન ગણ્યું છે. નવી તાલીમ કેવળ પદ્ધતિનો ફેરફાર નથી, પરંતુ જીવનનું નવદર્શન છે એટલે એમાં તંત્રની જડતા પણ ખંખેરી નાખતી પડે છે અને એના સમગ્ર વાતાવરણમાં રેડિયો અને ખાદીની ઉપાસનાનાં દર્શન થયાં જોઈએ.

આજે તો આણંદ કશું જણાતું નથી. દુઃખદ હકીકત તો એ છે કે, શરૂ થયેલા ઉદ્યોગ વિષે તંત્રની, બાળકોની, શિક્ષકોની, માતાપિતાની કે સમાજની અંદર ખાસ ઉત્સાહ કે અભિરુચિ પણ પેદા નથી થઈ શક્યાં. તેના મોટામાં મોટા પુરાવો એ છે કે, આજે ઉદ્યોગવાળી શાળાઓના બાળકો, શિક્ષકો, માતાપિતા કે તંત્રસંસ્થાઓમાં ખાદી નહિ જોવી જ દેખાય છે.

ત્યાં ખાદી વિષે આવી દુઃખદ સ્થિતિ છે, ત્યાં એ બધામાં રેડિયો પ્રતિની નિષામાં તો લગભગ થયે જોવું જ પરિણામ છે. આજના ભણતરનો મોટામાં મોટો રોગ એ છે કે, એમાં અથડાઈ છતિ સુધી, ભણતા ભાઈબહેનોમાં, હાથઉદ્યોગ અને જીવન-મહેનત પ્રતિ ભયર ફોહ કેળવતો રહે છે. આજે ખાદીપ્રવૃત્તિનો વેગ બહુ જ ઓછો છે એવું કારણ એ જ છે કે, એ પ્રવૃત્તિને ‘ભણેલા’ તરફની પ્રતિષ્ઠા મળતી જ નથી. એ પ્રતિ એ વર્ગમાં હજી ભારે અણગમો હક કર્યો જ કરે છે. આથી રેડિયોના ઉદ્યોગ મારફત બાળકોમાં અને પ્રજામાં ઉદ્યોગસંસ્કારો ખીલવવાનો જે ઉદ્દેશ રખાયો છે તે પણ ભાગ્યે જ સિદ્ધ થાય છે.

આજે આપણી સરકારની શિક્ષણમાં ઉદ્યોગ દાખલ કરવાની પૂરી હોંશ છે છતાં હકીકત આવી

નિરાશાજનક કેમ છે? મને જે કાંઈ અનુભવ આ દિશામાં થયો છે તેમાં એટલું સ્પષ્ટ થતું ગયું છે કે, એકંદરે બાળકોમાં તો રેડિયો પ્રતિ અથવા થોડા વાતાવરણ મળતાં ખાદી પહેરવા પ્રતિ સારા પ્રમાણમાં ઉત્સાહ છે. કેટલીક વાર નવાઈ તો એ-લાગે છે કે, ઘણા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ બાળકોમાં રેડિયો અને ખાદી પ્રતિ ઉત્સાહ કેળવતો જ રહ્યા છે. સદ્ભાગ્યે બાળકો હજી કહેવાતા ‘ભણતર’ની શરૂઆત જ કરે છે, એટલે એ ભણતરમાં જે ઉદ્યોગોથી શક્તિ છે તે આ બાળકોના કિયાશીલ માનસને હજી કુદિત કરી શકી નથી. હવે જે બાળકોમાં ઉત્સાહ રહે છે તો ઉદ્યોગનું ગાડું સાથડું કેમ નથી? આનાં કારણોની બરાબર તપાસ થવી જોઈએ.

આપણે સમજવું જોઈએ કે, કાંઈ પણ નવી વસ્તુના પ્રચારમાં જે મુખ્ય શક્તિ કામ કરતી હોય છે. નવી વસ્તુ પ્રતિ અનન્ય નિષ્ઠા અને એ વસ્તુનો પ્રચાર કરનારાના જીવનમાં એ વસ્તુનું થતું આચરણ. આજે આપણી સરકારના મુખ્ય કળાધારીમાં આ વર્ગ વિષે કંઈક સંતોષકારક સ્થિતિ હશે, પરંતુ પ્રાથમિક શાળાના તંત્રનો પ્રત્યક્ષ વહીવટ જેઓ સભાળે છે, તેઓમાં આવી નિષ્ઠા કે એમના જીવનમાં એ અનુસાર આચરણ લગભગ નથી જ એમ કહીએ તો ખોટું નથી. દુઃખ થયો છે — પરિપત્રો આવતા રહ્યા છે, માટે આપણે ઉદ્યોગ દાખલ કરી વહીવટ સંભાળવો છે — એવા જ માનસથી આજે પ્રાથમિક શિક્ષણનું આણંદે તંત્ર ચાલી રહ્યું છે. આજે ચાલી રહેલા ઉદ્યોગશિક્ષણમાં જે દોષો રહ્યા છે તેની વિગતો મને સમગ્ર છે તે આવી છે :

નૈતિક વાતાવરણ

(૧) શિક્ષણમાં થઈ રહેલા ફેરફારો પાછળ જે પ્રબળ નૈતિક વાતાવરણ હોવું જોઈએ તે આજે નથી. ઉદ્યોગશિક્ષણ પ્રતિ તંત્રના સંચાલકો, શિક્ષકો અને માતાપિતામાં નિષ્ઠા હજી નથી કેળવાઈ. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, રેડિયો અને ખાદી વિષે બાળકોના

શિક્ષણમાં આગ્રહ રાખનારા ખાદી વાપરતા નથી — રેડિયો કાંતતા નથી. અને છતાં એ બધા કઈ રીતે બાળકોને ઉદ્યોગશિક્ષણ આપવા માગે છે તે જ સમગ્રનું નથી. પ્રાથમિક શિક્ષણને ફરજિયાત કરવામાં જેટલી ધમકા થાય છે તેનાથી અર્ધાં બાળની ધમકા પણ આપ્યા તંત્રમાં રેડિયો ખાદીનું વાતાવરણ ફેલાવવામાં થાય, તો ઉદ્યોગશિક્ષણની સફળતાની કૃત્તી જડી જશે.

(૨) ઉદ્યોગશિક્ષણ પાછળ હથ એ જ ખ્યાલ રહે છે કે, બૌદ્ધિક વિષયો સાથે એના સંબંધ નહિ જેવો છે. ઉદ્યોગથી ‘કહેવાનું’ બહુનર’ કદાચ નેખમમાં મુકાય એવી જ બીક હથ રહે છે. આથી ઉદ્યોગને નહુટકે જ દાખલ કરાય છે અને કાળથ તો એ રખાય છે કે, રખેને એનો સમય પેલા માનીતા માહિતી-વિષયો પર આક્રમણ કરે! પરંતુ આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે, આને પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉદ્યોગ એટલા જ માટે દાખલ કરાય છે કે નવી તાલીમ જટ શરૂ થઈ શકે. અને નવી તાલીમની આખીયે વિચારસરણી ‘તો એ ભૂમિકા પર રચાઈ છે કે, ઉદ્યોગ અને બૌદ્ધિક કહેવાતા વિષય જુદા નથી — એકબીજા સાથે તે એકત્રિત છે. એટલે ઉદ્યોગ દાખલ થતાં બીજા વિષયોનો અભ્યાસ શિથિલ થવાનો તો ભય જ નથી. ભલે ઉદ્યોગના વધુ ને વધુ સત્સંગથી પેલા નિષ્પ્રાણ માહિતી-વિષયોમાં પ્રાણ આવશે — પેલી ‘જુદિની’ નિર્માલ્યતા દૂર થતાં તે તેજસ્વી થશે, પરંતુ હથ ઉદ્યોગ પ્રતિ સાવકી માતાના પુત્ર જેવું વલણ રખાય છે. શાળાના સમયપત્રકમાં, એનાં સાધનોમાં, એની બીજા અત્યુજ્જ્વળતા વિષે એણું ધ્યાન અપાય છે — એ પ્રતિ બેદરકારી જ રખાય છે. પૂરતાં સાધનો ન આપવાં, કપાસ વેળાસર ન મેળવી લેવો, ઉદ્યોગનું શાંત સંચાલન કરવા માટે પૂરતી મોકળાશની વ્યવસ્થા ન કરવી, એના શિક્ષણ અને સંચાલન પાછળ પૂરતું લક્ષ્ય ન

આપવું વગેરે પાર વિનાની મુશ્કેલીઓમાં આજે બધે ઉદ્યોગશિક્ષણ એવું રમશિયું ગાડું ચલાવી રહ્યું છે. પરિણામ એ આવે છે કે જેવા તેવા, અવાજ કરનારા, દીઘાપોચા રેડિયો ચાલે છે, સૂતર જેવું તેવું કંતાય છે અથવા કદાચ પ્રમાણમાં સૂતર કરતાં કચરો જ વધુ થાય છે. તુનાઈના તો કચા ટંગ જ હોતા નથી. અને ઉદ્યોગવર્ગ તો અવ્યવસ્થા અને ધોંધાટથી ભરેલો જ રહે છે.

ઉદ્યોગશિક્ષણની આજે આવી દુઃખદ સ્થિતિ છે. એમાં ધરમળથી મુશ્કારા તરત જ કરવા જોઈએ. બે આપણે નવી તાલીમને બરાબર સમજતા હોઈએ, એની સમગ્ર વિચારસરણી વિષે આપણી સાથે જ શ્રદ્ધા હોય, તો આપણે આપણી શ્રદ્ધા, આપણી નિષ્ઠા અને આપણા વ્યવહારો વિષે ખૂબ જ પ્રમાણિક અને સાચા થવું જોઈએ. આજે ઉદ્યોગશિક્ષણના સફળ સંચાલન માટે મુખ્ય જરૂર તો એ જ છે કે, કેળવણીના સમગ્ર તંત્રમાં ઝપાટાબંધ રેડિયો અને ખાદીનું વાતાવરણ પ્રસરી જવું જોઈએ. રેડિયોનો ઉદ્યોગ બે શિક્ષણમાં દાખલ કરવો હોય તો શિક્ષણમાં કામ કરનારા બધા રેડિયો કાંતતા અને સંપૂર્ણ ખાદી વાપરતા થઈ જાય, એ તો બહુ સ્વાભાવિક વસ્તુ લાગવી જોઈએ.

આવું પરિવર્તન એકએક ન થાય એ સમજી શકાય છે. એમાં ઝપાટાબંધ પ્રગતિ પણ તદ્દન શક્ય ન બને એ પણ સાચું હોય. પરંતુ હકીકત તો એ છે કે, એ દિશામાં બિલકુલ પ્રયાસો થતા નથી; એવું મહત્ત્વ કે એની જરૂરિયાત પણ વિચારાતી નથી. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં શરૂ થયેલી ઉદ્યોગતાલીમ અંગે આ કંઈયું અપ્રમાણિક અને વિસ્તવાદી વાતાવરણ દૂર થશે, તો જ ઉદ્યોગશિક્ષણ કંઈક પણ સફળ થવાનું છે.

ગાંધીકૃતિ, દસાડી

૧૫ ૭-૪૯

દિલ્હીના બેઠા દીવાનજી

સોશલમાનમાં વચ્ચે સરી પડતાં હાથ એ સ્વાભાવિક રીતે જ તેને પકડી લેવા ધસે છે, તેમ સારી મૈત્રી આપતિને સમયે એકદમ મદદ દોરી આવે છે.

— હોન્ડયુશિયસ

દિલ્હીની યાદવા સ્થળી

[શ્રી મનુભડેન આધીની હાથરી]

[ગયા અ કમા તા ૧૪-૮-૧૯૭૧ રોજ પ્રાર્થનાસભામાં જે કહ્યું ત્યાંથી રોજનીશી અટકી હતી તે હવે આગળ ચાલે છે]

તા ૧૪-૮-૧૯૭૦

પ્રાર્થનામાંથી આવતી એક બાઈએ પ્રશ્ન કર્યો, “આવું બધું ચાને તેના કરતા એક નિર્ભય પર આવવું જોઈએ કે, વસ્તીમદની કરવી છે કે નહિ?”

બાપુ કહે, “વસ્તીમદની થાય તે પહેલાં તો હું કહીશ કે, ઈશ્વર મને ઉપાડી લે”

ત્યાર પછી રાજકુમારીમહેન તથા બીજા પ્રધાનો આવ્યા હતા વાગ્યે બાપુજી પથારીમાં પડ્યા હવાગ્યે મૌન લીધું.

[બિરલા હાઉસ, નવી દિલ્હી

તા ૧૫-૮-૭૦, સોમવાર

૩-૩૦ પ્રાર્થના માટે ઊંચા દાંતણું કરી પ્રાર્થના કરી પ્રાર્થના પૂછી મૌન હોવાથી ‘હરિજન’નું અને બીજી ટપાન લખવાનું કામ શરૂ કર્યું મૌન હોવાથી ખાસ મુલાકાતીઓ પણ ન હતા જવાહરવાનજી, સરદાર, રાજકુમારીમહેન, વગેરે રોજના મુલાકાતીઓ હતા બધી બાપુજી આજે ખૂબ જ વિચારમયન કરી રહેલા લાગતા હતા.

રોજ પ્રમાણે કમ ચાલ્યો વરસાદ ખૂબ જ વરસતો હતો આશ્રિતાનું શુ થતું હશે, એની ચિંતા બાપુને હતી પ્રાર્થનામાં પણ કહ્યું, “મને નેટલું મધુર લાગતું હતું એટલું કાવતું પહેલ પાણી મધુર નથી લાગતું મારું મન હજારો નિરાશિતો તરફ ગયું નેઓ ખુદના કેમપમાં પડ્યા હતા ને બાઈઓ બાઈઓએ આમ ખુદનામરકી ન ઉપજાવી હોત તો હજારો બાઈઓ બહેનોઆળખેઆમ હેરાન શા માટે થાત? આજનું મૌન એ મારે માટે સુર અવસર હતો મને ઊંડો વિચાર કરવાનો વખત મળ્યો શુ દિલ્હીવાસીઓમાં પણ માણસાઈ નથી? ને હિંદુ અને શીખ અહીંના મુસ્લિમોને અપનાવશે, તો નિરાશિતોને પ્રશ્ન તો આપોઆપ હલ થઈ જશે મારી પ્રાર્થના છે કે, સા પોતાની મરકાર ઉપર બરોસો રાખે બાકી

મુકદ્દમે કોર્ટ જવતું નહિ કરી શકે પરંતુ વધુ મુકદ્દમો ન કરે? આપણી આત્મા તો હવે એક મહિતાનું બચ્ચું છે ત્યાં એ ગચ્ચાના આવા હાલ આપણે કરીએ છીએ?”

આજના પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં ખૂબ જ દુ:ખ ભરેલું હતું રાતે જવાહરલાલજી વગેરે આવ્યા એમની સાથે પણ આવી જ વાતો કરી

[બિરલા હાઉસ, નવી દિલ્હી

તા ૧૬-૮-૭૦, મંગળવાર

૩-૩૦ ઊંચા પ્રાર્થના વગેરે રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પછી બાપુજી લખવાનું કામ ચાલુ પાડેલું હતા ત્યાં સરદાર વડનબાઈ આવ્યા એમની સાથે ઘણું મૂઠ વાતો કરી કરી હા વાગ્યે આવવાનું કહી ગયા

ફરીને મસાજ માન વગેરે નિવંધન ચાલ્યો હ વાગ્યે બાપુજી પરવાપો, અને જમ્યા જમીને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સઘની સભા બગી કોનોનીમાં હતી ત્યાં ગયા વનગયા સુર હતી એ લોકોએ પ્રાર્થના પણ મુંદર કરાવી પ્રાર્થના પછી ત્યાંના ૫૦૦ સેવકોના મુખીએ કહ્યું ‘અમારી નીતિ હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાની અને હિંદુઓને આગળ વધાવવાની છે ને ધર્મથી ગાંધીજી જેવા આના મહાન કુરુપ સાક્ષર છે અને એ મહાપુરુષે આપણી વચ્ચે છે, એ આપણું પરમ સૌભાગ છે એ આપણને આદેશ આપશો એ પ્રમાણે આપણે કરીશું’

પછી બાપુનું પ્રવચન શરૂ થયું તેના સાર આ હતો તમારી ઉપર આરોપ આવ્યો છે કે, આ મારકાટમાં તમે ઠા ને એમ હોય તો આપણી યોગી સરકારો નાશ થશે હું તમારા આગેવાનને મળ્યો એ કહેતા હતા કે અમે હિંદુનું રક્ષણ જરૂર કરીએ છીએ સ્વરક્ષામાં માનીએ છીએ પણ બીજને મારવામાં નથી માનતા તો મેં કહ્યું, શ આ વરણ હું જાહેર કરું? એણે હા પાડી હતી ને આમ જ

છે તો હું ખુશ છું. પણ એવો ખ્યાલ રાખશો કે, પાકિસ્તાનમાં કોઈ હિંદુ ન રહી શકે અને હિંદુસ્તાનમાં કોઈ મુસલમાન ન રહી શકે તો હું ક્લીશ કે બંને ધર્મનો ક્ષય છે. હિંદુ ધર્મનો તો હું ખારસો અવ્યારસી છું. હિંદુ ધર્મમાં બધા ધર્મનો નિયોગ છે. આજ તો હિંદુસ્તાનની નાવ બહુ મુશ્કેલીથી ચાલી રહી છે. મને ઘણા કહે છે, તું મુસલમાનનો દોસ્ત છો, હિંદુ શીખનો દુસ્ત્રમ છો. આ વાત કેવી? પણ હા. હું આર વર્ષનો હતો ત્યારથી મુસલમાનનો મિત્ર છું. પણ મારી રજેરમમાં હિંદુત્વ બધું છે. મારી પાસે બધા ધર્મો એક છે. અને એ રીતે જ હું આખરી શ્વાસ સુધી હિંદુસ્તાનની સેવા કરવા મણું છું.

પછી કેટલાક બાઈઓએ પ્રશ્નો કર્યા :

પ્રશ્ન — હિંદુ ધર્મમાં પાપીને મારવાની રમ છે કે નહીં ?

બાપુ — પાપીને મારવાની રમ છે, અને નથી. જો પાપીને ઝોળખી શકોએ તો તો મારીએ; પણ જ્યારે આપણે શુદ્ધ હોઈએ ત્યારે જ એ હક મળે છે. પાપી પાપીને શું મારી શકવાનો હતો ?

પ્રશ્ન — ગીતાઈના ખીજ અધ્યાયમાં મગવાને અશ્તુનને કારવાને શું કામ મારવા કહ્યું હતું ?

બાપુ — આ સવાલ પૂછવા યોગ્ય નથી. ઉપરના જવાબમાં જવાબ મળી રહે છે. છતાંયે હું કહું છું કે, પાપી હશે તો હકુમત એ કાયદો હાથમાં લેશે. એક એક માણસ પોતાને મન કાવતો કાયદો હાથમાં ન જ લઈ શકે. પાંચમા કનારિયા હશે તો એને યટ કરવાનો હું જ હુકમ કરીશ, જે તમે મને સરદાર બનાવશો તો. પણ આપણાથી કાયદો હાથમાં ન લેવાય. જે કહેવું હોય તેનો જવાબ આપણે હકુમત પાસેથી મારેવો જોઈએ. નહિતર બિચારા સરદાર અને જવાહરલાલ કોણ છે ? એ તો તમારા મૂક સેવક છે. જો તમે એમને ચલાવવા દેશો તો એ ચલાવી શકશે. એમને કંઈ પૈસાની ભૂખ નથી પડી, સેવાની ભૂખ છે. એમને વિષે કહેવાય છે કે તેઓમાં મતભેદ છે. આવો ખોટો પ્રચાર શા માટે કરવો ? એ લોકો વર્ષોના સાથી છે. બધાનું એક જ ધ્યેય છે અને તે દેશની સેવા કરવાનું.

૬૫૫ વાગ્યાથી ૧ સુધી એકધારી સતત મુલાકાતો ચાલી. એમાં કેટલીક મુલાકાતો ખાનગી પણ હતી. તેમાં કેટલાક મુસ્લિમભાઈઓ પણ હતા. ૩ વાગ્યે બાપુજી ગવર્નર જનરલ પાસે ગયા. અમે બંને બાપુને મોટર સુધી મૂકવા ગયાં. મેં કહ્યું, “બાપુજી, અમને પણ આવો એક પટ્ટો આપો તો અમે પટ્ટાવાળામાં ગણાઈશું તેથી આપની સાથે આવવાની રમ મળશે.” બાપુ કહે, તો તો પેલો મને એમ જ કહેને કે તું તો કહે છે કે પટ્ટાવાળો રાખતો નથી ને આ શું ? પણ તમને બંનેને જેવા લઈ જઈશ.

૪ વાગ્યે કોંગ્રેસી કાર્યકરોની સભા માટે બાપુજી પાછા આવ્યા. કાંતતા કાંતતા એ લોકો જોડે વાતો કરી અને બાપુએ બધાને સાચા સેવક બનવાનું અને મરવાનું કહ્યું.

૬ વાગે કિંગ્ડમે નિરાશ્રિત કેમ્પમાં પ્રાર્થના કરવા ગયા. પહેલાં તો ખૂબ જ અવાજ આવતો હતો. એને શાંત કરી અમે પ્રાર્થના ઉપાડી. જેવું કુરાન શરીર શરૂ થયું કે લોકોએ જૂનો પાકવી શરૂ કરી. “આ જ કમ્પો અમારી મા બહેનો પાસે પરાણે પડાવો, એ હવે અહીં તો અમે હરમિજ નહિ પડીએ,” ‘જો બેકગાંધી’, ‘ગાંધીજી મુદાબાદ’ — આમ, પોકારો પડ્યા. એ બધાને શાંત રાખવા મુએનામહેને બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે ન પ્રાર્થના પૂરી થઈ કે ન ભાવજી થયું. માંડ મોટર સુધી બાપુજીને લઈ જઈ શક્યા. મોટર ઉપર પણ પથ્થરો પડ્યા. ડો. દિનશા મહેતા તો ચાલતી મોટરે માંડ ચલી શક્યા.

મોટરમાં બાપુ કહે, “મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, આજવું દરેક મને બહુ જ ગમ્યું છે. કેમ કે માણસને ક્યાંક તો ગુસ્સો કાઢવાનું સ્થાન હોવું જ જોઈએ અને તો જ હલકું થવાય છે. મને ‘ક્રિસ્ટ રેવાલ્યુશન’ માદ આવે છે. તેમાં પણ આવી જ રીતે મારકાટ થઈ હતી.”

૭૫૫ વાગ્યે થેરે આવ્યા. ત્યાં સરદાર વલ્લભભાઈ આવ્યા. એમની સાથે એ ક્લાક એકલા વાતો કરી. ૧૦૫ બાપુજી સૂઈ શક્યા.

ખિરલા હાઉસ, નવી દિલ્હી

તા. ૧૭-૯-૪૭, બુધવાર

૩-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના. પછી રોજ પ્રમાણે બધો કમ રહ્યો. મુલાકાતોમાં પ્રધાનો જવાહરલાલજી, સરદાર,

મૌલાનાસાહેબ આવ્યા હતા બધા સાથે ખીનગી મત્રણા ધર્મ લગભગ ૪ વાગ્યા સુધી બધુ રોજ પ્રમાણે ચાલ્યું

૪ વાગ્યે શીખોતુ ડેપુટેશન આવ્યું શીખો બધું જ ચિડાયેલા હતા “અડી તો બધા કહો છો કે મુસવમાનો રહે પણ ત્યાં કોઈ કહે છે કે શીખો રહે? નથી બહીની સરકાર દબાણ કરતી આપને પૂછી પૂછીને સરકાર આને છે તમે મુસવમાન માટે આટનું બધું કર્યું, પણ અમારા માટે કંઈ કર્યું? પગલ જનાને બદને અડી કેમ બેસી ગયા?”

આમ બધા સુધી શીખો ખીનમા બેનતા હતા, ત્યાં સુધી બાપુએ સાતિથી બેનતા જ દીધા અને એ લોકોના ગુસ્સાને હનકો કરાવ્યો અને પછી જનામ આપ્યો

‘તમારે મને પહેલા પૂછવું હતું કે તમે સરકારના ડિરેક્ટર છો? એ વાત સાચી કે, એ પ્રધાનો મારા દોસ્તો છે, અહીં આવે છે, કલાકો સુધી વાતો કરે છે. પણ મારી ઉપરનો તમારો આરોપ તદ્દન ખોટો છે. જો હું કહું છું તેમ જ આનંદુ હોત, તો તમારી આ દશા ન હોત, કે ને આજે કે મેં તો કહ્યું, માડુ આલે તો મિલિટરી કાઢી જ નાખ્યું પછી બને અદરોઅદર મુસવમાન લદે અને મરે અથવા આપોઆપ એકબીજાનું રક્ષણ કરતા ધર્મ જશે અને મિપાર્કોના હાથમા પાનડો અને કોઠાની આપી કહું કે, તમે ખેતરમા કામ કરો આ માડુ રરખતું પણ એ ક્યા સિદ્ધ થાનું છે? ઈશ્વર કંઈ થોડી જ બંધી ઇચ્છા પૂરી કરે છે? જતા હું તો ઈશ્વરનુનામ વર્ષ કામ કરનારો શ્રદાવાળો માણસ રહ્યો અને તમે એક એક બદલો લેના માગ્યો તો હકૂમત શું કામની? લડતુ હશે તો હકૂમત લડશે તમે એને મદદ કરો આજે તો બને સમોલડિયા છે કોને કહેવું? હું બાંધું છું કે પગલમા તમારી ઉપર ખૂબ જુનમ થયો છે એ વેર લેવાની આ રીત છે? હું આ બધું જોના નથી માગતો ઈશ્વર પાસે મારી એ જ પ્રાર્થના છે કે, મને આમ જ સાબોતાબો હાલી લે અને હમણા તમારી સાથે વાતો કરતા કરતા ઈશ્વર ઉપાવી લેશે તો રાશ્ત્ર ચર્ચને ચાલ્યો જઈશ મને

એમ નહીં થાય કે, અરે આ મારી છાત્રીએ પડી છે તેનું શું થશે? આટના ધંધા કાગળો પડ્યા છે તેનું શું? આટલામા તમારે સમજવું હોય તો સમજો, ન સમજો તો બને ન સમજો મારો ધર્મ મેં બળવી દીધો”

બા કનાક લગભગ આમ એકધારું બોલ્યા બહુ યાકેના હતા પછી અગૂર અને સાચુચોખાની કાંઈ લીધી લગભગ ૬૧ વાગ્યે અમે અહીંની કાપડની મિનના મજૂરની વચ્ચે પ્રાર્થના કરના ગયા લગભગ હજાર માણસો હશે સુખર ભાગ મજૂરનો હતો લાઉડ ખીંકર કામ નડોતુ આપતું અને અદર બહારના તોફાની માણસોના પણ સમાવેશ થતો હોનાથી એ લોકો કંઈ કાને પડવા દેતા નડોતા પણ પછી એક પગલખી બાર્ડના અવાજ બધું મોટું હતો તેણે બાપુજીના શબ્દો મોટીથી કહેવાનું શરૂ કર્યું

પડેલા તો બાપુજીએ સાતિના અનુરોધ કર્યો, પછી કહ્યું

“પ્રાર્થના પોતાના દિનને સાફ કરવાની સાવરણી મમાન છે અને ઈશ્વરને આપણે સદેશો પહોંચાડવાનું એક સાધન છે ઈશ્વરના નામ અનેક છે દુનિયામા જોટલા મનુષ્યો છ એના કરતા પણ વધુ નામો હશે એ શક્તિને આપણે આગળથી શક્તિએ તો મારો વિશ્વાસ છે કે, આપણે કોઈથી કંઈ નહિ ડરવું પડે હું બાંધું છું કે, પગલખીએ ઉપર ઘણું દુખ પડ્યું છે પણ હવે એનું વેર એ એક માણસ લેવા ઇચ્છશે તો આપણે વધુ ને વધુ નીચે પડતા જઈશું દુખની વાત છે કે, ૧૫મી આગસ્ટથી આપણે આઝાદ બન્યા ડીએ, પણ આપણા દેશના દુકડા બનવા પામ્યા છે છતાંયે આપણા દિનના દુકડા નથી થયા એ જ નાત હું હિંદુ શીખ મુસવમાનોને સમજાવતા માડુ છું હું તો જુદો ચર્ચ ગયો છું મારી પાસે તો માત્ર ઈશ્વરનું જ હથિવાર છે બીજું કશું જ નથી, હું તો તમારા મનને જીતુ તો જ મને જીવતામા રસ છે પણ તમે એમ માનો કે હું માત્ર મુસવમાનોનો જ દોસ્ત છું તોપણ સાચી વાત એ છે કે હું તો આખી દુનિયાનો દોસ્ત છું અને એમ જ મરવા ઇચ્છું છું

હા, હકૂમત તમને પસંદ ન હોય તો તમે એને હાવી શકો છે. જે પસંદ હોય એને રાખી શકો છો. પાકિસ્તાનમાં ગેરધન્નાદ થયો છે એનો ન્યાય હકૂમત માગશે, અને જે નહિ જ મળે તો જાને વચ્ચે લડાઈ જ છે. પણ એ ન્યાય તો ત્યારે જ માગી શકે કે જ્યારે આપણે શુદ્ધ હોઈએ. દિંદીમાંથી નેટલા મુસલમાનો જ્યાં જ માગે એને આપણે શાંતિથી જ્યાં દેવા. પણ રહેવા માગે તેને આપણે આદરથી રાખશું. તો આપણી કિંમત થશે, દશે કોઈનો સગો નથી. બાકી આપણે એછા ગુનો નથી કર્યો. આ વસ્તુને તમારે ફેંકવી હોય તો ફેંકજો. હું તો વેદની જેમ દવાની પડીકા આપું છું. જે રોગી રોગમુક્ત થવા ઇચ્છે તો તે ખાય, નહિતર મરી નય. એવી જ રીતે એક અનુભવી જુદો ઈશ્વરને હાજર હજાર

રાખીને તમને સંભળાવે છે. જે ગળે ઊતરે તો માનજો. બાકી ઈશ્વર બધાનું ભક્ત કરો.”

થેરે આવનાં ૮ વાગ્યા હતા. ડેરાઈરમાઈથથી બાઈચો આવ્યા હતા. બાપુને પૂછ્યું, એ લોકો ક્યારના બેઠા છે. પણ હવે આપ થાકી ગયા છો એટલે આવતી કાલે આવે તો કેમ? પણ બાપુ કહે: “મને પૂછ્યું તો હું તો કહીશ કે, એને કાલનો વખત કેમ અપાય? એ લોકો બિચારા કેટલા દુઃખી છે? અને આપણે કહીએ કાલ આવજો એ કેમ જની શકે? મારાથી તો સહન ન જ થાય.” એ બધા લગભગ ૩૦મી ૩૫ મિનિટ બેઠા. બાપુએ આશ્વાસન આપ્યું અને શાંત થઈને પાછા ગયા. બાપુએ ૧૧ વાગ્યા સુધી કામકાજ કરી સવાની તૈયારી કરી.

— ચાલુ]

મનુષ્યને માંધી

સ્વાધ્યાય

[અંતરાય-રહિત ચિત્તની શક્તિ]

ચિત્તને નડતા અંતરાયોને દૂર કરવાને, પેતાને જે રીતે રહે તે રીતે, અભ્યાસ કરવો જોઈએ; તેવા અભ્યાસના પ્રકારો કયા કયા છે તે આપણે જોવા. એ પ્રમાણે કરવાથી ચિત્તના અંતરાયો દૂર થાય, તો તેનું દુઃખ શું આવે તે હવે કહે છે —

પરમાણુપત્રમદદશ્વાન્તોડસ્ય વશીઘ્રારઃ ॥ ૪૦ ॥

એવા પુરુષના ચિત્તની શક્તિ એવી જતે છે કે, નાનામાં નાનો એવો પરમાણુ ત્યાંથી માંડીને મોટામાં મોટું એવું જે પરમ મહત્ત્વ તત્ત્વ, ત્યાં સુધી તે ગતિ કરી શકે; સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ એવા પરમાણુથી માંડીને સ્થૂળમાં સ્થૂળ એવા પરમ બ્રહ્માંડ સુધીના પદાર્થો કે બાબોના વિચાર કરવામાં તે ચિત્તને કોઈ નડતર લાગતું નથી. સર્વત્ર સ્વતંત્ર રીતે તે ચિત્ત વિચરી શકે છે.

મતક્ષય કે, આપણું જે ચિત્તતંત્ર છે, જે વડે આપણો બધો વ્યવહાર ચાલે છે, જે વડે આપણે જ્ઞાનવિજ્ઞાન પામી શકીએ એમ છીએ, તે આપણું

પરમ અંતઃકરણ કે આંતર સાધન પૂરેપૂરું કાર્યક્ષમ જાને છે. મનુષ્યનું પરમ જોગ્યર એ છે; તે જોઈએ તેનું તીક્ષ્ણ અને તૈયાર જાને છે. આવા ચિત્તથી જ વૃત્તિનિરોધના અભ્યાસ કરી શકાય. આવું સમય કે સમજ અને અપ્રતિહત ચિત્ત નિર્મળ હશે, કુશાલ હશે, જીનવિચારને વિશે એકાગ્ર હશે. તેનું બન્યા વગર ચિત્ત તેનો ચરમ અભ્યાસ, જે વૃત્તિનિરોધનો છે, તે નહિ કરી શકે.

હવે પછી સૂત્રકાર આ વૃત્તિનિરોધના અભ્યાસની પાસરીનું નિર્દેશ કરે છે. તે જોઈએ તે પહેલાં સૂત્રકારે સૂત્ર ૧૭થી ૨૦માં વૃત્તિનિરોધ વિશે જે શોધ કે બયાન કર્યું છે, તે જોવું જોઈએ. કેમ કે એ સૂત્રો આપણે આ ‘સ્વાધ્યાય’માં વચ્ચેથી મૂકીને આગળ ચાલ્યા છીએ. એ ચાર સૂત્રોમાં વૃત્તિઓના નિરોધના બે પ્રકારો છે, એ બતાવ્યા છે; અને એ નિરોધને સાધનારા બે વર્ગો નોખા છે તે કયા છે.

એ વિવેચન હવે પછી.

ચમત્કારથી બરેલો માનવદેહ - ૨

એનું હલનચલન

આગળ આપણે જોયું કે, આપણા અમૂના માનવદેહમાં એક નાનું સરખું હૃદય અને એમાંથી આખા દેહમાં ફરી વળતું લોહી કેવું કેવું ચમત્કારી કામ કરે છે એ હૃદય એક ફાળુ માટે બધું પડે તો બધું રાણાદમ જેવું ચર્મ જાય આ હૃદય જેટલો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે એના આપણા શરીરમાં બીજા પણુ કેટલાક કીમતી યંત્રો ગોપાયેલા છે. એમને પણુ જરાક નુકસાન પહોંચે તો આખા શરીરનું તત્ત્વ ખોટકાર્ધ પડે દાખલા તરીકે

- (૧) મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વોની જાળ
- (૨) દૈક્ષા અને શ્વાસોચ્છ્વાસનું યંત્ર
- (૩) પાચનક્રિયાના અવયવો અને પાચક રસો
- (૪) શરીરમધ્યાર્ધ અને પ્રત્યેકપત્તિના અવયવો
- (૫) હલનચલનનાગ્રંથિઓ વગેરે વગેરે

જેમ સૂર્ય વિનાતી પૃથ્વી, વરસાદ વિનાનું ચોમાસું, અને પાન કે ફળફૂલ વિનાનું ઝાડ નકામા બને છે એમ ઉપર જણાવ્યા અંગે ન હોય તો શરીર પણુ નકામું બને છે જેમ અવેરાત કે રતોને અવેરી સાચવીને પેની કે તિબેરીમાં મૂકે છે એમ આપણા શરીરના આ બધા કીમતી અંગોને પણુ કુદરતે સુરક્ષિત રચણે ગોપ્યા હોય છે

સામાન્ય રીતે આપણે જોને શરીર તરીકે ઓળખીએ છીએ એ શરીરનું ખોખું ઉપવક રીતે જોઈએ તો બે ચીજોનું બનેલું દેખાય છે. માંસ અને હાડકા. જો એ એકલા માંસનું જ બનેલું હોત તો એ ઓળખાત પણુ નહિ જ્યા ત્યા એ એક લોચાની માફક પડી રહેત. પણુ એ ટકાર બિંદુ રહી શકે છે, ખેંસી શકે છે, ચાની શકે છે, એ બધો પ્રતાપ હાડકાનો છે આપણા શરીરમાં બધા મળીને કેટલા હાડકા હશે એ જણાવવા ? આ નાના શરીરમાં બસો ઉપરાંત હાડકા છે આપણને સવાન થાય કે, આટલા બધા હાડકા શા માટે ગોપ્યા હશે ? એક જ હાડકું ગોપી દીધું હોત તોપણ

શરીર તો ટકાર બિંદુ રહી શકત સાચી વાત છે. એક જ હાડકું હોત તો એ ટકાર બિંદુ રહી શકત પણ એ બિંદુનીચું થાય છે, હાલેચાલે છે, બેસે બેડે છે અને બીજા હજારો ક્રિયાઓ કરે છે, એમાનું કંઈ એ કરી શકત નહીં.

વળી શરીરમાં બસો હાડકા છે, પણુ એ બધા જુદા જુદા ઘાટના અને જુદા જુદા કદના છે. કોઈ લોખંડ કરતા પણુ વધારે કઠણુ છે તો કોઈ રબર જેમ વળી શકે એના પોચા છે. એ હાડકામાંથી મુનાયમ મગજને જરાસરખો આવ્યકો ન પડેયે એ માટે તિબેરી જેવી મજબૂત ખોપરી બનેલી છે. મધુકાઓગા દોરા પરોવે એમ કરોડના મધુકા બનાવીને એમાં મગજ જેવી જ નાચુક કરોડ રજગુને સાચવી છે હૃદય, દૈક્ષા, જંદર, આતરડા વગેરેને સાચવના માટે પાસગીઓની એક પેની બનાવનામાં આવી છે કેડ પાસેના થાપાના ચોક્કમ વચ્ચે બીજા કીમતી અંગોને સાચવ્યા છે એમાં આખતી શુદ્ધ કે મગજની ખોપરી જેવી જગ્યાએ લોખંડી મજબૂતાર્ધ જોઈએ તો કોઈ જગ્યાએ દૈક્ષાની શ્વાસની ધમણ ચાલી શકે એ માટે ફૂંટ શકે કે આધાપાછા ચર્મ શકે એવા હાડકા જોઈએ કોઈ જગ્યાએ જરા પણુ થસક ખાય નહિ એના મજબૂત રીતે જડાયેલા હાડકા જોઈએ તો કોઈ જગ્યાએ ખારણાના મજબૂત માર્ક બિંદુનીચા અને આધાપાછા થાય એવા હરતા ફરતા હાડકા જોઈએ આપણા હાથ, પગ આગળા, ડોક અને એના બીજા ધણા અવયવો પળે પળે હાલેચાલે છે જો એક જ હાડકાનું આપણું શરીર બન્યું હોત તો આમાનું એકેય હલનચલન શી રીતે ચર્મ શકત ?

વળી હાડકાનું હલનચલન તો થાય છે, પણુ એ વખતે નથી થતો જરાસરખો અવાજ, નથી જણાતો જરાસરખો ઘસારો, નથી લાગતો જરા સરખો બોળો બધું બહુ જ સહેલાઈથી અને

સરળતાથી થવા કરે છે. આપણામાં તો કહેવત છે કે, 'સાંધા એટલા વાંધા'. પણ અહીં તો આટલા આટલા સાંધા હોવા છતાં એક પણ વાંધા નથી ઊભો થતો. એ સાંધા ન હોત તો જરૂર વાંધા ઊભા થવાના હતા. એવી આ કુદરતના સાંધાઓની કરામત છે.

સાંધાઓનાં મળગરાં, એ મળગરાંમાંથી ચું સરખો અવાજ ન થાય એ માટે એમાં પૂરેથી ચરખી, એ મળગરાં આઘાંપાછાં ન થઈ જાય એ માટે એના ઉપર આંધેલાં મળજૂત છતાં હલન-ચલન કાયમ રહે એવાં મળજળખંધનો, વચ્ચેના ખાંચાખૂંટીમાં ચરખીના અને માંસના લોચા પૂરી ધર્મને શરીરને આપવામાં આવેલો સુડોળ ઘાટ—આ બધાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે શરીરરચના કરનાર કિસ્તારની ખૂબી ઉપર વારી જવાય છે.

આટલા બધા સાંધાઓ તો ગોઠ્યા. એ સાંધાઓનું કાણે કાણે હલનચલન પણ થાય છે. પણ આ હલનચલન કરાવનારું કાણુ છે ?

એમ કહેવાય છે કે, આખા શરીરનો કારભાર સંભાળનાર આપણા મસ્તક ઉપર જોખરી વચ્ચે બેઠેલું નાનકડું મગજ છે. એના હુકમ પ્રમાણે જ આખા શરીરની હિલચાલ થવા કરે છે. દાખલા તરીકે, મગજે હાથને હુકમ કર્યો કે બાણામાં પડેલું મુલાખળું મોઢામાં પૂકા. એ વખતે હાથ બાણામાં ગયો, આંગળીઓએ મુલાખળું પકડ્યું અને જાંજુ બરાબર મોઢામાં ગોઠવાય એ રીતે હાથ પાછો વાંકો વળ્યો. એ જ વખતે મોઢું પહેણું થયું, જીભ આઘીપાછી થઈ, જડ્યાં ઊંચાંનીચાં થયાં અને ગળાની ટ્રાંચિઓમાંથી રસની સેરા છૂટી. આમ આ બધું જ એકીસાથે અને એક-ખીજ ક્રિયાને મદદરૂપ થાય એ રીતે થયું. આ બધું કોણે કયું ? મગજે તો એક હુકમ કર્યો કે મુલાખળું ખાવું છે. એટલા એક હુકમથી આટલી બધી ક્રિયાઓ થઈ.

હાથને ચલાવવામાં કે જડ્યા, જીભ કે ગાંઠને ખસેડવામાં નાના મોટા અનેક સ્નાયુઓએ કામ કર્યું. આમ શરીરના દરેક સાંધાને હલાવવા-ચલાવવાનું કામ, હાડકાને ફરતા વીંટળાયેલા કેટલાક અગત્યના સ્નાયુઓ મારફત થાય છે.

આંખ બંધ થાય કે ઊધડે, મોઢું હસે કે રડે, ડોકું આધું ફરે કે પાછું ફરે, પગ દોડે કે ઊભા રહે, હાથ પકડે કે છોડે, એ બધી ક્રિયાઓ સ્નાયુઓની મદદથી જ થાય છે. જેમ લોહી જનારી રક્તવાહિનીઓનું જળું આખા શરીરમાં પથરાયેલું છે એમ આખા શરીરની નાની મોટી ક્રિયાઓ કરવા માટે શરીરમાં હજારો નાના મોટા સ્નાયુઓ ગોઠવાયેલા છે. એમાંના કેટલાક મગજના હુકમથી કામ કરે છે અને કેટલાક આપમેળે સ્વપ્રેરણાથી કામ કરે છે.

શરીરનાં હાડકાં, માંસ, સ્નાયુ, મળજળખંધનો અને એમની વચ્ચે ગોઠવાયેલાં શરીરનાં ખીજાં અમૂલ્ય અંગોમાંથી એક પણ આધું પાછું ન થઈ જાય એ માટે એ બધાંધને વીંટાળીને ચામડીનું એક પડ મટેલું છે. એ ચામડી પણ કેવી છે ? કોઈ જગ્યાએ કઠણુ છે તો કોઈ જગ્યાએ પોચી છે. કોઈ જગ્યાએ નડી છે, તો કોઈ જગ્યાએ પાનળી છે. કોઈ જગ્યાએ બરછટ છે તો કોઈ જગ્યાએ સુંવાળી છે.

જેમ આ ચામડી આખા શરીરનું બહારની હવા કે બહારના રોગી જંતુઓથી રક્ષણ કરે છે તેમ પરસેવા વાટે અંદરનો કચરો બહાર ફેંકીને પણ એ શરીરનું રક્ષણ કરે છે. એની સાથે સાથે બહારની ઠંડીગરમી અને શરીરની ઠંડીગરમીનો મેજ બેસાડવાનું કામ પણ આ ચામડી જ કરે છે. આપણા નાના શરીરની રચના કરવામાં ઈશ્વરે કેવી કેવી કરામતો કરી છે એનો વિચાર કરવા જઈએ છીએ ત્યારે બરેબર દિગ્ધ થઈ જવાય છે.

—સાદ]

બબલભાઈ મહેતા

પ્રજ્ઞાએને આત્મનિરીક્ષણ માટે આહ્વાન

['યુનેસ્કો' - અર્થાત્ સચુક્ત રાષ્ટ્રોના કેળવણી, વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ વિષયક સંઘના પ્રથમ ડિરેક્ટર જનરલના પદેથી, પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થતા, ભળીતા શાંતિવાદી ડૉ. જુલિયન હમ્મલે ગયા ડિસેમ્બર માસમાં નિવૃત્ત થયા તેમને સ્થાને મેક્સિકોના કેળવણી અને પરદેશ ખાતાના પ્રધાન ડૉ બોરેટ આગ્રા તે વખતે જ પરિવેદ પોતાની માર્ગચારીના પ્રમુખ તરીકે સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનને ચૂંટી કાઢ્યા

પોતાના હોદ્દા ઉપરથી કારણ થતી વખતે પરિવહના એ નીચે અધિવેશનને (ડિસે ૧૦ ૧૯૪૮) સંબોધતા ડૉ હમ્મલેએ જણાવ્યું —]

એક વાત મેં અન્ય પ્રસંગોએ વારંવાર કહેવી છે, તે વાત અહીં ફરીથી કહેવાનું મને મન થાય છે તે એ કે, જ્યાં સુધી પૈતાનિક અને સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં સહકારના પાયા ઉપર જગતની સુવેદ શાંતિ બની નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તે હરગિજ માયમી થઈ શકનાની નથી આ વસ્તુને અમતમાં લાવવી એ બને લાખો વખત ખાનાનું કામ હોય તથા તે હમેશા સૌની નજર ખેંચે તેવું આર્કાઈક ન પણ હોય, છતાં તે ઘણું જરૂરી તો છે જ આ પરિવેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, જ્યાં સુધી લોકો અને પ્રજાઓ વચ્ચેના માનસિક અતરો સાથે સાથે જ દૂર ન કરીએ, ત્યાં સુધી દેશો વચ્ચેના ભૌતિક અતરો દૂર કરનાથી કરો અર્થ સરે તેમ નથી

મારો હોજો ડાહલી વખતે હું બધા સભાસદ રાજ્યોનો આભાર માનના ઇચ્છુ છું તેઓએ જે કાર્ય સહકાર આપ્યો છે તે વડે જ યુનેસ્કોના કાર્યક્રમો અમલ કરવાના કામમાં આગળ ધપવાનું અમે સૌ કર્મચારીઓ માટે શક્ય બન્યું છે પરંતુ, ઉપરાંતમાં તે સૌને કાર્પેસ વધુ કરી છૂટવાનું સૂચના પણ હું ઇચ્છુ છું અર્થાત્ તે સૌ કેળવણી વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિની બાબતમાં જે કાર્ય કરી રહ્યા છે, તેને આપણા બધારણમાં નિરૂપેલા ધ્યેયો અને હેતુઓ, તથા આપણા કાર્યક્રમમાં રજૂ કરેના સૂચનોના ગજ વડે બારીકાઈથી તથા નિ સગપણે માપી જુએ ખીજ પ્રજાઓએ તે માનના મેળવેલી સિદ્ધિઓ સાથે એ રીતે પોતાની સિદ્ધિઓનું માપ પણ હા શકારી

હું શું કહેના માગુ છું તેના થોડા ઉદાહરણ આપુ ૧ તમે રાજવહીવટ અને સામાજિક તથા આર્થિક વ્યવસ્થાને વગતા તમારા પ્રશ્નોને ઉત્તરોત્તમ

સમાજશાસ્ત્રીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ પાસેથી મેળવેલી સલાહની મદદથી તથા વિજ્ઞાનની નિ સગ બાનાથી પૈતાનિક રીતે તપાસો છો? કે પછી તમે તે પ્રશ્નોને મુખ્યત્વે રાજકીય ભૂમિકા ઉપર તથા લાગણી અથવા ભૌતિક મ્વાર્ધની દૃષ્ટિએ જ વિચારો છો? રાજવહીવટના ક્ષેત્રમાં બીજા દેશોના અનુભવો તમે તેમની પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરીએ તથા તમારા યુવાનોને બહાર તાનીમ લેવા મોન્લીને લાભ ઉઠાવો છો?

૨ આપણા બધારણમાં હિમાયન કરેલી છે તે સુજનનું, છાપા અને અભિપ્રાયનું, વાણીનું તથા સંશોધન અને શિક્ષણને લગતું પૂર્ણ સ્વાન્ય તમે બોલો છો?

૩ જે દેશો જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરવાની મ્વનતના સાથે અસુક ઉચિત મર્પાદમાં નિયત્રણ રાખવાનો પ્રયત્ન રેડિયો કે સિનેમાં ફિલ્મો જેવા ક્ષેત્રોમાં કરી રહ્યા છે, તે બધા દેશોના અનુભવો તમે કાર્ય લાભ ઉઠાવો છો ખરા?

૪ તમે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો? બને પછી તે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં હોય, કે જે દ્વારા તમે તમારા નાગરિકોને વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ તથા તેણે ખરેખર મેળવેલી સિદ્ધિઓ કે ભનિષ્યતી શક્યતાઓ અંગેની યોગ્ય સમજ આપી શકો અથવા બ્યવહારના ક્ષેત્રમાં હોય કે જે દ્વારા તમે તમારા નકર પ્રશ્નોના વાસ્તવિક ઉકેલ સાધી શકો

હું અહીં જણાવું કે, મારા પોતાના દેશે પોતાને નેર્જતા તાનીમ પામેલા પૈતાનિકોની સખ્યાની તપાસ હાથ ધરી હતી, તથા તે ઉપરથી નિશ્ચિત

કયું હશે કે, આગામી પચીસ વર્ષમાં વિજ્ઞાનના પ્રેક્ષ્યએટા તૈયાર કરવાનું કામ વધારીને જમણું કરવું જોઈએ.

૫. તમે રાસડાઓ અને લોકગીતા, પહેરવેશ, કળા અને હુન્નરને લગતી તમારા દેશની લોક-પરંપરાઓ જાળવી રાખવા તથા આધુનિક જીવનની બદલાયેલી પરિસ્થિતિ સાથે તેમને મેળ ખવડાવીને સાર્વજનિક સિદ્ધિની વિવિધતાભર્યા એ સમૃદ્ધ ભંડારને ધરતીના તળ ઉપરથી હુમ થતા અટકાવવા કાંઈ પગલાં ભરો છો?

૬. તમે તમારા દેશની કુદરતનું સંરક્ષણ કરવા અંગે ઘટતાં પગલાં લીધાં છે? આર્થિક, સામાજિક કે સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશમાં તો આ પ્રશ્ન વધુ જોરથી જોડે છે; કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે, બાઇબલમાં વર્ણવેલા જમાનામાં અહીંના જે પર્વતો જંગલોથી છવાયેલા હતા તે આજે મોટે ભાગે ઉઘાડાં થઈ ગયા છે; તથા એક વખતની ફળદ્રુપ જમીનવાળા જે મોટા પ્રદેશો રેમનું પેરાણ કરતા હતા તે હવે ઉજ્જડ તથા રણ જ બની ગયા છે, તથા ત્યાં પક્ષીઓ અને પશુઓ કેટલા બધા ભયજનક પ્રમાણમાં ઘટી ગયાં છે.

૭. તમારા સાર્વજનિક વારસાનું સંરક્ષણ કરવા તથા તેની જાણ બીજાઓને થાય તે માટે તમે શું કર્યું છે? તમે તમારી ઐતિહાસિક અને પ્રાચીન ઇમારતો વગેરે ટકાવી રાખવા, તમારા ભૂતકાલીન ઇતિહાસના વધુ અવશેષો ખોદી કાઢવા, તથા તેના ભંડારો સમગ્ર જગતને દર્શાવી તેમની જાણ કરાવવા પગલાં લીધાં છે? હજુ સુધી પણ બીજા દેશના લોકોને બહુ ઓછા જાણીતા એવા અનુપમ સાર્વજનિક વૈવિધ્યવાળા, અને પ્રાચીન ઇતિહાસના આ સ્વરૂપમાં બીજા આ પ્રશ્ન પણ પૂછવાનું તરત મન થાય છે.

૮. તમારા લોકોમાંથી નિરક્ષરતાનું ક્ષેત્ર દૂર કરવા તમે પગલાં લીધાં છે? તથા આ અગત્યના ક્ષેત્રમાં બીજા પ્રજાઓના અનુભવનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો છે?

૧. અર્થાત્ કોનેનમાં; તેની રાજધાની જેરુસાલેમ આ અધિવેશન ભરાયું હતું.

૯. તમારી વસ્તીના બધા વર્ગો માટે ઉચ્ચ કેળવણીની સગવડ તમે પૂરી પાડી છે ખરી? આ બાબતમાં પણ વસાહતોવાળી કેટલીક રાજસત્તાઓએ તાજેતરમાં પોતાની વસાહતી પ્રજાઓ માટે જે કાંઈ કર્યું છે, તે બીજા વસાહતી સત્તાઓને જ નહીં, પણ કેળવણીની બાબતમાં ઓછા અધિકારી ગણાતા એવા મોટા વર્ગો અને વિભાગોવાળા બીજા કેટલાક ગિનવસાહતી દેશોને પણ શ્રેય નીવડે તેવું છે.

૧૦. તમે તમારાં જાહેર આંધકામોમાં સર્વોત્તમ શિક્ષક દાખલ કરવા જહેમન ઉઠાવી છે? તથા તે બાબતમાં ભૌતિક મૂલ્ય અથવા વ્યાવહારિક સગવડ ઉપરાંત જાહેર ભાવના અને રાષ્ટ્રીય ગૌરવનો ખ્યાલ રાખ્યો છે?

૧૧. અભિનવ સર્જનશક્તિવાળા કળાકારને ચિત્ર-કામ અથવા સંગીત, કે શ્રાદ્ધિત્ય અથવા નાટ્યકળા દ્વારા પોતાના દેશની ભાવના બક્ષા કરવા તથા જીવનને લોકો માટે વધુ રસપૂર્ણ તથા વધુ જીવવા લાયક બનાવવા તમે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે?

આ પ્રમાણે યુનેસ્કોના કાર્યપ્રદેશનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને લગતા બીજા પ્રશ્નો હું આગળ રાખી શકું. પરંતુ હું માત્ર એક અંતિમ પણ સર્વોપરી પ્રશ્ન પૂછીશ.

૧૨. તમે તમારા પ્રશ્નો તરફ 'યુનેસ્કો'ના દૃષ્ટિબિંદુથી નજર કરો છો? — અર્થાત્ માત્ર અત્રત્ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો તરીકે નહીં પરંતુ એક જ વિશ્વપ્રશ્નના વિભાગ તરીકે, કે ત્યાં સમસ્ત પ્રજાઓના અખંડ હિતની દૃષ્ટિએ જુદી જુદી પ્રજાઓએ બાંધેલાં કરતાં શીખવું જોઈએ? અતિવસ્તી, વિદેશમાં અભ્યાસની સગવડો, કુદરતી સાધનસંપત્તિનો ઉપયોગ અને સંરક્ષણ, રાષ્ટ્રીય કળા અને ઇતિહાસના ભંડારો જગતને મુલલ કરવા, સામાજિક અસંતોષનાં એવાં બધાં મૂળ કારણો દૂર કરવા કે જે ઘણી વાર યુદ્ધના બીજરૂપ નીવડે છે — એવા એવા પ્રશ્નો અહીં મારા મનમાં છે.

તમારી તેમ જ મારા કાર્યલવના કર્મચારીઓની મદદથી, યુનેસ્કોના વિકાસની પ્રથમ ભૂમિકામાં સહાયજીત થવાનું બહુમાન મને મળ્યું છે; આ અરસામાં યુનેસ્કોની ઇમારતની વિશાળ રૂપરેખાઓ તેમ જ તેની કાર્યપદ્ધતિઓ નિશ્ચિત થઈ છે. તથા

તેણે કેટલીક કીમતી અને અવહારુ વાજનાઓ હાથ ધરી છે. તેના વિકાસનું આગળનું અગત્યનું પગલું હવે વધારામાં તેણે ચિંતન અને આત્મનિરીક્ષણનાં વધુ પરિપક્વ કાર્યો વિકસાવવાં, એ હેતુ શકે; તથા મેં હમણાં જેની રૂપરેખા આપી એવી સીધી આત્મનિરીક્ષણની પ્રક્રિયા દ્વારા તે સાધી શકાય, એવું સૂચવવાની હું ધૃષ્ટતા કરું છું.

યુનેસ્કોએ પોતાના કાર્યમાં સહાયભૂત થવાને અધિકારી સ્વીપુરુષોને તેમના વૈયક્તિક અધિકારની રૂએ બોલાવવાની નીતિ અખત્યાર કરવી નોંધેલ છે. મેં મારા અહેવાલમાં સૂચવ્યું છે તેમ, આપણી પરિપક્વતામાં પ્રતિનિધિઓ જે કાંઈ કરી શકે કે કરી શકે તેને મર્યાદાઓ હોય છે. તેઓ તેમની સરકારોના

નિયુક્ત પ્રતિનિધિઓ હોય છે એ ખીનામાંથી જ તે મર્યાદાઓ ઊભી થતી હોય છે. પરંતુ એવાં લેખકો અને વૈજ્ઞાનિકો, કળાકારો અને તત્ત્વચિંતકો જરૂર હોય છે કે જેઓ પોતાની વૈયક્તિક પ્રમાણે બધે સમગ્ર વિશ્વના સાચા નાગરિકો બનેલા હોય છે; તથા જેઓ પોતાની વિચારણાની આખતમાં પોતા પોતાની સરકારો તથા સામાન્ય જનસમુદાય કરતાં આમળ નીકળી ગયેલા હોય છે. આપણને આપણી વિચારણામાં માર્ગદર્શન કરાવવા સારુ તથા આપણાં સર્વસાધારણ ધ્યેયો અને તેમની સિદ્ધિ માટે અનુસરવાના માર્ગોનું હિંમતભર્યું રૂપરેખાકરણ મેળવવા સારુ તેવાઓને સંગ સાધવાની ખાસ જરૂર છે.

(અંગ્રેજી પરથી)

જુલિયન હાસ્લે

ગુજરાતના આદિવાસીઓ

[ગયા અંકથી આમળ]

૨

ગયા અંકમાં ગુજરાતના અને બીજા પ્રાંતોના આદિવાસીઓની સંખ્યા અને તેમનાં પેઢા નાતોની માહિતી આપી હતી. આ અંકમાં તેમની આર્થિક સામાજિક સ્થિતિનો ચોક્કસ ખ્યાલ કરીશું.

આર્થિક સ્થિતિ

ગુજરાતના આદિવાસીઓની આર્થિક સ્થિતિનો સામાન્ય ખ્યાલ દર્શાવતું ગુજરાતના આદિવાસીઓની એક તપાસના નીચેના તારણ ઉપરથી આવશે :

૭૫ ટકા જમીન વગરના ખેત-મજૂરો છે.

૨૦ „ પાસે થોડીઘણી પોતાની જમીન છે.

૧૦ „ પાસે ચોટાતાં ટોર છે.

૮૩ „ દેવામાં ફૂંચેલા છે. તેમાંથી ૫૪ ટકા જેટલું દેવું લગ્નનું છે.

૨૫ „ વ્યાજનો દર હોય છે.

૬ જણ સામાન્ય રીતે કુટુંબમાં હોય છે

૫૫ ટકા લોકોની માયાદીક વાર્ષિક આવક

૩. ૨૫૫ સુધી છે અને ૨૦ ટકાની

આવક ૨૬ થી ૫૦ સુધીની છે.

સહેજસાજ ફેરફાર સાથે આ સ્થિતિ ગુજરાતના બીજા આદિવાસીની પણ છે એમ કહેવાય. તેમનો મુખ્ય ધંધો મજૂરીનો છે. કેટલાક લોકો ખેતી કરે છે

પણ એ મોટે ભાગે માલકી-હક વગરની જમીનમાં કરે છે. શહેરમાં કે શહેરની આજુબાજુ રહેતા લોકો કારખાનાંમાં પણ કામ કરે છે. ગામડામાં સામાન્ય રીતે એ લોકોને ઊતરતા દરજ્જાનું શ્યાનિક અનાજ માંડ માંડ પેટનો ખાડો પુરાય એટલું મળતું હોય છે. અનાજની અને ખાસ કરીને ખોરાકનાં તત્ત્વોની ઊણપ દૂર કરવા તેમને માંસાહારનો આશરો લેવો પડે છે. સામાન્ય રીતે ઘેટાં બકરાં અને કેટલીક વાર પાડાનું તેમ જ સસલાં, શિયાળ, કુકર, વાંદરાં વગેરેનો શિકાર કરી તેનું માંસ તેઓ ખોરાકમાં વાપરે છે. તે ઉપરાંત મરઘાં, બતકાં પણોને તેનું તેમ જ શિકારમાં મળેલાં પક્ષીઓનું માંસ પણ ખાય છે. મરઘાં બતકાં ખાસ કરીને ઇંડાને માટે પાળે છે. આ પક્ષીઓ તેમને કામવેતુ જેવું કામ આપે છે. સમુદ્રકિનારે કે નદીની પડોશમાં રહેનારા લોકો માછલાંનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે આ બધા ખોરાકની સાથે દારૂતાડી પણ હોય છે. હમણાં હમણાં એ લોકોમાં આ પીવાનો રિવાજ પણ વ્યાપક બન્યો છે.

આપણે ત્યાં ગરીબીની એક કહેવત છે કે ‘ગામમાં ઘર નહિ અને સીમમાં ખેતર નહિ.’ બરાબર આ

જ પ્રમાણેની મરીબાઈ એ લોકોમાં પ્રવર્તે છે. ઘણા જ મોટા બાગના લોકો પાસે રહેવાને માટે ઘર હોતાં નથી. શેઠ કે મલિકની જમીનમાં નાનું સરખું 'ઝૂંપડું' બાંધીને તેઓ રહેતા હોય છે. પરંતુ અંતી નાની સરખી ઝૂંપડીમાં પણ નિરાંતે સુવાનું તેમના નસીબમાં હોતું નથી. પોપ માસની કડકડતી ઠંડી હોય કે બાદરવાની ભરગળના હોય, પરંતુ એતીને માથ તૈયાર થતો હોય ત્યારે સશક્ત પુરુષોને અને કેટલીક વાર આખાજનક સઘળાં સ્ત્રીપુરુષોને સીમમાં જ રહેવાનું હોય છે. જેમની પાસે પોતાની માલકીનું ઘર હોય તેમને પણ કામઘંઘા માટે બહાર રહેવાનું હોય છે. વળી માલિક પોતાની જમીનમાંથી કુવારે ઘર તોડાવે તે પણ કહી ન શકાય. એટલે હંમેશાં બે દિવસમાં તોડી શકાય અને બે દિવસમાં ફરીથી 'ખડું' કરી શકાય એવી સગવડવાળું 'ઝૂંપડું' બાંધીને એમને રહેવાનું હોય છે.

કામ કરતી વખતે અમરવડ ન પડે એવાં ટૂંકાં અને ઢીલાં કપડાં તેઓ પહેરે છે. પુરુષો ટૂંકાં ઘેતિયું અને બંદી તેમ જ ટાઢ અને તાપ બનેથી રક્ષણ કરી શકે એવો સાદો પહેરે છે. સ્ત્રીઓ યોગા કે કાંચળી અને રથાનિક રિવાજ પ્રમાણે સાલ્લો, ચણિયો અને ઝોદણી અથવા ધાધરો અને ઝોદણી રાખે છે. બાળકોને તો મોટી ઉંમર સુધી નાગાં જ ફરવાનું હોય છે. કેટલાક છોકરાઓ લંગોટી વાપરે છે. નાની છોકરીઓને નાના ચણિયો કે ધાધરી કોઈક વાર મળે છે. કેટલીક જગાએ મોટા પુરુષો પણ મોટી લંગોટી જ પહેરે છે. આ રિવાજ એટલો બધો ઘર કરી બેઠો છે કે રિયતપાત્ર પુરુષ રેશમી કોટ પહેરતો હોય છતાં નીચે તો લંગોટી જ પહેરે છે. આટલાં ઝોલાં કપડાં પણ તે મરીબાઈને કારણે અને કેટલેક અંશે સ્વચ્છતાના બાનને અભાવે સ્વચ્છ કે સાંધીને પહેરી શકતાં નથી. આને લીધે કેટલીક વાર તો એ લોકોને દેખાવ ઉપસા વર્ગોનાં છોકરાઓને જવાવહ યઈ પડે એવો હોય છે.

શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ સંપૂર્ણ હોવા છતાં પણ એ વર્ગ આર્થિક બાંસમાં એટલો બધો સપડાયો છે કે તે આને લગભગ ગુલામી અવસ્થામાં

જતી રહ્યો છે. દરેક સ્ત્રી અને પુરુષ નાનાં બાળકો તેમ જ વૃદ્ધો પોતાની શક્તિ ઉપરાંત આખો દિવસ કામ કરે સારે માંડ માંડ રોટલો પામે. સખતમાં સખત કામ કરવાનું, તોયે મજૂરી ઝોલામાં ઝોલી. લણણીવાવણી જેવી ખાસ ઝગત આદ કરતાં પુરુષને આ ભેંધવારીમાં બાર આના કે રૂપિયો અને સ્ત્રીને છ કે આઠ આના મજૂરી મળે છે. સુરત વિભાગમાં ધણેબધે કેકાણે મજૂરીના પૈસા રોકડા ન આપતાં અનાજ આપવાનો રિવાજ છે. અનાજ છાપેલાં કાટલાંથી જ આપતું એવું નથી. અનાજ ભરવા માટે ખેડૂતમાલિકો માપનું વાસણ રાખે છે અને તે અડધું, પોણું કે પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે ભરી આપે છે. આ રીતે આપતાં પાંચ શેર ગણાતા અનાજમાં ફક્ત ત્રણશર શેર જ અનાજ મળે છે. સ્ત્રીઓને સામાન્ય રીતે ઘર-કામની મજૂરી હોય છે અને તે બદલ તેમને ઘણી વાર રધિયું અનાજ વાસી, ઓળૂંદું મળે છે. સખત મજૂરી કરનારને રોજની મજૂરી માંડ માંડ રોજ પૂરી પડતી હોય છે. તેમાં જો બેકારી આવે કે માણસ અચકત બને, તો કાં તો કડકા કે કાં તો દેવું કરવું પડે છે. વહેવારમાં આ ભેંમાંથી બીજો રસ્તો જવાનું જ લોકો પસંદ કરે છે. આ રીતે કાયમ દેવું થતું હોવાથી દેવું પનાવવા તેઓ અચકત બને છે અને દેવું કાયમ વધતું જ જાય છે. વળી લગ્ન-પ્રસંગે એક માણસને સોથી દોઢસો રૂપિયા દેવું કરવું પડે છે. આ દેવું તો તે કદી પતાવી શકતો જ નથી. સુરત વિભાગમાં ખેડૂતો દુબળા નામની જાતિના આદિવાસીઓને હાળી તરીકે રાખે છે. લગ્નપ્રસંગે ખેડૂત એક દુબળાને ખર્ચ આપે છે. તે બદલ તેને ત્યાં હાળી રહીને તેણે કામ કરવાનું હોય છે. ફરાવેલા દરે તેમને મહેનત બદલ અનાજ આપવામાં આવે છે. સ્વતંત્ર મજૂર કરતાં દવામાલિક રીતે જ એમની મજૂરી ઝોલી હોય છે. આ દેવું મરતાં સુધી તે ભરપાઈ કરી શકે જ નહીં; ઊલટું વધે. જોકે ચતુર માલિક એની પાસે કેટલાયે મહાં કામ કઢાવી લે છે પરંતુ અંતે તો ચોપડો દેવું જ પોકારે છે. સંજોગવશાત આવા હાળીઓના વિક્રય પણ થાય છે. કામ ન હોય તો માલિક તેને કામ આપવા બંધાયેલો

નથી હોતો. પરંતુ કામ હોય ત્યારે હાળાએ ફરજિયાત કામે આવવું જ પડે છે. તેની ઓળખ પણ માલિકને ત્યાં કામ કરવું પડે છે. છોકરાને પણ દોર ચરાવવાનું કે એવું બીજું કામ કરવું પડે છે. ઉત્તર ગુજરાત અને ખીંત કેટલાક ભાગમાં આવા લોકો સ્વતંત્ર મજૂરી કરે છે. તેમની સ્થિતિ પણ હાળા લોકો કરતાં સારી નથી. તેઓ સ્વતંત્ર છે પરંતુ તેમની સ્વતંત્રતા મેં આગળ જાણ્યા બાંધીને હરિયાણામાં છોડી દીધેલા દોર જેવી જ છે. જે લોકો ખેતી કરે છે તેમની સ્થિતિ તો વળી વધારે કફોડી છે. સામાન્ય રીતે છેલ્લી જાતની, ગિતરતા કસતી જમીન તેમની પાસે હોય છે. સખન મહેનત કરીને તેમાંથી પણ તેઓ સારી સરખી બિપજ કરી શકે છે. પરંતુ માત્ર તૈયાર થયેા કે શાકુકાર બીજેલા જ હોય. દેવા પેટે એને લગભગ ગયેા જ માત્ર આપી દેવાનો હોય છે. પોતાને પેટે ખાડા હોય તે પૂરવા તે બીજીને માત્ર લે છે. આ માત્ર તેણે બીજી પાકની મોસમમાં દોડા કરીને આપવાનો હોય છે. જે બી માટે અનાજ લાવે તો તે બમણું કરીને આપવાનું હોય છે. એટલે જરૂરિયાત નેટલું જ વાપરવા છતાં અને તેટલું જ લેવા છતાં દેવું દોડું કે બમણું જ વધતું જાય છે. જે લોકો સદ્-ભાગ્યે આવા દેવામાંથી મુક્ત હોય તે પણ દીર્ઘ-દષ્ટિના અભાવે કે દારૂતાડીના કેશમાં કે લાલચમાં પેદા કરેલો માત્ર ગમે તે ભાવે વેચી મારે છે અને એ રીતે દરિદ્રી અને દેવાળિયા બને છે. આ બધું બેતાં કહી શકાય કે એ લોકો દેવામાં જન્મે છે, દેવામાં જ જીવે છે અને દેવામાં જ જાય છે. આ રીતે તેમનું સમગ્ર જીવન શૈક, શાકુકાર કે ચરાખ-વિકેતાની હથેળીમાં નાચી રહ્યું છે ઘણી વાર આ ત્રણેનાં કામે એક જ વ્યક્તિ કરે છે. મોળશોખમાં પડેલા માણસો આર્થિક દષ્ટિએ પાયમાલ થયેલો એક વર્ગ કર્યે તો એ કલ્પનાથી પણ બે કદમ દૂર રહેતો હોય એવો આ વર્ગ છે.

કેળવણી અને સમાજરચના

આટલી બધી આર્થિક તંગી ભોગવતો વર્ગ કેળવણીમાં તદ્દન પાછળ રહે એ તો કોઈને પણ

સમજાય એવી વાત છે. ભાગ્યે જ આને સંકેતે એક ટકો ભણેલાનો — સહી કરનારનો — નીકળે. પણ જ્યાં આગળ કેળવણી ફરજિયાત થઈ છે ત્યાં પણ એ લોકો છોકરાને ભણવવા કરતાં દંડ ભરી લેવાનું પસંદ કરે છે. કહો કે તેમને પસંદ કરવું પડે છે.

એમની સમાજરચના દયાજનક છતાં રમૂજ અને ચિંતનપ્રેરક છે. આદિવાસી નામે ઓળખાતા આ વર્ગમાં નાની મોટી ૨૪ પેઢા ન્યાતો છે. રાટીવડેવારમાં આ ન્યાતોને આપસમાં કોઈ જાનતો વાંધો નથી પરંતુ ભેટીવડેવાર સમયે તો એકબીજાને તેઓ વિધર્મી જેવા જ ગણે છે. આ ન્યાતોમાં મુખ્યત્વે ભરૂચ-પંચમહાલના બીલો અને સુરતના દૂબળા, નાપકા અને ચોંધરાનો સમાવેશ થાય છે. સામાજિક રિવાજો તો દરેકના લગભગ એક સરખા જ હોય છે. ગામથી થોડે દૂર એ 'લોકોનો વાસ હોય છે. એક જ જગ્યાએ અને કેટલીક વાર ગામની આજુબાજુ બે તથા જગ્યાએ આવા વાસો હોય છે. સમૂહમાં રહેવાનું ન મળે અને છૂટાં છૂટાં ઝૂંપડાં બાંધવાં પડે તો પણ એમને કશો વાંધો આવતો નથી. સંગઠન જેવી વસ્તુ એમને જોઈને જ દૂર ભાગે છે. છતાં એમની પંચ વ્યવસ્થા ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જ્યારે આપસમાં જયકો થાય ત્યારે તેનો નિકાલ આ પંચ કરી આપે છે. એમનામાં પ્રતિષ્ઠિત ગણુતા લોકોનું પંચ બને છે. સંખ્યાની કોઈ પણ મર્યાદા એમાં નથી. આ પંચને એકમાત્ર સત્તા સામાજિક બહિષ્કારની હોય છે. પરંતુ જનમંદીપ કે ફાંસીની સત્તાથી કદી પણ ન ડરતા લોકો આ પંચ આગળ ગરીબ ગાય જેવા જતી જાય છે. કાંજ્યામાં મુખ્યત્વે ચરે, એકત્વે કરીને છૂટાછેડાનો જ હોય છે. તે બાબતમાં પંચનો સુક્રોહો સર્વમાન્ય હોય છે. આ પંચ ગુનેગાર પક્ષ તરફથી સામા પક્ષને ખર્ચની રકમ અપાવે છે. ન આપે તો ન્યાનજહાર. પોતાની મહેનત બદલ 'પીવા' નેટલું લે છે. આગળ પાછળની એને કશી સત્તા નથી. કશામાં એ માથું મારવું પણ નથી.

— ચાણુ]

‘નિદાર્થી’

શિવાજીની બાળસખી કૂકડી

તાર્કિક ગાયેલી વિયોગની છેલ્લી લાવણી સાંભળી અને નારાયણગામ છોડ્યું. મારા હૃદયમાં આનંદની એક અપૂર્વ લહેરી દિલોળી રહી હતી. શિવાજી મહારાજના જન્મસ્થાન તરફ અને પવન-પાવડીને લેને દોડી રહ્યા હતા. મીનનેરનું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું અને ગર્વ લેવા જેવો ઇતિહાસ જેના કણેકણમાં અંકિત થયેલો છે એ ભૂમિનું દૃશ્ય અમારી આંખો આગળથી સપાટાબંધ ચાલી જવા લાગ્યું. મારી કલ્પનાની આંખ સામે શિવનેરી, જિન્નબાઈ, બાળ શિવાજી ને દાદાજી કોંડદેવ એટલાં સજીવ ચર્ચને ભેદાં હતાં.

હવે મેં વાતાવરણમાંથી ઘણા શબ્દો જિંદગી લેવા માંડ્યા હતા. પેલા ગુજરાતી સાથીદાર ગુજરાતી ભોક્ષતા પણ ઉચ્ચારણ તદ્દન મરાઠી કરતા. ‘ગુજરાતી’ ‘મોણ’ ‘જવાનું છે’ એવું ભોક્ષતા ને મને રમૂજ પડતી. લોકોની બાયા, કંઈક પહેરવેશ અને શેડા પ્રાકૃતિક દૃશ્યના ફેરફાર સિવાય મને અહીંના લોકોમાં ગુજરાતથી કંઈ જુદું દેખાયું નહોતું.

હેવટે જુનર આપ્યું. . . . ગામનું બંધારણ પાટણ જેવું, પણ પ્રાકૃતિક દૃશ્ય અદ્ભુત ! લેજુદ્રિ, મનમોહા ને શિવનેરી એ જલ્લા, વિષ્ણુ ને શિવ જેવા ત્રણ ત્રિફૂટ એ પ્રાચીન નગરની રક્ષા કરી રહ્યા છે. જુનર અસંત પ્રાચીન શહેર છે. જુનરને. એટલે જૂનું નગર. પણ તે જૂના નગરનું નામ તેવ પડેલાં શું હશે તે તો એકવી લાં વહેતી નદી જ જાણે છે અથવા તો કંઈક એ ત્રણ કુંગરો કહી શકે એમ છે. જુનરની બંધી પ્રાચીનતાનું સત્ત્વ તો એમણે જ સાચવી રાખ્યું છે.

કલ્યાણ, શુપૌરક, ચીક ને ભડચ સાથે દેહને વેપાર સબાદ્રિ બેડીને મેં માર્ગે થતો. એમાંના નાણેઘાટથી જિતરાં જ સૌથી પ્રથમ પી! આ જુનરની છે. નાણેઘાટ જિતરાં મુસાફરોના વિસામા અનેક રાજ્યોએ બાંધેલા ને તેની સ્મૃતિ રાખવા માટે ત્યાં શિલાલેખો કોતરેલા મળે છે. વળી જુનરના ત્રણે કુંગરોમાં બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણ ધર્મના વિહારો,

ગુફાઓ ને લેખો મળે છે. શિવનેરી જ શિવાજીની બાળકીવાનું વાત્રાધામ છે ત્યાં પણ તેથીયે ઘણા પ્રાચીન અવશેષો પણ છે. નાણેઘાટનો શિલાલેખ તો હિંદુઓમાં બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિનો સૌથી વધુ જૂનો શિલાલેખ ગણાય છે. પુલોમાળી ને નહપાનની રાજધાની જુનર હતું. પ્રતિષ્ઠાન-પેઠણ જેવી જ એની પણ મહત્તા હતી. મુસલમાન કાળમાં પણ અહમદનગર તૂટ્યા પછી એનું મહત્ત્વ વધ્યું. અને પછી શિવાજીને જન્મ જુનરના જ શિવનેરી કિલ્લામાં થયો. આ પ્રાચીન અર્વાચીન નગર કૂકડીને ઉત્તર ને દક્ષિણ કિનારે વસેલું . . . અને જુનરમાં પેણ ત્યારે એટલી જ માહિતી મારી પાસે હતી.

અને જુનરમાં પણ એક ગુજરાતી ભાઈના જ મહેમાન બન્યા. પણ અમારે ભોલાનું એટલું બધું હતું કે માત્ર જમવા આવવા સિવાય અમે ભાએ જ ઘરમાં પેણ હોઈ શું. અમે ઘણુંઘણું રખડ્યા. . . . આસપાસના બધા જ કુંગરોની ગુફાઓ બોઈ, શિલાલેખો વાંચ્યા ને લેંડીને વહેળો ઓળંગી શિવનેરી પણ ધરાઈ ધરાઈને ભેળું. તે વખતે અમારી સાથે આવેલા વૃદ્ધ શિવાજી ને જિન્નબાઈ રમરણ કરાવતે કરાવતે ને તેમનાં રચનકો બતાવતાં કહેલી એક કવિતા તો આજે પણ મારા કાનમાં યજ્ઞના જ કરે છે :

જશી અંપકેશી ખુલે કુલ્લ નઈ
બલી શોભશી ન્યાસ ન્યા જિન્નઈ
જિએ કીતિયા અંબુ જંબુદિપાલા
કરી સાડલી માકલિસી મુલાલા.

વાતે ચડેલો વિદુષ કહે : શિવાજી મહારાજની મુદા પર લખેલું હતું :

“પ્રતિવર્ત્ત્વદ્વેષેવ વર્ધિષ્ણુવિદ્યવંદિતા !

ચાહસુનો : શિવસ્યૈવા મુદા મદાય રાજતે ॥”

મને એ મુદાલેખ ખૂબ જ ગમતો હતો ને યાદ હતો અને રાજરામે કોતરાવેલા શબ્દો પણ હું જાણતો હતો એટલે મેં એને કહ્યું, ‘નિહુ’ રાજરામે પણ શિવાજીનું અનુકરણ ક્યું હતું.

“શ્રીધર્મવદોક્તિતારોષમર્મા દાદારયોરિવ ।

રાત્રારામરુપ મુદૈષા વિશ્વવંશા વિરાજતે ॥”

આમ શિવાજી મહારાજ વિશે અને ઉત્સાહમાં આવી જઈ ખૂબખૂબ વાતો કરતા હતા. પણ મને થયું, શિવાજીના બાલ્યકાળ વિશે ઇતિહાસકારોએ પૂરતું લખ્યું નથી. શિવનેરી પરના અવશેષો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા છે. શિવાજીને જ જન્મસ્થાને, એમનો જન્મ થયો હતો એ ઓરડાની જ સામે એક મસીદ છાતી કાઢીને બેસી રહી છે.

એટલામાં મારી નજર ડાબા હાથ પર જરા દૂર વહી રહેલી નદીની આખી પટ્ટી પર પડી.

“શિવુ! આ કૂકડી જ એ બહુ ઝંઝી તોડે. ખીણું કોઈ જ નહીં.”

કૂકડીનું નામ સાંભળતાં વિઠ્ઠુ ખીલ્યો: “હા ને પુર આગળથી એ નીકળે છે. ત્યાંથી માંડીને તે અહીં સુધીના બધા પ્રદેશ પહાડો ને જંગલોથી ભરેલો છે. આ જ સ્થાનોએ શિવાજીને પ્રેરણા આપી હશે. . . .”

“આ કૂકડી ત્યારે તો શિવાજીની બાળસખી”. મેં કહ્યું, “એ બન્ને ભાઈબહેન સંતાકૂકડી રમતાં હશે એટલે જ એનું નામ કૂકડી પડ્યું હશે?”

હું હિંદીમાં બોલતો હતો તે વિઠ્ઠુ સમજતો ને ઉત્તર આપતો મરાઠીમાં ને ચિગનલાલ એના દુબાણિયા બનતા.

પછી વિઠ્ઠુએ કૂકડીના જીવનની વાતો કરવા માંડી અને છેવટે એણે કહ્યું:

“ભયંકર સુન્દર આદે!”

ભયંકર ને સુન્દર એ એ શબ્દો સાથે બોલાતા સાંભળી મને આશ્ચર્ય થયું. પણ મરાઠીમાં ભયંકરનો અર્થ ખૂબ થાય છે એમ મેં જાણ્યું ત્યારે સાચે જ મને ભયંકર આશ્ચર્ય થયું.

અમે જુનનરમાં અનેક ગુજરાતીએને ત્યાં ફર્યા ને તેમનાં જીવન નિહાળ્યાં. ત્યાર પછી કૂકડી ઉપર ઉત્તરેશ્વર, પાતાલેશ્વર ને હાકુરદાર પણ જઈ આવ્યા.

ખીજે દિવસે અમે કૂકડીનું મૂળ જોવા માટે નીકળ્યા. પુર જુનનથી બાર જ માર્ગદિ હતું.

નાણેઘાટ પાસે ચાવંડથી પશ્ચિમે બે માર્ગદિ પાંચ આવેલું હતું. કૂકડીનો આ બાર માર્ગદિનો પહાડો, ખડકો ને ઘાટ જંગલોથી ભરેલો હીરડી છોડવા પછી તો અત્યંત રમણીય આવવા લાગ્યો. ક્યાંય ક્યાંક ખાલી ક્યારે ખેતરો પણ આવતાં. કૂકડીની આ ખીણ સાથે રમણીય હતી — ભયંકર રમણીય હતી.

તેમ જ ભયંકર ને રમણીય હતી. રસ્તામાં જ લંગોટિયા મળતા એ અમને જોઈ બિલા રાં અંદર અંદર કંઈક વાતો કરતા અને હસીને નિરપેક્ષ થઈને ચાલ્યા જતા. આ જ સ્થાને પોતાની બાળસખી કૂકડી સાથે શિવાજી સંતાતો બેસ્યા હશે, સૌથી પહેલાં અહીં જ લંકાકેસ જન્મ હશે, અને ઔરંગઝેબ સાથે સંતાકૂકડીનું પણ જંગલો ને કરાલ પહાડોમાં છુપાઈ જતી પાછી દેખાઈ આવતી નદીએ જ શીખવ્યું હશે.

રસ્તામાં કહેડીના ઝાડ પર અમે ત્રણેય જણે લખ્યાં. મેં કહ્યું, “આ ઝાડ જીવશે ત્યાં સુધી આ અમર. જે દિવસે એ કોઈ જલ્દાદની કુહાડ બોગ થઈ પડશે ત્યારે આપણે પણ કપાઈ જવાના.

એક બાળુ ચાવંડ ને ખીજ બાળુ શંભુ યજ્ઞ ઘાટ ને ધનધોર જંગલ! વૃક્ષોને બધાંને હું બોળખ હતો જ; પણ વેલીઓ અને હંસરાજ મને આકર્ષતાં.

દક્ષિણ બાળુએ શિરોળીના પહાડ ને પાંચ મેહેન્દોલા ને શિવદોલાના કુંગરો આવી રહ્યા હ નહીં તો સાંકડી ને સાંકડી થયે જતી હતી. તેવા આંખા ને કરંજની ઘટામાં ભગવાં ધન બેસતી દેખ છેવટે અમે કૂકેશ્વરના મંદિરમાં પહોંચી મ નહીંને કિનારે આ શિવાલય આવેલું છે. અ મૂર્તિઓ પણ છે. એ મૂર્તિઓની પૂજા એક કે કુકળ કરે છે. મહાશિવરાત્રીએ મેળો ભરાય છે.

અમારે હીક હીક ચાલવું તો પડ્યું પણ કેટલેક એક અવજુનીય શેખા જોવાને લાભ પણ મળ્યો. અહીંથી થોડેથી દૂર કૂકડી અનેક પહાડોમાં પાણી લઈ ચાલી આવે છે.

પછી અમે નાણેલાટ પાસે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ જીવનનો કિસ્સો જોઈ જીવનર પાછા વળ્યા. ફૂકડી તો જીવનરથી પિપળવંડી બાજુએ ચાલવા લાગી. વિહુએ કહ્યું :

“એ નદી જ જીવનરને પાણી પાપ છે. પિપળવંડી સુધી તો આખા જીવનર તાણુકને હસતો કરી મૂકે છે, પછી અહમદનગર જિલ્લાના પારનેર

તાણુકમાં વહેવા. માંડે છે અને ઘોડ શિવર પડે એ તે પડેલાં એમાં બળી નાપ છે.

જીવનર, શિવેરી ને શિવાજીનાં એ રમરજો, ફૂકડી ને એનો લીલા વિસ્તાર, વિહુ ને ચિમનલાલ — જીવનરમાં જ રહી ગયાં. ને મેં જીવનરથી પૂના જતી મોટર પકડી.

શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

અશૌચની આપણી પ્રાચીન કુટેવો

સરિયામ રસ્તા પર, સાર્વજનિક જગ્યાઓએ તથા જગ્યાઓ પર ગંદકી કરવામાં આપણા લોકોને મૂગ કે રામ યા રોગ ઇત્યાદિની કશી અરેરાટી કે ભય નથી થતાં, એમ સામાન્યપણે કહી શકાય. આ બાબતમાં આપણી લોક-કેળવણીમાં એક રાષ્ટ્રીય ખોડ જ રહી ગઈ છે, એમ પણ લાગે છે.

આપણા લોકોની આ ટેવ એટલી જૂની છે કે, તે સામે મનુસ્મૃતિ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોને પણ મના કરતા સ્લોકો લખવા પડ્યા છે; અને તે માટે દંડની હિમાયત કરી છે, એ એક સામાજિક ગુનો ગણાયો છે. જેમ કે,

મનુસ્મૃતિ: (૯. ૨૮૨-૩) કહે છે —

સમુત્સજેદાજમાર્થે વક્ત્રમેધમનાપદિ ।

ન દ્વૌ કાપાંકર્ણં દવાદમેશ્વે નાતુ શોષયેત્ ॥

(પોતે સાએસમે હોવા છતાં જાહેર રસ્તા ઉપર નરક વગેરે અપવિત્ર પદાર્થ નાખે તેના એ કાપાંપણ દંડ કરવા, અને તરત તે અપવિત્ર વસ્તુ તેની પાસે હિપાડવીને તે જગા શુદ્ધ કરાવવી.)

અપદ્મતોડવા શુદ્ધો વર્મિગી વાલ દ્વ વા ।

પરિમાપગમદ્વિત્ત ત્વ શોષમિતિ સ્થિતિ: ॥

(પરંતુ રોગી વગેરેએ ગંદકી નાખી હોય, તો શિંશા ન કરવી, પણ તાપ્તી આપવી અને પેલી ગંદકી સાફ કરાવી લેવી.)

શુદ્ધસ્પતિસ્મૃતિ: (૧૯. ૨૭-૮) કહે છે —

યાન્ત્યાયાન્તિ જના દેન પશવધાનિદારિતા: ।

તદુચ્યતેં હંસરણં ન રોદધ્ય તુ કેનચિન્ ॥

યસ્ત્ર સંકરં શ્વત્રં વૃશ્તારોગમેઽથ વા ।

કામાતુરીયં કુર્વાચ તસ્ય દળસ્તુ માયકઃ ॥

(ઢોર તથા માણસો જે રસ્તે છૂટથી જતાંઆવતાં હોય, તેને સંસરણ કહે છે. આ સંસરણમાં કાઈએ રોકાણ ન કરવું. તેમાં જે જાણી જોઈને ઝાડ વાવે કે ગમે તેમ ઝાડે કરી બગાડે તેને એક માયક દંડ કરવો.)

અને જ મળતો સ્લોક વિષ્ણુ (૫. ૧૦૬)માં મળે છે. મૂળ મળ્યું નથી. તેનો અર્થ છે —

જે કાઈ સરિયામ રસ્તા કે વાડી યા બાગબગીચા કે જગ્યાએ વગેરે શૌચ જઈને કે બીજી રીતે ગંદાં કરે તેનો ૧૦૦ ‘પણ’ દંડ કરવો અને તેણે તે ગંદકી સાફ કરવી.

આમ, હજારો વરસની પહેલી આ કુટેવ છે — એમ કહી શકાય. તેથી જ લોકરૂઝિ એ વિષે જડ બની ગઈ છે. અને આથી જ આ વિષેનો સુધારો કરવામાં સુધારકો ઝડ ને ઝાઝા ફાવતા નથી. પણ તેમાં સખ્ય પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ. ગાંધીજીની વર્ધી-શિક્ષણ યોજના સફાર્થ અને સ્વચ્છતા તથા આરોગ્યની ટેવો પર ભાર મૂકે છે, તે પાછળ આ એક મોટી રાષ્ટ્રીય કુટેવને સુધારનાપણું રહેલું છે, એ જરોર જ્યાંજ્યાં હોવું જોઈએ. એને માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન શિક્ષણ દ્વારા કરવો હોય, તો નિઘાર્યાંએ આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, રોગ ઇત્યાદિનું વિજ્ઞાન સીધું આસપાસના પ્રત્યક્ષ જીવનના અનુબંધમાં મળવું જોઈએ. અનુબંધ અથવા ઉદ્યોગ અને જીવન મારફતે શિક્ષણની પદ્ધતિનો અર્થ આ રીતે ઘટાવવો જોઈએ.

વનસ્પતિશાસ્ત્રની પરિભાષા

[એ, ૧૯૪૮ના અંકથી આગળ ચાલુ]

Carducis કમ્પાઉન્ડ, ફૂલ બિંધડાની સાથે જ વનની પાદરીઓ ખરી પડતી હોય તે તે વન કામચળાંક વચ્ચે કહેવાય ફૂલ દરમિયાન બાદ તે પાદરીઓ ખરી પડે તેવું વન છત્તલ (deciduous) કહેવાય બે પાદરી કાયમ રહીને વચ્ચાડતો તે વન કાયમી (Accrescent) કહેવાય

Calyx વચ્ચ, ફૂલની બેમણી ઉપર ચાર પ્રકારની પાદરીના કૂણા હોય છે તેમણે છે બહારનું કૂણું છે તે વચ્ચ (calyx) કહેવાય છે

Calyptrigen ટોચનજીવ વનસ્પતિમાં ખાસ કરીને જે જે ભાગ વૃદ્ધિ પામતા હોય છે તે તે ભાગમાં વર્ધનશીલ કોષ (Meristemic cells) રહેતા હોય છે વૃદ્ધિ થવાના સમયે આ કોષો સતેજ બની નય છે અને તેમણે કડપથી વિભાજન થવા માટે છે વિભાજન ઠી ઠી રીતે આગળ વધા બાદ આ કોષો ત્રણ મહત્ત્વના ગોઠવાઈ નય છે આ મહત્ત્વના બાદિવજીવ (Histogen) કહેવાય છે બાદિવજીવનું છેક બહારનું મહત્ત્વ તે ચર્મજીવ (Dermatogen) કહેવાય છે છેક અંદરનું નળાંક મહત્ત્વ તે નયનજીવ (Plerome) કહેવાય છે આ બે મહત્ત્વ વચ્ચેનું મહત્ત્વ પરિમજીવ (Petiblem) કહેવાય છે

વનસ્પતિના મૂળને ભાગ વૃદ્ધિ પામતા હોય ત્યારે વર્ધનશીલ કોષો ઉપરના ત્રણ મહત્ત્વ સિવાય એક વધારાનું મહત્ત્વ રહે છે તે મહત્ત્વ ટોચનજીવ (calyptrigen) કહેવાય છે તેમાંથી મૂળની બેમણી કે ટોચ (root cap) બને છે

Campilotropus વંકિ (નુઓ Amhitropus)

Capsular fruit પીંડગતા ફળો, ફૂલમાં એ જ સ્ત્રીસ્તર હોય, અને કવચિત્ વધારે સ્ત્રીસ્તરો હોય અને તે બેઠાઈ બેઠા હોય, તેવા એ જ ફૂલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ફળ તે છાત્ર ફળ ગણાય સાદા ફળના મુખ્ય વિભાગ બે છે ૧ સૂ. ફળ અને ૨ ગરવાળા ફળ સૂ. ફળના મુખ્ય ત્રણ પેઠા વિભાગ છે ૧' છોડા ફળ (Achenial) ૨ પીંડગતા ફળ (capsular) ૩ મગફળાં ફળ (Scpizocarpic)

છડાવાતા ફળોમાં બધા છડાવા જ હોય છે એમ નથી હોતુ છડાવાતા ફળોનું ખાસ લક્ષણ એ હોય છે કે તે બધા પાકે ત્યારે ફટિ છે આમાં મ્પાસ, આકા, ખસ ખસના ફળ પણ આવે મોગરી પણ આવે અને બીજા ચોળાફળી, તુવેર & નો પણ સમાવેશ થાય તેથી બધા છડાવાતા ફળના પણ પેઠા વિભાગ પાડવામાં આવે છે

કેટલા ફળને એક ધાર અગર એક સળ હોય ત્યારે ફળ પાટે ત્યારે આ સળ નીચે બીજા કોઈ કે તેને ત્રાટ પડે નહિ ફાટવા પછી જેમ પેટી મિલ ઉપર બિંધે તેમ તે ફળ પડેાણુ થાય અને અંદરના વેસાય આવી ભતના ફળોને જ્ઞનચી (follicle) કહેવાય આડાનું છડણ એ એકસણુ ફળ ગણાય

છડાવાતા બધા બીજા વિભાગમાં મોટે ભાગે થ આવે છે એનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે, એને બે બે ધાર કે બે સળ હોય છે અને તે બધા ત્યાંથી ફટિ છે તુવેરશીંગ, ચોળાફળી, ગુવાર & આ વિભાગ આવે આ વિભાગના ફળ સીંગ અગર તે વેલગા કહેવાય

છડાવાતા ફળોના ત્રીજા વિભાગમાં આ બે સિવાય તમામ ફાટનારા ફળો આવી નય છે તેમાં કેટલાકને મરતા વધારે સળ હોય છે અને તે બધા સળે ફટિ (બીડા) ત્યારે મરતાકમાં સળ હોતા જ નથી અને એ સિવાય ફટિ છે આ ત્રીજા ભતના ફળમાં ફાટવા કોઈ નિશ્ચિત પદ્ધતિ નથી તે બધાને વજીવ (Capsules) કહેવાય છે ખસખસના ફળ, બીડા અ કપાસના ઠાવા એ બધા આ ત્રીજા પેઠા વિભાગમાં આવે

Carnivorous (plants) જીવમશી

Carpel સ્ત્રીસ્તર, ફૂલની બેમણી દરતા ફૂલપાદરી કૂણામાં છે અંદરનું કૂણું નારીવાસ (Gynecium) કહેવાય છે આ નારીવાસમાં એક અગર વધારે સ્ત્રીકે હોય છે સ્ત્રીસ્તરને છેક ઉપરની ટોચને ભાગ કા (Stigma) કહેવાય છે છેક નીચેનો ભાગ મજાદ (ovary) સાથે બેઠાયેલો હોય છે, અને વચમાં બાતણું તે કાન્ત (style) કહેવાય છે

Caryopsis પન્થકલ, સાદા ફળોમાં સૂમ ફળ મુખ્ય વિભાગ છોડ ફળોનો (Achenial fruits) આ વિભાગના બધા ફળો સૂમ, પાક્યા બાદ ભતે ફ નહિ તેવા અને એ નીચવાળા હોય છે આવા તમામ છડાફળો પાક્ય પેઠા વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે તેમાં પડેલા વિભાગના ફળ જ્ઞનજીવ (Achene) કહેવા છે અને બીજા વિભાગના ફળ કયોજ (cypsel) કહેવા છે આ બંનેમાં પ્રથમના ફળો છોન્ અડનાસમાં અ બીજા પેઠાવિભાગના ફળો અગર અગ્રાસમાં ઉત્પ થયેલા હોય છે

છાડફળના ત્રીજા પેદાવિભાગમાં ધાન્યકલ્પ (Caryopsis) આવે છે. ધાસની નીચલાં તમામ ફળ તેમજ મોટા ભાગનાં ધાન્ય ભેગાં કે ઘઉં, મહાઈ, જીરુ, જામીરી ઇ. આ પેદાવિભાગમાં આવે છે.

છોડફળનાં ચોથા પેદાવિભાગમાં ફોળાં ફલ (nuts) આવે છે. સોપારી આ વિભાગમાં આવે.

પાંચમા પેદાવિભાગમાં કડળ અગર તેા પાંચાઈ ફળ (Samara) આવે છે. આ ફળને પાંખ હોઈને તે હવામાં આગ તેમ ઊડીને ફેલાય છે.

Cauline કાળીય; કાળ (સમાસમાં); ઝાડનાં મૂળ

અને પત્ર, ફૂલ અને ફળ સિવાયના ભાગ તે કાળ (stem) કહેવાય. ફૂલ, પત્ર, ફળ એ બધું કાળને લાગે કાળને લગતું તે કાળીય (cauline).

Chalaza ચોજડી; ફળડું દીંદું અને પીઠડું દીંદું એ બંને એક નથી. ચોજણ (ovule)ને જે બિંદુએ પીઠ વળગે તે બિંદુ નામિ (Hilum) કહેવાય. પીઠડું જે બિંદુ નામિને વળગેલું હોય તે ચોજડી કહેવાય. ચોજડીને નામિ સાથે જોડનારો ભાગ તે ચીનનાલ (funical) કહેવાય.

Cell-કોષ. -fusion કોષક્રમ. -wall કોષ ચર્મ

ખંડીલાલ ગાંધી

માસિક વિવેચન

૨૫મી સપ્ટેમ્બર

૨૫મી સપ્ટેમ્બરનો દિવસ આખા પ્રાંતમાં 'હરિજન સેવા દિન' તરીકે ઊજવવામાં આવે, એમ સુખર્ષ સરકારે ગહેર ક્યું છે. આ દિવસ અતિ નારહીય હરિજન દિન તરીકે ઊજવવા લાયક છે. કારણ કે, આ તારીખ આપણા રાષ્ટ્રીય ધર્માંગમાં પોતાનું અતેડું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

સૌને ખબર છે કે, પૂજ્ય ગાંધીજી ઈ. સ. ૧૯૩૧માં દેશના એક પ્રતિનિધિ તરીકે, કોંગ્રેસ તરફથી બીજી ગાળમેજ પરિષદમાં વિલાયત ગયા હતા. તે પરિષદમાં મુસલમાન કેમ ઉપરાંત હરિજનો પણ, પોતાને હિંદુઓથી જુદી અલગ કેમ મનાવીને, અલગ મતદારમંડળ માગતા હતા. હરિજનોની હિંદુઓથી જુદી કેમ ઊભી કરવાની આ વાત ગાંધીજીને એક બેંડા મર્મવેધી ધા સમી થઈ પડી; અને તેમણે ત્યાં આગળ જ કહ્યું,

“બીજી લઘુમતીઓએ જે દાવાઓ રજૂ કર્યા છે તે હું સમજી શકું છું. પણ ‘અસ્પૃશ્યો’ તરફથી જે દાવા રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, તે મારે મારે વળગ્યાત સમાન છે. એનો અર્થ એ જાણ લેજાવને લાયકી કરવા એવો થાય છે”

એમ કહીને તેમણે કહ્યું,

“આ કમિટી અને દુનિયા સમગ્ર જાણે છે, આને એવા હિંદુ સુધારકો છે, કે જેમને લાગે છે કે, અસ્પૃશ્યતા એ સનાતન હિંદુ ધર્મનું કલંક છે; અને એ કાલ ભૂતી નાંખવાની તેઓની પ્રતિજ્ઞા છે.”

અને આમાં મુધપરકોના પરમ નેતા તરીકે, કંજળતી આંતરડીએ તેમણે એકરાર કર્યો કે,

“અસ્પૃશ્યો મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી થઈ નહ, તે હું સહન કરું; પણ આ રીતે હિંદુ સમાજની યતી ખાનાખરાતી મારાથી સહી નહ એમ નથી એમના કહેવા પ્રમાણે તો, મામડે મામડે જ પડ્યા પડી નહ. ‘અસ્પૃશ્યો’ના રાજકીય હકોની જેઓ વાતો કરે છે, તેઓ હિંદુસ્તાનને યોગબદા નથી, અને હિંદુ સમાજ કેવી રીતે સ્થાપેલા છે તે જાણતા નથી.”

અને આમ કહીને તેમણે અંતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “તેથી કરીને, મારાથી સહી શકાય તેટલા આમહની સાથે હું કહું છું કે, આ વસ્તુનો વિરોધ કરનારો હું એકલા હઈશ તોપણ મારા પ્રાણથી પણ હું તેનો વિરોધ કરીશ.”

જનાં ખ્રિદિશ વડા પ્રધાને તો હરિજનોની જુદી કેમ ગણી અલગ મતદારમંડળ આપવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. ગાંધીજી તે વખતે યરોડા જેલમાં કેદી હતા. ત્યાંથી તેમણે વડા પ્રધાનને પત્ર લખી, તેમાં પોતે લંડનની ૧૩-૧૧-૧૯૩૧ની સભામાં કરેલા સપયની વાદ આપી, અને કહ્યું કે, તે વચન પૂરું કરવા માટે જેલમાં પડેલા મારે એક જ રસ્તો રહે છે અને તે એ છે કે, જે મુકદ્દા ન મુધરે તો હું આમરણ ઉપવાસ કરીશ. અને તે પ્રમાણે ૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ના રોજ તેમણે એ મહાનપ આદ્યું. જો દિવસમાં દેશના લોકોએ યરોડા-કરાર જેને કહેવાય છે તે ધડી કાઢ્યો ને ૨૫મી સપ્ટેમ્બર

દેશના હિંદુ સમાજને તે સ્વીકારી હરિજનસેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ જગ વિવાદનની મરકારે સ્વીકાર્યો અને ગાંધીજીનું અનશન પર થયું.

હિંદુ મહાજનની પ્રતિજ્ઞા

હિંદુ મહાજનને માટે આ દિવસ પ્રાચીન પ્રતિજ્ઞા કથાનો દિવસ છે. ૨૫મી મે ૧૯૪૨ ૫૦ માનવીયજીની અપ્રકાશતા તથા મુશ્કેલી અખિન ભારતીય હિંદુ પરિવદ મળી, તેમાં આ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી કે (પ્રતિજ્ઞાના એ હરાનના પહેલા ખંડમાં યોગ્ય મારને બહારની આપી છે, પછી તેમાં મળ્યું છે.)

“આ પરિવદ દરાવ ને છે કે, હવે પછી જન્મને મારને કોઈને પણ અપ્રકાશતા આપશે નહિ અને આજ બગી જેમન અપ્રકાશ નજવામાં આવ્યા છે તેઓના માર્ગનિર્માણ સાવંનિર્માણ રચના અને માર્ગનિર્માણ નિર્માણના ૬૫ મે પરને બીજા હિંદુઓના નેટવા ને આગર રહેશે ને અધિકારને પહેલામાં પહેલી તમે લઈશો માન્યતા આપવામાં આવશે અને ને એની માન્યતા વહેલી નહિ મળી નથી હોય, તો તે માટેના માર્ગો માર્ગ પાર્શ્વેનના પહેલામાં પહેલા માર્ગોમાંથી એક દરો

‘વિશેષમાં એમ દરાવવામાં આવે છે’

હવેવાતા અપ્રકાશતા હવે આજ હિંદુ અનુસાર અપ્રકાશ ને સામાન્ય હા ગારીએ મદિરપ્રવેશના પ્રતિબંધ મુકાની નાખવામાં આવે છે તે ન્યાયી અને શાંતિમય એમ લક્ષ્ય મળે, વહેવામાં વહેલી દર થાન, એ તેઓની તમામ હિંદુ, અંગ્રેજોનોની દરજ્જા ગણાશે

હિંદુ મહાજનની આ પ્રતિજ્ઞા અર્વાચીન હિંદુના હાતરમાં એ મહાન કાનિમરી બતાવે છે. સેકાએથી હિંદુ ધર્મ અને અમાજમાં પેસી ગયેલી અપ્રકાશતાની અધાર્મિક બની આમે એક મામુદાદિ જનમરજર હિંદુના આ હરાની સાથે શરૂ થઈ ગાંધીજીએ આ બીને હજારમુખી એરી નામ કહ્યો કે, આ નામને ૨૫ મી મે ૧૯૪૨ના આ હરાથી મળ્યુંતો ન કટકો પડ્યો

૨૦-૬-૪૬

હજોતો ધા

દેશના ભાગના પડવાથી રાષ્ટ્રદેહને ને ધા પડ્યો છે તે હજોતો ને રહ્યો છે. અત્યંતના બે વર્ષના પ્રતિહાસમાં આ બામન પશુ એક હુબદ પ્રકરણ ન બની કે વિચિત્ર તો એ છે કે, આમાં એમણે

અહિન હોના છતાં એ આદવા કરે છે. બે રાષ્ટ્રવાદની બામના ને એનું મૂળ કારણ લાગે છે

અત્યારે બે વાતો મનાવી રહી છે — ૧ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ૨. નાણાનો — રૂપિયાના ભાવનો પ્રશ્ન તે ઉપરાંત અગાઉના નાના મોગા પ્રશ્નો તો બિલા છે ને પડેલા પ્રશ્ન આતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના શેતરજનું પેદું બન્યો લાગે છે. બીજા પ્રશ્ન આપણી આનંદિક સંધર્મના અને નક્કમનાનો છે. પડેલા દ્વારા આજે આપણા દેશો આનરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં બિનરવાનું થયું, બીજા પ્રશ્ન દ્વારા આપણી આતરિક અથવા અથવા ધરમૂળથી વિચારવાની થઈ છે ને ને નેતુ એ રીતે ગહત્તની છે, અને આજાગીતે પાકી કરવામાં મહાન શૂન ગની શકે કે હારન એ ને છે કે, દેશના મુતવારકાએ આવેલી, શાંતિ અને સામી સમિધી કામ લેવું નેતુએ અને ગાંધીજીએ આપેલી દીર્ઘદષ્ટિની આજે શિખામણને શૂનવી ને નેતુએ ખામ રીતે આનંદિક મધવના મેળવવા માટે ગાંધીજીએ કોમી એકતા, ખાતી અને પ્રામોદાગતો મત આપ્યો છે, એ બુધાવે ને નેતુએ આ કામ કેવળ પ્રજા કરી શકે, મરકાર બહુ તો તેમાં મદદ કરી શકે એમાં પ્રજા અને સગર સાથે મળશે એમ થાય તો ને કાશ્મીર અથવા ને પ્રજામય એમ બીજા નેતુએ તે પશુ મળવો બે રાષ્ટ્રોના વાતી ને ધા પડ્યો છે તે રહેલા નેતુએ એનો પાકો રસ્તો પશુ આમાં ને પ્રજાને સૂચી શકશે

૨૬-૬-૪૬

વિદી — રાષ્ટ્રીય અને આતીય

પરી મરમાનું કામકાજ — ધારાકી તથા નહીંવળી — કઈ એક ભાત અને વિધિમાં આને એ વિધેના દરાવ છવે રીક મમાધાનીથી પમાગ થઈ ગયો, એ આનંદની વાત છે એ પૂરતો આનંદ ને મહાના પ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદ વ્યક્ત કર્યો હોય, તો તે બરોબર છે. બાકી ને નિર્ણય થયો છે તે રાજ થવા નેવો મુબગ અને સગળ નથી કામની દષ્ટિ કરતા કાનતમાજ એમાં વધારે છે બધારણુસમાને રાજભાત નક્કી કરવાનો હક છે, પરંતુ પતિત્તે એમ, કોઈ હવાથી બાત નહિ બને એટલે રાષ્ટ્રમાત તો, રાષ્ટ્રને આત્મા નેવો થયો ને તે તેને ધાગે, તેની થશે તેથી રાજમાત

અને રાષ્ટ્રભાષા વચ્ચે જે ફેર છે તે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

રાષ્ટ્રભાષાનું ઘડતર હિંદની સમગ્ર પ્રજાના હાથમાં છે. તે કામ કરવાને માટે હવે તત્પર થવું જોઈએ. આ કામ હિંદી સાહિત્ય સંગ્રહન ન કરી શકે; તે તો એક પ્રાંતીય સંસ્થા છે, અને સંસ્કૃતિના હિંદીને વરેલી છે. દેશની એક ભાષાને 'હિંદી' નામ આપે તોપણ હિંદી-પ્રાંતીય અને હિંદી-રાષ્ટ્રીય એવા બેદરપષ્ટ થવો જોઈએ. હિંદી સાહિત્ય સંગ્રહન યુ. પી. ની હિંદી-પ્રાંતીય ભાષાવાળું છે. દેશની ભાષાનો વિકાસ અને પ્રચાર કરવાનું કામ તેણે નહિ પણ દરેક પ્રાંતે બનતી ત્વરાએ સંભાળવું જોઈએ. અને ખાસ કરીને તો ઝડપથી દરેક પ્રાંતમાં વિદ્યાર્થીઓએ રાષ્ટ્રભાષા હિંદી-નહિ દુસ્તાનીના સંપૂર્ણ શિક્ષણને માટે પદવી-કક્ષા સુધીની નોંધવાઈ જતી કરવી જોઈએ. તેમ કરનારને જણાશે કે, રાષ્ટ્રભાષાનું સાહિત્ય નાખરી તથા ઉર્દૂ બંને લિપિમાં આવે તો છે, તે બધાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તે વિના સાચી હિંદી-હિંદુસ્તાની રચી નહિ શકાય. કાળાંતરે અને યોજનાપૂર્વક બધું જરૂરી સાહિત્ય એક લિપિમાં ન બનરે ત્યાં સુધી, શિક્ષણક્ષેત્રે બંને લિપિથી પોતાનું કામ કરવું પડશે. પ્રચારક સંસ્થાઓએ એક લિપિમાં બધું સાહિત્ય ઉતારવા માટે પ્રકાશન કામ ઉપાડવાં જોઈશે. રાષ્ટ્રભાષા હિંદી-હિંદુસ્તાનીના સાચા સ્વરૂપને ખીલવવાને માટે સરકારે નહિ, પણ શિક્ષણતંત્રે આગેવાની લેવાની છે. સરકારે તો શિક્ષણતંત્ર જે કરી આપશે તે પર નિર્ભર રહેવાનું છે. જે પંદર વરસમાં ભાષાક્ષેત્રના આ કામને શિક્ષણસંસ્થાઓ નહીં કરે, તો ત્યારે પણ સરકાર તો બીજાં વધુ વર્ષો જ માગવાની દૃષ્ટિ દશમાં જ હશે, એ યાદ રાખવું જોઈએ. આથી કરીને બધા પ્રાંતોએ, સમગ્ર દેશની એકતા અને અખંડિતતા તથા સંસ્કૃતિક સર્વગ્રાહી ઉદારતા ખ્યાલમાં લઈને, કામ કરવું જોઈએ. આ કામ દરેક પ્રાંત પોતાની રીતે અને પોતાની ભાષા મારફત (અને જોઈએ તો શક્યમાં પોતાની લિપિથી પણ) કરે.

થી. રાજગુપ્તા મત

મુંબઈમાં છેલ્લા શ્રી. રાજગુપ્તા પદાર્થ ત્યારે છાપાંચાળા બોડેના વાર્તાલાપમાં તેમણે કરેલા નીચેના સંવાદ ભાષા, શિક્ષણનું માધ્યમ, અને શિક્ષણ બધામાં નવા પ્રકાર પાડે છે :—

સુવર્ણના ના. ગવર્નર : શ્રીવર્ણસિંહીમાં શિક્ષણનું માધ્યમ પ્રાદેશિક કે રાજ્યભાષા કે બંને હોય એ વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે ?

એકલા થયેલા છાપાંના પ્રતિનિધિઓની વધુમતીએ કહ્યું કે એ રાજ્યભાષા હોય.

ના. ગવર્નર ગવર્નર : હું સવાલને જુદી રીતે પૂછું. આપણે ભાષા દ્વારા વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા માગીએ છીએ કે વિષયો દ્વારા ભાષાનું જ્ઞાન ? આજ સુધી, છેલ્લાં સો વરસથી, આપણે વિષયો દ્વારા ભાષા શીખવા દેવામાં છીએ; પણ શીખવાનો એ સાચો માર્ગ નથી. રાજ્યભાષાની અગત્ય એટલી બધી છે કે એ શીખવી જ જોઈએ. પરંતુ વિદ્વાન કે ગણિતની આદ્ય એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે એનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. એ શીખવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ પ્રાદેશિક ભાષાના માધ્યમ દ્વારા શીખવાનો છે.

ધારે કે રાજ્યભાષા હિંદી છે. બિનહિંદી પ્રદેશના માણસોએ શું કલનવિદ્યા (એન્જીનિયરિંગ) હિંદી દ્વારા શીખવી ? તેમ કરવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવે તો હું ધાડું છું તેમના સાચારીએ તેમ કરે, પરંતુ એ અપ્રતિ હોવાય. આપણા દેશમાં આપણને નાનપણથી જ અનેક ભાષા શીખવાની હોય છે.

સૌ — પણ એથી તો વધે કેળવણીને તમારે શૈલચાલવાળી બનાવશો ?

જી — દેશને અત્યુદ્ધ એવી કેળવણી આપવી હોય તો જેવી દેશની પ્રજા શૈલચાલવાળી હોય તેવી જ કેળવણી પણ આવશ્યક બને. તમારે કેળવણીમાં સાદાઈ જોઈતી હોય તો આજના કરતાં વધુ આંતરપ્રાંતીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્નો કરીને તમારે એકસમાન પ્રજાની રચના કરવી જોઈએ.

સૌ — આપ મદ્રાસના વડાપ્રધાન હતા ત્યારે શાળામાં આપે હિંદી ફરજિયાત કરી હતી એ સાચું છે ?

જી — એ હિંદી ફરજિયાત કરી હતી એ સાચું છે. પણ એને અને બિનહિંદી પ્રદેશોમાં કોલેજ અને ડાઈરેક્ટોમાં શિક્ષણનું માધ્યમ હોય એ વાતને એક ન કરી નાખશો. કેળવણી પ્રાપ્ત કરવામાં

અને આપવામાં આપણે જે વિદેશી કે બીજા કોઈ ભાષા શીખ્યા હોઈએ એનો ઉપયોગ સ્ત્રી શાસ્ત્રીએ પરતુ એને નિરજિવાત માધ્યમ ન બનાવવા ઉપરાત આપણે યોગ્ય વાતો ભવિષ્યની પ્રજા સારુ તો છોડીએ! આપણે જ બધી બાબતોનો ફે સતો કરી રાખવાની જરૂર નથી

પૂર્વોદય નહિ, જીર્ણોદય

ગયા અઠકમા 'પૂર્વોદય વિનં સર્વોદય' લેખમાં એ અંગ્રેજી શબ્દ 'રિવાર્નવનિઝમ' માટે 'પૂર્વોદય' શબ્દ વાપર્યો હતો તે અંગે એક મિત્રે સૂચના કરી કે, અસ્તોદય શબ્દ વધારે સમર્પક નથી? 'પૂર્વોદય'થી વધારે સ્વચ્છ શબ્દ હોય તો સારુ એમ મનેય લાગતુ તો હતું અને મને 'જીર્ણોદય' શબ્દ વધારે બધમેસતો લાગ્યો. 'અસ્તોદય' નામનો મત છે અને તેનો અર્થ અહીં કદાચ પડેલો સુએ તે દૃષ્ટિએ, 'જીર્ણોદય' નવો છે તે જીર્ણ યર્થ ગણનાનો ઉદય આહતા વાદને માટે સારો વાચક લાગે છે

૨૧-૬-૪૯

આભાર

નીચેના સામયિકો તેમના તત્ત્વોના તરફથી મોકલવામાં આવ્યા છે તે માટે તેમનો આભારી છું
યુગદર્શન (માસિક) તત્ત્વો પરમાનંદ વાપડિયા, મુબઈ વાર્ષિક લલાજમ રૂ. ૮, પરદેશમાં રૂ. ૧૧

(સચિત્ર) મુબઈ, 'જન્મભૂમિ' પ્રકાશન તરફથી : બહાર પડે છે ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૯, થી શરૂ થયું

સ્વાતંત્ર્ય (પાક્ષિક) તત્ત્વો વજુભાઈ શા રાજકોટ વાર્ષિક લલાજમ સુતરની ૨૪ આની અથ રૂ. ૬ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ તરફથી ઓગ ૧૫, ૧૯૪૯, થી આ પત્ર શરૂ થયું છે સુતરની આ રૂપે લલાજમ આપી રાખાય, એ નવીનતા નોંધપાત્ર છે ઉપરના બંને સાથી પત્રોને અમે આવક આપીએ છીએ

ઈંદોરથી નીચેના બે હિંદી હિંદુસ્તાની આપ્તાહિ મળ્યા છે —

લોકસેવક તત્ત્વો વૈજનાથ મહોદય અને માણેકચ કટારિયા લલાજમ રૂ. ૬ મધ્યભારતમાં સર્વોદય અને રચનાત્મક કાર્યક્રમના વિચારો પ્રવર્તાવવા કામ કરવા માટે એ છે ૧૯-૯-૪૯નો અમ મળેલો અઠ વર્ષ બીજનો ફરી છે

જનવાણી તત્ત્વો સુધર્નારાયણ શર્મા, ઈંદોર લલાજમ રૂ. ૭ મધ્યભારતમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિન વિચારોનો દેનાવો કરવાની નેમવાળું પત્ર લાગે છે બંને પત્રોના તત્ત્વો પોતાના અઠકા અમને મોકલના રહેશે એવી આશા છે

૨૨-૬-૪૯

મ૦

નવું વાચન

પટમસિરોચરિત ધાહિલવિરચિત સપ્તા૦ શ્રી મધુસૂદન મોદી તથા શ્રી હરિવ-લક્ષ બાવાબી પ્રધાન સિધી જનસાક્ષ શિક્ષાપીઠ ભારતીય વિનાશવન, મુબઈ ૫૦ ૪૭૪૪૦+૧૫, મિ ૩ ૪-૧૮ ૦

અપભ્રંશભાષામાં રચાયેલા આ ૧૭મી પ્રસ્તાવિક વક્તવ્યમાં સુનિશ્ચિત જનવિજયજી અપભ્રંશ ભાષાસાહિત્યના પ્રધાનને શોડાક ઇતિહાસ આપે છે અપભ્રંશભાષા ગુજરાતી, મરાઠી હિંદી આદિ દેશભાષાઓની સગી 'મા' કહેવાય છે અને એ અપભ્રંશની 'મા' તે પ્રાકૃત હેમચ દ્રાવિયા પોતાના સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના ૮મા અધ્યાયમાં પ્રાકૃતભાષાઓનું પણ વ્યાકરણ આલેખ્યું છે અને તેના ઉલ્લા ભાગમાં અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ આપ્યું છે છતાં સત્તા હૈમચા કવિ ભામહ અને દક્ષિણ સમયમાં અભિશંભાવાના માનુસરણ સાહિત્ય રચાત

હોય એમ લાગે છે, અને ત્યાર પછી રાજશેખર અને ભોજ વગેરેએ તો અપભ્રંશભાષાના કવિઓ અને મળ્યા વગેરેને લગતા ચથેષ્ટ ઉદનેષો કરેલા છે

પરતુ હેમચ દ્રાવિયાર્ણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ સપાદિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરનાર જર્મન વિદ્વાન પિરાયને (સન ૧૮૦૧) અપભ્રંશભાષાની મૂર્ધ સ્વતંત્ર અને વિશિષ્ટ કૃતિ હોય ન આવવાથી હેમચ દ્રાવિયા વ્યાકરણ વગેરે ગ્રંથોમાં હજાહરણ તરીકે નોંધવા મળી આવતા અપભ્રંશ ભાષાના પચો વગેરેનું ભંડોળ પ્રસિદ્ધ કરવા પડે જ સતોષ માનવો પડ્યો હતો

ત્યાર બાદ છે ૧૬૧૩-૧૪માં મીન જર્મન વિદ્વાન હેર્મન ચાકોબી હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે આવ્યા ત્યારે તેમને અમદાવાદના એક જૈન લગારની સુવકાત વખતે મનિસ્તવકજ્ઞા નામના એક ગ્રંથની પ્રત પ્રાકૃત ભાષાની

એક અજ્ઞાત કૃતિ તરીકે જતાવવામાં આવી. પણ તે વિચક્ષણુ વિદ્વાન તરન જોળખી ગયા કે આ તો અપભ્રંશ ભાષાની કૃતિ છે. તેમણે તરત જ શતદ્વિવસ બેસીને અને ફાટા પડાવીને તેની નકલ કરી લીધી, કારણ કે તેની પ્રત તેમને લાગે વખત આપવા તે બંડારના સાધુ સાથે ન હતી. ત્યાર બાદ રાજકોટની મુલાકાતે જતાં તેમને બીજા એક મુનિ પાસેથી નેમિનાથચરિત નામના અપભ્રંશ મળ્યો હતો. પછી જ્યારે તે રત્નદેશ પાછા ફરવા લાગ્યા ત્યારે મુંબઈમાં ચેન્નવામાં આવેલા વિદ્યાવસગાર-ભમાં તેમણે વિદ્વાનોને અપભ્રંશભાષાના આવા સાહિત્યની તપાસ કરતા રહેવાની ખાસ ભલામણ કરી. ત્યાર પછી તેા શ્રી. સયાજીરાવ ગાયકવાડે પાટણના બંડારમાં પુસ્તકો તપાસવાના કામે નિયુક્ત કરેલા શ્રી. ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે ૭૫થી ૮૦ જેટલી અપભ્રંશભાષાની કૃતિઓની નોંધ તૈયાર કરીને પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલા નિબંધમાં રજૂ કરી.

મધ્યભાષા-સંપાદકના આ મંતવ્યમાં થોડોક ભેદ રજૂ કરતાં આ કાવ્યના બે સંપાદકોમાંના એક શ્રી. લાચણી જણાવે છે કે, ઉત્તર ભારતની ભાષાઓના વિકાસના ઇતિહાસને પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન એમ કે ત્રણ ભૂમિકામાં વહેંચી શકાય, તેમાં અપભ્રંશનું સ્થાન મધ્યકાલીન (અથવા તેા પ્રાકૃત) અને અર્વાચીન ભૂમિકાને સાંધનારી ક્કી ભેળું છે; પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે જેટલી પ્રાકૃતો હતી તે ફરકનું ઉત્તરકાલીન રચયે તે અપભ્રંશ, વળી બીજી કોઈ પણ અર્વાચીન ભાષા કરતાં ગુજરાતી, મારવાડી અને પશ્ચિમી હિંદી બોલીઓ અપભ્રંશની વધારે નિકટ છે, તેથી પણ એમ નથી ધારી લેવાનું કે પ્રાચીન ગુજરાતી અને પ્રાચીન હિંદી સીધેસીધાં અપભ્રંશનાં રૂપાંતર છે. ઈ. સ.ની પાંચમી સદીની આસપાસ હિંદના પશ્ચિમ કાંઠા પર રહેતી આબીર વગેરે ભતિઓની નિત્યના વ્યવહારની ભાષા અજ્ઞાત કારણેને લઈને સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા પામવા ભાગ્યશાળી બની. આ ભાષા તે અપભ્રંશ. પ્રાચીન સમયથી જ સૌરાષ્ટ્ર, સિંધ અને મારવાડ સાથે આગ્રીરો અને ગુજરાતોના સંબંધ હતો, એટલે સમય જતાં ગુજરાતો વિશિષ્ટ અપભ્રંશ વિકાસ પામ્યો, આ બોજર અપભ્રંશને ગુજરાતી અને મારવાડી સાથે નિકટમાં નિકટ સંબંધ છે.

આ પદ્યશ્રીની કથાનું વસ્તુ તેા સંડ, દૂંડ અને ધાર્મિક પ્રકારનું છે. એક બાઈ પોતાની ભાણીએને ખોટી રીતે તેમના પતિઓના મનમાં વહેમ ડોસો કરાવીને ધન્ય છે, તેના ફળ તરીકે બીજા જન્મમાં તેને પણ તે રીતે જ તેના પતિ તરફથી અવહા મળે છે. તે દુઃખની

મારી તે સાંધી થઈ બચ છે અને પછી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

પણ આટલી દૂંડી કથા ભાષાની સમક અને જ્ઞની ધરડનાં વર્ણનના વિસ્તાર સાથે રજૂ થતાં ૮૩૦ જેટલાં પદો રોકે છે. આ કાવ્ય રચનાર કવિ ધાહિલ પોતાને વિશે કાવ્યોક્તિ જણાવે છે કે, પોતે શિશુપાત્રવધ-કાવ્યના ક્તાં કવિ માધના વંશમાં જન્મેલા હતા. મહાકવિ માધનો સમય સામાન્ય રીતે વિક્રમના આઠમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ મનાય છે અને તેની જન્મભૂમિ પુરાતન ગુજરાતની રાજધાની મિર્જાપુર હતી. ધાહિલ તેનો વંશજ હોઈ, આશરે વિક્રમનાં દશમા સૈકામાં આ પ્રદેશમાં જ યથો હોય, અને એ કારણે તેની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાત અપભ્રંશનો નમૂનો ગણી શકાય, એમ સંપાદક જણાવે છે.

— ગોા

ભુવેલની તપાસ : લે. વિમળ સાહ અને સરલા સાહ; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; પૃ. ૨૬૨ + ૧૬; ઈ. ૩. ૪-૮-૦.

શ્રી. વિમળભાઈ સાહ અને તેમનાં પત્ની સરલાબહેન બન્ને મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં પદવીધારી છે. તેમણે ૧૯૪૧ના મે માસથી ૧૯૪૭ના એપ્રિલ સુધી ખંભાત નજીકના એક હાલતની વસ્તીવાળા ભુવેલ ગામમાં રહી, લગભગ સેા જેટલાં કુટુંબોનાં નિવેદન લઈ અને બીજી રીતે માહિતી એકઠી કરીને તે ગામની કરેલી તપાસનો આ અહેવાલ છે. તેમાં આર્થિક બાબતો ઉપરાંત આરોગ્ય વિષયક અને સામાજિક ધાર્મિક રીતરિવાજોની વિગતો પણ આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત ગામના સરકારી તંત્રની અને ત્યાંની ૩૩ વરસની જૂની સહકારી મંડળીના કામકાજની વિગતો આપવામાં આવી છે. એ રીતે આ અહેવાલ આવી બીજી તપાસોથી જુદો પડે છે. બીજી તપાસોમાં ગામના સમય જીવનની કોઈ એક જ બાબત તપાસવામાં આવે છે. આમાં આર્થિક ઉપરાંત બીજી બાબતો પણ લેવામાં આવી છે અને તેથી તેને 'ચરોતરના એક ગામની કરેલી સમય તપાસનો અહેવાલ' કહેવામાં આવ્યો છે. તેને જદલે 'સંવિસ્તર તપાસ' કહી હોય તો ? અથવા એકથી 'તપાસ' કહી હોય તો ? 'સમય તપાસ'માં તેા યોરાક, પહેરવેરા, બાળમરણ, સરકારી મહેસૂલ અને સરકાર તરફથી ગામમાં થઈ જાય, મંદિરોનાં આવક-ખર્ચ, ધર્મકાંડ ફાટાને વહીવટ વગેરે ઘણી બાબતો ઉમેરી શકાય. પણ તે બધું એક તપાસમાં ભેળું કરવાનો અર્થ નહિ. તેવી બધી હકીકત કલાચ મળે પણ નહિ. એટલે ગ્રામજીવનને સીધી રીતે રૂપરૂં કરતા અને ગ્રામ-વિકાસની દૃષ્ટિએ તાત્કાલિક ઉપયોગી એવા પ્રકારે જ લેવા

છટ્ટ ગણાય, કે જેની માહિતી મળી રહે તેમ હોય એ દૃષ્ટિએ જોતા, આમા જે મુદ્દા છાડી દીધા છે તેમા કઈ અયોગ્ય નથી થયું પણ તેને 'સમગ્ર તપાસ' કહેવી કે કેમ એ સવાલ થાય ખરો.

ગુજરાતીમા આવી તપાસોના નબ્બેક પુસ્તકો છે તેમા આ પુસ્તક નવી ભાવ પાટે છે તેનું વિચારણા વર્ણન અને આલોચના રત્નઆવ અનેખી છે તેથી ગુજરાતના જ્ઞાની તપાસકો માટે આ પુસ્તક માગદારક બની રહેશે તપાસમા કેવા કેવા મુદ્દા લેવા, કેવા આકાર લેવા સ્વભાવ, તેમનું પૃથક્કરણ કેવી રીતે કરવું, તથા તેમની રત્નઆવ કેવી રીતે કરવી, તેના નમૂના તેમને આ પુસ્તકમાથી વધારે સારા રૂપમા મળી રહેશે.

આપણું મુદ્દલક્ષ્યમ હજી જોઈએ તેવું સતોપકાગ્રક થતું નથી એ ફક્ત આ પુસ્તકમા પણ જોવાય છે જે પાના શુદ્ધિપત્રના આખા છે તેમાય જોવા રહી ગઈ છે અને એ સિવાયની બીજી છટક છટક વચ્ચે પણ રહી ગઈ છે આકારમાથી બરેતા પુસ્તકમા આવડા દોષો રહી જવાથી વાચકને મુશ્કેલી પડે છે પણ તેને માટે કોને દોષ દેવા ?

ઉપોદ્ધાતમા સર મણિજ્ઞાન નાણાનદી લખે છે કે 'સામાન્ય રિવાજ પ્રમાણે આવી તપાસ કરી માહિતી મેળ થા પછી આગળ ઉપર સા ઉપાયો લેવા જોઈએ એનું વિવેચન કરવામા આવવું નથી એ ખોટા આ વિવેચનમા બને ત્યાં મુદ્દો પૂરી સ્વભાવો વિચાર સમજા છે.'

આ દીમ પહેરપરી સાચી કાની નથી ઈટ તપાસોમા પણ સૂચનો તો સવામા આવે છે તે રીતિ આમા પણ સ્વભાવમા આ થા છે અને તે પણ સામાન્ય કોટિના છે કેટલામ તો કોઈ અપ સાચું પુસ્તક વાચીને પણ યઈ રાકે તેવા છે અને કેટલામ ચર્ચારૂપ છે એટલે આ તપાસની બીરી વિશેષતા એ નથી કે તે પરિણામે આગપુનઃ જાને અગે કઈ વિરોધ પ્રકાર પડે એવું કઈ તેમાથી જાણુ છે પણ તેની વિશેષતા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેની રત્નઆવમા છે અને બીજી વિશેષતા એ છે કે તપાસનું કામ પૂરું કર્યા પછી બંને જણુ ત્યાં સ્થિર થઈને રવા છે આ એક નવી વસ્તુ છે અગાઉ થયેલી એ તપાસમા અનુભવમા નોંધેલું છે કે જે ગામમા તપાસને અતે મેળવેલી હકીકતને આધારે લોકોની વચ્ચે રહીને મામ કરવાની યોજના ન હોય ત્યાં કેવળ આવી હકીકત લેખી કરવી કીક નથી 'આ રીતે જોતા આ તપાસના અનુભવનો તે ગામની ઉન્નતિના પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ લાભ મળશે એ જોઈ વસ્તુ છે સર નાણાવદી 'સાનેજી અનુકૂળ થયે બીજા

એક જે અમડાની તપાસ હાથ ધરવાનો વિચાર રાખે છે તેમા પણ આ બાબત ખ્યાનમા રાખીને તપાસ થાય એ હિતચોગ્ય છે એમ જરવાથી તપાસ વધારે વાસ્તવિક થશે અને ગોકોને તેમા પ્રત્યક્ષ રસ પડશે સૂચનો સ્પષ્ટ પણ હાઈ સૂચનો રવાને બધે પ્રત્યક્ષ અમરવાની દૃષ્ટિએ વહેવારુ સૂચનો કરશે આ તપાસમા એવો હેતુ તપાસ કરી વખતે રજાગો નહોતો પણ તપાસનું અતિ તેમ જાણુ છે તે એ ગામને માટે અને તપાસકો માટે અશ્વિનકનીય છે વિ.

જેતીનાં મૂળતત્ત્વો, જાગ જયો લેખ માત્ર સિવનંદ્ર પટ્ટા પ્રાં સમગ્ર સાહિત્યવર્ધક કાચવિય પૃ ૦ ૧૮૨, પિ ૩ ૧-૧૨-૦

જેતીના મૂળતત્ત્વોના પ્રથમ નજી બાગની માન આ પુસ્તક પણ એ દિશાના અગ્રગામીને ઉપયોગી થઈ પડશે જેતીવાડીના વિવાદોમાને અનુભવીને મા પુસ્તક લખાણેલું હોઈ, તેમને સારી રીતે મામદારના આ રી સારી વધારામા જોડતેને પણ પોતપોતાના પ્રાવડી જમીનને અનુકૂળ કઈ કઈ જાનના થી એકરવા, અને તે રી કાપાથી મેળવવા, તે બીજની વચી બાદ વાક તૈયાર થતા મુદ્દોના સમયનો ગાગો કલ્પાદિની માહિતી આ પુસ્તકમાથી મળી રહેશે સામાન્ય વાચકને પણ આ પુસ્તક વાચવા યોગ્ય અણાય.

આપણા જેતીપ્રધાન દેશમા જેતી સંબંધી જોજામા જોઈું સાહિત્ય જોરા મળે છે એટલે આ દિશામા હજી વધુ સહિત્તી નર છે લેખ પણ વિવાદોને નજર સામે રાખીને નહિ પણ જોડતેને નજર સામે રાખીને નથી તો પુસ્તકને વિશેર અમદ્દ કરી મડે.

આમનિર્વારોમા પ્રોફેસિયલમા રસ લેનારા આ પુસ્તકમાની માહિતીને આધારે સુધારોમા બીજને વાવવા જોડતેને સમજાવી જોડતેને રસ પડે, તેમના જીવન અને જીવરિવાતને સ્પર્શે તેનું શિક્ષણ આપી રાકે.

જેતીવાડી આતા તરફથી સુશોધન માં તેટલું થાય તોપણ આજનો જોડત તે મશોધનનો લાભ લેતા હરે છે તેને આજો રોહરો લેવા જતા તેનો અગ્રો રોહરો પણ જતો રહે તેની ચિંતા રહે છે કેટલાક જોડતોના એસ અનુભવો પણ છે તેથી લેખકે સમજ રહી જોડતોની બીતિ બાં અને પુસ્તકના તમામ વિદાન પ્રમાણે વતતા જોડતને સરવાળે ફાયદો થાય ને જોડત રણુ તેથી સુધારેની જંતોની વાવસૂધી માડી વલ પિતરતા મુદ્દોના ગમથમા કઈ કઈ બાબનો લક્ષમા રાખવી જોઈએ તથા શું કું કરેડ જોઈએ તે વિશેષ વિચતે આપવું જરૂરી અણાય.

સાબાર સ્વીકાર

આદર્શ પુસ્તક મંદાર, અમદાવાદ તરફથી :-

રખડતા સમ : અનુ. 'પદાર' કિં. ર. ૨-૦-૦;

ખાજલ : અનુ. ગોળ્પશાઈ પટેલ, કિં. ર. ૧-૮-૦;

મંદિરદાર : અનુ. કાંતિ ઉપાધ્યાય, કિં. ર. ૧-૮-૦;

મિશ્રક : અનુ. શિવમ મુન્દર, કિં. ર. ૦-૧૨-૦.

પન. પમ. ત્રિપાઠીની કંપની, મુંબઈ તરફથી :-

અધાક્ષત : લે. અનંતરાય મણિશંકર રાવળ,

કિં. ર. ૪-૦-૦; કાવ્યસૌરભ : સંપા. હિંમતલાલ

અલેશ અંબેરિયા, કિં. ર. ૩-૦-૦.

ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ તરફથી :-

ગુજરાત વિદ્યાસભા ૧૯૪૧-૪૨ની સાલનો

અહેવાલ : ગુજરાત વિદ્યાસભા ૧૯૪૦-૪૧ની સાલનો

અહેવાલ : મૂમંદઝીય સૂર્યવર્ણનગણિત : લે. અ. હરિહર

પ્રા. મદ અને છાત્રશાઈ મુષાર. કિં. ર. ૨-૮-૦; ઉમર

ખડ્યામ : લે. અંશામા સેયદ સુલેમાન નદવી; અનુ.

અંબ્યાસ મુલ્કાં નમરઅલી, રાજકોટવાળા; કિં. ર. ૨-૦-૦;

શતાષ્ટિઃ વ્યાખ્યાનસાધા : વ્યાખ્યાતાઓ : કિં. ૫૦

મસરવાળા, બળવંતરાય ઠાકોર, હંસાબેન મહેતા વગેરે.

કિં. ર. ૧-૦-૦; વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો ૧૯૨૧-૨૨ :

કિં. ર. ૨-૦-૦; ગુજરાતનો ઇતિહાસ - ૧ :

લે. પ્રા. મોલાના સેયદ અબુકર નદવી, અનુ.

ડો. છાત્રશાઈ ર. નાયક. કિં. ર. ૨-૦-૦; ગુજરાતનો

ઇતિહાસ - ૨ : લે. પ્રા. મોલાના સેયદ અબુકર નદવી,

અનુ. ડો. છાત્રશાઈ ર. નાયક. કિં. ર. ૧-૮-૦; દવાઓ

અને રોગો : લે. હરિપ્રસાદ મનરાય દેસાઈ. કિં.

ર. ૦-૧-૦.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યોલય તરફથી :-

દોહારત્નાવલી : લે. ગોસ્વામી દુવસીદાસનાં. ધર્મ-

પત્ની, કિં. ર. ૦-૩-૦; શામળના. છપ્પા : લે.

કેશવરામ કાં. સાક્ષી. કિં. ર. ૦-૧૦-૦; નરસિંહ

મહેતાનાં ભૂતેનો : લે. ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધશાઈ

વનુશાઈ દિવેશિયા, કિં. ર. ૦-૧૦-૦; શ્રીમદ્ ભગવદ્-

ગીતા (શાંકર) : અનુ. વામનારાવ પ્રાણુગવિંદ પટેલ,

કિં. ર. ૪-૦-૦.

ગુજર પ્રયાન કાર્યાલય, અમદાવાદ તરફથી :-

નૂપુરજીકાર : લે. ૨૫૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, કિં.

ર. ૩-૮-૦; મુદારાક્ષત : અનુ. અધ્યા. કેશવરામ

કા. સાક્ષી, કિં. ર. ૩-૦-૦; ગુજરેશ્વર : લે. ધૂમકેતુ,

કિં. ર. ૪-૮-૦.

અન્ય પ્રકાશકો તરફથી :-

ચરખા સંધનો કાર્યક્રમ : લે. શ્રી કૃષ્ણદાસ ગાંધી,

પ્ર. મંત્રી, ગુજરાત ચરખા સંધ, વારસોલી, કિં. ર. ૦-૮-૦;

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન : અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ, પ્ર.

વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨, કિં. ર. ૩-૮-૦; ગાંધી :

અનુ. પ્રમીલા શાહ, પ્ર. આશાદેસાઈ, સેન્ડહર્ટ રોડ,

મુંબઈ ૪, કિં. ર. ૪-૦-૦; સરકારી વાચનમાળા બીજી

ચોપડી : પ્ર. સરકારી કેળવણી ખાતું, મુંબઈ પ્રાંત, કિં.

ર. ૦-૮-૦; રાષ્ટ્રસાપા પ્રલોચ : લે. અને પ્ર. ચૂનીલાલ

ભટ્ટ અને હરિલાલ પંડ્યા, બળવંત વ્યાયામ મંડળ,

રાજકોટ, કિં. ર. ૧-૪-૦; રાજકોટ : હંસરામ ગોસ્વામી

ખલિક રહેલું મુખપત્ર, કિં. ર. ૨-૦-૦; નમ્રમુખી

એકમુખી કાંતિ કો. પંચાંગ : પ્ર. નમ્રમુખી પ્રકાશન

મંદિર, કોટ, મુંબઈ, કિં. ર. ૧-૧૨-૦; ગાંધી કથા-

ગીતા : ચિત્રનલાલ પ્રા. ભટ્ટ, પ્ર. નગીનશાઈ ક. શાહ,

અમરમહાલ નંધ, અમદાવાદ, કિં. ર. ૦-૧૨-૦. હું

ને મારી વહુ : લે. ચૂનીલાલ મરિયા, કિં. ર. ૧-૮-૦.

ધીર વ્યક્તિઓ : લે. રતનશી પુરુષોત્તમ અનંદા;

મહાશંકર ઇન્દ્રજ દેવે; પ્ર. છાત્રશાઈ જનશી અનંદા કિં.

ર. ૦-૮-૦; ક્ષાત્રતને : લે. વિવેકાનંદ, અનુ. સી.

ઉપા. નેત્રી; પ્ર. સ્વામી ભૂતેશાનંદ, રામકૃષ્ણ આશ્રમ,

રાજકોટ કિં. ર. ૧-૪-૦.